TOBY WILKINSON

ESKİ MISIR

MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi

say

SAY TARİH DİZİSİ

Eski Mısır ile size mimarlık, sanat, edebiyat, siyaset ve din alanlarında ilklere imza atmış bir uygarlığın öyküsünü sunuyoruz.

Eski Mısırlılar dünyanın ilk ulus-devletini kurdular. Ölüme çare bulma kaygısıyla piramitleri inşa ettiler. Gize'deki Büyük Piramit MS 1889 yılında Eiffel Kulesi tamamlanana dek, yani 4400 yıl boyunca dünyanın en yüksek yapısı olarak kaldı. Kraliçe Nefertiti antik ve modern güzellik anlayışının oluşmasında rol oynadı. Kral Akhenaton tek tanrılı din fikrini ilk ortaya atan ve böyle bir dini örgütlemeye çalışan ilk kişi oldu. Meçhul bir yazar Shakespeare'den 3500 yıl önce *Hamlet*'e şaşılacak kadar benzeyen bir eser kaleme aldı. Kral Tutankhamon mezarına eşsizliğini bugüne dek korumuş büyük bir hazineyle gömüldü.

Toby Wilkinson dünyanın en eski uygarlıklarından birinin bu etkileyici öyküsünü I. Sülale'nin kurucusu Narmer'den Makedon hanedanının son hükümdarı Kleopatra'nın hazin sonuna dek çok çarpıcı bir üslupla anlatıyor.

"Firavunların tarihini çok sürükleyici biçimde anlatan usta işi bir eser."
— Simon Sebag Montefiore, *BBC*

SAY 40 TL

internet satış:
www.saykitap.com

ISBN 978-605-02-0211-3
9 786050 202113
SAY YAYINLARI

ESKİ MISIR

Toby Wilkinson
Cambridge Üniversitesi'nde Mısır bilimi okumuştur. 2004 yılından bu yana aynı üniversitede öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Eski Mısır uygarlığı alanında tanınmış bir uzman olan Wilkinson İngiltere dışındaki üniversitelerde dersler vermekte ve bazı önemli projelere katkı sağlamaktadır. BBC ve Channel 4 gibi İngiliz ve başka yabancı radyo ve televizyon kanallarında yayınlanan programlar hazırlamaktadır. Henüz Türkçe'de yayımlanmamış olan *Eski Mısır Sözlüğü* ve *Firavunların Doğuşu* gibi kitaplar kaleme almıştır.

ESKİ MISIR

MÖ 3000'den Kleopatra'ya
Bir Uygarlığın Tarihi

Toby Wilkinson

İngilizceden Çeviren:
Ümit Hüsrev Yolsal

say

Say Yayınları
Tarih Dizisi

Eski Mısır / Toby Wilkinson
Özgün adı: *The Rise and Fall of Ancient Egypt: The History of a Civilisation from 3000 BC to Cleopatra*

ISBN 978-605-02-0211-3
Sertifika No: 10962

İngilizceden Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal
Editör: Sinan Köseoğlu
Sayfa Düzeni: Mehmet İlhan Kaya

Baskı: Engin Ofset
Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 612 05 53
Matbaa Sertifika No: 11254

1. Baskı: Say Yayınları, 2013

Say Yayınları
Ankara Cad. 22 / 12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com / sayyayinlari • www.twitter.com / sayyayinlari

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22 / 4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
e-posta: dagitim@saykitap.com • online satış: www.saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Ben ve Ginny'ye

Antik bir ülkede karşılaştığım bir gezgin
Dedi ki: "Bir çift büyük, gövdesiz bacak çölde yatıyor.
Onların yanında kuma yarı gömülmüş,
Ortadan çatlamış, kızgın bakışlı bir yüz duruyor.
Ve büzülmüş dudaklar, küçümseyen soğuk buyruk
Heykeltıraşının çok iyi okuduğu tutkuları anlatıyor.
Bu cansız şeylere damgasını vurmuş tutkular ve
Bu tutkularla alay eden el ve onları besleyen yürek
Hâlâ dayanıyor. Ve kaidesinde şu sözcükler yazılı:
'Benim adım Ozymandias, Kralların Kralı:
Bak şu yapıtlarıma, ey Ulu Kişi, bak da umudunu kes!'
Geriye hiçbir şey kalmadı. Devasa enkazın çevresinde
Uçsuz bucaksız, çıplak, yalnız kumlar uzanıp gidiyor."

— Percy Bysshe Shelley, *Ozymandias*

İsimler Üzerine

Bu kitapta eski Mısırlı kişi ve yer isimleri orijinal hallerine en yakın çağdaş biçimleriyle veriliyor. Fakat bugün Klasik Çağ'daki halleriyle kullanılmakta olan isimler, olduğu gibi veriliyor; örneğin: Mennefer ya da aynı yerin daha önceki adı olan İneb-hedj yerine Memfis; Sa yerine Sais; ve Nen-nesut yerine Herakleopolis kullanılıyor. Başvuru kolaylığı yaratmak açısından, eski ya da klasik isimlerden hemen sonra parantez içinde bugünkü karşılıkları veriliyor.

Kral isimlerinin başlarındaki Roma rakamları aynı adı taşıyan kralları birbirinden ayırt etmek için günümüz tarihçileri tarafından kendi aralarında bir uzlaşmaya varılarak belirlenmiştir. Mısır tarihinde krallar bu şekilde anılmıyor, onlardan kendi taht isimleriyle söz ediliyordu; bunlar belli formüllere göre oluşturulmuş, insanı bıktıracak denli uzun ve yalnızca Mısırbilimcilerin aşina olduğu isimlerdir.

Tarihler Üzerine

Önsöz ve Sonsöz haricinde ya da açık bir şekilde belirtilmediği sürece bütün tarihler MÖ'dür. MÖ 664'ten önceki tarihlerde, Yeni Krallık için on ila yirmi yıl, Erken Hanedan Dönemi için elli ila yüz yıla kadar çıkan bir hata payı bulunmaktadır. Metin içerisinde kullanılan tarihler, en son akademik uzlaşıyı yansıtmaktadır. MÖ 664'ten sonra ise Mısır dışından kaynaklar, kesin bir kronolojiyi mümkün kılmaktadır.

Zaman Çizelgesi

Tüm tarihleri MÖ olarak okuyun. MÖ 3000 civarındaki tarihlerde yüz yıl, MÖ 1300 civarındaki tarihlerde ise yirmi yıl kadar yanılma payı koyun. MÖ 664'ten itibaren tarihler kesinlik kazanıyor. Üçüncü yüzyılda tasarlanan sülaleler ya da hanedanlar sistemi sorunsuz olmamakla birlikte –örneğin VII. Sülale bugün tamamen düzmece olarak kabul edilmekte, bazı sülalelerinse aynı zaman zarfı içerisinde Mısır'ın farklı kesimlerinde birbirlerine rakip olarak saltanat sürdükleri bilinmektedir– Eski Mısır tarihini alt bölümlere ayırmakta kullanılacak en güvenilir yöntem olarak görülmektedir. Daha geniş zaman dilimleri daha modern bilginlerce varılmış uzlaşılardan ibarettir.

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
ERKEN SÜLALE DÖNEMİ, 2950-2575		
I. Sülale, 2950-2750		
Narmer	Mısır'ın Birleşmesi	İrlanda'da Newgrange odalı mezarı inşa edilir
Aha		
Cer		
Cet		
Den		
Acib		
Semerkhet		
Ka		
II. Sülale, 2750-2650		
Hotepsekhemui		
Nebre		
Nineter		Elam krallığı doğar
(Kısa süre tahtta kalan çeşitli krallar)		
Peribsen		
Khasekhemui		Çin'de ipek dokumacılığına ilişkin en eski kanıt
III. Sülale, 2650-2575		
Netjerikhet (Ceser), 2650-2620	Sakkara'da Basamaklı Piramit	
Sekhemkhet		
Khaba		
Sanakht		
Uni, 2600-2575		İndus uygarlığı doğar
ESKİ KRALLIK, 2575-2125		
IV. Sülale, 2575-2450		
Snefru, 2575-2545		Piramit inşaatında zirve
Keopes, 2545-2525	Gize'de Büyük Piramit	
Cedefre		
Kefren	Büyük Sfenks tamamlanır	
(Kısa süre tahtta kalan, adsız krallar)		
Menkaura		
Şepeskaf		

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
V. Sülale, 2450-2325		
Userkaf	Güneş tapınakları	
Sahure		
Neferirkara Kakai		
Şepseskare İzi		
Reneferef		
Niusere İni		
Menkauhor		
Cedkare-İsesi		Sargon, Akad Krallığını kurar
Unas, 2350-2325	Piramit Metinleri derlenir	
VI. Sülale, 2325-2175		
Teti		
Userkare		
I. Pepi, 2315-2275		
Merenre		
Neferkara II. Pepi, 2260-2175	Harkhuf'un Nübye'ye seferleri	
VIII. Sülale, 2175-2125		
(Aşağıdakiler dahil olmak üzere on sekiz kısa süreli kral)		
II. Nemtyemsaf	Kraliyet yetkesi çöker	
Neitikerty Siptah		
İbi		
Neferkaura		
Neferkauhor		
Neferirkara		
BİRİNCİ ARA DÖNEM, 2125-2010		
IX./X. Sülale, 2125-1975		
(Aşağıdakiler dahil çeşitli krallar)	Osiris kültü doğar	
I. Kheti		
II. Kheti		
Merikara		

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
XI. Sülale, 2080-1938		
I. Antef	İç savaş başlar	Stonehenge'in ana evresi
II. Antef		Girit'te Minos uygarlığı doğar; İndus uygarlığı çöker
III. Antef		
ORKA KRALLIK, 2010-1630		
II. Mentuhotep, 2010-1960	İç savaş sona erer; Mısır yeniden birleşir	
III. Mentuhotep, 1960-1948		
IV. Mentuhotep, 1948-1938		
XII. Sülale, 1938-1755		
I. Amenemhet, 1938-1908	Edebiyat filizlenir	
I. Sesostris, 1918-1875	Nübye kaleleri inşa edilir	
II. Amenemhet, 1876-1842		Evcil atlara ilişkin Orta Asya'daki ilk veriler.
II. Sesostris, 1842-1837		
III. Sesostris, 1836-1818		
III. Amenemhet, 1818-1770	Fayum'da toprak ıslahı	Hammurabi kanunları tamamlanır
IV. Amenemhet, 1770-1760		Çin'de Shang Hanedanının kuruluşunun kabul edile gelen tarihi, 1766
Sebeknefru, 1760-1755		
XIII. Sülale, 1755-1630		
III. Sebekhotep dahil olmak üzere en az elli kral	Deltaya Asyalı göçü	Hitit krallığının kuruluşu
İKİNCİ ARA DÖNEM, 1630-1539		
XIV. Sülale		
Nehesy'den itibaren kısa süre tahtta kalan krallar	Siyasi parçalanma	

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
XV. Sülale (Hyksoslar), 1630-1520		
Aşağıdakiler dahil olmak üzere altı kral:		
Khyan, 1610-1570		
Apepi, 1570-1530	Teb'de iç savaş	
Khamudi, 1530-1520		
XVI. Sülale		
(Aşağıdakiler dahil olmak üzere, kısa süre tahtta kalan birçok kral)		
III. Neferhotep		
Mentuhotepi		
III. Sebekhotep		
XVII. Sülale, 1630-1539		
(Aşağıdakiler dahil olmak üzere sayısız kral)		Yunanistan'da Miken uygarlığı doğar
Rahotep		
Nubkheperra Antef		Babil Hititler tarafından yağmalanır
II. Sobekemsat		
Sekenenra Taa, 1545-1541	Hyksoslara karşı savaş	
Kamose, 1541-1539		
YENİ KRALLIK, 1539-1069		
XVIII. Sülale, 1539-1292		
(I.) Ahmose, 1539-1514	Hyksoslar yenilgiye uğratılıp ülkeden kovulur	
I. Amenhotep, 1514-1493	Krallar Vadisi resmi olarak açılır	
I. Tutmosis, 1493-1481	Nübye istila edilir	
II. Tutmosis, 1481-1479		
III. Tutmosis, 1479-1425	Megiddo Savaşı, Nisan 1458	Mikenler Girit'i istila eder, Minos uygarlığı son bulur
Haçepsut, 1473-1458		
II. Amenhotep, 1426-1400	Mısır imparatorluğu Levant'da	
IV. Tutmosis, 1400-1390		Lineer B yazısı
III. Amenhotep, 1390-1353	Teb'de anıtsal yapılar	

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
IV. Amenhotep / Akhenaton, 1353-1336	Akhetaten kurulur, 1349	
Neferneferuaten Smenkhare, 1336-1332		
Tutankhamon, 1332-1322		
Ay, 1322-1319		
Horemheb, 1319-1292	Ordu ön plana çıkar	Meksika'da Olmek uygarlığı zirve noktasına çıkar
XIX. Sülale, 1292-1190		
I. Ramses, 1292-1290		
I. Seti, 1290-1279		
II. Ramses, 1279-1213	Kadeş Savaşı, Mayıs 1274	
Merenptah, 1213-1204	Libya istila edilir, 1209	Hitit başkenti yağmalanır
II. Seti (Seti-Merenptah), 1204-1198		
Amenmesse, 1204-1200		
Siptah, 1198-1193		
Tauser, 1198-1190		
XX. Sülale, 1190-1069		
Sethnaht, 1190-1187		
III. Ramses, 1187-1156	Deniz Halkları ile savaş	Troya'nın kabul edilegelen düşüş tarihi, 1184
IV. Ramses, 1156-1150		Miken uygarlığının çöküşü
V. Ramses, 1150-1145		
VI. Ramses, 1145-1137		
VII. Ramses, 1137-1129		
VIII. Ramses, 1129-1126		
IX. Ramses, 1126-1108	Mezar hırsızlıkları başlar	
X. Ramses, 1108-1099		
XI. Ramses, 1099-1069		

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
ÜÇÜNCÜ ARA DÖNEM, 1069-664		
XXI. Sülale, 1069-945		
Nesbanebdjedet, 1069-1045	Mısır'ın resmi bölünüşü	Hindistan'da Rig Veda yazılır
(Herihor, 1069-1063)		
(I. Pinedjem, 1063-1033)		
Amenemnisu, 1045-1040		
I. Pasebakhaenniut, 1040-985		
Amenemope, 985-975		
(II. Pinedjem, 985-960)		
Yaşlı Osorkon, 975-970		
Siamon, 970-950		
II. Pasebakhaenniut, 950-945		
XXII. Sülale, 945-715		
I. Şoşenk, 945 -925	Mısır, Yahuda'yı istila eder	Süleyman ölür, İbrani krallığı İsrail ve Yahuda olarak bölünür.
I. Osorkon, 925 -890		Asur imparatorluğu doğar
II. Şoşenk, 890		
I. Takelo, 890-874		
II. Osorkon, 874-835	Teb ayrılır	
III. Şoşenk, 835-793		Kartaca'nın kabul edilegelen kuruluş tarihi, 814
IV. Şoşenk, 793-783		İtalya'da Etrüsk uygarlığı doğar
Pimay 785-777		Tarih kayıtlarına geçen ilk Olimpiyat Oyunları, 776
V. Şoşenk, 777-740		Roma'nın kuruluşunun kabul edile gelen tarihi, 753
Padibastet (II), 740-730		Homeros İlyada ve Odysseia'yı yazar
IV. Osorkon, 735-715		

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
XXIII. Sülale, 838-720		
II. Takelo, 838-812	Teb'de iç savaş	
Padibastet (I), 827-802		
I. Iuput, 812-802		
VI. Şoşenk, 802-796		
III. Osorkon, 796-768		
III. Takelo, 773-754		
Rudamon, 754-735	Kuşiler, Teb'i istila eder	
Iny 735-730		
Peftjauavybast, 730-720		
XXIV. Sülale, 740-715		
Tefnaht, 730-720		
Bakenrenef, 720-715		
XXV. Sülale (Kuşi) 728-657		
Piankhi, 747-716	Kuşiler, Mısır'ı fetheder, 728	
Şabaka, 716-702		Asur'un başkenti Ninova'ya taşınır, 705
Şabataka, 702-690		
Taharka, 690-664	Asur işgalleri	
Tanutamon, 664-657		
GEÇ DÖNEM, 664-332		
XXVI. Sülale (Sais), 664-525		
I. Psammetikhos, 664-610	Teb yeniden birleşir	Babilliler Asur'u istila eder, Ninova yağmalanır, 612
II. Nekhao, 610-595		Yahudiler Babil'e sürülür; ilk Maya piramitleri inşa edilir
II. Psammetikhos, 595-589		
Vahibra, 589-570	Babil istilası püskürtülür	
II. Ahmose, 570-526	Naukratis'de Yunan ticaret merkezi kurulur	Persler, Babil'i fetheder, 539; Buda ve Konfüçyüs'ün doğumu
III. Psammetikhos, 526-525		

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	Mısır'daki gelişmeler	Mısır dışındaki gelişmeler
XXVII. Sülale (1. Pers Dönemi), 525-404		
Kambyses, 525-522	Persler Mısır'ı fetheder	
I. Darius, 522-486	Antik Süveyş Kanalı inşa edilir, 497	Roma Cumhuriyeti kurulur 509; Atina demokrasiyi benimser, 509-507
I. Kserkses, 486-465		Thermopylae savaşı, 480; Buddha ve Konfüçyus ölür
I. Artakserkses, 465-424		Atina'daki Parthenon tamamlanır, 432; Peloponnessos Savaşı, 431
II. Darius, 424-404		Euripides ve Sofokles ölür, 406
XXVIII. Sülale, 404-399		
Amirte, 404-399	Delta hanedanları arasında rekabet	Sokrates infaz edilir, 399
XXIX. Sülale, 399-380		
I. Neferites, 399-393		
Ahoris, 393-392		
Psammutis, 392-391		
Ahoris (geri döner), 391-380		
II. Neferites, 380		
XXX. Sülale, 380-343		
Nektanebo, 380-362	Mısır Spartalı paralı askerler tutar	
Cedher, 365-360		
Nakhthorheb, 360-343		Platon ölür, 347
XXXI. Sülale (2. Pers Dönemi), 343-332		
III. Artakserkses, 343-338	Persler Mısır'ı yeniden istila eder	
Arses, 338-336		
III. Darius, 336-332		

Dönem/Tarih/Sülale/Kral	*Mısır'daki gelişmeler*	*Mısır dışındaki gelişmeler*
Makedon Hanedanı, 332-309		
III. (Büyük) İskender, 332-323	İskender Siva kahinini ziyaret eder	
Philippos Arrhidaeus, 323-317		
IV. İskender, 317-309		
PTOLEMAİOS DÖNEMİ, 309-30		
I. Ptolemaios, 304-282	İskenderiye Kütüphanesi kurulur	
II. Ptolemaios, 285-246	Pharos tamamlanır, 280	Birinci Pön Savaşı başlar, 264
III. Ptolemaios , 246-221		
IV. Ptolemaios, 221-204	Teb ayaklanması, 205-186	İkinci Pön Savaşı başlar, 218; Hannibal Alpleri geçer
V. Ptolemaios, 204-180		
VI. Ptolemaios, 180-145	Roma Mısır'ı kurtarmak için müdahalede bulunur	Üçüncü Pön Savaşı başlar, 149; Roma, Kartaca'yı yıkar, 146
VIII. Ptolemaios ve II. Kleopatra, 170-116		
IX. Ptolemaios, 116-107 ve III. Kleopatra,		
116-101 X. Ptolemaios , 107-88		
IX. Ptolemaios (ikinci kez tahta çıkar), 88-80		
XI. Ptolemaios ve III. Berenike, 80		
XII. Ptolemaios, 80-58	Horus Tapınağı kutsanır, 70	
VI. Kleopatra, 58-57 ve IV. Berenike, 58-55		
XII. Ptolemaios (geri gelir), 55-51	Kleopatra Antonius'la tanışır, 55	Sezar Britanya'ya ayak basar, 55
VII. Kleopatra, 51-30 ve XIII. Ptolemaios, 51-47	Kleopatra Sezar'la tanışır, 48	
XIV. Ptolemaios, 47-44		Sezar suikasta uğrar, 44
XV. Ptolemaios Kaisarion, 44-30		Roma, Mısır'ı fetheder

ÖNSÖZ

26 KASIM 1922'de günbatımından iki saat önce İngiliz Mısırbilimci Howard Carter ve üç arkadaşı kayadan yapılma bir koridora girip Krallar Vadisi'nin zeminini kazdılar. Orta yaşlı üç adam ve çok daha genç bir kadın, benzersiz bir dörtlü oluşturmuşlardı. Carter kırklı yaşlarının sonlarında, dikkatle kesilmiş bıyığı ve arkaya doğru düzleştirilmiş saçlarıyla bakımlı ve epeyce kuvvetli bir adamdı. Arkeoloji camiasında dik başlılığı ve asabi mizacıyla ün salmıştı, ama aynı zamanda kazıya yönelik ciddi ve akademik yaklaşımıyla biraz gönülsüzce de olsa saygı görüyordu. Carter Mısırbilimciliği mesleği haline getirdiyse de, bu işe ayırabileceği özel bir geliri olmadığından çalışmalarını finanse etmek için başkalarına bağımlıydı. Neyse ki Nil'in batı kıyısında, Luksor'da süregiden kazılarına kaynak sağlamak için tam olarak doğru kişiyi bulmuştu. Aslında son altı yıldır patronu olan kişi, o anın coşkusunda pay sahibi olmak üzere yanındaydı. Beşinci Carnarvon Kontu George Herbert, çok farklı bir tablo çizmekteydi. Elli altı yaşında olmasına rağmen, sanat meraklısı çılgın ve neşeli bir aristokrat nasıl yaşarsa öyle yaşıyordu. Gençliğinde hızlı arabalara meraklıydı. Ancak 1901'de geçirdiği ve neredeyse hayatına mal olan bir araba kazası onu güçsüz bırakmış ve romatizma ağrısına yatkın hale getirmişti. Kendisini İngiltere kışlarının soğuk ve nemli havasından korumak için her yıl birkaç ayını Mısır'ın daha sıcak, daha kuru ikliminde geçirmeye başlamıştı. Arkeolojiye duyduğu amatör ilgi böylece başladı. 1907'de Carter ile yaptığı bir toplantı, tarih yazacak olan ortaklığın başlangıcı oldu. Carter'ın sonradan adlandırdığı gibi "beklenen gün" geldiğinde bu iki adama katılanlar, Carnarvon'un

kızı Lady Evelyn Herbert ile sadece üç hafta önce aralarına aldıkları emekli bir demiryolu müdürü ve Carter'ın eski arkadaşı olan Arthur "Pecky" Callender idi. Arkeoloji konusunda acemi olsa da Callender'in mimarlık ve mühendislik bilgisi, onu takımın faydalı bir üyesi haline getirmişti. Dikkatli ve güvenilir oluşu Carter'a cazip geliyordu; ayrıca Carter'ın çalkantılı ruh haline de epeyce alışıktı.

Howard Carter ve Kina Eyaleti'nin valisi, Lady Evelyn Herbert ile Kont Carnarvon'u Luksor istasyonunda karşılarken, 23 Kasım 1922 (*kaynak bilinmemektedir*)

Carnarvon'un serveti bile bitmez tükenmez olmadığından artık sonuncusu olması gereken kazı mevsiminin bitmesine üç gün kala işçiler, iki katı birbirine bağlayan ve kaya tabanına doğru inen bir merdiven ortaya çıkardılar. Merdiven tümüyle temizlendiğinde sıvayla kaplanmış ve üzerine mühürle baskılar yapılmış ayırıcı bir dış duvar ortaya çıktı. Carter, yazıyı deşifre etmeden bile bunun ne anlama geldiğini biliyordu: büyük firavunlar ve güzel kraliçelerin çağı olan, eski Mısır tarihinin Yeni Krallık olarak bilinen döneminden kalma, el değmemiş bir mezar bulmuştu. Bu ayırıcı duvarın ardında Carter'ın yedi uzun yıldır uğruna çabalayıp durduğu ödül,

Krallar Vadisi'nin son keşfedilmemiş mezarı yatıyor olabilir miydi? Doğruluk için daima titizlik gösteren Carter, nezaketi ön planda tuttu ve işçilerine merdivenleri yeniden örtmelerini emretti ve keşif sponsoru Kont Carnarvon'un gelişini beklemeye koyuldu. Eğer yapılacak büyük bir keşif varsa, patron ve arkeoloğun bunu birlikte yaşamaları en doğrusuydu. Dolayısıyla 6 Kasım'da Carter Carnarvon'a bir telgraf gönderdi: "Sonunda Vadi'de muhteşem bir keşifte bulunduk; el değmemiş mühürleri ile muazzam bir mezar; gelmenizi beklemek üzere yeniden üzerini kapattık; tebrikler."

Gemi ve trenle yapılan 17 günlük bir yolculuğun ardından Earl ve Lady Evelyn Luksor'a vardıklarında kendilerini sabırsızlık ve heyecanla bekleyen Carter tarafından karşılandılar. Tam olarak ertesi sabah, basamakları temizleme çabası bütün ciddiyetiyle başladı. 26 Kasım'da dış kısımdaki kaplama sökülerek küçük taş parçalarıyla dolu bir koridor ortaya çıkarıldı. Bu küçük taş parçalarının yayılma biçiminden, daha önce buraya birinin girmiş olduğu açıkça anlaşılıyordu; mezara antik dönemde hırsızlar girmiş olmalıydı. Ayırıcı dış duvarda yer alan mühür baskıları, mezarın Yeni Krallık döneminde yeniden mühürlenmiş olduğunu göstermekteydi. Gömünün kendi durumu açısından bunun nasıl bir anlamı olabilirdi? İşin sonunda her zaman bunun özel bir mezar ya da Krallar Vadisi'nde daha önceden yağmalanmış mezarlardan toplanmış ve güvenlik için yeniden gömülmüş cenaze ekipmanlarının gizlendiği bir yer çıkması ihtimali vardı. Vadi zeminindeki sıcağın ve tozun içinde geçen bir diğer yorucu çalışma gününün ardından koridor boşaltılmıştı. Hiç bitmeyecekmiş gibi gelen bekleyişin ardından, şimdi önlerindeki yol açıktı. Carter, Carnarvon, Callender ve Lady Evelyn kendilerini bir diğer ayırıcı duvarın önünde buldular; onun da yüzeyi geniş ve oval mühür baskılarıyla kaplıydı. Duvarın sol üst köşesindeki rengi hafifçe daha koyu olan bir sıva parçası, antik dönemdeki hırsızların nereden içeri girdiklerini göste-

riyordu. Aradan 3500 yıldan daha uzun bir zaman geçtikten sonra gelen yeni ziyaretçileri ne karşılayacaktı?

Carter daha fazla tereddüt etmeksizin malasını aldı ve sıvayla kaplanmış yüzeyde, sadece aralığından bakmaya yetecek kadar küçük bir delik açtı. Bir güvenlik önlemi olarak ilk önce yanan bir mumu delikten içeri sokup içeride boğucu (oksijensiz bırakan) gazların bulunup bulunmadığını kontrol etti. Ardından yüzünü sıvanmış duvara dayayıp delikten karanlığın içine baktı. Mühürlenmiş odadan sızan sıcak hava, mumun alevinin titremesine neden oldu ve Carter'ın gözlerinin karanlığa alışması biraz zaman aldı. Ancak daha sonra ötedeki odanın detayları belirmeye başladı. Carter dili tutulmuş haldeydi. Birkaç dakika sonra Carnarvon belirsizliğe daha fazla dayanamadı ve "Bir şey görebiliyor musun?" diye sordu. Carter "Evet evet, harika şeyler," diyerek yanıtladı. Ertesi gün Carter heyecanla, arkadaşı ve kendisi gibi Mısırbilimci olan Alan Gardiner'a "Öyle zannediyorum ki bu, şimdiye kadarki en büyük buluntu," diye yazmıştı.

Carter ve Carnarvon, eski Mısır'ın altın çağından kalma bir kral mezarı keşfetmişlerdi. Carter'ın kendi sözleriyle aktaracak olursak "British Museum'un üst kattaki Mısır bölümünün tamamını kaplamaya yetecek malzemeyle" tıka basa doldurulmuştu. Carter ve arkadaşlarının girdiği dört odanın ilki olan giriş salonu tek başına, hayal edilemeyecek bir zenginliğe sahip hazineler barındırmaktaydı: efsanevi yaratıklar şeklinde üç tane devasa, altın kaplamalı tören yatağı; tanrıların ve tanrıçaların imgelerini yansıtan altın mihraplar; boyanmış mücevher kutuları ve işlemeli tabutlar; altın kaplamalı savaş arabaları ve incelikli okçuluk araç gereçleri; gümüş ve değerli taşlarla işlenmiş muhteşem bir altın taht; güzel, yarı saydam kaymaktaşından yapılma vazolar ve ölü kralın sağdaki duvarı koruyacak şekilde konumlanmış, doğal büyüklükteki, siyah tenli ve altın askeri teçhizatlı iki figürü. Objelerin birçoğunun üzerinde görülen krala ait isim, mezar sahibinin kim-

liği konusunda şüpheye yer bırakmıyordu: hiyeroglifler açık bir şekilde Tutankhamon ismine işaret ediyordu.

Garip bir tesadüfle, eski Mısır yazısının ilk olarak deşifre edilmesini sağlayan ve birçok yazıt aracılığıyla firavun uygarlığına dair çalışmaların başlamasını sağlayan büyük buluş, tam olarak bir yüzyıl önce gerçekleşti. 1822 yılında Fransız akademisyen Jean-François Champollion, meşhur *Lettre a M. Dacier* adlı eserini yayımladı. Bu eserinde hiyeroglif yazı sisteminde yapılmış çalışmaları doğru bir şekilde tanımladı ve pek çok önemli işaretin fonetik değerini belirledi. Mısırbilim tarihindeki bu dönüm noktası, uzun süreli bir çalışmanın sonucuydu. Champollion'un eski Mısır yazısına merakı çocukken, Rosetta Taşı hakkında ilk olarak bir şeyler öğrendiğinde başlamıştı. Üç dilde (Yunanca, Demotik ve Hiyeroglif) yazılmış bir krallık bildirisi olan bu taş, Reşid'de (Rosetta) Napolyon birlikleri tarafından 1798 Fransız işgali sırasında, Champollion sekiz yaşındayken bulunmuştu ve deşifre için temel anahtarlardan birini sağlamıştı. Champollion'un dil konusundaki dehası, onun Yunancada ve daha da önemlisi Mısır Ortodoks Kilisesi'nin dinsel iletişim dili olan ve doğrudan eski Mısır dilinin soyundan gelen Kıpticede uzmanlaşmasını sağladı. Bu bilgiyle ve Rosetta Taşı'nın bir deşifresiyle donanmış olan Champollion, metnin hiyeroglif versiyonunun çevirisini doğru biçimde yaptı ve böylece eski Mısır tarihinin sırlarını açığa vuracak olan süreç başladı. Ölümünden sonra basılan eski Mısır diline ait dilbilgisi ve sözlük çalışmaları, iki bin yıldan daha uzun süren bir aradan sonra akademisyenlerin ilk defa firavunların kendi sözcüklerini okumalarına olanak tanımıştır.

Champollion'un eski Mısır dilinin gizemleri üzerine çalıştığı dönemde, John Gardner Wilkinson adlı bir İngiliz de firavun uygarlığı üzerine çalışmalara eşit derecede önemli kat-

kılarda bulunmaktaydı. Napolyon'un işgalinden bir yıl önce dünyaya gelen Wilkinson, yirmi dört yaşında Mısır'a gitti ve takip eden on iki yıl boyunca orada kaldı. Hemen hemen bilinen bütün kazı sahalarını ziyaret etti, sayısız mezar sahnesini ve yazıtını kopyaladı ve o zamana kadar üstlenilen en kapsamlı firavun anıtları çalışmasını gerçekleştirdi. (Wilkinson ve Champollion'un her ikisi de 1828-1829 yılları arasında Mısır'da seyahat edip kayıt tutuyorduysalar da ikisinin karşılaşıp karşılaşmadıkları bilinmemektedir.) Wilkinson 1883 yılında İngiltere'ye döndüğünde çalışmasının sonuçlarını derlemeye başladı ve bunları dört yıl sonra yayımladı: iki ciltlik *Modern Mısır ve Teb* (Modern Egypt and Thebes, 1843) ile birlikte üç ciltlik *Eski Mısırlıların Örf ve Adetleri* (Manners and Customs of the Ancient Egyptians) eski Mısır uygarlığı üzerine o zamana kadar gerçekleştirilmiş en büyük incelemeydi ve halen de öyledir.

Wilkinson çağının en ünlü ve saygı duyulan Mısırbilimcisi olmuştur ve Champollion'la birlikte alanın kurucularından biri olarak görülmektedir. Wilkinson ölmeden bir yıl önce Mısırbilimi'ni yeni zirvelere taşıyan Howard Carter doğdu. Atalarından farklı olarak Carter Mısırbilimi'ne neredeyse bir rastlantı eseri adım attı. Bu rastlantı, eski Mısır'a duyduğu kökleşmiş bir ilgiden çok on yedi yaşındayken Arkeolojik Araştırma kadrosunda ona önemli bir yer sağlayan ressamlık ve teknik ressamlık kabiliyetiydi. Bu kabiliyeti Carter'a –kâfir firavun Akhenaton'un başkenti ve Tutankhamon'un doğum yeri Amarna'da birlikte kazı yaptığı "Mısır arkeolojisinin babası" Flinders Petrie dahil olmak üzere– dönemin en büyük arkeologlarının bazılarının yönetiminde yetişme fırsatı sağladı. Carter çeşitli keşif gezilerinde mezar ve tapınak sahnelerini kopyalarken eski Mısır sanatını yakından tanıdı. Kuşkusuz Carter büyük arkeolojik bölgelerin birçoğu hakkındaki birinci elden bilgisini Wilkinson'un çalışmalarını okuyarak geliştirdi. Böylelikle Carter 1899 yılında Yukarı Mısır ve dört

yıl sonra Aşağı Mısır Anıtlar Genel Müfettişi oldu. Ne var ki çabuk sinirlenmesi ve dik kafalılığı, Fransız turistlerle bir tartışmanın ardından özür dilemeyi reddettiğinde gelecek vaat eden mesleki kariyerinin aniden son bulmasına neden oldu ve hemen Antik Eserler Servisi'nden (ve Fransız denetimindeki bölgeden) çıkarıldı. Teb'de bir kere daha kazı başlatmak için 1907 yılında Lord Carnarvon'un ekibine katılmadan önce Carter köklerine dönüp izleyen dört yıl boyunca gezgin bir suluboya ressamı olarak geçimini sağladı.

On beş uzun, sıcak ve hiç de verimli olmayan yılın ardından Carter ve sponsoru en sonunda Mısır tarihindeki en büyük keşfi gerçekleştirdiler.

*

1922 yılının bu Kasım günü güneş batarken, şaşkın haldeki grup huzursuz bir uyku uyumak için Carter'ın evine gitti. Bütün olanı biteni anlamak olanaksızdı. Dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük arkeolojik keşfi gerçekleştirmişlerdi. Her şey değişecekti. Son bir soru Carter'ı rahatsız etmekteydi: Tutankhamon'un mezarını ve kraliyet cenaze töreninden kalma çiçek demetlerini bulmuştu, ama kralın kendisi el değmemiş halde mezar odasında yatmakta mıydı?

Yeni şafak beraberinde hararetli bir çalışmayı getirdi; Carter onları bekleyen görevin büyüklüğünü anlamaya başlamıştı. Mezarda bulunan çok sayıdaki nesneyi fotoğraflamaya, kataloglamaya ve korumaya yardım edecek bir uzmanlar grubunu hızla oluşturması gerektiğini fark etti. Arkadaşlarıyla ve meslektaşlarıyla ilişkiye geçti ve Mısırlı eski eser yetkililerini muhteşem keşif hakkında bilgilendirdi. Mezarın resmi açılışının 29 Kasım günü yapılmasına karar verildi. Medya çağının ilk büyük arkeolojik keşfi dünya basını tarafından ayrıntılarıyla haberleştirilecekti. Bunun ardından durumu denetimi altında tutmak Carter için olanaksız olacaktı. Carter kralın ebedi dinlenme yerinin gizemini usulca ve kendisi ha-

zır olduğunda çözmek istiyorsa, resmi açılışın önüne geçmesi ve tarihi eser görevlilerine fark ettirmeden hareket etmesi gerekecekti.

28 Kasım akşamı basının gelmesine saatler kala Carter yanında güvenilir üç kişiyle birlikte fark ettirmeden kalabalıktan ayrılıp bir kere daha mezara girdi. Carter'ın içgüdüsü ona ön odanın sağ duvarını kollayan siyah derili bekçi figürlerinin mezar odasının yerini belirtmesi gerektiğini söylemekteydi. Arkalarındaki sıva duvar onları doğrulamıştı. Carter bir kere daha duvarda yer hizasında bir mum yerine el feneriyle sığabileceği büyüklükte bir delik açıp sürünerek geçti. Carnavon ve Lady Evelyn onu izledi, biraz şişman olduğundan Callender dışarıda kaldı. Kendilerini odayı dolduran varaklı, muazzam bir tapınakla karşı karşıya buldular. Kapılarını açmaları birincinin içinde yer alan ikinci bir tapınağı, ardından üçüncü ve taş sandukayı saklayan dördüncü bir tapınağı ortaya çıkardı. Artık Carter kesin biçimde biliyordu: Kralın bedeni 3500 yıldır dokunulmamış olarak sandukanın içindeydi. Sıkışarak ön odaya geri dönen Carter izinsiz girişini aceleyle ve oldukça beceriksizce bir sepet ve bir demet sazlıkla gizledi. Carter, Carnarvon ve Lady Evelyn'in gördüklerini gelecek üç ay boyunca kimse görmeyecekti.

Tutankhamon'un mezarının 30 Kasım 1922'deki açılışı dünyanın dört bir yanında gazetelere başlık oldu. Halkın hayal gücünü harekete geçirip firavunların hazinelerine yaygın bir ilgi dalgası yarattı. Mezar odasının 16 Şubat 1923'deki resmi açılışını bir yıl sonra kralın devasa taş sandukasının bir buçuk ton ağırlığındaki kapağının kaldırılması –mühendislik geçmişi olan Callender'in ustalıkla gerçekleştirdiği bir başarı– izledi. Sandukanın içinde, firavunun bedenini koruyan daha fazla katman bulunmaktaydı: Dört varaklı mabedi tamamlayan iç içe yuvalanmış üç tabut. Dıştaki iki tabut varaklı ağaçtan olmasına karşın, en içerdeki üçüncü tabut som altındandı. Her tabutun içinde muskalar ve ritüel nesneleri vardı.

Bir sonraki katmanın incelenebilmesi için bunların hepsinin belgelenmesi ve kaldırılması gerekmekteydi.

Sandukanın kapağının kaldırılmasından üçüncü tabutun açılmasına kadar bütün süreç sekiz ay aldı. Mezarın keşfedilmesinden yaklaşık üç yıl ve Carnavon'un (firavunun lanetinden değil, ama kan zehirlenmesinden ötürü) vakitsiz ölümünden iki yıl sonra 28 Ekim 1925 yılında çocuk kralın mumyalanmış kalıntılarının ortaya çıkarılma zamanı gelmişti. Ayrıntılı bir makara sistemi kullanılarak en içteki tabutun kapağı orijinal kulplarıyla birlikte kaldırıldı. İç katmandaki kralın mumyası yüzyıllar içerisinde kararmış mumyalama merhemleriyle kaplıydı. Kralın yüzünü kaplayan bu katran tabakasından dövme altından, genç monarkın suretinde muhteşem bir mezar maskesi çıkarıldı. Kaşlarının üzerinde akbaba ve kobra tanrıçaları ve boynunun etrafında işlemeli camdan ve yarı değerli taşlardan geniş bir gerdanlık vardı. Carter ve Tutankhamon en sonunda karşı karşıya gelmişlerdi.

Howard Carter, Tutankhamon'un ikinci tabutunu temizliyor (© *Griffith Enstitüsü, Oxford Üniversitesi*)

*

Tutankhamon maskesi muhtemelen eski bir uygarlığın kalıntıları arasından şimdiye kadar çıkartılan en mükemmel insan yapısı nesnedir. Neredeyse bir asır önce modern zamanlarda ilk defa ona bakanların gözünü nasıl kamaştırdıysa bugün de bizim gözlerimizi öyle kamaştırmaktadır. 1960'lar ve 1970'lerde Vancouver'dan Tokyo'ya kadar dünyanın dört bir yanından milyonlarca insanı kendisine çeken gezici Tutankhamon sergisinin en parlak parçasıyıdı. Sergi Londra'ya geldiğinde onu ziyaret edemeyecek kadar küçük olsam da, sergi için basılan kitap benim eski Mısır'ın egzotik dünyasıyla ilk tanışmam oldu. Altı yaşındayken evimizin girişinde altın mücevherlere, kralların ve tanrıların garip adlarına hayretle bakarak onu okuduğumu hatırlıyorum.

Tutankhamon hazineleri zihnime sonraki yıllarda gelişip filizlenecek bir tohum ekti. Toprak zaten hazırlanmıştı. Bir yıl önce, beş yaşında ilk çocuk ansiklopedimin yapraklarını çevirirken farklı yazı sistemlerini resimlerle anlatan bir madde dikkatimi çekmişti. Yunan, Arap, Hint ya da Çin yazıları önemsizdi, hayal gücümü esir alan Mısır hiyeroglifleriydi. Kitapta yalnızca birkaç simge olmasına karşın, bunlar kendi adımı nasıl yazabileceğimi çözmeme olanak verecek denli yeterliydi. Hiyeroglifler ve Tutankhamon beni Mısırbilimci olma yoluna sokmuştu.

Aslında yazı ve krallık firavun uygarlığının ikiz köşe taşları, onu diğer eski kültürlerden ayıran tanımlayıcı niteliklerdi. Arkeologlar sıradan yurttaşların gündelik yaşamlarını gözler önüne seren ıvır zıvır yığınlarını ve atölyeleri ortaya çıkarmaya gayret etmelerine rağmen firavunların arkalarında bıraktıkları bol yazılı kayıt ve heybetli yapılar halen daha eski Mısır'a ilişkin görüşümüze hâkim olmaya devam etmektedir. Böylesine güçlü kanıtlara rağmen, metinleri ve anıtları yüzeysel bir biçimde ele alma eğiliminde olmamız şaşırtıcı değildir. Firavunların göz kamaştıran hazineleri daha karmaşık bir hakikati görmemizi engellememeli. Görkemli anıtlarına,

mükemmel sanat yapıtlarına ve kalıcı kültürel başarılarına karşın Mısır'ın karanlık bir yanı vardı.

İlk firavunlar ideolojinin ve onun görsel ortağı olan ikonografinin farklı insanları birleştirmekte ve devlete bağlı kalmalarını sağlamakta özel bir güce sahip olduğunu anlamışlardı. İlk Mısır kralları halen bizimle birlikte var olan liderlik aygıtlarını formülleştirdiler ve onlardan yararlandılar: Ayrıntılı makam göstergeleri, hükümdarı halktan ayırması için koreografisi dikkatli biçimde düzenlenmiş halkın önüne çıkma sahneleri; bağlılığı güçlendirmek için önemli devlet günlerinde resmi törenler; sözel ve görsel olarak ifade edilen yurtseverlik coşkusu. Ne var ki firavunlar ve danışmanları siyasi propaganda, yabancı düşmanlığı, halkın sıkı biçimde gözetlenmesi ve muhalefetin merhametsizce bastırılması gibi daha az sevecen yöntemlerin iktidarı ellerinde tutmakta en az ötekiler kadar etkili olduğunu da gayet iyi biliyorlardı.

Yirmi yılı aşan Eski Mısır araştırmaında çalışma alanımdan giderek daha fazla rahatsız oldum. Bilim insanları ve benzer şekilde meraklılar firavun kültürüne hülyalı bir saygıyla bakma eğilimindeler. Piramitlere bunları olanaklı kılan siyasi sistem üzerinde çok fazla durup düşünmeksizin hayranlık duymaktayız. Antik dünyadaki savaşın gaddarlığı üzerine düşünmek için duraklamaksızın firavunların –Megiddo Savaşı'nda III. Tutmosis'in, Kadeş Savaşı'nda II. Ramses'in– askeri zaferlerinden onlar adına haz almaktayız. Kâfir kral Akhenaton'un tuhaflığından heyecanlanmaktayız, ama despot, fanatik bir hükümdarın yönetimi altında yaşamanın nasıl bir şey olduğunu (Kuzey Kore lideri vb. gibi diktatörler televizyon ekranlarımızı istila etmesine rağmen) sorgulamıyoruz. Firavun uygarlığının karanlık yönüne ilişkin veri kıtlığı çekilmemektedir. I. Sülale'de insan kurban edilmesinden Ptolemaiosların hükümdarlığı sırasındaki köylü ayaklanmasına kadar eski Mısır, kral ile tebaaları arasındaki ilişki sevgi ve takdire değil, baskı ve zorlamaya dayanan bir toplumdu.

Kralın iktidarı mutlaktı ve insan hayatının hiç değeri yoktu. Bu kitabın amacı akademik ya da popüler çalışmaların sayfalarında çoğunlukla bulunandan daha tam ve dengeli bir eski Mısır uygarlığı betimlemesi vermektir. Firavunların hükümdarlığı altında yaşamı belirleyen inişleri ve çıkışları, başarıları ve başarısızlıkları, cesareti ve barbarlığı gözler önüne sermek için yola çıktım.

Nil Vadisi'nin tarihi, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkiyi –değişime inatla direndiği görülen bir ilişkiyi– gözler önüne serer. Eski Mısırlılar beş bin yıl sonra halen gezegenimize hakim olan ulus-devlet kavramını bulmuşlardı. Mısırlıların yaratımı yalnızca etkisinden dolayı değil, aynı zamanda uzun ömürlülüğünden dolayı da dikkate değerdi: Firavun devleti, başlangıçta tasarlanan haliyle üç bin yıl ayakta kaldı. (Bir kıyaslama yapmak gerekirse, Roma zar zor bin yıl dayanabilmişken, Batı kültürü henüz iki bin yıldır ayaktadır.) Firavun devletinin dikkate değer uzunluktaki bu süre boyunca ayakta kalmasının başlıca nedeni eski Mısır'ın doğumuyla birlikte geliştirilen ve sonraki yüz nesil için örnek siyasi yönetim modeli olarak kalan felsefi ve siyasi çerçevenin ulusal ruhla çok uyumlu olmasıdır. Uzun siyasi parçalanma, özerkleşme ve çalkantı dönemlerine rağmen, firavun yönetimi güçlü bir ideal olarak kaldı. Kendisini ulusal bir mitin hizmetine sokan siyasi bir amentü, insan bilincinin çok derinlerinde yer edinebilir.

Kendi zamanımız ve mekânımızdan böylesine uzak bir kültürü kavramak aşırı zordur. Eski Mısır seyrek nüfuslu bir kabile toplumuydu. Çok tanrılı dini, para öncesi ekonomisi, düşük okur yazarlık oranı ve kutsal krallık ideolojisinin egemenliği: bütün bunlar kendim de dahil olmak üzere çağdaş Batılı gözlemcilere tamamen yabancı olan ayırt edici niteliklerdir. Eski Mısır araştırması iki yüzyılın bilgisine aşinalığın yanı sıra bü-

Nil Vadisi ve
Çevresindeki Bölge
Akdeniz
YAKIN DOĞU
Delta
K
B
D
G
AŞAĞI
MISIR
Memfis
SİNA
Karun Gölü
FAYUM
BAHARİYA
VAHASI
Bahr Yusuf
DOĞU
ÇÖLÜ
Nil Nehri
FARFARA
VAHASI
Asyut
Hammamat
Vadisi
BATI (LİBYA)
ÇÖLÜ
Teb
DAKHLA
VAHASI
KHARGA
VAHASI
YUKARI
MISIR
Cebel el-Silsile
KURKUR
VAHASI
Abu
Birinci Çağlayan
DUNKUL
VAHASI
AŞAĞI
NÜBYE
Kızıl Deniz
Darb el-Arbain
İkinci Çağlayan
SALIMA
VAHASI
YUKARI
NÜBYE
Üçüncü Çağlayan
Dördüncü
Çağlayan
Beşinci Çağlayan
0 50 100 150 mil
0 100 200 km
Beyaz Nil
Mavi Nil

yük bir hayal gücü sıçrayışını gerektirir. Durum böyle olunca ortak insanlığımız bunun için bir yol önermektedir. Eski Mısır hükümdarının kariyerine bakınca, tarihin sayfalarında ilk defa iş başı yapmış hırslı erkekleri ve kadınları yönlendiren motifleri görürüz. Eski Mısır uygarlığı araştırması halkı örgütlemek, razı etmek, egemenlik altına almak ve tabi kılmak için bugün bile kullanılan aygıtları da açığa çıkarır. Geçmişe dönüp baktığımızda, firavun kültürünün özgüveninde kendi yıkımının tohumlarını görebiliriz.

Eski Mısır'ın yükselişi ve çöküşü hepimiz için dersler barındırmaktadır.

KISIM I

KUTSAL HAK

(MÖ 5000-2175)

Erken Sülale ve Eski Krallık
Döneminde Mısır Dünyası
Kubna
K
B
D
G
Akdeniz
Tel Erani
En Besor
Nahal
Tillah
Cebaut / Per-Vadjet
İmu
Bast
Hutheryib
İunu
Gize
Abusir
Sakkara
Dahşur
Memfis
el-Omari
Tarkhan
Meydum
SİNA
Zaviyet el-Meitin
Nil Nehri
el-Badari
Hammamat
Vadisi
Tjeni
İunet
Abdju
Gebtu
Tukh
Nubt
Teb
İuny
Inerty
Ayn Asil
el-Kula
Nekhen
Nekheb
Ceba
Abu
VAVAT
Kızıl Deniz
IRTJET
Seyala
TJEMEH
Nabta
Playa
SATJU
Kustul
Cebel Şeyh Süleyman
YAM
0
50
100
150 mil
0
100
200 km

GİZE PİRAMİTLERİ, eski Mısır'ın tanımlayıcı simgeleridir. Bu piramitler, tarihsel terimlerle, firavun uygarlığının, Eski Krallık'ın ilk büyük gelişimine işaret eder. Yine de piramitler ve bunların temsil ettiği gelişmiş kültür, son biçimlerini uzun bir oluşum aşamasının sonucunda almışlardır. Mısır'daki uygarlığın kökenlerinin ve gelişiminin izleri ülkenin uzak tarihöncesi geçmişine, piramitlerden en az iki bin yıl öncesine değin sürülebilir.

Yüzyıllar süren bir dönem boyunca, verimli Nil Vadisi'nde ve buradan doğuya ve batıya doğru uzanan kurak otlaklarda yaşayan topluluklar, Mısır kültürünün köşe taşlarını geliştirdiler. Toplulukların kendilerine özgü bakış açıları, benzersiz doğal çevrelerince biçimlendirildi. Rekabet halindeki bölgelere ticaret ve fetih aracılığıyla dünyanın ilk ulus-devleti biçimi verilirken, toplumsal gelişmenin hızı arttı ve Mısır'ın ilk krallar sülalesinin ortaya çıkmasıyla bütün temel öğeler yerini buldu.

İzleyen sekiz yüzyıl, büyük bir uygarlığın ve eksiksiz ifadesinin Gize yaylasındaki görkemli anıtlarda ortaya çıkışına şahitlik etti. Yine de, Mısırlıların kendilerinin de çok iyi bildikleri gibi, düzen ve kaos yakın dosttular. Aşırı büyüyen devlet nasıl hızla çiçek açtıysa iç ve dış baskılar altında kalarak yine hızla soldu ve Eski Krallık da onunla birlikte bilinmeyen bir sona sürüklendi.

Kısım I, eski Mısır'ın ilk yükselişini ve çöküşünü –firavunların tarihindeki pek çok yükseliş ve çöküş döngüsünün birincisini– sıra dışı doğumundan Piramit Çağı'nda kültürel zirvesine ulaşmasına ve izleyen gerileyişine kadar inceliyor. Bu dönemi tanımlayan bir özellik var ise, bu kutsal kral ide-

olojisidir. Monarkın kutsal otoriteye sahip olduğu inancının ilan edilip yaygınlaştırılması, Mısır'ın ilk hükümdarlarının en önemli başarısıydı. Bu inanç Mısır bilincinin öyle derinlerinde yer edindi ki, daha sonraki üç bin yıl boyunca monarşi tek kabul edilebilir yönetim biçimi olarak kaldı. Monarşi, uzun süre hiç sarsılmadan ayakta kaldığı için, dünyanın o zamana değin bildiği en büyük siyasi ve dini sistem olarak kabul edildi. Devasa kraliyet mezarlarına hem ilham veren hem de onları gerekçelendiren bu sistem sanat, yazı, tören ve hepsinden daha çok mimari aracılığıyla ifade edildi.

Krala hizmet eden ve yönetim dehaları sayesinde piramitleri inşa eden devlet memurları, artlarında saray kültürünün ve kaynaklarının bir kanıtı olan kendi anıtlarını ve ayrıca gösterişli biçimde dekore edilmiş mezarlarını bıraktılar. Ama kraliyet yönetiminin karanlık bir yüzü de vardı. Toprağa el koymak, insanları zorla çalıştırmak ve insan yaşamına değer vermemek de tıpkı göz alıcı binalar inşa etmek gibi Piramit Çağı'nın ayırt edici özellikleriydiler. Mısır'ın doğa ve insan kaynaklarının acımasızca kullanılması devletin daha büyük tutkularını tatmin etmesinin bir önkoşuluydu ve bu durum firavun yönetiminin ilerleyen yüzyıllarda başına gelecek olaylara zemin hazırladı. Krallar kutsal hakla yönetirken, tebaalarının hakları onları çok az ilgilendirdi. Bu durum, eski Mısır tarihinin değişmez bir temasını oluşturacaktı.

1
Başlangıç

Mısır'ın ilk kralı

Kahire'deki Mısır Müzesi'nin giriş salonunda yer alan uzun cam muhafazada yaklaşık 2 metre yüksekliğinde ve 2,5 santimetre kalınlığında, ince damarlı, yeşilimsi siyah renkte eski bir levha durmaktadır. Bir kalkan gibi biçimlendirilmiş bu levhanın her iki yüzüne hafif kabartmalar işlenmiştir. Müzenin tozlu cam kubbesinden süzülen dağınık, puslu ışık huzmesi altında kabartmalardaki sahneleri, canlılıklarını korumalarına rağmen, ayırt etmek zordur. Ziyaretçilerin çoğu Tutankhamon'un altın eşyalarını görmek için dosdoğru ilerlerken bu garip nesneye şöyle bir bakıp geçerler. Oysa bu sade taş parçası, eski Mısır'dan günümüze ulaşan en önemli belgelerden biridir. Taşın firavun kültürünün dünyadaki en büyük hazine dairesi olan Mısır Müzesi'nin girişindeki şeref konuğu yerinde bulunması, onun önemini çok iyi ortaya koymaktadır. O, eski Mısır tarihinin başlangıcına işaret eden nesnedir.

Mısırbilimcilerin Narmer Paleti dedikleri bu levha, erken Mısır'ın ikonu haline gelmiş olsa da, keşfedilme koşulları belirsizliklerle gölgelenmiştir. MS 1897-1898 kışında Britanyalı arkeologlar James Quibell ve Frederick Green, Mısır'ın uzak güneyindeki "Şahin kenti" (Klasik Hierakonpolis), eski Nekhen (günümüzde Kom el-Ahmar) sit alanında kazı yaptılar. On dokuzuncu yüzyıl halen hazine arama devriydi, Quibell ile Green, yaklaşımlarında çağdaşlarının birçoğuna göre daha bilimsel olsalar da, kendilerine parasal destekte bulunanları tatmin etmek için güzel nesneler bulma baskısından muaf

değildiler. Quibell ve Green, sayısız yüzyılların aşındırdığı ve dikili büyük anıtların çok az bulunduğu bir sit alanı olan Nekhen'i kazmayı seçerken dikkatlerini yerel tapınağın kalıntıları üzerinde toplamaya karar verdiler. Tapınak Teb'in büyük mabetleriyle karşılaştırıldığında küçüktü ve etkileyici değildi, ama sıradan bir eyalet tapınağı da değildi. Tarihin şafağından itibaren, Mısır krallığının kutlanmasına adanmıştı. Nekhen'in yerel şahin tanrısı Horus Mısır krallığının koruyucu tanrısıydı. Bu nedenle tapınak Quibell ve Green'e bir kraliyet hazinesini sunabilir miydi?

Bu iki insan çalışmaya başladıklarında, ulaştıkları ilk sonuçlar hayal kırıklığı yaratacak türdendi: kil bir tuğla duvarın uzantıları, yüzeyi taş kaplama bir höyükten kalanlar; birkaç aşınmış ve kırılmış heykel. Dikkat çekici hiçbir şey yoktu. Arkeologlar yığının önündeki bir başka bölge üzerinde yoğunlaştılar, ama burada düzenli kazı yapılmasını engelleyen kalın bir kil tabakasıyla karşılaştılar. Şahin kenti, sırlarını saklamaya karar vermiş gibi görüyordu. Ama Quibell ile Green kil tabakasını büyük bir kararlılıkla kazarken etrafa saçılmış ritüel nesneleriyle, uzak geçmişte tapınak rahipleri tarafından bir araya getirilen ve gömülen çeşitli kutsal kişisel eşyalardan oluşan bir koleksiyonla karşılaştılar. Altın yoktu, ama iyimser bir yaklaşımla "Ana Çökelti" diye adlandırdıkları yer, ilginç ve sıra dışı buluntular içermekteydi. Buluntuların en önemlisi işlemeli bir taş levhaydı.

Buldukları nesnenin ne olduğundan emindiler: Bir yüzünün ortasında yer alan basit daire onun boya maddelerini karıştırmak için kullanılan bir palet olduğunu göstermekteydi. Ama bu, makyaj malzemelerini hazırlamakta kullanılan sıradan bir alet değildi. Paletin her iki yüzünü süsleyen özenli ve detaylı sahneler, onun çok daha büyük bir amaç için, ünlü bir kralın başarılarını kutlamak için yapıldığını göstermekteydi. Paletin bir yüzüne iki inek tanrıçanın sakin bakışlarının altında duran bir monark betimlemesi hâkimdi. Bu, düşma-

nına bir gürzle vuran yaşlı bir Mısır hükümdarı olmalıydı. Arkeologlar bu monarkın kim olduğunu ve ne zaman hüküm sürdüğünü merak ettiler. Tabletin en üst bölümündeki dikdörtgen çerçevenin içinde yer alan iki hiyeroglif (resim yazı), monarkın adını heceleyerek merakı gideriyormuş gibi görünmekteydi: kedibalığı (*nar*) ve keski (*mer*). Tablette daha önce tarihin bilmediği bir kral vardı. Dahası Narmer Paleti'ndeki kabartmaların üslubu çok daha eski bir tarihe işaret etmekteydi. Daha sonraki araştırmalar, Narmer'in ilk krallardan biri değil, aynı zamanda birleşik Mısır'ın ilk hükümdarı olduğunu gösterdi. Quibell ile Green çamurla kaplı Nekhen sit alanında tesadüfen eski Mısır'ın kuruluşunu belgeleyen eseri bulmuşlardı.

Narmer Paleti (*Werner Forman Arşivi*)

Narmer ilk tarihi kral olabilirse de, Mısır'ın öyküsünün başlangıcı değildir. Narmer'in ünlü paletinin dekorasyonu, Mısır kraliyet sarayının sanatını ve krallığın ikonografisini klasik biçimleri içinde göstermektedir. Bununla birlikte uzun, kıvrımlı boyunları birbirine dolaşmış yaratıklar ve düşman

bir kalenin duvarlarını boynuzlayan boğa gibi yabancı motiflerin bazıları çok daha uzak, tarihöncesi geçmişe gönderme yapmaktaydı. Anısına yapılan harika levhada, Narmer açıkça Mısır uygarlığının köşe taşlarının kendi zamanının çok öncesinde yattığını onaylıyordu.

Çöl Çiçekleri

Narmer Paleti'nin küçük bir ölçekte ve erken bir tarihte gösterdiği gibi, Mısırlılar taş oymacılığında antik ve modern dünyada eşi olmayan bir ustalığa ulaşmışlardı. Mısır sınırları içindeki çeşitli ve bol ham malzemenin büyük bir teknik beceriyle bir araya gelmesi, Mısırlılara kültürel kimliklerini ortaya koymak için hayli farklı bir araç sağlamıştı. Ayrıca taş kalıcı olma üstünlüğüne sahipti ve Mısır anıtları ebediyen varlıklarını sürdürmeleri için bilinçli biçimde tasarlanırlardı. Bu anıtlaştırma takıntısı, günümüz Mısır-Sudan sınırındaki Batı Çölü'nde başladı. Uzaktaki bu bölge, arkeologların Nabta Playa diye adlandırdıkları yerdir. Bugün Mısır'ın Yeni Vadi projesine hizmet eden asfalt yol, çölü yararak onun üç dört kilometre yakınından geçiyor. Ama çok yakın bir zamana kadar Nabta Playa uygarlıktan olabildiğince uzak durdu. Nabta Playa'nın başlıca farklılığı Bir Kiseiba'nın vahaları ile Nasır Gölü'nün kıyıları arasındaki yolun üzerinde bulunan bir dinlenme yeri olmasıydı. Eski, kurumuş bir gölün düz zemini (*playa*) yakındaki kumlu bir sırtla birlikte Nabta'yı kesinlikle bir gecelik kamplar için ideal bir konaklama yeri kılmaktadır. Bununla birlikte, sit alanı rastgele bir ilk bakışın söyleyebileceğinden çok daha fazla şey barındırmaktadır. Bölgenin çeşitli yerlerinde büyük taşlar vardır: Doğal olarak oluşmuş büyük kayalar değil, uzaklardan getirilip *playa*'nın kenarında önemli noktalara dikilmiş anıttaşlar. Anıttaşların bazıları mükemmel bir yalıtılmışlık içinde ufuktaki gözcüler gibi dikilirken, diğerleri doğrusal bir sıra oluştururlar. Bu anıttaş gruplarından biri özellikle dikkat çekicidir. Hafif bir yükseltinin üzerinde

daire meydana getirecek biçimde düzenlenmiş anıttaşlardan oluşmuştur. İçlerinden bazıları yüzleri birbirine bakan çiftler halinde durmaktadır. Birkaç çift anıttaş kuzey-güney istikametinde diziliyken, iki ya da daha fazla çift anıttaş yaz ortası gün doğumu eksenini işaret eder.

Daha önce bilinmeyen ve beklenmedik biçimde beliren Nabta Playa, bir "eski Mısır Stonehenge'i", dikkatli biçimde yerleştirilmiş taş yapılarla beneklenmiş bir manzara olarak ortaya çıkmıştı. Bölgedeki tortuların bilimsel tarihlendirmesi bu sıra dışı anıtlar için şaşırtıcı biçimde eski bir tarihi, MÖ beşinci binyılın başını gösterdi. Bu tarihte, daha önceki dönemlerde oluğu gibi, Sahra günümüzdeki kurak halinden çok farklı olmalıydı. Yıllık yaz yağmurları çölü yeşillendiriyor, mevsimlik gölü doldurarak kıyılarını verimli çayırlara ve ekilebilir topraklara dönüştürüyor olmalıydı. Bu geçici bolluktan yararlanmak için Nabta Playa'ya göç eden insanlar, Sahra'nın doğusundaki geniş bölgede çiftlik hayvanlarıyla birlikte dolaşan yarı göçer çobanlardı. Sit alanından çok sayıda büyük baş hayvan kemiği çıkartıldı ve zemine yayılmış halde insan faaliyetlerinin izleri bulundu: su taşıma kabı işlevi gören ve kırıldıklarında da takı yapmak için kullanılan devekuşu yumurtası kabuğu parçaları, taş ok uçları, taş baltalar ve göl kıyısı boyunca ekilen tahılı işlemek için değirmentaşları. Nabta mevsimlik verimliliğiyle yarı-göçer halka büyük simgesel anlamı olan sabit bir yer sağladı ve halk nesiller içinde onu bir ritüel merkezine dönüştürmeye başladı. Taş sıralarını düzenleme işi topluluğun büyük bir katılımını gerektirmiş olmalıdır. Benzeri Stongehenge gibi Nabta Playa da yerel tarihöncesi halkın hayli örgütlü bir toplum oluşturmuş olduğunu gösterir. Çoban yaşam tarzı, çevre hakkında ayrıntılı bilgisi olan, mevsimleri çok iyi bilen, keskin bir zamanlama duygusuna sahip karar vericiler gerektirmiş olmalıydı kesinlikle. Büyükbaş hayvanlar etrafta otladıkları günün sonunda taze suya ihtiyaç duyan, susayan hayvanlar olduklarından Nabta gibi bir

yere ne zaman gidileceği ve buradan ne zaman ayrılınacağı bütün topluluk için bir ölüm kalım meselesi olabilirdi.

Dik duran taşların ve "dairesel takvim"in amacı, yaz gündönümünden kısa bir süre sonra düşen bütün önemli yağışların geliş zamanını tahmin etmekmiş gibi görünmektedir. Yağmur yağdığında topluluk bunu kıymetli büyük baş hayvanlarından bazılarını kurban ederek ve hayvanları büyük, düz taşlarla belirtilen mezarlara gömerek kutlardı. Böyle bir höyüğün altında, arkeologlar, bir büyükbaş hayvan mezarı değil, ama tek parça kumtaşından yapılma, bir ineğe benzetilmek istenerek itinayla biçimlendirilmiş ve süslenmiş devasa boyutlarda bir anıt buldular. Dairesel takvim gibi beşinci binyıl başlarına tarihlenen bu anıt, Mısır'ın bilinen en eski anıtsal heykelidir. Firavun taş oymacılığının kökenleri burada –tarihöncesi Batı Çölü'nde, I. Sülale'nin başlamasından bin yıldan daha uzun bir süre öncesinde burada dolaşan sığır çobanlarının arasında– bulunabilir. Arkeologlar, Mısır'ın kökenlerine ilişkin kuramları yeniden değerlendirmek zorunda kalmışlardı.

Mısır'ın Doğu Çölü'nde tarihöncesi kaya-sanatı (*Toby Wilkinson*)

Mısır'ın öteki tarafında, yani Doğu Çölü'nde, Nil Vadisi'ni sınırlayan çorak toprakların eski Mısır uygarlığının eritme potası oldukları izlenimini onaylayan, aynı derecede dikkat çekici keşifler yapıldı. Nil ile Kızıl Deniz arasındaki tepelik arazi boyunca uzanan kurak vadilere, kumtaşı falezlerine binlerce kaya resmi işlenmişti. Doğal sığınakların, asılı kayların ya da mağaraların bulunduğu bölgelerde resimlerin sayısı çoğunlukla çok daha fazladır. Umm Salam Vadisi'ndeki kurumuş düşü havuzunda bulunan böyle bir resim Sistine Şapeli'ne benzemekteydi. Firavun dininin klasik betimlemelerini bin yıl kadar önceden canlandıran bu resimler, Mısır'ın ilk dini sanatını oluşturur. Nabta Playa'daki heykeltıraşlar gibi, Doğu Çölü'nün tarihöncesi sanatçıları da sığır çobanlarıymış gibi görünmekte ve çiftlik hayvanlarının –ve savanda avladıkları vahşi hayvanların– resimleri bunların kompozisyonlarında çok daha fazla yer almaktadır. Ama bu sanatçılar en derin inançlarını ifade etmek için anıttaşlar kullanmak yerine, çevrelerinin sunduğu yumuşak falezlerin yüzeylerinden yararlandılar ve onları dini duygularını ifade etmekte kullandıkları tuvallere dönüştürdüler. Kutsal kayıklarda seyahat eden tanrılar ve vahşi hayvan avı ritüelleri –bunlar firavun ikonografisinin temel temalarıdır– ilk defa Doğu Çölü'ndeki kaya-sanatında görülür. Bölgenin bugünkü erişilemez ve sert karakteri, eski Mısır'ın doğuşundaki çok önemli rolüyle çelişmektedir.

Toplanma hızı

Batı ve Güney Çöllerindeki sitlerde süren araştırmalar ve kazılar, tarihöncesinde çöl ve vadi halkları arasında yakın bir ilişki örüntüsü olduğunu gösteriyor. Tarihöncesi savanda dolaşan yarı göçer sığır çobanları, vadide yaşayan çağdaşlarından beklenmedik bir biçimde çok daha ileri gibi gözükmekteler. Çevresel değişim, zamanımız için ders olacak bir biçimde göçer sığır çobanlarının hareketli yaşam tarzına son

verdi. Kuzeydoğu Afrika iklimi yaklaşık olarak 5000'den itibaren belirgin bir değişim geçirmeye başladı. Sığır çobanlarına mevsimlik çayır sağlayan, daha önce bin yıllık dönem için öngörülebilir olan yaz yağmurları giderek daha az güvenilir hale geldiler. Birkaç yüzyıllık bir dönemde yağmur kuşağı sürekli olarak güneye kaydı. (Günümüzde yağmurlar Etiyopya'nın yükseklerine düşmektedir.) Nil'in doğusundaki ve batısındaki savanlar kuruyup çöle dönüşmeye başladılar. En fazla birkaç nesil sonra kuruyan toprak artık susamış büyükbaş hayvan sürülerinin ihtiyacını karşılayamaz hale gelmişti. Çobanların açlıktan ölmemek için tek seçenekleri bölgedeki yegâne sürekli su kaynağına, Nil Vadisi'ne göçmekti.

İlk yerleşik topluluklar, MÖ beşinci binyılın başlarında taşkın yatağının kıyılarında tarih sahnesine çıktılar. Bu topluluklar Nabta Playa'daki anıttaşları inşa eden halklarla aşağı yukarı çağdaştılar. Sığır çobanları gibi, Vadi sakinleri de tarım yaptılarsa da, kurak bölgelerin mevsimsel yağışı bütün yıl boyunca ürün yetiştirilmesine olanak tanımazken, Nil'in yağmur düzeni buna olanak tanıdı. Bu, Vadi sakinlerini köylerini kalıcı hale getirmeye teşvik etmiş ve bunun için gereken şeyleri temin etmiş olmalı. Vadi sakinleri Mısırbilimcilerin ilk defa el-Badari sit alanında rastladıkları için Badari yaşam tarzı diye adlandırdıkları yaşam tarzını geliştirdiler. Farklı ekosistemlerin –taşkın yatağı ve savan– yan yana bulunduğu ve daha geniş iç bölgeyle mükemmel bağlantısı olan yerel çevre, ilk yerleşim için biçilmiş kaftandı. Büyük bir vadi doğudan Kızıl Deniz sahiline uzanırken, çöl yolları batıdan vahalara ulaşmaktaydı. İlk çöl kültürleri, Badari yaşam tarzını bu bağlantılar aracılığıyla güçlü bir biçimde etkiledi.

Bu etkinin bir sonucu olan kişisel süs eşyalarına duyulan ilgi, tarihleri boyunca eski Mısırlılarla birlikte yaşadı. Bir başka etki, toplumun yavaş yavaş liderler ve izleyiciler, küçük bir yönetici sınıf ve daha büyük bir tebaa oluşturacak biçimde katmanlaşmasıydı; bu ayrım çoban yarı göçerlerin zor yaşam

tarzına çok şey borçluydu. Bu dış uyaranlar ve iç dinamikler, Badari toplumunu dönüştürmeye başladı. Aşamalı değişimler, birçok yüzyıl boyunca köklenip ivme kazandılar. Zenginler daha da zenginleşti ve yeni uzman zanaatkârlar sınıfının hamileri gibi hareket etmeye başladılar. Böylelikle uzman zanaatkârlar hamilerinin git gide daha incelikli hale gelen zevklerini tatmin etmek için yeni teknolojiler ve yeni ürünler geliştirdiler. Prestij mallarına ve malzemelerine erişimin kısıtlanması en zenginlerin toplumdaki iktidarını ve statüsünü daha da güçlendirdi.

Artık başlamış olan toplumsal dönüşüm süreci durdurulamazdı. Tarihöncesi toplum kültürel, iktisadi ve siyasi bakımdan daha karmaşık hale geldi. Mısır devlet olma yoluna girmişti. 3600 yılı civarında çöllerin tamamen kuruması, bu sürece daha da ivme kazandırdı. Nüfustaki ani artış, etrafı duvarla çevrili kasabaların kurulmasını teşvik etmiş ve sınırlı kaynaklar için daha büyük bir rekabete girilmesine yol açmış olabilir. Besleyecek daha fazla boğazın olması, daha verimli tarımı da teşvik etmiş olmalı. Kentleşme ve tarımın gelişmesi hem toplumsal değişime tepki hem de ilerideki değişimin uyarıcısıydı.

Yukarı Mısır'daki topluluklar, bu koşullar altında, muhtemelen her biri soya dayalı bir monarşi tarafından yönetilen üç bölgesel grupta birleşmeye başladılar. Stratejik etkenler, bu üç tarihöncesi krallığın egemenliğini açıklamaya yardım ediyor. Krallıklardan birinin merkezi, taşkın yatağının nehir trafiğinin denetimine olanak tanıyarak daraldığı, Nübye'den ve Sahra vahalarından gelen ticaret yollarının Nil Vadisi ile buluştuğu Tjeni kasabasıydı (günümüzde Girga yakınında bulunmaktadır). İkinci ülkenin başkenti Doğu Çölü'ndeki altın madenlerine nehrin karşı kıyısındaki Hammamat Vadisi üzerinden ulaşımı denetimi altında tutan Nubt'taydı (adı "altın" anlamına gelen bu kent günümüzde Nagada'da bulunmaktadır). Üçüncü krallık, Tjeni gibi, vahalara (ve dolayısıyla

Sudan'a) giden çöl yolunun başlangıç noktası olan ve Nubt gibi, Doğu Çölü'nün önemli altın kaynaklarına –kasabanın tam karşısındaki bir vadi üzerinden gidilen daha güneydeki maden yataklarına– ulaşımı denetimi altında tutan Nekhen yerleşimi etrafında gelişti.

Bu üç ülkenin hükümdarları hırslı liderlerdi; otoritelerini siyasi, ideolojik ve iktisadi araçlarla ispatlamaya ve pekiştirmeye çalıştılar. İster Mısır çöllerinden altın ya da değerli taşlar veya ister uzak ülkelerden egzotik ithal mallar (örneğin, Yakın Doğu'dan zeytinyağı ve Afganistan'dan lacivert taşı) olsun nadir ve değerli şeylere duydukları bastırılamaz tutku iç ve dış ticareti harekete geçirdi. Bu tür malları daimi olarak dolaşımdan çıkarma yetkesi özellikle zenginliğin ve ayrıcalığın güçlü bir ifadesi olması dolayısıyla seçkinlerin cenazeleri giderek süslü ve zengin biçimde dekore edilir hale geldi. Bu, geçmişi Badari yaşam tarzına uzanan mezar eşyaları geleneğine dayanıyordu. Bu üç ülkede de yerel yönetici sınıfa ayrılmış özel mezarlıkların ortaya çıkması, bu toplumların son derece hiyerarşik olduklarının kesin bir göstergesidir. Üç krallığın bir egemenlik mücadelesine girmesiyle birlikte savaş kaçınılmaz hale geldi ve patlak vermesi de uzun sürmedi.

Yazılı metinlerin ortaya çıkışından önceye rastladığı için olayların sıralanışı bulanıktır. Bununla beraber bu üç bölgedeki mezarların büyüklüklerini ve etkileyiciliklerini karşılaştırarak üstünlük savaşını kimin kazandığına ilişkin birtakım bulgulara ulaşabiliriz. Nekhen ve Abdju'daki (Tjeni kasabasına hizmet eden klasik/modern Abidos nekropolü) mezarlar Nubt'daki benzerlerini geride bırakmaktalar. Narmer'in ve ardıllarının –Nubt'a görece ilgisizliklerine karşın– Nekhen'e ve Abdju'ya sonradan gösterdikleri saygı aynı noktaya işaret etmektedir.

Yine Batı Çölü'ndeki merak uyandıran yeni bir keşif, Tjeni'nin güney komşusunu gölgede bıraktığı tarihi bile verebilir. Abdju ve Nubt arasındaki çöl kumları üzerinde birçoğu

binlerce yıldır kullanılmakta olan ve bazıları kesişen yollar görülür. Nil, akışının bu noktasında geniş bir eğri çizdiğinden bu karayolları olağandışı bir biçimde nehirden çok daha hızlı, daha doğrudan bir rota sağladı. Abdju ile Nubt arasında uzanan ana yolun hemen yakınında bulunan bir kaya tablette, Tjeni'nin tarihöncesi bir hükümdarının bir rakibine karşı kazandığı zafer kayıtlı gibi görünüyor. Çöl yollarının denetimini ele geçirmek Tjeni'ye kesinlikle komşusunun yanından dolanıp arkasına geçmesine ve onun uzak güneydeki bölgelerle ticaret yapmasını engellemesine olanak veren belirleyici bir stratejik üstünlük sağlamış olmalıdır.

Tam da aynı dönemde bir Tjeni hükümdarının Abdju'daki seçkinler mezarlığında Mısır'da o zamana dek görülen en büyük mezarı inşa etmesi rastlantı olamaz. Minyatür bir sarayı andıracak biçimde tasarlanmış olan mezarın benzersiz büyüklüğü ve içerdiği nesneler –fildişi bir asa ve en iyisinden ithal şarap mahzeni– gerçekten bir krala ait mezar olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca mezarın sahibinin, iktisadi etkisi anavatanı Nil Vadisi'nin ötesine uzanan bir hükümdar olduğu çok açıktı. Mezarda ulaşılan dikkate değer buluntuların arasında her birinde birkaç hiyeroglif işaretin yazılı olduğu yüzlerce küçük kemik etiketler vardı. Her etiket bir bağla kral mezarının erzaklarının bulunduğu bir kutuya ya da kavanoza iliştirilmişti. Yazının şafak vaktine daha çok olmasına karşın eski Mısırlıların kayıt tutma tutkularını ispatlayan bu çizimler, mezarın içindekilerin miktarını, çeşidini ya da mülkiyetini kayıt altına almaktaydı. Keşfedilenler yalnızca ilk Mısır yazısındaki bu etiketler değil, aynı zamanda Cebaut (günümüzde Tell el-Fara'in) mabedi ve Abdju'nun yüzlerce kilometre kuzeyinde, Nil Deltasındaki Bast kasabası (günümüzde Tell Basta) dahil olmak üzere bunların malların kaynağı olarak belirttikleri yerlerdir. Bu etkileyici kabri inşa ettiren Tjeni hükümdarı, bütün Mısır'ın kralı olma yolundaydı.

Bir hükümdar, Delta'yı denetimi altında tutan Tjeni'den hükmederken, diğeri aşağı Sahra ticaretine ulaşımı elinde tutan Nekhen'de üs kurdu: oyunda artık iki oyuncu kalmıştı. Düş kırıklığı yaratacak biçimde mücadelenin son safhasına ilişkin neredeyse hiçbir belge bulunmasa da, dönemden kalan süslemeli tören nesnelerindeki savaş motiflerinin çokluğu ve Nubt ile Nekhen'de büyük kasaba duvarları inşa edilmesi güçlü bir biçimde işe askeri çatışmanın karıştığı izlenimini uyandırıyor. Nekhen'in sülale-öncesi döneminin sonlarında nüfusta görülen kafatası zedelenmelerinin oranı aynı düşünceyi destekliyor.

Nihai sonuç kesinlikle ortadaydı. Ortalık yatıştığında zafer ilan eden Tjeni krallarıydı. Tjeni krallarının ülkenin üçte ikisi üzerindeki denetimleri, limanlara ve Yakın Doğu'yla (günümüz Suriye'si, Lübnan'ı, İsral'i ve Filistin'i) kârlı ticarete ulaşılmasıyla birleştiğinde, ülkenin geleceğini belirledi. Yaklaşık iki yüzyıl süren rekabetin ve çatışmanın ardından 2950 yılı civarlarında bir Tjeni hükümdarı, bizim Narmer olarak bildiğimiz kişi, birleşik Mısır'ın krallığını üstlendi. Narmer, Delta'yı fethini, muhtemelen birleştirme savaşındaki sonuncu muharebeyi simgeleştirmek için zafer sahneleriyle bezenmiş, görkemli bir tören levhası yaptırdı. Narmer eski rakiplerine saygısını göstermek (ya da muhtemelen yaralarına tuz basmak) için, levhayı höyükten 4900 yıl sonra çıkarılana kadar yattığı, Nekhen'deki tapınağa verdi.

Nil'in hediyesi

Narmer'i yeniden keşfetmenin parçası olan arkeolojik ve bilimsel çaba göz önüne alındığında, onu eski Mısır'ın ilk kralı olarak belirlemenin yalnızca 2400 yıl önce yazan Yunanlı tarihçi Herodotos'un açıklamasını doğruladığını kabul etmek aşağılayıcıdır. "Tarihin babası"na göre, Mısır devletini "Menes"in (Narmer'in diğer adı) kurduğu kesindir. Bu, antiklerin sıklıkla bizim inandığımızdan daha akıllı olduklarına

ilişkin bize verdikleri etkileyici bir derstir. Herodotos, Mısır ve uygarlığı hakkında temel bir hakikati halen daha dile getiren bir başka önemli gözlemde bulundu: "Mısır Nil'in hediyesidir." Nil Sahra boyunca akarken hayatı olası kılar; Nil olmasa burada hayat olmazdı. Nil Vadisi "doğrusal bir vaha", iki tarafı engin, kurak, uçsuz bucaksız ve çıplak çölle kaplı dar bir yeşil şerittir. Eski Mısır'ın doğuşunun izleri mezarlar, kaya resimleri ve anıttaşlar arkeolojisinde olduğu kadar Nil Nehri'nde ve onun yapısında da aranmalıdır.

Nil Vadisi çevresinin, Vadi sakinleri üzerinde daima derin bir etkisi oluşmuştur. Nehir yalnızca fiziksel manzarayı değil, aynı zamanda Mısırlıların kendileri ve dünyadaki yerleri hakkında düşünme tarzlarını da biçimlendirdi. Nil'in manzarası Mısırlıların alışkanlıklarını ve göreneklerini etkiledi ve erken bir dönemden itibaren nesiller boyunca onların en temel felsefi ve dini inançlarını biçimlendirerek ortak ruhlarına damgasını vurdu. Nil'in simgesel gücü, Mısırlıların kendi kökenlerine ilişkin mitleriyle başlayıp firavun uygarlığına yayılan, yinelenen bir mantık silsilesidir.

Evrenin nasıl kurulduğuna ilişkin en eski açıklamaya göre, başlangıçta yalnızca tanrı Nun olarak kişiselleştirilen bir su kaosu vardı: "Kendisini yaratan büyük tanrı: o sudur, o Nun'dur, tanrıların babasıdır."[1] Daha sonraki bir kuruluş miti en eski suları olumsuz ve kavgacı olarak, sınırsızlığın, gizliliğin, karanlığın ve düzensizliğin cisimleşmesi olarak betimledi. Nun'un suları yaşamı barındırmamasına karşın, yaşam gizilgücüne sahiptiler. Düzensiz oldukları halde, kendi içlerinde, düzen yaratma olanağına sahiptiler. Karşıtların bir arada var olduğuna duyulan bu inanç, eski Mısır zihniyetinin ayırt edici özelliğiydi ve farklı coğrafi çevrelerinde köklenmişti. Bunu, kıraç çöl ile verimli taşkın yatağı arasındaki karşıtlık ve Nil hem yaşamı yaratabildiği hem de ona son verebildiği için –bu, kendine özgü düzenine içsel olan bir çelişkiydi– nehrin kendisi yansıtmaktaydı.

Yirminci yüzyılın başlarında Assuan Barajı ve 1960'larda daha büyük ikizi Yüksek Assuan Barajı inşa edilene kadar Nil her yıl aynı mucizeyi sahnelerdi. Etiyopya'nın yükseklerine düşen yaz yağmurları, yoğun suyu aşağıya doğru yönlendiren Mavi Nil'in –Mısır Nil'ini oluşturmak üzere buluşan iki büyük nehir kolundan biri– su seviyesini yükseltirdi. Ağustos ayı başı itibariyle Mısır'ın uzak güneyinde sel suyunun şiddetli sesinden ve nehir düzeyindeki dikkat çekici yükselmeden yaklaşan taşkın açıkça fark edilebilirdi. Birkaç gün sonra sel ciddi bir hal alırdı. Nil durdurulamaz bir güçle bentlerini yıkar ve su taşkın yatağına yayılırdı. Selin katıksız gücü bütün Nil Vadisi boyunca her yıl yinelenen bir görüngüye neden olurdu. Ekilebilir topraklar birkaç hafta boyunca su altında kalırdı. Ama taşkın beraberinde yıkımı olduğu denli yeni bir yaşam olanağını da getirirdi: Sel sularının tarlalarda biriktirdiği verimli alüvyon tabakası ve suyun kendisi. Sel suları çekilince, gübrelenmiş ve sulanmış toprak tahıl ekimine hazır olarak yeniden ortaya çıkardı. Mısır böylesine verimli bir tarıma –Nil'in taşkını çok fazla olmasa da yeterince güçlü olduğunda– bu yıllık görüngü sayesinde sahipti. Normdan sapma demek olan "Alçak Nil" ve "Yüksek Nil" hububatın ya yetersiz su nedeniyle kurumasına ya da su basmış tarlalarda çürümesine neden olarak aynı derecede yıkıcı olduklarını gösterebilmekteydiler. Neyse ki, çoğu yıl ölçülü biçimde gerçekleşen taşkın nüfusun mevcut ihtiyaçlarını aşan bir üretim yapılmasını sağlıyor ve bol hasat karmaşık bir uygarlığın gelişmesine olanak tanıyordu.

Aslında Mısır coğrafyası tarafından iki defa kutsanmıştı: Nehir yalnızca Vadi'nin topografyasını biçimlendiren yıllık taşkın mucizesini getirmiyor, aynı zamanda tarıma büyük fayda sağlıyordu. En yüksek yer –eski setlerin kalıntıları– nehrin hemen yanında olduğundan, Nil Vadisi yatay kesitinde hafifçe dışbükeydi ve nehir seviyesinin altındaki araziler taşkın yatağının kenarlarındaydı. Bu, Nil Vadisi'ni özellikle

hem doğal taşkın sularıyla hem de yapay araçlarla sulamaya uygun kıldı. Su geride kalan, nehir kenarına en uzak tarlalara –potansiyel olarak kuraklığa en eğilimli bölgelere– kendiliğinden gelir ve uzun süre kalır. Dahası uzun, dar taşkın yatağı, her biri yerel halkın görece kolay kullanabileceği ve ekip biçebileceği kadar derli toplu su havzalarına ayrılır. Bu durum, Tjeni, Nubt ve Nekhen merkezli olanlar gibi ilk krallıkların birleşmesinde önemli bir etkendi.

Mısır'ın bir dizi rakip iktidar merkezi ya da savaşan kent devletleri olarak kalmak –birçok komşu ülkedeki durum– yerine Narmer'in yönetimi altında birleştiği gerçeği, aynı biçimde Nil'e dayandırılabilir. Nehir daima bütün ülkeye hizmet eden bir ulaşım ve iletişim anayolu oldu. Mısır'da bütün yaşam eninde sonunda Nil'in hayat veren sularına dayandığından antik zamanlarda nehirden birkaç saatten daha fazla yürüme mesafesi uzaklıkta kalıcı bir yerleşim var olamazdı. Nüfusun Nil'in çevresinde toplanmış olması, egemen yetkenin iktisadi ve siyasi denetimi ulusal ölçekte görece kolay uygulamasına olanak tanıdı.

Ülkenin tanımlayıcı coğrafi ayırt edici özelliği olan Nil, aynı zamanda bütün Mısırlılar için güçlü bir eğretilemeydi. Bu nedenle, Mısır hükümdarları genellikle herkesin gözündeki yetkelerini pekiştirmek için geliştirdikleri devlet ideolojisinde nehre ve onun yıllık taşkınlarına anahtar roller verdiler. İunu'da (klasik/modern Heliopolis) oluşturulan ilk yaratım mitlerinden birine bakarsak dini öğretinin siyasi değerini çok daha çarpıcı biçimde görebiliriz. Öyküye göre, Nun'un suları tıpkı taşkından sonra sel suyundan kuru bir toprağın ortaya çıkması gibi bir toprak kümesini ortaya çıkarmak için geri çekildikler. Bu, kaosun ortasında hep var olan yaratım gizilgücünü vurguladı. Yaratıcı tanrının "kadim tepecik"in üzerinde oturan tepecik olarak ortaya çıkmasıyla birlikte "kadim tepecik" yaratım eyleminin sahnesi haline geldi. Tanrı'nın adı karakteristik olarak hem "bütünlük" hem de "var olmama"

anlamlarına gelen Atum'du. Mısır sanatında Atum genellikle onu yalnızca evrenin değil, aynı zamanda eski Mısır'ın siyasi sisteminin yaratıcısı olarak da tanımlayan iki krallık tacı takarken temsil edilir. İleti açık ve kesindir: Atum ilk kral ve aynı zamanda ilk yaşayan varlık ise yaratılmış düzen ve siyasi düzen birbirlerine bağlı ve ayrılmazdılar. Krala ya da onun düzenine karşı çıkmak hiççilikle aynı şeydi.

Yaratılış mitinin çok az farklı bir uyarlaması, bir kamışın yeni ortaya çıkan bir tepecikte nasıl büyüdüğünü ve kamışa konan şahin biçimindeki göksel bir tanrının ülkeyi nasıl yeryüzündeki meskeni kıldığını ve ona kutsal kayrayı nasıl taşıdığını anlatır. Uzun firavun tarihi boyunca, Mısır'daki her tapınak evreni yeniden yaratmak için kendi mabedini eski tepeciğin kopyası üzerine oturtarak bu yaratılış anını yeniden yaratmaya çalıştı. Mitin geri kalanı varoluşun temel yapı taşlarının kökenlerini anlatır: erkek ve kadın ilkeleri; havanın ve nemin temel öğeleri; yeryüzü ve gökyüzü ve en sonunda doğdukları Nun'un suları gibi hem düzenli hem de kaotik eğilimleri kucaklayan ilk tanrılar ailesi. Üç kere üç eski Mısır'ın tanrılık anlayışını ifade ettiğinden, Atum ve soyundan gelen tanrılar toplam dokuz taneydiler.

Öykünün asıl hedefi, karmaşık bir felsefe ortaya koymasının ve krallık yönetimini zekice meşrulaştırmasının yanı sıra, Mısır'ın eşsiz çevresinin –düzenliliğin, acımasızlığın, güvenilirliğin, tehlikenin ve yıllık yeniden doğuş ile yenilenmenin bileşiminin– halkın ortak bilincine ne denli güçlü biçimde işlediğini ve bu uygarlık modelini ne denli güçlü biçimde belirlediğini göstermekti.

İki Ülke

Nil yalnızca eski Mısır kültürünün nedeni ve ilham kaynağı değildi, aynı zamanda Mısır tarihi boyunca işleyen birleştirici bir düşünceydi. Nil, kraliyetin gelişimine, dikilitaşların taşınmasına, tanrıların geçit törenlerine, orduların faaliyeti-

Eski Mısırlıların Kendi Dünyalarını Kavrayış Biçimleri
G
D
B
K
KUŞİ
VAVAT
Kırmızı Ülke
SHEMA
Turkuaz Madenleri
Nehir
İki Ülkenin Dengesi
Horus'un Yolları
Su Kaplı Ülke
RETJENU
Büyük Yeşil
0
50
100 mil
0
50
100
150 km

ne şahitlik etti. Nil Vadisi ve Deltası –Mısır terimcesinde "İki Ülke"– eski Mısır'ın doğuşunun ve çöküşünün arka planını oluşturur ve onların kendilerine özgü coğrafyaları Mısır'ın uzun ve karmaşık tarihinin anahtarıdır.

Antik zamanlardan günümüze ulaşan bir Mısır haritası yok, ama olsaydı, haritadaki şaşırtıcı farklılık dikkat çekerdi. Eski Mısırlılar yüzlerini güneye çevirmişlerdi, çünkü Nil güneyden doğuyor ve yıllık taşkın güneyden geliyordu. Eski Mısır zihniyetinde güney, kişilerin zihnindeki haritanın "en üst"ünde, kuzey "en alt"ında yer almaktaydı. Mısırbilimciler ülkenin güney kısmına "Yukarı Mısır" ve kuzey kısmına "Aşağı Mısır" diyerek bu ortodoks olmayan dünya görüşünü sürdürüyorlar. Bu konumlandırmaya göre, batı sağda (eski Mısır'da bu iki sözcük eşanlamlıydı) doğu solda kalıyordu. Mısır'ın kendisi ülkenin Nil Vadisi ile eşanlamlı olduğu gerçeğinin altını çizen "İki Kıyı" diye biliniyordu. Bir başka seçenek, daha tanıdık bir ifade, ülkeye verimliliğini veren alüvyonlu toprak anlamına gelen *Kemet* yani "kara toprak" idi; bu sözcük çoğu zaman *Deşret* yani çöllerin "kızıl toprak"ıyla karşıtlık oluşturuyordu. Nil'in kendisine gelince, Mısırlıların onun için özel bir ada ihtiyacı yoktu: o yalnızca *İteru* yani "Nehir" idi. Mısırlıların dünyasında başka nehir yoktu.

Birleştirici etkisine rağmen, Nil değişmeyen bir yapıya sahip olmaktan uzaktır. Nil Aşağı Sahra'dan Akdeniz'e yolculuğu sırasında eski Mısırlıların her birinden ayrı ayrı yararlanmayı öğrendikleri çok farklı manzaralar çeşitliliğine karışarak araziyi biçimlendirir. Mısırlıların dünya görüşünde, Nehir yolculuğuna günümüz Assuan kentinin yanından, Birinci Çağlayan'dan başlar. Irmağın bu kesiminde dar Nil Vadisi boyunca uzanan sert, granit kayalıklar suya doğru sokularak bir dizi göz alıcı ivinti meydana getirir. Sel sularının, her taşkın mevsiminde dar kanallardan dökülürken ve çıplak kayaları aşarken çıkardığı gümbürtü, eski Mısırlıların selin Çağlayan'ın altındaki derin bir yer altı mağarasından doğ-

duğuna inanmalarına neden olmuştur. Eski Mısırlılar Nil'in ortasında kalan, büyük taşlarla dolu Abu adasında (klasik/ modern Elephantine) doğanın koç tanrı Khnum görünüşündeki bu gücüne taparken, taşkının yüksekliğini ölçen adadaki Nilmetre, her sene taşkınların miktarını önceden haber vermekteydi. Tehlikeli ivintilerin ve görünmeyen kayaların bulunduğu Çağlayan bölgesi gemicilik için tehlikeli olmasına rağmen, eski Mısırlılar bunu kendi avantajlarına dönüştürdüler. Uzak güney ülkelerinden gelen nehre yukardan bakan ve onu denetimi altında tutan, savunulması kolay bir yerleşim olan Abu (fildişi ticaretindeki öneminden dolayı "fil [kasabası]" diye adlandırılırdı), Mısır'ın güneydeki sınır karakolu haline geldi. Abu, Sudan'ın Darfur bölgesindeki el-Faşer'den Abu Kurkur, Dunkul ve Salima vahaları üzerinden Sahara'yı aşarak Mısır'daki Asyut'a giden ana kuzey-güney ticaret yolu Darb el-Arba'in ile ("Kırk Gün Yolu") buluşan karayolunun başında bulunduğundan kervanlar için doğal bir hareket noktası oluşturdu. Sürmekte olan arkeolojik araştırmalar, çöl yollarının antik dönemdeki önemini sürekli ortaya koyuyor. Çok kullanılan ticaret yollarının denetim altına alınmasının stratejik olarak nehir trafiğinin denetim altına alınması denli önemli olduğu açıktır. Abu'nun ve diğer erken merkezlerin öne çıkması, onların her iki seyahat türü için uygun konumlarını yansıtmaktadır. Eski Mısır tarihi boyunca, Abu ve Birinci Çağlayan bölgesi Mısır'ın başlangıç noktasını gösterdi. Fethedilmiş bölgelerden kuzeye seyreden gemiler Çağlayan'ın başındaki Biga Adası'nın yanından geçerken tayfaları en sonunda evlerinde olduklarını bildikleri için sevinmiş olmalıdırlar.

Abu'nun kuzeyi, Nil Vadisi'nin sert Nübye kumtaşı falezleri arasından geçtiği en dar yeridir. Burada, nehrin diğer tarafında kalan tarım alanı şeridi aşırı biçimde dardır –bazı yerlerde birkaç bin metreden daha geniş değildir– ve bu nedenle de, Yukarı Mısır'ın güneyinde kalan bu kısım asla büyük bir

nüfusu geçindirmek için yeterli olmamıştır. Ama burası eski Mısırlıların faydalanmakta hızlı davrandıkları başka doğal üstünlüklere sahipti. Özellikle ticaret yollarına ve kıymetli taş, bakır ve altın gibi değerli ham malzeme kaynaklarına ulaşımı sağlayan vadiler, Nil kıyılarından etrafını kuşatan çöllerin derinliklerine uzanırlar. Bu etkenler tarım alanlarının görece azlığını telafi etti ve Nil Vadisi'nin güneyini tarihöncesi zamanlardaki Nekhen'den yakınındaki Roma dönemine ait Apollonopolis Magna'ya (günümüzde Edfu) değin Mısır tarihi boyunca iktisadi ve dolayısıyla siyasi gelişmelerin önemli bir merkezi yaptı.

Nübye kumtaşlarının yerlerini daha yumuşak Mısır kireçtaşlarına bıraktığı Abu'nun 65 kilometre kuzeyinde Nil Vadisi'nin coğrafyasında büyük bir değişim meydana gelir. Bu noktada kıyının sağına doğru uzanan çok yüksek kumtaşı falezleri nehir boyunca gidip gelen tekneler için belirgin işaretlerdi. Falezler firavun uygarlığının daha sonraki dönemlerinde büyük yapı projelerine malzeme tedarik eden, kolay ulaşılan büyük kumtaşı ocakları olarak da kullanıldılar.

Cebel el-Silsile'nin ötesinde, manzara daha yumuşaktır; Vadi'nin kenarlarını kaplayan falezler daha alçak ve daha aşınmış, taşkın ovası daha geniştir. Daha büyük bir tarım potansiyeline sahip olan bölge, daha güneydeki bölgelerin besleyebileceğinden daha büyük bir nüfusu besleyebilir. Bu, eski Mısır tarihinin büyük bir kısmında Yukarı Mısır'ın en büyük kenti olan Teb'in doğuşunda ve kararlı gelişiminde önemli bir etken oldu. Yakınındaki batı kıyısının etkileyici falezleri ve aşağı çölün enginliği defin için ideal –ulaşım bakımından kente yeterince yakın, ama araya gereken uzaklığı koymaya yetecek kadar uzak– yerler sunarken başlıca yerleşim merkezleri daima taşkın yatağının en geniş olduğu Nil'in doğu kıyısında toplandı. Dolayısıyla Teb hem coğrafi hem de ideolojik olarak, hayatın kenti (güneşin doğduğu) ve ölümün kenti (güneşin battığı) olarak bölündü. Teb batı kıyısı tepelerinin

arkasındaki geniş çöl yolları ağından yararlandı. Ülkeyi baştanbaşa kat eden yolların denetimi acımasız bir mücadele konusuydu; mücadeleyi kazanan büyük bir stratejik üstünlük sağladı ve Mısır tarihinin önemli anlarında belirleyici bir rol oynadı. Ayrıca bu yollar Teb'in kuzeyden Nübye'ye ulaşımı düzenlemesine olanak tanıdı.

Nil büyük "Kina Kıvrımı"na girerken doğuya döner ve bu onu Kızıl Deniz'e izlediği yol üzerindeki herhangi bir noktadan daha fazla yaklaştırır. Bu nedenle nehrin doğu kıyısı –altın madenlerinin ve taş ocaklarının bulunduğu– Kızıl Deniz Tepeleri'ne ve Kızıl Deniz kıyılarının ötesine keşif gezileri için açıkça bir başlangıç noktasıydı. Firavun zamanları boyunca, Mısırlılar uzak ve efsanevi Punt ülkesine (Sudan ve Eritre kıyısı) Kızıl Deniz limanlarından hareket eden ticari keşif seferleri düzlediler. Ptolemaios ve Roma dönemlerinde, Kızıl Deniz ticari ve askeri faaliyet merkezleri olan Hindistan'a ve Kina Kıvrımı'nın doğusundaki çöllere deniz yolundan en hızlı ulaşımı sağladı.

Kina Kıvrımı'nı geçerek kuzeye doğru uzanan Nil Vadisi yalnızca uzakta yaşlı-aşınmış kayalık manzaralarına sahip olan çok daha büyük bir düzlük haline gelerek karakterini yeniden değiştirir. İronik bir biçimde kuzey, Yukarı Mısır ülkenin tarım bakımından en verimli bölgesi olmasına rağmen, başlıca siyasi iktidar merkezlerinden görece yalıtılmışlığından dolayı genellikle dünyadan bir haber kalmıştır. Bunun dikkate değer bir istinası, büyük bir olasılıkla Nil'den vahalara giden en kısa yolu denetimi altında tutması nedeniyle Tjeni'nin tarihöncesi dönemde ve ilk sülalelerde öne çıkmasıydı. Abdju'nun imparatorluk mezarlığı olarak tarihinin çok eskilere gitmesi daha sonraki dönemlerde ona dini bir önem kazandırdı ve bütün Mısır'daki en mühim hac yeri haline geldi. Abdju firavun zamanları boyunca bu konumunu muhafaza etti. Eski İmparatorluk devletinin çökmesini izleyen iç savaşta, Abdju en önemli ödüldü ve onu kuşatan bölge Mısır'ın

kuzeyindeki ve güneyindeki rakip iktidar merkezleri arasında çıkan dönemsel savaşlarda birçok kez yer alacaktı.

Aşağıya doğru devam eden Nil Vadisi'ndeki modern Asyut kentinde dikkat çekici bir yapı vardır. Asyut adı, "bekçi" anlamına gelen eski Mısır yer adı Sauty'ten türetilmedir. Ad seçimi iyidir, çünkü Asyut hem Yukarı Mısır'ın zenginliğini kuzeyden gelenlere hem de başkenti ve Akdeniz limanlarını diğer yönden, güneyden gelenlere karşı korur. Bu nedenle Asyut Mısır'ın toprak bütünlüğünde daima doğal bir "kırılma noktası" idi. Ülke, çeşitli dönemlerde olduğu gibi kuzey ve güney parçalarına bölündüğünde, sınır genellikle Asyut'ta çizilirdi. Kent aynı zamanda Darb el-Arbain'in Mısır'da ulaştığı son noktayı koruduğundan büyük bir stratejik öneme sahip olan bir yerdi.

Asyut'un kuzeyinde, bereketli, geniş tarlalar, bazen Orta Mışır diye adlandırılan Vadi'nin bu kısmına dinginlik ve sonsuz bir güzellik vererek yeniden başlar. Nehrin batı kıyısından başlayan çöl yolları bir kere daha Sahra vahalarına ve dolayısıyla Sudan'a kolay ulaşım sağlar. Bununla beraber, buranın en dikkat çekici özelliği Vadi'nin kendisi değil, ama ana nehirden Asyut'ta ayrılan Nil'in yan kolu Bahr Yusuf'un beslediği büyük, verimli el-Feyyum çöküntüsüdür. El-Feyyum'un ortasındaki muazzam tatlı su kütlesi, Karun Gölü, bölgeyi saran Sahara Çölü kuşağına yaşam taşır. Antik zamanlarda, göl vahşi yaşamla dolu ve kıyıları gür bitki örtüsüne ve verimli tarıma ortam hazırlamış olmalıdır. Firavunlar tarihinin en başından itibaren, el-Feyyum dinlenme ve sayfiye yeri olarak gözdeydi. Özellikle Orta İmparatorluk ve Ptolemaios dönemlerinde göl, Batı Çölü'nde doğrusu bir "başka Mısır" yaratan büyük sulama ve toprak ıslahı faaliyetlerinin odağıydı.

Stratejik olarak bütün Mısır'da en önemli yer, nehir Akdeniz'e doğru yol alırken Nil Vadisi'nin genişlediği ve nehrin birçok dallara ayrıldığı noktadır. Yukarı Mısır ile Aşağı Mısır arasında bir kavşak oluşturan bu bölge, eski Mısır-

lılar tarafından "İki Ülke'nin denge noktası" diye adlandırıldı. Birleşmeden sonra bölge, ülkenin her iki parçasına da hâkim konumda olduğu için açıkça bir başkent yeriydi. Eski Memfis'in ve günümüz Kahire'sinin yurdu, Delta'nın zirvesi, beş bin yıldan daha uzun bir süre Mısır'ın yönetim merkezi olarak kaldı. Memfis'in firavunlar zamanındaki önemi kendisinden batı yönünde yaklaşık 30 kilometre uzakta olan çöl kayalığının kenarında sıralanan piramitler tarafından vurgulanmaktadır.

Eski Mısırlılar ideolojik ve siyasi bakımlardan Aşağı Mısır'a ve Yukarı Mısır'a eşit önem verdiler; buna karşın modern Delta'yı Nil Vadisi'nden daha az bilmekteyiz. Bunun başlıca nedenleri, alüvyonun yüzyıllar boyu sürekli birikerek eski kalıntıların birçoğunun üzerini örtmesi ve bölgenin zorlu ve sert topolojisidir. Dar, iyi tanımlanmış Vadiyle karşıtlık daha büyük olamazdı. Delta yalnızca nadir palmiye ağaçlarının kesintiye uğrattığı ufka uzanan düz, deniz seviyesinin altındaki engin toprakları kaplar. Tehlikeli bataklıklar, Nil'in kollarının çokluğu ve küçük akarsu yatakları bölgede seyahati zorlaştırır. Delta otlaklar ve cömert tarım olanağı sunsa da, sürekli taşkın ya da denizin tehdidi altındaki, bıçak sırtında duran bir bölgedir. (Eski Mısırlılar Aşağı Mısır'ı *Ta-Mehu* yani "suyla kaplı" diye adlandırarak bunu açıkça kabul etmişlerdi.) Ayrıca Mısır'ın kuzeyi, Delta'nın batısıyla birlikte Libyalıların akınına ve doğu Filistin'den ve daha ötesinden insanların göçüne ve saldırısına açıktı. Merkezi yönetimin zayıf dönemlerinde yabancı tahakkümüne teslim olan Delta'nın saçakları, güçlü merkezi yönetim zamanlarında saldırılara karşı bir tampon bölge olarak ve Mısır sınırlarını savunmayı ve genişletmeyi amaçlayan askeri faaliyetler için bir üs olarak tahkim edildi. Firavun tarihinin sonunda, Delta Akdeniz'le bağlantıları ve antik dünyanın özellikle Yunanistan ve Roma olmak üzere diğer iktidar merkezlerine yakınlığı nedeniyle ön plana çıktı.

Nil, yolculuğunun son noktasına yaklaşırken, Aşağı Mısır'ın bataklıkları yerlerini kıyıyı kaplayan tuzlu lagünlere ve Akdeniz'in kumluk sahillerine bırakır. Bu, kurak bölge ile deniz arasında yer alan, sürekli değişen bir manzaradır ve eski Mısırlılara varoluşlarının ne kadar nazik bir dengeye bağlı olduğunu daima hatırlatmıştır. Eski Mısırlıların bütün çevresi yaratılmış düzenin sürdürülmesinin karşıtların dengesine dayandığını vurguluyormuş gibi görünüyordu: Bereketli kara toprak ile çorak kızıl toprak; yaşamın diyarı olarak doğu ve ölümün diyarı olarak batı; dar Nil Vadisi ve geniş Delta ve düzensiz taşkınlar ile kurak bölge arasındaki yıllık mücadele.

Mısır'ın coğrafyası sakinlerinin ruhunu biçimlendirdiyse, kralı, güçleri tek başına dengede tutabilen kilit insan haline getiren de ülkenin ilk hükümdarlarının dehasıydı.

2
Tanrı Vücut Buluyor

Yaşasın kral

Mısır'ın 2950 yılında birleşmesi, dünyanın ilk ulus devletini yarattı. Bugün, bu biçimdeki bir siyasal ve toplumsal oluşum hem doğal hem de kaçınılmazmış gibi görünmektedir: milliyetimiz zenginliğimizi ya da yoksulluğumuzu, haklarımızı ve görevlerimizi, özgürlüklerimizi ya da onlardan yoksun olmamızı büyük ölçüde belirlemektedir. Antarktika dışında gezegenimizin bütün yüzeyi sayısı iki yüzü aşan ülkeye bölünmüş durumda. Ama bu hep böyle değildi. MÖ dördüncü binyılın sonundan önce, böyle devletler yoktu. Kimlik ve bağlılık devlet yerine aileye, topluluğa ya da bölgeye dayanmaktaydı. Ulus devlet kavramı –nüfusu ortak bir kimliğe sahip siyasal nitelikli geniş topraklar– eski Mısırlıların bir buluşuydu.

Narmer'den başlayarak Mısır kralları kendilerini yeni bir siyasal yapıyı yöneten hükümdarlar olarak buldular. Bu yapının sınırları hem yönetim aygıtı hem de ortak değerler tarafından çiziliyordu. Bu, daha önce benzeri hiç görülmemiş, çok ama çok zor bir işti: farklı halklar arasında millet olma duygusunu güçlendirmek, bu duyguyu Birinci Çağlayan'dan Akdeniz sahillerine uzanan bir bölgeye yaymak. Kendine özgü bir Mısırlılık duygusunun yaratılması, Mısır'ın ilk hükümdarlarının en büyük başarılarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu girişimin merkezinde büyük ölçüde kişisel çıkar yatmaktaydı. Kutsal kral öğretisi, firavun uygarlığını tanımladı, piramitler gibi göze çarpan anıtları üretti ve günümüze ulaşan büyük mezarlara ve tapınaklara ilham verdi.

Monarşinin eski Mısır kültürü ve tarihi üzerindeki egemenliği Narmer'in hükümdarlık dönemi ile Kleopatra'nın ölümü arasındaki üç bin yıllık süreyi bölümlendirmek için kullandığımız sistem tarafından vurgulanmaktadır. Mısır zamandizini (Taş Çağı, Tunç Çağı, Demir Çağı gibi) kültürel başarılara odaklanmaktan çok kralların sülalelerine dayanan bir şema kullanır. Bu yaklaşım bir bakıma bütün antik kültürlerin en tutucularından birine özellikle uygun gibi görünmektedir. Bugün bizim kullandığımız temel sistem 2300 yıl önce yaşamış Mısırlı rahip ve tarihçi Manethon'un düzenlediği biçimde kalmıştır. Kendi ülkesinin tarihine geriye dönüp bakan ve tapınak kayıtlarından yararlanan Manethon, Mısır krallarını otuz hükümdar aile ya da sülaleye ayırmıştı. Manethon şeması I. Sülale'nin (2950) kurucusu olarak Menes (bizim Narmer olarak bildiğimiz kral) ile başlar ve XXX. Sülale'nin son kralı II. Nektanebo ile son bulur. Modern bilim insanları tarihsel bütünlüğü sağlamak adına Nektanebo'nun feragati ile Büyük İskender'in fethi arasında Mısır'a kısa bir süre hükmeden Pers fatihleri kapsayan XXXI. Sülale'yi eklemişlerdir. Büyük İskender'in kurduğu Makedonya Hanedanı ve Ptolemaios'un kurduğu Ptolemaios Hanedanı Manethon'un orijinal şemasına dahil edilmediler. Bu hanedanlar, kralları Mısır kökenli olmalarına ve belirli ölçüde firavuncu yönetim sisteminden bir kopuşu temsil etmelerine rağmen hanedan krallığının eski Mısır'ın daha sonraki tarihinde süren önemini vurgulamaktalar. Manethon'un sülaleleri, tapınak rölyeflerinde ve kitabelerinde ebedileştirilen Eski Mısır ülküsüyle tutarlı bir biçimde, "tanrıların zamanı"na ve en nihayetinde yaratılış anının kendisine kadar geriye uzanan, tek bir, kesintisiz bir krallar silsilesinin üzerinde durdu. Dolayısıyla bu ülkü, yaratıcı tanrı Atum'un "ilk zaman"da krallığın seyrini belirlediğini ve her gelen hükümdarın kutsanmış bir yönetim biçiminin meşru mirasçısı olduğunu savunan, firavun kraliyet çevresinin ilan ettiği öğretiyi yansıttı. Kuşkusuz gerçek bundan çok

farklıydı. Ulusun şu ya da bu biçimde bölündüğü zamanlarda ülkenin farklı bölgelerinde üslenen farklı hükümdarlar aynı zamanda kraliyet unvanları ve hükümdarlık üzerinde hak iddia edebiliyorlardı. Bundan dolayı modern Mısır tarihi anlayışımız Manethon'un XXII., XXIII. ve XXIV. sülalelerini en azından kısmen örtüşüyor olarak görür. En son bilimsel çalışmalar, Manethon'un kimi sülalelerinin (VII. gibi) antik tapınak kayıtlarının yanlış anlaşılması nedeniyle bütünüyle yanlışken, IX. ve X. sülalelerinin iki tane değil, yalnızca bir tane hükümdar aileyi temsil ediyor gibi göründüklerini gösterdi. Bu düzeltmelerin ve tashihlerin dışında Manethon'un sisteminin etkileyici biçimde sağlam ve kalıcı olduğu ortaya çıktı. Her şeyin ötesinde Manethon'un sisteminin eski Mısır tarihini bölümlendirmenin en uygun yolu olarak kaldığı gerçeği monarşinin onun ve bizim firavun kültürü anlayışımızdaki merkeziliğinin altını çizmektedir.

Aslında, bir yönetim biçimi olarak krallık tamamen Mısır'a özgüydü. Antik dünyanın ilk uygarlıkları arasında bu özel yönetim şeklini tarihinin en başından itibaren yalnızca Mısır benimsedi. Mezopotamya'daki kent devletleri kimliklerini yerel tapınaklara dayandırdıklarından, en büyük siyasi ve iktisadi iktidarı kullananlar başrahiplerdi. Monarşi sistemi daha sonra gelişti ve bu kesinlikle Mısırlı emsali gibi mükemmel ya da sınırsız bir iktidara sahip olmadı. Nil Vadisi'nde krallar halkı tarihöncesi zamanlardan beri yönetmişler gibi görünmektedir. Abdju'daki kraliyet mezarlığında yapılan en son kazılar yaklaşık 3800 yılı civarına dayanan mezarlar ortaya çıkardı. Mezarlardan birinde muhtemelen bir kralın ilk resmiyle süslenmiş büyük bir toprak kap vardı. Kap, bir elinde topuz, öteki elindeyse ucuna üç esir bağlı bir ip bulunan uzun boylu, saçına tüy iliştirilmiş bir figürü göstermekteydi. Düşmanlara boyun eğdirilmesi ve tüylü baş süsü ile topuzun özgün birleşimi –bunlar Doğu Çölü'nün tarihöncesi kaya sanatında da bulunan motiflerdi– söz konusu hükümdar muh-

temelen yalnızca sınırlı bir bölgeyi denetimi altına almış olsa da bir kraliyet sahnesini betimlemektedir. Ayrıca Nubt'tan günümüze ulaşan bir taçla süslenmiş bir çömlek parçasının ve Nekhen yakınlarında çöl kumları üzerinde yükselen anıtsal sütunlu salonlar kompleksinin gösterdiği gibi yaklaşık olarak aynı zamanda Yukarı Mısır'ın başka yerlerinde de bir krallık gelişmiş gibi görünmektedir.

Yaklaşık 3500 civarında krallığın açık ikonografisi, Nekhen'-deki bir mezarda tam ifadesini buldu. Boyalı Mezar olarak bilinen mezar odasının iç duvarlarından biri bir kral figürünü çeşitli ritüel faaliyetlerde yer alırken gösteren süslerle kaplanmıştı. Dekorasyona gemilerin gösterişli geçit töreni hâkim olsa da, sahnenin bir köşesinde kral bağlı esirlere sertçe vururken gösterilmektedir. Abdju vazosunu önceleyen bu motif, Mısır krallığının tanımlayıcı görüntüsü haline geldi. Motifin Narmer Paleti'nde ve daha sonra firavun uygarlığının sonuna değin tapınak duvarlarında yinelendiğini görüyoruz. İlk krallık betimlemesi şiddet içerikli olduğu denli kalıcıydı•da.

Taç ve Asa

Devletin oluşum süreci boyunca, kraliyet yönetiminin sanatsal ifadesi krallık nosyonunun değişimine ayak uydurmak için hızlı bir değişim geçirdi. Değişimlerin izlerini bir dizi tören nesnesinde ve anma kitabesinde bulabiliriz. Narmer Paleti'ne benzeyen, ama ondan bir yüzyıl ya da daha eski olan Savaş Alanı Paleti özellikle çarpıcıdır. Narmer'in anıtı insan biçiminde bir kral görüntüsüne yer verirken daha eski tablet, hükümdarı savaş alanında bitkin düşmüş yatan düşmanlarını ayaklarının altında çiğneyen ve yaralayan büyük bir aslan olarak gösteriyor. Niyet kralı bir doğa gücü olarak temsil etmekti. İkinci Çağlayan'ın yakınındaki Cebel Şeyh Süleyman'da, kayalara oyulmuş, o çağa ait benzer tarzdaki bir yazıt galip Mısır kralını yenilen Nübye reisinin bağlı olduğu ipi kıskaçlarıyla tutan dev bir akrep olarak gösterir.

Narmer'in zamanından kalma fildişi bir silindir, kralı esirleri büyük bir sopayla döven, acımasız bir Nil kedibalığı olarak gösterir. İleti çok açıktı: Kral yalnızca soyu ve liderlik yetenekleri sayesinde yöneten bir ölümlü değildi, aynı zamanda vahşi hayvanların gücünü ve acımasızlığını, kutsal yetkenin ona bahşettiği insanüstü güçleri cisimleştirmekteydi. Kendilerini tebaalarından yukarıya yerleştiren Mısır'ın tarihöncesi hükümdarlarının amacı tanrınınkine benzeyen bir statü elde etmekti.

Bu eğilimler, Narmer Paleti'nde doruk noktasına ulaşır. Paletin biçimi sığır çobanlarının gezgin, yarı-göçer bir yaşam sürdükleri, ihtiyaçları olan her şeyi yanlarında taşıdıkları ve bedenlerini sanatları için tuval olarak kullandıkları bir zamana değin geriye gitmektedir. Böyle bir toplumda yüz boyama topluluğun ritüel yaşamında merkezi bir rol oynadığından kozmetik paletler gözdeydiler ve en değerli şeydiler. Ama Narmer'in döneminden itibaren, paletler kralın sınırsız gücünü ve kutsallığını ilan etmek için kullanılan bir araca dönüştü.

Narmer Paleti'nin dekorasyonu ayrıca iki dünyayı ve iki çağı kapsar. Nesnenin pratik kökenlerini açığa vuran basitlik, yularları hizmetkârlar tarafından tutulan iki efsanevi yaratığın birbirlerine dolanmış boyunları tarafından biçimlendirilir. Bu "yılan-leoparlar" (yılan boyunlu leoparlar) Mısır kökenli değildirler. Geçmişleri antik Mezopotamya sanatına uzanır.

Bunlar, Dicle ve Fırat vadilerinde doğan düşünce ve etkilerin Nil'in uzak kıyılarına ulaştığı, geç tarihöncesine ait büyük kültürler arasında yoğun bir kültürel alışverişin gerçekleştiği bir döneme işaret etmektedir. Mısır'ın sülale öncesi hükümdarları yetkelerini ve etkilerini artırma eğilimindeydiler. Bunu yapmak için güçlerini sergileyebilecekleri denenmiş ve güvenilir araçlara ihtiyaçları vardı ve amaca hizmet ettiği sürece dışarıdan fikir ödünç almaktan rahatsızlık duymadılar. Dolayısıyla Mısır seçkin kültürü birkaç nesil içinde özellikle

krallık nosyonunun kendisi (bir rozet) ya da düşman güçlerin hükümdar tarafından barıştırılması (birbirine dolaşmış iki yaratık) gibi karmaşık ve zor kavramları temsil eden sanatsal motifler olmak üzere bir dizi Mezopotamya betimlemesini benimsedi. Ne var ki ödünç alınan düşünceler arzulanan etkiye ulaştıklarında, yerel kültürel ifadeler lehine hızla bir kenara atıldılar; bunun tek istinası kraliyet sarayı ve diğer kraliyet yapıları için benimsenen Mezopotamya ilhamlı mimari tarz oldu. Narmer Paleti kültür tarihinin bu çok önemli uğrağını yakalamaktadır: Mezopotamya motifleri Mısır'da, kendine özgü Mısır motifleri de Mezopotamya'da görülür. Mısır uygarlığı rüştünü ispat etmişti ve kendi sesini duyuruyordu.

Aynı şekilde, tarihöncesi ve tarihi ifade biçimleri Narmer'in kendisine ilişkin tasvirlerde de yansıtıldı. Narmer bir taraftan asi bir kalenin duvarlarını yıkan ve bahtsız düşmanı ayaklarının altında ezen vahşi bir boğa gibi gösterilir. Palet dönüşmüş ve hükümdarın vahşi bir hayvan olarak temsili geçmişte bırakılmıştır: artık muzaffer kralın insan biçimdeki görüntüsü hakimdir. Bu noktadan itibaren kralın bir hayvan biçiminde betimlenmesinin uygun olmadığı düşünüldü. Kralın yeni kazandığı kutsallık çok daha yüce ve karmaşık bir temsili gerektirdi.

Tarih boyunca monarklar kendilerini tebaalarından ayırt etmek için süslü bir giyim tarzını benimsediler. Kraliyet simgeleri, karmaşık bir temel ideoloji için bir tür görsel stenografi sağlayarak krallığın farklı niteliklerini kodlar. Hıristiyan monarşilerde, tepesinde haç bulunan taç, kralın geçici iktidarının daha büyük, kutsal yetkeye tabi olduğunu simgeleştirirken (küre bu mesajı daha da etkili kılar), asa adaletin yumuşattığı iktidarı temsil eder. Eski Mısır'da da kraliyet simgeleri benzer bir biçimde kraliyet yetkesinin doğasını aktarmak için kullanıldı. Yine bu simgelerin birçoğunun kökenleri tarihöncesine uzanmaktaydı. Mısır'da yeni bulunan ilk makam simgesinin

tarihi, sülale geleneğinin kurulmasından 1400 yıl daha öncesine, 4400 yılına kadar geriye gitmektedir. Bu, günümüz Kahire'sinin yakınındaki el-Omari'deki bir mezarda sahibinin yanında gömülü bulunan yaklaşık otuz santim uzunluğunda, ucunda topuz olan basit bir değnekti. Kuşkusuz büyük bir değnek kullanmak, yetkenin en temel ifadesidir ve değnek eski Mısır tarihi boyunca yüksek makamı tanımlayan bir gösterge olarak kaldı. Buna rağmen, monarşi, göstergeleri daha görkemli hale getirme eğilimindeydi. Dolayısıyla Mısır krallığının gelişiminin başlarında basit değnek çok daha karmaşık bir nesneye, bir asaya evrildi. Gördüğümüz gibi Abju'daki sülale öncesine ait bir kral mezarından çoban değneği biçimli fildişi bir asa günümüze ulaştı. Değnek, egemenlikle öyle sıkı biçimde özdeşleştirilmişti ki "hükümdar" sözcüğünün hiyeroglif göstergesi olarak benimsendi. Asa, üvendire ile birlikte krallık makamını, daha özgül olarak monarkın sürüsünü hem dizginlemesini hem cesaretlendirmesini temsil eder hale geldi. Kraliyet simgelerinden bu iki önemli öğe, Mısır uygarlığının tarihöncesi kökenlerini ortaya koymaktadır. Bu bize değnek ve üvendire kullanarak sürüleri denetleyen adamın daha çok hayvancılıkla geçinen bir topluluğun lideri olduğu eski günleri anımsatıyor. Benzer bir yankı Narmer'in, Palet'in her iki yüzünde de taktığı kraliyet sembollerinden özel bir parçada, boğa kuyruğunda da duyuluyor. Bu simgeyle, kralın eski Mısır hayvan topluluğunun muhtemelen en korku salan ve azgın üyesi olan vahşi boğanın gücünü cisimleştirdiğini göstermek amaçlanıyor ve böylece sülale monarşisi ile onun sülale öncesi öncülleri arasında bilinçaltı bir bağlantı kuruluyordu.

Taç, monarşinin en mükemmel amblemidir. Egemenler, takanı (hem düz anlamda hem de mecazi olarak) halk tabakasının üstüne çıkaran özel biçimli bir baş süsüyle kendilerini daima halk tabakasından ayırdılar. Ulus-devlet kavramı

gibi taçlar da bir eski Mısır buluşuymuş gibi görünmektedir. Krallar, Mısır dünya görüşüyle uyumlu olarak, bir tane değil, krallıklarının iki parçasını simgeleyen iki farklı taç giydiler. Tarih çağlarının en başından itibaren, "kırmızı taç" Aşağı Mısır'la birleştirildi. Taç arkadan gelen uzun, sivri bir çıkıntının ve bu çıkıntının ön cephesine bağlanan arının hortumunu anımsatan kıvrık bir kabartının bulunduğu kısa, kare şeklinde bir başlıktı. Ucu soğana benzeyen uzun ve koni biçimli "beyaz taç" ise Yukarı Mısır'ın simgesiydi. Hem zekice ve hem de etkili olan bu eşitleme, Mısırlıların ikiye bölmeye düşkünlüklerini gösterse de, aynı zamanda yapay bir yaratımdı. Tarihöncesine ilişkin arkeolojik veriler, kırmızı taç Nubt'da ve beyaz taç biraz daha güneyde, Nekhen'in ötesinde olmak üzere her iki tacın da Yukarı Mısır'da (krallığın eritme potası) oluşturulduğunu düşündürtmektedir. Ülkenin birleştirilmesinin ardından, "güney" tacı güneyin sembolü olarak konurken, "kuzey" kırmızı tacına kuzey Mısır'ın sembolü olarak yeni bir rol vermek çok yerinde bir hamleydi. İlk sülalenin ortasında, Narmer'den yaklaşık bir yüzyıl sonra, kraliyet ikonograficileri hükümdarın ikili egemenliğini simgeleştirmek için kırmızı ve beyaz taçları tek bir baş süsünde, ikili bir taçta birleştirme yönünde adım attılar. Artık kralın yetkesinin hangi boyutunu vurgulamayı istiyorsa ona göre tercih edebileceği üç farklı başlık seçeneği vardı.

Sanat kralın yetkesini yansıtmak için nasıl kullanıldıysa, anıtsal bir ölçekte uygulanan mimariden de aynı o şekilde, hatta çok daha etkili biçimde yararlanıldı. Tarihin gördüğü bütün totaliter hükümdarlar gibi Mısır krallarının da statülerini yansıtmak ve büyütmek için tasarlanmış devasa yapılara saplantıları vardı. Mısır devletinin en başından itibaren monarşi mimarinin söz dağarcını ideolojik amaçlar için kullanmakta büyük beceri gösterdi. Özel bir yapı tarzını krallığın görünür ifadesi olarak vurgulamayı seçti. Girintiler ve

payanda işlevi gören çıkıntılardan oluşan bir ön cephe ilk defa Mezopotamya'da MÖ dördüncü binyılın ortasında geliştirilmişti. Mısır'ın güneşli ikliminde oldukça etkileyici bir ışık ve gölge örüntüsü yaratıyordu. Devletin oluşum döneminde ödünç alınan diğer kültürel öğeler gibi bu farklı mimari tarz da Mısır'ın ilk hükümdarlarının yeni düşüncelere açık olanları arasında takipçiler buldu. Hem egzotik hem de gösterişliydi: Kralın iktidarının simgesi olma bakımından idealdi. Böylece bu mimari tarz, siyasi yönetimin ana merkezi olarak hizmet veren başkent Memfis'teki kraliyet kompleksi dahil olmak üzere kraliyet sarayları için mimari bir seçenek olarak hızla benimsendi. Dışı beyaz badanalı olduğu için "Beyaz Duvar" olarak bilinen Memfis'teki kraliyet kompleksi en az günümüz süper güçlerinden birinin başkentindeki "Beyaz Saray" kadar göz kamaştırıcı bir görünüşe sahip olmalıydı. Yabancı kökenli mimari bir motif, hızla Mısır monarşisinin ayırıcı özelliklerinden biri haline geldi.

Oyuna adını veren rol

Firavun tarihi boyunca, ikonografi ve mimari krallığın halka istenen görüntüsünü yansıtmaktaki önemli rollerini sürdürdüler. İkonografi ve mimari, özellikle nüfusun % 95'inin okuma yazma bilmediği Mısır gibi bir ülkede etkiliydi. Ama antik dünyada, krala yönelik başlıca tehdit nadiren kitlelerden kaynaklanıyordu. Her şeyden önemlisi, monarkın kendi tarafında tutması gereken kişiler onun en yakın danışmanlarıydı. Siyasi yönetimi denetimi altında tutan okuryazar üst düzey memurların oluşturduğu küçük grubun saltanat süren kralı tehdit etme potansiyeli çoğunluğun sahip olduğu tehdit potansiyelinden daha fazlaydı. Kuşkusuz, bu bireyler konumlarını, statülerini ve zenginliklerini krallığın himayesine borçluydular ve bu nedenle de mevcut durumun korunması çıkarlarınaydı. Yine de Mısır'ın usta kraliyet propagandacıları, krala okuryazar sınıf arasında destek sağlamanın zekice

bir aracını icat ettiler. Zamanla krallık makamını gerçek bir dokunulmazlık konumuna yükselttiler.

Çözüm ikonografide değil, ama yazıda yatmaktaydı. Hiyeroglif ilk olarak oldukça sıradan bir amaçla –kayıt tutmayı kolaylaştırmak ve coğrafi bakımdan çok büyük bir ülkenin iktisadi denetimini olanaklı kılmak için– tarihöncesi dönemin sonlarında geliştirildi. Ama yazının ideolojik potansiyeli hızla hayata geçirildi. Sözgelimi, Narmer Paleti'nin üzerindeki göstergeler başrol oyuncularını (kral, yandaşları ve düşmanları) belirlemek ve başlıca olayları etiketlemek için kullanıldılar. Sözcükler krallığın özünü kraliyet unvanları aracılığıyla aktarmak için kolaylıkla kullanılabilirlerdi. Günümüz Batı dünyasında, "Başkomutan" ve "İnancın Savunucusu" gibi bazı unvanlar halen önceki çağın itaat anlayışını ve katı hiyerarşisini yansıtsalar da, genelde eski güçlerini kaybettiler. Eski Mısır'da adlar ve unvanlar çok önemliydiler ve kraliyet unvanının ilk gelişimi bundan sonuna kadar yararlandı.

Bütün kraliyet unvanlarından en eskisi, Narmer'in zamanından önce bile kullanılan Horus unvanıdır. Bu unvan, kralı, yüce göksel tanrının, şahin tanrı Horus'un yeryüzündeki vücut bulması olarak tanımlar. Bu, cüretkâr olduğu denli kesin de olan bir açıklamaydı. Kral yalnızca tanrının yeryüzündeki temsilcisi değil, kutsallığın bir cisimleşmesi idiyse, onun makamına bütün yaratımı yıkmadan meydan okunamazdı. Bu ileti mümkün olan her fırsatta pekiştirildi. Kraliyet malı olduğunu belirtmek için metalara vurulan ya da kraliyet anıtlarındaki kayaya oyulan kralın damgası, kralın Horus adını içeren dikdörtgen bir çerçevenin üstünde duran şahini gösteriyordu. Çerçeve saray kompleksindeki bir geçidi andıracak biçimde tasarlandı. Kralın sarayında tanrının onayıyla faaliyet gösterdiği ve kendisinin tanrının bir cisimleşmesi olduğu tam olarak bilinçaltına gönderilen bir ileti sayılmazdı. Monarşi yönetiminin bir ifadesi olarak, ileti doğrudandı ve itiraz edilemez nitelikteydi.

Narmer'in ardılının hükümdarlığının ilan ettiği ikinci kraliyet unvanı, kraliyet propagandasını daha ileri bir aşamaya taşıdı. Bu unvan, iki tanrıçayı temsil eden bir akbaba ve bir kobra simgeleriyle yazılıyordu. Akbaba Nehbet Yukarı Mısır'ın orta kesimindeki Nekhen'in karşısındaki kasaba Nekheb (günümüzde Elkab) ile ilişkiliydi. Kobra Vadjet (Buto) önemli Delta kenti Per-Vadjet'i (günümüzde Tell el-Fara'in) oluşturan ikiz kasabalardan biri olan Dep'in tanrıçasıydı. Ülkenin iki parçasını simgelemesi için antik tanrıçaları seçmek ve her ikisini de monarşinin koruyucuları kılmak zekice bir hamleydi: Yerel inanç ve göreneklerden kralın kişiliğinin çevresinde toplanan ulusal bir tanrıbilimin yaratılması. Kırmızı ve beyaz taçların benimsenmesi aynı yöntemin bir parçasıydı. Dolayısıyla ilk kral eşleri adına Delta tanrıçası Neith'e verilen önem de öyle. Sözgelimi Narmer'in eşi, Neith-hotep, yani "Hoşnut Neith" diye adlandırıldı. Krallık ideolojisi kuzeydeki bataklıklardan Nil Vadisi'nin en güneyine kadar bütün büyük kültleri ve onların izleyicilerini kendine çekti. Bu, "birleşme ve hükmetme"nin parlak bir ispatı, bütün ülkenin yönetiminin tanrıbilimsel yoldan ele geçirilmesiydi.

Çifte taç olarak benimsenen üçüncü krallık unvanı, kralın rolünün daha ayrıntılı tanımlanmasını temsil etti. Unvan, düz olarak "kamıştan ve arıdan olan" diye çevrilen iki Mısır sözcüğü *nesu bity*'den oluştuysa da, "Çifte Krallık"ı daha incelikli biçimde ifade etti. Kaynak bulanıkken –bir düzeyde kamış Yukarı Mısır'ı ve arı Aşağı Mısır'ı simgeliyor olabilirdi– anlam geniş kapsamlı ve karmaşıktı. Unvan, kralın yönettiği ve yalnızca onun dengede tuttuğu birçok karşıt çifti kuşattı: Yukarı ve Aşağı Mısır, Kara Ülke ve Kırmızı Ülke, yaşam ve ölüm diyarları ve benzeri. Unvan ayrıca Mısır krallığının merkezindeki en temel ikiliği, kutsal makam (*nesu*) ile dünyevi görev (*bity*) arasındaki karşıtlığı yansıttı. *Nesu bity* unvanı, kralın izleyicilerine kralın devletin başı olduğu kadar yeryüzündeki tanrı olduğunu anımsattı: karşı konulamaz bir birleşim.

Resmi törenler

Bütün hükümdarlar, özellikle de iktidarlarını soy yoluyla devralan monarklar, törenin ve gösterinin birleştirici gücünü, kamusal ritüelin halkın desteğini sağlama kapasitesini içgüdüsel olarak fark etmiştir. Eski Mısırlılar çok önceden beri kraliyet töreni tasarlamakta ustaydılar. Nekhen'de Narmer Paleti'nin yanında bulunan, özenle süslenmiş bir tören gürz başı, ilk krallardan birini (Akrep adıyla bildiğimiz kralı) bir sulama töreni gerçekleştirirken gösterir. Kral ark açmak için çapa kullanırken, kralın karşısında eğilen bir hizmetkâr elinde keseği almak için bir sepet tutmaktadır. Yelpaze taşıyıcıları, sancaktarlar ve dans eden kadınlar olayın ruhuna katkıda bulunur. Tarihin şafağından kalma bu canlı tabloda ilk kraliyet törenlerinin havasını buluruz: Kralın refahın ve istikrarın güvencesi olma rolünü vurgulayan, ritüel ağırlıklı etkinlikler.

Aynı gizli yerden bir başka tören gürzü, aynı derecede canlı, ama farklı bir töreni aktarmaktadır. Bu sefer, bir sayvanın altındaki yüksek bir platforma konmuş tahta oturup töreni yöneten kral, kırmızı bir taç takan ve çoban değneği benzeri bir gürz tutan Narmer'dir. Platformun arkasında, geleneksel iki yelpaze taşıyıcıyla birlikte kralın sandal taşıyıcıları ve başbakanı durmaktadır. Bunların arkasındaki erkekler büyük sopalar tutmaktadırlar: kutsal bir monarşinin bile güvenliğe ihtiyacı vardı. Törenin askeri bir havası da vardı: Ele geçirilen ganimetin ve düşman esirlerin kraliyet tahtının önünde sergilenmesi, törenin başlıca öğesiydi. Sade bir benzetimle, tören alanının yanındaki çitin içinde tutulan üç antilop gösterilmektedir. Savaş ile av arasındaki, doğanın itaat etmeyen güçleri ile kralın düşmanları arasındaki ideolojik bağlantı, Mısır tarihi boyunca etkisini korudu.

"Akrep Kral" bir sulama töreni yaparken (*Werner Forman Arşivi*)

Narmer Paleti'nin ve gürz başının bulunduğu, Nekhen'deki erken döneme ait kasabanın yeniden incelenmesi ilk krallığın işleyişine ilişkin daha ileri, daha kışkırtıcı bir görü sunuyor. Şimdiye kadar yerel şahin tanrı Horus'un tapınağı olduğu kabul edilen alan kesinlikle bir tapınak değil, ama bunun yerine bir kraliyet tören alanı olabilirdi. Bu yoruma göre, etrafı duvarla çevrili yerin ortasındaki tümsek kralın resmi törenlerde boy göstermesi için yükseltilmiş bir platform olabilirdi. Tümseğin önündeki açık alan, esirlerin sergilenmesi gibi ritüeller için kullanıyor olabilirdi. Eğer böyleyse, Narmer gürz başı böyle bir etkinlikten bir sahneyi resmediyor olabilir. Nekhen'de bulunan nesneler kesinlikle bir monarşi kültünü

yansıtıyor gibi görünmektedir. "Ana Çökelti"de gün ışığına çıkarılan süslü fildişi eşyalar bir çevirme duvarının üzerine dikilmiş sırıkların uçlarına takılı büyük gürz başlarını betimlediğinden, belki de Narmer ve Akrep gürz başları aslında bir kraliyet alanını belirlemek ve sınırlarını çizmek için kullanılmaktaydı. Nekhen'in ötesine, Mısır'ın geri kalanına bakıldığında, daha önce mabet olarak tanımlanan yapılar aynı şekilde kraliyet kült merkezleri olarak yorumlanabilirler. İlk sülalelere ilişkin yazılı ve sanatsal kayıtlarda yalnızca destekleyici roller oynayan diğer tanrılarla birlikte kral ve başarıları baskındı. Erken Mısır kültüründe tanrıların yerinin neresi olduğu sorusunun sarsıcı bir yanıtı olabilir: Erken Mısır'da krallar tanrıydı. Monarşi yalnızca dinin tamamlayıcı bir parçası değildi, ikisi eşanlamlıydı.

Kralların tanrı olması, firavun uygarlığının sonuna kadar başat tema olarak kalacak olsa da, onun da karanlık bir yönü vardı. Narmer ve Akrep gürz başlarına yeniden bakıldığında, nesnelerin kendileri –süslemelerini bir kenara koyarsak– Mısır monarşisinin karakteri hakkında bize bir şeyler söylemektedir. Gürz başları tarihöncesi zamandan beri yetkenin simgeleriydiler, çok açık nedenlerle: Gürz kullanmak saygı ve itaat talep ederdi. Gürz başlarının kralın iktidarının simgeleri olarak benimsenmesi eski Mısır'daki kraliyet yetkesinin doğasını açıkça göstermektedir. Narmer Paleti'nden sahneler, Mısır krallığını destekleyen gaddarlığın bir başka anımsatıcısıdır. Paletin bir yüzünde kral düşmanına vurmaya hazırlandığı bir gürzle gösterilmektedir. Diğer yüzde Narmer düşmanlarını yalnızca yenmiyor, onlara son derece aşağılayıcı davranıyor. Narmer, cinsel organları kesilerek ayrıca onurları kırılan kafaları kesilmiş bedenleri incelerken gösterilmektedir. Kurbanların başları ve penisleri ayaklarıyla yer değiştirmiştir; yalnızca bir ölünün erkekliğini korumasına izin verilmiştir. Olabildiğince rahatsız edici olan bu sahneden, Narmer'in zamanındaki eski Mısırlıların yendikleri düşmanları düzenli olarak bu yolla aşağıladıklarını kabul etmemiz gerekmektedir.

Mısır toplumunun tepesindeki kral, bu acımasız kişiliği cisimleştirdi. Öte yandan kral kendisini ülkenin birleştiricisi, yaratılış düzenini koruyan yeryüzündeki kutsal varlık olarak betimlemeye hevesliyken, kraliyet ikonografisi de yaratımı korumanın kralın iç ve dış düşmanları yok etmesi anlamına geldiğini fazlasıyla açık bir biçimde ifade etti. Narmer ve ardılları iktidarı şiddet araçları aracılığıyla elde geçirdiler ve onu korumak için şiddet kullanmakta tereddüt etmediler. Monarşiyi yüceltmek için kullanılan görsel propaganda –aslan, dev akrep, acımasız kedibalığı, vahşi boğa ya da topuz kullanan süper kahraman olarak kral– gayet sakin ve acımasızdı. Bu, hem bir vaat hem de bir uyarıydı.

Bu bağlamda, erken Mısır'dan en sarsıcı sahneler Akrep gürz başının üstünü çevreleyen süs şerididir. Resim her biri kralın yetkesinin farklı bir yönünü simgeleştiren kraliyet sancaklarından oluşur. Ama bunlar yalnızca sancak değil, aynı zamanda darağacıdırlar. Her birinde boynuna ip geçirilmiş bir tepeli kuş asılıdır. Hiyeroglif yazıda, kızkuşu (eski Mısır'da *rekhyt*) iktidardaki kraliyet ailesi üyelerinin oluşturduğu küçük çevrenin (*pat*) tam karşıtı demek olan halkı simgelerdi. Akrep gürz başının üzerinde, halk kraliyet iktidarının kurduğu darağaçlarına asılmıştır. Bu, Mısır tarihinde bunun daha sonra yineleneceğinin iletisidir. Sözgelimi, ilk piramidi yaptıran Kral Neterihet (Coser) heykelinin kaidesi (düşman anlamına gelen) yaylar ve aynı zamanda kızkuşlarıyla süslüdür, dolayısıyla kral düşmanlarını olduğu gibi tebaasını da ayaklarının altında ezebilir. Mısırbilimciler bu tür sahnelerin altında yatan simgesel anlamı dile getirmekten geri durduysalar da, bu kaçınılmazdır. Otokratik rejimler güçle yaşar ve güçle ölür; eski Mısır bundan istisna değildi.

Bu eğilimin en tüyler ürpertici örneği Mısır'ın ilk hükümdarlarının mezarlarında görülebilir. Nubt'daki yaklaşık 3500 tarihli bir seçkin mezarında beklenenden daha fazla mezar eşyası vardı. Mezarın duvarları çevresinde kazı yapanlar ken-

dilerini insan bacağı kemikleri ve kafataslarından oluşan bir yığının ortasında buldular. Çeşitli kişilerin parçalanmış bedenlerinin mezar sahibiyle birlikte gömülmüş oldukları açıktı. Sülale öncesine ait Nekhen mezarlarındaki ceset kalıntıları insanların kafa derilerinin yüzüldüğünü ve kafalarının kesildiğini gösteren bol miktarda kanıt sunmaktadır. Adaima'nın yakınında iki kişi başları kesilmeden önce kendi boğazlarını kesmiştir. Bu iki kişiyi bulan arkeologlar onların kendini kurban etmenin, efendilerine mezarda eşlik etmek için kendilerini öldüren sadık hizmetkârların ilk örnekleri olabileceklerini düşündüler. Ama I. Sülale'ye ait Abdju'daki kraliyet mezarları daha farklı, daha kötü bir açıklamayı akla getiriyor.

Narmer'in I. Sülale'den haleflerinin yönetimi sırasında, kral mezarına saray çevresi üyelerinin mezarları ilave edildi. Bu mezarlardan biri incelendiğinde, krala ahret hayatında refakat edecek kişilerin hepsinin öldüklerinde hayatlarının en güzel dönemlerinde, ortalama yirmi beş yaşlarında ya da daha küçük oldukları anlaşıldı. I. Sülale'nin sonlarından bir başka kral mezarında, tek bir çatı kralın özel odasını ve aynı zamanda hizmetkârların mezarlarını örtmekteydi. Bütün bir maiyetin monarkıyla aynı zamanda ölmesi neredeyse imkânsız olduğu için her iki örnek de hizmetkârların kurban edildiklerinin açık ve kesin delilini sunmaktadır. Her şeye karşın bu insanlar kendini kurban etmiş de olabilir: Belki de hizmetkârların sadakat bağları öyle güçlüydü ki, efendileri öldüğünde isteyerek kendi canlarına kıydılar. Bununla birlikte kısa bir süre önce ek mezarların daha yakından incelenmesi bu açıklamayı geçersiz kıldı, çünkü bedenlerde boğarak öldürme izleri bulunmaktaydı. Varılan sonuç hayret verici olduğu denli acımasızdır: Mısır'ın ilk kralları tebaalarının yaşamalarına ya da ölmelerine karar verme iktidarına sahiptiler ve yetkelerini göstermek için bu iktidarı kullanmakta tereddüt etmediler. Halktan biri olmak tabi kılınmış bir hayat anlamına gelirken, kralın yakın çevresinin üyesi olmak korku

dolu bir hayat anlamına gelmekteydi. İkisi de hiç hoş olmayabilirdi.

Hizmetkârların kurban edilmesi görece yakın bir dönemde doruğa ulaştı: I. Sülale'nin (2900 civarı) üçüncü kralı Cer'in mezarı 318 adet ek mezarla çevriliydi. Mısır hükümdarları sınamakta hevesli oldukları mutlak bir iktidara sahiptiler gibi görünüyor. Krala öbür dünyadaki hayatında hizmet etmesi için gömülen insanların arasında kralın köpekleri de bulunuyordu. Aynı ölüm hükmünün hem köpekler hem de cariyeler için uygun olduğunun düşünüldüğü gerçeği, kraliyet hizmetkârlarının erken Mısır kraliyet maiyetindeki yerlerde sürünen statüleri hakkında her şeyi açıklıyor. Hizmetkâr kurban etme uygulaması, I. Sülale'nin sonunda birden bire sona ermeden önce Cer'in ve ardılı Uaci'nin hükümdarlıklarından sonra azaldı. Ama uygulamaya son verilmesinin nedeninin ideolojik olmaktan çok iktisadi bir tavır olup olmadığını merak etmemek mümkün değil. Her şeye karşın, her bir hükümdarlık döneminin sonunda bütün maiyetin ortadan kaldırılması, yeteneğin muazzam biçimde boşa ziyan edilmesiydi ve eski Mısırlılar işlerini bilen gerçekçilerdi.

I. Sülale'de insan kurban etme (*W. M. F. Petrie. The Royal Tombs*)

İnsan kurban etme ayrıca kral mezarlarından günümüze ulaşan etiketlerde de anlatılmaktadır. Aslında malzeme kavanozlarına ve kutularına iliştirilen bu etiketlerin üzerinde kralın faaliyetlerinden sahneler çizilidir. Bariz bir biçimde aynı olayı anan bu türden iki etiket, kolları arkadan bağlı diz çökmüş bir adamı göstermektedir. Adamın önünde, yerde büyük bir kap vardır. Kabın amacı korkunç biçimde bellidir, çünkü kurbanın başındaki uzun bıçaklı adam bıçağını onun göğsüne sokmak üzere beklemektedir. Bu sahneyi daha fazla açıklayan yazılı metin yoksa da, sahne kesinlikle bir esirin krallık töreninin bir parçası olarak öldürülüş ritüelini anlatmaktadır.

Kral mezarı, kralın onunla birlikte gömülen eşyalar ve onun etrafında toprağa verilmiş hizmetkârlar aracılığıyla kraliyet törenlerini ebediyen yönetmesini olanaklı kılmak için tasarlanmıştı. Bu nedenle, kraliyet mezarı krallığın temel güvencesiydi ve eski Mısır'ın doğuşundan firavunların feragatine değin her hükümdarlık döneminin en önemli inşa tasarısıydı. Kral mezarının hazırlanması büyük miktarda emek, malzeme ve insan hayatına mal olmuş olmalıdır. Mısır halkının ülkenin refahını ve varlığını sürdürmesini garanti eden bir sözleşmenin tarafı olarak bu yatırımı isteyerek yaptığı sıklıkla savunulmaktadır. Kuşkusuz bu ideolojiyi ileriye süren kişi kralın kendisiydi: kralın ulusun birleşmesindeki rolünü büyütmek monarşinin kendi çıkarınaydı. Gerçek dürtü ise bencillikti. I. Sülale'ye ait Abdju'daki kraliyet mezarlığı, etrafı hizmetkârların mezarlarıyla çevrili kral mezarı hiyerarşisiyle, yalnızca Mısır toplumunun somut bir dışavurumuydu: Tamamen tek bir kişinin tahakkümü ve denetimi altında olan bir devlet. Bu ideolojinin yaratılması ve hayata geçirilmesi yüksek bir bedel karşılığında olduysa da, firavun uygarlığının biçimlendirilmesine yardım etti. Eski Mısır'ın doğuşuyla birlikte, devlet denetiminin acımasız uygun adım yürüyüşü azimle başlamıştı.

3
Mutlak İktidar

Devlet güdümlü ekonomi

İdeoloji hiçbir zaman iktidarı güvence altına almak için tek başına yeterli değildir. Uzun dönemde başarılı olmak için, rejim, meşruluk iddialarını güçlendirecek etkin bir iktisadi denetim uygulamalıdır. Siyasi yönetimler yaşamları olduğu gibi geçim yollarını da kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmeye çalışır. Ulusal yönetimin eski Mısır'daki gelişimi, I. Sülale'den III. Sülale'ye değin süren, Erken Sülale Dönemi (2950-2575) diye bilinen firavun uygarlığının oluşum safhasının en büyük başarılardan biriydi. Dönemin başında ülke yeni birleşmişti. Narmer ve ardılları Akdeniz kıyılarından Afrika'nın ortalarına kadar uzanan, geniş bir ülkeyi yönetmenin zorluğuyla karşı karşıyaydılar. Erken Sülale Dönemi kapandığı aşamada siyasi yönetim, kraliyet yapı projelerine büyük ölçüde para desteği sağlamakta ve merkezden denetlenen devlet güdümlü ekonomiyi yönetmekteydi. Bunun başarılışı kendi başına bir kararlık, buluş ve hepsinden önemlisi bir tutku öyküsüdür.

Yazının, insanlık tarihinin diğer büyük buluşları arasında ayrı bir yeri vardır. Yazının dönüştürme gücü –iktidar bilgisinin, uygulamasının aktarılması ve tarihin kendisinin kaydedilmesi– abartılmış olmayabilir. Günümüzde, yazılı iletişimin olmadığı bir dünya hayal etmek gerçekten olanaksız: Eski Mısır için bu bir vahiy olmuş olmalı. Hiyerogliflerin ilk defa nasıl, ne zaman ve nerede geliştirildiklerini tam olarak bilmemiz olanaksız olsa da, veriler giderek artan biçimde bilinçli

bir buluşa işaret etmektedir. İlk Mısır yazısının bulunması, Abdju'daki Sülale öncesi bir mezardan, Narmer'den yaklaşık 150 yıl önce yaşamış bir hükümdarın mezarından günümüze ulaşan kemik etiketlere tarihlenmektedir. Bu kısa yazılarda zaten tamamen gelişmiş işaretler kullanılmakta ve yazı sisteminin kendisi hiyeroglifleri sonraki 3500 yıl boyunca tanımlayacak olan bir karmaşıklık sergilemekteydi. Arkeologlar yazı düşüncesini bulmanın övgüsünü Mısır'ın mı yoksa Mezopotamya'nın mı alması gerektiğini tartışmaktalar, ama Mezopotamya, özellikle de güneydeki Uruk kenti (bugün Varka) bu övgüyü daha çok hak ediyormuş gibi görünmektedir. Yazı düşüncesi, Mısır'a büyük ihtimalle birleşmeden önceki yüzyıllara ait diğer Mezopotamya etkileriyle birlikte geldi: kavram, ama yazı sisteminin kendisi değil. Hiyeroglifler, eski Mısır diline kusursuz biçimde uygun oldukları ve tek tek göstergeler Mısırlıların özel çevresini açık bir biçimde yansıttıkları için yerel bir gelişmenin sonucu olmalıdır. Mısır'ın sülale öncesi hükümdarlarından birinin maiyetinden yaratıcı bir dâhinin, Mezopotamya'dan ithal edilen nesneler üstünde bulunan garip göstergeler üzerine kafa yorduğunu –onlar ve bariz enformasyon kodlayıcı olarak kullanılmaları üzerine düşündüğünü ve Mısır dili için eş bir sistem düzenlediğini– hayal edebiliriz. Bu biraz zorlama gibi gözükebilir, ama Kore yazısının (1443 yılında Kral Sejong ve danışmaları tarafından) bulunması çok daha yeni tarihli bir benzerlik sağlıyor ve tam anlamıyla gelişmiş bir hiyeroglif yazının aniden ortaya çıkışına ilişkin tamamen ikna edici çok az başka açıklama bulunmaktadır.

Bulunuş koşulları ne olursa olsun, yazı onun gizilgücünü fark eden Mısır'ın ilk hükümdarları tarafından en azından iktisadi yönetim için hızla sahiplenildi. Etki alanlarını genişletmek için mücadele eden krallıklar bağlamında malların mülkiyetlerini kayda geçirme ve bu enformasyonu başkalarına iletme yeteneği muhteşem bir yenilikti. Zaman yitirilmeden,

kraliyet hazinesine giren ve çıkan mallar kralın armasıyla (Horus adı) damgalanmaya başladı. Kralın mezarı için ayrılan malların üzerlerinde yalnızca sahibinin kim olduğunun değil, içerik, miktar, kalite ve kaynak gibi başka önemli ayrıntıların yazılı olduğu etiketler vardı. Bir hesap tutma aracı olarak gelişen yazı, bürokratik zihniyetli Mısırlılar arasında coşkulu bir kabul gördü. Eski Mısır tarihi boyunca, okuryazarlık siyasi yönetimin merkezinde yer alan çok küçük bir seçkine ayrılmıştı. "Yazıcı" olmak –okuyabilmek ve yazabilmek– iktidarın kaldıraçlarına ulaşmaktı. Bu ilişki en başından itibaren açık bir biçimde kurulmuştu.

Yazı uluslararası ticareti kesinlikle dönüştürdü. Abdju'daki kral mezarlarında bulunan etiketlerin birçoğu aslında Yakın Doğu'dan ithal edilen yüksek kalite yağ kavanozlarına iliştirilmişlerdi (bu etiketler üzerindeki kraliyet ritüelini betimleyen minyatür sahneler erken firavun kültürü için önemli bir kaynak işlevi görmektedir). I. Sülale boyunca bu tür malların ithalindeki artış, Güney Filistin'in her tarafında Mısır ileri karakollarının ve ticaret üslerinin kurulmasıyla ilişkilendirilebilir. Günümüz İsrail'indeki Nahal Tillah ve Tel Erani gibi sit alanlarında bulunan Mısır'dan ithal edilmiş (bazıları Narmer'in armasını taşıyan) çanak çömlekler, yerel imalatçılar tarafından Mısır üslubunda üretilmiş çanak çömlekler ve hiyeroglif damga izleri zeytin ve şarap üretim bölgesinin merkezinde Mısır resmi görevlilerinin bulunduğunu doğrulamaktadır. Mısır hükümdarlığı Filistin ile Nil Deltası arasındaki kıyı yolunu kullanan ticaret kervanlarına erzak sağlamak için bugünkü Gazze'nin yakınındaki En Bensor pınarlarında kendi tedarik merkezini kurdu.

Mısır'ın uluslararası ilişkileri, devletin desteği altında, (resmi propagandadan tahmin edemeyeceğiniz) yeni bir canlılık evresine girdi. Mısır siyasi yönetimi iç tüketim için olağanüstü bir yalıtım kurgusu oluşturdu. Kraliyet öğretisine göre, Mısır'ın (ve yaratılışın tamamının) savunucusu olarak kralın

rolü Mısır'ın (kaosun önünü açan) komşularını uygun düşen biçimde yenilgiye uğratmayı içermekteydi. Milli kimlik duygusunu aşılamak ve beslemek için bütün yabancıları düşman olarak göstermek –tarih boyunca liderlerin keşfettikleri gibi– yönetici seçkinlere uygundu. Narmer'in mezarından çıkan fildişi bir etiket, önemli bir Filistinliyi Mısır kralı önünde saygıyla eğilirken göstermektedir. Gerçek dünyada, Mısır ve Filistin bu sırada ticaret yapmakla meşguldüler. Yabancı düşmanı ideoloji, yaşanan gerçeği gizledi. Bu durum, eski Mısır'la ilgilenen tarihçi için bir uyarı niteliğinde olmalıdır: En başından itibaren Mısırlılar şeyleri oldukları gibi değil, ama görünmesini istedikleri biçimde kayda geçirmede becerikliydiler. Yararlı oldukları kesin olsa da, yazılı kayıtların titizlikle ayıklanması gerekir ve daima arkeologun malasının ortaya çıkardığı yalın kanıtlarla dikkatli biçimde karşılaştırılmalıdır.

Mısır'ın Yakın Doğu'yla ilişkisi en başından itibaren çelişkili ve karmaşık iken, Nübye'ye –Nil Vadisi'nin Birinci Çağlayan'ın güneyinde kalan kısmına– karşı tutumu çok daha açıktı ve egemenlik kurmaya yönelikti. I. Sülale başlamadan önce, Tjeni'nin sülale öncesi krallıkları Nubt ve Nekhen ön plana çıktığında, benzer bir süreç Aşağı (kuzey) Nübye'de Seyala ve Kustul bölgeleri etrafında işlemekteydi. Sofistike kültürüyle, kral definleriyle ve Mısır dahil olmak üzere komşu ülkelerle ticaretiyle Aşağı Nübye yeni filizlenen bir uygarlığın bütün ayırt edici özellilerini sergiledi. Ama bir uygarlık haline gelme fırsatını bulamadı. Yazılı ve arkeolojik veriler aynı öyküyü, Mısır'ın Aşağı Nübye'yi fethedişinin ve boyun eğdirişinin öyküsünü anlatıyor. Ticaret yollarının denetimini ele geçirmede ve bütün karşı güçleri ortadan kaldırmada kararlı olan ilk Mısır hükümdarları, gerçek bir tehdit oluşturmadan önce Nübyeli rakiplerini hızla ortadan kaldırmak için harekete geçtiler. Devasa bir akrebi yenilmiş bir kabile reisini kıskacında tutarken gösteren –önceki bölümde üzerinde durulan– Cebel Şeyh Süleyman'daki yazıt Mısır'ın Nübye

siyasetinin grafik bir açıklamasıdır. Bu yazıtın yakınındaki, I. Sülale'nin başlangıcı tarihli, ikinci bir yazıt, öyküyü tamamlıyor. Yazıt, ölü yatan ve ölmekte olan Nübyelilerin Mısır kralının arması tarafından yukardan seyredildiği bir yıkım sahnesi sergilemektedir. Yararlı ticari ortaklar ve coğrafi olarak Mısır'dan uzak olan Yakın Doğu kent devletlerinin var olmalarına izin verilebilirdi, ama hemen yukarıda rakip bir krallık düşünülemez bir şeydi. Mısır'ın Aşağı Nübye'ye kararlı ilk müdahalesinden sonra, Nil Vadisi'nin bu bölgesi –Mısır için bir sorun olmayı sürdürse de– yaklaşık bin yıl ciddi bir güç ortaya koyamayacaktı.

Temsil olmaksızın vergilendirme

Sınırları içinde emniyette olan ilk Mısır devleti, Nil Vadisi üzerindeki hakimiyetiyle ve artan ticaret bağlarıyla birlikte genel refahta önemli bir artışa şahitlik ettiyse de, ödüller nüfusun tamamına eşit biçimde dağıtılmadı. Devletin oluşum döneminde inşa edilen mezarlıklar, mezar büyüklüğü ile zenginlik arasındaki koşutluğu, zaten varlıklı olanların daha çok yarar sağladığı zenginler ile yoksullar arasındaki büyüyen uçurumu sergiler. Bu durumdan en çok yararlanan taraf devletin kendisidir, çünkü siyasi birleşmenin pratikteki etkisi bütün ülkeyi kralın mülkiyetine devretmişti. Bireyler ve topluluklar eskiden olduğu gibi topraklarını sürüp ekmeyi sürdürdüyseler de, artık mülkünü kullanmaları karşılığında onlardan "kira" bekleyen bir toprak ağasıyla karşı karşıyaydılar. I. Sülale ülkenin tarımsal verimliliğini kendi avantajına çevirmek üzere zaman kaybetmeden ülke çapında bir vergi sistemi düzenleyip dayattı. Yazı, bunda da bir kere daha önemli bir rol oynadı. Mısır siyasi yönetimi, kayıtlı tarihinin en başından itibaren ulusun zenginliğinin hesabını tutmak ve vergileri toplamak için yazılı kayıtları kullandı. Mürekkeple yazılmış –Narmer zamanına ait kil kavanozların üzerindeki– ilk yazıların bazıları Yukarı ve Aşağı Mısır'dan tahsil edilen

gelire ilişkindir. Ülke vergi toplamada en büyük verimliliğe ulaşmak amacıyla zaten iki parçaya bölünmüş gibi görünmektedir.

Palermo Taşı (*Museo Archeologico Regionale di Palermo, İtalya/ Giraudon/ Bridgeman Sanat Kütüphanesi)*

I. Sülale döneminde devreye sokulan iki önlem, siyasi yönetimin ulusal ekonominin her aşamasını denetimi altına alma tutkusunu vurgulamaktadır. Bu önlemler, V. Sülale döneminde, yani yaklaşık olarak 2400'de derlenen ve kayıtlı tarihin başına kadar uzanan kraliyet vakayinamesinden bir parça olan Palermo Taşı'nda açıklanmaktadır. Muhtemelen Narmer'in hemen ardından gelen I. Sülale kralı Aha'ya ilişkin günümüze ulaşan ilk kayıt, iki yılda bir gerçekleşen, "Horus'un İzlenmesi" diye adlandırılan bir etkinlikle ilgilidir. Bu etkinlik, büyük bir olasılıkla kralın ve maiyetinin Nil Vadisi boyunca yaptıkları seyahatlerden oluşmaktaydı. Tudor İngilteresi'nin kraliyet gezileri gibi bu seyahatler de aynı anda çeşitli amaçlara hizmet ediyor olmalıydı. Seyahat

monarkın tebaasının yaşamlarında görünür bir mevcudiyet kazanmasına olanak tanıdı; memurlarının ülkede olanı biteni daha ayrıntılı görmelerini, siyasetleri hayata geçirmelerini, anlaşmazlıkları çözmelerini, adalet dağıtmalarını olanaklı kıldı; hükümdarın ve maiyetinin masraflarını karşıladı, sarayı bütün yıl boyunca aynı yerde geçindirme yükünü ortadan kaldırdı ve sonuncu ama son derece önemli olarak vergilerin sistemli biçimde belirlenmesini ve toplanmasını kolaylaştırdı. (II. Sülale döneminde saray çok geçmeden Hours'u İzleme'nin barındırdığı gizilgücü açık bir biçimde fark etti. Bunun ardından etkinlik ülkenin tarım zenginliğinin resmi sayımıyla birleştirildi.) I. Sülale'nin üçüncü hükümdarlık döneminden kalma Palermo Taşı, yıllık Nil taşkınının kübit (bir kübit 52,32 santimetreye eşittir) ve kübitin alt birimleri cinsinden yüksekliğini de yazmaktadır. Sarayın ölçümle edinilen bilgiyi ve bu bilgiyi arşivlemeyi istemiş olabilmesinin nedeni basittir: Taşkının yüksekliği izleyen yılın rekolte düzeyini doğrudan etkilemekte ve bu da hazinenin yaklaşık vergi düzeyini belirlemesine olanak tanımaktaydı.

Vergiler ayni olarak (tarımsal ürünün bir kısmına el konması biçiminde) toplandığı için bütün Mısır'da devlet adına çalışan bir resmi görevliler ağının bulunduğunu varsaymalıyız. Memurların görevlerini yerlerine getirmelerine zora dayalı önlemlerle yardım edildiği neredeyse kesindir. Bu resmi görevlilerin bazılarından kalan, çoğunluğu damga izleri biçimindeki yazılar, Mısır tarihinin başlangıcından itibaren diğerlerinden çok daha önemli bir devlet organı olan hazinenin nasıl çalıştığını zihnimizde canlandırmamıza olanak tanıyor. Devlet geliri olarak toplanan tarım ürünleri iki farklı şekilde değerlendirilirdi. Ürünün belirli bir oranı, sözgelimi büyük baş hayvanlardan içyağı ve deri, domuzlardan et, ketenden bez, tahıldan ekmek, bira, sepet gibi ikincil ürünler üretilmesi için doğrudan devlet imalathanelerine gönderilirdi. "Katma-

değer" içeren bu ürünlerin bir kısmı devlet gelirini daha da artırmak üzere satılır ve değiş tokuş edilirdi; kalanı devlet çalışanlarına "maaş" olarak dağıtılır ve böylece bu ürünler saraya ve projelerine para sağlardı. Tarım ürünlerinin geri kalan kısmı (daha çok tahıl) muhtemelen Mısır'ın dört bir yanındaki önemli merkezlerde bulunan devlet silolarında depolanırdı. Depolanan tahılın birazı saray faaliyetlerine para sağlamak için kullanılsa da, önemli bir bölümü, kötü bir hasadın ardından büyük bir kıtlık yaşanmasının önüne geçmek üzere acil durum stoku olarak saklanırdı. Bu önlemi, devletin özgeciliğinin ya da çıkarcılığının dışavurumu olarak görmek kişinin bakış açısına bağlıdır. Bu ulusal "sigorta politikası"ndan bütün halk yararlandı, ama bir bedel karşılığında. Kuşkusuz bu vergilere ilişkin değişmez bir hakikattir.

Vergileri belirlemek, toplamak ve yeniden dağıtmak için uygun bir ulusal sisteme sahip olan ilk Mısır kralları, dikkatlerini tarımda ve devlet düzeneğinde üretkenliği artırmaya yönelttiler. Yönetimler hareket güçlerini, bürokrasiler önceliklerini geliştirdiler. Mısır halkı ulusun siyasi ve iktisadi altyapısının güçlenmesinden dolaylı olarak yararlanıyor olabilirdi, ama bunun temelde yönetici seçkine hizmet eden bir uygulama olduğunu görmek zor değildir. Eski Mısır'da ulusal refahtaki artış –kitlelere daha iyi imkânlar sağlanmasını ya da onların yaşam koşullarının iyileştirilmesini değil– kralı kutlayan çok daha masraflı ve görkemli anıtların inşasını olanaklı kıldı.

Devlet faaliyetlerinin seçkinlere odaklanışı özellikle I. Sülale devri ortasındaki (y. 2850) hükümdarlık dönemi eski Mısır'ın doğuşunda önemli bir kilometre taşına işaret eden Kral Den'in yönetimi altında barizdir. Den'in tahtta kaldığı otuz kırk yıl içerisinde kral unvanından kral mezarı tasarımına kadar birçok farklı alanda yenilikler uygulamaya konuldu. (Bir giriş merdiveninin konulması, geçmişe bakıldığında

mezar odasına ulaşmayı kolaylaştırmak için olduğu açık gibi görünse de, mezarın hazırlanma biçimini kökten değiştirdi ve zamanla çok daha büyük mezar anıtların yolunu açtı.) Sarayın dar sınırlarının ötesinde de değişimler yaşanmaktaydı. Palermo Taşı'ndaki bir madde, muhtemelen kraliyet mülklerinin oluşturulmasına olanak tanımak için birtakım toplulukların zorunlu göç yoluyla başka topraklara yerleştirilmesini de içeren Delta tarım arazilerinin yeniden düzenlenişini aktarır. Siyasi yönetimin hiç de hayırsever bir toprak ağasına benzer bir hali yoktur.

Aşağı Mısır'ın bütün arazisinin "kraliyet toprağı" olarak tahsis edilmesi daha büyük yönetim reformlarının işaretiydi. Devlet, bölgelerin daha etkin biçimde siyasi denetim altına alınmasına olanak tanımak için Nil Vadisi'ni ve Nil Deltası'nı her biri merkezin atadığı, krala karşı sorumlu olan bir resmi görevli (*nomarkhos*) tarafından yönetilen 42 eyalete (*nomos*) bölen bir yerel yönetim sistemini uygulamaya koydu. Yukarı Mısır eyaletleri, tarihöncesi dönemin sulama havzalarını yansıtan geleneksel topluluk sınırlarına dayanıyormuş gibi görünmektedir. Aksine Delta'da böyle bir şablon söz konusu değildi ve burada kesinlikle kraliyet mülklerinin yerleri göz önünde tutularak oluşturulan yeni eyaletler çok daha keyfi gibi görünmektedir. Daha önceki sadakat sisteminin yeni, sistemli bir eyalet yönetim sistemiyle değiştirilmesi, her durumda krala ve onun yönetimine daha sıkı bir denetim olanağı sağladı.

Yönetim reformları I. Sülale döneminin daha sonraki bölümü boyunca sürdü. Giderleri devlet tarafından karşılanmak üzere pahalı bir mezar yaptırma hakkı kazanan üst düzey devlet memurlarının sayısındaki artış idarenin yayıldığına ve uzmanlaştığına işaret etmektedir. Ülkenin en üst düzey devlet görevlileri Memfis'e kraliyet mezarlığı olarak hizmet eden Kuzey Sakkara'daki dik kayalıkların yakınlarına, kil tuğla-

dan yapılmış (Arapçada *mastaba* olarak adlandırılan) büyük mezarlar inşa ettirdiler. Yüzü gündoğumuna dönük olan ve başkente yukardan bakan bu heybetli anıtlar, sakinlerine hem yeniden doğuşun hem de dünyevi statülerinin süreceğinin sözünü verdi. Memphis'teki Beyaz Duvar'ı örnek alan mezarların ön cepheleri, sahiplerinin kraliyet bağlarının görsel bir ispatını sundu. Kral yetkenin nihai kaynağı olduğu için, bu dönemde üst düzey devlet görevlilerinin hepsi olmasa da çoğu kralla akrabaydılar.

Kral Den'in hükümdarlığı sırasında Kuzey Sakkara'da hazineden sorumlu bakan olarak çalışan Hemaka adlı bir adam için böyle bir mezar inşa edildi. Hemaka'nın mezarındaki eşyalar arasında içinde iki papirüs rulosunun –şimdiye kadarki ilk örneklerin– bulunduğu küçük, işlemeli ağaç bir kutu vardı. Yazı ile iktidarın erken Mısır'daki yakın ilişkisi daha iyi gözler önüne serilemezdi. Aslında Nil Vadisi'ndeki ilk "otobiyografik" yazıtlar, Hemaka'nın ardıllarının mezar taşları üzerine kazılıdır. I. Sülale'nin son kralının yönetimi altında çalışan Merka'nın özel unvanlar ve görevler listesi üst düzey devlet memurluğunun erken Mısır'daki doğasını ortaya koyar. Merka, Kraliyet Teknesi (kralın devlet kayığı) Yöneticiliği ve Kabul Salonu Denetçiliği'nin de aralarında bulunduğu kraliyet hanesiyle ilişkili birkaç makamı elinde tutmasına rağmen olağanüstü statüsünü, kutsal krallık kültüyle ilişkilendirilen antik bir dini makamdan kazanmıştı. O ve çağdaşları için mesleki başarının yolu kraldan geçmekteydi. Merka'nın sahip olduğu karışık yönetim, din ve saray unvanları yığını genelde daha ziyade gevşek örgütlenmiş olan bir yönetim sistemini yansıtmaktadır. Muhtemelen hazine dışındaki sorumlulukların kesin bir sınırı yoktu. Bütün mesele kralla akraba olmaktı.

Her şeye karşın Hemaka, Merka ve diğer üst düzey devlet görevlileri için Kuzey Sakkara'da inşa edilen mezarlar, yalnız-

ca sadık hizmetin ödülleri değildiler. Bunlar aynı zamanda siyasal iktidarın çok çarpıcı bir ifadesi olarak hizmet gördüler. Nil Vadisi boyunca kuzeydeki el-Gize ve Tarkhan'dan güneydeki İnerty (bugün Gebelein) ve İuny'ye (bugün Armant) kadar uzanan sit alanlarında ülkenin birleşmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan kraliyetin her şeye gücü yeterliği aynı biçimde ilan edildi. Yerel topluluklara yukardan bakan ve "cephesi sarayı andıran" etkileyici mezarların aniden ortaya çıkması genelde halkı derinden etkilemiş olmalıydı. Yaratılan etki, Norman işgalinden sonra İngiltere genelinde "tümsek-ve-avlu" [*motte-and-bailey*] tipi kalelerin inşa edilmesinin doğurduğu etkiyle aşağı yukarı aynı olmalıydı; ileti aynıydı: Bütün ülke artık kral ve onun atadığı kişiler tarafından yönetilmektedir. Siyasi yönetimin dokunaçları her eyalete ulaştı. Yeni bir düzen kuruldu.

Erken Mısır devletinin denetimini nasıl dayattığının kesin ve etkileyici bir örneği, ülkenin güney sınırındaki Abu Adası'nda bulunabilir. I. Sülale döneminin hemen başında siyasi yönetim Abu Adası'nda, insanların ve malların Nübye sınırı boyunca hareketlerini izlemek ve düzenlemek için büyük ve müstahkem bir gümrük binası inşa etmekte vakit geçirmedi. Bu istihkâm için seçilen yerin –gemi trafiği için kullanılan ana kanala yukardan bakan adanın yüksek bir kısmı– aynı zamanda yerel mabede ulaşımı engellemesi, ulusal yetkenin umurunda olmadı. İktisadi ve siyasi denetim, yerel duyarlılıklardan çok daha önemli kaygılardı. Tarihin şafağından itibaren devletin halkla ilişkisindeki kibri daha sonraki üç bin yılın zeminini hazırladı. Ulusal birliğin, etkili siyasi yönetimin ve başarılı bir ekonominin Eski Mısırlılar için bedeli, yetkeci yönetimdi.

Yeni yönelimler

I. Sülale döneminin son kralı Ka yaklaşık 2750'de ölünce, cenazesi alışılmış bir törenle atadan kalma Abdju kraliyet mezar-

lığına defnedilmek üzere hazırlandı. Cenaze alayı kasabanın yakınındaki kil tuğladan yapılmış büyük "ebedi saray"dan yola çıkarak atalarının mezarları arasındaki defin yerine yavaşça ilerledi. Seçilen yer, Mısırlıların yer altı dünyasının giriş kapılarından biri olduğuna inandıkları, falezlerde göze çarpan bir yarıkla aynı hizadaydı. Kralın bedeni ahret hayatında ruhunun yaşamasını sağlayacak birçok erzak ve eşyayla birlikte mezar odasına yerleştirildi. Ka'nın her gereksinimi karşılamak için talihsiz hizmetkârlarının bedenleri onunkinin yanındaki ek mezarlara gömüldüler. Daha sonra Ka'nın mezar odası, varisi, yeni kral Hotepsekhemui tarafından mühürlendi ve korundu. Yumuşak iktidar geçişi etkili olmuş, yeni hükümdarlık dönemi başlamıştı. Hotepsekhemui'nin Mısır tarihinde çok farklı bir dönem başlattığını varsaymak için elimizde çok az şey var. Yine de daha sonraki kronikçiler onu yeni bir sülalenin ilk kralı olarak belirlediler. Bunun nedeni onun –kralların üç yüzyılı aşkın bir süredir defnedildiği– etkileyici Abdju'yu terk etme ve kuzeyin yüzlerce kilometre ötesinde, tamamen yeni bir kraliyet mezarlığı kurma kararında yatmaktadır.

Sakkara'ya taşınmanın arkasındaki nedenler bulanıktır. Muhtemelen Hotepsekhemui'nin bölgeyle aile bağları vardı ya da o kral mezarı gibi simgesel olarak yüklü bir anıtın bir Yukarı Mısır eyaletinde değil ama, "İki Ülke'nin Dengesi"nde durması gerektiğini düşünmüştü. Gerekçesi ne olursa olsun, Hotepsekhemui'nin mezarının tasarımı köktencilikte mezarının yeriyle aşık atmaktaydı. Kil tuğla yerine kayadandı. Etrafı depolarla çevrili bir mezar odası yerine merkez bir koridora açılan bir dizi uzun galeri biçimde düzenlenmişti. Bu koridor, çağdaş bir evin özel köşelerine benzeyen geçişli odalarla sona ermekteydi. Hotepsekhemui, ruhunun ahir hayattaki her gereksiniminin karşılanması –yalnızca yiyecek içecek değil, aynı zamanda yatak odası ve banyo dahil olmak üzere zamanın tüm konforunun da sağlanması– gerektiğini düşünmekteydi.

Hotepsekhemui'nin ardılları kral Nebre ile Nineter onun yeniliklerini sürdürdüler ve mezarlarını Sakkara'da inşa ettiler, ama II. Sülale'nin görünüşteki istikrarı ülke genelinde artan gerilimi gizlemekteydi. Nineter'in hükümdarlık döneminin ortasında (y. 2700) sivil itaatsizlik baş göstermiş gibi görünmektedir. Palermo Taşı'ndaki anlaşılması zor bir madde, "Shem-ra ve kuzeye ağır darbeler indirilmesi"nden bahsetmektedir. Aşağı Mısır merkezi denetimden kurtulmaya çalışıyorduysa, bu, Nineter'den sonraki iki ya da üç kralın ülkenin güneyinde niçin bilinmediğini açıklayabilir. Belki de, I. Sülale'nin Yukarı Mısır'a odaklanması, Mısır'ın kuzeyindeki halk arasında içten içe kaynayan bir alınganlığa yol açtı. II. Sülale döneminin ikinci yarısı, siyasi bir itaatsizliği ima eden daha açıklayıcı ipuçları sağlıyor. Abdju terk edildikten üç ya da dört nesil sonra, hızla yeniden kraliyet mezarlığı haline getirildi. Bu karar kendisini –eski Mısır tarihinde eşi görülmemiş biçimde– Horus'un (krallığın tanrısı) değil ama Seth'in (çöllerin tanrısı ve Nubt'un yerel tanrısı) dünyevi cisimleşmesi olarak sunan bir kral tarafından alındı. Böylesine köktenci bir hareketin nedenleri yalnızca tahmin edilebilir: Seth kültünün Yukarı Mısır odaklı olması, otoritesi ülkenin güneyinde daha fazlaymış gibi gözüken bir kralın ilgisini çekmiş olabilir. Yine de, benzeri görülmemiş Seth-kral unvanına rağmen Peribsen (y. 2680) geleneksel Mısır monarşisinin diğer göstergelerini benimsemek için hayli çabalamış gibi görünmektedir. Peribsen'in Abdju'daki mezarı firavun devletinin ilk yıllarına geri dönülerek bilinçli bir biçimde I. Sülale'deki öncülleri örnek alınarak yapıldı. Peribsen ayrıca Ka'dan itibaren Abdju'da ayrı bir mezar saray yaptıran ilk kraldı.

Genel olarak değerlendirildiğinde, II. Sülale döneminin ortasından günümüze ulaşan yazılı ve arkeolojik veriler bir kargaşa döneminin söz konusu olduğunu düşündürtüyor. Erken Mısır monarşisinin zorlukla oluşturduğu birlik zayıf-

ladı, altı oyuldu ve krallık kurumunun kendisi birleştirme savaşlarından beri en büyük gerilimin altındaydı. Devletin ihtiyacı olan şey, her şey yitirilmeden önce büyük iktidar yapısını yeniden inşa edecek karizmaya, kuvvete ve kararlığına sahip Narmer'in yapısında bir başka güçlü liderdi. Khasekhem bu bağlamda bir adım öne çıktı.

II. Sülale'nin son hükümdarı (y. 2670) olmasaydı Eski Mısır uygarlığı oluşum evresinin ötesine asla geçemeyebilir, kendine özgü piramitlerini, tapınaklarını ve mezarlarını hiçbir biçimde inşa edemeyebilirdi. Khasekhem'in gerçek adı olan "ortaya çıkan güç" onun niyetlerini ifade etti ve o bunlar doğrultusunda bir yaşam sürdü. Khasekhem, aslında tarihöncesi biçimlerden türetilen eski kültür ile daha gözü pek, hayali olan yeni, tam anlamıyla firavunlara özgü kültür arasında bir geçiş köprüsü oluşturduğundan eski Mısır tarihinde çok önemli bir figürdür.

Anlaşılan Peribsen gibi Khasekhem de Yukarı Mısırlıdır ve iktidarının temeli güneydeymiş gibi görünmektedir. Khasekhem kült merkezine heykeller ve taş kaplar adayarak ve kasabanın arkasında büyük, etrafı çevrili bir meydanın yapımına girişerek Nekhen'e ayrı bir önem verdi. Onun "Kale" diye adlandırdığı yapı, dünyada ayakta kalan en eski kil tuğla yapıdır. Yapılmalarının üzerinden 4500 yıldan daha fazla zaman geçen duvarları halen 11 m yüksekliği bulmaktadır. Khasekhem'in geleneksel bir kral gibi hüküm sürme niyeti, kendisini gök tanrısı Horus'un cisimleşmesi olarak ilan ederek geleneksel kral unvanını geri getirmesinde açıkça görülmekteydi.

Dışa dönük yetke gösterileri, Khasekhem'in ülkeyi yeniden birleştirme ve İki Ülke'nin tamamını egemenliği altına alma kararıyla uyuşuyordu. Mısır'ın kaderi için önem taşıyan bir uyuşmaydı bu. Kralın Nekhen'de bulunan gerçek ölçülere göre yapılmış iki heykeli, onu krallığın en eski kutlama-

rından biri olan kraliyet yıldönümünde giyilmesi adet olan, vücudu saran elbiseyi giymiş olarak göstermektedir. Heykele eşlik eden hiyerogliflerde "47.209 kuzeyli düşman" yazılıdır. Khasekhem'in aynı mabetten taş kapları da zafer sahneleriyle işlidir: Yukarı Mısır'ın akbaba tanrısı Nehbet "asi" sözcüğü yazılı bir halkanın üzerinde dururken, bir yazıtta "kuzeyli düşmanla savaş yılı" yazılıdır. Bu antik belgeler, Khasekhem'in güçlerinin bir saldırı başlattığını yazıyor gibi görünmekteler. Khasekhem'in niyeti asi Aşağı Mısır'ı yeniden fethetmek ve onu yeniden krallığa katmaktı. Cesur bir hayal olmasına rağmen, bu Khasekhem'in liderliği altında hızla gerçekleştirildi. Kral Mısır'ın başarıyla birleştirildiğini adını ve unvanını değiştirerek zekice ilan etti. Khasekhem, "iki hükümdar onda barış içindedir" sanının tamamladığı "ortaya çıkan iki güç", Khasekhemui oldu. Çatışma çözüldü, uyum yeniden teşkil edildi ve karşıt güçler kralın kişiliğinde barıştılar.

Ulusal birlik, bir kere daha bir iktisadi faaliyet ve kültürel yeniden doğuş dönemini müjdeledi. Bunun temel nedeni yine ülkenin kaynaklarının sıkı merkezi denetim altına alınmasıydı. Palermo Taşı, bu kez Mısır'ın hem maden hem de tarım zenginliğini kapsayan "altın ve tarla sayımı" biçimde olmak üzere düzenli sayımın yeniden başlatıldığını yazıyor. Kasaların yine dolmasıyla birlikte Mısır Yakın Doğu'yla tekrar ticari ilişki kurdu. Artık Mısır'ın ilgi odağı, eskiden olduğu gibi, Güney Filistin değil, Kubna limanıydı (Klasik Çağ'daki Byblos, bugünkü Cübeyl, Beyrut'un kuzeyi). Kral dostluk bağını güçlendirmek için yerel tapınağa yazıtlı bir taş kap bile hediye etmiştir. Kubnalı tüccarlar, krallar için Mısır'ın gıpta ile baktığı iki en önemli ham maddeyi, sedir ağacı ile kalay sağlamaktaydı. İyi kalite kereste kaynaklarından yoksun olan Mısır'da sedir ağacı kütükleri gemi inşası için çok önemliydi ve büyük, açık deniz gemileri, Doğu Akdeniz'in geri kalanıyla ticari bağlantılar kurmak için bir zorunluluktu. Paler-

mo Taşı'nın Khasekhemui'nin hükümdarlığının 17. yılına (y. 2655) ilişkin maddesi, gemi yapımına gönderme yapmaktadır ve kalay ticaretinin sonuçları Khasekhemui'nin Abdju'daki mezarında çok açıktır: Kralın mezarındaki ibrik ve çanak Nil Vadisi'ndeki ilk tunç kaplardır.

Üstün tunç teknolojisi, ticari gelirdeki artışla birlikte devletin inşaat projelerinin aniden ve hızla çoğalmasını kolaylaştırdı ve Khasekhemui büyük farkla Mısır erken tarihinin en verimli inşaatçısı oldu. Khasekhemui Yukarı Mısır'ı boydan boya yeni tapınak binalarıyla donatmaya karar verdi ve dikkatini Abdju'ya yöneltmeden önce Nekhen'deki mezar kompleksini tamamladı. Kendi mezar anıtları için öncellerinin ayak izlerini takip ederek kralların eski defin alanını seçti. Khasekhemui'nin Nekhen'deki emsalini bile gölgede bırakan mezar kompleksi [etrafı duvarla çevrili yapılar grubu], bugün de çevresine hükmetmektedir. Kralın mimarları bu kral mezarı için I. Sülale dönemi ve II. Sülale dönemi başlarına ait geleneksel öğeleri birleştiren bütünüyle yeni bir tasarım oluşturdular. Khasekhemui bu mezarla Mısır uygarlığının o zamana değin kaydettiği bütün gelişmeleri kendi liderliği altında topladığını ilan ediyor gibidir. Kral aynı zamanda ileriye de bakıyordu: Mezar odası daha önce kalkışılmamış ölçüde dikkatli bir biçimde şekillendirilmiş kireçtaşı bloklarıyla uyumluydu. Bu gelecekteki beğeninin işaretlerini vermekteydi.

Alışkanlıkla Khasekhemui'nin inşaat projelerini Yukarı Mısır'la sınırladığı düşünülür. Ama yeni tarihli bir araştırma ve kazı çalışması onun kuzeyde de izini bırakmaya karar verdiğini düşündürüyor. Sakkara'daki çölde, günümüz turist yolunun, hatta deve sürücülerinin gittiği yerlerin ötesinde, etrafı duvarla çevrili gerçekten çok büyük bir kompleksin kalıntıları yatmaktadır. Kompleksin havadan çekilen fotoğraflarında kolaylıkla görülebilen duvarı, yerden bakıldığında yalnızca alçak bir sırt gibi görünmektedir. Boyutları şaşırtıcıdır:

400 metre eninde ve yaklaşık 800 metre boyundadır. Yerel Arapça adının Gisr el-Mudir, "patronun çevirmesi" olması hiç de garip değildir. Duvarların bir kısmının kazılması, köşeler yığma tekniğiyle inşa edilmişken, duvarların eğimli bir yüzey oluşturacak biçimde üst üste dizilmiş devasa taş bloklardan inşa edildiğini ortaya çıkardı. Gisr el-Mudir'in tarihini doğrulayacak yazıtlar henüz bulunamadı, ama giderek daha fazla Khasekhemui tarafından inşa ettirilmiş gibi görünüyor: saltanatının üçüncü anıtsal kompleksi. Bitmiş hali, Mısır'ın o zamana kadar gördüğü en büyük ve en etkileyici kraliyet anıtı olacaktı. Khasekhemui ülkeyi yeni bir çağın eşiğine taşıdı.

Piramitler ve siyaset

Bugün, Gisr el-Mudir eski halinin bir gölgesidir. Bunun nedeni ne inşası tamamlanmadan bırakılmış ne de kötü inşa edilmiş olmasıdır. Açıklama manzarada, Sakkara'nın ufkunda, Kral Neterihet'in Basamaklı Piramit'inde yatmaktadır. Mısır'ın ilk piramidini inşa edenler, ardıllarının Mısır tarihi boyunca yapacakları şeyi yaptılar: İnşaat için hazır bir taşı ocağı aradılar ve onu yakındaki bir anıtta buldular. Yeniden taş çıkarma sorunuyla uğraşmak yerine kolayca Gisr el-Mudir'i parçaladılar ve onun taş bloklarını üstelik daha büyük olan bir şey inşa etmek için yeniden kullandılar. Sonuçta ortaya çıkan Basamaklı Piramit, manzaraya hükmettiği gibi III. Sülale'ye (2650-2575) ilişkin görüşümüze de hükmetmektedir. Basamaklı Piramit Khasekhemui'nin varisi ve seçilmiş ardılı olan hükümdar için inşa edildi. Ama Neterihet (Coser olarak da bilinir) babasının büyük projelere eğilimini miras aldıysa bile, Khasekhemui'nin başarılarını gölgede bırakmakta aynı derecede kararlıydı. Mutlak iktidarın gözle görülen dışavurumunu hem harfiyen hem de mecazen daha da yükseğe taşıyacaktı.

Sakkara'daki Basamaklı Piramit (*Werner Forman Arşivi*)

Basamaklı Piramit yeterince hırslı bir başlangıç yaptı; o aslında sonsuza değin ayakta kalması için taştan yapılan devasa bir *mastaba* mezarıydı. Kadim yaratılış tümseğini taklit eden taştan bir dağ, kralın mezar odasının üzerinde tek bir adımda yükseliyordu. Parlak bir esin kıvılcımıyla *mastaba*'nın etrafına yüksek bir duvar inşa edilerek Abdju'daki daha eski kral mezarlıklarından alınan iki öğe –mezar ve mezarın etrafını çeviren duvar– tek bir anıtta birleştirildi. Dışarıdan Memfis yakınındaki Beyaz Duvar'a benziyordu ve bu suretle kraliyet bağlarını ilan etmekteydi. Çevirmenin içinde kalan alan sahte yapılar koleksiyonuyla doluydu, çünkü o bütün sahnelerin en büyüğüydü, kraliyet törenlerinin ebedi fonu olarak tasarlanmıştı.

Tarihte ilk defa olmak üzere parlak bir kraliyet anıtı anlayışı ve bunun hayata geçirilmesi bilinen bir bireye atfedilebilir. Onun adı eski Mısır bilgeliğinin ve biliminin simgesi olarak yüzyıllardır yankılanıyor: İmhotep. Basamaklı Piramit'in –çevirmenin içine giren herkesin görebileceği– girişinde sıralanmış sütunlardan birinin kaidesinde onun adıyla birlik-

te kralının adı yazılıdır. İmhotep'in bir dizi unvanı (Kraliyet Mührü Taşıyıcısı, Kraldan Sonra Birinci, Büyük Mülkün Yöneticisi, Seçkinlerin Üyesi, Kâhinlerin En Büyüğü, Heykeltıraşların ve Ressamların Gözeticisi) vardıysa da, hiçbir yerde Basamaklı Piramit'in mimarı olarak açıkça anılmamaktadır. Fakat öldükten sonra ulaştığı ün İmhotep'i akla yakın bir aday haline getirir. Kral Neterihet'in maiyetinden başka hiç kimse böylesine önemli bir konuma sahip olmadı, başka hiç kimse Basamaklı Piramit kompleksinde ölümsüzleştirilmedi. İmhotep sıra dışı vizyonu sayesinde kral mezarının tek basamaklı *mastaba*'dan dört basamaklı piramide ve en sonunda altı basamaklı biçime, zamanın en yüksek yapısına evrilişini gördü. Basamaklı biçim düşüncesi, Mısır ideolojisinde gizli bir biçimde var olabilirdi, ama bu düşüncenin anıtsal ölçekte inşa edilmiş taş bir yapıya aktarılması İmhotep'in en büyük başarısıydı. Onun buluşu, Piramit Çağı'nın başlangıcı oldu ve bu çağ geniş kapsamlı etkiler doğurdu.

Piramit inşa etmek, Mısır'ın o tarihe kadar geliştirmiş olduğu her şeyden daha fazla yönetimsel çaba gerektirdi. Yönetim örgütlenmesinde bir kademe değişimine ihtiyaç vardı; bu doğrultudaki ilk adımlardan biri, genel yönetim makinesinden sorumlu olan ve doğrudan krala rapor veren tek kişi yani vezir makamının oluşturulmasıydı. Dolayısıyla vezir, Mısır'ın başbakanıydı ve monarka doğrudan ulaşabilmesinden ileri gelen ek bir iktidara sahipti. Neterihet'in güvendiği yardımcılarından oluşan –ve seleflerinin herhangi birinden daha iyi bilinen– yakın çevresi ayrıca kralın maiyetinin giderek profesyonelleştiğine işaret etmektedir: Ank ve Sepa bölge yöneticileri; Ankhva Kraliyet Tekne Denetçisi, Hesira Kraliyet Yazıcıları Denetçisi, belki de önde gelen devlet memuru Khabausokar Kraliyet Atölyeleri Denetçisi'ydi. Kralın akrabalarının alakaları olmayan makamları ellerinde tuttukları eski sistemin yerini daha yapısal bir bürokrasinin alması, ilk kez olmak üzere, toplumun daha geniş bir bölümünden

meslek sahiplerine başarı kazanmanın kapısını açtı ve mesleki ilerlemeyi liyakate bağladı. Mısır piramit inşa etmeye dört elle sarılırken, piramitler de Mısır'ı inşa ediyordu.

Metjen'in mesleki başarısı, siyasi yönetimdeki bu sessiz devrimi çok güzel açıklıyor. Metjen'nin Sakkara'daki mezar yazıtı, ilk kapsamlı otobiyografik metindir ve onun basit ambar yazmanlığından yerel yönetimde bir makama yükselişini ve ardından çeşitli Delta eyaletlerinin yöneticiliğine terfi edişini özetler. Metjen mesleki yaşamının sonunda kralın Feyyum'daki zevk sarayının denetçiliğine atandı. Bu, gelecek yüzyıllar boyunca izlenecek bir terfi modeliydi. Bundan böyle, eski Mısır tarihi kral efendileri tarafından olduğu kadar şahıslar tarafından da inşa edilecekti.

Neterihet'in hükümdarlık döneminin (2650-2620) ve maiyetinin başarıları öylesine etkileyiciydi ki III. Sülale döneminden ardılları onunla karşılaştırıldıklarında önemsiz görünmekteler. Ardılların çoğu neredeyse yalnızca tarihsel kayıttaki silik adlardır: Sekhemkhet, Khaba ve Sanakht. Bu kralların hiçbiri (birkaçı denediyse de) büyüklük olarak Basamaklı Piramit'e yaklaşabilen bir anıt bırakmadı. Ancak III. Sülale döneminin sonuna vardığımızda, Kral Uni'nin hükümdarlık dönemi (2600-2575) Piramit Çağı'nın üstünlüklerini kendilerini ortaya koyar hale getirdi. Yine de, Meydum'daki bir piramit kalıntısı yanlış biçimde ona atfedilmezse, Uni büyük ölçekte piramit inşasına girişmemiştir. Uni'nin firavun uygarlığının gelecekteki ününe en büyük katkısı çok sıradan olsa da, önemsiz değildi: firavun uygarlığını bir tane devasa piramitle değil, ama Mısır eyaletlerine dağılmış bir dizi küçük piramitle mimari olarak sergilemişti. Abu Adası'nda inşa edilen en güneydeki piramit kraliyet iktidarının dışavurumu için gözde bir yerdi. Bu anıta ve bitişiğindeki saraya "Uni'nin Tacı" adı verildi. Nehir aşağı ilerleyen kral, Ceba'da (bugünkü İdfu) ikinci bir piramidi, Nekhen yakınındaki el-Kula'da üçüncüyü, Nubt yakınındaki Tukh'da dördüncüyü ve Abdju'da beşinciyi si-

pariş etti. Başka anıtlar Orta Mısır'daki Zaviyet el-Meitin'de, Feyyum'un girişindeki Seila'da ve Delta'daki Hut-heryib'de belirlenmiştir. Seçilen yerler, ya eyalet başkenti ya da önemli bir dini merkezdi. Abu, Yukarı Mısır'ın ilk eyaletinin, Ceba ikincisinin ve Nekhen üçüncüsünün başkentiydi. Uni'nin niyeti kraliyet iktidarının göze çarpan bir işaretini her eyalete dikmekmiş gibi görünmektedir. Abu piramidinden yola çıkarak piramitlerin kraliyet hazinesinin vergi toplama işinin bir parçası olduğu hükmüne varılabilir. Anıtlar yalnızca kralın ülkenin dört bir tarafındaki yetkesinin *simgeleri* değil, aynı zamanda bu iktidarın merkezi ekonomi yönetiminin pratik araçlarıydılar. Yaşadıkları yerin ortasındaki küçük basamaklı piramit, yerel halka, devlete karşı iktisadi görevlerini hatırlatma işlevini görecekti: Kralı ve onun tasarılarını desteklemek için vergilerini ödeme görevi. Devletin bakış açısından, anıtlar ve onlara bağlı yönetim binaları –her bir eyalette bir tesis olmak üzere– gelirin toplanmasını hem kolaylaştırmakta hem de sistemli hale getirmekteydi.

III. Sülale döneminin sonunda, monark ve onun yönetimi nihai amaçlarına ulaştılar: mutlak iktidar. Dünyanın o zamana kadar gördüğü en büyük krallık tasarısı için zemin hazırlanmıştı.

4
Yeryüzündeki Cennet

Büyük düzenlemeler

Gize piramitleri antik dünyanın günümüze ulaşan tek harikasıdır. Babil'in Asma Bahçeleri ardında hiçbir iz bırakmadan ortadan kayboldu, Ephesos'taki (Efes) Artemis tapınağı yıkıntı durumunda, ama piramitler bugün 4500 yıl önce ilk defa yapıldıkları denli hayranlık verici ve sağlamlar. IV. Sülale dönemi kralları tarafından inşa ettirilen üç piramitten hakkıyla en çok dikkat çekeni en eski ve en büyük olan Büyük Kral Hufu Piramidi'dir. Her biri ortalama bir tondan ağır olan 2.300.000 taş bloktan inşa edilen ve yaklaşık 50.000 metrekarelik bir alanı kaplayan piramit gerçekten çok büyüktür. Basit bir hesap, inşaatı yapanların Hufu'nun saltanatı süresinde (2545-2525) hiç ara vermeksizin yıl boyunca günde on saat çalışarak yapıya her iki dakikada bir bir taş blok yerleştirmeleri gerekeceğini ortaya koyuyor. Tamamlandığında 145 metre yüksekliğe ulaşan Büyük Piramit, modern zamanlara kadar ölçüleri bakımından eşsiz kaldı. MS 1889 yılında Eiffel Kulesi tamamlanana dek, yani 4400 yıl boyunca dünyanın en yüksek yapısı olarak kaldı. Muazzam büyüklüğüne rağmen, gerçek kuzeyden sadece bir derecenin yirmide biri sapmayla yönlendirilmiş ve olağanüstü bir hassasiyetle inşa edilmiştir. Büyük Piramit akılcı açıklamaya, dünyadaki herhangi bir anıttan daha çok karşı koyuyor gibi görünmektedir. İnşası, anlamı ve amacı hakkında çılgın bir spekülasyonu kendine çekmesinde şaşılacak bir taraf yoktur. Onun hayret verici büyüklüğünü ve

mükemmelliğini açıklamak için pek çok kurama başvuruldu: taş blokların antik bir betondan yapıldığı; Atlantisli mülteciler ya da dünya dışı ziyaretçilerce inşa edildiği; blokların ses dalgalarıyla taşındığı gibi birbirinden saçma teoriler ortaya atıldı. Aksine gerçek çok daha şaşırtıcıdır. Büyük Piramit sıra dışı bir şeyin ürünüydü: dünya dışı zekânın değil, ama insanüstü yetkenin. Kraliyet iktidarının bu köktenci yeni tasarısının bir bütün olarak antik Mısır uygarlığı için derin bir anlamı vardı ve onun kökenlerini anlamak için Büyük Piramit'in bir nesil öncesine, Hufu'nun babasının hükümdarlık dönemine dönmemiz gerekiyor.

Mısırlıların anıt dikmeye aşırı düşkünlüğünün izleri Nabta Playa'da tarih öncesine değin sürülebilir; büyük bir taş yapının inşası tam olarak ilk defa II. Sülale döneminin sonunda, Khasekhemui'nin hükümdarlık döneminde gerçekleştirildi ve ilk piramit II. Sülale döneminin başında onun ardılı Neterihet için inşa edildi. Ama gerçek, geometrik piramidin IV. Sülale döneminin ilk kralı ve Hufu'nun babası Snefru'nun hükümdarlık döneminde ortaya çıkması oldukça yeni bir şeyi ifade ediyordu: mimari biçimin mükemmelliğinin ya da kralın ahret hayatı anlayışındaki bir değişimin yanı sıra, kral ile halkı arasındaki ilişkinin dönüşümünü. Eski Mısır tarihinde sıklıkla olduğu gibi, yeni düzen başlangıçta kralın unvanlarında ilan edildi. Snefru kraliyet unvanının en eski ve simgesel olarak en anlamlı parçası Horus adı için *neb Maat* deyimini aldı. Deyimin yaygın çevrisi "Hakikatin Efendisi", tam karşılığını vermemektedir. Eski Mısır ideolojisinde *Maat* hakikatin, adaletin, dürüstlüğün ve yaratılmış düzenin –kısacası evrenin kutsal biçimde düzenlenmiş örüntüsünün– cisimleşmesiydi. *Neb* sözcüğü yalnızca "efendi" değil, aynı zamanda "hâkim", "sahip" ve "bekçi" anlamına gelmekteydi. Snefru'nun yaptığı, yeni bir krallık biçimi ilan etmekten başka bir şey değildi. Ona göre, iktidarın uygulanması artık adalet dağıtmakla sı-

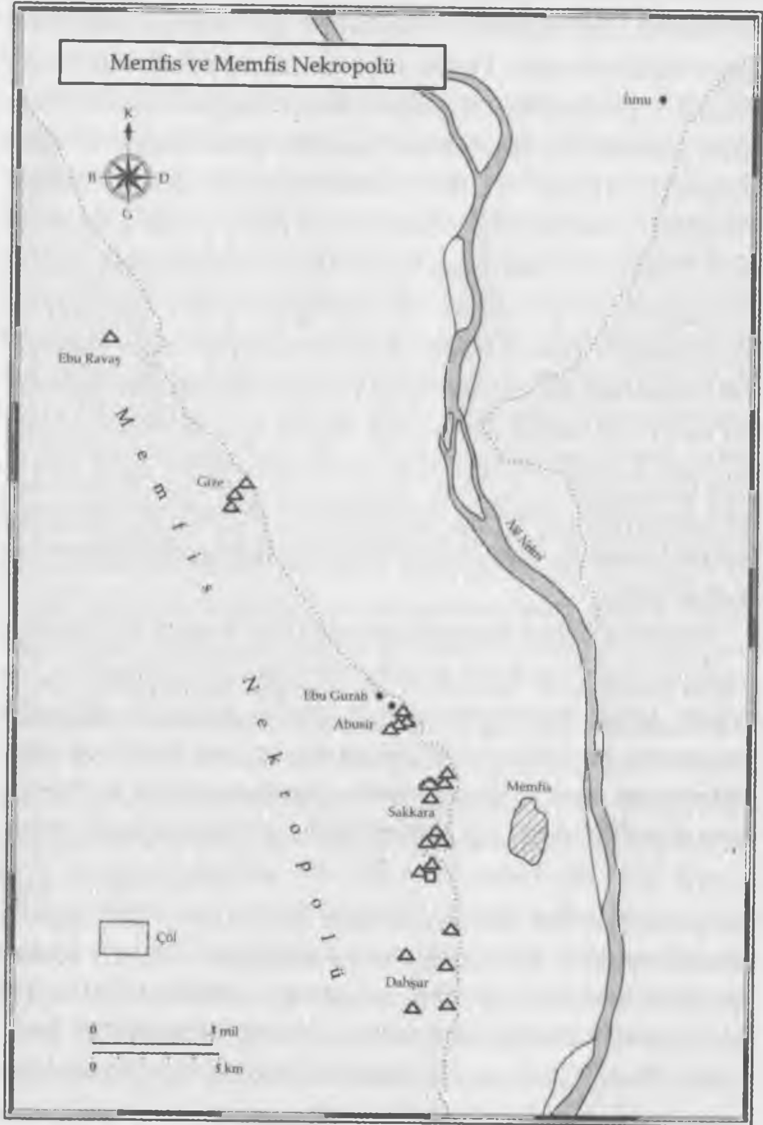
nırlı değildi. Ayrıca hakikat üzerinde tekele sahip olma anlamına gelmekteydi. Kralın sözü yasaydı, çünkü kralın kendisi yasaydı. Bu, insan yetkesinden çok kutsal yetkeyi anımsatsa da, zaten amaçlanan buydu.

Snefru bu dolambaçsız iletiyi pekiştirmek için yeni bir unvanı, *netjet nefer*'i benimsedi. Bu unvan basit bir biçimde "mükemmel tanrı" anlamına gelmekteydi. Gerçekten tebaası onu böyle mi gördü? Tarih boyunca megalomanlar ve tiranlar bu tür ("Ulusun Babası", "Sevgili Lider" gibi) sıfatlar kullandılarsa da, bu sıfatların genellikle aldatıcı bir tınısı vardır. Modern deneyim, bu sıfatların halkın övgüsünün ifadesi olmaktan çok beyin yıkamayla ve boyun eğdirmeyle bağlantılı olduklarını düşündürtüyor. Yine de söz konusu eski Mısır olduğunda, bilim insanları böyle bir yorumdan geri duruyorlar. Önde gelen bir Piramit Dönemi uzmanı "sisteme verilen destek gerçek ve yaygındı" ve "polis gibi cebri devlet mekanizmalarının bulunmaması dikkat çekiciydi" diye yazmıştı.[2] IV. Sülale insanlık tarihinde kesinlikle bir daha deneyimlenmeyen ütopik bir toplum değildiyse, pembe gözlüklü bu bakış, hayli olasılık dışı gibi görünmektedir. Devletin başı "mükemmel tanrı" olduğunda, muhalefet yalnızca mantıksız değil imkânsız hale gelir. Kral yazıyı denetimi altında tuttuğundan baskı ve gaddarlıktan söz eden kayıtların bulunamaması hiç de şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte arkeoloji, hakikatten daha fazlasını gözler önüne serer.

Mısır toplumu, ilk üç Sülale boyunca, tarihöncesi karakterinin çoğunu muhafaza etti. Maddi kültüre büyük ölçüde hakim olan (çömlek, taş kap, hatta heykel) biçimler Sülaleler devri öncesine ait biçimlerden türemişti. Büyük dini merkezler, halen devletin oluşum dönemine ait, İnerty ve Nekheb, Tjeni, Nubt ve Nekhen gibi yerlerdi. Toplum, kraliyet sarayının sınırlarının dışında aile, bölge ve muhtemelen kabile bağlarının egemen olduğu eski, geleneksel hatlar boyunca ör-

gütlenmiş gibi görünmektedir. Bütün bunlar IV. Sülale döneminin başında değişmiş gibi görünüyor. Devlet atölyelerinde üretilecek yeni çömlek ve heykel tarzları kraliyet sarayı tarafından duyuruldu. Devlet eski iktidar merkezlerinin yerini almaları için yeni kentler kurdu: İunet (bugün Dendera) bölgesel yönetim başkenti olarak Tjeni'nin yerini aldı; Teb, Nubt pahasına büyüdü ve Ceba Nekhen'i gölgede bıraktı. Bu görüngüleri yerel özerkliği bitirmek ve onun yerine yeni, merkezi yetkeye mutlak itaati geçirmek için tasarlanmış bilinçli ve eşgüdümlü bir devlet siyasetinin parçaları gibi görmek akıl çelicidir. Kralın hükümdar mevcudiyeti ölüm alanında bile söz sahibiydi: Büyük siyasi yönetim çarkında sahip olduğu mevki ne olursa olsun artık herkes eski ve atadan kalma bağların kutsallaştırdığı yerel mezarlıklarından daha ziyade kral tarafından kurulan ve kendisinin devasa anıtmezarının hâkim konumda olduğu kraliyet mezarlığına gömülmeye çalışmaktaydı.

Bu yeni kraliyet mezarlıklarından ilki, Fayum'un girişinin yanında, hayli uzak bir sit olan Meydum'da ortaya çıktı. Yer seçimi kendi başına anlamlıydı. Snefru gelenekle bağlarını kopararak ve Abdju ve Sakkara'daki var olan kraliyet mezarlıklarından uzak durarak *kendisiyle* ataları arasına da mesafe koyuyordu. Onun çağı açıkça iktidarın verasete bağlı olmayacağı geleceğe bakan bir çağdı. Bu nedenle de cesur, yeni bir mimari üslup istedi. Böylece, Snefru'nun mühendisleri ve işçileri daha önce yapılmaya kalkışılmış her şeyi aşması tasarlanan bir anıt üzerinde çalışmaya başladılar. Sekiz dev basamakla yükselen Meydum Piramidi, Neterihet'in Basamaklı Piramit'inin temel biçimini izlese de, her bakımından daha büyüktür, (Neterihet'inki altı basamakla yükselirken) sekiz devasa basamakla yükselir ve yüksekliği selefinin bir buçuk katı kadardır. Gelenekle bağların koparılmasında bir

Memfis ve Memfis Nekropolü
K
B
D
G
İunu
Ebu Ravaş
Memfis Nekropolü
Gize
Nil Nehri
Ebu Gurab
Abusir
Memfis
Sakkara
Çöl
Dahşur
0
3 mil
0
5 km

adım daha ileri gidilerek, Basamaklı Piramidi kuşatan binalar kompleksi çeşitli mimari öğelerin bir eksen boyunca düzenlendiği bir plan lehine terk edildi. Bu eksen, piramitten doğuya, küçük bir tapınak ve taş dolgu bir yol üzerinden bir "vadi tapınak"a doğru uzanır. Binaları doğu-batı eksenine göre yönlendirme tutumunun III. Sülale kraliyet anıtlarının inşasında dikkat edilen kuzey-güney yönlendirmesinin yerini alması da bir rastlantı değildi: Snefru'nun son gezisi bilinçli biçimde güneşin, gökyüzünde doğudan doğuşundan batıda batışına değin izlediği yolu yansıtacaktı. Kralın kendisi halk tarafından "mükemmel tanrı" olarak en üstün tanrıyla ve bütün yaşamın kaynağıyla birleştirildi.

Snefru'nunki gibi bir ihtirasa sahip olan bir hükümdar için bu bile yeterli değildi. Snefru tahtta on yıl geçirdikten sonra, Meydum Piramidi bitmek üzereyken daha da gözü pek bir tasarıya girişti. Bir kere daha büyük Memfis nekropolünün güney ucundaki bakir bir yeri seçti (bugünkü Dahşur). Snefru burayı muhtemelen bilerek seçmişti. Arazi Neterihet'in Basamaklı Piramit'inin görüş alanı içindeydi, ama tamamen yeni bir anıt tarzını içeren bir planı vardı: Mısır'ın ilk, gerçek geometrik piramidiydi. Snefru adeta ulusa kendi saltanatının yeni bir dönemin başlangıcı demek olduğunu duyurmak istiyordu. Meydum kompleksinde zekice tasarlanmış güneş simgeciliğinin yerini, taşta anıtsal ölçekte betimlenen güneş ışığının açıkça görülen aydınlığının temsili alacaktı. Dahşur piramidinin adı güneşin doğuşu için de kullanılan "Ortaya Çıkış"tı. Gerçekten şafakta yeni bir dönem görünmeye başlamıştı. 34.000 metrekare yüzölçümündeki alan inşaat için temizlendi ve planlar 60 derecelik dik açıyla yaklaşık 150 metre yüksekliğe ulaşan kenarlarıyla en görkemli piramit içindi. Kralın *ka*'sı (ebedi ruhu) için ek bir piramit, küçük bir tapınak, uzun, dolgu bir yol ve kraliyet defin kültü kutlaması için bir vadi tapınağı, tek, büyük bir tasarımın parçası olarak planlandı.

Bu büyük projeye para bulmak ve kralın kültü için sürekli mal tedariki sağlamak aynı ölçüde büyük bir yönetim çabası gerektirdi. Palermo Taşı'nda Snefru'nun hükümdarlığının on dördüncü yılına ilişkin bir madde otuz beş kraliyet arazisi (insan iş gücüyle birlikte) ve 122 büyük baş hayvan çiftliği oluşturulduğunu yazıyor. Bu yeni kuruluşların birçoğu Delta'nın yayıldığı bölgede yer almaktaydılar ve bunların Delta'nın batı kesiminde olanlarından bir tanesi sonradan dikkate değer ölçüde büyüdü. İmu (bugünkü Kom el-Hisn) yönetimin benimsediği siyasetin Eski Krallık Mısırı'nın demografisini ne ölçüde biçimlendirdiğini göstermektedir. Burada çok sayıda büyük baş havan yetiştirilmiş gibi görünse de, yerel nüfus emeklerinin meyvesini toplayamadı. Yerel nüfusun beslenme biçiminin, et ve hayvan ürünleri bakımından aşırı zayıf olması, çobanlara çiftlik hayvanlarının hayatta kalabilecekleri kadarının bırakılıp çoğunun doğrudan kraliyet sarayına ve Memfis yakınındaki kült merkezlerine gönderildiğini düşündürtüyor. Hatta İmu'da yetiştirilen hububat tercihen çobanlardan çok büyük baş hayvanları beslemek için kullanılmış gibi görünmektedir. Eski Mısır monarşisinin özünde bencil olan doğasına bir kere daha şahit oluyoruz: Despotizm olarak öyle aydınlanmış bir despotizm değildi, saf ve basitti.

Deltanın engin, deniz seviyesinin altındaki toprakları, muazzam büyükbaş hayvan sürülerine ideal otlak sağlarken, Yukarı Mısır'daki devlet mülkleri hububat üretiminde yoğunlaştı. Başlıca ekin hem ekmeğin hem de biranın temel ham maddesi olan arpaydı. Mısır'ın iklimi ve Nil'in düzeni tarla tarımını kolaylaştırdı. Taşkın suları sonbaharın başında çekilir çekilmez, yeni sulanmış ve gübrelenmiş tarlalara atılan tohum hızla filizleniyordu. Tohumun asıl yeşerme mevsimi soğuk kış aylarıydı ve bunu taşkının, yıllık döngüyü bir kere daha başlatmak için gelmeden önce yaz başı itibariyle tahılın olgunlaşıp ideal koşullarda hasat edilmesine olanak vermesi

izlerdi. Böylesine uygun bir çevrede, artı değer üretmek kolaydı; devlet için de kendi tasarılarına para sağlamak üzere vergi aracılığıyla tarımsal üretimin önemli bir bölümüne el koymak çok kolaydı. Bütün bu iktisadi faaliyetin son ürünü, Dahşur vadi tapınağındaki rölyeflerde anlatılmaktadır. Duvarlardaki frizde her biri farklı kraliyet mülkünü temsil eden bir kadın sungu-taşıyıcılar sırası, kraliyet kültü için ikmal malları taşırken gösterilmektedir. Kral, piramidinin –halk ondan ister hoşlansın ister hoşlanmasın– bütün ülke dahilinde ulusal bir girişim olduğunun bilindiğini varsayıyordu.

Snefru halkını ve onların hayatlarını kazanma yollarını yönetmiş olabilirse de, doğanın güçlerini denetimi altına alamadı. Snefru'nun Dahşur'daki heybetli piramidi yarı yüksekliğine eriştiğinde jeoloji müdahale etti. Dış yüzeyde çökme işaretleri veren çatlaklar belirmeye başladı. Temelin oturduğu kum ve kil taş zemin yükselen piramidin muazzam ağırlığını desteklemeye yetecek denli güçlü değildi ve zemin çökmeye başlamıştı. Acil önlem olarak, piramidin tabanının çevresine yüzeylerin açısını elli dört dereceye düşüren fazladan taş bloklar yerleştirildiyse de, bu yetersiz ve çok geç alınan bir önlemdi. İç koridorlarda ve bölmelerde yarılmalar başladı. Mimarlar alçıyla onarmadan yeni bir taş duvar örmeye kadar her şeyi denediler. Hatta tavanları desteklemek için pahalı, ithal kütükler kullandılar (Palermo Taşı'nın bir maddesinde Kubna'dan yapı kerestesi yüklü kırk geminin geldiğini yazıyor), ama yararı olmadı. Mimarlar sonunda piramidi –ve mesleki hayatlarını– tamamen çökmekten kurtarmak için bulundukları umutsuz son bir girişimle planda köktenci bir değişikliğe gittiler. Piramidin üst yarısının eğim açısı daha da azaltılarak kırk üç dereceye indirildi. Daha küçük taş bloklar kullanıldı ve bunlar daha önce istemeden temeldeki gerilimlere ve zorlamalara katkıda bulunan içe doğru eğimli sıralar yerine yatay sıralar halinde dizildiler. Sonuçta, piramit ciddi

biçimde rezil edilmiş olsa da, tamamlanmış olacaktı. Nihayetinde yüksekliği 105 metreyi bulduğu halde, "Eğri Piramit" "mükemmel tanrı"nın dinlenme yeri olarak hizmet etmeye hiç uygun değildi. Snefru'nun tükenen ve aşağılanan mühendislerinin, mimarlarının ve inşaatçılarının ne yapmak zorunda oldukları çok açıktı: sıfırdan yeniden başlamak.

Dahşur'daki Eğri Piramit (*Werner Forman Arşivi*)

Eğri Piramit'teki çalışma sürdü; artık işe yaramaz olmasına rağmen, tamamlanması gerekliydi. Tamamlanmamış bir felaket daha da utanç verici olurdu. Sonuç olarak dikkat ve faaliyet üçüncü büyük anıtın hazırlıklarına kaydı. Acı deneyimden alınan derslere bu kez dikkatli ve kesin biçimde riayet edildi: Temel zemini için sağlam bir bölge seçildi, anıt başlangıçtan itibaren, azaltılmış bir eğim açısıyla (Eğri Piramit'in üst kısmı için kullanılan kırk üç derece) planlandı ve taş blokların hepsi yatay olarak dizildi. Kaynaklar ve insan gücü daha önce görülmeyen bir biçimde harekete geçirildi, çünkü kısıtlı olan yalnızca zamandı. Snefru zaten yirmi yıldır kraldı ve ebedi-

yet anıtı o ölmeden tamamlanmalıydı. Kraliyet inşaatçıları güvenlik sigortası olarak kralın sekiz basamaklı piramidini taş bir duvarla kaplayarak gerçek bir piramide dönüştürmek için Meydum'a döndüler. Bir süre üç farklı yerde eşzamanlı yürütülen büyük inşaat çalışması, benzeri görülmemiş bir insan gücü ve kaynak seferberliğiydi.

İnşaatlar olağanüstü bir hızla ilerliyordu. Snefru'nun hükümdarlık döneminin ilk on yılında, Meydum'daki ilk inşaatta inşaatçıları her yıl yaklaşık 35.000 metreküp taş döşediler. İkinci on yılda, Eğri Piramit yapılırken, bu değer 80.000 metreküpe çıktı. Kralın tahttaki üçüncü on yılında, üç cephede gerçekleşen çalışmalarda her yıl 100.000 ila 150.000 metreküp arasında taş döşendi. Bu çalışma sürati, hiçbir zaman, Hufu'nun Gize'de bir nesil sonra yapılacak Büyük Piramit'inin inşaatı sırasında bile aşılmadı. Dikkate değer bir biçimde Snefru'nun bugün (ana kireçtaşı bloklarının renginden dolayı) Kırmızı Piramit olarak bilinen üçüncü piramidinin on buçuk yıldan daha kısa bir sürede inşa edildiği hesaplanmıştır. Fazladan çaba gerektiren blokların daha yükseğe ve piramidin en üstüne taşınmasını, anıtın tepesine doğru azalan hacmi telafi etmekteydi. Yığma yapının (157 sırasından) ilk 11 sırası piramidin toplam hacminin %20'sine karşılık gelmekteydi. İnşaatçılar 66 sıra (yapının en yüksek noktasına yarı mesafeden daha az) dizdiklerinde hacim olarak işin yüzde seksenini tamamlamışlardı. Kırmızı Piramit soluk almayan bir hız ve muazzam çabayla iyi bir sürede bitirildi. Mısır tarihinin en büyük piramit inşacısı sonunda adına layık bir anıta sahip olmuştu. (Aslında "Görünüş" adı Kırmızı Piramit'e aktarılırken, Eğri Piramit'e aşağılayıcı bir biçimde "Güney Görünüşü" adı verildi.) Kırmızı Piramit yalnızca dış görünüşüyle mükemmel değildi, iç bölmeleri de yapıyı bir bütün olarak yansıtmak için piramit biçimli uzamlar oluştu-

ran hassas bindirmeli çatılarıyla yeni bir tasarım karmaşıklığı sergiledi. Odalardan ikisi zemin düzeyindeyken, muhtemelen kralın mezar odası olarak ayrılan üçüncü oda piramidin gövdesi içinde daha yukarı yerleştirilmişti. Yaşamda olduğu gibi ölümde de kral dünyevi olanın yukarısına yükseltilmişti, gökyüzüne yeryüzünden daha yakındı.

Yeryüzündeki en büyük gösteri

Piramit inşa etme sanatı, Snefru'nun hükümdarlığı sırasında aşama aşama mükemmelleştiyse, oğlunun yönetimi sırasında yeni doruklara ulaştı. Hufu hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor, hükümdarlık döneminin olaylarına ilişkin bilgiler kabataslak. Ama Hufu'nun babasının gölgesinde büyümüş, gençliğini saray maiyetinin piramit inşa etme takıntısının etkisi altında geçirmiş ve mezar anıtlarda en üst düzeye ulaşmayı emrederek Snefru'yu bile geride bırakmaya azmetmiş olması mümkün görünmektedir. Gize'deki Büyük Piramit yalnızca eski Mısır krallığının değil, evrensel olan mutlak iktidarı görkemli mimari aracılığıyla yansıtma eğiliminin de doruğuna işaret etmektedir. Piramit en sade haliyle siyasi ve iktisadi denetimin en serbest uygulanışını; en ilham verici haliyle insanlık tarihinde benzersiz bir bölümü temsil eder. Hufu'nun anıtına ebedi büyüleyiciliğini veren kötülüğün ve göz kamaştırıcılığın bu bileşimidir.

Büyük Piramit en başından eşsizliklerini koruyacak yeni ölçütler koymak üzere tasarlandı. Hufu inşaat alanını dikkatli seçti; bakir bir yer olsa da Gize yaylası (Dahşur gibi) Sakkara'dan görülebilir. Temelin oturduğu zemin –Mokattam Oluşumu diye adlandırılan kireçtaşı tabakası– devasa bir anıtın ağırlığını taşımaya mükemmelen uygundu. İnşaat malzemelerinin bölgede bol miktarda bulunması bir başka üstünlüktü ve Mısır'ın her yerinden malzeme getiren gemiler taşkın sırasında inşaat alanına kolaylıkla ulaşabiliyordu.

Kral ayrıca bütün projeyi yönetecek adamı atarken akıllıca bir seçim yaptı. IV. Sülale döneminin büyük bir kısmında, en yüksek devlet görevleri yalnızca kraliyet ailesinin yaşlı erkek üyelerine ayrılmıştı. Bu, bütün iktidarı kralın elinde toplama amaçlı bilinçli bir siyaset gibi görünmektedir. Dolayısıyla Hufu hükümdarlık döneminin en büyük girişimi için güvenilir bir akrabasını seçti. Hemiunu olasılıkla kralın yeğeniydi. Hemiunu'nun kralın yakın çevresinden olması kuşkusuz ilerlemesi için ona fırsatlar sağladıysa da, büyük saygınlığı olan bir makama hızla yükselmek için doğuştan kabiliyetleri de olmalıydı. Hemiunu en parlak döneminde, Saray Erkânı Üyeliği'nden yazı ve bilgelik tanrısı Thoth Başrahipliği'ne uzanan bir grup saray, din ve yönetim makamını elinde tuttu. Sıra dışı Güney ve Kuzey Müziğinin Yöneticisi unvanı Hemiunu'nun kişisel ilgi alanlarını yansıtıyor olabilirse de, büyük sorumluluk yükleyen makamlar, yönetim işiyle doğrudan bağlantılı olanlardı: Kraliyet Yazıcıları Yöneticisi (bir başka deyişle devlet memurlarının müdürü) ve Kralın Bütün İnşaat Projelerinin Yöneticisi. Hufu'nun inşaat projelerinden hiçbiri Büyük Piramit'ten daha önemli değildi ve Hemiunu işgücünün örgütlenmesinden taşın çıkarılmasına ve taşınmasına, inşaat rampalarının kurulmasından topografların, mimarların ve denetçilerin sevkiyatına kadar projenin tamamından sorumluydu. Hemiunu'nun Gize'deki mezarında bulduğumuz, gerçek ölçülere göre yapılmış heykeli yüksek makamının bütün nimetlerinden faydalanan, göze çarpan iriliği zenginliğini ve ayrıcalığını vurgulayan bir adamı sergilemektedir. Karga burnu ve iri çenesiyle yüz hatları bir özgüven ve kararlık ifade etmekteydi. Mükemmel kraliyet bağlarına rağmen, bunlar Hemiunu'nun amcasının hükümdarlık döneminin başında Gize yaylasında ilk kez bulunduğunda önüne konulan zor görevle başa çıkarken hayli ihtiyaç duyacağı niteliklerdi.

Hemiunu; Büyük Piramit'in arkasındaki adam (© *Roemer-und Pelizaus-Hildesheim Müzesi, Almanya*/ Fotoğraf: Shahrok Shalchi)

Bir piramit inşa etmenin ilk –ve birçok yönden en önemli– aşaması inşa yerinin planlanması ve hazırlanmasıdır. Büyük Piramit'in pusula yönlerine olağanüstü derecede kesin biçimde hizalanmış olması yıldızları içeren bir yönlendirme yönteminin kullanılmış olması gerektiğine işaret etmektedir: güneşe bağlı yöntemler tek başlarına yeterince hassas değildirler. Mısırlıların hangi tekniği kullandığı bilinmemekle birlikte, bu yöntem gökküre kuzey kutbunu çevreleyen bir çift yıldıza dayandırılmış olabilir; iki yıldız düşeyde aynı hizaya geldiklerinde (bu basit bir çekül ile kolayca denetlenebilir) onları hedef alan görüş açısı gerçek kuzeyi gösterir. Piramidin bir "diriltme makinesi" olarak etkililiği –daha sonra göreceğimiz gibi– yönünün doğruluğuna bağlı olması nedeniyle bu hizalama töreninin Hemiunu ve belki de kral ile birlikte rahiplerin huzurunda büyük bir ciddiyetle yürütüldüğü hayal edilebilir.

İnşaat alanı planlanıp, zemin temizlenip –muhtemelen kayanın yüzeyine açılmış suyla dolu kanallar kullanılarak– tesviye edildiğinde inşaatın başlama zamanı geldi demekti. Projenin ölçeği bugün neredeyse imkânsız gibi görünmesine rağmen bir neslin çok büyük piramitler inşa etme deneyiminden yararlanan Hufu'nun hükümdarlık döneminin yönetim örgütüne daha az korkutucu görünüyor olabilirdi. Eski Mısır herhangi bir büyük ölçekli projeyi onu bir dizi yönetilebilir birimlere bölerek gerçekleştiriyordu. Konu piramit inşaatı ve büyük bir iş gücünün örgütlenmesi olunca bu yaklaşımın hem verimli hem de etkili olduğu ortaya çıkıyordu. Temel birim, muhtemelen her birinin kendi lideri olan yirmi erkekten oluşan takımdı. Bu, bir takım ruhu ve takımlar arasında her birini diğerlerini geçmeye çalışması için teşvik eden dostça bir rekabet duygusu yaratırdı; günümüze ulaşan yazıtların tanıklık ettiği gibi, bu kesinlikle daha büyük işgücü birimleri için de geçerliydi. On takım bugün Yunanca *phyle* terimiyle bilinen 200 kişilik bir bölük oluştururdu. Beş *phyle* her birinin kendi lideri ve kimliği olan 1000 işçilik bir ekibi teşkil ederdi.

İki ekip yine ("Kralın sarhoşları" gibi) kendine ait farklı ve çoğunlukla esprili adları olan en büyük birimi yani postayı oluştururdu. İşçi ordusunun piramit biçimli yapısı anıtın kendisini yansıtıyordu. Bir ordunun alayları, taburları ve bölükleri gibi bu örgütsel düzenleme de güçlü bir kurum kimliği yarattı ve sistemin farklı düzeylerinde övünç kaynağı oldu. Takım takımla, *phyle phyle* ile, ekip ekiple en iyi olmak ve itibar kazanmak için rekabet ederdi. Bu, büyük çaplı bir görev sırasında motivasyonun düşmemesini sağlayan basit ve yaratıcı bir çözümdü.

Olması gereken buydu. Büyük Piramit'in yapılması yirmi yıl aldı. İnşaat ortamı sert, acımasız, tüketici ve tehlikeliydi. Koşullar, özellikle piramidin birkaç yüz kilometre uzağındaki ana madende tatsız olmalıydı. Boğucu kireçtaşı bulutları, maden yüzeyinin kör edici parıltısı, sürekli çınlayan keskiler, sinek sürüleri ve az ücretli işin pis kokusu: İç açıcı bir çevre değildi. Toplanan işgücünün en acemileri taşocağı madeninde ciddi biçimde yükselmeyi umarak –ve bunu başarmak için çok çalışarak– hizmet etmek zorundaydılar. Alternatifi daha kolay bir iş değildi. Taş blokları taşocağı aynasından inşat bölgesine taşımak yıpratıcı bir işti. Bir ton ya da daha fazla çeken her bir blok kaldıraçla ağaç yük kızağına yüklenmeli, sonra dikkatli bir biçimde hazırlanmış hat boyunca halatlarla çekilmeliydi. Blok seyahatinin sonunda yük kızağından çıkartılmalı, biçimlendirme ve perdaha hazır şekilde yerine dikkatlice konulmalıydı. Bütün bunlar günde on saat her iki dakikada bir bir blok hızında yapılmaktaydı.

İnsanüstü bir ölçeğe sahip olmasına rağmen, Hufu'nun anıtı tamamen insanın bir başarısıydı ve eski Mısırlıların kabiliyeti dahilindeydi. Hesaplamalar ve pratik deneyimler yalnızca dört bin erkeğin piramidi oluşturan iki milyondan fazla taş bloğu taş ocağından çıkarmak, çekmek ve yerine yerleştirmek için yeterli olacağını gösterdi. Muhtemelen ana madenden piramide ve anıt düzenli bir biçimde yükseldikçe

yukarıya giden büyük rampaları inşa etmek ve muhafaza etmek için yine aynı büyüklükte bir işgücü gerekmekteydi. Bir başka işçi ordusu, bütün bu faaliyetlerin sürmesi için perde arkasında emek harcadılar: marangozlar devasa taş blokları çeken yük kızaklarını yapmak, sakalar yük kızaklarının kullandığı ağaç ve çamur yolları kayganlaştırmak, çömlekçiler depolama, pişirme ve yemek yeme için gündelik kaplar ve ayrıca sakalar için küpler yapmak, demirciler taşocağı işçileri için bakır keskiler yapmak ve bunları tamir etmek, fırıncılar, bira yapımcıları ve aşçılar bütün işgücünü beslemek için çalıştı. Buna rağmen, Büyük Piramit projesinde herhangi bir zamanda çalışan insan sayısı on bini çok fazla geçmiş olmayabilir.

Eşleri ve çocuklarıyla birlikte bütün yıl boyunca piramit alanında yaşayanlar yalnızca görece küçük bir uzman taşocağı işçisi, topograf, mühendis ve zanaatkâr gurubuydu. Çalışanların çoğu, Mısır'ın dört bir yanındaki kasabalarında veya köylerinde yaşayan ailelerinin yanına dönmeden önce birkaç aylık bir dönem için hizmet eden geçici işçilerdi. Sıradan işçilerin yerleştirildikleri "piramit kasabası" onların gündelik yaşamlarının etkileyici ayrıntılarını ortaya koyuyor. Büyük Piramit'in inşasında, Gerget Hufu (Hufu Yerleşimi) diye adlandırılan başlıca yerleşim ekim alanının yanına, Hufu'nun vadi tapınağının yakınına kuruldu. Büyük miktarlardaki kırık çömlek, kömür, kül ve hayvan kemiği, öncelikle binlerce işçinin beslenmesine odaklanmış bir faaliyet yoğunluğuna işaret etmektedir. Daha sonraki hükümdarlık dönemlerinde, güneyde, Gize yaylasında çok daha büyük bir piramit kasabası boy verdi. Kasaba, piramit inşasında yürütülen titiz düzenlemeyi ve planlamayı ortaya koyuyor. Kutsal nekropolden 9 metre yüksekliğinde ve 9 metre kalınlığında olan taş bir duvarla ayrılan kasaba dikkatli bir biçimde tasarlanmıştı. Kasabanın çeşitli bölümlerinin tamamı, piramit biçimli işgü-

cü yönetimini yansıtan ve pekiştiren katı bir hiyerarşik düzenlemeye işaret etmektedir.

Çalışanlar hayli ilkel koşullarda, baraka bloklarının duvarları boyunca dizilmiş sert yer "yatak"larında uyuyorlardı. Her bir uzun, dar birim, iki grubun yirmi işçisini barındırabilmekteydi. Her birimin arkasındaki daha ferah yaşam alanları muhtemelen gurup denetçilerine ayrılmıştı. Bütün faaliyetten sorumlu yönetici –Hemiunu'nun kendisi değil, inşaat alanındaki günlük faaliyeti denetleyen memur– büyük, ayrı bir villada daha rahat yaşıyordu. Villa'nın tam karşısındaki kolonlu büyük salon, akşam yemeklerinin birlikte yendiği tesis olarak hizmet vermiş olabilir. Birlikte yemek yemek kesinlikle topluluk ve arkadaşlık bağlarını pekiştirmeye yardımcı olmaktaydı. Zor ve el emeği gerektiren piramit inşa etme işi, protein bakımından zengin bir beslenme düzeni gerektirmekteydi ve bol kurutulmuş balık tayınına et takviyesinde bulunmak için kasabada her gün on bir kadar büyükbaş hayvan ve otuz kadar koyun ve keçi kesiliyordu. Aynı zamanda düzinelerce fırıncı eski Mısırlıların başlıca öğünleri olan ekmek ve birayı üretmekle uğraşıyordu. Beslenme düzeninin önemli bir parçası olarak tahıl vesikaya bağlanmıştı ve dağıtımı sıkı denetim altındaydı. Silolar ve tahıl ambarları ilave güvenlik için kasabanın köşesinde, etrafı bir başka duvarla çevrili olan kraliyet yönetim tesisinin içine yerleştirilmişti: işçiler arasında yoldaşlık havası yaratmakla birlikte, kim için çalıştıklarını unutmamalarını sağlamak da gerekliydi.

Hufu'nun anıtsal inşa projesini kuşatan en ilgi çekici soru muhtemelen onun amacıdır. Böyle bir mimari, mühendislik ve yönetim çabasının ilham kaynağı neydi? Niçin on bin erkek yapay bir taş dağı inşa etmek için yirmi yıl emek sarf etmişti? Mısırbilimcilerin kabul ettikleri kolay yanıt, kutsal krallık ideolojisine atıfta bulunur: Monarkın halk ile tanrılar arasındaki tek aracı, yaratılmış düzenin savunucusu ve Mısır'ın süren istikrarının ve refahının güvencesi olduğu dü-

şüncesi. Böyle bir sistemde, halk kendileri ile hükümdarları arasındaki sözleşmeyi muhafaza etmek için büyük bir kraliyet projesine kesinlikle isteyerek emek verecekti. Belki. Ama piramit inşaatı özellikle tarlaların sular altında kaldığı taşkın aylarında nüfusun büyük bir bölümü için istihdam sağlayan bir tür sosyal güvence olsa bile; işçiler, daha önce sanıldığı gibi köle muamelesi görmeyip, makul bir biçimde barındırılmış ve beslenmiş olsalar bile; yöneticiler önlerindeki görevin asil niteliğinden söz ederek işçileri etkilemiş olsalar bile, yine de koşulların –en iyimser görüşle– rahatsız edici ve çalışmanın mecburi olduğu gerçeği gün gibi ortadaydı. Kraliyet memurları bir köye erkeklerini devlet hizmetine almak üzere geldiklerinde, büyük bir sevinç yaşanması ihtimali bulunmamaktadır. Kırık kemik, ciddi bel sakatlanması ve acılı eklem iltihabı kanıtlarıyla dolu iskeletlerin gösterdiği gibi işçiler Gize yaylasında sık sık yaralanıyorlardı. Çok sık ölümle sonuçlanan kazalar meydana geliyor olmalıydı. Resmi kayıtlar, Büyük Piramit'in inşasında kaç kişinin öldüğü konusunda tahmin edilebileceği gibi suskundur.

Piramit tam olarak bütün ülkenin katıldığı ve gurur duyduğu "ulusal bir proje" değildiyse, o zaman neydi? Rahatsız edici yanıt, mutlak iktidarın nihai izdüşümü olduğudur. Tarih boyunca despotlar devasa yapılardan etkilenmiştir. Nikolay Çavuşesku'nun Bükreş'teki "Halk Sarayı"nı ve Félix Houphouët-Boigny'nin Fildişi Sahili'nin sık ormanları içinde inşa ettirdiği çok büyük ve gülünç bazilikasını bu saplantıya örnek gösterebiliriz. Hufu'nun Büyük Piramit'i yalnızca bu tür bir *folies de grandeur* yani büyüklük kuruntusunun en arsızı ve kalıcısıdır. Hiç kuşku yok ki piramidi inşa ettiren kral, insan yaşamına pek saygısı olmayan megaloman bir tiran olarak öldükten sonra ün kazandı. MÖ beşinci yüzyılda yazan Herodotos, "Hufu ülkeyi her türlü ıstıraba sürükledi. Tebaasını dinini uygulamaktan men ederek bütün tapınakları kapatmakla yetinmedi, istisnasız hepsini kendisi için köle

gibi çalışmaya mecbur etti" iddiasında bulunduktan sonra ekler: "Mısırlıların nefreti öyle büyük ki [Hufu'dan] söz etmeye dilleri varmıyor."[3] Büyük Piramit'in simgeciliği yakın geçmişte yaşamış diktatörleri etkilemedi. Napoléon Bonaparte MS 1798'de Mısır'ı işgal etmesinden sonra askerlerine "Fransa'nın askerleri, 4000 yıldır bakan gözler şimdi size çevrildi" sözcükleriyle seslenmeden önce Gize'yi hedef gösterdi ve askerlerine yaylanın eteklerinde kamp kurdurdu.

Büyük Piramit, yalnızca anıtsallığın ve sağlamlığın eksiksiz bir örneği değildir. Onu eşsiz kılan eşsiz kesinliği ve karmaşıklığıdır. Gerçek kuzeye kusursuz şekilde uygun yönlendirildiğinden zaten söz etmiştik. Ama bu yapının en sıra dışı yanı, mezar odasından –ve onun altındaki mezardan– çıkıp, masif taş blok yığınının içerisinde ilerleyerek dış yüzeyine ulaşmadan sonlanan daracık bacalardır. Yanlış bir biçimde "hava bacaları" adı verilen bu bacaların amacı, daha yüce ve aşkındı: Bunlar yıldızlara –özellikle de Sirius'un (Köpek Yıldızı) gökyüzünde ulaştığı en yüksek noktaya, Avcı (Orion) takımyıldızındaki bir yıldıza ve gökküre kuzey kutbu etrafında dönen iki batmayan yıldıza– işaret etmekteydiler. Eski Mısırlılar hünerli gökbilimcilerdi ve yıldızlar devlet dininde, özellikle de kralın ahret hayatına ilişkin inançlarda önemli bir rol oynamaktaydı. Batmayan yıldızlar özel bir merak kaynağıydılar. Geceleyin gökyüzünde yalnızca bu yıldızlar sürekli görülebilir kalmakta, asla batmamakta ve bu nedenle de kralın ebedi yazgısı için mükemmel bir eğretileme oluşturmaktaydılar. Hufu'nun piramidi, adeta gökyüzü ile yeryüzünü kralın daimi mutluluğu için birleştirmenin bir yoluydu.

Güneşin oğlu

Gize piramitleri IV. Sülale dönemindeki (2575-2450) eski Mısır toplumunun uygun simgeleridir. Saray mensuplarının ve işçilerin mezarlarının kralın mezar anıtının çevresinde toplanmaları (ya da statülerinin izin verdiği kadar kralınkine

yakın olmaları) gibi, genel olarak ülke de kralın iktidarına aynı bağımlılığı sergiledi. Yönetici sınıfın üyeleri, krala hizmetlerini vurgulayarak kendilerini mütevazı yazıcılar olarak tanımlamayı seçtiler. Mezar duvarlarına kaydedilmiş özyaşamöyküsel yazıtlar, bu kulluk kültürünü daha da pekiştirdi. Bütün Mısır'da en uzun süre varlığını sürdüren defin formülünün ilk defa IV. Sülale döneminde ortaya çıkması kesinlikle rastlantı değildir. Mezar şapellerinde, sungu masalarında, daha sonra tabutlarda yazılı olanlar, mezar hazırlıklarının ve mezar sahibinin ölüm kültünün kralın cömertliğine bağlı ve "kralın verdiği bir sungu"dan ibaret olduğu düşüncesini dile getiriyordu. Kralın yüceltilmesi, bir tanrının adının yerine hüküm süren bir monarkın adının kullanıldığı özel adların ortaya çıkmasında ve bunun artan popülerliğinde ifade buldu. Hufu-haf, yani "Ortaya çıkan Hufu" gibi adlar verilen çocuklar, kral ile güneş tanrısı arasında pratikte bir fark olup olmadığını merak ederek büyümüş olabilirler. Kralların mezar tapınakları için bilinçli biçimde tanrıların mabetlerinin örnek alınması krallar ile tanrılar arasındaki ayrımı daha da bulanıklaştırdı.

Kral-tebaa ilişkisinde gerçekleşen büyük değişim, monarşinin yalnızca kraliyet yetkesinin merkez üssü Gize'de değil, Mısır ülkesinin köşe bucağında da abartılmasıyla kendini gösterdi. Mısır'ın kuzeydoğusunda yer alan Sina'nın konuk sevmeyen dağlarında ve güneybatı çölünün ıssız kayalıklarında karşımıza çıkan yazıtlar Hufu ve ardıllarının Mısır'ın en uzak köşelerine düzenledikleri devlet destekli keşif gezilerine tanıklık etmektedir. Bu keşif gezilerinin amacı kraliyet atölyelerine kralın yetkesini yansıtmak ve artırmak için heykellere, mücevherata ve başka pahalı nesnelere dönüştürülebilen değerli taşlar ve malzemeler sağlamaktı. Hufu'nun sarayının zenginliği –hatta çöküşü– Büyük Piramit'in yakınında kazılmış iki mezarda çok daha açıktır. Mezarlardan biri işi muhtemelen dans ederek ve şarkı söyleyerek kralı ve kraliyet ailesi üyelerini eğlendirmek olan –ortaçağ saray soytarısının Eski

Mısır'daki karşılığı– Perniankhu adlı bir cüceye aitti. Kralın tebaası Gize yaylasındaki zorlu bir iş günü sonunda sıkışık barakalarında yatıp uyurken, kraliyet sarayında gerçekleşen şölen ve şenlik sahnelerini hayal edebiliriz.

İkinci mezar, içinde kralın annesi için hazırlanmış eşyalar bulunduğundan IV. Sülale dönemindeki kraliyet yaşam tarzı hakkında açıklayıcı içgörüler sağlamaktadır. Hetepheres bir büyük piramit inşaatçısının (Snefru) karısı, bir başkasının annesi ve büyük ihtimalle bir kralın da kızıydı. Abanoz ağacından panelleri olan altın kakmalı bir tahtırevana binen Hetepheres, yüce statüsüne uygun biçimde lüks ve rahat bir hayat sürdü. Altın kakmalı hiyeroglifleri onun birçok unvanını bize söylemektedir: İki Kralın Annesi, Horus'un İzleyicisi, Hükümdarın Yöneticisi, her dile getirilişi onun için uygun olan Bağışlayıcı. Bu sanların doğru olduğu kabul edilirse, Hufu yalnızca tek kişinden emir alıyormuş ve bu da annesiymiş gibi gözükmektedir. Hetepheres'in mezarında bulunan yatağı, karyola sayvanı ve iki alçak sandalye saray saray dolaşan gezgin kraliyet ailesi izlenimini pekiştirmektedir. Mobilyalar çok hafifti, kolayca sökülüp takılabilir parçalardan oluşuyorlardı ve bu nedenle taşınmaları çok kolaydı. Emsalsiz bir zanaatkârlık yeteneği ile çok pahalı ve lüks malzemeleri birleştiren tasarımın bu basitliği ve inceliği, IV. Sülale'nin özgüveninin ve gösterişsiz zenginliğinin bir dışavurumuydu. Hetepheres'in en değerli eşyaları bir tanesi yirmi gümüş bileziği muhafaza etmesi için tasarlanmış olan mücevherat kutularıydı. Tahtırevanın üzerindeki bir figür onu bu bileziklerin 14 tanesini sağ koluna takılıyken gösterir. Mısır tarihinin bu döneminde, gümüş (uzak ülkelerden ithal edilmek zorundaydı) altından daha değerliydi ve bilezikler daha sonra turkuaz, lacivert taşı ve akik kakmalı süslemeyle daha da zenginleştirildi. Sonuçta, Hetepheres, mutlak iktidar sahibi bir kralın annesine uygun düşecek biçimde, bir Afrika kraliçesinin göz kamaştırıcı görüntüsünü sunmuş olmalıdır.

Ama Hufu bile faniliğe kafa tutamazdı. Hufu 2525 civarında öldü ve Büyük Piramit'ine uygun ihtişam ve ciddiyetle gömüldü. Defin törenlerini oğlu ve varisi Cedefre yönetti. Büyük Memfis nekropolünün en kuzey kenarındaki tamamen yeni bir yerde çok daha küçük bir piramit inşa eden yeni kral, babasının büyük anıtlar tutkusunu miras almış gibi görünmemektedir. Cedefre muhtemelen Gize ile rekabet edemeyeceğini fark etmişti. Yeni yer seçimine ilişkin çok daha simgesel bir neden, yeni yerin güneş tanrısı Ra'nın başlıca kült merkezi İunu kasabasına bakmasıydı. Cedefre açık bir biçimde güneş tanrısının büyüsüne kapılmıştı ve onun hayat veren parlaklığı, her şeye gücü yeten, göz kamaştırıcı monarşi için çok uygun bir eğretileme sağladı. Cedefre, kral ile tanrı arasında bir bağ oluşturmak için bu simgecilikten yararlanmaya karar verdi. Babasının anıt mimarisi aracılığıyla başardığını o tanrıbilim terimleriyle başaracaktı. Cedefre'nin "Konuşan Ra" anlamına gelen adı, güneş tanrısının üstün yetkesinin halka açıklanmasıydı. Kral kendisini "Ra'nın oğlu" diye adlandırıp kraliyet koleksiyonuna yeni bir unvan ekleyerek daha da ileri gitti. Bu, göksel şahin tanrı Horus'un üstünlüğünü ve önceliğini önemseyen daha önceki gelenekten kesin bir kopuştu ve IV. Sülale'nin geçmişten bağımsızlığını, yeni bir krallık modeli teşkil etme kararlığını vurgulamaktaydı. Ra kültü kraliyetin hamiliği altında ülkenin en güçlü kültü haline geldi ve tanrının kendisi Mısır tanrıları arasında dokunulmazlık konumuna yükseldi.

IV. Sülale döneminin krallık ideolojisinin ikiz aşamaları –büyük ölçekli piramit inşa etme ve güneş tanrısıyla yakın bir birlik– Cedefre'nin ardılı ve küçük kardeşi Kefren'in (y. 2500) hükümdarlık döneminde bir araya geldi. Anıtmezarı için Gize'ye geri dönüp piramidini Hufu'nunkinin yanına diktiyse de, Kefren akıllıca davranarak biraz daha yüksek bir yer seçti. Bu, Kefren'in piramidinin komşusu denli yüksek olmasa da (147 metreye karşılık 144,5 metre) daha büyük gö-

züknesi anlamına gelmekteydi. Bu, saygının ve kendini ortaya koymanın yaratıcı bir bileşimiydi. Yayla üzerinde, güçlü bir biçimde güneşi çağrıştıran bir taş olan parlatılmış kırmızı granit tabakalarıyla kaplı vadi tapınağına etkileyici bir geçiş yolu uzanmaktaydı. Tapınağın arındırmanın simgesi olan beyaz kalsit kaplı iç salonunda Kefren'in doğal boyutlarda 23 heykeli duruyordu. Bu heykeller kralı ona korumasını sunan kafasının arkasına tünemiş şahin tanrı Horusla birlikte tahta haşmetle otururken gösteriyordu. Her bir heykel Batı Çölü'nde, yüz kilometrelerce uzaktaki bir taşocağından getirilen göz alıcı, damarlı, siyah ve beyaz bir taş olan kuvarsın tek bir bloğundan yapılmıştı. Heykellerin denetimli ışık düzeyiyle artırılan toplu etkisi, büyüleyici olmalıydı. Daha önce krallığın bundan daha etkileyici bir temsili söz konusu olmuş muydu? Ama Kefren daha işini bitirmemişti. Kefren'in son rötuşu vadi tapınağının yakınında gösterişli bir biçimde zeminden yükselen kaya tepeciğinin dönüştürülmesini emretmek oldu. Kaya tepeciği taş ustalarının keskilerinin altında, kral cehresi taşıyan, insan kafalı, uzanmış, dev bir aslan haline getirildi. Büyük Sfenks adeta Kefren'in güneş tanrıyla birleşmesini simgeledi. Gize nekropolünün koruyucusu, bütün bu alanı yeniden Kefren'in kendi anıtı etrafında topladı. Hufu'nun ikinci oğlu Büyük Piramit'i gölgede bıraktığı denli sahiplendi de.

İnsan, malzeme ve yönetim kaynağı biçiminde piramit yapımına üç nesil boyunca yapılan devasa yatırım Mısır'ı dönüştürdüyse de, devlet bütçesine taşınamaz bir yük bindirdiği görüldü. Kefren'in ardılı Mikerinos Gize'de piramit inşa ettiren son kral oldu ve yüksekliği ancak 66 metreye ulaşan ve Büyük Piramit'in onda biri kadar büyüklükte olan bu piramit, çok daha küçük ölçekteydi. Mimarlar bunu Birinci Çağlayan bölgesinden mavnayla getirilen abartılı kırmızı granitler kullanarak ve Mikerinos'un defin kültünün ölümünden sonra yüzyıllarca kutlanmaya devam edildiği büyük bir piramit ta-

pınağı yaparak telafi etmek için çok çalıştılar. Ama büyük piramitler dönemi sona ermişti. Daha sonraki krallar güçlerini göstermek için yeni yollar bulmak zorunda kalacaklardı.

Bir Arap atasözü "İnsan Zaman'dan, Zaman da piramitlerden korkar" der. Büyük Piramit, muhtemelen antik dünyanın en hırslı inşaat projesiydi. Onun inşa ettiren kral, dönemine bir dev gibi hükmetti. Fakat, tarihin garip bir cilvesi sonucunda, Hufu'nun kendi zamanından günümüze ulaşan –ona ait olduğuna kesin gözüyle bakabileceğimiz– tek heykeli, çok küçük, başparmak büyüklüğünde fildişi bir heykel olmuştur. Abdju'daki tapınağın kalıntılarında bulunan heykel yalnızca yedi buçuk santimetre boyundadır. Krallık sembolleri yeterince açık olsa da –kral kırmızı tacıyla ve kraliyet asasıyla tahtta otururken gösterilmektedir– ölçeği çok küçüktür. Tarih, yaşadığı dönemde bir otokrat ve daha sonraki gelenekte bir tiran olan Hufu'ya sonunda haddini bildirmiştir.

5
Sonsuzluk Garantisi

Onlar ve biz

Piramit Çağı'nın görünüşteki istikrarı çok önemli bir anlamda yanılsamaydı. Görkemli görüntüsünün arkasında, kraliyet ailesi anlaşmazlıklarla çalkanmaktaydı. IV. Sülale en iyi durumundayken patlak veren (ve üzeri örtüldüğü için hiç de daha az gerçek olmayan) bir dizi hanedan bunalımına getirilen çözümde, sonraki Eski Krallık'ın son dönem hükümdarları, halef olma hakkını yeniden denetim altına almak için bilinçli adımlar attılar. Bu girişimler, Gize'de taş ustalarının keskilerinin susmasını izleyen üç yüzyıl içinde çok farklı bir monarşi biçiminin ve farklı bir toplum modelinin temellerini attı.

Eski Mısır krallarının her zaman çokeşli olduklarını göz önüne alırsak, farklı eşlerden doğan oğulların (ve eşlerin kendilerinin) etki ve iktidar için çatışmış olmaları büsbütün şaşırtıcı değildir. Yazılı kayıtlarda –kralın sunulmasını istediği huzurlu ve iktidarına meydan okunamaz bir monarşi resmini zar zor doğrulayan– hizip çatışmalarından kesinlikle açık bir biçimde bahsedilmese de kışkırtıcı ipuçlarından şunlar çıkartılabilir: Sülalenin görünüşte istikrarı sağladığı bir dönemin ortasındaki kısa hükümdarlıklar (Kefren'in adı bile korunmayan kısa ömürlü ardılı gibi) ve kraliyet mezarlığının IV. Sülale'nin sonunda Gize'den Sakkara'ya taşınması gibi kraliyet siyasetinden ani, açıklanamayan ayrılmalar.

Mikerinos'un ardılı Şepseskaf'ın –yalnızca geçerli gelenekten radikal bir ayrılışla bir piramit yerine dev lahit gibi inşa edilen kişisel mezar anıtıyla dikkat çeken– sönük hükümdar-

lık döneminden sonra Kral Userkaf'ın şahsında yeni bir sülale, V. Sülale (2450-2325) iktidara geldi. Userkaf en başından itibaren, kendisini yeni bir çağın, yeni bir yönetim modelinin ve yeni bir krallık anlayışının kurucusu olarak sunup yeni bir başlangıç yapmaya hevesliydi. Niyetinin ilk ve en açık kamusal ifadesi mezar seçimiydi. Şepseskaf'ın garip yeniliğini görmezden gelerek geleneksel piramit modeline geri döndü. Daha da önemlisi, mezarı, Neterihet'in büyük Basamaklı Piramit'inin etrafını çeviren duvarın –o gün itibariyle artık iki yüz yaşında olan kutsallaşmış anıtın– bir köşesine inşa etmeyi seçti. Böylelikle kendisini geçmişin büyük krallarının biriyle açıkça ilişkilendirdi. Tıpkı Neterihet'in saltanatı gibi Userkaf'ın saltanatı da yeni bir başlangıcı işaretleyecekti.

Neterihet'in muazzam piramidi –ve onun IV. Sülale'den ardıllarının piramitleri– kralın siyasi iktidarının sert bir görüntüsünü yansıtırken, Userkaf makamının kutsal karakterini vurgulamak için bunun yerine farklı bir yol seçti. Userkaf'ın piramidi küçük çaplı bir işken (yalnızca 49 metre olan yüksekliğiyle o zamana kadar inşa edilmiş en küçük kral piramidiydi), mezarından oldukça ayrı ve uzakta olan bir anıta çok daha büyük kaynak akıtıldı. Bu anıt, Sakkara ile Gize arasındaki yolun orta noktasında bulunan Abusir sit alanında inşa edilmiş bir güneş tapınağıydı. Tapınak, kendi tarzında Basamaklı Piramit denli cesur ve dönüm noktası olan bir yenilikti. Merkezinde simgesel bir tepenin bulunduğu taş duvar bir çevirmeden oluşan Userkaf'ın anıtı (*Nekhen-Ra* yani "Ra'nın Kalesi" diye adlandırılıyordu) esasında kralın güneş tanrıyla eşsiz ilişkisinin altını çizmek için tasarlanmıştı. Tapınağın avlusunda, tepenin önündeki sunakta güneşin ışıkları altında Ra'ya adanmış kurbanlar kesiliyordu. Zamanın hiyeroglif temsillerine güvenilirse, güneş tanrı şahin biçimindeyken rahat etsin diye tepenin üstüne tahta bir tünek bile yapılmıştı. Rakipsiz bir tanrıya adanmış bir anıta uygun düşecek biçimde güneş tapınağı-

na bir miktar toprak ve tarım işçisi tahsis edilmişti ve o en az kral piramidi denli önemli bir kurumdu. Aslında kralın mezar tapınağı için ayrılmış ikmal malzemeleri kral kültü için gerçekleştirilen törenlerde kullanılan mallara fazladan bir kutsal onay damgası vurarak "kutsal bir filtre" gibi faaliyet gösteren güneş tapınağı aracılığıyla dağıtılıyordu.

Userkaf ve onun V. Sülale'den ardıllarınca inşa edilen güneş tapınakları, onların Mısır krallığının kendilerine ait olduğunu yeniden göstermek için yaptıkları cesur bir girişimdi. Devasa piramitlerin mali yükünü taşımak daha fazla mümkün olmadığından monarşi kendisini yansıtmanın ve eski Mısır toplumunun tepesindeki yerini vurgulamanın yeni bir yolunu bulmak zorundaydı. Monarşi, bunu kralı ölümlü dünyanın dışına daha fazla çıkararak ve onu kutsalın alanıyla her zamankinden daha yakından ilişkilendirilerek yaptı. İlk üç sülalede, kraliyet ideolojisi kralın konumunu antik gök tanrısı Horus'un dünyadaki cisimleşmesi olarak vurgulamıştı. IV. Sülale'de Cedefre kraliyet çağrışımları ağına güneş tanrıyı eklemek üzere kendisini "Ra'nın oğlu" diye adlandırma girişiminde bulunmuştu. Bu gelişmelerle bağlı olarak Userkaf güneş tanrıyla ilişkisine somut bir ifade kazandırdı ve o daha sonraki halk geleneğinde Ra'nın gerçek oğlu olarak hatırlanacaktı. Çıplak iktidar gösterileri yerine incelikli tanrıbilim: Ruhbilim kraliyetin gözde propaganda aracı olarak zorba yönetimin yerini almıştı.

Kralın tebaasından bilinçli bir biçimde ayrı tutulması başka biçimler aldı. Bürokratların mezarları Gize'deki IV. Sülale piramitlerinin etrafında üst üste kümelenmişken –kişinin mezarının kraliyet anıtlarına yakınlığı onun kralın maiyetindeki yerini yansıtmaktaydı– V. Sülale döneminde kutsal kral ile sıradan ölümlüler arasına belirgin bir sınır kondu. Kral ile sıradan halk, yaşamda olduğu gibi ölümde de itinayla birbirlerinden ayrı tutulacaktı. Sakkara'da bir üst düzey memur-

lar nekropolü kuruldu (daha az önemli kişiler artık kraliyet faaliyetlerinin ana merkezi olmayan Gize'deki bir mezarlıkla yetinmek zorundaydılar), ama kral piramidi Userkaf'ın ardıllarının hükümdarlığı sırasında daha da uzağa, Abusir'e taşınarak uzaklığını korudu. Memurların kendileri de kraliyet ailesiyle eskiden olduğu denli yakın bir ilişki içinde değildiler. Mısır tarihinin şafağından IV. Sülale'nin sonlarına kadar, en üst düzey devlet memurlukları kralın akrabalarına ayrılmıştı. Snefru'nun hükümdarlık döneminden Mikerinos'un hükümdarlık dönemine değin Bayındırlık Denetçileri gibi istinasız her vezir de bir kraliyet prensiydi. Userkaf etkileyici ve kapsamlı bir atılımla üst düzey devlet makamlarını kraliyet ailesinden olmayan erkeklere açtı. Bu köktenci siyaset değişikliğinin nedenleri hem ideolojik hem de pragmatik gibi görünmektedir. Bu siyaset değişikliği, kralın ve ailesinin yönetimin üstünde bir konum almasına olanak sağladı. Userkaf siyasi iktidarı (sıklıkla anlaşamayan) prenslerin ellerinden almakla monarşinin istikrarını çok fazla tehdit eden iç kavgalardan kaçınmayı ummuştu hiç kuşkusuz.

Sonuçta iktidara kendi yetenekleriyle olduğu denli kraliyetle bağlantıları aracılığıyla da ulaşan erkeklerden oluşan yeni bir meslekten yetişme bürokratlar sınıfı doğdu. Aynı zamanda genişleyen yönetim artan mesleki uzmanlaşmayı yansıtıyordu. Yalnızca kralın kanından olmasından dolayı bir prens çeşitli sorumlulukları yüklenebilirken, tam zamanlı çalışan meslekten bir yöneticinin birçok rolü mükemmel şekilde oynaması pek beklenemezdi. Bundan sonra eski Mısır yönetim mekanizmasının omurgasını kralın akrabaları değil, kariyer sahibi memurlar oluşturacaktı. Kraliyet aurasına ya da statüsüne sahip olmayan bu memurlar kendilerini daha çok kanıtlamak zorunda kalacaklardı.

Geniş, profesyonel bürokrasi kadrolarının büyük ölçüde halk arasından çıkması ve bürokratların kralın piramidiyle

ilişkisi olmayan –ve onun tarafından gölgelenmeyen– ebedi dinlenme yerlerini inşa edebilecekleri yeni bir nekropolün teşkil edilmesi, Eski Krallık'ın sonlarındaki tanımlayıcı anıtlar –saray mensuplarının mezarları– için ortam hazırlayan bağlantılı gelişmelerdi. Bu mezarlar, bizim, Mısır tarihinde ilk defa olmak üzere, tebaanın dünyasına girmemize olanak tanımaktadır. Bunun çoğunlukla şaşırtıcı sonuçları olmuştur.

Görünüşü kurtarmak

Her şeyden önce, V. ve VI. Sülale dönemine ait özel mezarlar, sıra dışı sanat çalışmalarıdır. Mezarların renkli rölyefleri, eski Mısırlı ustaların Dahşur ve Gize'deki kraliyet mezarlıklarında birçok nesil boyunca bilenmiş becerilerine tanıklık etmektedir. Daha büyük anıtlar dikmek için yeri olan, iz bırakmakta hırslı geç Eski Krallık üst düzey memurları mezar inşa ve süsleme işini çok ciddiye aldılar. Mezar inşa ettirme hızla bir rekabet konusu haline geldi ve bir bürokrat anıtını gösterişli, mimari modaya uygun bir biçimde inşa ettirmeye başlamadan önce kendisini çağdaşları (ve onların soyundan gelenler) karşısında üstün kılabilecek son bir terfi umarak yüreğinin yettiğince beklerdi. Memurlar mezar şapellerine, aile üyelerinin ve başka ziyaretçilerin ölünün heykeline sunularını bıraktıkları zemin kattaki kabul salonlarına ya da odalara abartılı bir özen gösteriyorlardı. Fakat zeminin altında ve görüş alanının dışında kalan mezar odasına gelişi güzel bir süslemeden daha fazlasını nadiren yaptırıyorlardı. "Gösterecek bir şeyin varsa, göster" eski Mısırlılar için kesinlikle hassas bir noktaydı.

Süslemeye gelince, belirli temalar vazgeçilmezdi. Eski Krallık devlet memurlarının rekabetçi dünyasında süslü bir mezar üstünlük taslamanın en etkili aracı olmasına rağmen, onun daha temel amacı –merhumun ölümsüz ruhunu ebediyette korumak ve ona bakmak– ne unutulabilir ne de göz

ardı edilebilirdi. Dolayısıyla en önemli mezar resimleri temel ihtiyaçlardan (ekmek ve bira) mobilya, mücevher ve şarap gibi özel eşyalara uzanan sunuların üretimini ve sunuluşunu tasvir edenlerdi. Bu arada, bu tür sahneler, amaçları gündelik yaşamı kayda geçirmek olmasa da, tarım teknikleri, emek yoğun üretim ve yiyeceklerin hazırlanması hakkında zengin bilgi sağlamaktadır. Mezar resimleri daha ziyade sanatsal sigorta poliçeleriydi: Mısır inancına göre, ölen insanın vücuduyla birlikte gömülen gerçek mezar malları tüketilir ya da tahrip edilirse, bu resimler büyü aracılığıyla mezarda hayat bulacak ve her ihtiyacın sürekli tedarik edilmesini sağlayacaktı. Aşağıdaki mezar odasına gönderme yapan "sahte kapı"ya doğru yürüyen sunu taşıyıcıların resimlerine benzer biçimde büyü tarafından hayat verilir ve onlar da mezar sahibine hediyelerini vermeyi hiçbir zaman aksatmazlardı.

Mezar şapelinin iki yönlü amacı (sahibinin statüsünü duyurmak ve ona rahat bir ahret hayatı garanti etmek) düşünüldüğünde, dekorasyonun eski Mısır'a ilişkin oldukça idealleştirilmiş bir yaşam görüntüsü sunması şaşırtıcı değildir. Heykeltıraşların ve nakkaşların şeyleri gerçekte olduğu gibi değil müşterilerin dilediği biçimde tasvir etmeleri gerekmekteydi. Dekorasyon, her şeyin ötesinde, kurulu toplumsal düzeni pekiştirmek için tasarlandı. Sözgelimi, mezar sahibi, her sahneye hâkim olacak biçimde uzun gösterilirken, hizmetkârları –ve karısı ile çocukları– çoğunlukla boyları onun çenesine zorlukla erişen küçük figürler olarak gösterilirler. Mısırlıların kademe takıntısını mükemmel biçimde yansıtan bu "hiyerarşik ölçeklendirme" ilkesi, modern gözler için çok gariptir. Anlatısal süreklilik duygusu hemen hemen hiç yoktur. Sahneler sanki uzam ve zamanda askıya alınmışlar gibi belirir. Mezar sahibinin çocukluğu, evliliği, üst düzey göreve yükselmesi gibi önemli olayların resmedilen sahneler arasında bulunmaması dikkat çekicidir, çünkü bunları süslemeye dâhil etmek, onları ebediyen ölümsüzleştirmek olacaktı. Sanatta ebedileş-

tirmenin yalnızca en son noktada –başarının, zenginliğin ve statünün zirvesinde– uygun olduğu kabul edilmekteydi.

Mezar resimleri gündelik yaşamın gerçeklerine ilişkin güvenilir veriler sunmasa da, eski Mısır seçkinlerinin fantezileri hakkında fikir sahibi olmamıza olanak tanır. Avare zenginlerin zevkleri titizlikle kayıt edilmiştir: çölde avlanma, bataklıkta balık ve kuş avı ve bir dizi kapalı mekân uğraşısı. VI. Sülale dönemi başlarında vezir olan Mereruka resim yaparken ve masada oyun oynarken gösterilir. Bir başka sahnede, hanesinin çalışanları döşeği, baş dayanağını ve sayvanı düzelterek onun yatağını düzenlemektedirler; daha sonraki sahnede karısı harp çalarak onu eğlendirirken Mereruka sayvanlı yatağında dinlenmektedir. Nadiren de olsa hareket etmesi ve gerçekten bir şeyler yapması gerektiğinde, en azından hizmetkârların omuzlarında taşıdıkları gölgelikli tahtırevanın konforu içinde bir yerlere seyahat etmekten hoşlanabilir. Kuşkusuz bu gibi etkinlikler, (eski ve modern) Mısır taşrasındaki yaşamın sert gerçekliklerinden uzak bir dünyaydı. Eski Krallık sonlarının bürokratları halk tabakasından olabilirlerdi, ama kariyer basamaklarını tırmandıklarında kendilerini halkın geri kalanından ayırmaktan ve abartılmış bir lüks içinde yüzmekten fazlasıyla memnun olurlardı. Çok nadir olarak, ipek örtünün arkasındaki dünyanın kendisini bir an için göstermesine izin verilse de, bu yalnızca bir noktayı vurgulamak içindir. Mereruka'nın mezarında, onun sefa içindeki yaşamı, üzerinde yetki kullandığı vergi borçlularına verilen sert cezayla karşıtlık içindedir. Aslında vergi borcu içindeki bir köyün liderini can sıkıcı bir yazgı beklerdi: Yerel vergi dairesine karga tulumba götürülen lider, yazıcılar savunmayı ve cezayı kaydetmek için hazır beklerken, kamçılanmayı, elbiseleri çıkarılıp bir dayak direğine bağlanmayı ve odun bir sopayla dövülmeyi umabilirdi. Sadece güçlülere mahsus olan avlanma ve balık tutma dünyasının uzağındaki yaşam yoksul ve berbattı.

Mezarını ziyarete gelenlerin sunularını almak için nişinde bekleyen Mereruka heykeli (*Werner Forman Arşivi*)

Bu eşitsizlik, hiçbir yerde sağlık meselelerindekinden daha açık değildir. Toplumun üst kademeleri doktorların, dişçilerin ve diğer tıp uzmanlarının hizmetlerinden yararlanabilirlerdi. Seçkinler mezarlarında daima dinç ve sağlıklı, erkekler zinde ve cinsel yönden güçlü, kadınlar çekici ve ince tasvir edilir. Buna karşın iskeletler ve mumya kalıntıları –ve ayrıca nadiren mezar resimleri– köylülerin birçoğunun bugün Mısır'da halen yaygın olan bir dizi elden ayaktan düşüren ağrılı hastalık çektiklerini doğrulamaktadır. Kanallardaki, hendeklerdeki ve su birikintilerindeki su salyangozlarından geçen bir parazit hastalığı olan ve kimi zaman kansızlığa ve kanlı idrara yol açan sistozomyas, hastalığın ve erken yaşta ölümün yaygın bir nedeni olmalıydı. Sıklıkla omurga deformasyonuna (Pott hastalığı) neden olan verem yaygınmış gibi görünmektedir ve benzer belirtiler hiç kuşkusuz sürekli ağır bedensel çalışmanın yaygın sonuçlarıydılar. Döneme ait mezarlardan üç tasvir fıtıktan muzdarip bireyler canlandırırken, Eski Krallık'tan iskeletlerde de tümörler tespit edilmektedir. Yönetici seçkin-

lerin aristokratik idealinde hastalığa, deformasyona, dedikoduya ve anlaşmazlığa yer yoktu; çalışan köylü resimlerine de ortama biraz renk katması için yer verilirdi.

Yönetici sınıfın nüfusun geri kalanıyla neredeyse hiçbir ilişkisi olmadığı izlenimi mezar sahiplerinin işlerine baktığımızda yalnızca pekişmektedir. Şüphesiz, mezar sahiplerinin bazıları Mereruka ve ardılı Kagemni gibi vezirdiler ve önemli devlet makamlarındaydılar. Ama abartılı statüleri tamamen kralla akraba olmalarına dayanan diğerlerinin az ya da hiç idari sorumlulukları yokmuş gibi görünmektedir. Saray Kasapları Başı İrukaptah kuşkusuz kraliyet sarayının tedariklerinin sağlanmasında önemli rol oynuyorduysa da, Sakkara'daki –kasaplık sahneleriyle süslenmiş– görkemli mezarı kralın bakanlarının nasıl çalıştıklarından daha çok akşam ne yiyeceğini önemsediği izlenimini vermektedir. Benzer bir şekilde ortaklaşa Saray Manikürcüleri Başı olan ikiz Niankhkhum ve Khumhotep kardeşler kralın tırnaklarına ilgi gösterdikleri çok güzel resimlerle süslü bir mezarla ödüllendirildiler. Vezir Khentika yükselmesini derin yönetim tecrübesine değil, Soyunma Odası Denetçisi, Giysiler Gözetmeni, Bütün Eteklerin Yöneticisi, Banyo Sırları Başı ve hatta Kralın Kahvaltı Gözetmeni'nin de aralarında bulunduğu kralın kişisel hizmetindeki değişen rollerine borçluydu. Hizmetkârları ayrıcalıklara boğan efemine kraliyet sarayında bütün V. Sülale mezarlarının en pahalısı Başbakan ya da İşler Denetçisi için değil, ama Saray Kuaförleri Başı için inşa edildi. Ty'nin gösterişli yapısı, çok büyük bir revaklı avluyu, başka iki odaya ve heykeline ev sahipliği yapan ayrı bir bölmeye uzanan uzun bir koridoru içermektedir. Ty kraliyet hamiliğinin halen zenginlik ve statü için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Yönetim gerçekten halktan kişilere açıktı, ama eski alışkanlıklar zor ortadan kalktı.

Bu çok eski yükselme yöntemi, V. Sülale'nin bütün Mısır'daki en büyük mezarına sahip olan Ptahshepses'in (y.

2400) mesleki yaşamında örneklenmektedir. Ptahshepses'in mesleki yaşamındaki dönüm noktası, kralın kızıyla yaptığı ikinci evliliğidir. Ptahshepses kralın damadı olarak sarayda krala en yakın çevreye girme hakkı kazandı. Yeni bir statüye ulaşınca, sütunlarla süslü büyük bir giriş ekleterek mezar anıtını ciddi ölçüde genişletti. Ama bu baş döndürücü başarının bir bedeli vardı. Ptahshepses daha önceki evliliğinden olma en büyük oğlunu, kralın kızıyla evliliğinden olma ikinci çocuğu lehine evlatlıktan reddetmeye mecbur edilmiş gibi görünmektedir. Monarşiye sadakat aileye sadakatten daha önemliydi.

Kraliyet ailesini yönetim işinden uzaklaştırmak için tasarlanan V. Sülale dönemi başlarında gerçekleştirilen reformlar, istemeden şişkin kadrolu, yüksek maaşlı ve baskıcı bir bürokrasinin ortaya çıkmasına neden oldu. V. Sülale döneminin ortasında yönetim işleri –ve onlarla birlikte verilen şatafatlı unvanlar– o derece arttı ki ayrıcalıkların farklı dereceleri arasında ayrım yapmaya yardım etmesi için özel bir unvanları sıraya sokma sistemi uygulamaya konuldu. Üst düzey memurların artan etkisi, kralın iktidar üzerindeki tekelini tehdit etmeye başladığı için bunun denetimsiz sürmesine izin verilemezdi. V. Sülale döneminin sonuna doğru (y. 2350) monarşi bürokratların sayısını azaltmak ve onların iktidarlarını gemlemek için büyük bir idari yeniden örgütlenme başlattı. Bu reformların en güçlü payandası sorumlulukların memurlara uzmanlık alanlarına göre verilmesiydi. Niyet saraydaki hırslı erkeklerin nüfuzunu sınırlamakken, merkezi yönetimin zayıflaması sonucunu doğurdu. Bu sonucun Mısır devletinin istikrarına yönelik geniş kapsamlı ve kalıcı yansımaları oldu ki bu da kuşkusuz istenmeyen bir şeydi. Bir kere iktidarın tadına varan memur sınıfı kolay gemlenemeyecekti. Meslek yaşamları Eski Krallık'ın son dönemlerinin kaderini belirleyen bürokratlar, en sonunda onun devredilmesinden sorumlu olacaklardı.

Tapınaklar ve metinler

Yönetici sınıf büyük masraflarla dekore edilmiş mezarlarla izlerini bırakırken, V. Sülale (2450-2325) kralları kendi mimari miraslarıyla meşgul oldular: piramitler ve güneş tapınakları. Userkaf'ın beş ardılı adlarıyla (Sahu-ra, Neferirka-ra, Shepseska-ra, Reneref-ra ve Niuser-ra) güneş tanrısı Ra'ya bağlılıklarını bildirdiler ve Abusir'de Userkaf'ın güneş tapınağının çevresine piramitlerini diktiler. V. Sülale'nin piramitlerinin neredeyse hiçbiri IV. Sülale piramitleri denli büyük ya da sağlam yapılmamış olmalarına rağmen, zamanın modasına uygun biçimde çok güzel ve ayrıntılı biçimde süslenmişlerdi. Sahura'nın piramit kompleksi tek başına tahminen toplam on bin metrekarelik kabartma içeriyordu. Süslemelerde krala yabancı esirler sunan tanrılar ya da monarkı emziren bir tanrıça gibi, yeni fikirlerin yansıması olan çeşitli sahneler resmediliyordu. Sarayın gelişmiş zevki karşıt taş türlerinin bilinçli ve dikkatli bir biçimde kullanmasında da açıktı: Sahura'nın vadi tapınağının –sonradan palmiye yaprağı biçimi verilmiş olan– kırmızı granitten sütunları ve sütun kaideleri, siyah bazalttan zemini ve parlak beyaz kireçtaşından üst duvarları vardı ve çatısı gece göğüne benzetilmek amacıyla altın yaldızlı koyu maviye boyanmıştı. Dik kayalığa giden üstü kapalı geçit yolu baştanbaşa kabartmalarla dekore edilmişti ve bir başka süsleme piramidin hemen yanındaki mezar tapınağının duvarlarını kaplamaktaydı. Bütün bunların etkisi muhteşem olmalıydı.

Mezar tapınağı komplekste bulunan sadece özel bir kutsal oda değildi, aynı zamanda kralın saltanatı süresince ve hatta, en azından kendisinin umduğu şekilde, sonsuza değin kült faaliyetinin merkezi olacak kral heykeline ev sahipliği yapmaktaydı. (Her monarkın bu umudunun boşa çıktığını ve çok az kültün, kurucusunun ölümünden sonra birkaç nesilden fazla korunduğunu söylemeye gerek yok.) Neferirkara'nın ve Reneferef'nin Abusir'deki piramitlerine eklenmiş iki mezar tapınağından dikkat çekecek denli önemli papirüs belgeler

arşivi günümüze ulaştı. Arşiv Eski Krallık'taki kraliyet defin töreninin günlük işleyişi hakkında eşsiz bilgiler sağladı. Belgeler defter tutmaya takıntılı bir sistemi ve standartlardan daha çok yöntemler ve protokollerle ilgilenen bir zihniyeti sergiliyordu. Neferirkara'nın tapınağının çalışanları, aylık bir iş planına göre çalışmakta ve her otuz günlük dönemin başında çalışanların tapınağı ve içindekileri ayrıntılı biçimde denetlemeleri gerekmekteydi. Binanın kendisi hasar için incelenir ve her mobilya ve ekipman parçası malzemesine, biçimine ve büyüklüğüne göre düzenlenmiş ayrıntılı bir envanter defteriyle karşılaştırılarak denetlenirdi. Bir papirüs sayfası taştan ve çakmaktaşından yapılan parçaların listesini vermektedir. Bir yazıcı "Kristal Taş" başlığı, "kâseler" alt başlığı, "beyaz" kategorisi altında "ağza, alta ve kenarlara çeşitli onarımlar" notu düşmüş. Çakmaktaşından bir bıçak ağzı "parçaları kayıp, düşmüş" diye kayıtlıyken, aynı biçimde kötü bir durumda olan küçük, gümüş bir sunu tabağı "kötü biçimde ayrılmış; birleşme yerleri gevşek; aşınmış" diye kayıtlıdır. Neferirkara'nın ölümünden yalnızca 50 yıl sonra gerçekleşen bu denetmeler tapınakta bulunan parçaların ne kadar hızlı hasar görebileceğini göstermektedir. Görünüşe bakılırsa, düzenli denetlemeler ve kayıt tutmalar söz konusu parçalarla gerçekten ilgilenmekten çok daha önemliydi. Öz yerine tarz, eylem yerine görüntü: Bürokrasi tarafından eli ayağı bağlanan toplumlardaki çok yaygın görüngü.

Gıda maddeleri ve dağıtılan diğer malzemeler dikkatli biçimde kayda geçirilmişse de, burada yine en dikkatli ve özenli defter tutmanın bile gizleyemeyeceği sistematik hatalar söz konusuydu. Neferirkara'nın güneş tapınağının her gün beklediği malların arasında on dört parti özel ekmek de vardı. Bir yıl, ayın ilk günü, ikinci günü, üçüncü ve dördüncü günü ve nihayet ayın on beşinci günü yetmiş parti bir kerede dağıtılana değin tapınağa hiçbir şey ulaşmadı. Daha sonraki altı günün tedarikleri gerçekleşmemiş ve bu da kayda geçmemiş

gibi görünmektedir. Aksine daha sonraki on bir günün dağıtımları zamanında yerine getirildi. Görünüşe balkırsa, eski Mısır gibi yapılanmış ve denetim altındaki bir toplum bile en temel ihtiyaçların bir kraliyet kurumundan ötekine nakledilmesini garantiye alamıyordu. Dışarıdan çizdiği iyi örgütlenmiş, kendinden emin ve verimli toplum izlenimine aykırı düşen şaşırtıcı bir durum. Muhtemelen Eski Krallık'ın siyasi yönetim mekanizması bırakın ciddi siyasi ya da iktisadi karışıklık dönemlerini barış ve bolluk dönemlerinde bile anıtların bizi düşündürmeyi sevdiği denli sağlam değildi. Retoriklerinin ötesini görmeye cesareti olanlara göre, çoktan ekilmiş olan çöküş tohumları zaten filizleniyorlardı.

V. Sülale'nin son kralı Unas (2350-2325) görünürde bu tür sorunlardan kaygı duymamaktaydı. Unas, kraliyet ideolojisinin zaten hantal olan yapısına yeni ve yaratıcı öğeler ekleyerek geleneği yeniden biçimlendirmekle çok fazla meşguldü. Kendisinden önceki Userkaf gibi o da piramidini Neterihet'in Basamaklı Piramit'inin etrafını çeviren duvarın başka bir köşesine inşa etti. Bir yeniden doğuş hükümdarı olarak Unas'ı ön plana çıkaran yalnızca piramidinin yeri değildi. En köktenci yenilik anıtın altındaki odalara saklanmıştı. Daha önceki, süssüz duvarların sade basitliğinden uzak durarak, ahret hayatı için çok daha süslü bir mekân sipariş etti. Tabutu yeryüzünü simgelemesi için siyaha boyanırken, mezar odasının tavanı gece göğüne benzeyen koyu mavi bir fon üzerindeki altın yıldızlarla süslenmişti. Lahdi çevreleyen, beyaz kaymaktaşıyla uyumlu mezar odasının duvarlarına eski Mısırlıların yaratılışın şafağında var olduğuna inandıkları ahşap çit ve kamış hasır örgüden ilk mabet türünü temsil eden bir çevirmeye benzetmek için yivler açılmış ve boyanmıştı. Bütün ortam evrenin küçük bir modelinden farksız olması için tasarlanmıştı.

Bütün bunların en büyük yeniliği, mezar odasının duvarlarının dekorasyonu ve birbirini izleyen metin köşelerinin bu-

lunduğu, yeraltı dünyasının su dolu çukurunu anımsatmak için maviye boyanmış giriş salonudur. Piramit Metinleri diye adlandırılan bu metinler, eski Mısır dini yazınından günümüze ulaşan en eski ve Eski Krallık'tan kalan tek büyük yazıtlar külliyatını oluşturur. Karışık bir dualar, büyüler ve ilahiler derlemesi olan külliyat, bozulmayan, batmayan yıldızlara katılmak üzere kozmik âlemde yaptığı yolculuğunda krala yardım etmesi için tasarlandı. Bazı ifadelerin dili ve hayal gücü bunların tarihinin birkaç yüzyıl öncesine, belki de Mısır tarihin şafağına değin geriye gittiği izlenimi vermektedir.

Büyüler, efsunlar ve dualar bütün kraliyet cenaze törenlerinde ve bütün kraliyet mezar kültlerinde önemli bir rol oynamış olmalıdır. Yine de bunları ebediyen hizmet etmeleri için kralın mezarının duvarlarına kalıcı biçimde kazımak düşüncesi Unas'ın hükümdarlık döneminin bir yeniliğiydi. Bunlar herhangi bir uygun yüzeye rastgele basitçe kazınarak yazılmadı. Metinlerin farklı duvarlardaki dikkatli düzeni piramidin "simgesel coğrafya"sını pekiştirmek için tasarlandı. Aşikâr bir biçimde öteki dünyayla ilgili olan metinler mezar odasında toplanırken, giriş salonu ufuk, kralın göklere yükseleceği yeniden doğum yeri olarak tanımlandı. Hiyeroglifler ve mimari bu yolla Unas'ın yeniden doğmasını güvence altına almak için tasarlanan büyüsel gücü artırarak birbirlerini tamamlayıp güçlendirdiler.

Ama büyüden çok daha fazlası söz konusuydu. Kral görkemli yeniden doğuşu sabırsızlıkla bekleyebiliyordu, çünkü –sıradan ölümlülere olduğu denli tanrılara da– mutlak itaati emretmişti. Kralın tanrılarla ilişkisi göz önüne alındığından kendi tarafından bu hakkıydı. Bu fazlasıyla sarsıcı varsayım, Unas'ın Piramit Metinleri'nin en ürpertici olanlarının birinde dile getiriliyor. "Yamyam İlahisi" adı verilen metnin grafik betimlemesi onun (kötü) ünlenmesine neden oldu. Kısa bir alıntı metnin tadını veriyor:

Unas insanları yiyen, tanrılarla beslenendir...
Unas onların büyülerini yiyen, onların ruhlarını yutandır
Büyük olanları Unas'ın sabah öğünü içindir,
Orta büyüklükte olanları akşam öğünü içindir,
Küçük olanları onun gece öğünü içindir,
Ona yaşlı erkekler ve kadınlar yakılarak kurban edilir.[4]

Kralın tanrıbilimcileri ve ilahi yazarları en sert mesajları iletmekte kendilerini mükemmelleştirmişlerdi: Unas her şeye gücü yetendi çünkü tanrısal âleme ait güçlerin tüm dışavurumlarını kelimenin tam anlamıyla yiyip bitirmiş ve sindirmişti. Hiçbir şey ya da hiç kimse onun kozmik ölümsüzlüğe ulaşmasını engelleyemezdi.

Kıtlık kurbanı (*Werner Forman Arşivi*)

Tanrılara karşı böylesine acımasız bir tutum, kralın ölümlü tebaasıyla ilişkisi için iyiye alamet değildi. Unas'ın hükümdarlık dönemi tarihi olaylara ilişkin veriler bakımından geriye bir şey bırakmadıysa da –Mısırlıların Asyalılarla savaşını temsil eden savaş resimleri nadir bir istisnadır– piramidinin

geçit yolundaki özel bir resimler dizisi dehşet verici insani sonuçları olan korkunç bir olayı çağrıştırıyor. Acı veren ayrıntılarla betimlenmiş kıtlık görüntüleri, Afrika kıtasına ait ıstırap ve yokluk manzaralarına alışkın olan günümüz ziyaretçilerine korkunç biçimde tanıdık gelir. Unas'ın geçit yolundaki resimler dizisi yürek parçalayıcıdır: Ölmek üzere olan bir erkeğe bir deri bir kemik kalmış karısı yardım ederken erkek arkadaşı onu kolundan sıkıca tutuyor; umutsuzca yiyecek arayan bir kadın başındaki bitleri yiyor ve açlıktan karnı şişmiş küçük bir erkek çocuğu bir kadına yiyecek için yalvarıyor. Zihinsel ve fiziksel acı yeterince gerçek olsa da, açlık çeken halkı tanımlayan yazıtlar yoktur. Bunların yerli Mısırlılar olduklarını varsaymak neredeyse olası değildir, çünkü –özellikle kral piramidi kompleksinde bulunan– bir mezar bağlamında sanatın bütün amacı ideal bir durumu ölümsüzleştirmektir. Tek mantıklı sonuç, kıtlık kurbanlarının, verimli Nil Vadisi'nin doğusunda ve batısında kalan kurak bölgelerde zorluklarla dolu bir yaşam sürdüren Mısır'ın tarih öncesi sığır çobanlarının torunları çöl kabile halkları olduklarıdır. Kabile halklarının içinde bulundukları durum Mısırlıların talihiyle karşılaştırılmak için resimlenmiştir; Unas'ın hükümdarlığının dışında yaşayanların acınası sefaleti kendi tebaası için hem sert bir anımsatıcı hem de sert bir uyarı işlevi görüyordu. V. Sülale krallarının görünüşteki merhametlerine rağmen, eski model despotik monarşi yönetimden elini ayağını tamamen çekmemişti.

Büyük yapıdaki çatlaklar

Sanat, mimarlık, yazı ve resim ile yapılan bütün propaganda belki krala ölümsüzlüğü satın alabilirdi, ama ona bir varis sağlayamazdı. Yazgı, Unas'ın kendisini yeni bir çağın kurucusu olarak sunmasıyla alay ederek onun krallığını miras alacak bir erkek evladı olmadan ölmesini buyurdu. Taht varis yerine meşruluğunu güven altına almak için hızla selefinin

kızıyla evlenen Teti adlı halktan bir adama geçti. Böylelikle, VI. Sülale (2325-2175) bir belirsizlik ortamında, saray entrikasıyla başladı ve sonuna kadar peşini bırakmayan bunalımı zor yönetti.

Krallık iddiası fazlasıyla dayanaksız olan Teti çevresini güvenilir yardımcılarla kuşatmaya ihtiyaç duydu. Bu yardımcıların, Teti'nin Sakkara'da kral piramidinin yakınına yuvalanan görkemli, süslü mezarları, kralın hamiliğinin mesleki ilerlemedeki büyük önemine ve aynı zamanda Teti'nin maiyetinin klostrofobik oligarşisine tanıklık ederler. Vezir Kagemni kralın sağ kolu olarak rakipsiz bir yetke uyguladı. Ardılı Mereruka, büyük bir zenginliğe, statüye ve nüfusun çoğunluğu için hayal bile edilemeyecek lükslere sahipti. Damak zevkini en egzotik türden yemeklerle şımartabiliyordu: Mezarındaki hayvancılık sahneleri normal açık hava hayvan besiciliği sahnelerinin ötesine geçerek, yemlikten ot yiyen yarı evcil antilopları, zorla beslenen turnaları (VI. Sülale dönemi Mısır yemekleri arasında kaz ciğeri var gibi görünüyor) ve –hepsinin en acayibi– yenmek üzere besiye çekilen sırtlanları içermekteydi.

Böyle ince zevkler krala aşırı sadık hizmetin ödülüydüler ve Teti'nin en yakın danışmalarının aynı zamanda onun en güçlü destekçileri olmaları için tasarlanmışlardı. Ne var ki Teti'nin tahtına ve aslında yaşamına yönelik en büyük tehdit başbakanlarından değil, hoşnutsuz akrabalarından, özellikle de ikinci dereceden eşlerinin erkek çocuklarından geliyordu. Onlar için barındırdığı tehlikelere rağmen darbe yapmaya kalkışmak, bütün hayatlarını öylece hayal kırıklığı içinde oturarak geçirmenin tek alternatifiydi. Tarihçi Manethon'a inanılırsa Teti böyle bir saray komplosuna kurban gitti. Çağdaş kanıtlar da Teti'nin ölümünü izleyen dönemde en kısa süre boyunca hükümdarlık eden ve dönemin biyografilerinde adı anılmaya değer bulunmayan çok kısa ömürlü kral Userkara'yla birlikte ardıllıkta bir boşluğa işaret etmektedir.

Büyük ihtimalle Teti'nin seçilmiş varisi, I. Pepi doğuştan gelen hakkını elde edip kral olarak tahta oturduğunda, özellikle Yukarı Mısır'a vezir olarak atadığı kaynanasına ve bacanağı Djau'ya olmak üzere en üst düzey memurlara olağanüstü bir güven göstererek aşırı dikkatli bir siyaset izledi. Pepi Delta'nın ortasındaki Bast'dan Yukarı Mısır'daki Abdju ve Gebtu'ya (bugünkü Kift) kadar ülkenin dört bir tarafındaki önemli yerlerde kendisine adanmış kült tapınakları açarak kraliyetin saygınlık iddiasını yeniden ortaya koymak üzere tasarlanmış etkin bir siyaset izledi. Kralın iktidarının böyle cesur mimari ifadeleri halkı ikna edebilse de, çevresindeki bunaltıcı ihtilaf üzerinde fazla etkili olmadı.

Pepi'nin 40 yıl süren hükümdarlık dönemindeki (2315-2275) saray siyasetine ilişkin en iyi içgörülerimiz, Veni adlı bir saray erkânı üyesinin mezar özyaşamöyküsüne dayanıyor. Veni sıradan ambar müdürlüğü makamından saray idaresinde mali bir makama yükselmişti. Krala yakınlığı ona yükselme fırsatı verdi ve Veni terfi ederek Giyinme Odası Yöneticisi ve Saray Muhafızları Başı oldu, monarkın başlıca sırdaşı haline geldi. Hükümdarının ona duyduğu güvenin bir ölçüsü olarak Veni'ye hassas hukuki meselelerin sorumluluğu verildi: "Vezirle birlikte tam yetkili olarak bir davaya baktım. Kraliyet hareminde kral adına hareket ettim..."[5] Kralın kadın akrabalarının ve ikinci dereceden eşlerinin yaşadıkları yer olan kraliyet haremi kendi başına önemli bir kurumdu. Haremin kendine ait toprağı vardı, atölyeler işletmekteydi (özellikle tekstil üretimi için) ve hüküm süren krala rakip olmak isteyebilecek bir kişinin güç kazanmasını sağlayacak bir yerdi. Eski Mısır tarihi boyunca, saray entrikaları ve darbe girişimleri sıklıkla harem kaynaklı oldu. Bu nedenle haremin içinde olanı biteni gözetleyebilecek ve kral efendisine bildirebilecek güvenilir birine sahip olmak kral için son derece önemliydi. Kral, Veni'yle iyi bir seçim yapmıştı. Veni'nin dikkati sayesinde I. Pepi'ye karşı bir komplo kışkırtıcı amaçlarına

ulaşmadan fark edilmişti. Böylesine tehlikeli bir hainliği engellemek için komplonun araştırılması, tertipleyenlerin hızla ve sessizce yargılanmaları gerekmekteydi. Gerektiği gibi bu görev Veni'ye verildi:

> Büyük Asa'ya (yani kraliçe) karşı gizli faaliyetler başladığında, Hükümdarım tek başıma yargılamam için beni gönderdi. Yargıç, vezir, memur yoktu orada, yalnızca tek başıma ben... Daha önce benim gibi biri kesinlikle kraliyet hareminin bir sırrına ortak olmamıştı, ama Hükümdar beni kendi yargıcı olarak atadı, çünkü onun kalbinde memurlarının herhangi birinden, soylularının herhangi birinden, hizmetkârlarının herhangi birinden daha mükemmeldim.[6]

Veni'nin ödülleri sadık hizmetiyle orantılıydı: "Tek Refakatçi" sınıfına yükselme ve çoğunlukla kraliyet ailesinin üyelerine ayrılan statü nişanı taş bir lahit. Büyük bir taş blok kraliyet mühür taşıyıcılarının emriyle bir grup denizci tarafından "kapağı, sahte kapısı, sunu masası, iki pervazı ve bir şarap masası ile birlikte, büyük bir İkamet mavnasında"[7] taşındı. Bu lütuf gösterisi dikkat çekici bir şeref olmalıydı. Kralın güvenliğinden sorumlu olmanın mükâfatları vardı.

Ama VI. Sülale'nin saltanat sürdüğü belirsizlikler dünyasında, Mısır hükümdarına yönelik tehlikeler yalnızca saraydan kaynaklanmıyordu. Mısır sınırlarının ötesinde yaşayan daha az şanslı halklar –Unas'ın rölyeflerinde acımasızca karikatürleştirilen göçerler– Nil Vadisi'nin zenginliğine hırslı gözlerle bakmaya başladılar. Mısırlıların aşağılayıcı biçimde "kum-sakinleri" diye adlandırdıkları bu halklar, acımasız bir tepkiye neden olan tahakküm yüzyıllarına karşı artık ayaklanmışlardı. Veni isyanı bastırma görevinin başına getirildi. Veni kraliyet giyim odasının altın yaldızlı bolluğunu tozlu savaş alanıyla değiş tokuş ederek asilerle Güney Filistin'deki çöl anavatanlarında çarpışmak üzere Mısırlı askerler ve Nübyeli paralı askerlerden oluşan bir orduyla Delta üzerinde iler-

ledi. Klasik bir kıskaca alma harekâtında olduğu gibi ordusunun yarısına gemilerle ilerleyip düşmanın arkasından karaya çıkmalarını, diğer yarısına cephe taarruzu başlatmak için karadan yürüyüşe geçmelerini emretti. Bu strateji Mısırlılara savaşta üstünlük getirdiyse de, göçerler kolay yutulur lokma değildiler. Veni daha ziyade sığ bir biçimde "Kral Hazretleri, her ayaklandıklarında kum sakinlerinin ülkesini ezip geçmek için beni beş kez bu orduya liderlik etmem için gönderdi"[8] diye böbürleniyordu.

Düşüş

Acemi askerlerden oluşan bir orduyu desteklemesi için Nübyeli paralı askerlerin kullanılması, Mısırlı hükümdarların Birinci Çağlayan'ın güneyindeki topraklarla yeniden ilgilenmeye başladıklarını göstermekteydi. Bu sefer Mısırlıların ilgisi Nübye'nin insan ve maden kaynaklarını sömürmekle sınırlı değildi. Nil'in yukarı kıyıları boyunca –denetim altına alınmadıklarında, Sahraaltı Afrika'ya giden ticaret yollarına ve bu nedenle Mısır'ın iktisadi çıkarlarına zarar verebilecek– yeni güçler harekete geçiyordu. Mısır ile Nübye arasındaki çöl yolunda önemli bir nokta olan uzaktaki Dakhla'da bir ileri karakol kuruldu. Ayn Asil kasabasında güçlü savunma duvarları inşa edildi ve Vaha Komutanı'nın idaresi altındaki askerlerle bir garnizon oluşturuldu. Aynı askeri altyapının bir parçası olarak, vahadan geçen bütün yollar bir karakollar ağıyla korundular. Birbirleriyle işaretleşme mesafesindeki tepelerin üstüne kurulan ve ihtiyaçları doğrudan Nil Vadisi'nden karşılanan gözetleme karakolları Mısırlı askerlerin insanların bütün faaliyetlerini, bölgeye giren ve çıkan malları denetlemelerine olanak tanıdı. Mısır bu tür araçlarla hem önemli ticaret yollarını koruyabildi hem de düşman Nübyelilerin sızmalarını engelleyebildi.

I. Pepi'nin ardılı Merenre'nin hükümdarlık döneminde, Veni Yukarı Mısır Valisi olarak atandı; stratejik önem taşıyan

bu makamı elinde tutan ilk komutandı. Veni Nübye sınırı boyunca güneydeki gelişmeleri daha iyi izlemek isteyen kralın gözü ve kulağıydı. Merenre bir Nübye reisleri heyetini kabul etmek için Mısır'ın güney sınırını kişisel olarak ziyaret bile etti. Merenre, daha önce örneği görülmeyen bu hareketiyle Nübyelilerin Mısır'ın hükümdarlığına sadakatlerini sürdürmelerini ya da en azından açık düşmanlıktan kaçınma sözü vermelerini güvence altına almayı umuyordu. Buna rağmen kralın bir kerelik ziyareti ve yerel memurların ikinci ve üçüncü el raporları belirleyici ulusal güvenlik meseleleri için yeterince iyi zeminler değildi. İhtiyacı duyulan, Nübye'nin kendisinden birinci elden istihbarattı. Bu, Mısır yönetiminin huzursuz güney komşusu karşısındaki yeni siyasetinin üçüncü payandasını oluşturdu.

Sınır kasabası Abu Nübye'ye geçiş kapısıydı. Kasabanın sakinleri Yukarı Mısır'ı herkesten daha iyi biliyorlardı ve hemen sınırın öte tarafındaki Nübye halkıyla ya yakın iktisadi ya da aile bağları vardı. VI. Sülale'nin başlangıcından, yani Teti'nin hükümdarlık döneminden itibaren Nübye'ye yönetimin onayıyla belirli aralıklarla seferler düzenlendi. Keşif görevlerini daha sistemli bir temele oturtma zamanı geldiğinde bu görevi üstlenmeye bütün Abu halkından hiç kimse Öncü Birlikler Komutanı'ndan daha uygun değildi. Komutan güvenliğin sürdürülmesinden ve Nübye'den ve ötesinden egzotik ürünlerin kraliyet hazinesine düzenli tesliminden sorumluydu. Merenre'nin emri üzerine öncü birliklerin Harkhuf adlı komutanı babası İri'yle birlikte epik bir gezi düzenledi. Harkhuf'un hedefi Nil'in çok yukarılarındaki, Mısır'ın denetimi dışındaki uzak Yam ülkesiydi. Harkhuf ve İri'nin 1600 kilometrelik dönüş yolculuğu yedi ay sürdü ve bu yolculuğun sonunda kervanları hükümdarları için egzotik mallarla yüklü olarak Mısır'a sağ salim döndüler.

Nübye'deki siyasi gelişmeler hakkında beraberlerinde getirdikleri istihbarat da değerli olmalıydı. Harkhuf ikinci defa

Yam'a gönderildi. Cesur seyyah ticari seyahat bahanesini terk ederek, sekiz aylık görevinin gerçek amacını kabul etti: "Satju ve İrtjet hükümdarlarının yabancı topraklara açılan krallık bölgesi üzerinden geri döndüm."[9] Harkhuf efendisine Aşağı Nübye siyasi coğrafyasındaki endişe verici gelişmeler hakkında geri bildirimde bulundu. Uzun bir süredir Mısırlılara boyun eğen yerel nüfus, yeniden özerklik talep etmek istediklerinin işaretlerini veriyordu. Satju ve İrtjet gibi bölgelerin birleşmesi göz ardı edilemeyecek ölçüde tehlikeli bir uyarı işaretiydi.

Yam'a üçüncü seferinin bu yeni siyasi nedenlerini dikkate alan Harkhuf nehir vadisi yerine Vaha yolunu izleyerek vadiden özellikle uzak durdu. Yam'a vardığında, hayal kırıklığı içinde güneydoğu Libya'nın Tjemeh halkıyla savaşında hükümdarının onu yalnız bıraktığını fark etti. Eski siyasi dengeler tamamen bozuluyordu ve Kuzeydoğu Afrika toprakları değişim halindeydi. Azimli Harkhuf, hemen Yam reisinin peşine düştü ve onu Tjemeh ülkesine kadar takip etti. Buluşma tamamlandığında, her ikisi de görüşmelerinin her iki tarafı da tatmin eden bir sonuca ulaştığına karar kıldılar. Harkhuf "tütsü, abanoz, kıymetli yağ, hububat, panter kürkü, fil dişi ve oklarla yüklü üç yüz eşekle"[10] yurda geri dönmek üzere yola çıktı. Ne var ki Aşağı Nübye'deki durum Mısırlı bir elçi için artık her zamankinden çok daha tehlikeliydi. Harkhuf, Satju ve İrtjet reisinin büyüyen topraklarına Vavat'ın tamamını (İkinci Çağlayan'ın kuzeyinde kalan Aşağı Nübye) kattığını hızla fark etti. Bu güçlü reis Harkhuf ve kayda değer ganimetinin rahatlıkla geçmesine neredeyse izin vermeyecekti. Hakhuf'un seyahatini rahat sürdürmesine Yamların sağladığı silahlı koruma olanak tanıdı.

Mısır artık Nil Vadisi'nde tek ciddi güç değildi. Vadinin en ucundaki sonradan görme Nübye reisleri Mısır'ın yüzyıllardır süren tahakkümünü tehdit ederek denetimi ele almışlardı.

Antik dünyanın başarılı ve istikrarlı ulusu için bu, kaderin dramatik bir tersine dönüşüydü. Mısır hâkimiyetini yeniden kurmayı yalnızca kararlı bir liderlik altında umabilirdi. Harkhuf'un geri dönüşünün hemen ardından, Merenre tahtı altı yaşında bir çocuğa bırakarak öldü. Çocuk kral Neferkara II. Pepi, sorunların kuşattığı ülkesine herhangi bir biçimde yol gösterecek durumda değildi. Yurtta, siyasi yönetim kralın annesinin ve amcasının başkanlığını yaptığı naiplik konseyi tarafından yürütüldü. Dışişlerinde ise deneyimsiz danışmanlar, Harkhuf'u dördüncü (ve sonuncu) Yam seferine göndererek süreklilik görüntüsünü korumaya karar vermiş gibi görünmekteydiler. Ama daha önceki seferlerin itici gücünü oluşturan istihbarat toplama görevi ortadan kalkmış gibi görünüyordu. Bu daha çok, amacı yeni egemene egzotik hediye getirmek olan eski moda bir ticaret seyahatiydi. Zayıflamış olsa bile Mısır'ın komşu ülkeler üzerinde süren yetkesini ilan etmeye hizmet edecekti. Dünya yansa da eski Mısırlıların bir kalbur samanı yanmamalıydı.

Harkhuf kralın yeni emirlerine sadakatle itaat etti ve altı yaşındaki monarkını memnun etmek için bir hediye buldu: "Ufuk-sakinleri ülkesinden tanrı dansçısı bir pigme."[11] Yeryüzünün sonundan gelen dansçı pigme haberleri Mısır'daki çocuk krala ulaştı. II. Pepi aceleyle Harkhuf'a değerli insan bibloyla kraliyet ikametgâhına gelmesini isteyen hararetli bir mektup yazdı:

> Kuzeyden hemen İkametgâha gel! Acele et ve sonsuza dek yaşayan İki Kral Neferkara'nın kalbini kazanmak için beraberinde şu pigmeyi getir... Beraberce gemiye bindiğinizde suya düşmemesi için geminin her iki tarafında onun etrafında olması için en iyi adamları koy! Geceleyin yattığında hamağının etrafına en iyi adamları koy. Geceleyin on defa kontrol et! Hükümdarın bu pigmeyi Sina'nın ve Punt'un hediyelerinden daha fazla görmek istiyor![12]

Kraldan –altı yaşında bir erkek çocuğu olsa bile– kişisel bir mektup almak bir Mısır memuru için çok büyük bir onurdu. Harkhuf kralın mektubunun tamamını mezarının ön cephesine, dört epik seferinin anlatısının üstüne hakkettirdi. Mezar, hükümdarının lütfunun ebedi bir kanıtı olarak dikilmişti.

II. Pepi'nin çocukça coşkusu, yaşlı hizmetlinin içine işlemiş olmalıydı, ama bu ülkeyi kuşatan iç ve dış kaynaklı sorunlar için hiç de etkin bir çözüm değildi. İlk defa Merenre'nin hükümdarlık döneminde Harkhuf tarafından rapor edilen Nübye'deki devletler koalisyonu giderek güç kazandı ve Mısır çıkarları için sorun haline geldi. Pepi'nin üst düzey memurlarından Başbakan Mehu bir Nübye seferi sırasında düşman yerliler tarafından öldürüldü ve oğlu onun bedenini güç bela kurtardı. Dakhla Vahası'ndaki Mısır mevcudiyeti gücünü koruduysa da, Nübye'deki gelişmeler üzerindeki denetimini neredeyse tamamen kaybetti.

Yurt içinde de yetke yönetimin ellerinin arasından kayıp gidiyordu. V. Sülale'nin sonlarında başlatılan siyasi iktidarı eyalet yöneticilerine devretme uygulamasının hem akıllıca olmadığı hem de durdurulamaz olduğu ortaya çıkmıştı. Yerel kodamanlar –bazıları artık kendilerini bölgelerinin "büyük amiri" diye adlandırıyordu– birtakım sivil ve dini görevleri üstlenerek daha fazla iktidarı ellerinde topluyorlardı. Mereli Pepiankh gibi yalnızca yerel bir yargıç mezarının bütün bir duvarını kaplayan payelerinin bir listesinden –"seçkinlerin üyesi, yüksek dereceli memur, konsey üyesi, Nekhen'in Bekçisi, Nekheb'in Başkanı, Baş Yargıç, Vezir, Kraliyet Tablet Başyazıcısı, Kraliyet Mühür Taşıyıcısı, Apis Hizmetkârı, Daima Kalıcı Pe'nin Sözcüsü, İki Ambar İdarecisi, İki Arınma Odası İdarecisi, Depo İdarecisi, Kıdemli İdareci, Kraliyet Mahkemesi Tablet Yazıcısı, Tanrının Mühür Taşıyıcısı, Tek Refakatçi, Üst Düzey Rahip, Orta Eyaletlerde Yukarı Mısır İdarecisi, Kraliyet Hazine Muhafızı, Önemli Kenmut Üyesi, Maat Papazı, Bütün Kraliyet Emirlerinin Sır Ortağı ve Kralın

Her Mekânındaki Gözdesi– büyük zevk alabilirdi, ayrıca sistem denetim altında değildi. Memurlar küplerini doldurmak ve ebedi varoluşlarını güvence altına almakla öylesine meşguldüler ki Mısır devletinin gelecekteki refahını göz ardı ettiler. Merkezi yönetim geleneksel kraliyet hamiliği konusunda da yolunu kaybetmiş gibi görünmekteydi. Dış görünüşte, II. Pepi'nin piramidi Piramit Metinleri'yle tamamlanmış bir VI. Sülale anıtı modeliydi. Piramit tapınağın süslemesinin büyük bölümü, Sahura'nın Abusir'deki kompleksinden aynen kopyalanmıştı. Sanatsal yaratıcılığın duraklamaya girmesiyle, bir altın çağ için geçmişe bakmak yolunu kaybetmiş bir yönetim için kolay bir sığınaktı.

Yıllık Nil taşkınları bir dönem yetersiz kalarak Mısır'ın tarım ekonomisini mahvedince, güçsüz bir kralın önderliği altında çalışan etkisiz bir yönetim aygıtının neden olduğu sorunlar daha da büyüdü. Kuraklık çok barizdi; Karun Gölü'nde su düzeyi öyle korkutucu biçimde düştü ki Eski Krallık'ın dört bir yanındaki inşa projelerine taş temin eden devletin göl yakınındaki bazalt madenlerinin terk edilmesine neden oldu. Göl kıyısı artık maden alanından devasa granit blokların taşınmasını kolaylaştıramayacak derecede uzaklaştı. Yetersiz taşkınlar ulusal ölçekte yetersiz tarım üretimine ve iktisadi sıkıntıya neden oldu. Daha mutlu zamanlarda, etkili bir siyasi yönetim aç halkı doyurmak için devlet ambarlarındaki tahıl stoklarını dağıtarak sefaleti hafifletmek için harekete geçebilirdi. Ama durgunluktan muzdarip II. Pepi yönetimi kuraklığa gerekli yanıtı vermiş gibi görünmemektedir. Daha sonraki dönemlerde, kral onu yeren öykülerde ordusunun generaliyle gizli aşk ilişkileri nedeniyle yönetim işini savsaklayan, zayıf, aciz, efemine bir hükümdar olarak anımsanacaktı.

Gerçekte, sorunun büyük kısmı kraldan kaynaklanıyordu: cinsel tercihi nedeniyle değil, ama uzun ömrü nedeniyle. II. Pepi'nin tahtta altmış yıldan fazla kalması (2260-2175) ardılı

için büyük sorunlara neden oldu. Kral yalnızca on vezirin gelip geçmesini görmedi, varislerinin birçoğundan uzun yaşadığı için kraliyet ailesi geniş bir destek alabilecek tek bir aday bulmak için uğraştı. Mısır durdurulamaz bir siyasi parçalanma sürecine girdi. Çocuksu bir coşkuyla dolu genç monark zayıf ve güçsüz bir ihtiyar haline gelmişti. Kuramda ölümsüz olan kralın gitmesi çok uzun süre aldı; belki de tebaası onun gerçekten hiç ölmeyeceğini düşünmeye başlamıştı. Zamanı geldiğinde bu dünyadan göçüp gitmesi hem bir yaşamın sonuna hem de bir çağın sonuna işaret etti. Eski krallık kendi koşusunu tamamlamıştı.

[illegible]

[illegible]

KISIM II

MASUMİYETİN SONU

(MÖ 2175-1541)

Orta Krallık Döneminde
Mısır Dünyası
Girit ve Knossos
İva ve Iasy
Kubna
K
B
D
G
Akdeniz
Sekmem
RETJENU
Cedu
Tjaru
Hutvaret
Hükümdarın Duvarları
Per-
Sopdu
Memfis
Sakkara
FAYUM
Itj-Tavy
Havara
Kahun
Herakleopolis
SİNA
Beni Hasan /
Menat Khufu
Hatnub
Cebel
Zeit
Sauty
Hutsekhem
Hammamat
Vadisi
Tjeni
Iunet
TA-VER
Abdju
Gebtu
Deir el-Ballas
Iushenshen
Madu
Ayn Asil
Iuny
Sumenu
Inerty
Imitru
Djerty
Teb
Hefat
Ceba
Nehkeb
El-Hudi Vadisi
Abu
Birinci Çağlayan
VAVAT
Kızıl Deniz
MEDJA
Kor
Buhen
İken
İkinci Çağlayan
Kabile Halkını Püskürten
Nübyelileri İmha Eden
Semna
Yabancı Ülkelere Boyun Eğdiren
Nübyelileri Ezen
Okçulara Karşı Koyan
Üçüncü Çağlayan
Kerma
KUŞİ
Dördüncü
Çağlayan
Beşinci Çağlayan
0
50
100
150 mil
0
100
200 km

ESKİ MISIR'A ilişkin görüşümüz, büyük ölçüde günümüze ulaşan anıtlar tarafından biçimlendirilmektedir. Eski krallık piramitleriyle, Yeni Krallık tapınakları ve mezarlarıyla halkın imgeleminde önemli bir yer edinirken, bu ikisi arasında uzanan, büyük ölçüde anıtsal mimariden yoksun yüzyıllar, unutulmuş, değeri pek az bilinen karanlık bir çağdır. İhmal edilen bu dönemde gerçekleşen toplumsal ve siyasi gelişmeler, eski Mısır tarihinin gidişatını derinden ve kalıcı bir biçimde etkilemiştir. Kalıtsal monarşinin zayıflaması, iklim değişiminin yarattığı tehdit, denetim altına alınmayan göçün tehlikeleri ve yabancılarla yakın ilişkilerin öngörülemeyen sonuçları, Mısır uygarlığını kırılma noktasına kadar zorlayan sınamalardan geçirerek Mısırlıların aklına başına getirdi.

Yine de, Mısırlılar bu kargaşanın ortasında ikinci büyük kültürel gelişmeye şahitlik ettiler. Orta Krallık dönemi edebiyatın altın çağıydı, büyük klasiklerin birçoğu bu dönemde yaratıldı. Destansı bir eser olan *Sinuhe'nin Öyküsü*'nden bir eğlenceli masallar derlemesi olan *Kazazede Denizci*'ye, propaganda içerikli *Neferti'nin Kehanetleri*'nden ince söz oyunları içeren *Belagatli Köylü*'ye ve metafizik nitelikli *Bir Adam ile Ruhu Arasındaki Tartışma*'dan gülünç *Ticaret Taşlaması*'na değin Orta Krallık dönemine ait edebiyat yapıtları, eski Mısır toplumunu en karmaşık ve en gelişmiş haliyle gözler önüne serer. Arkeolojik bulgular yavan ve duygusuzken, eski Mısırlılardan kalan yazılar, onların hayal dünyasına girmemize, dünyayı onların gözüyle görmemize olanak tanır. Bu nedenle Orta Krallık, Mısır tarihinin diğer birçok döneminden daha dolaysız, daha elle tutulur gibi görünmektedir. Bir kereliğine onun tadına bakabiliriz.

Orta Krallık dönemi aynı zamanda, rakipsiz bir mücevherat ve heykel sanatçılığı, uluslararası ticaret ve fetih dönemiydi. Fazla bilinmeyen eyalet kenti Teb, ulusal olarak tanınan bir şehir konumuna yükseldi. Nübye'nin büyük bir bölümü ya fethedildi ya da ilhak edildi. Mısır, imparatorluğun daha sonra yaşantılayacağı gelişmeleri önceden haber vermek üzere dünya sahnesinde belirdi. Piramit Çağı'nın sonunda ve Birinci Ara Dönem'de merkezi yetkenin çökmesi, eski Mısır'ın bir daha dirilmemek üzere yıkılışının işaretleri olabilirdi. Fakat bunlar, biraz katı bir atmosfer yaratmakla birlikte, bir yeniden doğuşu beraberlerinde getirdiler.

Kısım II, Mısır uygarlığının Eski Krallık'ın sonu ile Yeni Krallık'ın başlangıcı arasında kalan altı yüzyıl boyunca yaşantıladığı sıra dışı yükselişlerin ve çöküşlerin izini sürüyor. Bu yükselişler ve çöküşler, firavun devleti, saray kültürü ve sıradan Mısırlıların yaşamı için inişli çıkışlı bir seyahatti: siyasi parçalanma, iç savaş ve merkezi denetimin yeniden kurulması; kültürel yenilenme, istila edilme ve tamamen ortadan kalkma tehlikesi bu seyahatin uğraklarıydı. Bu çalkantılı dönemlerde, Mısırlıların dünyadaki yerlerine ilişkin hayalleri acımasızca yıkıldı. Eski kesin gerçeklere duyulan ortak güvenin kaybolması, firavun uygarlığının altını tamamen oymadıysa da, yeni düşüncelere bir yeşerme alanı sağladı.

Dolayısıyla, bu durum bölgelerin yükselmesi ve yerel geleneklerin etkide bulunabilmesi için de ortam sağladı. Özellikle bu yenilenme ikliminde daha önce yalnızca krala ait olduğu kabul edilen tasavvurların daha geniş bir nüfus tarafından benimsenmesiyle birlikte büyük bir değişime uğrayan ahret hayatı inançları ve defin gelenekleri uyarlandı, detaylandırıldı ve düzenlendi. Belirsiz bir dünyada herkese bir ahret hayatı vaat edilmesi biraz olsun rahatlama yarattı. Bu sürecin sonunda eski Mısır tarihinin geri kalanı boyunca varlığını

sürdürecek ve Hıristiyanlık dahil olmak üzere daha sonraki dinleri etkileyecek bir dizi eğilim ve uygulama ortaya çıktı.

Siyasi alanda, iç savaş şoku ve onu izleyen uzun duraklama dönemi Nil Vadisi'nin tamamında güvenlik kısıtlamalarının ve baskıcı önemlerin devreye sokulmasını harekete geçirdi. Despotik ve otokratik yönetim, Orta Krallık'ın hakim ruhuydu. Eski mısırı tozpembe bir tablo olarak önümüze koyan bakış açısını, firavun tarihinin herhangi başka bir döneminden daha çok bu dönemi sorunlu hale getirmektedir.

6
İç Savaş

Benden sonrası tufan

II. Pepi'nin rekor uzunlukta bir hükümdarlık dönemini arkasında bırakarak 2175 yılında ölmesi, Mısır devletinin kuruluşundan itibaren karşı karşıya kaldığı en ciddi sorunlardan biri olan hanedan bunalımını ateşledi. Ardıllık çekişmeleri Eski Krallık dönemi boyunca belirli aralıklarla alevlendiyse de, kraliyet sarayında iktidarı ellerinde bulunduran tutucu güçler, düzeni yeniden sağlamayı ve statükoyu korumayı başarmışlardı. Ama bu sefer durum farklıydı. Pepi'nin önceden belirlenen ardılı, oğlu II. Memtyemsaf aslında tahta çıktıysa da, hükümdarlık dönemi kısa sürdü. Yüz yaşını aşan babası öldüğünde II. Memtyemsaf'ın kendisi de bir ihtiyar olmalıydı. Bir sonraki hükümdar Neitikerty Siptah'ın soyu sopu belirsiz olduğu gibi cinsiyeti de tartışmalıdır: Adı onun bir erkek olduğunu düşündürse de, daha sonraki anlatılar Neitikerty'yi bir kraliçe olarak anıyordu! Kraliyet ailesine, yönetime ve Mısır'a bir bütün olarak saldırmak karışıklığın bir belirtisiydi. Devletin inşaat projeleri ve dolayısıyla yabancı ülkelere ganimet seferleri de durdu. Yurt içindeki sorunlarla meşgul olan sendeleyen yönetimin yurtdışında maceralara iştahı yoktu. Nesillerdir yabancıların Mısır'a sızma girişimlerini engelleyen Dakhla Vaahası'nda bulunan Ayn Asil ileri karakolundaki kundaklama komutanın konağının tümüyle yanmasına neden olup kasabanın kuzeyini yerle bir etti. Çöl ileri karakolları ve onlarla birlikte Mısır ileri savunma mevzileri de terk edildi. Piramit inşacılarının uygarlığı en alt düzeye inmişti.

Günümüze hiçbir anıt ya da hatta yazıt bırakmayan Neitikerty'den sonra, damarlarında bir damla kraliyet kanı taşıyan hemen hemen herkes –ve kuşkusuz taşımayan birkaç kişi– krallık üzerinde hak iddiasında bulunurken, taht bir zayıf hükümdardan bir başka zayıf hükümdara geçti. II. Pepi'nin vefatından sonra bir nesilden daha kısa sürede, yani yalnızca yirmi yıllık bir dönemde Mısır on yedi kralın gelip geçtiğini gördü. Bu kralların hükümdarlıklarından on tanesi, toplam altı yıl sürdü. Daha sonraki kronikçilerin kafaları aşırı karışmıştı ve bu kafa karışıklığına tamamen sahte bir VII. Sülale icat ederek son verdiler. Bu krallardan gerçekte bu unvanı –sırayla II. Nemtyemsaf'a ulaşan on yedi kısa ömürlü "monark"ın– yalnızca sekizi hak etmekteydi. Bu krallardan beşi II. Pepi'nin kraliyet adını (Neferkara) kendilerine ad olarak alıp boşuna bir meşruiyet havası oluşturmaya çalıştı; bir tanesi V. Sülale'nin daha önceki kralına bile yöneldi; ama hepsi kısa süre içinde taht üzerinde hak iddiasında bulunan rakiplerinin güçlerine boyun eğdiler. Eski Mısır tarihinin bu olağanüstü evresinden kalan kraliyet yazıtlarının çoğu bir kralın hükümdarlık döneminin ilk yılı tarihlidirler. Her yeni hükümdar, sanki makamda çok uzun kalma ihtimalinin olmadığını bilircesine, kendisine kalan az bir yetkeyi yine elinden alınmadan önce kullanmak için olabildiğince çabuk işe koyuldu. Dolayısıyla Kral İti'yi asla yapılmayan bir piramide taş getirmek için Hammamat Vadisi'ne düzenlenen taş çıkarma seferine verdiği mali destekle tanıyoruz. Bir başka hükümdar, İyemhotep hem veliaht hem de kral olarak seferler düzenledi, ama benzer biçimde kalıcı anıt bırakmadı.

VIII. Sülale'den hem tahtta bir yıldan daha uzun süre –tam olarak, iki yıl bir ay bir gün– kalan hem de arkasında bir çeşit anıt bırakan tek kral İbi idi. (V. Sülale'den itibaren Mısır monarklarının İzi, İni, Teti, Pepi, Nebi, İti ve İbi gibi bize çocukça gelen kişi adlarına ilginç bir merakları varmış gibi görünmektedir. Belki de bu bize saraya egemen olan şımarık-

lık atmosferi hakkında bir şeyler söylüyor.) Tahta yeni çıkan kral, Neterihet'in zamanından beri monarkların geleneksel mezarlığı olan Sakkara'da bir piramit dikme planını açıkladığında sarayı ve kraliyet atölyelerinden kalanları saran hararetli faaliyeti rahatlıkla hayal edebiliriz. En son deneyimler zamanın hayati öneme sahip olduğunu göstermişti. Krallığın yeni gerçeklerini göz önüne alan İbi'nin mimarları kader tersine dönüp bir başka hükümdarı iktidara getirmeden önce tamamlanabilecek bir anıt önerdiler. Ortaya çıkan anıt kesinlikle sözcüğün bildik anlamında bir piramit değildi. Yeri II. Pepi'nin piramidine bilerek yakın seçilmiş olmasına karşın, anıt, Eski Krallık standartlarına göre çok küçüktü. 350 metrekarelik bir alanı kaplayan ve yalnızca 18 metre yükseklikte tasarlanan anıt, II. Pepi'nin kraliçelerinin piramitleriyle aynı büyüklükteydi. Bu, Ra'nın oğlu olduğunu iddia eden birisi için tamamen bir düş kırıklığıydı. İnşaatın olabildiğince hızlı biçimde yapılabilmesi için ana yapı sağlamlık ve dayanaklılık için hiç de çözüm olmayan küçük taşlar ve kireç taşı parçacıklarından oluşan çamurla inşa edildi. Giriş koridoruna ve yeraltındaki mezar odasına Piramit Metinleri'nden seçmeler hakkedildi ve piramidin doğu cephesinin karşısına mezar tapınağı olarak hizmet etmesi için kil tuğladan bir tapınak inşa edildi. Ama dış muhafazanın inşası hiç başlatılamadı: zaman İbi'ye yetişmişti. İbi, II. Pepi'nin doğrudan ardılları arasında piramit inşa etmeye kalkışan tek firavun olacaktı.

Yönetim, başka yönlerden de zayıf olmasına rağmen sanki hiçbir şey değişmemiş gibi çalışmaya devam etti. VIII. Sülale'den kalan en dikkate değer belgeler Yukarı Mısır'da, Nil'in doğu kıyısında bulunan Gebtu'daki Min tapınağından bir kraliyet buyrukları koleksiyonudur. Gebtu, tarihöncesinden itibaren Doğu Çölü'ne giriş kapısı olması ve zengin maden yatakları sayesinde gelişmişti. Yerel bereket tanrısı Min Mısır tarihinde ilk ulusal tanrı olarak benimsenmiş ve kült merkezi I. Sülale'nin başlarından itibaren kraliyetin hi-

mayesine alınmıştı. Eski Krallık'ın sonlarına doğru I. Pepi ve II. Pepi merkeze tapınak binaları ve bazı donatılar eklediler. VIII. Sülale sonlarında onların ardılları bu geleneği sürdürdüyseler de, bunu farklı amaçlarla yaptılar. Sözgelimi, Kral Neferkaura, tapınakta halka ilan edilmek üzere üç buyruk yayımladı. Bu buyruklar, tapınağın mülkünü çoğaltmak ya da çalışanlarını devlet hizmetinden muaf tutmak için değil, ama tamamen daha pratik ve siyasi amaçlıydılar: Kraliyet hizmetkârı Shemai'nin –Birinci Çağlayan'dan Memfis'in eteklerine uzanan bütün yirmi iki eyaletten sorumlu olmak üzere– Yukarı Mısır Yöneticiliği'ne terfisini ilan etmek ve onun ardılı oğlu İdy'i Gebtu'yu eyalet yöneticisi (*nomarkhos*) olarak tasdik etmek. VIII. Sülale'nin zayıf hükümdarlarının toplayabildikleri bütün yandaşlara ihtiyaçları vardı ve eyaletlerdeki destekçilerini onurlandırmak ve ödüllendirmek için kraliyet imtiyazlarını kullanmakta isteksiz değildiler.

Neferkaura'nın ardılı Neferkauhor zamanında monarşi saygınlığını daha da yitirdi. Kral bir gün bile soluklanmasızın, hatta muhtemelen tahta çıktığı gün, Gebtu'daki tapınakta sergilenmek üzere en az sekiz buyruk çıkardı. Sekiz buyruğun hepsi Shemai'nin ve ailesinin üyelerinin terfisi ve onurlandırılmasına ilişkindi. Shemai'nin kendisi vezirlik makamına terfi ettirilirken, oğlu onun ardından –oldukça daraltılmış bir yetkiyle olsa da– Yukarı Mısır Yöneticisi oldu. Shemai'nin bir başka oğlu biri ailenin her üyesine gönderilen olmak üzere üç ayrı buyrukta anılan bir kararla tapınak kadrosunun en üst makamına atandı. Bir başka emir cenaze rahiplerini Shemai ve karısının emrine verdi. Bu, daha önceleri yalnızca kraliyete ayrılmış bir ayrıcalıktı. Shemai ve karısının günümüzde bulunan mezar anıtları, güçlü güneş çağrışımları olan ve kraliyetin tekelindeki bir malzeme olan kırmızı granitten yapılmıştı. Bütün bu onurlandırmaların nedeni Neferkauhor'un buyruklarının unvanları ve asaletleri Shemai'nin karısı Nebet'ten doğma şartına bağladığı ilkinde açıkça ortaya konmaktaydı.

Nebet "Kralın En Büyük Kızı ve Kralın Tek Gözdesi"nden başkası değildi. Neferkauhor tahta çıktığında, çok kısa iktidar dönemini yakın akrabalarını ödül ve kraliyet iltimasları sağanağına tutarak geçirmekte açık bir biçimde kararlıydı. Bu değersiz bir diktatörün klasik davranışıydı.

Neferkauhor'un ardılı Neferirkara'nın hükümdarlık dönemi tarihli Gebtu buyruklarının sonuncusu, Shemai ile Nebet'in artık vezirliğe terfi eden oğlu İdy'nin mezar anıtlarına zarar verilmesini ve onun sunularının azaltılmasını yasakladı. Başkentten yayımlandıysa da, bu Memfis monarşisinin ölmeden önceki son çırpınışıydı. Memfis'in korkak kayırmacılığı "Memfis'teki Firavunların Yukarı Mısır'ın güçlü soylularının sadakatine küçük düşürücü bağımlılığı"na[13] işaret etmekteydi. Ekonominin görünüşte istikrarını korumasına ve Gebtu'daki Minki gibi yerel kültlerin refah içinde olmasına rağmen, krallığın iktidarı hızla zayıflıyordu. V. Sülale'den ünlü bir kralının adını alan ama aslında sadece birkaç küçük toprak parçasına hükmeden Neferirkara'nın kişiliğinde Mısıra bin yıl boyunca hizmet eden krallık yönetim sistemi utanç verici bir sona ulaşmıştı. Siyasi seçkinler ve genelde ülke olacaklara karşı hazırlıksızdı.

Büyük insanlar, büyük düşünceler

Merkezi yetkenin çökmesiyle birlikte, Mısır, devletin kurulmasından bin yıl önce var olan modele geri dönerek eyaletlere bölündü. Eskisi gibi, Nil Vadisi coğrafyası –özellikle sulama kanallarının dağılımı– başlıca belirleyici etkendi. En güneydeki üç eyalet doğal bir birlik oluşturdu, 4. ve 5. eyaletler bir başka birlik meydana getirdi ve nehir boyunca bu böyle devam etti. Yüzyıllar önce başlayan bir süreç olan eyalet yöneticilerinin (*nomarkhos*) siyasi ve iktisadi bakımdan güçlendirilmesi, çeşitli yerel yetkililerin *fiilen* bağımsızlık ilan etmeleriyle mantıksal sonucuna ulaştı. Buna karşın krallık bir siyasi yönetim biçimi olarak Mısır'ın ruhuna öylesine derin-

lemesine işlemişti ki farklı bir şeyin onun yerini alması felsefi ve tanrıbilimsel bakımdan olanaksızdı. Dolayısıyla bu yeni hükümdarlar grubu içerisinden biri, yetkesinin kapsamı ciddi biçimde sınırlı olsa bile, kraliyet unvanları üzerinde hak iddia eder ve o diğer liderler tarafından kerhen hükümdar –ya da daha ziyade eşitler arasında birinci– olarak kabul edilirdi.

Bu tür bir onayı elde eden güçlü erkek, Orta Mısır'daki Herakleopolis (bugünkü İhnasya el-Medina) kentinden çıktı. Geç Mısır döneminden tarihçi Manethon daha önceki kralların karşı karşıya kaldığından daha fazla sorunla karşı karşıya kalan ve taht üzerindeki hakkını her türlü muhalefeti gözdağıyla sindirerek güçle arayan Kheti adlı bu adamın gelecekteki hükümdar olduğunu söyledi. "Kheti Hanedanı" yüz elli yıl (2125-1975) hüküm sürecek, ama yönetmeyecekti. Yeni Sülale kendi yetke alanında bile genel bir kabul ya da onay almadı. Herakleopolis iktidarının merkezinde, krallık üzerinde hak iddia eden yerel bir hükümdar, "Kral Khui" birçok Eski Krallık piramidiyle aynı büyüklükte kil tuğladan büyük bir mezar inşa ettirdi; kralı hedef alan bu cesurca ve haince eylem Herakleopolis Sülalesi'ne en sadık kent Sauty'den (bugünkü Asyut) bir taş atımı mesafede gerçekleşti. Hatnub'un su mermeri ocaklarının yakınında, eyalet yöneticileri bir kraliyet saltanatına göndermede bulunmaktan kaçınarak seferlerini kendi görev yıllarına göre tarihlendirdiler. Beni Hasan ve başka yerlerdeki mezar özyaşamöykülerinde memurlar kralı nadiren andılar ve kendi meslek yaşamları konusunda bir eski Mısırlının karakterine tamamen aykırı olarak dikkat çekici bir biçimde suskun kaldılar. Bu, elbette sadakatlerinin sallantıda olduğunun bir göstergesiydi. Kendi iktidar merkezlerinde bile doğru düzgün kabul görmeyen Kheti ve onun soyundan gelenler eğer ismen var olan yetkelerinin uzun süre meydan okunmaksızın ayakta kalacağını düşündüyseler bir hayal dünyasında yaşıyorlardı.

Ölümcül darbeyi vuran, Sülale'nin krallığın en temel görevini yerine getirememe acizliğiydi: halkın karnını doyurmak. Birbirini izleyen düşük Nil seviyeleri II. Pepi'nin hükümdarlık döneminde devletin ekonomisini zayıflatmıştı. Etkin, ulusal bir siyasi yönetim bulunmadığından yetersiz taşkınların uzun dönemdeki etkileri artık hissedilmeye başlamıştı. Kıtlık eyalet yöneticilerinin kendi yurttaşlarını kollama yeteneğini zorlayarak sinsince ülkeye yayıldı. Kimi yöneticiler kuşkusuz kendi meslek yaşamlarının başarısına katkıda bulunmak için bunalımı abarttılar: Zor dönemde kurtarıcı rolü oynayarak hem yerel destek hem de yaygın ün kazandılar. Merer adlı bir adam "bu kıtlıkta her nereye gittiysem ölüleri göndüm ve yaşayanları besledim"[14] diye böbürlendi. Çağdaşı İti "ıstıraplı yıllarda" memleketi İmitru'yu doyurması ve "İmitru'yu doyurduktan sonra Yukarı Mısır arpasını İuny ve Hefat'a"[15] vermesiyle tanındı.

Başkenti Hefat (bugün Moalla) olan Üçüncü Yukarı Mısır eyaletinin yöneticisi Ankhtifi etkilenen bölgelere güneydeki Abu'nun kuzeyindeki Abdju'dan acil durum yardımı gönderdiğini iddia ederek böbürlenmede daha da ileri gitti. Ankhtifi kendisini en güneydeki yedi eyaletin doğal lideri gibi sundu. Aynı bölge VIII. Sülale'nin ecel günlerinde Yukarı Mısır Yöneticisine bağlanmıştı. Ankhtifi "Yukarı Mısır'ın tamamı açlıktan ölürken"[16] kendisinin halkı koruyabileceğini göstermiş olsaydı, kesinlikle aynı oranda halkın siyasi efendisi diye nitelendirilirdi. Aslında Ankhtifi'nin uzun soluklu ihtirasları kendi eyaletinin ötesine uzanmaktaydı. Hefat'taki (yalnızca gerçek bir Mısır hükümdarına uygun ebedi bir dinlenme yeri) bir piramit gibi şekil verilmiş doğal bir tepedeki mezarına gelecekler kuşaklar başarılarını hatırlayabilsinler diye mesleki yaşamının ayrıntılarını hakkettirdi.

Ankhtifi hesaplanmış manevralarda yeteneğini sergiledi. Daha üst düzey makamı ele geçirmeden önce merkezi

Tjeni'de olan Yukarı Mısır Yönetim Kurulu'nu eyaletine teftiş ziyaretinde bulunması için davet etmişti. Kuşkusuz bu ona yaltaklanarak Herakleopolis yönetiminin gözüne girme ve onun güçlü ve zayıf yanlarını değerlendirme fırsatı verdi. Olası muhalefeti enine boyuna değerlendiren Ankhtifi, eyalet yöneticisi olarak başarılı olur olmaz iktidara kararlı yükselişini başlattı. İlk önce (toprak gaspı için daima iyi bir özür olan) kötü yönetimi bahane ederek komşusu Ceba eyaletini ilhak etti. Ankhtifi'nin kendi anlatımına göre, Ceba'nın eski yöneticisi Khuu'yu ilâhi takdir gereğince yerinden etmişti:

> Horus Ceba'ya yaşam, refah ve sağlık getirmem için, onu düzene sokmam için beni Ceba eyaletine yönlendirdi ... alçak bir insanın yönettiği Khuu Hanedanı'nı kargaşanın pençesinde buldum. Ceba eyaletini düzene sokmak için bir insanın babasının katilini, kardeşinin katilini kucaklamasını olanaklı kıldım ... halkın nefret ettiği bütün kötülükler yok edildi.[17]

Ardından Ankhtifi Abu eyaletiyle en güneydeki üç eyaleti etkin denetimi altına almasını sağlayan stratejik bir ittifak kurmaya (kuşkusuz güç tehdidinin desteğiyle) girişti. Bu eyaletler Ankhtifi'nin daha büyük bölgesel ihtirasları için mükemmel bir sıçrama tahtası oluşturdular ve bu müddet zarfında Ankhtifi Herakleopolis'teki krala sadakatini kamu önünde sürdürdü.

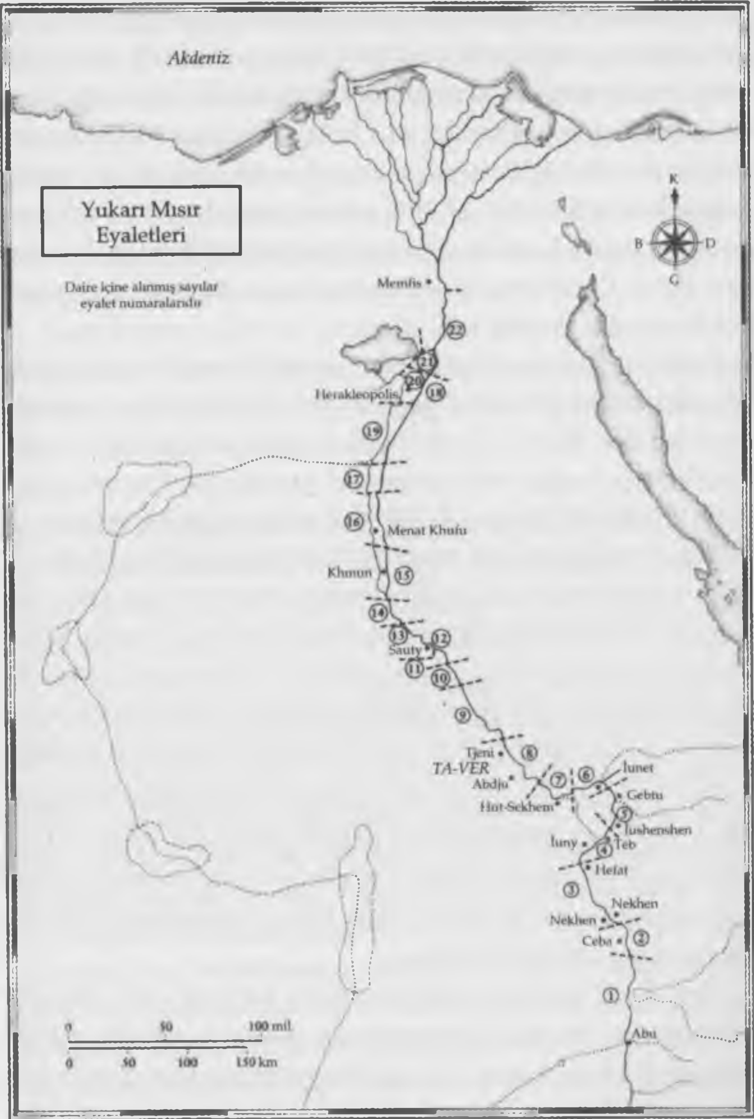
Ceba'yı ve Abu'yu dize getirmenin görece kolay olduğu görüldüyse de, Teb ve Gebtu merkezli dördüncü ve beşinci eyaletler özellikle bu türden saldırılara karşı bir savunma ittifakı oluşturmuş olduklarından tamamen farklı sorunlardı. Güçlerini kuzey sınırına yığan Ankhtifi, Teb eyaletine saldırdı. Ordusu İuny kalesini yıktı ve çöl üzerinden Teb'in batısına, kentin arka kapısına istediği gibi dolandı. Tebliler uygun zamanı bekleyerek düşmanın karşısına çıkıp onunla çarpışmadılar. Ankhtifi bu suskunluğu bir zayıflık işareti olarak yo-

rumladıysa da, daha fazla yanılamazdı. Birkaç yıl içerisinde Ankhtifi'nin üç eyaleti Teb tahakkümü altına girecekti. Hefat değil, ama Teb ulusal yeniden birleşme girişiminin başlangıç noktası olacaktı.

Teb egemenliği

Görünüşte, Teb eyaletinin yöneticileri de Herakleopolisli efendilerine sadıktılar. Ankhtifi'nin çağdaşı Tebli Büyük İntef kamu önünde kendisinin "kralın aziz dostu olduğunu" ilan etmişti. Hatta Herakleopolisli yetkililerin muhtemelen Ankhtifi'nin askeri saldırganlığına karşı bir yanıt olarak düzenledikleri büyük bir eyalet yöneticileri konferansında Teb'in temsil edilmesini bile kabul etmişti. İntef anlamlı bir biçimde konferansa kendisi katılmayıp yerine ordusunun denetçisini gönderdi. İntef kişisel olarak olmasa da konferansa katılarak müttefik eyalet yöneticilerine ve Herakleopolis kralına dikkatli biçimde bir ileti gönderdi: önemsiz eyalet yöneticileriyle bir masanın etrafında oturmaktan daha iyi ve acil işleri vardı ve kendisine ait önemli bir ordusu olan bir hükümdardı. Kolaylıkla sadakat taahhütlerinde bulunuldu. Bunlar İntef'in Teb'i ve büyük bir ittifakın başı olarak konumunu güçlendirmeye yönelik stratejik manevralarla yoğun biçimde meşgul olduğu gerçeğini değiştirmediler. İntef'in yalnızca Teb'in değil aynı zamanda "Yukarı Mısır'ın da Büyük Derebeyi" unvanını alması onun gerçek niyetini güçlü bir biçimde ortaya koymaktaydı. Eyaletlerden en azından biri, İunet eyaleti iletiyi anladı ve İntef'i bölgesel iktidar merkezi olarak tanıyarak ona olanca gücüyle destek verdi.

Bu ayrılma Herakleopolis krallığına ciddi bir darbeydi. Kheti Hanedanı'nın doğuşundan buyana İunet eyaleti Sülale'ye kararlıkla sadık kalmıştı. İunet eyaletinin yöneticisi, ittifakın yalnızca kendi eyaleti için değil, aynı zamanda iki komşu eyalet içinde sürdüğünün güvencesini vermişti. Teb

Akdeniz
Yukarı Mısır
Eyaletleri
Daire içine alınmış sayılar
eyalet numaralarıdır
K
B
D
G
Memfis
22
21
20
18
Herakleopolis
19
17
16
Menat Khufu
Khmun
15
14
13
12
Sauty
11
10
9
Tjeni
8
TA-VER
Abdju
7
6
İunet
Gebtu
Hut-Sekhem
5
İushenshen
İuny
4
Teb
Hefat
3
Nekhen
Nekhen
Ceba
2
1
Abu
0 50 100 mil
0 50 100 150 km

iktidarının gücünün artmasıyla birlikte, Herakleopolisliler bütün güney nüfuz alanlarının ayrılmasıyla karşı karşıya kaldılar. Herakleopolislilerin yanıtı son derece siyasiydi ve kışkırtıcı olma potansiyeline sahipti: Güneydeki Teb ile kuzeydeki İunet arasında sıkışmış Gebtu eyaletinin başına bir yerel yöneticinin göreve getirilmesi. Gerçekte, başka seçenekler çok azdı. Atanan kişi User, görevinin önemini fark etti ve eyalet başkentini Gebtu'daki geleneksel merkezinden Teb eyaleti sınırının sağında kalan İushenshen (bugünkü Khozam) kasabasına taşıdı. User buradan kelimenin tam anlamıyla düşmanın gözünün içine bakabilirdi.

Gebtu eyaletinin büyük bir stratejik önemi vardı. Gebtu yalnızca Doğu Çölü'nün geçiş kapısı değildi, aynı zamanda liderleri Batı Çölü'ne giden yollar üzerinde yasal yetki sahibiydiler. Bu yollar Nil Vadisi'nde, İushenshen'in tam karşısında kalan batı kıyısında bir noktadan başlayıp Sahra vahalarına ulaşmaktaydı. User ve kral efendileri, Ankhtifi'ye karşı oluşturulan savunma ittifakına bir çöl garnizonuyla katkıda bulunduğundan Teb'in Batı Çölü'nde zaten askeri bir mevcudiyet oluşturduğunu çok iyi biliyorlardı. Bu ilk adımın büyümesine izin verilmemesi hayatiydi. Tebliler Batı Çölü yollarını denetimleri altına alırlarsa, hükümdarları Nil Vadisi boyunca herhangi bir direnişin etrafından dolaşabilecek ve Herakleopolis'in en değerli kenti ve Yukarı Mısır Yöneticisi'nin merkezi kutsal Abdju'ya kara yoluyla doğrudan ulaşabilecekti. Böyle bir facia Kheti Hanedanı için kesinlikle sonun başlangıcı olurdu.

Tebli İntef duruma tepki olarak her zamanki gibi, dikkatli hesaplanmış bir parça propaganda eşliğinde uzayan sanlar listesine bir başka yeni unvanı ekleyerek niyetini ilan etti (o yalnızca tipik bir eski Mısırlıydı). İntef "kralın güney çölünün dar kapısındaki sırdaşı"[18] sanını alarak User'in "Doğu ve Batı Çölleri Denetçisi" rolüne doğrudan meydan okudu. En başın-

dan itibaren bir çıkar evliliği olan Teb-Gebtu ittifakı böylece resmen bozuldu. Artık iki eyalet bütün önemli çöl yollarının denetimi için açıkça kapışmaktaydılar. Çok geçmeden sözcükler savaşı tam anlamıyla bir savaşa dönüştü. Teb sınır boyunca aniden saldırarak İushenshen kasabasını yıktı. Gebtu sert direnişi artırıp istilacıları kovdu, birkaç askerini esir aldı. Gebtu Başrahibi İushenshen'in yeniden inşa edilmesini emrettiyse de, bunun uzun sürecek Teb saldırılarının ilki olduğundan en ufak kuşku duyulamazdı. Gebtu halkı kaçınılmaz olduğunu bildikleri savaşa kendisini hazırladı.

İushenshen saldırısı sırasında yakalanan savaş esirleri arasında en göze çarpanlar, Teb ordusunun hizmetindeki "Medja ve Vavat halkı" ile Nübyeli paralı askerlerdi. Mısır'ın "kum-sakinleri"ne karşı seferlerinde VI. Sülale'nin başlarından itibaren Nübyeli paralı askerler Mısır askeri stratejisinde önemli bir rol oynamışlardı. Nübyeli okçular özellikle cesaretleriyle ve yiğitlikleriyle ünlüydüler. Genç bir Nübyeli, görece daha büyük bir serveti ve ünü yoksul anavatanında oturarak değil yabancı bir orduya katılarak edinebileceğini biliyordu. (Nepalli Gurkaların Britanya Ordusu'ndaki rolü, eğitici bir modern koşutluk oluşturmaktadır.) Birinci Ara Dönem savaşlarında tüm taraflar Nübyeli paralı askerleri az ya da çok kullanmış olmalıdırlar, ama taraflardan yalnızca Teb onlara saldırı kabiliyetinde önemli bir yer verdi. Teb eyaletinin güney ucundaki İnerty'de yalnızca Nübyeli paralı askerlerden oluşan bir koloni kuruldu. Nübyeli paralı askerler Mısır defin göreneklerini benimsediyseler de, eskizsiz asimilasyon kalıbının sıra dışı bir istisnasını oluşturarak kendi güçlü kültürel kimlik duygularını korudular. Nübye kökenli olmaları cesur savaşçılar olarak toplumda edindikleri statüyü yükseltti. Savaş zamanı eski önyargılar yok olur. Mısır uygarlığı beklenmedik yollardan içerden dönüştürülmeye başladı.

Doğru zamanda doğru kişi: User'in ardılı olarak Gebtu'nun eyalet yöneticisi olan Tjauti adlı kişi, kraliyetinin efendile-

ri öyle istemiş olabilecekleri için bir lider olarak belirlendi. Tjauti'nin Teb yayılmasına direnişte gösterdiği kahramanlıklar Batı Çölü'nde uzak bir kayalığa hakkedilmiş olarak yakın zamanda gün ışığına çıktı. Yazıt Tjauti'nin çöl yollarını Herakleopolis ordularına açık tutmak için verdiği kahramanca mücadeleyi ve onun acımasız Teb düşmanlığını anlatmaktadır. "Kralın Yukarı Mısır çölü kapısındaki sırdaşı"[19] ismini alarak (İntef'in iddialarına karşı kasten düşmanca benimsenmiş bir unvan) Tebli rakibine doğrudan meydan okudu. Her iki taraf da büyük Kina Kıvrımı'nı boydan boya aşan Batı Çölü yollarının temel hedef olduğunu bilmekteydi: Kıvrım Teblilerin denetimine geçtiğinde Abdju ve bütün Orta Mısır saldırıya karşı korunmasız kalacaktı; Herakleopolis'in denetimine geçtiğinde ise Teb'in batı kısımlarındaki yerleşim merkezleri tehlikeyle karşı karşıya kalacaktı. Teb lideri olarak Büyük İntef'in ardılı, bir başka İntef (bu adın bu dönemde gördüğü rağbet kesinlikle kafa karıştırıcı olabilir) ana çöl yoluna yukarıdan bakan bir dağ zirvesinin denetimini ele geçirip yolu etkin biçimde trafiğe kapadığında Gebtuluların morali fena halde bozulmuş olmalıdır. Tjauti'nin kısa sürede bulduğu çözüm yaratıcıydı: yalnızca kuzeye kısa mesafede, doğu istasyonlarının Gebtu topraklarında güvende olduğu bir başka paralel yol inşa etti. Onun sözcükleriyle söyleyelim: "Bunu başka bir eyaletin hükümdarının kapattığı bu dağlık ülkeyi aşmak için yaptım."[20]

Ama Tijauti'nin başarısı kısa süreli oldu. İronik bir biçimde yeni, daha iyi bir çöl yolu yapma hamlesi kendi çöküşüne yol açtı. Tijauti'nin hatıra yazıtının yalnızca birkaç yarda ötesinde başka, çok daha kısa bir metin var. Yalnızca "Ra'nın oğlu İntef" yazılı. Bu yazıt Teb'in kuşkusuz çöl garnizonlarından birinden başlattığı süratli bir harekâtla Tjauti'nin yeni yolunu ele geçirdiğine işaret ediyor. Gebtu'nun Batı Çölü'nün denetimini kaybetmesiyle birlikte, Teb ile Yukarı Mısır'ın yönetim

başkenti ve kralların eski mezarlığı Abdju arasında hiçbir engel kalmamıştı. Bu bağlamda İntef'in yeni sanı "Ra'nın oğlu" oldukça anlamlıdır. İntef seleflerinden farklı olarak eyalet ya da hatta bölge yöneticisi unvanı ya da payesiyle yetinmedi. Artık krallığa talipti. Kendisi için egemenlerin eskiden taşıdığı "Kral" unvanını isteyerek Kheti Hanedanı'na doğrudan meydan okudu. Ödül en azından Horus'un tahtıydı.

Cephe hattında

Tebliler kendilerine güveniyor olabilirlerdi, ama rakipleri de krallığı savaşmadan bırakmayı düşünmüyordu. Artık resmen ilan edilmiş olan Mısır iç savaşı, dört neslin yaşamını biçimlendirerek bir yüzyıldan daha uzun bir dönem boyunca (2080-1970) sürdü. Çağın savaşçı karakteri zamanın anıtlarında güçlü bir biçimde yansıtılmaktadır: mezarlarda askeri sahneler yaygındır; dikilitaşlarda birçok insan ellerinde yay ve okla resmedilmiştir ve mezar eşyaları arasında gerçek silahlar vardır. Mısır toplumu daha önce böylesine askerileştirilmemişti. Her iki taraftan kalan anma yazıtlarının sayısının çok fazla olması, galibiyetleri ve yenilgileriyle savaşın Tebliler ve Herakleopolisliler adına gidişatını adil bir biçimde yeniden inşa etmemize olanak tanıyor.

Kina Kıvrımı'nı boydan boya aşan çöl yolunun denetimini ele geçirmek Kral (I.) İntef'in başlıca başarısı olmuş gibi görünmektedir. Ne olursa olsun, İntef'in kıymeti kendinden menkul hükümdarlığı on yıldan çok az uzun sürdüyse de, gelecekteki Teb yayılması için bir altyapı hazırlayarak en azından belirleyici bir stratejik atılımda bulundu. Oğlu ve ardılı II. İntef asayı almak ve savaşı yenilenmiş bir yoğunlukla sürdürmekte zaman kaybetmedi. II. İntef'in gözle görülür etkileyiciliği ve liderlik nitelikleri yakın çevresindeki yardımcıları arasında büyük bir sadakat uyandırdı. İntef'in yakın çevresinden olan Heni, efendisi "gün ve gece"ye hizmet ettiği için övünür. İktidardaki seçkinlerin kendilerini kenetlenmiş

bir savaş gücüne böylesine ciddi biçimde adamaları hızlı bir başarı getirdi.

Ama Teb, Abdju'nun kuzeyindeki kral yanlısı güçlerle çarpışmaya girmeden önce güney kanadını güven altına almak zorundaydı. Dolayısıyla Teb'in ilk hedefi Ankhtifi'nin eski askeri üssü üzerindeki denetimini sağlamlaştırmak oldu. Ya eyalet yöneticisinin yaşamının sonlarında ya da ölümünden çok kısa bir süre sonra yerli halk duvardaki yazıyı gördü ve kaderini Teblilerin eline teslim etti. Halen hüküm sürmekte olan kıtlık ve yoksulluk Teb'in başarısına katkıda bulunan etkenler olmuş olabilir. Halk açıkça geleceğinin II. İntef'in köleleri olarak daha güvenli (ya da az tehlikeli) olacağını hissetmekteydi. Teb aynı zamanda üç komşu eyalet Gebtu, İunet ve Hut-sekhem'in etrafını sarmak için denetimini kuzeye doğru genişletmekte de başarı gösterdi. Büyükbabası Büyük İntef'in iddiasını gerçekleştiren II. İntef, artık gerçekten Yukarı Mısır'ın Büyük Derebeyi idi ve bu itibarla Abu'dan Abdju'nun eteklerine kadar en güneydeki yedi eyalet boyunca "Güneyin Lideri" olarak kabul edilmekteydi.

II. İntef'in hükümdarlık döneminin ortasından itibaren (y. 2045) Teb ülkesinin kuzey sınırı Abdju'ya yaklaştı. Taver (Tjeni eyaleti) iç savaşta yeni bir ön cephe haline geldi ve Teb ile Abdju arasında ulaşımı sağlayan çöl yolları en sonunda Teb'in eline geçti. Bir Teb destekçisi, bir ordunun Taver'e saldırmak için "toz içinde" yol aldığını kaydederken,[21] bir başka şahit çarpışmayı ve Herakleopolis'in sadık yöneticisinin kovuluşunu hikâye etti: "Bir asinin (denetimi) altındaki Abdju'ya saldırdım. Kasabanın orta yerinde onu (kendi) tahtından indirdim."[22] Yazıt Teblilerin dilinin rekabet dilinden restorasyon diline zaten kaymakta olduğunu söylüyor: Eğer –kendisini Eski Krallık monarşisinin meşru ardılı olarak gören– Herakleopolis Sülalesi "asi" diye adlandırılıyorsa, Teb egemenliği bundan daha fazla ikna edici biçimde gözler önüne serilemezdi. Teb'in yayılmasını kurulu düzenin ortadan

kaldırılması olarak bir kenara atmak bir küçük görme olabilirdi. İktidarı dindar göstermek eski Mısır propagandacılarının daima gözde bir hilesiydi.

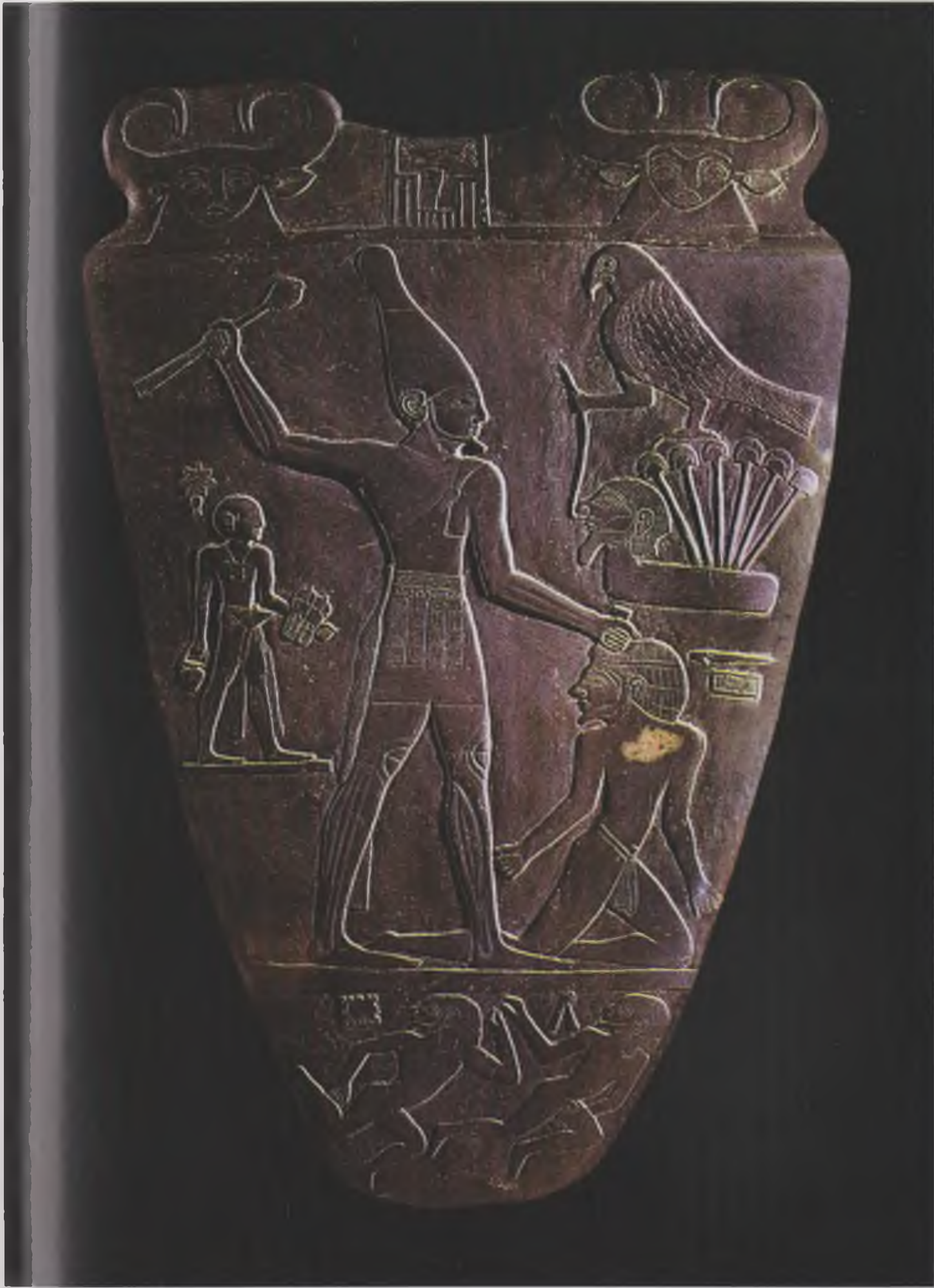
Teb askeri zaferini pekiştirmek için bütün Taver'e vergi koydu ve geliri Teblilere bıraktı. Bu başarıyla morali yükselen II. İntef, Mısır'ın Birinci Çağlayan'ın ötesindeki topraklara yeniden hükmetmesi için Abu üzerindeki denetimini kullanarak bir yüzyıldan daha uzun bir süre sonra ilk defa Aşağı Nübye'nin güneyine saldırdı. Teb'in ilerleyişi durdurulamaz gibi görünmekteydi.

Ama olayların, yenilmez olduklarını düşünenlerin aleyhine dönme gibi bir alışkanlıkları vardır. Sonradan türeme Teblilere karşı kral yandaşlarının bayrağını artık Herakleopolis hükümdarlarıyla yakın bağlantıları olan, Orta Mısır'ın Sauty kentindeki bir eyalet yöneticileri ailesi taşımaktaydı. İç savaş öncesi günlerine dönen Sauty –hükümdarının onuruna– Kheti adı verilen bir adam tarafından yönetilmekteydi. Kheti kraliyet çevresinde "kralın bir öğrencisi" gibi yetiştirilmiş ve kraliyet çocuklarıyla birlikte yüzme dersleri almıştı. Yüksek bir makama ulaşan Kheti kıtlığın kötü etkilerini azaltmak için eyaletinin dört bir yanında kapsamlı sulama kanalı inşaatları başlatarak kendini halkının yazgısını iyileştirmeye adamıştı: "taşkını eski tepecikleri aşması için bıraktım. ... Susayan herkes taşkından gönlünce faydalanabilir. Onlarla barış içinde yaşasın diye komşularına su verdim."[23]

Kheti'nin ardılı İtibi çok daha büyük bir tehditle, Teb'in saldırganlığıyla karşı karşıya kaldıysa da o bu sıkıntılı durumla başa çıkmakta Kheti denli kararlıydı. Nitekim II. İntef'in Abdju'ya saldırısına ateşli bir karşı saldırıyla karşılık verdi. Karşı saldırı başlıca hedefi olan Taver'in denetimini geri almayı başardı, ama korkunç bir bedel karşılığında: savaş boyunca bütün Abdju yerleşiminin kutsallığı kirletildi. Bu türden kutsal yerlere saygısızlık krallığın harmanisinde acı veren

bir leke, tanrılara karşı Herakleopolıs monarkının en sonunda pişmanlık duyacağı bir suçtu. Daha sonraki zamanlarda bunun en sonunda dengeyi Teb lehine çeviren bir olay olduğu görülecekti. Ama hali hazırdaki sonucu İtibi'nin güçleri için bir zaferdi. Teblilerin misilleme girişimi geri püskürtüldü ve bu ikinci başarı İtibi'ye "Güney'in Lideri"ni ayaklanan eyaletler kral yandaşlarının arasına katılmazlarsa daha fazla güç kullanmakla tehdit ettiği bir tebliğ yayımlaması için güven verdi. Ama İtibi'nin kendi özyaşamöyküsü öykünün daha sonrasında neler olduğunu bize anlatmaktadır. Okunmasını engellemek ve böylece Teblilerin böyle kararlı bir düşmana yataklık eden Sauty kasabası halkına karşı misillemede bulunmalarına mani olmak için İtibi'nin özyaşamöyküsünde Güney eyaletlerine meydan okunan bölümün üzeri sonradan alçıyla kaplandı. Tarihin bu taktik amaçlı yeniden yazılışı İtibi'nin ya da onun soyundan gelenlerin emirleriyle hayata geçirilmiş olsa da olmasa da, II. İntef'in mezar dikilitaşı İtibi'nin ünlü zaferlerinin üzerinden çok geçmeden, dengenin yine Teblilerden yana bozulduğu izlenimini vermektedir.

Kaderin tersine dönmesi II. İntef'in askeri bir strateji uzmanı olarak yeteneğinin küçümsenmesine neden olmamalıdır. II. İntef Taver'in kendi ordusu için bir bataklığa dönüşebileceğini fark etti: Abdju'yu ele geçirmeye ve orada tutunmaya çalışmak ordusunu yıllarca hareketsiz bırakabilir ve bu da Herakleopolis ordusunun güçlenmesine ve yeniden toplanmasına olanak verebilirdi. Bu çıkmazdan kurtulmanın tek yolu, tahmin edilebileceği gibi cesur ve tehlikeli olan bir yan manevraydı. Taver, Herakleopolis ülkesinin geride kalanından koparılırsa ele geçirilmesi çok daha kolay olacaktı. II. İntef, elli yıl süren uzun hükümdarlık döneminin son on yılında bu planı hayata geçirdi. Taver'in etrafındaki kuşatmayı güçlendirmek için denetimi altındaki çöl yollarını kullanarak

Kral Narmer'in Mısır'ın birleşmesini ve firavun devletinin kuruluşunu kutlamak için sipariş ettiği Narmer Paleti. Palet Mısır'ın kurucu belgesidir.

Yukarı Mısır manzarasının özelliği Nil Nehri'nin her iki yakasında yükselen falezlerin arasına sıkışmış dar ekilebilir toprak şeritleridir.

Nil Deltası'nın geniş, yeşil tarlaları, dar vadininkinden çok farklı bir çevre yarattığından eski Mısırlılar vatanlarını "İki Ülke" diye adlandırdılar.

Mısır tarihinin şafağında kralın gücü: Savaş Alanı Paleti, esirlerin geçit töreniyle (*üst kısım*) ve ölen düşmanlarının bedenlerini yiyen acımasız bir aslan olarak kralla büyük bir savaşın sonrasını betimlemektedir.

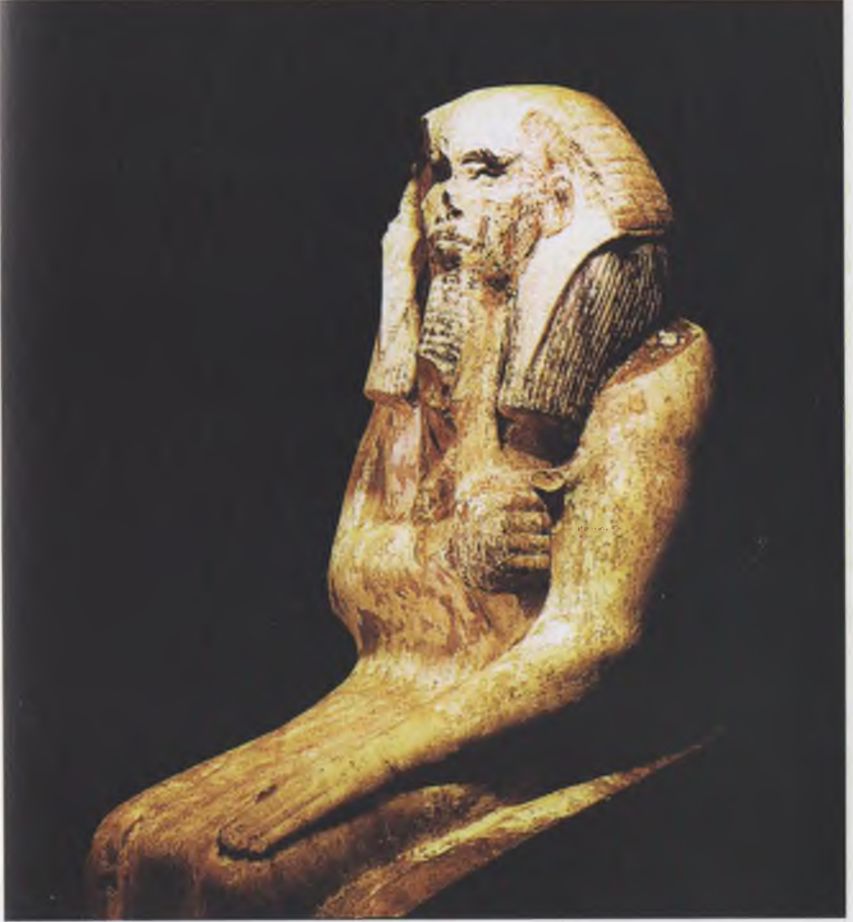
Kral Cet'in (I. Sülale) fildişi tarağı. Süsleme, şahin olarak gösterilen göksel tanrı Horus ile onun yeryüzündeki cisimleşmesi olan kral arasındaki ilişkiyi anlatmaktadır.

Kimliği belirlenemememiş bir I. Sülale kralının fildişi heykeli. Monark krallık yıldönümüyle ilişkilendirilen bedeni saran pelerin giymiş olarak gösteriliyor.

Yıldönümü pelerini giymiş Kral Khasekhemui'nin (II. Sülale) kireçtaşından heykeli. Heykel Mısır krallığının eski merkezi Nekhen'de bulundu.

Mısır'ın ilk piramidini inşa ettiren Kral Ceser'in kireçtaşından heykeli. Heykel ilk başta Sakkara'daki Basamaklı Piramit'in yanındaki, kralın ruhuna ebedi bir dinlenme yeri olarak hizmet etmesi amaçlanan özel bir tapınaktaydı.

Kral Keopes'in (I. Sülale) sedir ağacından barkası. Krala ahrete yolculuğunda hizmet etmesi için Büyük Piramit'in yanına gömülmüştü.

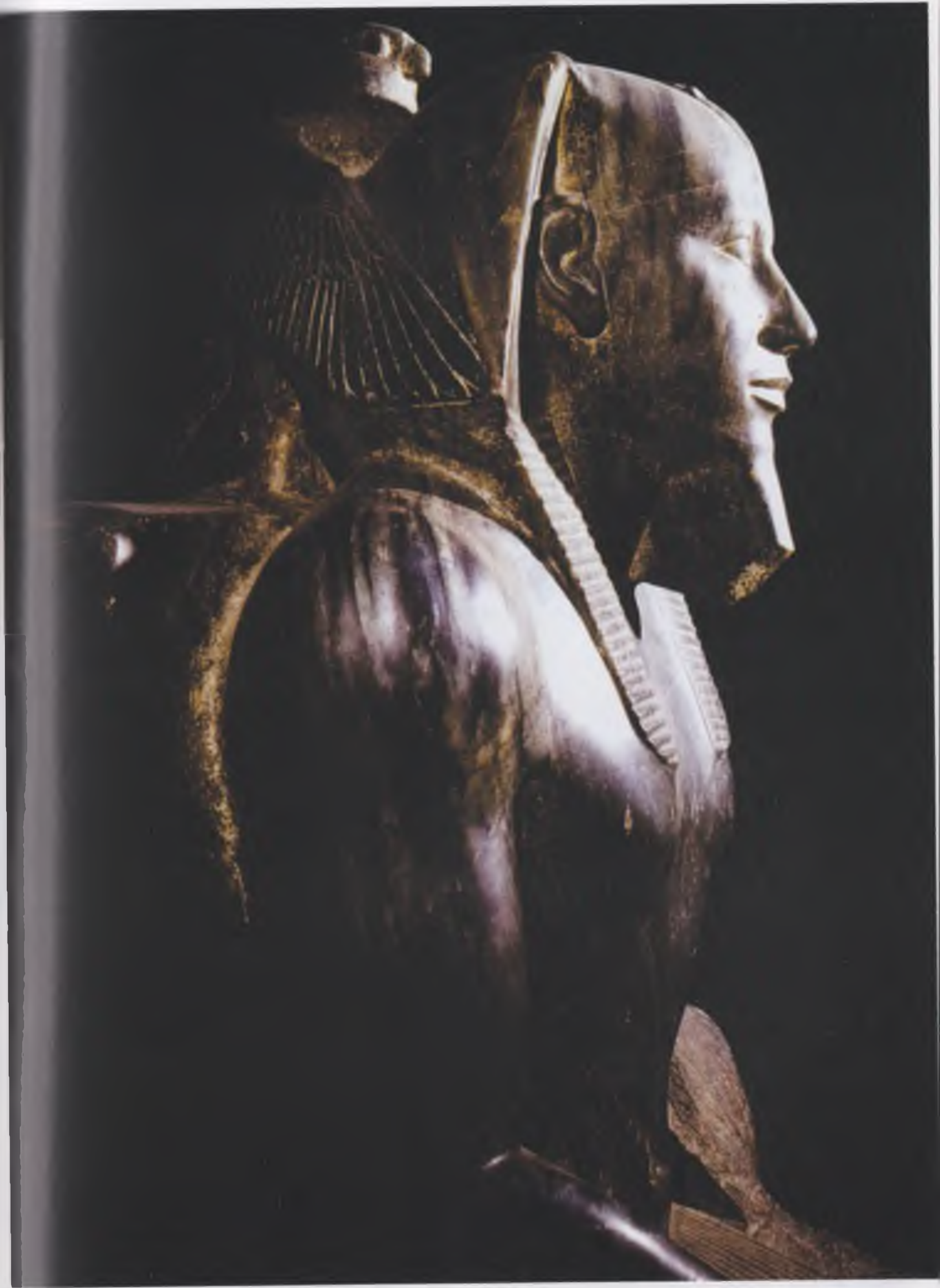

Prens Nefermat'ın (IV. Sülale) Meydum'daki mezarından kırmızı göğüslü kazların ve tarla kazlarının resmi. Resim piramit çağından Mısır sanatının başyapıtlarından biridir.

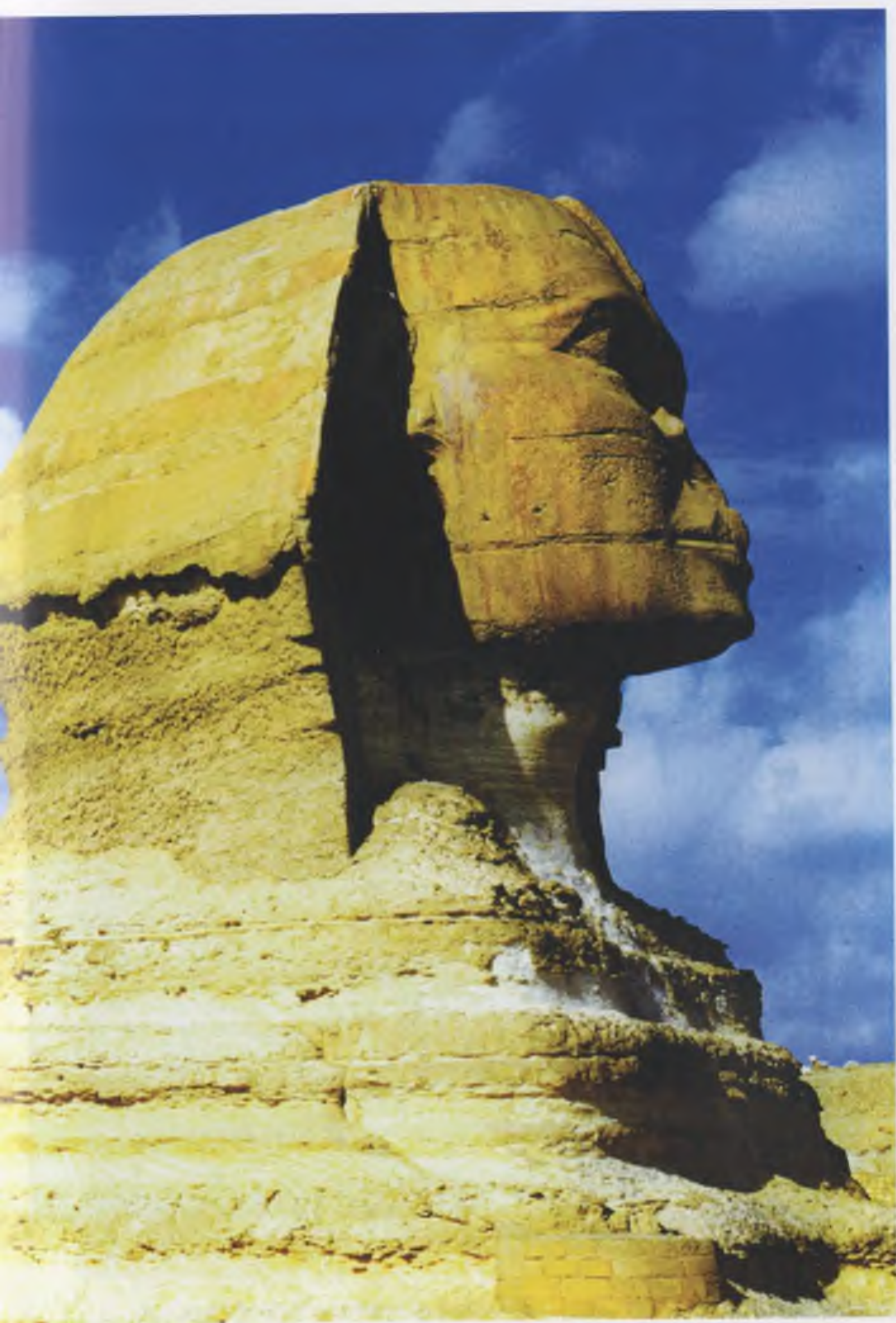
Kralın üstünlüğü: Ceser'in (III. Sülale) heykelinin kaidesinde kral düşmanlarının (yaylar) ve kendi Mısırlı tebaalarının (denizserçeleri) simgelerini ayaklarının altında eziyor.

Kral Kefren'in (IV. Sülale) Gize'de bulunan vadi tapınağındaki yeşiltaştan heykeli. Şahin biçimindeki tanrı Horus ilahi korumanın bir işareti olarak kralın başının arkasına tünemiş. Heykel kral yetkesinin bir ifadesi olarak eşsizdir.

Gize'deki Büyük Sfenks (IV. Sülale); arka planda Keopes'in piramidi görülmektedir. Bir aslanın bedenine ve bir kralın başına sahip olan sfenks monarkın gücünün etkili bir simgesiydi.

Kral Unas'ın (IV. Sülale) Sakkara'daki piramidinin iç odaları. Duvarları dünyanın en eski dini yazılar koleksiyonu Piramit Metinleri'yle kaplıyken, tavanı gökyüzüne benzetilmek için yıldızlarla dekore edilmiştir.

Vezir Kagemni'nin (IV. Sülale) Sakkara'daki mezarından renkli rölyef sandal sırıklarıyla sahte bir savaşı gösteriyor. Bu tür sahneler, yönetici seçkinin geç piramit dönemindeki yozlaşmış dünyasını anlatmaktadır.

Ankmahor'un (IV. sülale) Sakkara'da bulunan mezarındaki zanaatkârlar rölyefi. Üstteki şeritte metal işçileri metal potasını tutan ocağı ısıtmak için üfleme borularını kullanmaktalar. Alttaki şeritte mücevheratçılar boncuktan gerdanlıklar diziyorlar.

El-Brasha'dan ağaçtan tabut (XII. Sülale). Süsleme merhuma ahret seyahatinde yardımcı olacağı düşünülen nesnelerin, Mezar Metinleri'nden aktarmaların ve bir yol haritasının frizini içerir.

iki kuzey eyaletine karşı yeni bir savunma konumu teşkil etti. Destekleri kesilen Tjeni ve Abdju çok kolay hedefler haline geldiler ve hızla fethedildiler. İntef zaferini göstermek için Herakleopolis'teki rakibi Kral Kheti'ye onu Taver'de kargaşa çıkarmakla suçlayan bir mektup yolladı. İleti çok açıktı: Kheti, Abdju'nun kutsal mekânlarını savunmayı başaramadığından krallık hakkını kaybetmişti.

II. İntef'in mezar dikilitaşı (*The Metropoliaton Museum of Art © Photo SCALA, Floransa*)

Aksine, İntef kudretli bir fatih olduğu denli adil bir kral olduğunu göstermekte de kararlıydı. Savaşta acımasız, zaferde bağışlayıcı olan İntef yeni topraklarının on eyaletinde gıda yardımı dağıtarak kalpleri ve zihinleri fethetme savaşını kazanmakta azimli olduğunu ortaya koydu. Bu sayede yakın arkadaşlarından biri onun "ürünsüz bir yılda anavatanına bakan büyük biri"[24] olduğunu iddia edebildi. Doğal olarak bu tür ifadelerde iyi bir psikolojik savaş hamlesi söz konusuydu. Ama İntef'in dindarlığı gerçek gibi görünmektedir. Teb'deki

kaya mezarına dikilen görkemli mezar dikilitaşı, savaş onurları listesinden dolayı değil (onların yokluğunda bile iç savaşın olayları çok iyi bilinir), ama güneş tanrısı Ra'ya ve Teb tepelerinde yaşadığına inanılan koruyucu tanrıça Hathor'a sıra dışı ilahisinden dolayı dikkate değerdir. Şiir insanın zayıflığını ve büyük bir savaş liderinin görünüşünün arkasındaki ölüm korkusunu hissettirir:

Akşama emanet et beni:
Korusun;
Sabaha emanet et beni:
Sarıp sarmalasın;
Sabahın bebeğiyim,
Akşamın bebeğiyim.[25]

Bir kralın ölmesi daima büyük bir kaygıyı beraberinde getirmiştir. Tahtı arkasında bırakan Kral II. İntef kapasitesinde bir savaş kahramanı olduğunda bu Tebliler için çok büyük bir kaygı nedeni oldu. Kralın hazine bakanı Tjetji'nin yazdığı, tahtın devrine ilişkin nadir açıklamalardan biri, tahtın bir hükümdardan diğerine olaysız bir biçimde geçtiği izlenimini uyandırmaktadır: "[Tek vücutta barınan] İki Kral, Ra'nın Oğlu, [ve] Ra gibi sonsuza değin yaşayacak İntef ... ufka doğru huzur içinde yola çıktı. Şimdi oğlu miras yoluyla onun yerini aldı. ... Ben onu takip ettim."[26] Aslında yeni kral III. İntef tahta çıkmasına çıktıysa da, onun hükümdarlığı kısa sürdü (2018-2010). Teb'in çöller üzerindeki egemenliği "Kırmızı Ülke'nin hükümdarları"ndan (çöl reislerinden) övgüler alıyordu ve Yukarı Mısır'ı elli yılı aşkın zamandır kırıp geçiren kıtlık sona ermiş gibi görünmekteydi. Ekonomi zenginleşirken, savaşın hızı kesildi. Savaş alanında kırılgan bir ateşkes ilan edilmiş olmalıydı. En güneydeki sekiz eyalette Teb hükümdarlığı tartışmasızdı; Orta ve Yukarı Mısır üzerindeki Herakleopolis hükümdarlığı kesindi. Bu durum kolay kolay değişecek gibi görünmüyordu, ama bölünmüş bir ulus eski

Mısır dünya görüşüne göre kabul edilemeyecek bir şeydi. Adına yakışır bir kral bir eyaletin hükümdarı değil, İki Ülke'nin Efendisi olmalıydı.

Birleşme ve baskı

Nihai savaş çok gecikmeden gerçekleşti. III. İntef'in ardından tahta büyükbabasının taktik becerisini ve kararlılığını miras alan, genç, dinamik bir hükümdar geçti. Aslında yeni kral Mentuhotep adını Teb savaş tanrısı Montu'dan almıştı ve adına uygun yaşamakta kararlıydı. Yeni kral kendisine şöyle bir Horus adı seçti: Sankh-ib-tavy yani "İki Ülke'nin kalbine hayat veren". Bu ad onun Mısır'ı yeniden birleştirme arzusunu açıkça dışa vurmaktaydı.

Mentuhotep düşmanın yaşadığı iç huzursuzluğun büyük yardımını gördü. Sauty'nin yeni eyalet yöneticisi II. Kheti kendi eyaletinde ciddi bir muhalefetle karşı karşıyaydı. Yalnızca kralın güç gösterisi ve Herakleopolis kralı Merikara'nın kişisel yardımı eyalet yöneticisinin yoluna devam etmesine olanak tanımaktaydı. Sauty halkı düşünülmez olanı düşünmeye, Teb tarafına geçmenin yararlarını tartmaya başladı. Sauty'nin zor durumdaki yöneticisi, kısmen Teblilere bir gövde gösterisi yapmak, kısmen de huzursuz halkına bir amaç sağlamak için büyük filosunun başında güneye yelken açtı.

Mentuhotep'in krallıktaki on dördüncü yılında (y. 1996) Taver –Teb tarafındaki inatçı bela– yeniden ayaklandı. Bu nihai kışkırtmaydı. Teb ordusu Taver'i yerle bir ederek ve Herakleopolis'in içlerine doğru saldırarak kuzeyi ele geçirdi. Sauty yenildi ve yöneticisi tahtından indirildi. Artık Tebliler ile nihai ödül Herakleopolis arasında hiçbir engel yoktu. Mentuhotep'in ordusu Kheti Hanedanı'nın başkentine ulaştığında, kent mezarlığındaki mezarları yakarak ve yıkarak bütün öfkelerini açığa vurdular. Teb kralı ikna edici bir biçimde

anlatmak için hemen en güvenilir adamlarından birini kentin en önemli binasının, hapishanenin başına getirerek onu Herakleopolis'teki kişisel temsilcisi olarak atadı. Hapishane, savaşta ölmeyecek kadar talihsiz herhangi bir "asi"yi bekleyen yazgıydı.

Mentuhotep'in düşmanlarına acımasızca muamelesi Herak-leopolis'in kapılarında son bulmadı. Baş belası Taver'e, bu en asi eyaletin sakinleri üzerinde bir yasa ve düzen baskısı oluşturacak "deniz ve kara polis müdürü"[27] atadı. Mentuhotep'in güvenilir yardımcılarından bir başkası efendisi için vergi toplayarak "Taver, Tjeni ve onuncu Yukarı Mısır eyaletinin içlerine kadar"[28] seyahat etti. Vergiler, eski düşman bölgeye ceza niteliğinde iktisadi yaptırımların getirildiğini düşündürüyor. Vahalara kaçarak cezalandırılmaktan kurtulmaya çalışan Herakleopolis kralının yandaşları acımasızca izlendiler. Kaçaklar Teblilerin çöl yolları üzerindeki egemenliklerini unutmuşlardı. Kral muzaffer askerlerine seslenerek "sorun çıkaranlar"ın peşine düşmeleri için onları teşvik etti, vahaları ve Aşağı Nübye'yi ilhak etmek üzere harekete geçti. Abu'daki kaleye yerleştirilmiş bir garnizon Mentuhotep'e Vavat seferleri için bir atlama tahtası sağlarken, Batı Çölü'nde yürütülen askeri faaliyetler düşmanın potansiyel ikmal hatlarını kesmede ve her türlü kalıcı direnişi ortadan kaldırmada hayli etkili oldu.

Ülkenin sınırlarını güven altına alan kral, artık dikkatini içerdeki yönetim sorunlarına verebilirdi. Nil'in doğu yakasında, ülkeyi Doğu Çölü'nden Batı Çölü'ne boydan boya kat eden yolların buluştuğu bir yerde bulunan Teb kenti ilk defa Eski Krallık döneminin sonunda öne çıkmıştı. Teb'in mükemmel iletişim hatlarına sahip olması onu Yukarı Mısır'ın tamamı için doğal bir başkent kılmıştı. Teb'in önde gelen ailesinin iç savaşta oynadığı rol onun üstünlük statüsü iddiasını adeta güçlendirmişti. Kent halen bir hayli küçüktü ve kil tuğladan

kalın bir duvarla çevriliydi. Evlerin, ambarların, büroların ve atölyelerin iç içe geçtiği sokaklar İpetsut'daki (bugünkü Karnak) küçük Amon-Ra tapınağının etrafını bir ızgara görüntüsü oluşturacak biçimde sarıyordu. Herhangi bir eyalet başkenti gibi Teb'in de yerel bir yönetimi vardı. Teb'in başındaki vali, memurların yardımıyla tapu sicil kaydı, sulama ve taşkından korunma düzenlemelerinden ve vergi tahsilatı gibi temel yönetim görevlerinden sorumluydu. Bir ticaret merkezi olarak önem taşıyan nehir boyunca sıralanmış rıhtımlar, devlet temsilcilerinin ve şahıs müşterilerin satın almaları için mallarını indiren tüccarlarla dolardı. Çömlekçiler, marangozlar, dokumacılar, tabakçılar, kasaplar, fırıncılar ve biracılar: Teb'in arka sokakları el sanatı ve gıda üretimi görüntüleri, sesleri ve kokularıyla doluydu (tıpkı herhangi bir günümüz Mısır kentinin arka sokakları gibi). Teb sakinlerinin çoğu basit kil tuğladan evlerde yaşayan ve kendilerinden önceki sayısız nesil gibi her günü tarlalarda çalışmakla geçiren köylü çiftçilerdi. Ama kent sayıları artan iyi durumdaki ailelere, daha güzel mahallerde büyük evleri olan esnaf ve alt düzey bürokratlardan oluşan olgunlaşmamış bir orta sınıfa da ev sahipliği yapmaktaydı. Teb başka bir eyaletin merkezi olsaydı, Teblilerin ufukları sınırlı kalabilirdi, ama kentin ulusal önem kazanmasıyla birlikte ilerleme fırsatları mantar gibi çoğaldı. Güzel günler gelmişti.

Mentuhotep'in yönetimi altında hanedan merkezi resmen yeni ulusal başkent olarak teşkil edildi ve devletin bütün önemli makamlarına önde gelen Tebliler atandı. Yönetim reformlarını çok geçmeden tanrıbilimsel olanlar izledi. Kral iç savaştaki son evreyi işaretlemek için Horus adını "Neteri-het" yani "kutsal beyaz taç" olarak değiştirdi. Kral iç savaş yıllarında hayli hırpalanmış olan kutsal krallık ideolojisine eski gücünü kazandırmak ve onu yeniden inşa etmek için tasarlanmış radikal bir kendini yüceltme ve tanrılaştırma

programı için kolları sıvadı. Mentuhotep, Abdju ve İunet'den Nekhbeb'a kadar çoğunlukla tanrının seçtiği kişi olarak kendisine adanmış gösterişli kült yapıları inşa ettirdi. İunet'de eşi görülmemiş "kralların yaşayan tanrısı, en önemlisi" sanını aldı. Hüküm süren kralın yaşarken tanrılaştırılması kraliyet ideolojisinde yeni bir ayrılışa işaret etti. Mentuhotep açıkçası yarım yamalak işlerin adamı değildi.

Mentuhotep bu anıtları Mısır'ın kuzey eyaletlerinde kalan muhtemel isyancılara siyasi ileti göndermek için de kullandı. İunet'deki tapınak onu bir düşmana vururken çok eski bir pozda gösterdiyse de, simgesel kurban Aşağı Mısır'ı simgeleyen bir çift birbirine dolanmış papirüs ağacı gövdesi biçiminde temsil edildi. Resmin beraberindeki yazıt "bataklık bölgeleri"ni geleneksel Mısır'ın düşmanları listesine ekleyerek amacı vurgular. Mentuhotep'in Teb'in önemli bir merkezi olan İnerty'deki mabedinden bir rölyef, çok daha da açık sözlüdür. Rölyef kral tarafından dövülerek öldürülme kaderlerini acınacak bir durumda bekleyen diz çökmüş dört tutsaktan oluşan bir sırayı göstermekteydi. Sıranın başındaki –Nübyelinin, Asyalının ve Libyalının önündeki– "İki Ülke'nin reislerinin" temsilcisi bir Mısırlıdır. Mısır'ın yeni kralına göre, milli güvenlik yurtta başlamaktaydı. Bütün karşı güçleri ortadan kaldırmak için yürütülen savaşla ve milis harekâtlarıyla geçen on yılların ardından Mentuhotep yeniden birleştirilmiş Mısır'ın hükümdarı olarak statüsünün tartışılmaz olduğunu bildirecek denli kendini güvende hissetmişti. Bu duyuruyu bildik Mısır tarzını takip ederek yeni bir unvan, üçüncü bir Horus adı –Sema-tavy yani "İki Ülkeyi Birleştiren" adını– alarak yaptı. "Sıkıntı dönemi'nin hizipçiliği ve iç çekişmesi tarihe havale edilmişti. Mısır bir kere daha tanrı-kral tarafından yönetilen birleşmiş, ihtilafsız bir ulus olarak başını dik tutabiliyordu. Orta Krallık başlamıştı.

Savaşta ölenler (*Werner Forman Arşivi*)

Mentuhotep'in kalıcı anıtı, onun hükümdar kültünü yeniden öne sürme ve kendisini krallığa lekelenen ününü yeniden kazandıran hükümdar olarak gösterme kararlığının somut örneğini oluşturmaktadır. Teb'in batısındaki tepeler arasında bulunan bir vadide (aynı tepeler atalarına ilk askeri üstünlüğü sağlamıştı) Mentuhotep bir mezar anıtın yapılmasına başlanmasını emretti. Anıt yeniden birleştiren, yeniden doğuşu sağlayan bir krala uygun düşecek biçimde eski ve yeni düşünceleri kaynaştırdı. Mimari zekâ, atalarının Teb'inden mezarlar ile Eski Krallık'ın Memfis piramitlerini radikal ve yenilikçi bir tasarımda bir araya getirdi. Kraliyet mezarlığını

çevreleyen mezarlar kralın en yakın danışmanları ve en sadık hizmetkârları için hazırlandı. IV. Sülale'nin Gize'deki büyük saray mezarlığı bilinçli bir şekilde taklit edilmişti; kralın maiyeti tıpkı yaşarken yaptıkları gibi öldükten sonra da krallarının etrafını sarmayı sürdüreceklerdi.

Mezar kompleksinin tamamının en etkileyici öğesi kralın büyük mabedinin görüş alanı içinde bulunan kayaya açılmış basit, dekore edilmemiş çukurdu. Mentuhotep'in büyük planının tamamlanmış ilk bölümlerinden biri olan çukurda altmıştan daha fazla erkeğin üst üste yığılmış ketene sarılı bedenleri vardı. Otuz ila kırk yaşları arasında, boyları ortalama 1,76 m olan bu erkekler hayattayken güçlü ve uzun boylu olmalıydılar. Ne denli güçlü kuvvetli olsalar da, aynı kadere boyun eğmişlerdi: bedenlerindeki hasarların çoğunluğu ok yaralarının ve yukardan atılan ağır ve sert nesnelerin neden olduğu travmalardı. Bu erkekler, savaşta etrafı surla çevrili bir kasabaya saldırırken öldürülen askerlerdi. Yaralar bunların bazılarının tecrübeli eski askerler olduğunu gösteriyordu. Yine de bunların son sınavları göğüs göğse bir çarpışma değil, bir kuşatma muharebesi olmuştu. Gür kıvırcık saçları onları yeteri kadar koruyamadığından mazgallardan üzerlerine yağmur gibi yağan oklar ve çeşitli şeyler askerlerin bazılarını anında öldürmüştü. Yaralanan ama ölmeyen askerler kafaları sopalarla parçalanarak savaş alanında vahşice öldürüldüler. Savaş tüm hızıyla sürerken ölü bedenler akbabalara terk edildi. Ancak savaş kazanıldıktan ve kasaba ele geçirildikten sonra sağ kalanlar ölüleri topladı, onları cenaze törenine hazırlamak için kandan sırılsıklam olmuş elbiselerini çıkardı, temizlemek için bedenlerini kumla ovdu ve onları ketenle sardı. Ölüleri mumyalamaya kalkışmadılar. Farklı toplumsal katmandan ölüler arasında çok az ayrıma gidiliyordu. İki memur yalnızca daha iyi sarılmış ve basit, sade tabutlara konulmuştur. Definden önce, merhumların adları kefen bezlerine mürekkeple yazılmıştı: Ameny, Mentuhotep ve İntefiker gibi

asil Teb adları, Senbebi ("Bebi"nin kardeşi) ve Saipu (İpu'nun oğlu) gibi yakın akraba adları ve ayrıca Teb'in uzağında, kuzeydeki timsah tanrı Sobek'in kült merkezlerine yakın bir kökeni belirten Sobekhotep, Sobeknakth ve Shetepibsobek gibi adlar. Resmi bir savaş mezarına gömülmekle onurlandırılan bu katledilmiş askerlerin iç savaşın belirleyici çarpışması nihai Herakleopolis saldırısına katılmış olmaları olası gibi görünmektedir. Bunlardan bazıları yerel halktan olmalarına rağmen kendi hükümdarlarına karşı Teb ordusunu desteklemiş ve bundan dolayı da özellikle onurlandırılmış olabilirler. Herakleopolis'in fatihi ve Mısır'ın birleştiricisi Kral Mentuhotep bakımından, kendi mezarının yakınına ulusal bir anıtmezar inşa etmek ustalıkla hesaplanmış bir propaganda girişimiydi. Anıt çağdaşlarına ve gelecek nesillere Teb'in yaptığı fedakârlıkları güçlü bir biçimde anımsatacaktı. Bu, Mentuhotep'in daima büyük bir savaş lideri olarak anılmasına neden olacaktı. Ardıllarının yönetim biçimlerinin nasıl olacağını önceden haber verircesine, ulusun savunucuları olan kral ile "kardeşleri" mitini pekiştirecekti.

Şehitlik başka bir şeyin daha habercisiydi: Orta Krallık'ın yepyeni dünyasında, birçok kişi için şerefli ölüm, yaşam hazlarının yerini alacaktı.

7
Ertelenen Cennet

Bir ümit

Eski Mısır ölümü takıntı haline getirmiş bir uygarlıkmış gibi görünmektedir. Piramitlerden mumyalara, Mısır kültürünün kendine özgü özellikleri cenaze görenekleriyle bağlantılıdır. Yine de daha yakından bakıldığında, Mısırlıların kaygılarının merkezinde ölümün değil, ama onu alt etme araçlarının yattığı görülür. Piramitler Mısır kralları için yeniden dirilme makineleri olarak tasarlandılar. Mumyalar, ölülerin edebi ruhlarına sürekli ikametgâh sağlamak için yapıldılar. Eski Mısıra ilişkin modern görüşleri ölüme ilişkin inançlar ve mezar eşyalarının biçimlendirmiş olmasının sebebi muhtemelen çölün kenarındaki mezarlıkların taşkın ovasındaki kasabalar ve köylere oranla daha eksiksiz şekilde günümüze ulaşmasıdır. Antik yerleşimleri kazmak zor, yorucu ve kesinlikle daha az çekiciyken, mezarlar arkeolog nesillerine zengin ve görece kolay toplanılacak şeyler sağlamıştır. Buna karşın ahret hayatına ilişkin inançların ve göreneklerin Mısırlılar için taşıdığı önemin çağımızdaki arkeolojik etkinliklerden ötürü büyütüldüğünü de söyleyemeyiz. Eski Mısır'da, eğer ölüm nihai yok oluşa yol açmayacaksa, öteki dünyaya uygun biçimde hazırlanmanın temel bir görev olduğu düşünülmekteydi.

Öteki dünyada hayat olduğu inancının ve bu yeni hayat için gereken hazırlıkların geçmişi Mısır'ın ilk tarihöncesi kültürlerine, eski Mısır'ın karanlık dininin uzun dönemdeki gelişiminde bir dönüm noktası olan Eski Krallık'ın (2175-1970) çöküşünü izleyen, bir yüzyıl ya da daha uzun süren siyasi

huzursuzluğa değin uzanabilir. Firavun uygarlığının sona erene kadar ayakta kalacak olan en ayırt edici özellikleri, inançları ve uygulamaları iç savaş dönemine ve sonrasına eşlik eden toplumsal değişim potasında biçimlendirildi. Monarşinin zayıflaması nüfusun bütün kesimlerini az ya da çok etkiledi. Güçlü bir devletin var olması ya da var olmaması nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan okuma yazma bilmeyen köylülerin hayat biçimlerinde çok az değişiklik yarattı. Uzun günler boyunca tarlada çalışmak, tohum ekmek, çapa yapmak, hayvanlara bakmak ve ekin biçmek, güneşin doğuşu denli öngörülebilirdi. Ne var ki beceriksiz bir yönetimin etkileri sıradan halk ve onların aileleri için uzun dönemde yıkıcı olabilirdi. Merkezi yetkenin çökmesi ahlaksız yerel memurların aşırı yüksek vergi toplamalarının yolunu açtı. Sulama ve taşkından korunma sistemlerinin umursanmaması, yetersiz hasat ve kıtlık olasılığını artırdı. Devletin tahıl depolamayı başaramaması köylülerin yegane güvencesini ortadan kaldırdı. Bu yüzyıldan ya da II. Pepi'nin ölümünü izleyen yüzyıldan görgü tanıklarının anlatılarının ülkede açlığın kol gezdiğinden bahsettikleri neredeyse kesindir. Toplumsal piramidin tepesindeki küçük bir gurubu oluşturan okuryazar seçkinler için, siyasi bunalımların etkileri olasılıkla hayatı daha az tehdit eder nitelikte olsa da, daha uzun süreliydi. Kıdemli memurlar bir sonraki öğünlerinden emin olabilirlerdi, ama bir sonraki terfilerinden olamazlardı. Ne zaman ki onur çeşmesi kurudu, egemene sadakatle hizmet aniden ortadan kayboldu. Etkili yerel aileler bolluk içindeki yaşam tarzlarını korumak için kendi kaynaklarına güvenmek zorunda kaldılar. Kraliyet himayesinden ve yetkesinden yoksun kalan bu ailelerin çoğu yollarına kendi başlarına devam etmeye karar verip topluluklarını eskisi gibi yönetmeye devam ettiler ve birçok kraliyet imtiyazını kendilerinde topladılar.

Artık hiçbir şey eskisi kadar kesin olmadığı için, Piramit Çağı'nı tanımlayan kralın hükmü ile şahsın hükmü arasında-

ki katı ayrım da çöktü. Gündelik varoluş giderek zorlaştıkça ve belirsizleştikçe, mezarın ötesinde daha büyük kesinliklere duyulan ihtiyaç kendisini daha fazla hissettirir hale geldi. Zorunluluk buluşun anasıysa, VI. Sülale sonrasında Mısır'daki yaşamın acımasız gerçekleri tanrıbilimsel buluş için verimli bir ortam sağlamış olmalıdır.

Barış ve refah dönemlerinde, mezarların ve mezar eşyalarının sessiz kayıtlarından anlayabildiğimiz kadarıyla, yönetici sınıf kötü görünümlerinden arındırılmış olsa da temelde yeryüzündeki yaşamın bir devamı olan ahret hayatını beklemekten hoşnuttu. Piramit Çağı'nın özenle dekore edilmiş mezar mabetleri, bir kesinlik çağını ve ölümden sonraki yaşam konusunda ağırlıklı olarak maddeci olan bir bakış açısını yansıtır. Mezar dekorasyonunun, aslına bakılırsa mezarın kendisinin temel amacı, mezarın ötesindeki yaşamda ölüye bütün maddi ihtiyaçlarını sağlamaktı. Meşgul fırıncılar, çömlekçiler, marangozlar ve maden işçileri; avladıklarını karaya çıkaran balıkçılar ve yemek, kümes hayvanları, güzel mobilyalar taşıyan sungu taşıyıcıları sahneleri: bütün bunlar mezar sahibinin dünyevi ahret yaşamını sürdürmesi için ebedi bir yiyecek, içecek ve diğer gereksinimlerin tedarikini güvenceye almak için tasarlanmıştı. Kral kozmosun güçlerine sahip bir yıldız olarak yıldızlar arasında bir ahret yaşamı umabilirken, bu kader en yüksek devlet görevlileri için bile yasaktı. Yaşamda olduğu gibi ölümde de kral ile teba ayrı kurallara tabiydiler.

Bu katı ayrımlar zayıfladı ve kraliyet yetkesi II. Pepi'nin uzun hükümdarlık dönemi ve onun izleyen kargaşa boyunca zayıfladığı için en sonunda çöktü. Tanrıların eşliğinde aşkın bir ahret yaşamı düşüncesi, bütün topluma yayıldı ve defin uygulamalarını ve genel olarak kültürü dönüştürdü. Dünyevi başarı ve ölüm sonrası için "iyi bir hatıra" artık yeterli değildi. Öteki dünyadan daha iyi şeyler umma, başkalaşım ve dönüşüm umudu en önemli şey haline geldi. Ölümden sonra

insanı neyin beklediğine ilişkin düşünceler ayrıntılandırıldı, bir sisteme bağlanıp en yaratıcı formülleştirmelerde birleştirildi. Bu süreçte eski Mısırlılar daha sonraki uygarlıklar aracılığıyla yankılanacak ve Yahudi-Hıristiyan geleneğini biçimlendirecek günah, tehlikelerle ve iblislerle dolu yeraltı dünyası, büyük tanrının önünde nihai yargılama ve muhteşem bir yeniden dirilme vaadi gibi temel kavramları icat ettiler.

Herkes için ahret yaşamı

Daha önceleri, büyük piramit inşacılarının zamanında, ne biçimde olursa olsun, yeniden diriliş krala ayrılmıştı ve –Unas örneğinde olduğu gibi, tanrıları ortadan kaldırmak anlamına gelse bile– kralın kutsal bir statüye ulaşmasına bağlıydı. Kutsal âleme ulaşmak için yeterli etkiye, bilgiye ve payeye yalnızca gökyüzü tanrısı Horus'un dünyevi cisimleşmesi ve güneşin oğlu olarak kral sahipti. Krala ait bu ayrıcalığın yasaklayıcı yapısındaki ilk çatlaklar II. Pepi'nin hükümdarlık döneminde belirdi. Ne gariptir ki monarkın bu eşsiz ayrıcalığının aşınması kraliyet ailesinin içinde başladı. Pepi'nin üvey kız kardeşi Neith'in o zamana kadar hükümdara ait oldukları kabul edilen ilahilerin derlemesinden yararlanan metinler hakkedilmiş kendisine ait küçük bir piramidi vardı. Gelenekten bu küçük kopuşun küçük dalgaları Mısır toplumunun daha geniş bir kesimine hemen yayıldı. Sarayın protokol ihlallerini fark edemeyeceği denli uzak mesafedeki Dakhla Vahası'nda vali Medunefer Piramit Metinleri'nden seçilmiş koruyucu büyülü sözlerle donatılmış olarak defnedildi. Bir nesil sonra bir başka memur mezar odasının duvarlarını Unas'ın piramidinde kullanılan seçkiyle dekore ederek daha da ileri gitti. Çok geçmeden eyaletlerdeki küçük yöneticiler kendileri için Piramit Metinleri'nden seçme parçalar ve yeni kompozisyonlar hakkettirdikleri ağaç sandukalar sipariş ettiler.

II. Pepi'nin ardıllarının bu temel toplumsal ve dini değişime nasıl tepki verdiklerini söylemek zor: Kral İbi'nin

Sakkara'daki küçük piramidi dışında VIII. Sülale ve Herakleopolis hükümdarlarının mezarları halen gün yüzüne çıkarılmamış durumda. Büyük bir olasılıkla, bu anıtlar kral sahiplerini sıradan halktan ayırmanın yeni biçimlerini cisimleştirdiler. Yine de kraliyet metinlerinin ve imgelerinin yurttaşlar tarafından kullanılması eski Mısır uygarlığının temel yapısındaki deprem niteliğinde bir değişimi temsil ediyordu. Kral ile tebaası arasında tarihin şafağından beri var olan katı ayrım kesin bir biçimde yıkılmıştı. Artık her Mısırlı ahret yaşamında kutsallığa erişmeyi, sonsuza dek sürecek bu ikinci yaşamı tanrılarla birlikte geçirmeyi umut edebilirdi. Kral ile tebaası arasındaki ayrımın bulanıklaşması, garip bir biçimde kralın kendine özgü konumunun vurgulanmasına hizmet etti. İçine kraliyet simgeleri resmedilen özel sandukalar, sahiplerine kutsal statüye ve dolayısıyla ölümden sonra yeniden dirilişe ulaşmaları için gereken şeyleri ancak kralın taklit edilmesi yoluyla sağlamaktaydı. Bir siyasi parçalanma ve iç savaş döneminde, bu, halka kutsal krallığın yaşadığına, iyi durumda olduğuna ve nihai kaderlerinin iyiden yana bir gücün etkisi altında olduğuna güvenmelerini sağlıyor olabilirdi. "Ahret yaşamının demokratikleştirilmesi" denilen şey, her şey olabilirdi ama demokratik değildi ve bu bakımdan tamamen eski Mısır'a özgü bir dönüşümdü.

Ahret hayatının yolunun açılması denli onun canlandırılmasındaki değişim de radikaldi. Piramit Metinleri'nin birçoğu kralın yıldızlara yolculuğuna ve "yok edilemezler" arasındaki kaderine duyulan çok eski inancı vurgulasa da, büyülü sözcüklerden bazıları daha yeni bir anlayışı, ölü kralın Osiris'le birleşmesini devreye sokmuştu. Bu eski yeryüzü tanrısına yeraltı dünyasının hükümdarı olarak hem büyük saygı gösterilmekte hem de ondan korkulmaktaydı, ama onun ölünün çürümesi karşısındaki zaferi krala ve daha sonra bütün halka yeniden dirilmenin sözünü vermekteydi. Ebedi yaşam evrenin değişmeyen ritminde olduğu kadar yeryüzünün yeme-

ğinde de aranabilirdi. Osiris ölümün galibi ve onun yer altı krallığı ölülerin başlıca hedefi haline geldi. Osiris'in yeraltı diyarı ilk önce Mısırlıların kutsal ahret yolculuğu düzenlemesiyle birleşti, ardından en sonunda onu yerinden etti.

Ölümden sonrasını Osiris'le özleştirme genel eğilimi, defin göreneklerinde önemli, gözle görülebilir değişikliklere yol açtı. Mumyalamanın en başından beri amacı ölünün bedenini olabildiğince tanınabilir bir biçimde korumaktı. Ölünün organları, el ve ayak parmakları ayrı ayrı sarılarak ve yüz hatları keten sargılarla kalıba alınarak neredeyse canlıymış gibi bir görünüş elde edilebiliyordu. Merhum Osiris'e dönüşebilmeyi dilediğinden insani ayırt edici özelliklerinin korunması artık zorunlu değildi. Ölü beden baştan ayağa ona klasik mumya biçimini veren ve koza izlenimini uyandıran sargı bezleriyle sarılmaktaydı. Şekil değiştirmenin bu dış görünüşü uygun birleşmeleri istemek için yeterli olsaydı mumyalama süreci bile göz ardı edilebilirdi. Mumyalama işlemi kısa kesilip evreler atlandığı için sargıların altındaki Orta Krallık mumyalarının birçoğu çok kötü durumdadır. Kimi zaman beynin kafatasında, organların bedende bırakılması kokuşmaya neden olmaktaydı. Bedenin yeterince kurutulamaması ya da pahalı merhemlerde ekonomi yapılması yumuşak dokularda çürümeye yol açmaktaydı. Ama dini kaygılar artık cenaze inançlarının merkezinde yer alan maddi ihtiyaçların yerini almıştı; işlevlerini yerine getiren bir beden öteki dünyaya bir geçiş belgesinden daha az önemliydi. Osiris gibi görünmek üzere sarılıp sarmalanmak iyi bir başlangıçtı.

Keşfedilmemiş ülke

Ölümü alt etmek, yeniden dirilmeyi başarmak ve yeraltı dünyasının gizli tehlikeleri arasında yol almak, etkili bir büyü gerektiriyordu ve bu büyü sayesinde metinler ve görüntüler kendi başlarına hayat buluyordu. Eski Krallık dönemine ait şahıs ve kral mezarlarında, mezar odasının ve mezar tapına-

ğının duvarlarına büyülü sözcükler ve resimler hakkedilmiş ya da boyanmıştı. Ne var ki II. Pepi'nin ölümünü izleyen dönemde kraliyet atölyelerinin inişe geçmesi ve zanaatkârlık geleneklerinin yavaş yavaş yok olmaya yüz tutması nedeniyle mezar dekorasyonu giderek nadir görülür hale geldi. Tecrübeli sanatçılar artık çok kolay bulunamıyordu. Üç boyutlu ağaç modeller, çalışan zanaatkârları betimleyen resimlerin yerini aldı. Modern bilim insanlarına göre, minyatür, ama karmaşık fırıncı, biracı, kesimhane ve dokuma atölyesi modelleri, eski teknolojiyi yeniden inşa etmek için altın madenleridir. Mısırlılar için, bunlar kültürel yoksulluk döneminde fakir bir adamın güzel resimlerin yerine kullandıkları şeylerdi. Dekore edilmiş mezarların yokluğunda, sandukalar hem dekorasyonun odağı hem de ölüye ahret hayatında yardımcı olacak sihirli formülün (uygun biçimde Sanduka Metinleri diye adlandırılan) tuvali haline geldi.

Sahibinin yeniden dirilişine yardım etmek için, mumyalanmış beden yan yatırılır ve doğuya, yükselen güneşe doğru çevrilirdi; doğal görüngüler arasında eşsiz olan güneşin doğuşu öncesindeki gecenin karanlığından sonra gündelik yeniden doğuş vaadini sunardı. Sandukanın doğu cephesindeki mumyanın yüzüne göre dikkatli bir biçimde hizalanıp boyanmış bir çift sihirli göz ölünün güneşin doğuşundan yaşam ülkesine doğru "bakmasına" olanak tanırdı. Bu gözler bilinçli bir biçimde bir şahinin hatlarını anımsatır ve ölüye Horus'un bütün görme gücünü verirdi. Ölü, kesişen ve çakışan bu simgecilik aracılığıyla yeraltı tanrısı Osiris'le özdeşleştirilir ve en güçlü iki kutsal varlığın, Ra'nın ve Horus'un yardımını görürdü.

Böylece, sandukada güvende olan, güneşin ışıklarıyla yeniden doğup hayata dönen şekil değiştirmiş mumya, kendi ahret yolculuğuna çıkardı. Ya da daha ziyade yolculuklarına. Bildik eski Mısır dünyasında cennete giden iki farklı yol hayal ediliyordu. Bu yollar eski Mısır'ın "ahret kitapları"nın

en eskisi olan *İki Yol Kitabı*'nda betimlenmişlerdir. Sanduka Metinleri'nin bu özel derlemesi Eski Krallık Piramit Metinleri'nden daha önce dile getirilmiş olan bir inancın iki rakip ölçütünü ortaya koyarak iki çelişen kader ifade eder. Güneş tanrısıyla birlikte kutsal ahret yaşamı bir seçenekti ve artık tamamen ulaşılabilirdi. Cennetin bu uyarlamasına katılım için insan başlı bir kuş olarak hayal edilen ölünün ruhu, sandukadan uçup çıkar ve mezardan göklere yükselir. Ruh her gece, güneş yeraltı dünyasına battığında güvenlik için mumyaya geri döner. Bu ruh anlayışı (ya da *ba*) eski Mısırlıların tanrıbilimsel ayrıntılandırma tutkusunu ve yeteneğini mükemmel biçimde ortaya koymaktadır. Bireyin kişiliği olarak görülen ve birey hayattayken bir tür onun ikinci kişiliği olarak var olan *ba*, ancak ölünün güneş çevrimine katılmasına olanak tanıyan ölümden sonra ortaya çıkar. Bununla birlikte, ruhun her sabah yeniden doğması için her gece –mumyalanmış beden biçimindeki– Osiris'le yeniden birleşmesi gerekmekteydi.

Ba'nın karşılığı *ka*, ebedi ruhtu. Ebedi ruh yaşamını sürdürmek için yiyecek ve içecek desteğine ihtiyaç duyardı ve kişi *ka* aracılığıyla alternatif yolu izleyebilir, yeraltı dünyasından Osiris'in ikametgâhına yolculuk edebilirdi. Ölü, yaşam diyarından, nihayetinde varacağı noktaya, Sungu Alanı'na doğru epik bir geziye çıkardı. Mısırlılar bu mitsel diyarın, doğu ufkunun yakınında, güneşin doğduğu yer olduğuna inanırlardı. *Ka* batıdan doğuya doğru seyahat ederken, güneşin karanlık diyardan geceleyin ilerleyişini izler ve onun günlük yenilenişini paylaşırdı. Ama bu seyahatin salimen tamamlanması kolay bir görev değildi. Sanduka Metinleri'ne göre, yol engellerle ve tehlikelerle doluydu: girilecek kapılar, geçilecek kanallar, sakinleştirilecek iblisler, öğrenilecek ezoterik bilgiler. Bir örnekte, bir ölü güneş tanrısının gemisinde yer almak için geminin çeşitli parçalarını öğrenmek zorundaydı.

Sihirli sözcükler, bu tür engelleri aşmak için büyülü araçlar sağlıyordu ve bazı sandukalar Sungu Alanı'na giden yoldaki çeşitli denizleri, adaları, kanalları ve yerleşkeleri gösteren ayrıntılı yeraltı dünyası haritalarıyla süslendi (tabii bunlar, ölünün rahatça ulaşabilmesi için, sandukanın iç kısmındaydı). Ölüm ile kurtuluş arasında dikilen şeylerin korkutucu betimlemeleri Hieronymus Bosch'un evrensel ölüm korkusunu ve umutsuz ebedi yaşam isteğini yansıtan cehennem vizyonunu akla getirmektedir. Eski Mısırlıların korkuları tanıdık kuraklık ve kıtlık felaketlerinden kafaları üzerinde yürümek, idrarlarını içmek ve dışkılarını yemek zorunda kalacakları baş aşağı dönmüş bir dünya gibi olağandışı korkulara değin uzanmaktaydı. Sanduka Metinleri insanın hayal gücünün en uç noktalarını sergiler.

Bununla birlikte en nihayetinde varılacak yer, bütün sınavlara ve sıkıntılara değerdi. Mısırlılar Osiris'in topraklarını Cennet Tarlaları olarak, rekor mahsuller veren yemyeşil, sulak tarım arazileri, bol ürün veren bağlar ve bahçeler, sonsuz barış ve bolluk manzarası olarak hayal ettiler. Seyahatin sonuna varan ölü, ahret hayatının tatminini sabırsızlıkla bekleyebilirdi.

> Orda yemek yiyip gezeceğim.
> Toprağı sürüp ekin biçeceğim.
> Sevişip doyuma ulaşacağım.[29]

Bu, ölünecek bir ahret hayatıydı. Bu tarım idilini yöneten, yeniden dirilmenin örneği ve ebedi yaşamın en kesin kaynağı tanrı Osiris'ti. Ölü, Osiris'e katılmak için güçlüklerle mücadele ederek yalnızca kendi yeniden doğuşunu değil, aynı zamanda tanrının sürekli yenilenmesini de güvence altına alırdı. Mitolojik terimlerle söylenirse, ölü, babası Osiris için Horus gibi hareket etmiş ve Osiris bunun için onu uygun biçimde ödüllendirmişti. Bu ahret hayatı anlayışının mirasın ve

ardıllığın büyük önem taşıdığı bir dünya yansıtması rastlantı değildi. Sanduka Metinleri bölgesel yöneticilerin güçlü oldukları bir ortamda oluşturulduklarından onların özel kaygılarını yansıttılar. Eski Mısırlılar, tıpkı bütün insanlar gibi, gündelik deneyimlerini dini inançlarına yansıttılar.

Muzaffer Osiris

Osiris'in bulanık kaynaklardan ölülerin evrensel tanrısı olmaya yükselişi yeni dinsel düzenin merkezinde yer alır. Osiris niteliklerini kendisine mal ederek ve tapınaklarını gasp ederek çok daha eski bir sürü mezarlık tanrısını gölgede bıraktığından Mısır'ın en saygı duyulan tanrısı haline geldi. Deltanın ortalarında yer alan Cedu kasabasının halkı, öldükten sonra mucizevi biçimde yeniden dirilen dünyevi bir hükümdar olduğuna inandıkları yerel tanrıları Andjety'ye yüzyıllardır tapmaktaydılar. Osiris kültü kraliyet ikametgâhından dışarıya doğru yayıldıkça bu tamamlayıcı inançları özümsedi ve Cedu Aşağı Mısır'da başlıca Osiris kült merkezi haline geldi. Andjety ayrı bir tanrı olarak neredeyse tamamen ortadan kaybolarak geçmişte kalan bir halk anısı haline geldi. Benzer bir süreç ülkenin güneyinde, Abdju'da da yaşandı. Abdju'da yerel halk sıklıkla çöl mezarlıklarında dolaşırken görülen çakal biçimindeki bir mezarlık tanrısına tapmaktaydı. "Batılıların en önemlisi" Khentiamentiu ölüm diyarının, batının bekçisi, nekropolün efendisiydi. Osiris kültü çok geçmeden bu nitelikler üzerinde de hak iddia etti. XI. Sülale (y. 2000) itibariyle Abdju'da bulunan tapınaktaki yazıtlar zaten melez tanrı Osiris-Khentiamentiu'dan bahsetmekteydiler. Birkaç nesil sonra "batılıların en önemlisi" yalnızca Osiris'in bir sanı olarak görüldü: Tanrının zaferi eksiksizdi.

Abdju olayında, daha eski kraliyet mezarlarının bulunması, site özel bir kutsallık ve eskilik havası vermekteydi. Bunun, yeniden dirilen hükümdarın ilk örneği, Osiris'in başlıca

ibadet yerinin kralların tarihin şafağından beri gömüldükleri yerde olması gerektiğine önceden karar verilmiş gibi görünüyor. Dolayısıyla iç savaş döneminden itibaren, Abdju, Osiris kültünün ana merkezi ve bütün Mısır'daki en önemli kutsal yerlerden biri haline geldi. Herakleopolis ve Teb hanedanları arasındaki şiddetli savaş sırasında kutsal yerlere gösterdikleri saygısızlık kuzey kralları için bir utanç nedeniydi ve onların sonuçta yenilgiye uğramaları çirkin kutsal şeylere saygısızlık eyleminin ilahi cezalandırılması olarak görüldü. İç savaşın galibi Kral Mentuhotep Osiris-Khentiamentiu mabedini güzelleştirerek zaman kaybetmeksizin bağlılığını gösterdi. Mentuhotep'in ardıllarının hükümdarlığı altında tapınak kraliyetin himayesinden daha fazla yararlandı. Abdju ulusal bir hac merkezine ve tanrının yeniden dirilişini kutlayan gösterişli törenler için bir sahneye dönüştürüldü.

"Osiris gizemleri" her yıl Mısır'ın dört bir yanından gelenlerin oluşturduğu büyük bir kalabalık önünde sergilenirdi. Bu dini törenlerin merkezinde tanrının krallığının, ölümünün ve yeniden dirilişinin yeniden canlandırılması vardı. Osiris mitinin bu üç aşaması üç ayrı tören alayıyla yansıtılırdı. Birinci tören alayında tanrının kült imgesi yaşayan hükümdar olarak statüsünü belirtmek için ortaya çıkardı. Tapınak rahiplerinden biri –ya da bazen kralın kişisel temsilcisi gibi hareket eden misafir bir ruhani lider– "yolları açan" çakal tanrı Vepvavet'in rolünü üstlenir ve Osiris'in habercisi olarak tören alayının başında yürürdü. Dramdaki ikinci ve en önemli öğeye tanrının ölümü ve defini adı verilmişti. "Büyük Takip" adı verilen ikinci aşamada Osiris'in kült imgesi I. Sülale'nin kraliyet nekropolünün tapınağından rahiplerin omuzlarında taşınarak alınıp bu iş için özel olarak yapılmış küçük bir gemiye konurdu. Yürüyüş sırasında iyi ile kötü arasındaki mücadeleyi temsil etmek için gemi-mihraba ritüelleştirilmiş saldırılar sahnelenirdi. Bu saldırılar tanrının savunucusu ro-

lünü üstlenen diğer katılımcılar tarafından püskürtülürdü. Her şeye karşın, dini canlandırma, bu savaş taklidi, arada sıra ciddi bir dini coşkuya dönüşebilir ve şiddete yönelerek ağır yaralanmalara yol açabilirdi. Dini coşku ve öfkeli tutku eski dostturlar. Gizemlerin üçüncü ve sonuncu sahnesi Osiris'in yeniden doğuşunu ve tapınağına muzaffer bir edayla dönüşünü sergilerdi. Osiris'in kült imgesi kutsal mekâna geri götürülüp arındırılır ve süslenirdi. Törenler sona erdiğinde kalabalıklar dağılır ve bir sonraki yıla değin normal yaşam Abdju'ya geri dönerdi.

Osiris gizemlerinin simgeciliği öylesine güçlüydü ki ister bizzat ister vekâleten olsun bunlara katılmak eski Mısırlıların yaşam amaçları, onlar için Kudüs'e ya da Mekke'ye hacla aynı şey haline geldi. Mısır içinde uzun mesafe yolculuk yapmak nüfusun büyük bir kısmı için pratikte olanaksızdı: Yolculuğa güçleri yetebilse bile, topraklarını bir hafta ya da uzun süre işlenmeden bırakmaları verimsiz mahsul ve yıkım tehlikesi oluştururdu. Yönetimde çalışan bürokratlar bu bağlamda daha iyi durumdaydılar, ama yine de makamlarından ayrılmak ve nehir yukarı ya da aşağı Abdju'ya gitmek için resmi izne ihtiyaçları vardı. İnsanların çoğu için en iyi seçenek vekil aracılığıyla katılımdı. İnsanlar Büyük Takip'in rotası boyunca dikili bir anıtmezara ya da dikilitaşa –üzerinde isimleri olan herhangi bir şeye– sahip olabiliyorlarsa, tanrı aracılığıyla geçen yeniden diriliş gücünden yararlanabilirlerdi. Sonuç olarak Osiris tapınağına giden kutsal yol, küçüklü büyüklü anıtlar için gözde bir yer haline geldi. Zenginler küçük dini yerlere konulmak üzere kendi heykellerini sipariş etmiş olabilirler. Varlıklı olmayanlar sade taş levhalarla ya da başka birisinin anıtının üzerinde yalnızca anılmakla yetinmek zorundaydılar. Zengin ya da fakir her dindar Mısırlı böyle anılmayı gönülden isterdi. Birkaç nesil içinde "Büyük Tanrının Taraçası" beş ya da altı sıra halinde anıtlarla doldu. Anıtlar

neredeyse kutsal yolun kendisine tecavüz ederek yolun her iki yanındaki işe yarar her santimetrekareyi işgal ettiler.

Abdju'da en mütevazı yeri satın almaya gücü yetmeyenler için eyaletlerin genelinde sürekli kutlanan Osiris festivalleri vardı: o denli etkili ve saygın olmasa da hiç yoktan iyiydi. Rahipler ve halk tanrının yeniden dirilişini kendi yerel mezarlıklarında anarak ve kutlayarak onun sihrinin birazının ebedi yaşam sözü de vererek yakında defnedilen fakir ruhlara geçeceğini umdular. Tarihöncesi zamanlardan itibaren Mısır kasaba ve köyleri yerel mabetlerin ve bunların içinde konulan adak nesnelerinin çeşitliliğinde kendini belli eden farklı inançlara, tanrılara ve tapınma biçimlerine ev sahipliği yapmıştı. Fakat artık, belki de tarihte ilk kez olmak üzere, Mısırın ulusal bir dini vardı.

Osiris tapımı Orta Krallık en parlak devrini yaşadığı sırada doruğuna ulaşırken, Sanduka Metinleri hızla gözden düştü. Sanduka Metinleri'nin yerini açıkça aynı işleve –ölünün Osiris gibi yeniden dirilmesini, Sungu Alanı'na ulaşmasını ve Ra ile onun güneş gemisinde seyahat etmesini olanaklı kılma işlevine– sahip olan ezoterik, sihirli nesneler bolluğu aldı. Bu yeni nesnelerden bazıları doğrudan gündelik yaşamdan alınmış olmalarına rağmen, onlara ahret yaşamına ilişkin işlevler yüklenmişti. İblislerin ve koruyucu tanrıların resimlerinin hakkedildiği fildişi değnekler Mısır hanelerinde çocuk doğuran kadınların çevresinde bir "koruma bölgesi" oluşturmak ve anne ile bebeğe zarar verebilecek kötü ruhları kovmak için kullanıldı. Mısırlıların düşünüşüne göre, mezara böyle bir nesne gömmek tamamen doğaldı: Tekrar doğum yeni doğum denli hassas bir olaydı ve en az onun kadar iyi korunması gerekiyordu. Benzer bir anlayışla, hanede başarılı doğuma ve çocuğun büyümesine ön ayak olmak için kullanılan bereket heykelcikleri, mezarda tekrar doğuma ve yenilenmeye yardım ederek benzer bir rolü üstlendiler.

Öte yandan birtakım sihirli nesneler özellikle mezar için üretildiler. Gündelik yaşamda benzerlerine rastlanmayan bu sihirli nesnelerin ne olduğunu açıklamak kolay değildir. Bunlardan en özellikli –yine de gizemli– iki tanesi, mavi sırlı camsı bir malzeme olan sırlı fayanstan (daha doğrusu "sırlı alaşım"dan) yapılma küçük kirpi ve suaygırı modelleridir. Hakkedilmemiş olduklarından ve ilişiklerinde metin bulunmadığından bunların özgün simgeciliğinden çıkarım yapmak olanaksız olsa da, çeşitli kuramlar ileri sürülebilir. Bu, tek bir görüngü için verilen çeşitli açıklamaların görünüşte çelişseler bile gözde kanıtların ağırlığını artırdığına ve bunlara fazladan ilahilik kazandırdığına inanılan Mısır tanrıbiliminin çok katmanlı doğasıyla uyumludur. Kirpilerin yeraltına delik açtıkları bilindiğinden onların yaşam diyarı ile yeraltı dünyası arasındaki aracılar oldukları düşünülmüş olabilirdi: ahret yaşamına yapılacak seyahat için ideal refakatçiler. Ayrıca kirpiler tehdit edildiklerinde vücutlarını top haline getirip güneşe benzer bir görünüm kazanırlar. Onların ölüye simgesel koruma ve güneş tanrıyla yakın bir ilişki sunduğuna inanılması olanaklıdır. Belki de, yarı kurak çöllerin sınırlarında yaşayan insanlar gibi kirpiler ve benzer yaratıklar da (çöl fareleri de gözdeydi) mezar için çok iyi bir eğretileme olan yaşamın ölümün çoraklığı karşısındaki zaferini simgeliyorlardı. Öte yandan suaygırları suda yaşayan varlıklar, Sungu Alanı'na giden su dünyasının sakinleriydiler. Suaygırlarının acımasız, saldırgan ve olası saldırıları savuşturmakta usta oldukları bilinmekteydi. Ayrıca bir suaygırı tanrıçası hamile kadınlarla ve doğumla çok yakından ilişkilendirilen bir tanrısal varlıktı. Olası çağırışımlar ağı geniştir ve eski Mısır dininin zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtmaktadır. Aslında genelde modern bir zihne aykırı olan böyle bir karmaşıklık, Mısırlıların gözünde yalnızca kutsalın gizemini ve bilinmezliğini ön plana çıkarmaya hizmet etmekteydi.

Kirpilerin ve suaygırlarının mezar eşyaları arasında görünmeye başladığı sırada bir başka ahret yaşamı aksesuarı, Mısırlıların buluş dehasını ve sorun çözme karşısındaki son derece pratik tutumlarını örneklendiren ilginç küçük bir nesne sahneye çıktı. Popülerliğinin hızla artması nedeniyle, söz konusu nesne artık dünyanın dört bir yanındaki müze koleksiyonlarında bulunmaktadır: mezar heykelciği. Mezar heykelciğinin Eski Mısır adı belki de "sopa" sözcüğünden türetilmiş olan *shabti* idi ve daha eski örneklerin basit bir modellemesini yansıtmaktaydı. Ama sıradan bir sopa figürü değildi. Çok daha önemli, büyüsel bir amacı vardı. Kökenleri, altında yatan düşünceler gibi iç savaş dönemine uzanan figür şaşırtıcı biçimde basitti. Mezarlarını dekore etmesi için iyi eğitimli zanaatkârlarla, heykeltıraşlarla, ressamlarla dolu kraliyet atölyeleri olmayan Mısırlılar ciddi bir ikilemle karşı karşıya kaldılar: Mumyalanan bedenleri tahrip edilirse, *ka* varlığını nasıl sürdürecekti ve gökyüzündeki gezintilerinden sonra *ba* her gece nasıl dönecekti? Yanıt ikame bir bedendi ve onun ilk biçimi çamur ya da mumdan yapılmış son derece basit, küçük, sopa benzeri bir figürdü. Muhtemelen mumya sargılarını temsil etmesi için keten bezi parçasıyla sarılmış ve ağaç parçalarından yapılmış ikame bedenin minyatür bir sandukası vardı. İkame bedenin kalitesi hemen hemen hiç önem taşımamaktaydı. Mezara konulduğunda büyü işçiliği ikame bedenin kusurlarını giderirdi. Dolayısıyla bir kargaşa ve belirsizlik çağında acil durum önlemi olan mezar figürleri geleneği başladı. Ama Mısır'ın Kral Mentuhotep'in hükümdarlığı altında birleştirilmesiyle ve ardından saray kültürünün Orta Krallık'ta canlanmasıyla birlikte kraliyet atölyeleri geri döndü ve çok güzel heykeller ve resimli mezarlar en azından seçkinler için elde edilebilir hale geldi. Yine de mezar figürü ortadan kaybolmadı. Biraz farklı olsa da, yine yararlı olan

bir şekle girdi: bütün ebediyet boyunca ölüye yardım eden hizmetkâr.

Artık egemen durumda olan Osirisçi ahret yaşamı görüşüyle birlikte *shabti* hak ettiği yeri gerçekten aldı. Sungu Alanı'nda bir sonsuz bir hayat yaşamanın önünde büyük bir engel vardı: Mısır bol ürün veren sulak tarlalarla kaplı bir tarım cennetiydi belki, ama her Mısırlı –böylesine ideal koşullarda bile– tarımın yoğun fiziksel emek gerektirdiğini bilmekteydi. Esasında taşkının ardından setlerin, hendeklerin ve kanalların yıllık onarımı çok ağır ve yıpratıcı bir işti. Bu onarımın sulama şebekesinin düzenli çalışması için yenilenmesinde önemli yeri vardı. Sağlıklı her birey toprağı kazarak, kum ve mil dolu sepetleri bir tarladan diğerine taşıyarak bu hayati ortak görevde –taşkın sularının çekilmesini izleyen sıcak, nemli, sivrisineklerin istila ettiği koşullarda– çalışmaya zorlanırdı. Bu angarya ahret yaşamında da olacak mıydı? Ebediyette bu sıkıntıdan kurtulmanın bir yolu vardı. Çözüm dahiyaneydi. Daha önceden ölünün bedeni olarak ikame edilen küçük sopa figürü, bir vekil olarak ölünün temel işlerini yapmayı sürdürürken, artık *ka* ile *ba*'ya bir ev sağlamak yerine sahibi adına çalışma emrini yerine getirecekti. Orta Krallık'ın sonlarına ait hizmetkâr heykelcikleri beklendiği gibi çapa, sepet gibi minyatür tarım aletleriyle donatılmışlardı ve olur da unuturlarsa diye, bedenlerine asıl görevlerini onlara anımsatan kısa bir hiyeroglif metin hakkedilmişti:

> Shabti bana (hizmet etmekle) görevlendirildin. ... Ahret yaşamında yapmam gereken herhangi bir işi yerine getirmem için emir alırsam ya da bunun için görevlendirilirsem ... sen daima kendini (ister) tarlalara bakmak, (ister) setleri temizlemek ya da (ister) kumu doğudan batıya taşımak için olsun bana hizmet etmekle görevlendireceksin. "Bak, ben buradayım" diyeceksin.[30]

Shabti (Werner Forman Arşivi)

Ölümden sonraki yaşam geldiğinde, bir *shabti* mükemmel bir sigorta poliçesiydi.

Hakikat gizli kalmaz

Ahret yaşamı macerasının son, önemli bir boyutu, Eski Krallığın çöküşünü izleyen yıllarda ilk defa sahneye çıktı. Sanduka Metinleri, büyülü nesneler ve hizmetkâr heykelcikler gibi kıyamet günü anlayışı da eski Mısırlıları ölümden sonraki yaşama ilişkin düşüncelerinde yakalarını bırakmayan umut ve korku karışımı hisleri yansıtıyordu. Kutsal bir yargıcın önünde son, kaçınılmaz hesap verme düşüncesi, firavuncu inançların daha sonraki gelişimini muhtemelen Mısır dininin diğer herhangi bir özelliğinden daha derin ve daha kalıcı biçimde etkiledi. Kirpilerden, suaygırlarından ve *shabti*lerden farklı olarak kıyamet günü başta Hıristiyanlık olmak üzere Yakın Doğu'nun diğer dini gelenekleri tarafından da benimsendi.

İki Yol Kitabı'nın hayali coğrafyası günahkârlar alevler içinde yakılırken iyilere yeraltı dünyasındaki çetin yolculuklarında içmeleri için su verilen Ateş Adası'yla başlar. "Zorlu sınav" düşüncesi eski bir düşünce olsa da, –günahkâr ölülerin erdemli ölülerden tek ve hızlı bir sınavla ayırt edildiği– görece basit bir yargılama fikri toplumsal değişimin alevlerinde yeniden tanımlandı. Bir kere daha, Mısır devletinin bölünmesine eşlik eden paramparça olmuş yanılsamalar, yeni düşünceler üreten verimli bir zemin sağladı. Sorunlu dönemlerde, ölüm yalnızca yaratılışın bir başka boyutuna geçiş olarak değil, ama bir soluklanma sağlayabilecek bir ara, bir kopuş gibi görüldü. Bir bireyin kutsal bir varlık olarak yeniden doğmayı başarması ya da ikinci bir ölüme katlanması yaşamındaki eylemlerine bağlıydı. Büyük bir olasılıkla bir Herakleopolis kralının kaleme aldığı *Merikara Yönergesi* adlı edebi metin bu yeni inancı özetliyordu:

Bir adam öldükten sonra baki kalırsa,
Yapıp ettikleri onu izler...
Günah işlemeden (öteki yaşama) ulaşan
Orada bir tanrı gibi var olacaktır...[31]

Daha genelde, erdem artık yeterli değildi; kötü bir yaşam sürmemek de gerekiyordu. Bu dönemin yazıtlarında, Eski Krallık dönemine ait özyaşamöykülerinden tanıdığımız kendini beğenmişlik ve gösteriş merakı ilk kez kuşku ve koruyuculuk konularıyla yan yana yer almıştır. Bir insan birçok niteliğini ve başarısını birer birer sayabilse de aynı zamanda "yaşayan herhangi bir kişiye asla yalan söylemedim"[32] demek için özen gösterir. "Olumsuz itiraf", yani yapılmaması istenen kötülüklerin hiçbirinin yapılmadığının bildirilmesi, yargılama sürecinin temel bileşeni haline geldi.

İlahi mahkemenin önünde suçsuzluğu kanıtlama, kötülüğü reddetmekten daha fazlasını gerektirmekteydi. Kişilerin gerçek değerlerinin esaslı bir biçimde değerlendirilmesini, karakterleri hakkında dengeli bir yargıya ulaşmak için iyi ve kötü eylemlerinin tartılmasını içeriyordu. Yalnızca bu "farklılık hesaplaması"ndan yüzlerinin akıyla çıkanların Osiris'e katılmaya ve sonsuza değin yaşamaya uygun oldukları kabul edildi. XI. Sülale generali İntef Abdju'daki dikilitaşında özgüvenle "farklılıkların hesaplanmasında onun sesi gerçektir" diye bildirir. Bir başka deyişle, İntef biçim değiştirmiş bir ruh olarak yeniden dirilmeyi temellendirmiş ve onu değerli bulmuştur. Bu türden çekingen ilk adımlardan itibaren yargı anlayışı Mısır mezar dininde hızla önemli bir yer edindi. Öyle ki "sesin gerçekliği" "ölü" için en yaygın örtmece haline geldi. Eski Mısır gibi bürokrasi ve muhasebe takıntılı bir toplumda tanrıbilimcilerin bir kişinin değerini çok büyük bir kuyumcu terazisinde tartmayı hayal etmeleri muhtemelen şaşırtıcı değildir. Terazinin hassaslığı kutsal mahkemenin yanılmaz hükmünü mükemmel biçimde ifade etti. Sanduka Metinleri'nden sihirli sözler, yargının yetkisini güneş ve ya-

radılış tanrısı Ra'nın kendisinden aldığına ve ölünün yapıp ettiklerinin doğruluk tanrıçası Maat tarafından tartılacağına işaret ederek tartıları "Ra'nın Maat'ı yükselten terazisi"[33] olarak betimler. Bu nihai değerlendirmede, hileye yer yoktu. Yargılama sürecinin sonucu "ölüyü numaralandırarak ve kutsanmış ruhları sayarak"[34] ölülerin aklananlar ve mahkûm edilenler olarak ayrılmasında görselleştirildi. İki grubun kaderlerinin farklı olduğu apaçıktı.

Ebedi yaşamın son yargıda tehlikeye girmesi karşısında, hararetli Mısır hayal gücü harekete geçti. İlerideki engelleri ve bunları aşmanın araçlarını kavramak eski Mısırlılara ölümün belirsizlikleriyle yüzleşme cesareti vermiş gibi görünmektedir. Mahkeme önünde yargılanmanın en tehlikeli yanı kişinin kalbinin –zihnin mekânı, duygunun pınarı ve anılar ambarı– yalancı şahitlik yapmaya ve dolayısıyla yargılamayı lehte bir hükümden yana etkilemeye karar verebilmesiydi. Bu korkunç tehlikeye karşı güçlü bir büyü gerekliydi. Kalbin kaderini mühürleyecek yalanlar –ya da gizli doğrular– söylemesi bir şekilde engellenmeliydi. Yaratıcı çözüm, ilk defa Orta Krallık'ın sonlarındaki mezarlarda görülmeye başlanan yeni bir tür muskaydı. Bokböceğininkine benzer bir biçimi olan muska yeniden dirilişin etkili simgesiydi (çünkü yavru bokböcekleri ölüm ve çürümenin simgesi olan bir pislik topundan çıkarlar). Ama alışılagelen bokböceği muskalarından farklı olarak bu muskalar insan başlıydı ve üzerlerine kalbe seslenen koruyucu sihirli sözler hakkedilmişti. Beden mumyalandıktan sonra, kalbin yargılama anında nasıl davranması gerektiğini bildiren açık emirlerin bulunduğu "kalp bokböceği" kalbin üzerine yerleştirilirdi:

> Bana karşı koyma,
> Bana karşı şahitlik yapma,
> Mahkemede bana karşı çıkma,
> Bana karşı eğilimlere girme...[35]

Kalp ölüyü ve yapıp ettiklerini temsil etmeye başladı ve "kalbin Hakikat tüyüyle tartılması"nın son yargılamayı anlatan bir mezar papirüsü üzerindeki resimli temsili temel görüntü haline geldi. Bu resim, eski Mısır sanatı dağarcığının hemen tanınan, ayırt edici ve çağrışımsal sahnelerinden biri olarak durmaktadır.

"Bütün kalplerin sırlarının açığa çıkacağı korkunç kıyamet günü" düşüncesi dört bin yıl sonra halen bizimle birliktedir.

8
Tiranlığın Yüzü

Yepyeni bir dünya

İç savaşın galibi ve İki Ülke'nin birleştiricisi Kral Mentuhotep, daha sonraki Mısırlı nesiller tarafından I. Sülale'nin ilk kralıyla eşit derecede büyük bir kurucu figür olarak kabul edildi. Yine de kader Mentuhotep'in soyundan gelenlerin onun zorlukla ele geçirdiği ganimetlere uzun süre sahip olmamalarını emretti. İki Mentuhotep'in kısa ve etkisiz hükümdarlık dönemlerinin ardından II. İntef'in ve Mentuhotep'in Tebli XI. Sülale'si gücünü kaybetti. Bu Sülale'nin yerine başka bir aile iktidara gelerek taht ve krallık üzerinde hak iddia etti.

XII. Sülale (1938-1755) o zamana değin eski Mısırı yöneten en istikrarlı krallar soyu oldu. 180 yıl süren bir dönem boyunca, İki Ülke'yi tek bir aileden yedi nesli temsil eden sekiz monark yönetti. Monarkların sıkı denetimi altında Mısır hem maddi hem de kültürel bakımdan zenginleşti. Klasiklerin birçoğunun kaleme alındığı bu dönem, Mısır edebiyatının altın çağı oldu. Dönemin zanaatkârlığı antik dünyandan günümüze ulaşan nefis mücevherler üreterek yeni doruklara tırmandı. Mısır'ın etki alanı ve etkisi, Kızıl Deniz kıyılarını ve Nübye'yi olduğu gibi Ege'yi, Kıbrıs'ı ve Anadolu'yu da kapsayarak hiç olmadığı kadar ve yeni yönlerde genişledi. Her şeyden önemlisi, iç savaşın neden olduğu bölünmeleri ortadan kaldırmak için Nil Vadisi ve Nil Deltası birleşik, iyi örgütlenmiş ve verimli bir ülke, yeniden merkezileştirilmiş bir devlet biçimde yeniden düzene sokuldu.

XII. Sülale'ye ilişkin bu betimleme fiilen doğrudur. Yine de önemli bir yönden yanıltıcıdır: Döneme hâkim olan ruh halini yakalamayı dikkat çekici bir biçimde başaramamaktadır. Edebiyat yapıtları, ağırlıklı olarak bıkkınlık (*Bir Adamın Ruhuyla Tartışması*), ulusal ayaklanma (*İpuver'in Uyarıları*) ve kralı öldürme (*I. Amenemhet'in Emri*) gibi rahatsız edici konular üzerinde dururlar. Kimi eski Mısır tarih çalışmalarında rağbet gören canlı Orta Krallık uygarlığı görüşü, döneme ait yazıtların sağladığı iç siyasete ve siyasi yönetime ilişkin verilerle uyuşmamaktadır. XII. Sülale kuruluşundan itibaren Mısır'ın yönetim biçimini ve toplumun düzenleniş biçimini değiştirmek için yola çıktı. Bu değişiklik, bizim bakış açımızdan katı bir bürokratik yapının ve bütün muhalefetin bastırılmasının desteklediği ütopyacı ya da karşı ütopyacı bir mutlak düzen görüşüne dayanmaktaydı. XII. Sülale kralları, devlet yönetiminde Eski Krallık döneminde yaşamış atalarının siyasalarıyla uyumlu bütün acımasızlıkları sergilediler. Çok sağlam bir iç güvenlik ortamı yaratmakta kararlı olan XII. Sülale kralları tüm öncellerinden daha ileriye giderek kaba kuvvet ve terör taktikleriyle destekledikleri incelikli ikna yöntemlerinin yanı sıra sofistike propagandayı kullandılar. Göz alıcı yüksek kültür dış görünüşünün ardında karanlık güçler iş başındaydı.

XII. Sülale hükümdarlığına hâkim olan ruh hali en başından teşkil edilmişti. Yeni kraliyet ailesinin kurucusunun doğumu itibariyle halktan birisi olduğu düşünüldüğünde, resmi kayıtların onun tahta çıkışını belgelendirmemesi şaşırtıcı değildir. Olayların gelişiminin uygun düştüğünü düşündüren yeterince ipucu bulunmaktadır. XI. Sülale'nin son kralı IV. Mentuhotep (1948-1938) büyük birleştiriciyle adaş olmasına karşın onun liderlik niteliklerinden hiçbirine sahip değildi. Atalarının büyük tutkularını değil ama fazlasıyla Tebli bakış açısını miras almıştı. Kısa hükümdarlık döneminin başlıca başarısı kral lahdi için bir taş blok getirmek üzere Hammamat

Vadisi'nin Kara Dağlar'ına bir taşocağı seferi düzenlemekti. Seferin ayrıntıları taşocağının aynasına hakkedilmiş dört yazıtta kayıtlıdır. Yazıtlar görevin maddi destekçisi olarak krala –en samimiyetsiz biçimde– saygılarını sunmalarına, "ona milyonlarca yıldönümü" dilemelerine rağmen, seferin gerçek liderini ve yazıtların arkasındaki adamın başarısını övdüler: "Seçkinlerin üyesi, üst düzey memur, kentin denetçisi, vezir, memurların denetçisi, yargının efendisi ... bütün ülkede her şeyin denetçisi vezir Amenemhet."[36] Bir sonraki seferde, en yüksek makamda Amenemhet adlı bir adamla karşılaşırız. O, İki Ülke'nin Efendisi ve Ra'nın oğlu, XII. Sülale'nin kurucusudur. Kralın sağ kolluğundan monarklığa geçtiği ilk elden doğrulanamasa da, I. Amenemhet'in taht boşaldığında ya da fırsat doğduğunda tahta el koymak için saraydaki rakipsiz konumunun bütün üstünlüklerinden yararlandığı kesindir.

Yeni hanedanın kanunların hükümsüz kaldığı bir dönemde iktidarı barışçıl bir devir teslimden çok bir *darbe* ile ele geçirdiği yönünde güçlü veriler söz konusudur. Orta Mısır'ın Hatnub yöresindeki bir başka taşocağında gözümüze çarpan dikkat çekici yazıtlar, I. Amenemhet'in hükümdarlık döneminde Mısır'da yaşanan çatışmaları canlı bir biçimde aktarmaktadır. Yerel yönetici Nehri'nin görev süresi içinde yazılan metinler, alışılmış uygulamanın aksine, egemen kralların saltanat sürdüğü dönemlere denk düşmemektedir. Krala ait bir ayrıcalığın yalnızca eyalet yöneticisi olan biri tarafından sıra dışı biçimde kullanılması, ezelden beri tercih edilen krallık yönetimi modelinin uygulanmasında bazı sorunlar yaşandığı izlenimini uyandırmaktadır. Yazıtlar, ayaklanma, kıtlık, talan, istilacı ordular ve iç kargaşadan söz etmektedir. Huzursuzluğun merkezi sarayın kendisiydi: "Kraliyet ailesinin mide bulandıran teröründen savaş günü kendi kentimi kurtardım."[37] Bütün Mısır tarihinde gaddar monarşiye daha kan dondurucu bir gönderme yoktur. I. Amenemhet Horus adını çok iyi seçmişti: "İki Ülke'nin Kalbini Huzura

Kavuşturan." Bu ad bilinçli bir biçimde, alttan alta saldırgan bir çağrışım yaratmak amacıyla seçilmiş olmalıydı; kral Nil Vadisi'nin ötesini, Sahra'nın engin düzlüklerini bile "huzura kavuşturmuştu". Kay adlı deneyimli çöl avcısı ve Batı Çölü deneticisinden yeni rejimden kaçanların aranıp yakalanması amaçlı bir harekâta liderlik etmesi istendi: "Batı vahasına vardım, bütün izleri araştırdım, orda bulduğum bütün kaçakları (geri) getirdim."[38] XII. Sülale'nin hükümdarlığı altında, asiler için saklanacak yer söz konusu olmayacaktı.

Yine de direniş öyle kolay ezilmedi. Kral Mısır'ın "İki Kıyı"sı boyunca çeşitli ayrılıkçı eyaletlerin saldırılarıyla karşı karşıya kalmış gibi görünmektedir. Döneme ait bir dikilitaş Nil'deki bir muharebeye ve bir iskeleye şafak vakti düzenlenen bir baskına göndermede bulunurken, I. Khnumhotep'in Beni Hasan'daki mezarı aynı görevi anmaktadır: "Kral Hazretleriyle sedir ağacından yapılmış 20 gemiyle güneye yelken açtık. Sonra [Kral Hazretleri] geri döndüğünde düşmanı İki Kıyı'dan sürüp çıkardığı için (sevinçten) toprağı öptü."[39] Düşmanın ismi kasten belirtilmemiş olsa da (adının kutsal hiyerogliflere yazılması ona ebedi yaşam olanağı verecekti), o besbelli yurt içinden bir asi, muhtemelen XI. Sülale'nin son kralı ya da onun yandaşlarından biriydi. Dahası Khnumhotep'in mezarındaki (ve hemen onu izleyen ardıllarının mezarlarındaki) rölyefler, Mısırlıları büyük çaplı bir kent savaşında yurttaşları Mısırlılara saldırırken gösteriyor: son derece istikrarsız bir dönemden eşsiz sahneler.

En sonunda, kralın ordusu zafer kazandı ve I. Amenemhet zaman kaybetmeksizin kendi sadık adamlarını devlet yönetiminin önemli makamlarına atadı. Khnumhotep bölge başkenti Menat-Khufu'ya vali olarak atandı; Orta Mısır'da aileleri XI. Sülale'ye hizmet eden eyalet yöneticileri yerlerine her şeylerini şu anki rejime borçlu olan krala sadık, güvenilir kişiler yerleştirilmek üzere kovuldular. Mısır'ın yeni efendisi yönetim araçları üzerindeki denetimini sıkılaştırıyordu.

Yeniden doğuş hükümdarı

İçerdeki ihtilafı bastırmada başarılı olmasından cesaret alan kral, monarşiye eski statüsünü kazandırmaya girişti. Hatırlanamayacak kadar eski bir zamandan beri egemenin en önemli iki görevi düzeni sürdürmek ve tanrıları tatmin etmekti. Birinci görev yerine getirildiğinden, ikinci görevin zamanıydı. I. Amenemhet gerektiği gibi koruyucu Teb tanrısı Amon için büyük bir tapınak inşa edilmeye başlanmasını emretti. Zaten Amenemhet "Amon ileri cephede" anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla kralı ülkedeki en büyük tapınaktan daha azı tatmin etmeyecekti. XII. Sülale'den önce Mısır tapınakları mütevazı yapılardı: Taşın yalnızca geçitler, eşikler ve benzeri yerler için olmak üzere tutumlu bir biçimde kullanıldığı, aslen kil tuğla kullanılarak inşa edilmiş küçük, sıklıkla nizamsız yapılar. Mısırın en etkileyici yapıları, belli tanrılara adanmış tapınaklar değil, kralların piramitleriydi. Amenemhet büyük tanrılara ve tanrıçalara adanmış anıtsal büyük yapılar geleneğini resmen başlatarak bunu değiştirdi. İpetsut'ta yani günümüzdeki Karnak'ta bulunan –daha sonraki kraliyet inşacılarının insafsızca yok ettikleri– Orta Krallık Amon tapınağından geriye çok az şey kaldıysa da, kralın iktidarının güçlü bir ifadesini ortaya koymak için yanındaki kente hâkim bir konumda olmalıydı. Kompleks 100 metreden daha uzundu, 65 metre genişliğindeydi ve iki kalın çevre duvarının arkasındaydı. Görkemli bir taş terasa bakan mabet, koridorlar ve depolar labirentiyle çevriliydi. Eski Krallık'ın küçük eyalet tapınaklarıyla karşılaştırıldığında, büyüklüğü şaşırtıcıydı. Aynı zamanda gelmekte olan şeylerin bir habercisiydi: I. Amenemhet ve onun ardılları yeni düzenlerinin mimari dışavurumu olan devlet binaları inşa etme konusunda doymak bilmez bir iştah göstereceklerdi.

Büyük mimari ifadelere duyulan tutku Mısırlıların bir özniteliği olmasına karşın Amenemhet kendi Amon tapınağını

bile gölgede bırakan bir projeyle bu tutkuyu yeni bir zirveye taşıdı. Hükümdarlık döneminin ortalarına doğru kral benzeri olmayan yeni bir başkent inşa edilmesi emrini verdi. Bütün dikkatini Teb ve iç bölgeler üzerinde toplaması XI. Sülale'nin ölümcül zayıflığı olmuştu ve Amenemhet aynı hataya düşmek niyetinde değildi. Mısır gibi geniş bir ülkeyi yönetmek için pratik çözüm onun başkentini coğrafi merkezine taşımaktı ve coğrafi merkez tam olarak yeni hanedan kentinin inşa edileceği yerdi. Kentin yeri Yukarı ve Aşağı Mısır'ın tam buluşma noktasında, İki Ülke'nin denge noktasındaydı. Ama kral demirden istencini ifade etmek için sert bir ad seçti: Amenemhet-itj-tavy yani "İki Ülkeyi ele geçiren Amenemhet". Bu ad, Amenemhet'in tahta ulaşma yolunun, devleti yönetme ve çalışma tarzının küstah bir ifadesiydi.

Kral yeni başkentinin resmi açılışına damgasını vurmak için yeni bir Horus adı aldı. Her zaman olduğu gibi, ad seçimi monarkın kişisel gündemini yansıttı. Büyük bir oranda başarıldığından "İki Ülke'nin kalbini huzura kavuşturan" adını bıraktı ve İtj-tavy artık daha somut ispat gibi durmaktaydı. Amenemhet'in hükümdarlığı altında Mısır yeniden doğacak, uygarlığı yeniden canlanacak ve monarşisi yeniden oluşturulacaktı. Amaç Piramit Çağı'nın görkemini geri getirmek idiyse, buna başlamanın en iyi yolu gereğine uygun bir biçimde etkileyici bir kraliyet mezarı inşa etmekti. Dolayısıyla, iki yüzyıl sonra ilk kez kraliyet sarayından Mısırlı mimarlara, duvar ustalarına ve zanaatkârlara emir gitti: Kralın bir piramide ihtiyacı var. Dahası, bu piramit Eski Krallık sonlarına ait piramitlerle aynı ölçekte olmalıydı. Boyutlarını VI. Sülale'nin kraliyet anıtlarından alan I. Amenemhet'in piramidi, yeni başkentinin yakınındaki bir çöl platosunda yükselmeye başladı. Üç yüz yıldır böyle bir şey görülmemişti. Ayrıca meşruiyet ve etki kazandırmak için, bu türden anıtların en büyüğü olan Gize'deki Hufu Büyük Piramit'inden taş blokların Itj-tavy'ye getirilmesini ve kendi piramidinin merkezini oluşturmasını

emretti. Ünlü bir selefinin anıtını tahrip etmek ve parçalamak kutsal bir şeye saygısızlık etmek olarak görülebilir, ama bu yeniden doğuş planının bir parçasıydı. XII. Sülale'den bütün ardılları Amenemhet'i izleyecek ve kendi piramitlerini dikeceklerdi. Amenemhet, "Krallık tekrar geçmişte ne ise o hale geldi!"[40] diye övünebilecekti.

İçerdeki başkaldırıyı ezen, tanrıları onurlandıran ve bir piramit inşaatına başlayan I. Amenemhet, Mısır uygarlığının yeniden doğuşunun güvence altına alındığını düşünmüş olabilirdi. Yine de Birinci Ara Dönem'de Filistin'den ve Nübye'den gelen yabancı akınlar Mısır'a acı bir ders vermişti: Mısır'ın kuzeydeki ve güneydeki komşularının Nil Vadisi'nin verimli çayırlarında gözleri vardı. Ülkenin zenginliğinin sürdürülmesi, toprak bütünlüğünün etkin biçimde korunmasını gerektirmekteydi. I. Amenemhet'in güttüğü siyaset sonraki bir buçuk yüzyılın zeminini hazırlayacaktı. Mısır büyük bir kaleye dönüştürülecekti. Ülkenin Delta'nın kenarları boyunca uzanan kuzeydoğu sınırı başlı başına bir sorundu. Hatları nehrin kolları ve kanalları tarafından çizilen bataklık bölge, sabit bir sınır teşkil edilmesini ve Filistin'in ötesindeki yoksul ülkelerden göçün sıkı bir denetim altına alınmasını olanaksızlaştırmasa da zorlaştırmaktaydı. Amenemhet'in buna çözümü, sınır boyunca birbirleriyle iletişim mesafesinde bir dizi müstahkem üssün inşa edilmesini emretmek oldu. Sınırdaki hareketleri izlemeleri için her garnizondan düzenli devriyeler çıkarıldı. Bu yolla, "Hükümdarın Duvarları"nın büyük saldırıları engelleyeceği ve olağandışı hareketlere ilişkin istihbarat sağlanabileceği umuldu. Bir denetim aracı olarak gözetlemeye önem verilmesi XII. Sülale'nin güvenlik siyasetinin ayırt edici bir özelliğiydi.

Mısır'ın güney kanadında, Nübye sınırında, farklı bir tehdit ortaya çıkmış ve bu farklı bir çözüm gerektirmişti. Harkhuf'un VI. Sülale dönemindeki seferlerinden sonra, Mısır sınırının en yakınındaki Vavat (Aşağı Nübye) halkı Mısır

egemenliğine açıkça meydan okumuş, yeniden özerklik talebinde bulunarak kendi devletlerini kurmuştu. Eski Krallık'ın çöküşünden sonra yaşanan iç çekişmeler ve iç savaşın Mısır'ı harabeye çevirmesiyle birlikte bu süreç doğal olarak hızlanmıştı. Teb ordusunun Nübyeli paralı askerlere bel bağlaması, Nübyelilerin milliyet duygusunu daha da artırmış olabilir. XI. Sülale döneminin sonu itibariyle, durum Mısır kralı için daha kötü olamazdı: Yalnızca Vavat üzerindeki egemenliğini değil, Mısır krallık unvanlarını kullanan Nübyeli yerel hükümdarların açıkça hiçe saydıkları saygınlığını da yitirmişti. Hatta kendisine "Horus Ankhkhnumra, Kral Vadjkara, Ra'nın oğlu Segerseni" adını veren Nübyeli yerel hükümdarlardan biri, yerleşik retoriği baş aşağı çevirerek Mısırlıları "düşmanlar" diye andı. Hiç utanmadan kendisine XI. Sülale dönemi başlarının büyük Teb savaş liderlerinden Kral İntef'in adını veren bir başka yerel hükümdar, kendi bölgesinin önemli yerlerinde bulunan kayalara toplam on bir yazıt hakkettirecek kadar kendine güveniyordu. Mısır'ın kudretinin böylesine bariz biçimde aşağılanması hoş görülemezdi.

Aynı bölgede Mısır seferleri sırasında hakkedilen çok sayıdaki yazıt, I. Amenemhet'in hükümdarlığının ilk yıllarından itibaren artan faaliyetlere şahitlik etmektedir. Amenemhet Mısır içindeki rakiplerini ezerken, Aşağı Nübye'de işbaşında olan ajanları büyük çaplı bir saldırının hazırlığı için manevralar yürütüyor ve istihbarat topluyorlardı. Yurt içinde düzenin yeniden temin edildiği yirmi yıl süren hazırlıklardan sonra Mısır ordusu İkinci Çağlayan'ın yakınındaki, önemli Buhen kentinin denetimini yeniden ele geçirdi ve onu askeri seferler için bir atlama tahtası olarak kullanmak üzere müstahkem bir üsse dönüştürdü. I. Amenemhet'in tahttaki yirmi dokuzuncu yılında her şey hazırdı. Güvendiği veziri İntefiker'in komutanlığını yaptığı yurtdışı sefer kuvveti Mısır'dan "Vavat'ı yıkmak için" hareket etti. Kralın yardımcısı, Nübye'nin ba-

ğımsızlığından geride hiçbir şey bırakmama ve asi eyalete mutlak Mısır denetimini dayatma kararlığı içinde yerel halka merhamet göstermeyerek şöyle övünüyordu:

> Sonra Vavat'tan geri kalan bütün Nübyelileri öldürdüm. Nübyelileri kendi ülkelerinde öldürerek zaferle nehir yukarı yelken açtım; ekinleri sökerek ve kalan ağaçları keserek nehir aşağı yelken açtım. Krala başkaldıran bir asiye yapıldığı gibi evlerini ateşe verdim.[41]

Amenemhet'in savaş sırasında ne var ne yoksa yakıp yıkarak ilerleme siyaseti yalnızca Vavat'ı cezalandırmak için değil, aynı zamanda isyan etmeyi düşünen başkalarına güçlü bir mesaj göndermek için de tasarlanmıştı. Nehrin kıyısından ülkelerinin enkaz haline getirilişini ve evlerinin yanıp kül olmasını seyreden talihsiz Nübyelilere gelince onların kaderi mühürlenmişti. İntefiker, Vavat'ı yerle bir etmeden önce kendisinin bir "yerleşke inşa etmekle meşgul" olduğunu kayda geçirir. Söz konusu yerleşke, devletin askeri gücüne katılanlar için bir bekleme sahasıydı (eski Mısırlılar buna "kabul merkezi" demeyi tercih etmiş de olabilirler). Vavat'ın yenilen sakinlerini köle yaşamı beklemekteydi. Onlar ve onların soyundan gelenler, anavatanlarının kaynaklarının yeni Mısırlı efendilerce sömürülmesini sağlamak için çalışacaklardı.

Kılıçtan keskin

Büyük başın derdi büyük olur: Dolayısıyla taç intikal yoluyla değil, güç yoluyla edinildiğinde dert daha da büyür. Kendini yeni bir hanedanın kurucusu ve yeniden doğuş kralı ilan eden I. Amenemhet, kraliyet ailesinden gelmediğinin ve fethedilen Nübye bir kenara Mısır'da hükümdarlığına duyulan geçmek bilmeyen kinin çok iyi farkındaydı. Her şeyden daha çok ailesinin iktidar üzerindeki denetimini pekiştirmek ve yu-

muşak bir intikal sağlamak için kaygılanan Amenemhet, benzeri görülmemiş değilse de, hayli olağandışı bir adım atarak kendisi hâlâ hüküm sürmekteyken oğluna taç giydirdi. Prens Sesostris, Amenemhet'in tahttaki yirminci yılının sonunda "ortak-hükümdar" oldu ve iki kral sonraki on yıl ülkeyi birlikte yönettiler. Amenemhet çoğunlukla resmi yazıtların oğlunun hükümdarlık dönemine tarihlenmesine rıza göstermiş gibi görünse de, birkaç anıt ortak tarihi taşımaktadır. Ortak krallık kurumu XII. Sülale'de krallık intikalinin bir özelliği haline geldi. Ortak krallık, 150 yıldan daha uzun bir süre sonra hanedanın gücü tükenene değin taht üzerinde rakip hak iddialarının önüne geçme amacına hizmet etti.

Bu önlemler bile I. Amenemhet'i yönetiminin düşmanlarından koruyamazdı. Kılıçla yaşamıştı ve onunla ölecekti. Ölümünden sonra kaleme alınan dikkat çekici ve benzersiz bir metinde, Yaşlı Hamlet gibi nasıl suikasta uğradığını oğlu ve ardılına anımsatan ölü bir kral vardır:

> Akşam yemeğinden sonraydı, gece çökmüştü. Çok yorgun olduğumdan, yatağımda uzanmış bir saattir dinleniyordum. Zihnim uykuya dalarken, beni savunması gereken silahlar bana çevriliyordu. Bir çöl yılanı gibiydim. Saldırgan harekete geçtiği anda uyandım ... nöbetçiyi tam bana [bıçağı] vurmak üzereyken gördüm. Hemen yakındaki silahları kapsaydım, alçakları püskürtecektim... Ama geceleyin hiç kimse cesur değildir, hiç kimse yalnız başına savaşamaz.[42]

Nitekim XII. Sülale'nin ilk tiranı kaderiyle yüz yüze geldi. Ama talihsiz suikastçılar korkunç bir hesap hatası yapmışlardı: tahtta bir kral daha vardı. Babası yerine oğlu bütün iktidarı üstlendi ve ilave bir değişiklikle olsa da vakit kaybetmeksizin aynı siyasetleri sürdürdü; kaba kuvvetin başarısız olduğu yerde, zihinleri ve kalpleri fethetme savaşını kazanmak için daha az göze çarpan yöntemler uygulamaya konulacaktı.

Sesostris'in babasının öldürülmesi temasını işleyen bir edebiyat eseri sipariş etmesi cesurca bir adımdı. Bu hamle, kutsal krallık ideolojisini tehdit etti ve bunalımları kamu önünde tartışmama yönündeki güçlü tabuyu yıktı. Ama Sesostris ve danışmanları oyunu ustaca oynuyorlardı. Katili gizlemek yerine açıklamanın daha yararlı olacağını fark ettiler. İç savaş zamanında Ankhtifi gibi bölgesel liderler iyiliklerini vurgulamak ve iktidarlarına meşruluk kazandırmak için bunalım hikâyelerini kullanırlardı. Artık, Birinci Ara Dönem'in siyasi düşüncesi, XII. Sülale'nin hâkim ideolojisine temel oluşturmaktaydı. I. Amenemhet'in katilini saray seçkinlerine (kralın yaşamına en büyük tehdidi oluşturan kişilere) edebi bir biçim içerisinde açıklayan Sesostris baskı uygulamak için kendisine mükemmel bir neden sağlamıştı. Babası şehit mertebesine ererken, oğlu sadık mürit rolünü üstlendi. XII. Sülale'den önce Nil Vadisi adına yakışır bir "yazın" üretmemişti. Pratik insanlardan ibaret olan Mısır toplumunun sözcük ustalarına ayıracak ne zamanı ne yeri vardı. Sesostris şairlerin ve yazarların ordu komutanları denli etkili olduklarını ortaya koyabileceklerini fark etmişti.

Edebiyatın XII. Sülale'de filizlenişi, Orta Krallık'ın en büyük kültürel başarılarından biri olarak kabul edilmektedir. Kraliyet sarayı için kaleme alınan çalışmaların hepsi –bazıları kuşkusuz kralın kişisel buyruğuyla olmak üzere karmaşık temaları ve güçlü duyguları ele alan klasikler olmalarına rağmen– kraliyet ailesinin hizmetindedirler. I. Amenemhet saltanatının başlarında propaganda edebiyatının olanaklarını keşfetmiş ve *Neferti'nin Kehanetleri*'nde kendisini Mısır'ın kurtarıcısı ve bir ıstırap ve felaket dönemini izleyen kozmik düzenin savunucusu olarak göstermiştir:

Güneyden bir kral gelecek
Haklı Ameny adı...
Düzen (olması gerektiği yere) geri gelecek
Ve kaos kovulacak.[43]

I. Sesostris'in edebiyatçıları, eski Mısır edebiyatının seçkin başyapıtı *Sinuhe'nin Öyküsü*'nü kaleme alarak edebiyat sanatını mükemmelleştirdiler. Bu, I. Amenemhet'in suikasta uğradığını duyunca Mısır'dan kaçan bir saray adamının kurgusal öyküsüdür. Sinuhe Filistin hükümdarının sarayına sığınır ve sürgünde hem zengin hem ünlü olur. Hayatının sonları yaklaşırken Mısır'a dönmeyi, onun temsil ettiği her şeyi kucaklamayı ve kralla, onun yüce cisimleşmesiyle barışmayı çok ister.

> Mısır'ın kralı benden memnun kalsın, böylece ben onun lütfuyla yaşabileyim. Ülkenin Sahibesi'ne sarayında saygımı sunabileyim ve onun çocuklarının buyruklarını dinleyebileyim. Sonra uzuvlarım yenilenecektir...[44]

Yazılmasından sonra yüzyıllarca okunan *Sinuhe* popülerliğini edebi göz alıcılığına, anlatısal becerisine ve duygusal etkisine borçludur. En altta yatan monarka sadakat teması, öykü boyunca bir bilinçaltı akışı olarak ayrılmaz bir biçimde örülür. *Sinuhe* hem bir edebiyat hem de bir propaganda yapıtı olma bakımından bir örnek niteliğindedir.

Siyasi edebiyatın daha bariz bir örneği, krala sadakati erdemli yaşamın rehber kuralı kılarak bütün Mısırlılara şunu öğütler:

> Krala bedeninizde tapın,
> Zihinlerinizde Kral Hazretlerine yardıma hazır olun.
> Her gün ondan korkun,
> Her an onun için bayram sevinci yaratın.

Bu uyarı kulak ardı edilirse, pekiştirmek için gözetimin tüyler ürperten bir hatırlatıcısı vardı:

> Kalplerdekini görür
> Gözleri, herkesi arayıp bulur.[45]

Bu yazılı uyarılarla monarşiyi destekleme çabalarına rağmen, I. Amenemhet'in saltanatı döneminde Mısır'ın istikrarını bozan siyasi huzursuzluk yine alevlendi. "Vaha sakinlerinin ülkesini güven altına almak için"[46] Batı Çölü'ne bir başka sefer düzenlenmesi gerekirken, Nil Vadisi'nde, ülkenin güneyindeki Certy (bugünkü Tod) ve Abu'daki tapınaklar yağmalanıp yıkıldılar. Bu saygısız eylemlerin suçu olağan şüphelilerin (Asyalılar ile Nübyeliler) üzerine atıldıysa da, büyük bir olasılıkla bu eylemler yurt içindeki isyancılar tarafından desteklenip özendirilmişti. Kralın orduları yasa ve düzeni yeniden kurmada başarılı oldular; isyancılar yakalanıp canlı canlı yakılarak infaz edildiler. I. Sesostris Mısır'ın en güneydeki yedi eyaletin (eski "Güneyin Başı" ve XI. Sülale'nin merkezi) dört bir yanında bulunan yerel tapınaklara açıkça büyük önem verdi. I. Sesostris'in yeni yapılarının en güzellerinden biri İpetsut'taki Amon tapınağı kompleksi içinde yer alan ellinci yıl pavyonudur. Pavyonun kaliteli beyaz kireçtaşından zarif rölyefleri, rejimin meşruiyetinin kabul edildiğinin görsel bir metaforu olan kralın ve tanrının kucaklaşmasını gösterir. Pavyon bu kibirli betimlemenin yanında, Orta Krallık'ın bürokrasi takıntısını sergiler. Pavyonun zemininde 42 Mısır eyaleti onları temsil eden tanrılarıyla ve coğrafi büyüklükleri "nehir birimi" cinsinden verilmiş olarak resmedilmiştir (bir birim kabaca 10 kilometreydi). Mısır'da, kralın saltanatının her şeyi kapsayan doğasını göstermeyi amaçlayan bir dekorasyon projesinin, kralın sevgili bürokratlarının tamamen istatistiksel olan verilerinin içermemesi düşünülemezdi.

Devlet yönetiminin uygulamaları, eyalet başkentlerinde daha iyi hale geldikçe Mısır'ın denetimi altındaki Aşağı Nübye'nin yönetilmesi daha kolaylaştı. I. Amenemhet ve I. Sesostris'in ortak hükümdarlığına kadar dokuz yıl süren Vavat'ı yerle bir etme seferi İkinci Çağlayan denli gü-

neydeki Nübye'nin resmi ilhakının yolunu hazırladı. Mısır, hâkimiyetini büyük devlet yapı projeleri başlatarak kendine özgü biçimde sergiledi. Nübye örneğinde bu yapılar yerel nüfusun tabi kılınışını pekiştirme amaçlı kalelerdi. (İngiltere Kralı I. Edward'ın Galler'i fethinin ve ilhakının ardından yaptırdığı kaleler aynı görüngünün çok daha yeni örnekleridir.) Nehir boyunca Birinci Çağlayan ile İkinci Çağlayan arasında sıralanan, baskınlara karşı koymak ve uzun süren kuşatma savaşı için tasarlanmış istihkâmlar, muhtemelen 50 yıl önceki iç savaş sırasında alınan derslerin bir sonucuydular. Her kale, kenarlarına ve köşelerine dış kuleler inşa edilerek güçlendirilmiş büyük, dikdörtgen biçimli, kil tuğladan yapılmış bir duvardan oluşmaktaydı. Karaya bakan duvar, dış tarafına kazılmış derin bir hendek tarafından korunurken, duvarın iç kısmında, alçak bir korkuluk duvarı oluşturacak biçimde hafifçe çukurda kalan bir platform bulunuyordu. Bu platform üzerinde eşit aralıklarla yan yana sıralanan yarım daire biçimindeki burçlar ve korkuluk duvarı üzerinde de okçuların kullanması için aşağıya doğru bakan mazgallar ikinci bir savunma hattı sağlamaktaydı. Sonuçta, Nübye kaleleri askeri mimari harikalarıydılar ve çamurdan kulübe kümelerinde yaşayan bölgenin yerel halkını derinden etkilemiş olmalıdırlar. Nehir boyunca stratejik noktaları (özellikle Doğu Çölü'nden altın ve bakır madenlerine giden ana yolu) koruyan sağlam üslere garnizonlar yerleştirilmesi Mısır'ın Vavat'ı uzun süre denetimi altında tutmasını güvence altına aldı. Sesostris'in tahttaki on sekizinci yılında ordusu Üçüncü Çağlayan denli uzaklara bir başka sefer düzenlediğinde, seferden sorumlu General Mentuhotep "güneylilere boyun eğdirdiği" için övünebilirdi.

İkinci Çağlayan'daki Buhen kalesi (*Mısır Keşif Derneği'nin izniyle*)

Yurtdışı maceraları

I. Sesostris'in yaklaşık 50 yıl süren (1918-1875) uzun hükümdarlığının sonunda, hanedanın başlangıç dönemini kuşatan sorunlar tarihe karışmıştı. Mısır ve Aşağı Nübye merkezi yönetimin katı denetimi altındaydı. Fethedilen Vavat'daki madenlerden kraliyet atölyelerine akan altın, bakır ve değerli taşlar, zanaatkârların kraliyet sarayını güzelleştirmek için en iyi kalite malzemelerle mücevherat, heykel ve başka sanat eserleri yapmalarını, kraliyetin saygınlığının artırılmasını ve uzun mesafe değerli lüks mal ticareti aracılığıyla devletin kasalarının dolmasını sağladı.

Mısır'ın dış ilişkileri yalnızca ticaretle sınırlı değildi: Yurtiçinde kendine güvenini kazanan Mısır, iktisadi çıkarlarını korumak ve önemli hammadde kaynaklarına ulaşımı güven altına almak için yurtdışı askeri faaliyetlere girmekte isteklilik sergiledi. Dış siyasetin her iki görünüşü I. Sesostris'in ardılı, II. Amenemhet'in hükümdarlık dönemi boyunca çarpıcı bir biçimde örneklendirilir. Teb yakınındaki, isyancılar

tarafından talan edilen ve I. Sesostris'in hükümdarlık döneminde eski haline kavuşturulan Djetry tapınağının temellerine saklanmış dört bakır sandık ortaya çıkarıldı. Sandıkların üzerine II. Amenemhet'in adı hakkedilmişti ve içlerinde inanılmaz bir hazine vardı: boncuklar, mühürler, kesilmemiş lacivert taş parçaları; gümüş külçeleri, zincirler, bir aslan modeli ve kupalar; saf altın külçeler ve kaplar. Define halen Nil Vadisi'nde yapılan keşiflerin en zenginlerinden biridir. Dikkati çeken yalnızca definenin zenginliği değildi. Definenin yansıttığı ticaret ağı aynı oranda etkileyiciydi: Lacivert taşlar Mezopotamya'dan ve uzaktaki Badakhshan madenlerinden gelirken, Minos tasarımı gümüş kupalar Girit'ten ya da Suriye'deki Minos tüccar topluluğundan gelmiş olmalıydılar.

Çok daha yeni bir keşif, XII. Sülale döneminin ortalarında Mısır bakış açısının sahip olduğu uluslararasıcılığı onayladı. Memfis'te bulunan bir taş blok kraliyet maiyetinin II. Amenemhet'in (1876-1842) saltanatının ilk yıllarındaki faaliyetlerini günlük bazda ayrıntılı olarak kaydeden yıllıklardan özetler içerir. Dini festivallerin ve kral kültüne yeni heykeller adanmasının yanı sıra, en şaşırtıcı kayıtlar uzak ülkelere düzenlenen askeri nitelikli seferler üzerinedir. Birinde "Asya'ya ağır darbe indirmek için piyade birlikleri denetçisiyle birlikte bir sefer düzenleniyor" yazılıdır. Sefer, gümüş, altın, büyükbaş hayvan, çiftlik hayvanı ve Asyalı kölelerden oluşan zengin bir ganimet sağlamıştır. Lübnan'a düzenlenen bir başka sefer kraliyet hazinesine, değerli iğne yapraklı ağaçlar ve kokulu yağlarla birlikte benzer bir ganimet katmıştır. Bununla beraber en şaşırtıcı kayıt, ağaç ve kölenin yanı sıra bronz ve bakır taşı haracı ödeyen ülkeler "İva ve İasy'ye büyük bir darbe indirmekten" dönen piyade birlikleri üzerinedir. Ayrıca neresi olduğunu bilmediğimiz İva belki de Ura'nın Mısır dilindeki yazılışıdır ve bu ülke Türkiye'nin güneydoğu kıyısında bir yer olabilir. Eğer böyle ise, XII. Sülale'nin bu seferi bir Mısır

ordusunun Küçük Asya'ya akın yaptığı tek bilinen seferdir. İasy daha da kışkırtıcıdır. Bu yer adının yazılışına ve buradan temin edilen bakır temelli iki malzemeye (tunç ve bakır taşı) bakarak İasy'nin muhtemelen Kıbrıs olduğu sonucuna ulaşırız. II. Amenemhet'in hükümdarlığı altında Mısır, Yakın Doğu'da resmi bir Mısır İmparatorluğu'nun kurulmasından tam 350 yıl önce, Doğu Akdeniz'de bariz biçimde büyük bir oyuncuydu.

Yıllıklara göre, yabancı ülkelerdeki maceralardan getirilen insan yükü binlerce köleyi bulmaktaydı. Bunların kraliyet topraklarında ve devletin inşaat projelerinde çalıştırılmak üzere Nil Vadisi'ne zorla yerleştirilmeleri Mısır nüfusunun etnik dengesini uzun dönemde öngörülmeyen sonuçlar doğuracak biçimde değiştirdi. Getirilen Asyalıların önemli bir kısmı II. Amenemhet'in ardılının yakındaki piramidinde çalışan personeli iskân etmek için kurduğu Kahun kasabasının inşaatını tamamladılar. Kahun yerleşim planıyla, işlevsel bölgelere ayrılmasıyla ve mahallelerin toplumsal sınıflara göre belirlenmesiyle merkezi planlamanın zirvesini ve XII. Sülale'nin desteklediği toplum yapısının örneğini temsil eder. Etrafı çok büyük ve dikdörtgen biçiminde bir duvarla çevrilmiş kasaba eşit olmayan iki bölgeye ayrılmıştı. (Duvarın insanları istenmeyen saldırılardan korumak denli içerde tutmak için de tasarlanmış olabileceğinden kuşkulanabiliriz.) Üst düzey bürokratlar bilerek kasabanın yönetim merkezine yakın, geniş bir alanda inşa edilmiş etkileyici villalarında yaşıyorlardı. Kasabanın işgücünü iskân eden ikinci bölgede, küçük, baraka benzeri konutlar, sıra sıra uzanan dar sokakların iki yanına, sıkışık biçimde inşa edilmişti. Bu, Eski Mısır memur sınıfının çok bildik "onlar ve bizler" tutumunun çıplak bir mimari yansımasıydı. Fethedilen Vavat'da olduğu gibi, Kahun'da da insanların baskı altında tutulabilecekleri bir yerleşke, devlet denetiminin altyapısında temel bir öğeydi.

XII. Sülale krallarının Mısır'da fethedilen Nübye'dekine çok benzeyen bir siyaset izledikleri gerçeği, aslında onların dünya görüşlerini fazlasıyla ortaya koymaktadır: kaynaklar (yerli ve yabancı işgücü ve hammadde kaynakları) hükümdarlığın yararı için sömürülmelidir. İnsanlar, yalnızca ihtiyaca göre oradan oraya nakledilmeleri gereken mallardır. Pişirme, mayalama gibi sanayi işlemlerine ve elle üretime en iyi, sıra sıra dizilmiş baraka benzeri atölyelerde yer bulunabildiğinden işgücü de benzer biçimde iskân edilebilirdi. İster Nil Deltası'nda ya da ister Yukarı Mısır'da olsun XII. Sülale dönemi yerleşkeleriyle nerede karşılaşılırsa karşılaşılsın hepsi de aynı değişmez tasarımı sergilerler. Yerleşkeler çoğunlukla bakir yerlere kurulmuş gibi göründüklerinden bütün nüfusun yerinin tamamen devletin kaprisine bağlı olarak zor yoluyla değiştirilmesini gerektirmiş olabilirler.

"Yüce Sesostris"

Bu despotik monarşi, demir yumrukla yönetme modeli, hanedanın en yaygın biçimde onaylanan üyesi III. Sesostris'in hükümdarlık döneminde (1836-1818) doruk noktasına ulaştı. Onun otoriter yönetimi altında XII. Sülale döneminin denetim öğelerinin tamamı ortak bir programda (propaganda edebiyatı, katı devlet planlaması, Mısır'da iktidarın merkezileştirilmesi, Nübye'de zafer ve işgal) kralın iktidarını yansıtmanın yeni bir aracıyla (portre heykel) bir araya getirildiler.

Yazılı ve sözlü sözcüğün ortaya çıkmasıyla birlikte, Sesostris'in şairleri ve yazıcıları kralın erdemlerini öven methiye metinleri kaleme almada kendilerini aştılar. En aşırı uç örnek, kralın bir ziyaretini, muhtemelen kral heykelinin önünde anlatmaya niyetliymiş gibi görünen bir İlahiler Derlemesidir:

> Mısır senin güçlü kollarında nasıl da sevinçli:
> Sen onun geleneklerini korudun.

Sıradan halk öğüdünle nasıl da sevinçli
Senin gücün onlar için daha da arttı.
Her iki kıyı senin korkunda nasıl da sevinçli
Sen onların sahip olduklarını artırdın
Senin genç yazıcıların nasıl da sevinçli
Sen onları geliştirdin
Senin saygıdeğer yaşlıların nasıl da sevinçli
Sen yine onları genç kıldın.[47]

... Vesaire vesaire, dörtlük üzerine dörtlük. "Kötümser edebiyat"ın iki anıtsal yapıtı, *Khakheperraseneb'in Şikâyetleri* ve *İpuver'in Öğütleri*'nde biraz daha zekice yaklaşım benimsenmiştir. Kaosun ve toplumsal kargaşanın incelikli ve canlı bir resmi daha eski *Neferti'nin Kehanetleri*'nin ayak izlerini takip ederek kralın katı yönetiminin zorunlu ve hatta yararlı olarak haklılaştırılabileceği edebi bir ardyöre sağladı. Son derece rafine olan bu yapıtlar varoluşun istikrarsız dengesi ve Nil Vadisi'ndeki doğanın keskin ikilikleri (sel ve kuraklık, gündüz ve gece, verimli toprak ve çorak çöl) tarafından kalıba dökülen ve dünyayı düzen ile kaos arasındaki daimi bir savaş olarak gören Mısır zihniyetinden yararlandı. Bunlar doğrudan kralın etrafını saran, daimi bir propaganda yaylım ateşinin altında boynunu bükmüş gibi gözüken edebi seçkini hedef aldılar.

Yakın çevresini sindirip boyun eğdiren III. Sesostris dikkatini iç savaş günlerinden beri önemli bir yetkeye sahip olan Orta Mısır eyaletlerinin güçlü valilerine yöneltti. Elbette kuramda, her birey kuşkusuz kralın takdirine bağlı olarak görevde bulunuyordu ve Sesostris'in eyalet yöneticilerini görevinden alması ve ardıllarını atamayı reddetmesi tamamen olanaklı olmalıydı. Ama o etkili bir siyasi sınıfa karşı bariz bir güç gösterisine girişmeyecek denli kurnaz bir yöneticiydi. XII. Sülale döneminin hazırda alternatif bir eylem planının olmadığı ilk yıllarını mahveden uyuşmazlığın yeniden baş gösterme tehlikesinin söz konusu olabileceğine dair bir işaret

yoktu. Sesostris'in seçtiği siyasa acımasız, hesaplı ve parlaktı: Eyalet yöneticilerini ve onların olası varislerini terfi kisvesi altında hadım etti. Saray'da saygın (ve kazançlı) makamlar önerilerek bölgesel güç üslerinden uzaklaştırılan Beni Hasanlı III. Khnumhotep gibi insanlar, yüksek makamın gösterişine sahip olmak için eyaletlerinin yönetimini merkeze bırakarak kraliyet konutuna taşındılar. Eyalet yöneticileri bir nesil içerisinde Mısır siyaset sahnesinden silindiler. Sarayda hemen boyunduruk altına alınan memurlar, kralın kraliyet mezarlığında onlara sağladığı düzgün sıralar halinde düzenlenmiş mezarlara defnedildiler.

Hanedanın bu katı planlama takıntısı III. Sesostris'in hükümdarlık döneminin en hırslı iki inşaat projesinde kendini dışa vurma olanağı buldu. İlki kutsal Abdju'daki III. Sesostris'in piramit kasabasıydı. Burada, Kahun'da olduğu gibi, her şey matematiksel bir biçimde planlanmış, evler eşit büyüklükteki kil tuğlalardan yapılmış ve 5 kol boyu genişlikteki sokakların ayırdığı 100 kol boyu enindeki bloklar halinde düzenlenmişti. Yine, seçkinlerin konutları en iyi –nemli ve sinek dolu ekim alanlarından yatay ve düşey olarak en uzak– yerleri işgal ederken, nüfusun geri kalanı kasabanın diğer tarafında kısıtlı koşullarla yetinmek zorundaydı. Yerleşime alçak gönüllükle Vah-sut-Khakaura-maa-kheru-em-Abdju, "Haklı Khakaura'nın [III. Sesostris'in taht adı] Abdju'daki yerleri kalıcıdır" adı verilmesine rağmen, bu adı kolaylık olsun diye Vah-sut diye kısaltan yerel halk için çok fazla anlam ifade etmediği ortaya çıktı.

Buna rağmen, kralın coşkusunun ve enerjisinin en etkileyici uygulaması, Nübye'ye ayrılmıştı. Onu harekete geçiren neden üç katmanlıydı: Mısır'ın Vavat'daki egemenliğini pekiştirmek, yeni, daimi bir sınır oluşturmak; Yukarı Nübye ile Mısır arasındaki ticareti kraliyet hazinesinin yararına olmak üzere denetlemek ve başkenti Üçüncü Çağlayan'ın ötesindeki Kerma'da olan güçlü Kuşi Krallığı'nın tehdidini etkisiz hale getirmek. Kralın seçtiği siyasa faaliyet alanı bakımından

aynı derece de etkileyiciydi: İkinci Çağlayan bölgesi boyunca sağlam bir kaleler hattı oluşturmak. Entegre bir sistem gibi işleyecek biçimde tasarlanan her kalenin kendine ait ayrı bir rolü vardı. Nil'deki bir adada bulunan Kor askeri manevralar sırasında kral için bir sefer sarayı, bir merkez olarak hizmet etti. İken (günümüzdeki Mirgissa) Mısır denetimi altındaki bölgedeki ana ticaret merkeziydi. Kan dondurucu "Nübyelileri İmha Eden" adı verilen Askut, kalelerin en güveniliriydi. Askut aslında, müstahkem bir ambar olsa da, aynı zamanda İkinci Çağlayan'ın altın madenciliği bölgesinin geneli için zorunlu emek sağlama merkezi olarak da hizmet vermekteydi. İstila edilen bölgedeki devlet denetiminin uygun bir kolu olarak gelişen yerel yerleşim yerlerine rağmen kalenin personel ve başka ihtiyaçları merkezi olarak uzaktaki Mısır'dan tedarik edildi. "Yabancı Ülkelere Boyun Eğdiren" adlı Shalfak, insan ve mal hareketlerini izlemek için çevredeki çöle gönderilen milis devriyelerinin üssüydü. Uronarti ya da bir başka deyişle "Kabile Halkını Püskürten", bölge garnizonlarına bir kumanda merkezi olarak hizmet verdi ve kralın kullanması için bir sefer sarayı sağladı. Bütün bu kalelerin ortak özelliği, savunma kabiliyetlerini artırmak için yerel coğrafi yapıyı yaratıcı biçimde kullanmalarıdır. Perde duvarlar kayalık sırtlar boyunca uzanıyordu. Dik falezler üzerinde mazgallı siperler vardı ve kuşatma durumunda suya ulaşılmasını sağlama almak için nehre inen üstü kapalı merdivenler vardı.

Uronarti'nin ötesindeki, bütün siyasanın odağı, en etkileyici kale grubu savunması kolay, doğal bir sınır olan dar Semna Geçiti'ni korudu. Doğu kıyısında nehir yatağına nazır olan ve Doğu Çölü'nden sızmayı engelleyen, "Okçulara Karşı Koyan" anlamına gelen Kumma dikilmekteydi. Geçidin batı tarafından "Güçlü, Haklı Khakauradır" anlamına gelen Semna'nın büyük kalesi ona bakmaktaydı. Büyük kışlalar içeren kale Kuşilerin saldırması durumunda geçidi kapatmaya ve Mısır çıkarlarını savunmaya hazır beklemekteydi. 400-500 kişilik sürekli garnizona ilaveten komutan birbirlerinin görüş alanı

içerisindeki aktarma karakollarındaki işaret kuleleri aracılığıyla Nehir'in aşağısındaki Uronarti, İken ve Buhen'den hızla takviye güçler de çağırabilirdi. Barış dönemlerinde, Semna garnizonunun asıl görevi, Nil'in bu düzlüğü boyunca trafiği denetim altında tutmaktı. Yükler Mısır gemilerine ya da karadan İken'e giden eşek kervanlarına yüklenirken, tekneler kalenin altındaki gölcükte demir atardı. Güney Semna'daki, "Nübyelileri Ezen" gibi saldırgan bir ad verilmiş ileri üs, seyahatlerine devam etmek için izin bekleyen yerel kervanlara bekleme sahası ve aynı zamanda geçide yaklaşan insanları ve gemileri izlemek için gözetleme yeri işlevi yapıyordu.

Bunlar İkinci Çağlayan kaleleriyle birlikte Mısır'ın askeri ve yönetimsel gücünün korkutucu bir sergilenişini temsil etti: Kralın iktidarının mimari ifadesi denli Mısır'ın bölgedeki çıkarları için lojistik bir destek. Hiç kuşku yok ki, III. Sesostris daha sonra Vavat'da bir tanrı gibi saygı görecek ve Yunanlı tarihçiler ona "Yüce Sesostris" adını vereceklerdi. Bununla birlikte kalelerin desteklediği gözetim sistemi kalelerin kendileri denli önemliydi. Semna Raporları diye bilinen dikkate değer bir dizi belgede, Güney Semna, Semna, Kumna, Uronarti ve Shalfak'tan düzenli biçimde çıkarılan devriyeler tespitlerini yerel komutanlara bildirmekteydiler. Devriyeler tavizsiz dur ve araştır siyasasını paranoyaya varan sinirli bir ruh haliyle benimsemişti. Küçük Nübyeli gruplar bile gerekirse güç yoluyla durdurulup sorgulandılar. Bu gruplar, Mısır'ın denetimi altındaki bölgede meşru bir işleri yoksa sınırın öteki tarafına gönderildiler. Tipik bir raporda şöyle yazıyordu: "Devriye gezmesi için çöl sınırına gönderilen devriye ... bana geldi ve '32 insanın ve 3 eşeğin izini bulduk...' diye rapor verdi."[48] Her devriye lideri raporunu aynı sözcüklerle imzalardı: "Kralın Ülkesinde bütün işler (yaşam, refah, sağlık!) yolunda." İstenmeyen hiçbir şeyin meydana gelmediğini onaylamak için duyulan aşırı istek fark edilebilir.

III. Sesostris (*Werner Forman Arşivi*)

Mısırlı yetkililerin mutlak denetim sağlama kararlığı, XII. Sülale'nin acı deneyimden kaynaklanan güvenlik takıntısıyla uyumluydu. Kuşi Krallığı'nın saldıracağından duyulan korku artık boş görünmediğinden hiç de görece önemsiz bir tehdide karşı gereksiz ve saldırganca bir yanıt değildi bu. Mısır'ın Yukarı Nil'deki rakibi kuzey komşusu zengin, güçlü ve kıskançtı. Bu tehlikeli bir bileşimdi. Nitekim, III. Sesostris garnizonlarını "her şeyleriyle savaşmaya" daha fazla teşvik etmek için Semna'daki kaleye anıtsal bir dikilitaş koydurmuştu. Dikilitaşın üzerindeki yazıt, askerleri kralın fetihlerini savunmaya "Cesur saldırır, alçak geri çekilir"[49] sözüyle cesaretlendirmekteydi. Sesostris Nübyelilere karşı acımasızlığıyla övündü: "Kadınlarını kaçırdım ve onların yükümlülüğünde olanları götürdüm, kuyularına (zehir) attım, boğalarını uzaklaştırdım, arpalarını mahvedip ateşe verdim."[50] Topyekun savaş Mısırlıların idealiydi. Kralın adamlarına sadakat ve cesaret telkin etmek için Semna'daki özel bir mabete yerleştirilmiş bir heykeli vardı: "Kral Hazretleri bu sınıra kendi resmini ... siz kararlı olasınız, dolayısıyla onun için savaşasınız diye koydu."[51] Böylesine güçlü bir propaganda, baskı, cesaretlendirme ve gözdağı karışımına direnmek olanaksızdı.

Aslında III. Sesostris'in bildik bir heykeline bakmak herhangi bir askeri görevi yerine getirmeye ikna etmeye yeterli olacaktı. Eski Mısır tarihinde daha önce hiçbir kral heykeli kraliyet iktidarının böylesine korku salan bir imgesini yansıtmak için bu denli etkin bir biçimde kullanmamıştı. III. Sesostris'in sayısız heykelleri derin bir sarsıcı etkiye sahiptiler. Gövde heykeli Mısır krallarının sevdikleri gençlik canlılığı idealini temsil eden bir biçimde daima gergin, kaslı ve erkeksidir. Aslında bakanın yakasını bırakmayan heykelin yüzüdür: kabarık göz kapaklarının altındaki taşan gözler, çökük yanaklar, bükük dudaklar. Kral portresi geleneklerinden bu kökten kopuş, büyüleyici ve korkutucu, gerçek bir tiran yüzüydü.

Normalden büyük kulaklar Sesostris her şeyi duyan kraldır iletisini güçlendirmektedir. Aleyhinde konuşanlar büyük olasılıkla boşboğazlılıklarına pişman oldular.

XII. Sülale'nin polis devleti III. Sesostris'in ardından 50 yıl daha kralın demir pençesiyle yönetildi. III. Sesostris'in ardılı III. Amenemhet (1818-1770) krallığın eskiliğini vurgulamak için tasarlanmış arkaik heykel biçimlerinin yanı sıra portrenin daha yumuşak bir biçimini destekledi. III. Amenemhet'in hükümdarlık döneminin başarıları çarpıcıydı: çok büyük arazi ıslahı ve el-Feyyum'da inşaat çalışmaları; bir değil iki tane piramit (birincisi bitmesine çok yakınken çökmeye başladığı için ikincisi yapılmış olmalıdır); kraliyet atölyelerine değerli taşlar getirme seferlerindeki ani ve hızlı artış (gri kumtaşı için Hammamat Vadisi'ne dört sefer, ametist için el-Hudi Vadisi'ne üç, turkuaz için Sina'ya en az yirmi üç sefer). III. Amenemhet'in hükümdarlığı kültür alanında XII. Sülale döneminin en yüksek noktasına damgasını vurdu. Nübye altınının kamçıladığı Yakın Doğu'yla ticaret de büyüdü. Kral sadık müttefiklerini, Kubna prenslerini bağış yağmuruna tutarak ödüllendirdi. Bunlar, en sonunda, güçlü mali destekçilerine benzeme çabası içerisinde giderek Mısırlı haline geldiler.

Mısırlılar ile Asyalı komşuları arasındaki yakın bağlar yerel Filistin hükümdarlarının Mısır'ın maden seferleri için lojistik destek sağladığı Sina yarımadasında korundu. Dostça ilişkilerin kurulması nedeniyle Asyalıların Mısır'a, özellikle de Delta'nın kuzeydoğusuna sorunsuz göçü hanedan içinde daha önce gerçekleşen Asyalı kölelerin zorla iskânının yerini aldı. Sami dilini konuşan, çöl seyahatinde tecrübeli Sinalı Asyalılar, Batı Çölü'nde devriye gezen Mısır polis gücünün ideal askerleri oldular. Mısırlı askeri yazıcılarla etkileşim içinde kendi dilleri için melez bir yazı –tarihteki ilk alfabetik yazıyı– geliştirdiler. Ama Nil Vadisi ve Deltası'nda Asyalı nüfusun istikrarlı biçimde artması çok geçmeden kendisini Mısır'a felaket getiren sonuçları da olan başka yönlerden hissettirdi.

III. Amenemhet'in yaklaşık elli yıl süren uzun hükümdarlığı sonunda, akla gelmeyen oldu: hanedan meşaleyi bir sonraki nesle taşıyacak genç bir erkek varis bulamadı. Acil durum önlemi olarak eski kralın yaşlı bir akrabası ortak hükümdarlık tacını giydi. Ama etkileyici bir kişiliğe sahip olmaması, yaşlı olması ya da siyasi desteğin belirsizliği gibi nedenlerden ötürü, IV. Amenemhet tahtta kaldığı on yıl boyunca Mısır'da herhangi bir iz bırakamadı. Krallığı III. Amenemhet'in kızı Sebeknefru'ya (1760-1755) devretmeyi başardı. Mısır'ın ilk kadın kralının –kraliçe kelimesi yoktu, eski Mısır ideolojisi bu fikirden nefret etmekteydi– tahta çıkması, XII. Sülale'nin gücünün tükendiğinin kesin bir işaretiydi. Umutsuzca meşruluğunu kabul ettirmeye çalışan Sebeknefru babası ile akrabalığını vurguladı ve (aslında etkisiz selefini fiilen atlayarak) III. Amenemhet'in ikinci piramit kompleksini inşa ettiği Havara'da kendi inşaat faaliyetleri üzerinde yoğunlaştı. Ama dört yıllık kısa hükümdarlık döneminin ardından Sebeknefru da gitti.

Bir gürültüyle başlayan hanedan bir iniltiyle son buldu. Zamanı gelince tokadı indirecek sağlam bir yönetim var olmadığından, hem yurt içinden hem de yurt dışından bozguncu güçler kendilerine şans doğduğunu düşündüler.

9
Acı Hasat

"Sefil Asyalı"

Eski Mısırlıların doğal bir üstünlük kompleksi vardı. Kendilerini ayrı bir kültür olarak, sevgili ülkelerinin eşsiz biçimde kutsandığını ve doğal deniz ve çöl sınırlarıyla daha az şanslı komşularından korunduğunu düşünmekten hoşlanırlardı. Kendileri hakkında kendi zihinlerinde çizdikleri bu resim sahiden de pek gerçek dışı olmayabilirdi. Afrika'nın, Asya'nın ve Akdeniz'in kavşağında yer alan Mısır, daima halkların ve kültürel etkilerin kaynaştığı bir potaydı. Hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan itibaren Nil Vadisi'nin ve Deltası'nın verimli tarlaları batının, doğunun ve güneyin haşin çorak topraklarından göçenler için bir çekim merkezi oldu. Dolayısıyla birbirini takip eden göç dalgalarının sanayisi, teknolojisi ve gelenekleri Mısır uygarlığını zenginleştirdi ve yeniledi. Bununla birlikte arada sırada olsa da komşu ülkelerden insanlar Mısır'a daha az hayırsever niyetlerle gelip kültürel yeniliklerin yanı sıra fetih düşüncelerini taşıdılar. Bu tür yenilikler nadirdiler ve genellikle güçlü merkezi devlet tarafından ya reddedilmişler ya da uzak tutulmuşlardır. Ama siyasi zayıflık dönemlerinde, özellikle de geçirgen kuzeydoğu sınırı boyunca, Mısır daha korunmasızdı. Orta Krallık'ın XII. Sülale döneminin sonunda gücünü kaybetmesi Mısır'ın kıskanç ve hırslı komşuları için böyle bir fırsat sundu. Bunun sonucu firavun kültürünün hayatta kalması bakımından neredeyse bir felaket niteliğindeydi.

İç güvenliği ve sınır savunmasını bir saplantı haline getirmiş olan XII. Sülale Delta'nın kuzey-doğusu boyunca uzanan sınırını tahkim etmek için önemli adımlar atmıştı. Bölgenin doğasından ötürü Nübye'deki Semna'da yapıldığı gibi bu sınırı yalıtmak olanaksızdı. Ne var ki I. Amenemhet'in yaptığı ve ardıllarının güçlendirdiği Hükümdarın Duvarları yabancı saldırganları caydırmak için engelleyici bir istihkâm hattı teşkil etmekteydi. Ayrıca kaleler de insanların sınır boyundaki hareketlerini izleme, engelleme ve düzenleme amaçlı düzenli devriyeler sistemini kuşkusuz desteklemekteydi. Tjaru (bugünkü Tell el-Hebau) Mısır'ın kuzeydoğu savunmasının kilidiydi ve fethedilmiş Vavat'daki herhangi bir kale denli etkileyiciydi. Bu demir perdeye rağmen, Sami dilini konuşan Yakın Doğu halklarının Delta'ya göçü XII. Sülale döneminde sürmekle kalmadı, ivme kazandı. Bu göçmenlerin bir kısmı II. Amenemhet'in ve III. Sesostris'in seferlerinde esir alınıp getirilen savaş esirleri olabilirdi. Diğerleri kuşkusuz devletin Sina'ya düzenlediği taşocağı seferlerine yardım etmeleri, el-Feyyum'daki büyük inşaat projelerinde çalışmaları ya da ülkenin çöl sınırlarında rehber, iz sürücü ve polis olarak görev yapmaları için devletin işe aldığı yasal göçmenlerdi. XII. Sülale döneminin sonları itibariyle "sefil Asyalılar" (XII. Sülale döneminden bir metnin deyişiyle) nüfusta önemli bir öğe haline geldi ve Yakın Doğulu göçmenler Mısır toplumunun katmanlarında yükseldiler ve hatta yönetim makamlarına terfi ettiler. İlk göçmenlerin birçoğunun yerleştiği Delta'nın kuzeydoğusunda küçük bir yabancı işçiler topluluğu olarak başlayan şey, çok geçmeden daha büyük göçmen dalgaları için bir çekim merkezi haline geldi; anavatanlarının sert ikliminden ve iktisadi koşullarından kurtulmaya çalışan insanlar, Mısır'daki akrabaları ve yurttaşları aracılığıyla sığınacak bir yer ve yaşam koşullarını iyileştirme fırsatları aramaktaydılar.

Özellikle bir yer bu kesilmeyen kitlesel akının merkeziydi. Nil'in Pelusiac kolunun doğu kıyısındaki Avaris (Hutvaret) kasabası (bugünkü Tell el-Dabaa) Herakleopolis hanedanı tarafından küçük bir sınır yerleşimi olarak teşkil edilmişti ve I. Amenemhet tarafından sınır savunmasının bir parçası olarak yeniden kuruldu. Yine de, I. Amenemhet'in soyundan gelen IV. Amenemhet'in ve Sebeknefru'nun zayıf hükümdarlıkları sırasında gözetleme sistemi çökerek hiç durmayan bir göçmen akınının sınırı geçmesine meydan vermiş olmalıdır. İlk önce Avaris'e yerleşen göçmenler kendi geleneklerine göre evler inşa ettiler ve kendi yaşam tarzlarını korudular. Buna rağmen göçmenler Mısır göreneklerinin bütünüyle cahili değildiler. Aksine bu konuda hayli bilgiliydiler. Göçmenlerin birçoğunun zaten Avaris'e yerleşmeden önce Mısırlılaştırılmış olmaları bunların Mısır'la uzun zamandır kültürel ve siyasi ilişkileri olan Lübnan'daki Kubna liman kentinden geldiklerini akla getiriyor. Diğer göçmenler Kıbrıs'tan gelmiş olabilirler. Uzaklardan gelip Nil Deltası'na yayılan büyük insan seline katılan göçmenlerin arasında Güney Filistin'den Bedevi kabile halkları da vardı. Dillerin, halkların ve geleneklerin çarpıcı karışımı, Avaris'i hızla Mısır'ın hiçbir yerinde benzeri olmayan çok-kültürlü bir kasabaya dönüştürdü.

Asya kökenli insanlar, Mısır'ın başka yerlerinde zaten üst düzey makamlara çıktıklarından Avaris'de ilerleme fırsatının daha fazla olması şaşırtıcı değildir. Önemli bir üst düzey memur, toplumsal konumunu mezar ibadet odası için tasarlanmış büyük bir taş heykel aracılığıyla tamamen Mısırlılara özgü bir tarzda ifade etmeyi seçmişti. Ama aynı kişi –geniş, kırmızı mantar biçimli saç modeli Kubnalı bir göçmen olduğuna işaret eden, sarı derisi Mısırlıların Asyalıları betimleme geleneğini onaylayan– portresinin biçemi aracılığıyla Mısırlı olmayan ardyöresinin de altını çizdi. Bir elinde tutuğu fırlatma sopası hem bir makam simgesi hem de etnik bir tanımlayıcı işlevi gördü, çünkü bu özel nesne "Asyalı" kelimesini

yazmak için kullanılan bir hiyeroglifti. Bu memur, Mısır'ın yabancı düşmanlığına rağmen yabancı atalarıyla gurur duyan ve görüldüğü gibi onu sergilemeye hevesli biriydi.

Bir nesli biraz aşan bir süre sonra, Avaris'in Asyalı nüfusu kendi ayırt edici kültürü içinde özgüven kazandı, Akdeniz ticareti refahını artırdı ve giderek siyasi kaslarını kullanmayı arzuladı. Kasabanın valisi için resmi konut olarak etkileyici bir malikâne inşa edildi. Malikâne Kahun ya da Vah-sut'dakilere denkti. Aslında malikâne kralın sarayının gösterişine sahip bir saraydı. Yüksek dereceli memurlar malikânenin zeminindeki mezarlara defnedildiler. Mezarların her biri Asya göreneğine göre girişe gömülmüş bir çift eşekle işaretlenmişti. Bu yüksek statü mezarlarının biri kendisine Suriye-Filistin ilişkilerinden sorumlu Mısırlı memurun taşıdığı bir unvan olan "Retjenu'nun Denetçisi" unvanını veren bir adama aitti. Bu unvanlar merkezi yönetimin halen etkili olduğunu gösteriyor gibi görünse de, Avaris seçkinlerinin İtj-tavy'deki krala karşı kendisini ne denli sorumlu hissettiği tartışmalıdır. Her durumda kraliyet sarayının aklı başka sorunlarla meşguldü.

Kral Hazretleri olmadan monarşi

Tek bir ailenin hükümdarlığı altında geçen iki yüzyıldan sonra, yönetim makinesi kendisini Sebeknefru'nun kısa hükümdarlık dönemini takip eden bunalımlar dizisine kötü hazırlanmış bir durumda buldu. Seçkinler, kraliyet ailesinin soyunun tükenmesiyle karşı karşıya kaldığında sanki daha önceki nesillerin buna nasıl çare bulduklarını tamamen unutmuş gibiydi. Sonuçta krallık makamında Eski Krallık'ın sonundaki kaosu anımsatan hızlı bir devir teslim yaşanmaya başladı. Taht bir hak sahibinden öbürüne geçerken, krallar aylar ya da günler süren dönemler için hükümdarlık ederek sersemletici bir hızla gelip geçtiler. Önceki iki yüzyıl içinde Mısır'ın gördüğü kral sayısı yalnızca sekizken 150 yılı aşan bir seyir süresince Mısır'ın –XIII. Sülale diye adlandırılan– en az elli kralı

oldu. Büyük bir ihtimalle, ülkedeki en güçlü aileler, tek bir aday üzerinde anlaşamadılar, ardıllığı başlatacak mekanizmayı seçemediler. Rakip soyların en yaşlı üyeleri muhtemelen sarayda saygın bir yere sahip oldukları için, Mısır, yaşlı bir kralın ardından bir başka yaşlı kralın damgasını vurduğu bir yaşlılar yönetimi haline geldi. Bu geleneksel monarşi taklidine rağmen, yönetim şaşırtıcı bir verimlilikle eskisi gibi çalışmaya devam etti: Muhtemelen devletin gerçek idaresinin kral efendilerine değil, vezirlere ve hazinedarlara kaldığının bir işareti. Memurları kralın ataması gerekirken memurlar kralı atasa bile, önde gelen bürokratlar resmi belgelerde, çok eski kraliyet imtiyazı göreneğini sözde desteklermiş gibi görünmekten memnundular.

Ülke genelinde, uyuşmazlıkları bir çözüme kavuşturmak zordu. Ahret hayatında herhangi bir değişik yaratacağına inanmadıklarından kişiler artık mezar anıtları için krala ya da kraliyet ikametgâhına başvurmayı bıraktılar. Artık kral kendisi için önlem anlamaya yetecek kadar süre hayatta kalamıyor gibi görünmekteydi. Piramit inşası tamamen durmuştu, birçok kral XII. Sülale'den bir atasının piramit kompleksi içine yapılan bir kuyu mezarla idare etti. Sina seferleri büsbütün durdu. Görünüşteki bütün kudret ve haşmet debdebesi, sorunlu monarşide ortadan kayboldu. Muhtemelen XIII. Sülale'nin yirmi altıncı kralı olan III. Sobekhotep'in tahta çıkışı Mısır'ın yalnızca 50 yıl içinde yaşantıladığı değişimlerin karamsar bir açıklamasını vermektedir. Ardıllarının tam aksine Sobekhotep damarlarında kraliyet kanı bulunmamasını bir erdem gibi göstererek kraliyet soyundan gelmediğini açıkça söyledi. Bir dizi anma yazıtında ebeveynlerini övdü ve kendine güvenerek halktan akrabalarını tanıttı. Bütün bunlar monarşi kurumunun derinlerine yerleşmiş bir rahatsızlığın söz konusu olduğunu akla getirmektedir.

III. Sobekhotep'in, kısa bir süre kralın kişisel koruması olarak görev yaptığı askeri bir geçmişe sahip olması kesinlikle

onun saray politikası hakkında bilgi edinmesini sağlamıştı. III. Sobekhotep kral olarak yönetime eski istikrarını belirli ölçüde kazandırmak için önemli devlet memurlarının sayısını artırarak ve kraliyet inşaat projelerini yeniden başlatarak bu bilgiyi kendisi için bir avantaja dönüştürdü. Ama bu çok sürmedi. Kraliyet yönetiminin kalbi tekliyordu; hatta bu gerçeği garip şekilde artan faaliyetler bile saklayamadı.

Bunalım özellikle Mısır'ın uzak ileri karakollarında, işgal edilmiş Vavat'ın büyük kalelerinde ağır biçimde hissedildi. İğdiş edilmiş yönetim kendisini XII. Sülale'nin en parlak döneminde kalelere asker sağlayan garnizonların rotasyon sistemini sürdüremez bir halde buldu. İki Ülke'nin geleneksel sınırlarının ötesinde iradesini gösteremeyen Mısır yönetimi Nübye kalelerini birer birer terk etti. XIII. Sülale III. Sesostris'in sınırını muhafaza etmek için zayıflığına rağmen elinden geleni yaptığından Semna Geçidi kaleleri en son terk edilenler oldu. En sonunda geride kalan devlet görevlileri eşyalarını toplayıp son kez olmak üzere ayrılırken Semna küçük yerli nüfusuna devredildi. Kendi kaderlerine terk edilen ve başkentten lojistik destek ya da erzak alıp almayacakları giderek belirsizleşen kale komutanlarından bazıları akla hayale gelmeyeni düşünmeye başladılar ve bir başka sponsor bulmak için güneyde arayışa girdiler. Kuşi Krallığı Mısır'ın ezeli düşmanıydı belki, ama en azından işe aldıklarına ödeyecek altını vardı.

Benzer bir kader Delta'nın kuzeydoğusundaki kaleleri beklemekteydi. Devriyelerin aksaması ve garnizonların yurda çağrılması nedeniyle, Mısır'ın en korunmasız sınırının merkezden denetimi sona erdi. Hırslı bir liderin iktidar boşluğunu doldurması çok zaman almadı. Nehesy adlı bir adam –İtj-tav'daki yönetime doğrudan meydan okuyarak– yalnızca kaleleri hükümdarlığı altına almakla kalmadı, hemen kendisini başkenti Avaris'te olan bağımsız Delta devletinin kralı ilan etti. Kuvvet üssünde güvende olan Nehesy meşru bir

Mısır kralından ne beklendiğini kesinlikle bilmekteydi. Geleneksel yönetim sistemini sürdürdü ve Avaris'in Efendisi, yerel tanrı Seth'in himayesine girdi. Avaris'in geneline hâkim olan karışık kültürün göstergesi olan bitişiğindeki Asya tarzı tapınağının gölgesinde kalsa da bu dönemde kasabada inşa edilen bir Mısır tapınağı Nehesy'nin kamusal dindarlığının somut bir ifadesi olabilir. Mısır toprağındaki bu Asya tarzı tapınak, meşe ağaçlarının gölgesinin altında kalan giriş avlusuyla ve canlı maviye boyalı dış cephesiyle Yakın Doğu'daki en büyük tapınaklardan biridir. Tapınak Nehesy'nin kraliyet kurumunun kendine güvenini ve refahını fazlasıyla ortaya koymaktadır.

Daha önceki dönemlerde, bir eyaletin ayrılması merkezin hızlı ve acımasız tepkisiyle karşılaşırdı. Ama İtj-tavy'deki yönetim Avaris'i güç yoluyla geri alacak kadar iyi bir durumda değildi. Aslında Nehesy'nin bağımsızlık ilanı, Yakın Doğu'yla kalan bağlarını keserek ve ticaret gelirinden mahkum ederek XIII. Sülale'ye ciddi bir darbe indirdi. XIII. Sülale inancı kalmasa da devlet iktidarının işlevsizleşmiş unvanlarını alıkoyarak ayak sürümekteydi. Son gelmekte gecikmedi.

Yirmi otuz yıl içerisinde hem İtj-tavy'deki yönetim hem de ondan ayrılan Delta hanedanı doğal ve insan kaynaklı felaketlerin bir birleşimi tarafından yıkıldılar. Avaris'te kıtlık ve veba halkı kırıp geçirdi. İnsanlar alışılmış dikkatli hazırlıklar yapılmaksızın karışık bir biçimde yetişkin, çocuk birlikte gömüldüler. XIII. Sülale döneminin sonundaki bir dizi aşırı kısa hükümdarlık dönemi, benzer bir facianın daha güneyde de yaşandığını düşündürtüyor. Hastalığın zayıf düşürdüğü Aşağı Mısır dışarıdan bir saldırgan için kolay bir av haline geldi. Sınırın karşı tarafından iyi donanımlı, en son askeri teknolojiyle silahlanmış –atların çektiği savaş arabaları– istilacı bir güç, Mısır'da fırtına gibi esip Avaris'i kuşatarak eski başkent Memfis'i işgal etmek için güneye doğru ilerledi. Hyksoslar gelmekteydi.

Yabancı ülkelerin hükümdarları

Hyksoslar eski Mısır tarihinde benzeri olmayan bir olaydır. Sami dilini konuşan, Lübnan kıyısından seçkinler yüz yılı aşkın bir süre (1630-1520) Kuzey Mısır'a hükmettiler ve bunlar ülkenin geri kalanında en büyük hükümdarlar olarak kabul edildiler. Hyksoslar Avaris'teki başkentlerini tamamen Asyalı bir kültür içinde dönüştürdüler, yabancı bir tanrıya (Baal) taptılar ve yabancı dinsel törenlerle defnedildiler. Gerçek adları yabancıydı ve onların fethi daha sonraki nesiller ve belki de o sırada bazıları için yaratılmış düzenin yıkılmasını temsil etti. Hükümdarlıkları altındaki yüzyıl boyunca merkezleri olan Delta'nın kuzeydoğusu, Doğu Akdeniz'deki ve daha uzaklardaki ülkelerle gerçekleştirilen canlı ticaret sayesinde daha önce hiç olmadığı denli gelişti. Avaris eskisine göre iki ya da üç kat büyüdü ve Güney Filistin'in bir kısmını ve Lübnan kıyısını kaplayan "küçük bir imparatorluk"un komuta merkezi haline geldi.

Memfis'in istila nedeniyle kaybedilmesi XIII. Sülale'ye hem psikolojik hem de pratik olarak ölümcül bir darbe indirdi. Ulusal birlik düşüncesini simgeleyen Mısır'ın eski başkentinin Nil Vadisi ile Deltası'nın kavşağındaki yeri, yurt içindeki mal ve insan hareketini denetlemek için önemliydi. Hyksoslar böyle bir stratejik hedefi ele geçirerek kraliyet sarayını İtj-tavy'yi terk etmeye ve telaşla güneye çekilmeye zorladılar. Görünüşe bakılırsa, XIII. Sülale değerli tapınak ve devlet arşivlerini koruyamadığından onun ardılları dini metinler kanonunu daha önceki nesillerin bilgi birikiminden yararlanamadan yeniden inşa edeceklerdi. Sarayın kendisine gelince, Mısır bağımsızlığının geleneksel merkezi Teb'de hızla yeniden bir tür yönetim kurdu. Ama iradesi çökmüştü ve yalnızca Mısır'ın en güneydeki yedi eyaleti, Orta Krallık'ın altı yüzyıl önce doğduğu "Güney'in Başı"nı kaplamaktaydı. Sürgündeki yönetim kısa bir süre içinde yeni siyasi gerçekliği kabullenip kesinlikle sınırlı olan yetkesini pekiştirdiyse de,

orta kısımdaki Nil Vadisi büyük bir iktidar boşluğu yaşantıladı. Osiris'in kült merkezi Abdju'da toplumun tepesinde böyle bir kutsal kralın yokluğu felaket niteliğindeydi. Yerel seçkinler bu soruna kendileri bir çözüm bulup kendi egemen hanedanlarını kurdular. Vasıflı zanaatkârların ve tecrübeli bürokratların alışıldık katkıları olmadığında Abdju'nun "kralları" monarşinin kederli bir resmini sunabildiler, kaba anıtları kraliyet iddialarıyla uyuşmamaktaydı. Bu hanedan, Mısır'ın en önemli ibadet merkezindeki en önemli kurumunu korumaya yönelik cesur bir girişimdi. Ama iyi niyetler iyi örgütlenmiş ve kaynağı bol Hyksosların dengi değildi. Abdju hanedanı yirmi yıldan biraz daha fazla bir süre sonra neredeyse kayıtlı hiçbir iz bırakmasızın sona erdi.

Daha güneyde, Teb'deki İtj-tavyli sığınmacılar bir şekilde daha başarılı oldular. Yukarı Mısır'daki birçok sığınmacı için halen "İki Ülke"nin meşru efendileriydiler ve eski rejimin yönetimi altında makam sahibi olan ailelerin sadık hizmetinden yararlanmayı sürdürdüler. Yine de görünüşteki süreklilik bir yanılsamaydı. Gerçekte, durum bütünüyle değişmişti. Çok daha sakin dönemlerde, Teb, kraliyet hamiliğinin gözettiği ve Mısır'ın ve Nübye'nin her bir tarafıyla ticari bağları sayesinde refah içindeki büyük bir kentti. Hyksosların kuzeydeki mevcudiyeti nedeniyle Yakın Doğu'yla, vahaların ve Nübye kalelerinin kaybedilmesi sonucunda güney topraklarıyla bağlantısı kesilen Teb, eski halinin yalnızca silik, yoksul ve korunmasız bir gölgesiydi. Tanrılar da sefilliklerini artırmak için doğal felaketler yollayarak Mısırlıları ihtiyaç duydukları bir zamanda terk etmiş gibi görünüyorlardı. İtj-tavy'nin terk edilmesi üzerinden on yıl geçmeden yerli Mısırlılar Teb ülkelerinin kutsal merkezi İpetsut'daki Amon tapınağını sel suları bastığında daha acı bir darbeyle karşı karşıya kaldılar. Kral hasarı belirlemek için maiyetinin hüzünlü katılımıyla tapınağın su altındaki geniş salonunda çamur içinde yürüyerek örnek oluşturmaya karar verdi.

Bir sonraki Mısır kralı daha kötüsüyle karşı karşıya kaldı: Kıtlığın, selin ve saldırının bir bileşimi. III. Neferhotep gıda kıtlığı en üst noktasına vardığında Teblilere gıda sağladığını ve "suya gömüldüğünde kentini koruduğunu"[52] iddia etse de, zayıf düşen halk kendisini ilerleyen Hyksos ordularının saldırısı altında bulduğunda Neferhotep'in elinden sadece halkın azmini artırmak ve "yabancıların hakkından gelmesi için onu cesaretlendirmek"[53] geldi.

Monarktan onun sıradan tebaasına kadar herkesin içini daha önce Memfis'in olduğu gibi Teb'in de işgalcilerin eline düşeceği korkusu kemirmekteydi. Bu dönemden en etkili kral yazıtı Kral Mentuhotepi'nin (bu, ilginç bir biçimde eyalet tarzında yazılmışsa da eski moda bir Teb adıdır) İpetsut'da diktiği anma dikilitaşıdır. Tam Mısır tarzı övünmeler ve atıp tutmalarla dolu olan metinde Mentuhotepi ordusunu "seldeki timsahlarla"[54] karşılaştırır. Yine de sıra kendi gücüne gelince sözcük seçimi rahatsız edici hakikati açığa vurur: "Tebliler arasında, kendi kentimde bir kralım."[55] Mentuhotepi meşruluğunu vurgulamaya çalışırken, kendisini "kral gibi davranan"[56] diye adlandırıyordu. Krallık kimliğine XIII. Sülale'nin en kısa süreli hükümdarı bile böyle korkakça itiraz etmemişti. Mısır monarşisi gerçekten içler acısı bir durumdaydı.

Bu çöküşü Nübye kalelerinin kaderinden daha açık biçimde hiçbir şey ortaya koyamaz. XIII. Sülale'nin ecel günlerinde merkezi yönetim tarafından terk edilen Mısırlı yerli halk başka yerde iş aradı. Kuşi Krallığı'nın –Yukarı Nil'de egemen güç, kendi çapında zengin ticaret ulusu, Mısır'ın ezeli düşmanı ve kale inşaatlarının arkasındaki gerçek neden– çok fazla gayret göstermesi gerekmedi. Kuşi Krallığı neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan topraklarını kuzeye doğru genişleterek Vavat'ı işgal etti. Hyksosların kuzeyde hâkim olduğu dönem boyunca Vavat'da yaşayan Mısırlı yöneticiler yeni Nübyeli efendilerine isteyerek hizmet ettiler. Buhen'de Ka adlı

bir adam "Kuşi Hükümdarı'nın cesur bir hizmetkârıydım"[57] diye övündü. Ka'nın meslektaşı, kale komutanı Soped-her, Buhen'deki Horus tapınağının "Kuşi Hükümdarı'nı memnun etmek için"[58] yeniden inşa edilmesine yardım bile etti. Anma yazıtının ithafında Mısır mezar tanrısı Ptah-Sokar-Osiris'e, yerel tanrı Buhen'in Horus efendisine, hatta tanrılaştırılmış III. Sesostris'e ve ayrıca "Vavat'daki adsız tanrılara" yakararak bütün olasılıkları göz önünde tuttu. Soped-her akıllıca davranarak tek ata oynamadı: III. Sesostris mezarına gelebilirdi. Durum Mısırlıların aleyhine dönmüştü: Ticari nakliye vergilerini ödemesi gerekenler Nübyeliler değil Mısırlılardı; nerede, ne zaman ve ne ticareti yapabilecekleri söylenenler Nübyeliler değil Mısırlılardı; XII. Sülale'nin en parlak döneminin geçmişte kalan bir hatıra olarak görülmesi gerekmekteydi.

Aksine Hyksos krallığı serpiliyordu. Asyalı göçmenlerin var olan şebekeleri yeni gelenleri, yerleşimleri ve onların Delta'nın doğusu boyunca ortaya çıkan mezarlarını özümsedi. Tell el-Yahudiye'de Hyksosların sınır bölgesinin başka bir yerinde devraldığı savunma tesislerini tamamlayan büyük bir müstahkem kasaba inşa edildi. Yeni anavatanlarında güven içinde olan Hyksos hükümdarları farklı kültürel kimliklerini dile getirdiler. Hutvaret'te Mısırlıların fırtına tanrısı Seth'i hızla özümseyen Suriye fırtına tanrısı Baal-Zephon'a adanmış ana tapınağın önündeki altarlar sungularla alev alev yanıyordu. Küçük yaşta ölen bebekler, Asya geleneğine göre, –Mısır amforaları daha dayanıklı oldukları ve daha iyi koruma sundukları halde– ithal Filistin amforalarıyla defnedildiler. Hyksoslar (vaha yolu üzerinden Kuşi'den altın temin etmeyi sürdürdüyseler de) Orta Mısır'daki Memfis'le ya da güneyle ticaret yapmaktan kaçındılar; iş ilişkilerinde Filistin'e ve Kıbrıs'a öncelik tanıyarak bilinçli olarak ticarette Mısır'a sırt döndüler. Hutvaret'teki canlı limana akan şarap, zeytinyağı, kereste, bakır Hutvaret'in kasalarını doldurdu ve onu bütün

Yakın Doğu'nun en büyük kraliyet kentlerinden biri haline getirdi. Hyksos hükümdarları iktisadi ve siyasi güçlerini ilan etmek için Nil kıyılarına büyük bir kale inşa ettiler. Nehrin ıslah edilmiş kısmında 46.500 metrekare yer işgal eden tabya 7,5 metre kalınlığında devasa bir dolgu duvarla çevrilmiş ve payandalarla istihkâm edilmişti. Duvarla çevrili bina topluluğu içindeki kraliyet konutu lüks ve bolluğun mekânıydı. Bahçeler ve bağlar taze ürün sağlıyor ve Mısır güneşine karşı gölge sunarken, özenle inşa edilmiş, taş kaplama kanal nehirden sarayın merkezine doğrudan temiz su getiriyordu.

Göçmen olarak gelen Hyksos hükümdarlarını böylesine bir bolluk, bir değişim kuşatmıştı. İlk dört kral kendilerini Orta Krallık'ta Yakın Doğu kent-devletlerinin prensleri için kullanılan bir takma ad olan "yabancı ülkelerin hükümdarları" (eski Mısır'da *hekau-khasut,* "Hyksos" teriminden türetmeydi) olarak tanımlamaktan hoşnuttu. Bununla birlikte Kral Khyan'ın (y. 1610) tahta çıkması yeni bir bakış açısı getirdi ve Hyksos iktidarının doruğuna işaret etti. Hyksos'un büyük iktisadi statüsüne uygun düşen biçimde Mısır'ın gerçek egemeni olarak kabul edilmekte kararlı olan Khyan Knossos'daki Girit'in Minos hükümdarına diplomatik bir hediye göndererek dünya sahnesine çıkışını ilan etti. Yurt içinde kullanılmak üzere başında bir Horus adının bulunduğu bir kraliyet unvanı olan "(Nil'in) Kıyılarını Ele Geçiren"i aldı. Khyan'ın amacı Hyksos'un merkezinden çıkıp bütün Mısırı ele geçirmekti. Orta Mısır boyunca askeri bir yürüyüş ülkenin üçte ikisine boyun eğdirdi. Hatta Hyksos ordularının sanki geri çekiliyormuş gibi kasabaları ve tapınakları yakıp yıkarak Delta'daki üslerine dönmeden bir yıl ya da iki yıl önce Teb'i fethetme başarısını göstermiş olmaları bile olasıdır. Khyan'ın ardılı Kral Apepi (1570-1530) bir adım daha ileri gidip kamu bildirilerinde Horus adı olarak –XII. Sülale döneminin başından I. Amenemhet'i hatırlatan– "İki Ülke'ye Barış Getiren"i alıp

anıtlarının birinde kendisini "Seth'in sevgilisi, Sumenu'nun Efendisi" olarak tanımladı. Apepi, bir Teb tanrısının kutsal onayını aldığını iddia etmek suretiyle bütün ülkenin tacı üzerinde hak iddia etti (Sumenu Teb'den yalnızca birkaç kilometre uzaklıkta bir kasabaydı). Bağımsız bir Mısır krallığının hayatta kalmasını destekleyen koşullar şimdiye dek hiç bu kadar kötüleşmemişti.

Yıkıldı ama ölmedi

Yine de, bütün başarısızlıklara rağmen, Mısır'ın kendi kaderini tayin etme ateşi (ya da *eski rejime* eski gücünü kazandırma tutkusu) kesinlikle tamamen sönmedi. Hyksos güçlerinin Yukarı Mısır'dan Delta'daki askeri üslerine geri çekilmesi, Teblilere bir umut ışığı, yeniden derlenip toparlanma şansı sundu. Teb'in yeni kralı Rahotep (XVII. Sülale'nin ilk hükümdarı olduğu kabul edilir) Hyksos ordularının harap ettikleri mabetleri onarma programı başlattı. Gebtu'da "girişlerinin ve kapılarının tahrip edildigine"[59] dikkat çekerek Min tapınağında bir yenileme çalışması başlatılmasını emretti. Kutsal Abdju sitinde Osiris-Khentiamentiu kültü canlandırıldı. Her iki faaliyet hem anıtları korunmaya yönelikti hem de simgeseldi: tanrıların tapınaklarını güzelleştirerek ve eski dini uygulamaları yeniden başlatarak bir kralın en önemli görevlerini yerine getiren Rahotep, Mısır'ın meşru hükümdarı olma niyetini açıkça ortaya koyuyordu. Rahotep'in ardılları Abdju'daki tapınağı onararak, buraya ve Gebtu'daki tapınağa bina ekleyerek onun yolunu izlediler. Mısır iç savaşında önemli rol oynayan her iki kent, Teb stratejisinde yine ön cephedeydiler. Bu, dini faaliyetin ötesine geçip pratik siyaseti de kapsamaktaydı: Hem Gebtu'da hem de Abdju'da Hyksos'la bir savaşta kullanılmak üzere köprübaşı niteliğinde askeri garnizonlar oluşturuldu. Teb'in dirilişi için ön hazırlıklar başlatılmıştı.

Kral Rahotep'in ardılları bir başka geleneksel kraliyet ayrıcalığını, piramit inşaatını da canlandırmaya giriştiler. III.

Neferhotep'in ve ardından gelen benzerlerinin mezarları kayaya oyulmuş, çukurdan farksız, çok kötü yapılarken, XVII. Sülale'nin hükümdarları Orta Krallık'ın zafer günlerini anımsatma niyetindeydiler. Dolayısıyla, Batı Teb'deki Dra Abu el-Naga'nın dik tepesinde yeni bir kraliyet nekropolü kurdular. Hanedanın dördüncü kralı Nubkheperra Antef'in mezarı bu mezarların en bilindik olanıdır. Antef'in mezar odası faleze oyulmuştu ve odaya aşağıya uzanan bir geçitle girilmekteydi, ama bu mezarın yalnızca özel bölümüydü. Mezarın toprak üstündeki kısmına, herkesin görmesi için dik bir tepeye inşa edilen ve gelişi güzel yapılmış tuğla bir istinat duvarıyla çevrilmiş, kenarları basamaklı bir piramit işaret ediyordu. Ayrıca piramit kil tuğladan yapılmıştı; daha Teb'in yeniden dirilişinin ilk günleriydi ve büyük miktarda taş blok çıkarmak yeni filizlenen hanedanın gücünü aşmaktaydı. En azından taş anıt görüntüsü vermek için piramit yumuşak bir malzemeyle kaplanıp kireçle beyaza boyandı. 13 m yüksekliğindeki piramit XII. Sülale'nin anıtlarının yanında zar zor fark ediliyordu. Kaynaklar yeterli olmasa da niyet ortadaydı. Benzer bir biçimde Antef de büyük bir olasılıkla II. Mentuhotep'in mezar tapınağından çalınan bir heykelle idare etmek zorunda kaldı.

Nubkheperra Antef büyük bir kral olmanın araçlarından yoksun olmasına rağmen kararlıydı. Mezarının önüne dikilmiş köşeli sütunda Mısır'ın bahtını tersine çevirme konusundaki kararlılığını dikkate değer bir biçimde sergiledi. Dikkatli biçimde hakkedilmiş hiyerogliflerle Mısır'ın en önemli tanrılarının bazılarıyla kendisini birleştirdi: Abdju'nun tanrısı, kutsal yeniden dirilişin ve ahret hayatının teminatı Osiris-Khentiamentiu; "nekropolün efendisi" Anubis, cenaze törenini yöneten çakal mumyalama tanrısı ve belki de böyle bir mezar birliği için garip olan bir biçimde "yabancı ülkelerin efendisi" Sopdu. Sopdu bir yanlışlıkla dahil edilmemişti. Bu daha küçükçe tanrının iki önemli niteliği vardı: yabancı ülke-

lerin, özellikle de Sina tepelerinin ve Güney Filistin'in hami tanrısıydı ve onun kült merkezi Hyksos krallığının içlerinde, Delta'nın doğusunda, Per Sopdu'daydı. Bu, tanrıbilimsel kısasa kısasın klasik bir örneğiydi. Khyan siyasi hegemonya iddiasını desteklemek için bir Teb tanrısının koruması altında olduğunu iddia edebiliyorsa, Antef de aynısını yapabilir ve yabancı topraklardan özel olarak sorumlu olan bir Delta tanrısının koruması altına girebilirdi. Tebli XVII. Sülale Sopdu'nun kayrasıyla yabancıları kendi oyunlarında yenebilmeyi ve işgalcilere kaybettikleri toprakların denetimini yeniden ele geçirmeyi umut edebilirdi.

Kutsal destek bir şey, pratik siyaset başka bir şeydi. Nubkheperra Antef'in, destekçilerini Hyksos'a bir karşı saldırı düzenlemek üzere harekete geçirmeyi umabilmesi için önce kendi hanedanının kendi çöplüğü üzerindeki iktidarını pekiştirmesi gerekiyordu. İktidarın bu yeniden düzenlenişini doğrulayan dikkate değer bir belge Gebtu'da korunmuş. Belge, Nubkheperra Antef'in Min tapınağını yöneten güçlü bürokrasinin yaşadığı bir anlaşmazlığı karara bağlayan bir krallık buyruğudur. Anlaşmazlığa ilişkin ayrıntılar yazılı değilse de, kralın sanık Minhotep hakkındaki kararı açık ve anlaşılırdı:

> Babam Min'in tapınağından onu sürün, babadan oğla, nesilden nesile geçen tapınak makamından onu kovup yerin dibine batırın. Adının tapınakta hatırlanmaması için –bu tür asilere yapıldığı gibi– ... kayıtları ortadan kaldırılsın.[60]

Minhotep'in asi davranışının, tapınağın kendisine karşı bir saygısızlık değil, ama –Minhotep'in aforoz edilmesi özellikle XVII. Sülale'nin sadık hizmetkârı Gebtu valisi Minemhet'in yararına olduğundan– Antef'in sadık destekçilerine karşı bir faaliyet olduğundan kuşkulanabiliriz. Teb kralları bu yolla Yukarı Mısır tapınaklarının ve kasabalarının genelinde iktidarı yavaş yavaş güvenilir olduklarını bildikleri insanların ellerinde topladılar.

Sonuçta ortaya geleneksel yönetimin kurallarını ve üsluplarını yeniden öğrenmeye ve yeniden uygulamaya koymaya hazır ve hevesli, birleşmiş ve kenetlenmiş bir yönetim çıktı. Nubkheperra Antef'in ardılı II. Sobekemsat (y. 1560) kuşkusuz Gebtu'daki yeni dostlarının lojistik desteğiyle Hammamat Vadisi'ne bir taşocağı seferi düzenlediğinde, bu yenileme programına eğilimini gösterdi. Bu, 160 yıl sonra bu türden ilk devlet destekli görevdi. I. Sesostris'in yönetimi sırasında düzenlenen sefere 19.000 kişi katılmasına karşın bu sefer yalnızca 30 kişiden oluşmuş ve katılanlar bir şekilde rastgele toplanmış olabilirdi, ama bu bir başlangıçtı. Doğu Çölü'nün derinliklerindeki Cebel Zeyd madenlerinde çalışma yeniden başladı ve Medjay çöl halkından toplanan paralı askerler buna destek oldu. Teb yönetimi kraliyet atölyelerinde bir yeniden doğuş için malzeme tedarik ederken savaşa hazırlanmak için kaslarını gevşeterek kendisini esnetmeye ve tepkilerini bilemeye başladı. Yine de savaş planlarının hazırlandığının en açık işareti Sobekemsat'ın Teb'in birkaç kilometre dışındaki Madu'daki (bugünkü Medamud) yerel bir tapınağa yeni bir toprak bağışında bulunmasıydı. Toprak bağışının Madu'ya yapılması rastgele bir seçim değildi, çünkü Madu'nun tanrısı altı yüzyıl önce yaşanan yeniden birleştirme mücadelesinde XI. Sülale'ye zaferi getiren Teb savaş tanrısı Montu'dan başkası değildi. Muhtemelen Montu yeni Tebli savaşçılar nesline ulusal kurtuluş savaşında yardım edecekti.

Tam her şey hazır gibi gözükürken kader XVII. Sülale'ye acımasız bir darbe indirdi. Kuşi Hükümdarı tarafından oluşturulan büyük bir ordu Nübye'nin uzak bölgelerinden, Mısır'ın inşa ettiği Vavat kaleleri üzerinden Yukarı Mısır'daki kasaba ve köylere saldırarak, tapınakları ve mezarları yağmalayarak ve ganimetler kaldırarak kuzeye akın etti. Mısırlıları korkutan Kuşilerin yalnız değil, yanlarında büyük bir müttefik grubunun olmasıydı: "Kuşi ... tahrik edilmiş Vavat kabileleriyle, Yukarı Mısır'ın [bütün halkları] Punt ve Medjay'la

birlikte geldi."[61] Bu, eskiden kendilerini ezenlerden intikam alma fırsatı yakaladıkları için kesinlikle mutlu olan Yukarı Nübye sakinlerini ve aynı zamanda en çok parayı verene hizmet etmeye hazır olan, uzaklardaki Punt ve Doğu Çölü'nün Medjay halklarını içeren dişli bir ortaklıktı. Ateş fırtınasının ortasındaki Nekheb'in korkusuz halkı, valilerinin cesur liderliği altında sert bir direniş sergiledi ve işgalcileri püskürtüp onları Birinci Çağlayan'ın gerisine çekilmeye mecbur etti. Buna rağmen, valinin kendi mülkleri talancıların elinde mahvoldu ve Teb gücünün yetebildiği kadarıyla kayıpları karşıladı. Kuşilerin istilası XVII. Sülale'ye korkunç bir darbe vurdu, ama aynı zamanda faydalı bir ders de verdi: (Nekheb'in sadık askerlerinin önemli bir rol oynayacağı) ulusal yeniden birleşme savaşlarını güvenle başlatabilmeleri için önce güneyde güvenliği sağlamaları gerekmekteydi.

Karşı saldırı başlıyor

Hykosların Hutvaret'deki başkentinde, Kral Apepi düşmanlarının yaklaşan isyanını hissetmiş olmalıydı. Kraliyet kalesinin duvarlarını güçlendirerek ve Kuşi ile stratejik bir askeri ittifak oluşturarak önlemler aldı. Apepi'nin habercileri hükümdarlığının ilk günlerinden itibaren Hyksos'un denetimi altında olan vahalardan geçen çöl yolunu kullanarak Teb topraklarından geçmeksizin Kuşi hükümdarıyla iletişim kurabiliyorlardı. Apepi Kuşi'ye ganimetlerin paylaşımını önermek zorunda olabilirdi, ama Mısır'ın iki güç arasındaki taksimi kabul edilebilir bir uzlaşma olurdu. Apepi ilerideki bir savaştaki destekçilerini bir araya toplamak için eski bir Mısır hilesini kullandı. Asyalı kral, propaganda yağmuru altında iktidarının yeni ve çok daha ayrıntılı sıfatları olduğunu ilan etti: "Savaş günü güçlü-iradeli, herhangi bir kraldan daha büyük ad sahibi, onu bir an için bile göremeyen uzak ülkelerin koruyucusu"[62] ve özet niteliğindeki "hiçbir ülkede onun gibisi yok!"[63]

Teb'in yeni hükümdarı, Sekenenra Taa, bu meydan okumadan çok etkilenmemişti. Ağız dalaşının keyfini çıkarmak yerine gerçek bir savaşa hazırlandı. Sekenenra Taa'nın ilk hamlesi Memfis'e ve Hutvaret'e bir saldırının planlanabileceği ve yönetilebileceği bir ileri sefer karargâhı kurmak oldu. Karargâh için seçilen yer, Nil'in batı kıyısında, Gebtu'nun karşısındaki Deir el-Ballas'tı. Sekenenra Taa buraya, kraliyet ailesinin yaşaması için etrafı surla çevrili bir saray ve çok sayıda bina inşa ettirdi. Bir fırın kompleksinin hizmet ettiği saray, kralın maiyetine ayrılmış bir yerleşimle çevriliydi. Bütün yerleşkeyi gören bir tepenin üzerinde Nil Vadisi'ne hâkim konumda bir gözetleme karakolu vardı. Her şeyin ötesinde burası savunulması çok kolay bir yerdi.

Stratejik komuta-kontrol merkezinin kurulup çalışmaya başlamasıyla birlikte Taa, Hyksos güçlerine karşı ilk saldırı dalgasını başlattı. Taa savaşı uzaktan seyreden bir general değildi: savaşı cepheden yönetti, uzun boyu, kaslı gövdesi, kalın, kıvırcık saçlı büyük başı onu tepeden tırnağa bir savaş kahramanı kılmaktaydı. Gücünü kader duygusundan alan ve cesur kız kardeşi ve karısı Ahhotep'in kararlılığının tava getirdiği Taa, düşmanıyla göğüs göğse savaşa girdi. Ardından... felaket geldi. Kral çarpışmanın en şiddetli safhasında, savaş arabasını sürerken yere düştü; muhtemelen arkasından darbe aldı. Düşmanları hançerleriyle, baltalarıyla ve kargılarıyla Taa'ya saldırdılar. Bir Asya baltası Taa'nın kafatasını yararak kafasından ağır yaralanmasına neden oldu ve anında onu öldürdü. Karışıklığın ve kargaşanın ortasında ölüyü uygun bir defin için hazırlamak olanaksızdı. Bunun yerine ölü kral organları derlenip toparlanmadan aceleyle mumyalanıp Teb'e geri götürüldü. Tabutunun üzerindeki yazıtın adlandırmasıyla "Cesur Taa" yaslı ailesinin, şaşkınlık içindeki halkın, ağıtçıları yöneten önceden belirlenmiş ardılı Kamose'nin önünde Teb'de toprağa verildi.

Bir Asya baltasının neden olduğu ölümcül yarayı gösteren Kral Taa'nın mumyalanmış kafası (*G. Elliot Smith*, Kraliyet Mumyaları)

Eski kral ancak dört yıl süren (1545-1541) bir hükümdarlık döneminin ardından, en güzel zamanında öldürülmüştü. Makamın pelerini ve Mısırlıların umutları artık Kamose'nin omuzlarındaydı. Nasıl bir yol izlemesi gerektiğinden emin olmayan deneyimsiz yeni kral savaş konseyini topladı. Samimi ve kederli bir sesle kendisinin ve ülkesinin kaderinin onu üzdüğünü söyledi: "Hutvaret'te bir prens ve Kuşi'de bir başka prens varken ve ben her biri Mısır'ın bir parçasını almış olan ve ülkeyi benimle paylaşan bir Asyalı ve bir Nübyeli ile barış içinde otururken niçin gücüm üzerine düşüneyim?"[64] Devletin kuruluşundan itibaren geçen 1400 yıl içerisinde Mısır böylesine zor bir duruma düşmemişti. Ülke geçmişte de parçalanma ve isyan görmüştü ama bu farklıydı. Ülke kuzeyden ve güneyden gelen yabancı güçler tarafından işgal edilmişti ve halen tehdit altındaydı. Mısırlılar tarafından yönetilen bağımsız Mısır'ın varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği belli değildi. İki Ülke'nin varlığını sürdürmesi zenginleşmenin ötesinde daha fazla çalışma, fedakârlık, katliam ve egemen olma kararlılığı gerektirecekti.

KISIM III

İKTİDAR VE ŞAN

(MÖ 1541-1322)

XVIII. Sülale Döneminde
Mısır Dünyası
Karadeniz
K
B
D
G
Ilios
HİTİTLER
Thebes
Miken
Nauplion
AŞUVA
ARZAVA
Laurion
Yarımadası
MİTTANİ
Fırat
Dicle
Kythera
Amnisos
Kydonia
Lyktos
Phaistos
Knossos
ALASHIYA
Asi
Niye
AMURRU
Sumur
Ullaza
Katna
Kadeş
Kübna
TAKHSY
Tyre
Kumidi
ASUR
BABİL
Akdeniz
Megiddo
Yehem
Beth-Shan
Jaffa
Gezer
Kudüs
Gazze
Şaruhen
Tjaru
Hutvaret
Shetep
Iunu
Gize
Memfis
Sako
CESCES
Akhetaten
Nefrusi
Hatnub
Abdju
Teb
Sumenu
Nekheb
Cebel el-Silsile
Abu
Aswan
Faras
Kubban
Buhen
Halfa Vadisi
VAVAT
Shaat
Khaemmaat
Tombos
Pnubs
KUŞİ
Hagar el-Merva
Kerma
Napata
Kızıl Deniz
PUNT
0
100
200
300
400 mil
0
200
400
600 km

KRALLAR VADİSİ, Luksor Tapınağı, Memnon'un dev heykeli ve Tutankhamon'un altın maskesi: Eski Teb'in göz kamaştırıcı kültürel başarıları nefes kesici bolluğun ve savurganlığa varan sanatsal himayenin kayıp dünyasını hatırlatmaktadır. Sekiz nesil içerisinde yaratılan bu yüksek anıtlar ve göz kamaştırıcı hazineler, Nil Vadisi'ne yaklaşık 250 yıl tek başına hükmeden bir kraliyet ailesinin, XVIII. Sülale'nin mirasıdır. XVIII. Sülale'nin iktidarda olduğu, Mısırlıların özgüvenleri ve kadere olan inançlarının sınır tanımıyor gibi göründüğü dönem, firavun kültürünün en yüksek noktasını temsil eder.

Mısır'ı yabancı boyunduruğundan kurtaran Kral Ahmose ve onun soyundan gelenler, monarşi kültünü yenilenmiş bir coşkuyla yaydılar. Eğer kutsal krallık dramaysa, Teb de onun sahnesiydi. Yukarı Mısır'daki bu mütevazı kent, dış ticaretle ve fetih savaşlarıyla yaratılan zenginlik sayesinde, bir imparatorluğun din ve kraliyet başkentine, dikilitaşların, tapınakların ve dev heykellerin bütün yönlerden ufka hâkim olduğu bir "yüz kapılı" kente dönüştü. Saray mensupları ve bürokratlar kralın ülkesini insanların yaşamlarının ve geçim yollarının her boyutunu denetim altında tutarak acımasızca ve etkili bir şekilde saraylarından ve bürolarından yönettiler. Kral büyük devlet törenlerini sürdürürken, kaderi çok az değişen halkı tarlalarda çalışmaya devam etti. XVIII. Sülale'nin kapalı dünyasında, devrimler yalnızca krallık kurumu içerisinde oluyordu. Hükümdarlıkları alışılmış uygulamadan sert kopuşlara damgasını vursa da, ne kadın kral Haçepsut ne de sapkın firavun Akhenaton, yüzyıllar içerisinde biçimlenmiş olan geleneği sona erdirmeyi başarabildi.

Kısım III ulusal yenilenmeden çöküşe ve çürüyüşe XVIII. Sülale'nin yükselişinin ve çöküşünün, zaferinin ve trajedisinin taslağını çıkarıyor. Bir grup Tebli sadık kralcının nefret edilen Hyksos işgalcileri kovmakta ve Nil Vadisi'ni yeniden birleştirmekte dinamik ve kararlı bir liderlikle ve yüksek özgüvenle nasıl başarılı olduğunu anlatıyor. Yabancı yönetim utancından kurtulan Mısır, büyük bir imparatorluk gücü olarak doğmak üzere bakış açısını genişletti. Eski dar bakışı terk eden firavunlar, dünya sahnesinde kendilerine yeni bir rol buldular. Uzak ülkelerin temsilcileri kraliyet sarayına egzotik hediyeler getirirken, Mısır ordusu Yakın Doğu'nun tepelerinde ve ovalarında egemenlik kurdu. Güneyde, Nübye'nin sistemli biçimde sömürgeleştirilmesi ve sömürülmesi, Mısır'a askeri gücüyle boy ölçüşen bir maden zenginliği getirdi ve kraliyet atölyelerine lüks ve sofistike sanat yapıtları üretmesi için hammadde sağladı. Bu gerçekten bir altın çağdı.

Yine de bunca gücün ve refahın ardından, kraliyet yetkesinin düzenli biçimde artmasının felaket getirdiği ortaya çıktı. Köktenci tanrıbilime eğilimli bir hükümdar monarşinin tanrısal statüsünü mantıksal en uç noktasına götürmeye karar verdiğinde, kutsal kültler ve görenekler otokratik ve yobaz bir coşku ortamında bir kenara atıldıkları için Mısır altüst oldu. Eski yaşam tarzlarına ve daha istikrarlı bir rejime geri dönülmesini ancak sapkın kralın ölümü ve karşı devrimcilerin hızlı manevraları sağladı. Bu süreç içerisinde XVIII. Sülale'nin kendisi bozuldu, zayıfladı, gözden düştü ve ortadan kalktı. Onun yok olması sarı altına değil, ama soğuk tunca dayanan yeni bir imparatorluk düzeninin yolunu açtı.

10
Yeniden Kurulan Düzen

Silahlı mücadele

Mısır'ın Hyksos yönetiminden kurtulması, daha sonraki nesiller tarafından bir yenilenme, kültürel yeniden doğuş hareketi, yeni bir çağın şafağı olarak hatırlanacaktı. Mısır'ın bağımsızlığı için mücadele eden krallar, uzun süren iç savaşın galibi büyük Mentuhotep'in dengi kurucular ve birleştiriciler olarak görülecekti. Mısırbilimciler, yerli Mısırlılar ile onların derebeyleri arasındaki mücadele konusunda şu görüşü paylaşmaktadır: Hyksosların yurttan çıkarılması uzun eski Mısır tarihinin en muhteşem çağlarını, Yeni Krallık'ın başladığını haber verir.

Ama bu dönemde öyle hissedilmemekteydi. Kral Kamose'nin ülkesinin durumu üzerine ağıtı yürektendi. 1541 yılında kuzeydeki Hyksoslar ile güneydeki Kuşiler arasında sıkışan "Mısır", özerk bir ülke olarak XII. Sülale'nin büyük krallarının denetimleri altında tuttukları bölgenin ancak üçte birini kaplamaktaydı. Birçok Mısırlıya göre, Teb'deki mevcut durum bile pek öyle kötü bir seçenek gibi görünmemekteydi. Buna karşın Hutvaret'deki Hyksos hükümdarıyla işbirliğinin yararları vardı: Yabancı efendilerine vergi ödemeleri karşılığında Teblilerin Hyksos denetimi altında toprakları işlemelerine, hayvanlarını otlatmalarına ve aynı bölgeden hayvan yemi temin etmelerine izin verildi. Komasis'in memurlarının ona bu ilişkiden memnun olduklarını söyledikleri nakledilmektedir. Bu, kralı yüreksiz ve halinden memnun memurlar karşısında azimli ve kararlı bir lidermiş gibi göstermek için

tasarlanmış klasik bir kraliyet propagandası olabilirse de, muhtemelen az da olsa gerçeklik içermektedir. Hyksoslar, Mısır'a ülkeyi büyük çaplı Akdeniz ticaretine açan teknolojik yenilikler (özellikle at ve savaş arabası) getirdiler ve devlet yönetiminde yerli Mısırlılar denli becerikli olduklarını gösterdiler. Barış içinde birlikte yaşama siyaseti, kesinlikle kolay bir seçenek olabilirdi. Ama geçmişin şanına yeniden kavuşma tutkusuyla yanan bir insan ve bir hanedan için bu çekici bir seçenek değildi. Gururlu bir Tebli için, "sevgili ülke"sinin herhangi bir parçasının yabancı işgali altında olması nefret edilecek bir durumdu ve Kamose kararlılığını en yakın yardımcılarına olabilecek en açık sözcüklerle şöyle ifade etti: "Arzum Mısır'ı kurtarmaktır."[65]

Bununla birlikte, Mısır'ın "kurtarıldığını" söyleyebilmek için üstesinden gelinmesi gereken süren Hyksos işgali ve Kuşi tehdidi hiç de basit sorunlar değildi. Kuşi Hükümdarı, büyük bir süvari sınıfı olan ürkütücü bir ordu kurmuştu ve iradesini genişletme fırsatını kaçırmayacaktı. Bir nesil önceki Nekheb saldırıları, Teblilere değerli bir ders vermişti: Kuzeydeki düşmanla mücadele etmenin en temel koşulu güney sınırını güven altına almaktır. Hyksos güçlerinden sayıca fazla ama askeri teknoloji bakımından geri olan Mısırlılar, aynı anda iki cephede savaşamazlardı. İlk önce Kuşi tehdidi etkisiz hale getirilecekti. Böylece, Kamose tahttaki ikinci on yılında aylar süren hazırlıkların ardından ordularını güneye yönlendirdi. Kamose'nin ordusunun başlıca görevi, Teb'in güneyinde tampon bir bölge oluşturmak üzere Vavat'ı geri almak ve burayı Kuşi saldırısına karşı sağlamlaştırmaktı. Ordu Abu Vadisi'nin güneyindeki seyrek nüfuslu bölge üzerinden ilerlerken çok zayıf bir direnişle karşılaştı. İkinci Çağlayan'a yaklaştığında, hedefi uzakta belirmişti: Buhen kalesi. Buhen, Orta Krallık'ın büyük bir bölümü boyunca, Mısır işgal kuvvetlerinin en önemli sinir merkezlerinden biri olarak hizmet

ettikten sonra, izleyen dönemde kolaylıkla Kuşi denetimi altına girmişti. Kalenin Mısırlı halkı canı gönülden taraf değiştirerek XII. Sülale'nin büyük krallarına hizmet ettikleri görev duygusunun aynısıyla Nübyeli efendilerine de hizmet ettiler. Ama ufukta yeni, büyük bir Mısır ordusu gördüklerinde İki Ülke'nin Efendisi'ne bir zamanlar duydukları sadakati yeniden hatırlayan kalenin Mısırlı halkı, savaşmadan silahlarını bırakmış görünmektedir. Bir fatih gibi karşılanan Kamose, çok önemli bir ileri garnizon olarak gördüğü Buhen'in savunmasını iyileştirdi ve kenti yeniden silahlandırdı.

Strateji bilen bir komutan olan Kamose'nin düşünceleri o anki savunma ihtiyaçlarının ötesine uzanmaktaydı. Geleceği ve Nübye'nin uzun vadede işgalini tasarlayan Kamose, bölgede Mısır yönetimini yeniden oluşturdu. Kral artık kale komutanlarının taraf değiştirmeye hazır sadakatlerine güvenmek zorunda kalmamalıydı. Kralın işgal edilen toprakları doğrudan denetlemesini sağlayacak farklı bir düzeneğin bulunması gerekmekteydi. Kamose'in çözümü, sonraki yüzyıllar boyunca Mısır'ın Nübye üzerindeki egemenliğinin biçimini belirleyen yönetimsel bir yenilikti. Kamose güvenilir bir memuru olan Teti'yi kralın kendi adına hareket edecek ve Nübye'yle ilgili bütün işlerde doğrudan kral efendisine karşı sorumlu olacak Genel Vali, istila edilmiş Nübye'nin ilk "Kral Oğlu" olarak atadı. Teti'nin Faras'daki genel valilik merkezine tamamen yerleşmesiyle birlikte Kamose ve ordusu her yönüyle daha zor ve tehlikeli bir tasarı olan Hyksos savaşına hazırlanmak üzere Mısır'a döndü.

Kamose'nin kuzey cephesi stratejisi, askeri olduğu kadar psikolojikti de. Kamose'nin planı Hyksos'u destekleyen Orta Mısır kasabalarına karşı nihai bir saldırı için kendi taraftarlarının moralini olumlu etkileyecek ve "harekete geçmeleri için onların gönüllerini alacak" bir şaşırtma ve korkutma siyaseti gütmekti. Kendi sözcükleriyle aktaralım:

Cesur ordum bir ateş dalgası gibi önümde ... Amon'un emriyle Asyalıları kovmak için bir fatih gibi nehirde yelken açtım.[66]

İlk hedefi, Hyksos topraklarının içinde kalan bölgesel yönetim merkezi Khmun'un (bugünkü el-Eshmunein) hemen kuzeyindeki Nefrusi'ydi. Nefrusi, Pepi oğlu Teti adlı bir Mısırlı tarafından yönetilmekteydi. Kamose'in ordusu örnek oluşturabilirse, diğer işbirlikçiler onun iletisini ciddiye alıp Mısır tarafına geçebilirlerdi. Karanlığın koruması altında harekete geçen Teb ordusu, günün ilk ışıklarıyla birlikte Nefrusi'ye darbeyi indirdi: "Bir atmaca gibi üzerine atıldım ... askerlerim avlarını öldüren aslanlar gibiydi."[67] Merhamet göstermeyen Kamose, kasabanın yağmalanışını seyredip ardından onun yerle bir edilmesini emretti. Birkaç gün sonra Hardai ve Pershak yerleşimlerini de benzer bir kader beklemekteydi. Orta Mısır boyunca kasabalar harabeye döndürülerek bölgedeki Hyksos egemenliği yok edildi. Tebliler yükselişteydi.

Ardından beklenmedik bir şans Kamose'ye daha fazla propaganda yapma imkanı sağladı. Kamose'nin Batı Çölü yollarında devriye gezerek, gelenleri ve gidenleri sıkı takip altında tutan ve sıra dışı hareketleri rapor eden düzenli gözetim ekipleri vardı. Bu ekipler Teblilerin iç savaş günlerinde bilenmiş eskiye dayanan çöl yolları deneyimi ve bilgisi üzerine kurulmuşlardı. Ekiplere göre, Hyksos Kuşi Krallığı ile yürüttüğü ticarette çöl yollarına güvenmekteydi. (Teb tabii bir bölge olabilirdi, ama Nübye altınlarını direnişin ortasından geçen nehir üzerinde göndermek tek kelimeyle çok tehlikeliydi.) Bundan dolayı Batı Çölü vahalarından geçen Orta Mısır'daki Sako (bugünkü el-Kes) ile Kuşi'nin başkenti Kerma arasındaki yol, ticaret kervanlarını ve diplomatik habercileri kuzey ile güney arasında taşıyan işlek bir anayoldu. Böyle bir diplomatik elçi Djesdjes Vahası'nın hemen güneyinde Kamose'nin

devriyelerine yakalanacak denli şansızdı. Teblilerin habercinin Hyksos kralından Kuşi'nin yeni hükümdarına bir mektup taşıdığını anladıklarındaki mutluluklarını hayal edebiliriz. Mektubun içeriği tam anlamıyla şiddetli duygular uyandıracak türdendi:

> Hutvaret hükümdarının elinden. Ausserra, Ra Apepi'nin oğlu, Kuşi Hükümdarı'nın oğlunu selamlar. Hükümdar olarak tahta niçin bana haber vermeden çıktın? Mısır'ın bana yaptıklarını fark etmedin mi? Oradaki hükümdar Kamose ... senin ona saldırdığın gibi benim ona saldırmamama rağmen benim bölgeme sızmakta. O acı çektirmek için iki ülkeyi, benimkiyle seninkini seçti ve onları yağmalamakta. Kuzeye doğru geldi, geri çekilmiyor. Bak, burada o pençemde. Mısır'da sana karşı çıkacak başka birisi yok. Bak, sen gelene kadar ona geçit vermeyeceğim. Daha sonra Mısır kentlerini paylaşırız.[68]

Apepi, Kuşi'de tahta yeni bir kralın çıkmasından haberdar edilmediği için gücenmiş olsa da, Nübyeli müttefikine olağanüstü bir teklifte bulunuyordu: Askeri destek karşılığında Mısır'ı paylaşmaya hazırdı: böl ve yönet stratejisinin klasik bir örneği. Teblilerin en büyük korkusu boş çıkmamıştı. Eğer hemen harekete geçmezlerse, Mısır tamamen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı.

Kamose'nin tepkisi anlık ve sezgiseldi. Talihsiz haberciyi öldürmek yerine, Apepi'ye kendi yanıtını iletmesi için onu Hutvaret'e gönderdi: "Seni rahat bırakmayacağım; nereye gitsen peşinden geleceğim."[69] Haberci olanı biteni Apepi'ye inandırıcı bir biçimde anlatması için Kamose'nin Orta Mısır kasabalarına düzenlediği en son saldırılar hakkında bilgilendirildi. Teb ordusu yalnızca cesur ve kararlı değildi, aynı zamanda Hyksos'un arka bahçesinde zaferler kazanmaktaydı. Apepi Kuşilerden yardım isteyerek zayıflığını kaçınılmaz bir

biçimde açığa vurmuştu. Hutvaret'e ani bir Teb saldırısı ihtimali her zamankiden daha olası görünmekteydi.

Kamose'nin savaşa ilişkin canlı açıklamalarına inanacak olursak, aslında o üstünlüğünden yararlandı ve Hyksos hükümdarlığının merkezine saldırdı. Hutvaret'in dış mahallelerine yaklaşan Kamose, Apepi'nin üzüm bağlarından şarap içmesiyle, ağaçlarını kesmesiyle, kadınlarını kaçırmasıyla ve hepsi Yakın Doğu'da yapılmış depo gemilerini yağmalamasıyla övündü: "Altın, lacivert taşı, gümüş, turkuaz, sayısız tunç baltalar ... moringa yağı, tütsü, yağ, bal, söğüt, şimşir..."[70] Hyksos kadınlarının "mazgallarının arasından yavru fareler gibi görünüverdikleri"[71] kraliyet kalesinin ("Cesur Sözcüklerin Meskeni" diye aşağılayarak andığı bir yapı) görüş alanının içine girdiğini iddia etti. Deniz kuvvetlerini taarruz düzenine geçiren Kamose, Hyksos kalesine topyekûn bir saldırı başlattı ama bariz bir başarı kaydedemedi. Teb'e ordusunun başında zaferle dönerek başarısız girişime bir cesaret görünümü verdi. Geleneksel bir biçimde İpetsut'daki Amon tapınağına kahramanlık serüvenlerinin hakkedildiği büyük bir dikilitaş dizisi dikilmesini emretti. Teb'deki kutlamalar uzun sürmedi, Kamose'nin birkaç ay sonra, 1539 yılında erken yaşta ölmesi kutlamaların kısa kesilmesine neden oldu. Kamose'nin bu vakitsiz ölümünün nedeni bilinmemektedir. Cesaretine ve esip gürlemelerine karşın mezarı bir fatihin mezarı değildi. İki hançerle birlikte gösterişsiz, yaldızlı olmayan bir tabutla gömüldü; hayatının yapıtı tamamlanmamıştı.

Sanki Kamose'nin ölümü Mısırlılar için yeterince yıkıcı değilmiş gibi, tahtın devrindeki gariplikler Mısırlıların kaybetme, hayal kırıklığı ve kaygı duygularını daha da artırmış olmalıdır. Yalnızca üç yıl önce Kamose veliahdın yerine kral seçilmişti, çünkü Sekenenra'nın yaşamına mal olan savaşı sürdürecek yaştaydı. Şimdi Kamose ölmüştü ve Sekenenra'nın veliahdı hâlâ yalnızca bir çocuk olsa bile artık kolaylıkla atlanamazdı.

Teblilerin yeni kral Ahmose'nin büyümesini bekledikleri on yıl askeri bir durgunluk içinde geçti. Buhen'in Mısır'ın elinde olması sayesinde, Kuşi uzak tutulabiliyordu. Apepi'nin morali bozulmuş ordusu, Teblilerin bir lideri olmamasına rağmen, bir saldırı başlatacak durumda değildi. Bütün yapabildikleri sabretmek ve hazırlıklar yapmaktı.

Her ne pahasına olursa olsun, zafer

Mecburi bir durağanlıkla geçen on yılın ardından, artık bir yetişkin olan Ahmose 1529'da ordusunun başındaki yerini aldığında Mısır yerinde duramıyordu. En sonunda nihai hücum gerçekleştirilebilirdi. Olanları Hutvaret Savaşı'na yalnızca şahitlik etmekle kalmayıp etkin bir biçimde katılan bir adam anlatır. Abana oğlu Ahmose, krala ne denli bağlı olduğuna işaret eden isminden de anladığımız gibi, Teb kralının en ateşli ve özverili yaya askerlerinden biriydi. Babası da Teb ordusunda görev yapmıştı. Teb'in sadık müttefiki Nekheb kentinde büyüyen Abana oğlu Ahmose annesinin memesinden Teb davasına sadakati emecekti. Meslek olarak askerliği seçen Abana oğlu Ahmose, ilk önce *Vahşi Boğa* gemisine deniz piyadesi olarak katıldı. Birkaç yıl sonra, Kral Ahmose'nin birinci Hyksos başkenti kuşatmasına katılan filonun bir parçasını oluşturan *Kuzey* adlı gemiye geçti. Teb donanması Hyksos güçlerinin kaçmasını engellemek üzere Hutvaret'i abluka altına aldıysa da, kral dikkatli biçimde düzenlenmiş bir plan doğrultusunda ordusunu Orta Mısır üzerinden Delta'nın en uç noktasına yönlendirdi. İlk hedef hem stratejik hem de oldukça simgeseldi: Devletin kurulduğundan beri Mısır'ın geleneksel başkenti olan Memfis kenti. Bir sonraki, aynı derecede önemli bir hedefti: Güneş tanrısı Ra'nın kült merkezi İunu. İunu bariz bir kolaylıkla düştü. Tebliler artık yaratıcı tanrının desteğine sahip ulusal bir ordu olduklarını iddia edebilirlerdi.

Bu sırada Hutvaret'te Abana oğlu Ahmose başkentin düşmesini kutlamak amacıyla *Memfis'te Yükselmiş* adı konan yeni

bir savaş gemisine geçti. Yoldaşlarının başarılarından cesaret alan deniz piyadeleri, Hyksos kalesinin içine doğru akan Nil kanalına saldırdılar. Bu saldırı sırasında bir miktar düşman askerini öldürdüler. Yıpratma savaşı Teb'i lehine sürüyordu. Abana oğlu Ahmose Mısır'ın en yüksek askeri madalyası olan "Altın Onur" ile ödüllendirildi. Uzun ve seçkin askerlik kariyeri boyunca bu madalyadan altı adet daha kazandı.

Kral güçlerini Hutvaret'in güneyinde acımasız bir savaşa katılmaları için topladığında, deniz piyadeleri ikinci saldırılarına son vermek durumunda kaldılar. Teb kara kuvvetleri nihai hedefine çok yaklaştığında, daha sert bir direnişle karşılaştı. Kral Ahmose'nin Hutvaret'e topyekun bir saldırı başlatma stratejisinin son hamlesi, XII. Sülale boyunca anavatanın güvenliğinin önemli bir öğesi olduğunu kanıtlamış bir sınır kalesi olan Tjaru'yu ele geçirmekti. Ahmose'nin ordusu İunu kalesini aldıktan üç ay sonra, Tjaru kalesini kısa bir kuşatmanın ardından ele geçirdi. Teb güçleri artık Hyksos'un Hutvaret'en çekilişini engelleyecek bir konumdaydılar. Apepi ve yandaşları kapana kıstırılmışlardı.

Çok dikkatli biçimde planlanmış bir dizi hamlenin ustalıkla gerçekleştirilmesi nedeniyle nihai sonuç kesindi: "Hutvaret yağmalandı."[72] Abana oğlu Ahmose'nin kısa ama öz yorumu Teb zaferini özetliyordu. Hutvaret'in Asyalı sakinleri için ölüm hızlı geldi. Kentin yıkılmasından kaçmayı başarabilenleri Mısır ordusunun sınırdaki pususu beklemekteydi. Kaçanlardan çok azı Hyksosların Filistin'de denetimleri altında tutukları bölgenin güvenliğine kavuşmuş olabilirdi. Ama Kral Ahmose'nin onlar için de planları vardı. Mısır'ın sabık zalimlerine (onları böyle görüyordu) saklanabilecek yer bırakmamakta kararlı olan kral ordusunu Kuzey Sina'dan geçirip Hyksos'un başlıca siyasi ve ticari iktidar merkezi Saruhen'i (bugünkü Tell el-Ajjul) kuşattı. Mısır güçleri kenti teslim olana kadar üç yıl kuşattı. Bekleneceği üzere, kral adına bölgede güvenliği sağlamak amacıyla kente, Buhen'de olduğu gibi sa-

dık bir garnizon yerleştirildi. İşi sağlama almak için, adı "Hükümdarın Ele Geçirdiği Kent" olarak değiştirilen Gazze'nin yakınına da bir destek kuvvet yerleştirildi. Ahmose tam anlamıyla bir zafer kazanmıştı. Kral yerli halkı uyarmak için birkaç kasabaya darbe indirdiği kısa bir Filistin kıyı seferinden sonra zafer içinde Mısır'a geri döndü. Nefret edilen Asyalılar kovulmuş, ulusal birlik yeniden kurulmuştu.

Abana oğlu Ahmose karısı ve evcil maymunuyla birlikte.
(*Dr. William Manley*)

Hyksos'un kovulması ve Mısır'ın kuzey sınırının bir tampon bölgeyle güven altına alınması, güzel bir başlangıçtı, ama Ahmose ülkenin gelecekteki refahının güvenlikten daha fazlasına bağlı olduğunu bilmekteydi. Zor olsa da, altın madenlerine erişimin yeniden sağlanması gerekmekteydi ve bu da özellikle İkinci Çağlayan'ın altın bulunan güney bölgesi

olmak üzere Nübye'nin yeniden fethedilmesi ve işgal edilmesi anlamına gelmekteydi. Bu, Ahmose'nin hükümdarlık döneminin geri kalan kısmının başlıca hedefi haline geldi. Mısırlıların o an sağlam bir biçimde ellerinde tuttukları Buhen, harekâtlar için iyi bir ileri üs olsa da, Mısır'ın, her şeyden daha çok altın madenlerinin hemen yakınında müstahkem bir karargâha ihtiyacı vardı. Bu, büyük fatih III. Sesostris'in aşılması ve sınırın Semna'nın daha güneyine taşınması anlamına gelmekteydi.

İyi bir rastlantıyla, mükemmel bir coğrafi durum söz konusuydu. Shaat Adası (bugünkü Sai) İkinci Çağlayan ile Üçüncü Çağlayan arasındaki yolun ortasında, altın üretim bölgesinin merkezinin sağındaydı. Nübye Nil'inin en büyük adalarından biri olan Shaat Adası yerleşmek ve istihkâm için idealdi. Tek Nübye seferinde Shaat'ı hedef gösteren Ahmose adayı işgal etti ve 4,5 metre kalınlığında ve payandalarla takviye edilmiş yüksek bir duvarla çevrili askeri bir üs inşa etti. Yer çok iyi seçilmişti; kale Nil'in doğu koluna ve güney kıyısının büyük bir bölümüne hâkim durumdaki kum taşından bir çıkıntının üzerindeydi. Aşağı Nübye'deki kaleye ve başka kraliyet kale ve üslerine malzeme sağlamak için Shaat'da bir kumtaşı madeni açıldı. Ahmose son olarak yurtsever coşkunun odağı haline gelmek ve yeni güney merkezinin sadık savunmasını teşvik etmek için Shaat'daki tapınağa –III. Sesostris'in Semna'da yaptığı gibi– bir heykelini dikti. Yakın Doğu sahillerinden Yukarı Nil'e değin Mısırı egemen kılan Ahmose, "Yukarı Nübye'deki katliamıyla ve Fenike topraklarındaki savaş çığlığıyla"[73] övündü.

Mısır bir kere daha muhteşemdi, halkı işgalden ve saldırı tehdidinden kurtulmuştu. Ama herkes bu ulusal mutluluk halini paylaşmadı. İnsanlar "özgürlüğün" farklı kitlelere farklı şeyler ifade ettiğini hatırlayabilirlerdi. Monarşi için düzenin yeniden kurulması, şikâyet etmeyen halkın desteklediği ve hizmet ettiği kralın toplumun tepesinde olduğu geçmişin

yönetimlerine geri dönme anlamına gelmekteydi. Halk için Mısır'ın yeniden doğuşu, otokrat yönetime bir geri dönüş demekti. Yine de Teb monarşisine ve onun durdurulamaz gibi görünen mutlak iktidara yükselişine karşı çıkmak için yaşamlarını tehlikeye atmaya çok az insan istekliydi. Ahmose'nin Mısır bayrağını Shaat adasına dikmesinin ve Mısır'ın kuzeyine yelken açamaya başlamasının üzerinden çok geçmeden liderliğini Nübyeli bir asinin yaptığını küçük bir ayaklanma çıktı. Asi, bir saldırı başlatmak için kralın yokluğundan faydalanmak istemiş gibi görünse de, ne yazık ki ayaklanma kötü hazırlanmıştı ve başarısızlığa mahkûmdu. Ahmose ordusunu geri çağırıp asinin üzerine gönderdi ve onu canlı olarak esir aldı. Asinin bahtsız yandaşları, kuşkusuz Nübye'deki altın madenlerinde çalışmaya gönderilmek üzere hapse atıldılar. Çok geçmeden bu tedbirsiz ama cesur meydan okuma gösterisinin ilham verdiği çok daha ciddi bir isyan alevlendi. Bu sefer isyana olasılıkla bir nesil önce Kamose'nin gazabına uğramış Nefrusi hükümdarının oğlu ya da bir akrabası olan Tetian adlı bir Mısırlı liderlik etmekteydi. Tetian'ın davası, Ahmose'nin hükümdarlığına karşı çıkması çok sayıda destekçi kazandı ve "hoşnutsuzlar" yönetime ve onun planlarına açık bir gerçek tehdit oluşturdular. Kralın isyana yanıtı hızlı ve acımasızdı: "Kral Hazretleri onu öldürdü; çetesi ortadan kaldırıldı."[74] Muhalifler (ya da özgürlük savaşçıları) sahip oldukları fırsatı boşa harcadılar. Daha sonraki beş yüzyıl boyunca Mısır monarşisine karşı başka bir açık isyan söz konusu olmayacaktı.

Siyasi meydan okumalarla birlikte doğal felaketler geldi. Mısır'ın kuzeyindeki Minos uygarlığı çok yakın bir zamanda Thera'daki volkanik patlamalarla enkaza dönmüştü. Kül bulutu Minos'un Akrotiri kolonisinin üzerini tamamen örterken, gökyüzünden yağan yanan çöküntüler 240 kilometre uzaklıktaki Girit'deki ekinlere ve evlere zarar verdi.

Bu felaketin sonucunda ortaya çıkan kıtlığın ve toplumsal istikrarsızlığın zayıflattığı –beş yüzyıldır Egeyi egemenliği altında tutan– Minos dünyası birden korunmasız görünmeye başladı. Felaket Yunan anakarasındaki ufak ama hırslı Miken kentini etkilememişti. Aynı sıralarda, muhtemelen Thera afetiyle bağlantısı olmayan bir başka meteorolojik felaket, Mısır'ın başına bela oldu: Kraliyet konutu da dahil olmak üzere büyük maddi zarara neden olan şiddetli bir yağmur fırtınası bütün ülkeyi hakimiyeti altına aldı. Tanrıların hoşnutsuzluğunu Tetian'ın isyanını ezdiği denli etkin bir biçimde gidermekte kararlı olan Ahmose, selin zarar verdiği yapıların onarılmasını ve tapınakların eşyalarının yenilenmesini, dolayısıyla Mısır'ın "eski haline getirilmesini"[75] emretti. Kral gelecek kuşaklar için giriştiği dini faaliyetleri kaydederken boranın neden olduğu zararı Hyksosların yakın tarihli yıkımlarına benzetti. İleti açıktı: Kargaşanın nedeni her ne olursa olsun, gerçek kral ve yaratılışın desteği Ahmose düzeni yeniden kuracaktı.

Aile değerleri

Sınırlar güven altındaydı, ticarete ve altına erişim yeniden sağlanmıştı, iç muhalefet susturulmuştu: Ahmose'nin başarılarının Mısır monarşisine gücünü ve görkemini kazandırmaya yeterli olduğu düşünülebilirdi. Ama Ahmose'nin ülkeye ilişkin vizyonu, ideolojiyi de kapsamak üzere pratik iktisat ve siyasetin ötesine geçti. Öğrenerek ya da içgüdülerinin yardımıyla, Ahmose ve danışmanları eğer uygun biçimde dizginlenirler ve Mısırlıların ruhuna uyarlanırlarsa düşüncelerin ulusal birlik için en güçlü etken olabileceğini fark etmişlerdi. Kralın kendi deneyimi ona yakın aile bağının önemli olduğunu ve aynısının kuşkusuz Mısır kasaba ve köyleri için de geçerli olduğunu öğretmişti. Ülkenin –ya da en azından hükümdarlarının– bir kere daha huzur ve bolluğa kavuşmasıyla birlikte Ahmose kendisini, kraliyet ailesini bütün ülkede dini

bağlılığın merkezi haline getirmeye girişti. Muhtemelen bu, Ahmose'nin en büyük ve bütün hanedanını tanımlayan başarısıydı.

Ahmose'nin ailenin önemli üyelerini kamusal alanda ön plana çıkarmasının özel bir nedeni vardı. Çocuk yaşta tahta çıktığından, yetişkin olana değin devlet büyük annesi Tetisheri ve annesi Ahhotep tarafından yönetilmişti. Aslında Ahhotep'in kusursuz kraliyet sicili –Kralın kızı, Kralın Kız Kardeşi, Kralın Büyük Eşi ve tabii ki yaşamının sonlarına doğru Kralın Annesi– böyle bir görevi yerine getirmesi için ona itiraz edilemez bir meşruluk kazandırmıştı. Ahmose'nin ailesinin onayladığı alışılmışın dışındaki ensest ilişkiler, annesinin ve babasının öz erkek ve kız kardeş oldukları, her ikisinin de Tetisheri'nin çocukları oldukları anlamına gelmekteydi. Ahmose de öz kız kardeşi Ahmose-Nefertari'yle evlendi. (İlişkiler ve Ahmose adının hem kadınlar hem de erkekler için yaygın biçimde kullanılması kraliyet sarayındaki yaşamı ya çok karmaşık ya da aşırı basit kılmış olmalıdır.) İster kraliyet ailesinin üyelerini sıradan ölümlülerden ayırt etmek için (tanrıların erkek-kız kardeş evlilikleri örnek alınarak) ya da ister yalnızca olası rakip krallık iddialarını engellemek için tasarlanmış olsun sonuçta kadın üyelerin alışılmadık biçimde baskın bir rol oynadıkları kapalı bir akraba grubu ortaya çıktı. Ahmose'nin dehası bu "aile işini" ulusal bir külte çevirmesindeydi.

Ahmose eskiden kralların gömüldüğü ve dolayısıyla kral ataları ululamak için önemli bir kent olan Abdju'da kendisi için Hyksoslar karşısında aldığı galibiyetten sahneler hakkedilmiş bir piramit tapınak ve büyükannesi Tetisheri için bir mihrap inşa ettirdi. Mabedin merkezindeki anıtsal dikilitaşta "Kral Hazretleri bunu ona sevgisi her şeyden daha fazla olduğu için inşa ettirdi"[76] yazılıydı. Bu yazıttan torun ile annesi devlet işleriyle meşgulken onu büyüten büyükanne arasında kalıcı bir bağın söz konusu olduğunu çıkarabiliriz.

Ahmose'nin Ahhotep'e teşekkürü ve övgüsü çok daha büyüktü. Ahmose'nin hızla Mısır'ın ulusal mabedi haline gelen İpetsut'daki Amon tapınağında büyük bir dikilitaşı vardı. Yazıt kralın tapınağa dini bağışlarını (çoğunlukla Nübye madenlerinden büyük miktarlarda altın) tek tek saydığı gibi ayrıca Mısır halkına, Ahhotep'in kayda değer başarılarını şimdi ve gelecekte anımsamalarını öğütlemekteydi.

Ülkenin Hanımefendisi'ne,
Hau-nebut Kıyılarının Hanımı'na övgünü sun,
Onun ünü her bir yabancı ülkede çok büyüktür
Kitleleri yönetir,
Kralın Karısı, Egemenin (yaşamın, refahın ve sağlığın!)
Kız Kardeşi
Kralın Kızı, soylu Kral Annesi
Mısırı gözeten
Bilge.
Mısır'ın memurlarını bir araya topladı
Ve onları denetledi;
Mısır'ın kaçaklarını yakaladı
Mısır'ın asker kaçaklarını topladı
Yukarı Mısır'ı huzura kavuşturdu
Yukarı Mısır'ın asilerine boyun eğdirdi:
Yaşasın, Kral Eşi Ahhotep![77]

Bu, olağanüstü bir kadına sıra dışı bir methiyedir. Dizeler, Ahhotep'in ülkenin yönetimindeki rolünü kaydettikleri denli Tetian ayaklanmasının bastırılmasına ve bütün ülkede yasanın ve düzenin yeniden kurulmasına katkısını da üstü kapalı anlatır. Ahhotep'in minnettar oğlundan gelen mezar eşyalarının arasından altın sinekler (sinek sebat için uygun bir simgeydi) kolyesinin de bulunması bir rastlantı değildir. Ahhotep açık bir biçimde dikkate alınması gelen bir güçtü ve hanedanın daha sonraki ihtiraslı kadınları için güçlü bir rol modeli olacaktı.

Ahhotep'in ilginç sanı, Hau-nebut Kıyılarının Hanımı özellikle kışkırtıcıdır. Çok daha sonraları, Ptolemaios döneminde Yunanistan'dan bahsederken Hau-nebut deyişinin kullanılması XVIII. Sülale döneminin Mısır kraliyet ailesi ile Girit Adası'ndaki Minos uygarlığı arasında bir ilişkinin söz konusu olduğunu düşündürtüyor. Ahhotep'in mezar eşyalarının altın sineklere ilaveten biri hançer diğeri bir balta olmak üzere bildik Minos dekorasyonuna ait iki nesneyi içermesi tesadüf olmayabilir. Hutvaret'deki en son kazılar, eski Hyksos kalesinin kalıntıları üzerine inşa edilen Yeni Krallık döneminin başlarına ait kraliyet sarayının kabul salonları Minos tarzı fresklerle dekore edilmiş olduğundan, Ahmose'nin ailesi ile Minoslar (Doğu Akdeniz'deki en önemli deniz gücü) arasında diplomatik bir ittifak olduğu kuramını desteklemektedir. Fresklerdeki akrobat, boğa üzerinden atlama, boğa güreşi sahneleri Thera ve Girit adalarındakilerle ve Knossos sarayındakilerle yakın benzerlikler taşımaktaydı. Bütün bunlar arasında en akıl çelici olan Minos kraliçeliğiyle bağlantılı bir motif olan büyük bir grifondur [kartal başlı kanatlı aslan]. Hutvaret'te grifon bulunması şaşırtıcı bir nitelik taşıyan Mısır ve Minos sarayları arasında bir hanedan evliliği olasılığını artırmaktadır. Mısır, tarihinde ilk kez, üçüncü bir güçten gelebilecek saldırıya karşı yabancı bir ülkeden koruma talep ediyor olabilirdi; bu, kesinlikle sonuncu olmayacaktı.

Büyükannesini ve annesini onurlandıran Ahmose'nin kraliyet kadınlarını ulusal ikonlar düzeyine yükseltme siyaseti, artık kendi nesline ve kız kardeş-eş Ahmose-Nefertari'ye odaklanmıştı. Ahmose-Nefertari'nin kamusal alanda ön plana çıkması, kraliyet ailesinin yaşamındaki doğal bir geçiş dönemine rast geldi: Ana kraliçe Ahhotep'in ölmesi ve bir veliahdın doğumu. Hanedanın geleceğini güvenceye alan bu yeni gelenle birlikte, Ahmose-Nefertari Kralın Kızı, Kralın Kız Kardeşi ve Kralın Büyük Eşi ve aynı zamanda Kralın Annesi haline geldi. Bunlar Ahmose'nin rahmetli annesinin de sahip

olduğu unvanlar koleksiyonunun aynısıydı. Ama kardeşi-kocası Ahmose-Nefertari için ona yalnızca mevki değil, aynı zamanda dikkate değer bir zenginlik ve siyasi etki de sağlayacak bir başka unvan planlamıştı. Nefertari, Tanrı Amon'un Karısı, Amon Başrahibi'nin kadın dengi ve dolayısıyla Amon rahipliğinin etkin eş-başkanı olacaktı. Bu yeni makamın oluşturulması, dini yönetimin Ahmose'nin hükümdarlığı altında daha geniş çaplı yeniden düzenlenmesinin bir parçası ve ustaca bir tasarıydı. Gelişme sayesinde plan büyük siyasi ve iktisadi kurumların (büyük zenginliği ve büyük arazileriyle Amon tapınağının) denetimini hanedana verme ve Amon kültü ile kraliyet ailesi arasında kapalı, tanrıbilimsel bir bağ kurma olmak üzere iki amacına da ulaştı. Ahmose niyetlerini daha açık biçimde ifade etmek için İpetsut'a Tanrının Karısı olarak Ahmose-Nefertari'ye mülk ve yetke verildiğini yazan bir başka anıtsal dikilitaş yaptırdı. Ahmose'ye göre Ahmose-Nefertari hayal kırıklığına uğratmamıştı: Hayatının geri kalan kısmında diğer unvanlarından önce Tanrının Karısı unvanını kullandı.

Varaklı anıtlar

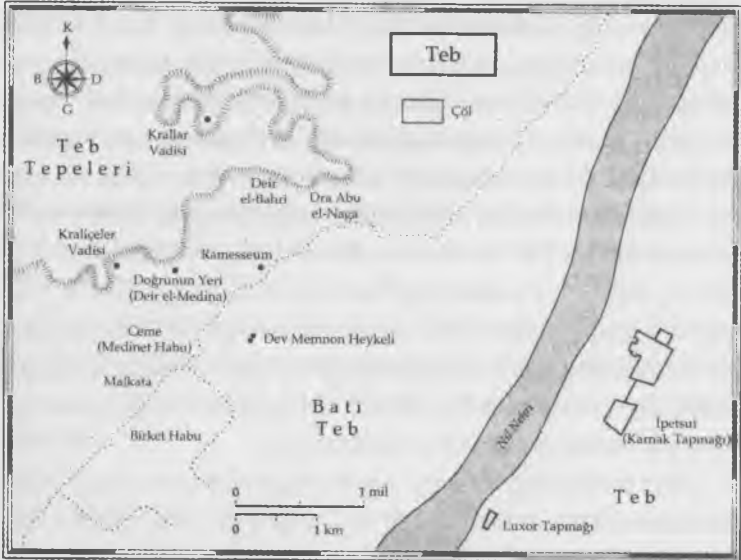
Kral Ahmose birkaç yıl sonra, 1514 yılında daha otuzlu yaşlarındayken öldüğünde, Mısır dönüşmüş durumdaydı. Bir tek hükümdarlık dönemi içerisinde, ülke yabancı istilası boyunduruğunu silkip attı, kendisini Yakın Doğu'da yeni ve yükselen bir güç olarak sağlamlaştırdı, Nübye altın madenlerinin hâkimiyetini yeniden ele geçirdi ve içerdeki muhalefeti bastırdı. Monarşi siyaset sahnesi üzerinde hâkimiyetini kurarak ve egemen ulusal kültle göz kamaştırıcı bir ortak yaşam planlayıp düzenleyerek kendisini muzaffer bir biçimde Mısır toplumunun doruğuna yeniden yerleştirdi. Yeni Krallık'ın iktidarının ve şanının temelleri atılmıştı. Artık yapılması gereken tek şey, bu temeller üzerinde yükselmekti: Krallığın gizemine ve görkemine ebediyen varlığını koruyacak biçimde somut

ve mimari ifade kazandırmak. Bu, Ahmose'nin oğlu ve varisi I. Amenhotep'in (1514-1493) görevi olacaktı.

Ya da Ahmose'nin genç yaşta ölmesi Mısır'ı bir kere daha küçük yaştaki bir monarkla baş başa bıraktığı için kraliçe annenin görevi olacaktı. Bu sefer ülke barış içindeydi ve saray bütün dikkatini Mısır'ın yüzyıllardır benzerini görmediği bir inşa programı üzerinde toplayabilmişti. Ahmose hükümdarlık döneminin sonlarında Ainu'daki (bugünkü Tura) kireçtaşı madenlerini yeniden açtı ve taş bloklarının taşocağı aynasından "Fenike topraklarından getirilmiş öküzlerle"[78] taşınmasıyla övündü. Genç Amenhotep'in hükümdarlığı altında bütün büyük taş madenleri –su mermeri için Bosra ve Hatnub, kumtaşı için Cebel el-Silsile– çalışmayı sürdürdü ve III. Amenemhet'in 250 yıl önceki hükümdarlığından beri Sina'da ilk kez türkuaz madenciliği başlatıldı. Mısır'ın dört bir yanı yine taş ocağı işçilerinin, duvar ustalarının ve yapı ustalarının çekiç sesleriyle yankılamaktaydı. Sanki Piramit Çağı geri dönmüştü. Ama bu kez ölülerin mezarlarına değil, yaşayanların tapınaklarına önem verilmekteydi.

Mısır tarihinde kraliyet inşaat faaliyetlerinin odağı ikinci defa hanedanın merkezi Teb'di. Teb'in ilk öne çıkışını izleyen yüzyıllar içerisinde yerleşim Orta Krallık duvarlarının çizdiği sınırların ötesine yayıldıysa da, koşullar sakinlerinin çoğu için halen kısıtlı ve kötüydü. Kentin ilk önceliği tarımsal üretim olduğu için arsalar çok değerliydi ve iç içe geçmiş ev kümeleri dar ara sokak labirentlerine sıkıştırılmıştı. Arsa, su ve gölgelik, eski Mısır'da rağbet gören metalar olmalarına rağmen, kent ortamında edinilmeleri çok daha zordu. Gücü yeten aileler Nil'deki su seviyesinin yüksek seyrettiği zamanlarda daima muhtemel olan taşkın riskini savuşturmak ve sokaklarda biriken çöpler ve rahatsız edici kokulardan kaçmak için evlerini olabildiğince çok katlı inşa ettiler. Kentin dışına, daha bereketli toprakların kendilerine ait güzel bahçeleri olan lüks villaların inşa edilmesini olanaklı kıldığı çölün kenarı-

na ev inşa etmeye yalnızca en zengin Teblilerin gücü yetebilmekteydi. Kent sakinlerinin güneşin parlamasını azaltmak için kırmızımsı kahverengiye boyanmış duvarların üst tarafındaki pencere ızgaralarından geçerek gelen nadir esintiyle idare etmeleri gerekmekteydi. Amon tapınağının yakınında yaşayanlar için bu daha fazla gürültü anlamına gelmekteydi.

XVIII. Sülale'nin hükümdarlığı altında, kraliyetin cömertliğinden en fazla İpetsut'daki büyük tapınak ("yerlerin en seçkini") yararlandı. Tapınak Tebli XI. Sülale tarafından iç savaşın karanlık günlerinde kurulmuş ve Tebli XII. Sülale'den büyük saygı görmüştü. Mısır tahtında yine Tebli bir Sülale olduğundan, İpetsut yeniden kraliyet tasarılarının doğal odağıydı. Ayakta kalan Orta Krallık yapıları görece küçük ölçekli olsalar da, mimarinin saflığı ve rölyeflerin kalitesi Amenhotep'in inşaatçılarını açık bir biçimde adamakıllı etkilemişti. İnşaatçılar özellikle I. Sesostris'in güzel anıtlarından ilham alarak yeni kralın büyük planı için kopyalar üretme-

ye başladılar. İnşaatçılar Sesostris'in ellinci yıl pavyonunun bir kopyasını en ince ayrıntısını bile ihmal etmeden yaptılar; kopyayı orijinalden ayıran yalnızca Sesostris adının yerini Amenhotep adının almasıydı. XII. Sülale tapınağının hemen önünde, "ufuk" hiyeroglifine benzeyen devasa sütunlu giriş kapsının hâkimiyeti altındaki büyük avlu, güneşin doğduğu ve battığı bir alan biçimindeydi. I. Amehotep'in İpetsut'u küçük bir yaratım faaliyetleri evreninden farksız olacaktı. Avlunun duvarları Amon'a sungu sunan kral ve krala sungu sunan rahip sahneleriyle dekore edilmişti. Burada kutsal kült ile kraliyet kültünün mükemmel olarak birleştiği vurgulanıyordu. Avlunun ortasındaki su mermerinden mihrap, tapınaktan kafileyle getirilen Amon'un kutsal gemisine istirahat yeri olarak inşa edilmişti. Mihrabın dekorasyonu tanrı ile kral arasındaki mistik birliğin altını çizmekte ve kraliyet yıldönümünü (kesinlikle kutlanmasa da, önceden planlanmış olan) betimlemekteydi. Avlunun iki yanı boyunca uzanan, duvarları sonsuz sungu sahneleriyle dekore edilmiş küçük mabetlerle kraliyet kültüne adanmış heykeller bulunurdu. Tasarımı tamamlamak, dini festivallere ve elbette I. Amenhotep'in ve annesi Ahmose-Nefertari'nin kültlerine büyükbaş hayvan temin etmek için tapınağın yanına mezbaha inşa edilmişti. Amenhotep'in İpetsut'daki bu inşaatı görünüşte tanrı Amon için muhteşem bir yeni konut olsa da, aynı ölçüde kutsal krallık için de bir anıttı. Bu iki amacın birleştirilmesi bütünüyle bilinçli bir tercihti. Amenhotep kendisini doğrudan Orta Krallık döneminin büyük kraliyet inşaatçılarının varisliğine atayarak araya giren kargaşa döneminin üzerini bilerek örtüyordu. Amenhotep'in İpesut'taki yapıtı, krallığın kutsal özünün XII. Sülale'den doğrudan Ahmose ailesine geçtiğini onaylıyormuş gibi görünmekteydi. Bütün büyük Mısır hükümdarlarında olduğu gibi I. Amenhotep'de de tarihi yeniden yazma eğilimi vardı.

Kralın Teb'i krallık için çok büyük bir açık hava tapınağına dönüştürme tutkusu İpetsut'da dinmedi. Kutsal Nil Vadisi sahnesinde batı kıyısı doğu kıyısı denli önemliydi çünkü bu ikisi birlikte Mısırlıların çevrelerindeki dünyayı anlamlandırdıkları simgesel ikiliklerden birini teşkil etmekteydiler. Batı kıyısı XVII. Sülale hükümdarlarının gösterişsiz mezarlarını inşa ettikleri kentin başlıca mezarlığı olsa da, aynı zamanda özellikle Tebliler için krallıkla derin ve eski bir bağı vardı. Deyrü'l-Bahri falezlerindeki etkileyici koyun, ana tanrıça ve monarkların koruyucusu Hathor'un ikametgâhı olduğuna inanılırdı. Bu nedenle iç savaşın galibi Kral Mentuhotep kendi mezar mabedi ve ulusal şehitlik için yer olarak burayı seçmişti. Yerin simgesel olarak ifade ettikleri Amenhotep'e çarpıcı gelmiş olmalıdır. Bunun nedeni yalnızca Amenhotep'in kendi Teb hanedanının yakın tarihli bir başka başarılı savaştan doğması değil, aynı zamanda Hathor ile kral arasındaki tanrıbilimsel ilişkinin kralın annesi Ahmose-Nefertari ile yakın işbirliği için kutsal bir şablon sağlamasıdır da. Tanrı, Amenhotep ile annesine ortaklaşa saltanat sürme hakkını vermekle kalmamış, onlara esin kaynağı da olmuştu.

Amenhotep bu düşüncelere somut bir ifade kazandırmak amacıyla Deyrü'l Bahri'de bir tanesi Mentuhotep'in tapınağının hemen önünde olmak üzere iki mabet yapılmasını emretti. Amon'un gemisi, Vadi'nin Güzel Festivali diye adlandırılan yıl İpetsut'dan büyük bir kafile eşliğinde Nil boyunca seyahat ederken onu ağırlayacak bir ibadethane inşa ettirdi. İpetsut'da olduğu gibi özellikle Ahmose-Nefertari'nin rolüne ve kralın hevesle beklenen yıldönümüne özel önem veren Deyrü'l Bahri'deki yazıtlar ve süsleme de kraliyet kültünü vurgular. Sonuç itibariyle, Amenhotep Batı Teb ovasında, babasının ve büyükannesinin gömülü olduğu XVII. Sülale kraliyet nekropolünün tam karşısına kendisine ve annesine adanmış bir tapınak dikti. Kraliyet ailesi kültü artık ulusun

dini yaşamının merkezinde, Teb'de ve Abdju'daydı ve onun anıtları her yönden ufku işaret etmekteydi.

İşçi köyünden bir görüntü

Anıtları daha sonraki hükümdar nesilleri tarafından sökülüp yeniden kullandıktan çok uzun bir süre sonra I. Amenhotep ile Ahmose-Nefertari Batı Teb'in yerli halkları tarafından bölgenin koruyucu tanrıları olarak hatırlandılar ve büyük saygı gördüler. Onların anıları özellikle Doğrunun Yeri (bugün Deir el-Medina) olarak bilinen küçük bir cemaat için kutsaldı. Doğrunun Yeri'nin kuruluşu Ahmose hanedanının dini ve kültürel programını ve onun bir bütün olarak eski Mısır uygarlığı üzerindeki kalıcı etkisini özetlemektedir. I. Amenhotep tahta çıkıncaya kadar, krallar acı bir deneyimle özellikle piramit biçimli olmak üzere bir anıtmezarın hayırdan daha çok bela getirdiğini öğrenmişlerdi. Herkesin görmesi için kral mezarının yerinin ilan edilmesi, yalnızca mezar hırsızlarının dikkatini çekmeye ve merhumun ebediyete

değin rahatsız edilmeden huzur içinde yatmasını neredeyse imkânsızlaştırmaya yaradı. Eğer kralların ölümden sonraki yaşamın tadını çıkarmaları isteniyorsa, kral mezarlarının yapısının değişmesi gerekmekteydi.

I. Amenhotep böylesine köktenci bir yeni mimari tasarımı geniş çaplı dini yeniden düzenleme programının bir parçası olarak uygulamaya koydu. Bundan böyle kral mezarı kompleksi iki ayrı birime ayrılacaktı. Düz bir arazide görünür bir şekilde konumlandırılan anıt tapınak, monarşinin ebedi anıtı olarak duracak ve kraliyet kültü için kamusal bir odak oluşturacaktı. Tamamen ayrı, Batı Teb'in kayalıklarına gizlenmiş, kayaya oyulmuş, dışında istenmeyen bir ilgiyi uyandıracak işaret olmayan kraliyet mezarı güvenli bir ebedi dinlenme yeri sağlayacaktı. Kraliyet mezarlığının tamamen gizli kalmasını güvenceye almak için, yalnızca mezarı gizlemek değil, aynı zamanda onu inşa edenlerin toplumun geri kalanından tecrit edilmesi de gerekecekti. Bunun çözümü, Teb tepelerindeki uzak bir vadide gizlenmiş, kraliyet mezarında çalışanların eşleri ve çocuklarıyla olağanüstü bir tecrit içinde yaşabilecekleri bir işçi kasabası kurmaktı. Böylece hassas yapıtlarının sırları güvende olacaktı. Doğrunun Yeri, I. Amehotep ve Ahmose-Nefertari onun kraliyet hamileri olmaları nedeniyle layıkıyla inşa edildi ve beş yüzyıl boyunca asıl amacına ulaşarak dokunulmadan olduğu gibi kaldı. Günümüzde burası Yeni Krallık'taki gündelik yaşama ilişkin verilerin en önemli kaynağıdır.

I. Amenhotep'in mezarının nerede olduğu, bir yüzyılı aşan arkeolojik araştırmaya rağmen gizemini halen korumaktadır. Modern turist tuzağı haline gelen ardıllarının mezarlarının aksine Amenhotep'in ebedi ikametgâhı el değmemiş olarak durmaktadır. I. Amenhotep Mısır monarşisi için tasarladığı programın geri kalanında olduğu gibi bunda da amacına ulaşmıştır.

11
Sınırların Genişletilmesi

Nübye'de yangın

Mısır'ın Yeni Krallık dönemindeki yeniden doğuşunun merkezinde bir çelişki yatmaktadır. Ülkenin yeniden eski görkemini kazanmasına verasete dayanan monarşi kurumu öncülük etmişti, ama aynı sistem temel bir zayıflıktan mustaripti. Birbirini izleyen iki nesilde, taht yetişkin olmayan çocuklara geçmişti. Bu durum kraliyet ailesinin kadın üyelerine liderlik etmeleri için daha önce görülmemiş bir fırsat tanımasına rağmen, kutsal krallık makamında yönetim için başkalarına bağlı olan bir çocuğun olması ne Mısır idealiyle tamamen uyumluydu ne de güçlü bir devlet için bir çözümdü. İşin daha kötüsü, XVII. Sülale dönemi sonlarının ve XVIII. Sülale dönemi başlarının Tebli hükümdarlarının desteklediği aile içi evlilik gen havuzunu tehlikeli bir ölçüde daraltmıştı: I. Amenhotep ile kız kardeşi-eşi, anne babaları gibi bir erkek kardeş-kız kardeş evliliğinin ürünüydüler. Bu nedenle I. Amenhotep ile kraliçesinin çocuk sahibi olamamaları muhtemelen beklenmedik bir durum değildir. Aslına bakılırsa çok daha ciddi kalıtsal sorunlar yaşamamaları dikkate değerdi.

Monarşi ardıllığın güvenceye alınmaması durumunda hiçbir anlam taşımaz ve bir varisin olmaması, Amenhotep'in ve hanedanının zor kazanılan başarılarının tamamının mahvolması tehlikesini doğurdu. Kral kısırlığı nedeniyle yoksun kaldığı şeyi, strateji yetenekleriyle fazlasıyla telafi etti. Amenhotep meşru varis zorunluluğunu kabul ederek hükümdarlık döneminin sonunda alışılmamış türden bir kararla Tutmosis adlı en güvenilir ve kabiliyetli yardımcılarından birini veliaht

olarak seçti. Tutmosis'in kökenleri karanlık olsa da (yeni kral kendisini iktidara ulaştıran yolun hangi uğraklardan geçtiğini açıklamaya pek istekli değildi) kralın seçimi yaratıcıydı. Orta yaşlarında olmasına ve uzun bir hükümdarlık sürmesi olası görünmemesine rağmen, Tutmosis'in görünüşte tükenmeyen bir enerjisi ve kararlılığı vardı. Mısır'ın kaderi konusunda cesur bir vizyona sahipti. Bu vizyon, Kamose'nin ve Ahmose'nin başarılarını pekiştirmenin yanı sıra bir "Mısır İmparatorluğu" kurmak üzere ülkenin sınırlarını etkin biçimde genişletmeyi de içermekteydi. Tutmosis hanedanının yönetimi altında Mısır hem içeride hem de dışarıda antik dünyanın en güçlü ve en ışıltılı uygarlığına dönüştürülecekti.

I. Tutmosis (1493-1484) üç nesil süresince tahta bir yetişkin olarak çıkan ilk kraldı. I. Tutmosis kendi yönetim programını hemen başlatacak bir konuma ancak krallık iddiasına yönelik bütün olası karşı çıkışları etkisiz hale getirdikten sonra gelebildi. Kraliyet anaerkilliğinin, Ahmose-Nefertari'nin o anki mevcudiyeti, hükümdarlığına ihtiyaç duyulandan daha fazla meşruluk kazandırmasına rağmen, Tutmosis hükmetme hakkını vurgulamak için daha fazla kamusal girişimde bulunmaya karar verdi. Bu yöndeki ilk faaliyeti, resmi taç giyme ve kraliyet unvanlarını alma törenlerini (iktidarda bir kralın olduğunu onaylayan ve ona kutsal yetkeyi veren iki tören) ilan eden bir kararname yayımlamak oldu. Kararnameyi Nübye'nin Turi kentindeki genel valisine, Mısır'ın başlıca denetim merkezleri Assuan, Kubban ve Halfa Vadisi'nde anıtsal kopyalarının dikilmesi özel emirleriyle birlikte gönderdi. Kral Ahmose'ye karşı ayaklanmanın anısı halen tazeydi ve Tutmosis hükümdarlığının en başında Nübyeli tebaasına boyun eğdirmek için gözdağı vermekte kararlıydı. Tutmosis'in taç giyme kararnamesi, Birinci Çağlayan'ın güneyindeki ülkeler için hem bir uyarı hem de bir vaatti: Nübye on iki ay içerisinde Mısır'ın o zamana kadar başlattığı en güçlü ve en yıkıcı istila seferiyle sallanacaktı.

"Bir panter gibi kızgın" Tutmosis, "çöl bölgesindeki asilere boyun eğdirmek için yabancı toprakların dört bir yanındaki kargaşaya son verme"[79] amacında olduğunu ilan etti. Orta Krallık hükümdarları, Kuşi Krallığı kaynaklı tehdide karşı Mısır'ın Vavat'daki çıkarlarını iktisadi faaliyet ve siyasi yatıştırmanın bir karışımı aracılığıyla koruyan bir savunma stratejisi izlemekten memnundular. Bu siyasetin felaket getiren sonuçları, Mısır'ın başına ülke en zayıf durumdayken musallat olmuştu. I. Tutmosis aynı hatayı işlemek niyetinde değildi. Ona göre, Mısır'ın güvenliğinin uzun vadeli garantisi, Kuşi tehdidinin ortadan kaldırılmasıydı.

Tutmosis, Shaat adasındaki ileri üsten küçük bir filonun Kuşi Krallığı'nın başkenti Kerma'ya topyekun bir saldırıya hazır olmak üzere Üçüncü Çağlayan'ın tehlikeli kayalıklar bölgesinin ötesine karadan çekilmesini emretti. Bunu izleyen şiddetli saldırı kararlı, katı ve dehşet vericiydi. Kerma yağmalandı, yakıldı, tapınağı kirletildi. Muzaffer Tutmosis ordusundan bir müfreze ve memurlardan oluşan büyük bir maiyetle birlikte ülkeyi boydan boya kat etti. Kral ve maiyeti nehri izlemek yerine Kerma'dan Nil'in Dördüncü Çağlayan'ın ötesindeki uzak bölgelere giden çöl yolunu takip ettiler. Seferin hem pratik bir mantığı hem de simgesel bir amacı vardı. Sefer, Mısır'ın yetkesini hiç olmadığı kadar yayma amacına nehir boyunca Kuşi'nin denetimi altında olan bütün ara bölgenin fethedilmesine gerek kalmadan ulaştı.

Kral ve maiyeti Nil'in yakınındaki bir çöl düzlüğünde yükselen (bugün Kurgus yakınındaki Hagar el-Merva) büyük bir kuvars kayanın yanında durdular. Kilometrelerce uzaktan görülebilen, manzarada göze çarpan bir işaretleyici olan bu kaya, yerel halka göre tinsel bir öneme de sahipti ve üzeri dinsel oymalarla kaplıydı. Tutmosis, kayadaki yerel oymaların üzerine bunları yeni imparatorluğunun sınırlarını duyuran firavun iktidarının küstah bir ifadesiyle bozan bir zafer yazıtı hakkedilmesini emretti. Yazıt, simgelerle yüklü bu seferlerde kralın kızı Haçepsut'un bulunduğunu kaydetti.

Tutmosis'e göre Mısır'ın "sınırlarının genişletilmesi" yalnızca kişisel bir öncelik değil, aynı zamanda yeni hanedanın bir kaderiydi de. Sınırların genişletilmesi, hassas genç prensesin unutmayacağı bir görevdi.

Kral, Kerma'ya dönerken ordusunun neden olduğu yıkımı gördü ve beklendiği üzere ezici galibiyetini bir başka anıtsal yazıtla kutlamaya karar verdi. (Yazılı sözcüğün arzu edilen durumları kalıcı biçimde betimleme gücü Mısır inancının ve pratiğinin merkezinde yer alır.) Kent sınırlarının hemen dışında, bugünkü Tombos'un yanındaki etkileyici, eğik kayanın kenarına hakkedilen metin, Nübye seferini kapsamlı bir biçimde anlatmaktadır. Metnin kan donduran tonu, Kerma'nın talihsiz sakinlerinin yaşadığı katliamın korkunç bir resmini çizerken eski Mısırlıların alışılmış retoriğini bile aşar:

> Onlardan geriye bir kişi bile kalmadı.
> Nübyeli okçular katledildi,
> ve kendi topraklarına serildiler.
> İç organları vadilerini ıslatıyor;
> Ağızlarından sel gibi kan akıyor,
> Leş yiyiciler üzerlerine üşüşüyor,
> ve kuşlar ganimetlerini başka bir yere taşıyor.[80]

Yazıt aynı zamanda (bu haklı) savaşı över ve I. Tutmosis'i her köşesinde dövüşerek yeryüzünü gezmeye hazır olan ün peşindeki bir fatih olarak abartılı biçimde şişirir: "Bir savaş arayarak güç ve zaferle yeryüzünün sonuna kadar yürür, ama ona karşı çıkan kimseyi bulamaz."[81] Yabancıları "tanrının iğrendiği şeyler" olarak betimleyen mezar metni, coşkulu gaddarlığı ve ödün vermeyen azgın askeri zihniyeti yansıtır.

Kral Nübye'den ayrılmadan önce Kuşi'deki Mısırlılara daimi bir köprübaşı sağlamak ve gelecekteki isyanların önünü kesmek için fethedilen bölgelerde bir dizi müstahkem kasaba kurulmasını emretti. Bu kalelerden birine, o bildiğimiz gösterişli dille "Dokuz Ok'tan Hiçbiri Ona Karşı Durmaya Cüret Edemez" adı verilmiştir ("Dokuz Ok" Mısır'ın gelenek-

sel düşmanlarına verilen isimdi). Daha kolay yönetmek için Nübye her biri krala bağlılık yemini etmiş bir valinin denetimi altında olan beş bölgeye bölündü. Sadakat aşılamak için ilave bir önlem olarak Nübyeli reislerin erkek çocukları, Mısır geleneklerini ve bir Mısırlının dünyagörüşünü öğrenecekleri umularak sarayda efendilerinin yanında "eğitilmek" üzere zorla Mısır'a götürüldüler. Bu erkek çocukları, aynı zamanda, Nübye'deki akrabalarının ayaklanma olasılığına karşı rehine işlevi gördüler.

Kerma'nın yenilen hükümdarını daha da korkunç bir sürgün beklemekteydi. Mısır kaynaklarına güvenilecek olursa, o bir çarpışmada I. Tutmosis'in kendisi tarafından yere serilmişti. Eğer böyle olduysa, bu insaflı bir biçimde hızlı bir ölümdü. Mısırlılar zafer kazanmış olarak eve dönerken düşmanın ölü bedeni Tutmosis'in sancak gemisi *Doğan*'ın pruvasına asıldı. Ölü beden geminin pruvasına kralın zaferinin çürüyen ve sineklenen, korkunç bir maskotu ve olası başka düşmanlara korkunç bir uyarı olarak asılmıştı. Fatih Mısır'a döner dönmez, Abdju kutsal bölgesinde bir dikilitaş adayarak zaferi dolayısıyla tanrılara teşekkür etti. Dikilitaşta, alışılmış dini girişin ardından, kral yabancı halklara boyun eğdirişinden büyük zevk alarak şöyle dedi: "Mısır'ı amir, bütün yeryüzünü de ona memur kıldım."[82]

Tutmosis'in imparatorluk inşası artık dini bir coşkuya kapılmıştı.

Daha, çok daha öteye

Nil Vadisi'nin doğal bir uzantısı olan ve sandalla kolaylıkla ulaşılabilen Nübye'yi fethetmek bir şeydi, Mısır'ın sınırlarını çok sayıda kent devletinin ve tanıdık olmayan bir arazinin söz konusu olduğu Asya'ya değin genişletmek başka bir şeydi. Yine de Tutmosis Kuşi'nin dize getirilmesi kutlamaları sona erer ermez "kalbini yabancı topraklarda ferahlatmak [yani arzusunu dindirmek] için"[83] aynı derecede tutkulu bir plan olan Yakın Doğu seferiyle ilgilenmeye başladı. Ama

kralın bu seferki başlıca amacı, tam bir askeri üstünlükten çok, kısa vadeli bir propaganda harekâtı gibi görünmektedir. Tutmosis'in seleflerinin Saruhen'de ve Gazze'de teşkil ettikleri Mısır garnizonları, düşman Asyalıların bir başka Hyksos tarzı işgalini engellemeye yeterli gibi görünmekteydi. Mısırın iktisadi çıkarları halen kraliyet sarayının arzuladığı bütün yabancı ürünleri –kereste, kokulu yağlar, kalay ve gümüş– temin ettiği Kubna ticaret merkezine odaklanıyordu. Ama bu Nübye'nin kırbacı Tutmosis için yeterli değildi. Mısır'ın uluslararası alanda büyük bir devlet ve Orta Doğu'nun gelişen diğer imparatorluklarının bir eşiti olarak kabul edilmesini arzulamaktaydı. Tutmosis, bu statüye ulaşmanın en kısa yolunun rakiplerinin burnunun dibinde büyük bir güç gösterisinden geçtiğini bilmekteydi.

Bu Asya seferinin uzun vadeli, stratejik bir nedeni de olabilir. Tutmosis'in Orta Krallık dönemi sonlarında saltanat sürmüş selefleri Hyksos'un oluşturduğu tehdidi çok geç olana değin fark edememişlerdi. Tutmosis seleflerinin hatasını tekrarlamamakta kararlıydı. Diplomatları ve ajanları, Mısır'ın sınırlarının çok uzağında, Kuzey Mezopotamya'da güçlenen bir başka potansiyel düşmanı ona haber vereceklerdi. Mittani krallığı, birtakım küçük devletlerin Hint-Avrupa dilini konuşan savaşçıların oluşturduğu bir kuvvet tarafından birleştirilmesiyle kurulmuştu. Mittaniler Orta Asya bozkırlarından beraberlerinde –krallarının ve bazı tanrılarının adlarında karşımıza çıkan– garip dillerini ve ayrıca atların çektiği savaş arabalarını ve *maryannu* denen seçkin savaş arabacıları sınıfını getirdi. Ahmose döneminde Mittani, bu etkili yeni silahlar sayesinde Anadolu'yu istila etmeye ve Hitit krallığını ağır bir yenilgiye uğratmaya yetecek denli güçlenmişti. I. Amenhotep'in hükümdarlık döneminde Mittani Hititleri Kuzey Suriye'nin dışına sürerek Yakın Doğu'daki siyasi dengeyi alt üst etti. Mittani önüne geleni silip süpürerek ilerlemekteydi. Mısır'ın çıkar sahasına tecavüz etmesi yalnızca bir an meselesiymiş gibi görünmekteydi. Böyle bir olasılık karşısında

Tutmosis düşmandan önce saldırmanın en akıllıca siyaset olduğuna karar verdi (pişman olacağına sağlamcı davran).

Böylece Tumosis hükümdarlığının dördüncü yılında, Mısırlılar tarafından Naharin, "iki nehir", bir başka deyişle Mezopotamya diye bilenen Mittani krallığına sefer düzenledi. Seferin ayrıntıları bilinmemekle birlikte, büyük ihtimalle Tutmosis, Filistin üzerinden çok uzun mesafeli ve çok zaman alan bir yürüyüşten kaçınmış ve Doğu Akdeniz'den yukarıya doğru yol alıp güçlerini dost Kubna limanında karaya çıkarmayı tercih etmiş gibi görünüyor. Kubna limanından Kuzey Suriye'ye ve Fırat Nehri'nin yukarı kıyılarına karadan yürümek çok daha kısa sürecekti. Kudretli nehrin ötesinde Mittani toprakları uzanmaktaydı.

Yerel istihbarat kaynakları Tutmosis'in en kötü kaygılarını doğruladılar: Mittani aslında Suriye-Filistin'e Mısır'ın iktisadi çıkarlarını doğrudan tehdit eden bir saldırı planlıyordu. Kral vakit kaybetmeden düşmanla çarpışmaya başladı ve düşmanın değerli atlarını ve savaş arabalarını ele geçirip "büyük bir katliam yaptı".[84] Tutmosis Mittani'nin yarasına tuz basmak için ondan beklenebilecek her şeyi yaptı: Yeni imparatorluğunun *en uzak yerini* işaret etmek için Fırat Nehri'nin kıyılarına büyük bir anıt yazıt dikti. Mezopotamya'nın kuzeydeki sınırlarından güneydeki Dördüncü Çağlayan'a kadar uzanan Mısır'ın gücü hiç böyle geniş çaplı hissedilmemişti.

Gururu tatmin olan Mısır ordusu, yurda geri döndü. Mittani'nin topyekûn fethi gibi bir düşünce söz konusu değildi, çünkü yurdundan bu denli uzak bir ülkeyi denetim altında tutmanın Mısır'a stratejik bir yararı yoktu. Ama Tutmosis Mittani'nin okçularına karşı uyarı ateşi açmakta ve onun doğrudan tehdidini etkisizleştirmekte başarılı olmuştu. Ayrıca Mısır'ın dünya sahnesindeki yeni süper devlet olma statüsünü hem Mittani'ye hem de onun tedirgin komşularına ispatlamıştı. Yine de Tutmosis muzaffer askerlerinin başında doğruca Mısır'a dönmek yerine kendini klasik zafer kibri gösterisine kaptırdı. Ordunun yurda doğru yürüyüşünü, Asi

Nehri vadisindeki Niye ülkesinde durdurarak bölgede dolaşan Suriye fil sürülerini avlamaya girişti. Kuşkusuz bu olağandışı faaliyetin üzerinde dikkatli biçimde düşünülmüştü. Faaliyet simgesel düzeyde, Mısır'ın düşmanlarının yengiliye uğratılması ile yaban doğaya boyun eğdirme arasında bariz bir koşutluk kuran eski krallık ideolojisinden yararlanıyordu. Askeri lider Tutmosis, bilinçli bir biçimde kendisini evrensel intikamcı Tutmosis olarak tanıtıyordu. Çok daha pratik bir düzeyde, bu, bütün Yakın Doğu'da yayılan haberleri pekiştirmeliydi: Mısır'da barış zamanı uğraşlarında savaş alanında olduğu denli sert karakterli olduğunu gösteren büyük bir kral ortaya çıkmıştı.

Babasının kızı

I. Tutmosis yalnızca 12 yıl süren bir saltanatın ardından 1481'de öldüğünde miras olarak sınırları Suriye'den Sahraaltı Afrika'ya uzanan bir Mısır imparatorluğu bıraktı. Yakın Doğu'nun "büyük kralları" –Babil, Asur, Mittani ve Hitit hükümdarları– Mısırlı kardeşlerinin seçkinler kulübünün asil bir üyesi olduğunu kabul ettiler. Yine de kazanılan yetke hem yüzeysel hem de hassastı. Kerma'da yerel halk kendi kasabalarını ve tapınaklarını yeniden inşa etmiş ve Mısırlı efendilerine rağmen yerel geleneklerini canlandırmışlardı. Tutmosis'in ölüm haberi Yukarı Nübye'ye ulaşır ulaşmaz, Kuşiler can düşmanlarının barbarca ellerinden aldığı özerkliklerinin bir kısmını yeniden kazanma umuduyla ayaklandılar. Asilerin arasında öne çıkanlar, Tutmosis'in katlettiği ve korkunç bir biçimde sancak gemisinin pruvasına astığı Kuşi kralının hayatta kalan oğullarıydı. İntikam tatlıydı: Kuşi orduları Tutmosis'in inşa ettirdiği kalelere saldırıp buradaki garnizonların askerlerini öldürdüler ve büyükbaş hayvanlara el koydular. Bir süre Mısır'ın Nübye üzerindeki iradesini tehdit ediyormuş gibi göründüler. Ama Kuşiler Tutmosis'in attığı her adımda babasının oğlu olduğunu gösteren, adaşı

genç ardılının kararlılığını hesaba katmamışlardı. Ayaklanmaya karşı hemen askeri bir harekâta girişen II. Tutmosis (1481-1479) bütün Nübyeli erkeklerin kılıçtan geçirilmesini ve eskiden kalma "yeniden-eğitim"e tabi tutulması için Mısır'a getirilmek üzere Kuşi prenslerinden yalnızca bir tanesine dokunulmamasını emretti.

Kadın firavun Haçepsut

Babasının kazanımlarını korumakta acımasız bir kararlılık içinde olan II. Tutmosis kuşkusuz üvey kız kardeşi ve eşi Haçepsut tarafından desteklenmekteydi. Adına uygun yaşayan Haçepsut, yalnızca kralın Büyük Eşi değildi (ismi "soylu kadınların önde geleni" anlamına geliyordu). Tutmosis'in baş eşinin kızı olarak Haçepsut kendisinin taht üzerinde annesi yalnızca ikinci bir eş olan kocasından daha çok hak sahibi olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla genç kocası tahttaki yalnızca üç yılından sonra hastalığa yenik düştüğünde Haçepsut'un eline bir fırsat geçti. Artık kenarda beklemeye razı olmayan Haçepsut, en üst görevi ele geçirmeyi kafasına koymuştu. Kendisinden önceki Ahmose gibi krallık ihtirasının odağı Teb sahnesi olacaktı. Nasıl ki babası Mısır'ın coğrafi sınırlarını genişletmişti, Haçepsut da kraliyet ideolojisinin sınırlarını hiç olmadığı kadar uzağa taşıyacaktı.

Eski Mısır'da iktidarın yularlarını bir kadının tutması daha önce görülmemiş bir şey değildi: XII. Sülale döneminin sonunda kadın kral Sobekneferu kısa bir süre tahtı işgal etmişti. Çok daha yakın bir zamanda, XVII. Sülale döneminin sonlarının ve XVIII. Sülale döneminin başlarının ayaklanmaları ve yeniden inşası sırasında Tetisheri, Ahhotep ve Ahmose-Nefertari olmak üzere birbirini izleyen üç kraliyet kadınları nesli devlet işlerini büyük ölçüde etkilemişti. Görünüşe bakılırsa, Haçepsut, II. Tutmosis'in erkek bebeği, kendi üvey oğlu III. Tutmosis'in vekili olarak yönetirken yalnızca bu geleneği izliyordu. O döneme ait bir yazıtın açıkça ortaya koyduğu gibi, Haçepsut'un yetkisine karşı başından itibaren farklı bir ruh hali söz konusuydu. Kocası öldükten sonra,

> [II. Tutmosis'in] oğlu sarayında babasının tahtının hükümdarı olacağı varsayılarak İki Ülke'nin kralı olarak büyürken, [II. Tutmosis'in] kız kardeşi, Tanrının Eşi Haçepsut ülkenin işlerini yönetti. İki Ülke onun öğütlerini dinliyor. Ona hizmet ediliyor; Mısır ona başını eğiyor.[85]

Tanrının karısı olma konumu Haçepsut'a özellikle Teb bölgesinde olmak üzere belirli yetke kazandırdıysa da, Haçepsut ve maiyeti onun kralın annesi değil, yalnızca üvey annesi ve halası olduğunun çok iyi farkında olmalıydılar. Haçepsut devleti bütünüyle denetimi altına almak için uygun ideolojik bir kılıfa ve yerinde bir tanrıbilimsel temellendirmeye gereksinim duyacaktı. Haçepsut'un bu yöndeki ilk, cesur adımı kraliçe unvanlarının yanı sıra kullandığı kraliyet taht adının dengi bir ad almak oldu. Ardından yeni hükümdarlığın yedinci yılı 1473'de Haçepsut kesin ve değiştirilemez olan krallığın görkemli tören giysisini eksiksiz giyme kararını aldı: taçlar ve asalar, Mısır monarşisinin kutsal unvanları ve tarzları. Tahtı genç üvey oğluyla paylaşmak zorunda olsa da, büyük ortağın kim olduğu belliydi. Haçepsut'un hükümdarlığı istekli başlamıştı.

Tahta alışıldık olmayan bir biçimde çıkmasının ardından, yeni kadın kral ve danışmanları onun meşruluğunu desteklemek için çok güçlü bir mit oluşturma programı benimsediler. Haçepsut'a ilişkin bir kutsal doğum hikâyesi yaydılar ve hayattayken babasının onu veliaht seçtiğini söyleyerek tarihi yeniden yazdılar. Haçepsut anıtlarda ve yazıtlarda bilinçli bir biçimde kendisini "kralın ilk evladı" diye adlandırıp babasının başarılarının vurguladı ve eski kocasının kısa hükümdarlık dönemini titizlikle görmezden geldi. Sanki II. Tutmosis hiç var olmamış ve taht I. Tutmosis'den doğrudan Haçepsut'a geçmiş gibiydi.

Bu el çabukluğu, Haçepsut'un aleyhinde konuşanlardan bazılarını ikna etmiş olabilir, ama halen toplumsal cinsiyetini hedef alan yersiz kuşkular söz konusuydu. Krallık ideolojisi erkek bir hükümdar gerektirmekte, talep etmekteydi. Lakin gerçek adının belirttiği gibi Haçepsut kadındı. Haçepsut'un bu açmaz karşısındaki tepkisi son derece şizofrendi. Özellikle onun tahta çıkışından önce inşa edilmiş kimi anıtlar üzerine işlenmiş kendisini resmeden kabartmaları değiştirterek kendisine erkek görünümü verdirdi. Diğer anıtlarda, bariz

bir atalarını "kadınlaştırma" çabası içerisinde geçmişin erkek monarklarına kadın sanları verdi. Haçepsut bir kadın olarak resmedildiğinde bile kendisini Ra'nın kızı (oğlu yerine) ya da İki Ülke'nin hanımefendisi (efendisi yerine) diye tanımlayarak dilbilgisi kuralları gereğince kadın sanları olan sanlar kullandı. Erkek makam sahipleri ile kadın makam sahipleri arasındaki gerilim hiçbir zaman tatmin edici bir biçimde giderilemedi. Haçepsut'un danışmanlarının monarşi için yeni bir laf kalabalığı ortaya attıkları neredeyse kesindir: Sarayı adlandıran *per-aa* (düz anlamıyla "büyük hanedan") terimi artık sarayın başlıca sakinleri için de kullanılmaktaydı. *Peraa* –firavun– artık Mısır hükümdarının tek unvanı haline gelmişti.

I. Tutmosis bütün gayretini yeni bir imparatorluk inşa etmeye yoğunlaştırırken, kızının en büyük arzusu Mısır'ı yeni statüsüne yakışan yapılarla donatmaktı. Haçepsut'un hükümdarlığı Sina dağlarının içlerindeki kaya mabetlerinden Nübye'deki Buhen kalesinin içindeki taştan bir tapınağa uzanan anıtlarının abartılı sayısı ve cüretiyle dikkat çekicidir. Ama Haçepsut'un planlarından en çok yararlanan Teb oldu. Kentin Yeni Krallık döneminin başında düzenlenen kutsal manzarası, Haçepsut'a kendisini devlet tanrısı Amon-Ra'yla daha yakından ilişkilendirmesi ve dolayısıyla onu eleştirenleri ve ondan kuşkulananları kesin biçimde susturması için eşsiz fırsatlar sundu. Amon-Ra'nın İpetsut'daki ana tapınağı, nesillerdir mütevazı boyutlarıyla çelişen tanrıbilimsel bir öneme sahipti. Haçepsut bunu değiştirdi. Babasının iki anıtsal giriş kapısının arasına "mükemmel bir sütunlu koridor"[86] ekleyerek ana tapınağı gerçek bir ulusal mabede dönüştürmeye girişti. Haçepsut tapınağın merkezindeki Orta Krallık ibadethanesine yeniden biçim verirken, mimarları güney tarafında kadın kralın devasa altı heykelinin baktığı yeni, geniş, zamanın en büyük giriş kapısını inşa ettiler. Haçepsut mabedin yakınına her biri kendisini krallık ritüellerini ve vazifelerini yerine getirirken gösteren mükemmel sahnelerle dekore edil-

miş kırmızı kumtaşı ve siyah granit bloklardan oyulmuş bir tapınak inşa ettirdi. Tapınağın kuzey tarafına açıklayıcı nitelikteki "onun [yani Amon-Ra'nın] uzağında değilim" adında bir kraliyet ikametgâhı inşa etti.

İpetsut'a yaptığı eklemelerden en çok ünlenenleri, hayli düz bir biçimde kutsala giden yola işaret eden üç çift dikilitaştı. Haçepsut'un taş ustaları dikilitaş çiftlerinden birinin altlığına onun dini güdülerini kaydetmek için uzun bir metin hakkettiler. Haçepsut'un karakterine ve ihtirasına ilişkin en açıklayıcı içgörüyü sunan başlıca savunması olarak bu güne kadar ayakta durmaktadır:

> Bunu yaparken kalbim babam Amon'un sevgisiyle doluydu ... gelecekte yaşayacak, babam için yaptığım bu anıtla ilgilenecek insanların dikkatini çekerim. ... Beni yaratanı hatırladığımda, sarayda oturuyorum.
> Kalbim beni onun [Amon] için elektrumdan [doğal bir altın ve gümüş alaşımı] yapılmış, tepeleri göklere değen iki dikilitaş dikmeye sevk etti...
> Zihnim gelecek yıllarda anıtımı gören insanların sözcüklerini ve yaptığım şey hakkında söyleyeceklerini öngörerek bu yola girdi. ... Söylediğim şeyin bir abartı olmadığını ilan etmeyecek. Aksine şöyle söyleyecek: "Babasını ne kadar da seviyor, ona ne kadar da sadık." ... Çünkü ben onun ona tapan, onun ne emrettiğini bilen gerçek kızıyım...[87]

Kutsalların kutsalı

Haçepsut, İpetsut'un dışında krallığın büyük Teb sahnesinin mekânlarına daha fazla mimari eklemeler yaparak I. Amenhotep'in bıraktığı yerden devam etti. İpetsut'un güney giriş kapısından başlayıp Amon-Ra tapınağını tanrının eşi Mut'a adanmış bir tapınağa ve bunun dışında kutsal geminin Amon'un "güney mabedi"ndeki (bugün Luksor) yeni ibadet yerine bağlayan yeni bir tören yolu belirledi. Haçepsut'un tanrıbilimcileri bu yeni dinsel tören yolundan simgesel ola-

rak faydalanmak için yıllık bir kutlama, Amon'un kült imgesinin bir süre için dinlenip rahatlaması için İpetsut'dan Luksor'a taşındığı Opet Bayramı'nı başlattılar. Amon'un Opet Bayramı'nda batı kıyısını (ve Haçepsut tarafından özellikle onu ağırlamak için inşa edilen küçük tapınağı) ziyaret etmesi bir başka ritüel yolunu açtı. Güzel Vadi Bayramı İpetsut'u Deyrü'l-Bahri'ye zaten bağladığı için, dinsel tören yolları artık bütün Teb'in sınırlarını işaretlemekteydi. Kent ve onun içindeki her şey sevgili kızının hizmetleri sayesinde tartışmasız bir biçimde Amon-Ra'ya aitti.

Haçepsut'un Mısır'daki eserlerinden hiçbiri Deyrü'l-Bahri'deki tapınağından daha çok merak ve ilgi çekmedi. Bu yerin anne tanrıça ve krallığın bekçisi Hathor'la yakın ilişkisi kadın bir monark için ona özel bir cazibe kazandırmış olmalıdır. Sitenin İpetsut'un yeni güney giriş kapısının tam karşısında yer alıyor olması ona ilave bir simgesel güç kazandırdı. Burası az bulunur nitelikte bir anıt talep etti. Haçepsut ve mimarlarının Deyrü'l-Bahri'de on üç yılı aşkın bir sürede yarattıkları eser, eski Mısır'dan günümüze ulaşan en dikkat çekici yapılardan biri olarak durmaktadır. Tasarımının eşsizliği bugün bile çarpıcıdır. Ölçeği ve büyüklüğü, hamisinin niyet ettiği gibi insanı etkilemektedir. Haçepsut'un *Djeser-djeseru*, yani "Kutsalların Kutsalı" diye adlandırdığı tapınak ilk başta Güzel Vadi Bayramı'nda Amon-Ra'nın gemi biçimindeki mihrabına gösterişli bir dinlenme yeri olarak hizmet etmesi için düşünüldüyse de, babası I. Tutmosis'inkinin yanı sıra Haçepsut'un daimi mezar kültü kutlamaları için yapılan bir dizi ibadethaneyi ve Anubis, Hathor ve Ra mabetlerini kapsadı. Tek bir yapı, monarşinin antik tanrılar Hathor ve Ra'yla ilişkisinden kraliyet ataları kutlamasına ve kralın ebedi yazgısına değin kraliyet ideolojisinin her boyutunu kapsamaya çalıştı.

Bütün kompleks, kayalık ön cepheleriyle nefes kesen doğal bir fon oluşturan büyük bir teraslar dizisi olarak düzen-

lendi. Esin kaynağı yakınındaki Mentuhotep tapınağı olduysa da, her konuda selefini aştı ve Haçepsut'u yeni bir çağın kurucusu olarak kayda geçirdi. Bir geçit ana tapınağı doğu yönünde yaklaşık 800 metre ötedeki bir vadi tapınağına bağlamaktaydı. Bu tören yolunun son 457 metresinde, kenarlara Haçepsut'un yüzden fazla sfenksi sıralanmıştı. Ayrıca tapınak, monarkı tanrılara sungu sunarken ya da Osiris olarak biçim değiştirirken farklı dış görünüşlerle gösteren muhteşem heykellerle donatılmıştı. Her bir terasın sütunlu ön cephelerinin arkasındaki büyük bir özenle hakkedilmiş ve boyanmış resimler Haçepsut'un gerçek ya da hayali yaşamından önemli bölümleri –yeniden doğuş, veliaht olarak seçilmesi; taç giyme töreni; dikilitaşlarının İpetsut'a taşınması ve muhtemelen en ünlüsü Amon-Ra için egzotik malzemelerle geri dönmek üzere efsanevi Punt ülkesine 1463 yılında yaptığı seferi– kayda geçirmişti. Afrika manzarasının, Puntların direklerin üzerindeki evlerinin ve çok şişman kraliçesinin canlı ayrıntıları, bu resimleri Mısır tapınaklarının en iyi bilinen resimlerinden biri kıldı. Resimler o zamana kadar eski Mısır'ı yöneten bir avuç kadının en etkili ve en güçlüsü olan Haçepsut'un hükümdarlığını tanımlayan diriliği, canlılığı ve yeniliği yakalıyor gibi görünmektedir.

Mısır'ın Punt seferinden bir sahne (*Werner Forman Arşivi*)

Haçepsut'un hükümdarlığının bir başka boyutu daha vardır; bu olağandışı bir boyuttur: Haçepsut'un en sadık yandaşı Senenmut'a tanınan o zamana kadar benzeri görülmemiş ayrıcalıklar. Sıradan bir aileden gelen birisi olan Senenmut, Haçepsut'un krallığı sırasında ünlendi. Senenmut Haçepsut'un kızının özel hocası olarak kraliyet ailesinin dahili özel odasına girme ayrıcalığına sahipti. Kabul odasının yöneticisi olarak hükümdarı kimin göreceğine kimin görmeyeceğine karar vermekteydi. Kraliçenin mülkünün kâhyası olarak hatırı sayılır bir iktisadi etkiye sahipti. Senenmut'un makamları onu Haçepsut'un en etkili saray görevlisi kılmıştı. Günümüze ulaşan heykelinin eşsiz niteliği, niceliği ve farklılığından çıkarılabileceği gibi Senenmut sanata eğilimli gibi görünmektedir. Sanatsal yeteneklerini fark eden Haçepsut onu Kral Yapıtlarının Yöneticisi makamına ve başmimarlığa yükseltmişti. Senenmut bu sıfatıyla İpetsut dikilitaşlarının yontulmasını, taşınmasını ve "Kutsalların Kutsalı"nın inşasını yönetti. Senenmut'un çalışmaları karşılığında aldığı birçok ödülün arasında en özel ödülü kraliyetin İpetsut, Deyrü'l-Bahri'ye ve "Yukarı ve Aşağı Mısırın (bütün) tapınakları"na[88] kendi rölyeflerini yaptırmasına izin vermesiydi. Deyrü'l-Bahri'de, mabedin açık kapılarının arkasına dikkatli biçimde gizlenmiş olsa bile yukarı ibadethanede kendini bile betimlemişti. Tapınağın en kutsal kısmında halktan birinin gösterilmesi yalnızca sıra dışı değil, o zamana kadar benzeri görülmemiş bir durumdu.

Aynı şekilde Senenmut'a bir halk kültü ibadethanesi ve ayrı bir mezar odasını içeren, zamanının en büyüğü, muazzam bir mezarlık kompleksi inşa etmesi için izin verildi. Deyrü'l-Bahri'deki kutsal çevrimin altındaki mezar odasında bir başka kraliyet ayrıcalığı olan taş bir sanduka bulunmaktaydı. Ne Senenmut'un kıskanç çağdaşlarının onun Haçepsut'la ilişkisinin hassas doğasından kuşkulanmalarında ne de yüzsüz bir

Tebli işçinin cinsel içerikli bir duvar resminde daha kaba dedikoduları resmetmesinde şaşılacak bir durum vardır.

Ne gariptir ki Haçepsut'un krallığa yükselmesi Senenmut için aynı oranda bir yükseliş sağlamadı. Prensesin özel hocası olarak yerini bir başkası aldı ve ardından resmi kayıtlarda ortadan kayboldu. Gözden mi düştüğü, yoksa emekliye mi ayrıldığı ya da yalnızca doğal nedenlerle mi öldüğü gizemini korumaktadır. Kesin olan evlenmediği ve varis bırakmadığıdır: muhtemelen bu hanımının lütfunu kazanmanın ve korumanın bir bedeliydi.

Hâlâ en güçlü

Haçepsut daha hırslı anlarında kızının onun adımlarını izleyeceğini umut etmiş olabilirse de, iktidarın anneden kıza geçmesi krallık ideolojisinin tahammül edilemeyecek ölçüde esnetilmesi demek olurdu. Sonuçta, taht on beş yıl süren ortak-hükümdarlığın ardından 1458'den itibaren nihayetinde tek başına hükümdarlık etmeye başlayan üvey oğlu, yeğeni ve damadı III. Tutmosis'e geçti. III. Tutmosis'in üvey annesi Haçepsut'a karşı duyguları ne olursa olsun, onun I. Tutmosis'i idolleştirme politikasını sürdürdü.

III. Tutmosis büyükbabasının enerjisi ve coşkusuyla onun mirasını sağlamlaştırmaya girişti. İktidarın yularını eline almasından yalnızca on hafta sonra ordusunun başında Yakın Doğu'ya ilk askeri seferine çıktı. Kuşkusuz atası gibi kendisinin de cesur ve azimli bir lider olduğunu kanıtlamakta kararlı olsa da, bir bakıma acil bir siyasi zorunluluk da söz konusuydu. Haçepsut'un hükümdarlık dönemi, yurtta inşaat projeleriyle meşgulken, Mısır'ın yabancı rakipleri boş durmamışlardı. I. Tutmosis'in bir süreliğine boyun eğdirdiği Mittani Krallığı kendini yeniden toparlamış ve Asyalı prenslerin oluşturduğu bir ittifakla Mısır'a karşı bir ayaklanma başlatmak için uğraşıyordu. Prenslerin lideri, başlıca müttefikleriyle birlikte

müstahkem Megiddo kasabasında (İncil'deki Armageddon) üslenen Kadeş (bugünkü Tell Nebi Mend) prensiydi. Megiddo, Ürdün Vadisi'ni Akdeniz kıyısına bağlayan en kolay yolu ve Kuzey Kenan'dan geçen ana kuzey-güney yolunu içeren Jezreel Vadisi'ni denetimi altında tuttuğu için bu gelişmenin ne kadar tehlikeli olabileceğini göz ardı etmekle Mısır kendini büyük riske sokmuştu. Saldırı en iyi savunma biçimiydi.

1458 kışının sonunda III. Tutmosis ve on bin erkekten oluşan bir muhafız tümeni Megiddo'ya gitmek üzere Tjaru sınır kalesinden yola çıktı. Dokuz gün süren bir yürüyüşün ardından Gazze'ye vardılar ve dost bir ortamda gecelediler. Ama rahatlamanın zamanı değildi. Günün ilk ışıklarıyla kalktılar, "cesaret, zafer, güç ve intikamla"[89] yola koydular. Bilinmeyen ve düşman bir bölgedeki 11 günlük bir yürüyüş orduyu kralın savaş konseyini topladığı Yehem kasabasına getirdi. Yehem'den Megiddo'ya üç yol gitmekteydi: biri kuzeyden, diğeri güneyden ve en kısası, dar Aruna Geçidi'nden. Resmi sefer kaydına göre, kral generallerinin tavsiyesine karşı Aruna yolunu savundu. Bu kararın arkasındaki gerçek ne olursa olsun karar yaratıcıydı, çünkü Mısırlı askerler en önde yürüyen Tutmosis'in liderliğinde dar geçitten geçerken hiçbir direnişle karşılaşmadılar. Düşman Mısır ordusunun Aruna yolunun riskine girmeyeceğini düşündüğünden onu kuzeyde ve güneyde beklemekteydi. Mısırlı artçı birlikler güvenle geçitten çıktıklarında bütün ordu, Megiddo'ya doğru yola devam etti ve öğleden sonra Kina Deresi'nin kıyısında kamp kurdu. III. Tutmosis, Shakespeare'in yorumuna göre Agincourt arifesinde V. Henry'nin yaptığı gibi, nöbet tutan askerlerine "Kararlı olun, kararlı olun! Tetikte olun, tetikte olun!"[90] diyerek sabahki savaşa adamlarını hazırladı.

27 Nisan şafağında kral parlayan zırhının içinde elektrumdan bir savaş arabasının üzerinde askerlerinin arasında belirdi: askerlerini heyecanlandıran ve düşmanlarını korkutan

Megiddo Savaşı
K
B
D
G
Djefti yolu
Katır yolu
Megiddo
Suriye kuzey kanadı
Suriye merkez yedek kuvveti
Taanach
Suriye güney kanadı
Mısır ordusunun izlediği yol
Aruna
Taanach Yolu
Yehem
0 1 2 3 4 5 mil
0 2 4 6 8 km

büyüleyici bir görünüm. Karşı güçler "atlarını ve altından ve gümüşten savaş arabalarını terk ederek, korku dolu yüzlerle Megiddo'ya doğru aceleyle kaçtıkları"[91] için bu görüntü görevini yerine getirmiş gibi görünmektedir. Ardından Mısırlıların disiplini bozuldu ve üstünlüklerinden yararlanmak yerine düşmanın savaş alanında bıraktıklarını yağmalaya başladılar. Megiddo'yu savunma düzeni almadan önce ele geçirmeyi başaramayan Mısırlılar kendilerini uzun bir kuşatma hazırlığı içinde buldular. Bir müfreze kasaba duvarlarını ölçmeleri için gönderilirken, diğer askerler çevredeki meyve ağaçlarını kestiler. Büyük bir uğraşının sonunda Megiddo bir hendekle korunan 2,15 metre yüksekliğinde 0,90 metre kalınlığında ağaçtan bir kaleyle çevrildi. Günler ve haftalar geçtikçe, kuşatılan ve açlık çeken kasaba halkının bir kısmı teslim olmaya başladı ve bunlar gerektiği gibi affedildiler. Kadeş prensi ve müttefikleri için bu yalnızca bir zaman meselesiydi. En sonunda onlar da "Kral Hazretlerinin kudreti önünde yeri öpmek ve hayatları için yalvarmak üzere karınlarının üzerinde sürünerek"[92] Tutmosis'e teslim oldular.

Prenslerin herkesin önünde teslim olmaları yalnızca bir başlangıçtı. Galip kral, onların kentlerine yeni yöneticiler atadı, topraklarına el koydu ve kendi kraliyet hazinesine kattı. Megiddo Ovası'nın zengin, tarıma elverişli tarlalarından ürünler, Yakın Doğu'dan gelen yıllık vergilerle birlikte Mısır'a siyasi ve askeri kuvvetine denk bir iktisadi güç kazandırdı. Megiddo Savaşı'nda elde edilen ganimet muazzamdı: iki bin at ve yaklaşık bin savaş arabası; yaklaşık iki bin büyükbaş hayvan, yaklaşık aynı sayıda keçi ve yirmi binin üzerinde koyun; 1.796 tane kadın ve erkek köle ve onların çocukları, Kadeş hükümdarının karısı dahil olmak üzere sayısız savaş esiri. III. Tutmosis hükümdarlığının en önemli askeri olayı olan bu savaş, sonuçta Mısır'ın Mavera-i Ürdün üzerindeki denetimini gelecek dört yüzyıl için güvence altına almıştı.

Hepsinin korktuğu ve kıskandığı

Megiddo'nun yağmalanmasının, sefer yıllıklarının resmi retoriğinin gerisinde, bir de insan boyutu vardı. Mısırlı askerler savaştan geriye ganimetlerle ve yabancı eşlerle döndüler. Nil Vadisi'ne uzun bir seyahat yapan esirler ve kapatmalar, ev sahibi toplumlarla bütünleşerek ve Yeni Krallık Mısır'ını baştan aşağıya kozmopolit bir ülkeye çevirerek Mısır toplumunun dönüşmesine neden oldular: Mısır imparatorluk macerasına atılırken kesinlikle böyle bir sonuca ulaşmayı amaçlamamıştı. Akdeniz ve Afrika etkilerinin birlikte var oldukları ve çaprazlama çoğaldıkları Nil Vadisi, halkların ve kültürlerin birbirleriyle kaynaştıkları yer haline gelmişti. Tarihöncesi dönemlerden itibaren Mısır kendisiyle adamakıllı bütünleşmeleri ve Mısır göreneklerini benimsemeleri koşuluyla başka ülkelerden göçmenleri hoş karşıladı. Hatta Mısır şovenizminin ve özgüvenin sınır tanımadığı Piramit Çağı'nın zirvesinde bile Memfisli yerli bir yurttaş, geçici Mısırlı adları taşısalar da Kubnalı bir gemi inşaatçısıyla ya da Nübyeli bir tacirle samimi olabilirdi. Mısır kasabaları ve kentleri kendilerini önemli bir yabancı nüfusa ev sahipliği yapar bir halde buldular ve göçmenler yeni fırsatları değerlendirmekte hızlıydılar. Pas-Baal adlı yetenekli bir savaş esiri, Amon tapınağı baş mimarlığına yükseldi ve onun soyundan gelenler bu makamı altı nesil boyunca ellerinde tuttular. Hatta kraliyet sarayı bile yabancılara yaklaşımın değiştiğine şahitlik etti: III. Tutmosis'in Yakın Doğu'dan getirdiği ganimetin arasında genç kralın aşırı düşkünmüş gibi gözüktüğü üç Suriyeli kadın vardı. Kadınların birinin adı Amorilerin dilinde "sevmek" anlamına gelen Manuvai idi. Arkadaşlarının adı Manhata ve Maruta (İbranicede Martha "bayan" demektir). Tutmosis üçünü de lüks hediyelere boğdu: altın kolluklar, bilezikler ve halhallar; boncuklu gerdanlıklar, değerli taşlarla işlenmiş taçlar, değerli

metallerden kaplar ve cam vazolar. Nefret edilen Hyksosların kovulmasından en çok bir yüzyıl sonra Mısır kralının hareminde Asyalı eşleri vardı. Bu dikkate değer bir değişimdi.

III. Tutmosis Megiddo'dan sonra Yakın Doğu'ya yirmi yılı aşkın bir süre içinde aşağı yukarı yılda bir kere olmak üzere baş döndürücü sıklıkla yaklaşık on altı tane askeri harekât düzenledi. Bunların çoğu önceki zaferleri sağlamlaştırma ve vasal prenslerden vergi toplama amaçlı silahlı denetleme turlarıydılar. Ama Suriye-Filistin akınlarının birkaçının gerçek askeri amaçları vardı. Belirgin bir tehdit yaratan Kuzey Suriye'deki Tunip kent devleti birbirini izleyen üç seferin hedefi oldu. Tutmosis güçlerini Tunip'in denetleyip koruduğu kıyı devletleri üzerine yolladı. Bu devletlerin hükümdarlarını rehin alıp limanlarını Mısır ordusu için müstahkem ikmal merkezlerine dönüştürdü. Mısır yavaş ama emin adımlarla Orta Doğu'daki direnişi kırıyor ve topraklarına Orta Doğu'dan büyük parçalar katıyordu. I. Tutmosis'in bir güç gösterisiyle yetindiği yerde torunu bölgeyi uzun vadeli olarak ele geçirip denetimi altında tutmakta kararlıydı.

III. Tutmosis propaganda faaliyetinin çekiciliklerine karşı bağışık değildi. Sekizinci seferinde büyükbabasının Mittani sınırına uzanan ayak izlerini takip ederek onun başarılarına son noktayı koymaya karar verdi. İki nesil önce olduğu gibi Mısır ordusu Delta'dan Kubna'ya deniz üzerinden seyahat etti. Kubna'da keresteler kesilip firavunun adamlarının karadan çekerek Fırat Nehri'nin kıyılarına götüreceği gemiler yapılmıştı. Tutmosis "Büyük Naharin kıvrımını ordusunun başında cesaretle ve zaferle geçti."[93] Tutmosis Mittani ordusunu savaşa hazırlıksız yakaladı. Kralları kaçtı ve soyluları çevredeki kasaba ve köyleri yakıp yıkan Mısır şiddetinden kaçmak için yakındaki mağaralara sığınmaya çalıştı. Tutmosis düşmanın geri çekilmesini bir teslim olma olarak kabul

etti ve zaferini I. Tutmosis'in zafer yazıtının hemen yanına dikilen bir dikilitaşa kaydetti. Tarih tıpkı kralın istediği gibi tekerrür ediyordu. Firavun bu başarı tablosuna son bir rötuş daha atmak için doğrudan büyük babasına özenerek 120 fil öldüreceği Niye'ye ilerledi. Yerel prenslerden daha fazla haraç toplamadan ve Mısır'a dönüş yürüyüşüne geçmeden önce Katna yakınındaki yerel ok ve yay yapım sanayisini ziyaret etmek için ilerleyişine ara verdi ve bir savaş oyununa katıldı. Sefer tam beş ay sürdü; bu bir rekordu. Mittani'nin düşmanlarının takdirleri ardı sıra geldi. Babil lacivert taşından hediyeler, Hititler gümüş, değerli taşlar ve ağaç gönderdi. Asurlu elçiler, daha sonra İyonya kıyısındaki Ashuva ve gümüş ve nadir bulunan demiri sağlayan Tanaya ülkesinin (muhtemelen Miken) temsilcilerinin yapacağı gibi haraç getirdiler. Mısır'ın ünü zirvesindeydi, savaşçı firavunu III. Tutmosis Eğe Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar yabancı başkentlerde gözdeydi ve kıskanılmaktaydı.

Bitirilmemiş olarak yalnıza Nübye işi kaldı. Kaba gücün Kuşilerin direnişini ezemediği yerde belki daha planlı bir siyaset başarılı olabilirdi. Kerma yerli yurttaşları tarafından yeniden ve yeniden inşa edildiğinden III. Tutmosis kenti yerle bir etmek yerine daha kolay olan kendi kentini, bir Mısır yerleşimini onun bitişiğinde kurma yoluna gitti. Ticaret ve iş fırsatlarından uzaklaşan Kerma halkı yavaş ama emin adımlarla kısa mesafedeki yeni Pnubs kentine göç ettiler. Ticaretten mahrum kalan eski kent, Kuşi milletinin uğuru, solup kurudu. III. Tutmosis yerel yöneticileri ve onların ailelerini öldürmek ve gemisinin cıvadrasından baş aşağı asmak yerine onları yurtlarını Mısır tacı adına yönetmeye devam etmelerine izin vermeden önce kültürel olarak asimile etmek üzere Mısır'a götürdü. Mısır'ın Kuşi'deki denetimi kesinlikle Vavat'taki denli güçlü olmamasına rağmen Tutmosis'in si-

yaseti başarılı olmuştu ve ciddi ayaklanmalar Yeni Krallık'ın firavunlarına bir daha sorun çıkarmadı.

III. Tutmosis "sınırlarını Yeryüzünün Boynuzu Naharin bataklıkları kadar uzaklara genişleten"[94] hükümdar olarak hayattayken takdir edildi. Gelecek kuşakların gözünde o muhtemelen bütün firavunların en büyüğü olacaktı.

12
Kral ve Ülke

Kralın bütün adamları

III. Tutmosis'in yabancı ülkeleri istila etmesi, hükümdarlık dönemi üzerine çağdaş çalışmalarda olduklarından daha büyük ve etkileyici bir biçimde karşımıza çıkmakta ve yirmi beş yüzyıl sonra halen görüşlerimizi hâkimiyeti altına almaktadır. Kral, özellikle tek başına hüküm sürdüğü, saltanatının ilk yirmi yılı boyunca seferlerde uzun süreler geçirirken iç işlerini ihmal edemezdi. Mısır geniş bir coğrafya yayılmıştı; güçlü yerel ve bölgesel gelenekleri olan bir ulustu. Ademi merkeziyetçi güçler her an harekete geçmeye hazırdılar. Acı deneyim katı merkezi yönetimin yokluğunda ülkenin kolaylıkla siyasi parçalanmaya, iç çatışmaya ve yabancı istilasına sürüklendiğini Mısır tarihinde iki kere göstermişti.

XVIII. Sülale dönemi başlarında saltanat süren Ahmose ve I. Amenhotep'in önceliği parçalanmış ülkeyi bir araya getirmekti; denizaşırı maceralara ayıracak güçleri yoktu. III. Tutmosis'in enerjisinin önemli bir kısmını Mısır'ın sınırlarını genişletmeye ayırması atalarının yönetim reformları kadar onun liderlik becerilerinin de bir göstergesidir. Yeni Krallık dönemi başlarında saltanat süren kralların devreye soktukları yönetim sistemi, monarkın mutlak iktidarını güçlendirirken onu ülkeyi yönetmenin günlük sıkıntılarından kurtarmıştı. Kral tek iktidar kaynağı, aynı zamanda devletin ve yönetimin başı, silahlı kuvvetlerin başkomutanı, her kültün başrahibi, tanrının yeryüzündeki temsilcisi, siyasetin belirleyicisi olabilirdi, ama uygulamada işleri güvenilir memurların eline

teslim etmişti. Yeni Krallık dönemi boyunca ülkeyi yöneten, statülerinden ve servetlerinden büyük zevk alan bu erkekler (hepsi erkekti; Mısır kendisini hemen kadın bir firavuna alıştırdıysa da, iktidara giden yollar tamamen erkeklerin denetimi altında kaldı) Teb tepelerinde kendileri için çok güzel dekore edilmiş mezarlar sipariş ettiler. "Soyluların Mezarları" denilen bu mezarlar, bugün turistik bir cazibe merkezi olsalar da, aynı zamanda kralın yakın çevresinin penceresini aralamaktadırlar. Parlak renklere boyalı duvar resimlerinin ötesine bakıldığında iktidar siyasetinin bulanık gerçekliği keskin bir biçimde görünmeye başlar.

Mısır devlet yönetimi pratik amaçlarla ayrı dairelere bölündü. Merkezi yönetim, Yapıtlar Yöneticisi'nin başkanlığını yaptığı kraliyet inşaat projeleri dairesi ile bir bakanın denetimi altında olan, hayati önem taşıyan hazine dairesini birleştirdi. Mısır ekonomisinin refahı için çok büyük önem taşıyan Nübye altın madenleri gibi ordunun da kendi yöneticisi vardı. Her kentin bir valisi varken eyalet yönetimi Kralın Oğlu ve Mısır'ın denetimindeki Nübye'yi yöneten Kuzey Ülkeleri Yöneticisi gibi bölgesel atamalardan sorumluydu. Monarşinin tanrısal güç merkezi olan Teb özel bir muamele görüyordu; yönetimi aşırı kral yanlılarına emanet edilmişti. Ülkedeki her tapınağın dini olduğu kadar iktisadi yetkeye de sahip olan kendi rahipleri vardı. Eşitler arasında birinci, geniş topraklar ve İpetsut tapınağına ait başka mallar üzerinde etkin denetime sahip olan Amon Başrahibi idi. Sonuç olarak kraliyet hanesinden ve onun maddi ihtiyaçlarını karşılayan mülklerden sorumlu bir daire vardı. Ayrıca, monarka ulaşma imtiyazına sahip olan Kraliyet Kâhyası kralın şahsına ulaşımı denetleme gücünü elinde tutmaktaydı. Daireler ile kral arasında aracı rolü oynayan vezirlik makamı (etkin başbakan) yönetim mekanizmasının en tepesindeydi. XVIII. Sülale döneminde vezirlik Memfis'de kuzey veziri ve Teb'de güney veziri olmak üzere ikiye bölündü. Sonuç itibariyle bu, kralın atanmış gö-

revliler aracılığıyla ülke işlerinin her boyutunu denetlemesini sağlayan oldukça verimli bir sistemdi.

Piramit günlerinde, devletin en üst makamları kraliyet ailesinin erkek üyelerine tahsis edilmişti, ama bu sistem kralın kendisinden genç kardeşlerine ve oğullarına yıkıcı olabilecek rakip iktidar üsleri kurma fırsatları tanıdı. IV. Sülale döneminin sonunda, yönetimin üst katmanlarının kapısı kraliyet ailesinden olmayan erkeklere açıldı. Bu yalnızca kralın olası rakiplerini etkili konumlardan uzak tutmadı, aynı zamanda yönetimin daha profesyonel tarzda yürütülmesini olanaklı kıldı. Mısır'ın Yeni Krallık döneminin başlarında o zamana kadar görülmemiş büyüklükte uluslararası ilişkilere girmesi ve bir imparatorluk inşa etme kalkışmasıyla birlikte kralın erkek akrabaları (yakın zamanda Britanya monarklarının en genç oğulları gibi) –veliaht prens haricinde– orduya gönderilerek güvenle uzaklaştırılabildiler. Erkek akrabalar, orduda devletin hizmetindeki yetenekleri (ve hayal kırıklığı) için bir çıkış yolu bulabilirlerdi. Bu arada bürokrasi ailelerinden oluşan "yönetici sınıf", kendisini eski Mısır toplumunun en üstüne yerleştirmişti. Yönetici sınıfın üyeleri bir nesilden diğerine aktararak en iyi işleri tekeline aldı. Mesleki yaşamlarını ilerletmek için kralın dikkatini çekmeye çalışan bu küçük ve dışarıya kapalı zümrenin yetenekli ve hırslı erkekleri iktidar mücadelesine girdiler.

III. Tutmosis'in ve ardılının yönetimi altında çalışan üst düzey dört bürokrat yetkenin eski Mısır'daki doğasını ve kralın yakın çevresinin içine işlemiş dalkavukluğu ve güvensizliği çok iyi anlatmaktadır. Bu üst düzey dört bürokrat aracılığıyla iktidarının ve saygınlığının zirvesindeki Mısır devletinin iç işleyişine kısaca göz atabiliriz.

Rahiplik ve devlet

Menkheperraseneb, Mısır'ın en önemli dini kuruluşu olan İpetsut'daki büyük Amon-Ra tapınağının her şeyinden

sorumlu Amon Başrahibi idi. Menkheperraseneb'in mezarında yazılı görevler dizisi onun statüsünü ülkenin en kıdemli rahiplik makamını işgal eden biri olarak ön plana çıkarır: Yukarı ve Aşağı Mısır Rahiplerinin Amiri, Tanrının İki Tahtının Yöneticisi, Üst Düzey Görevlerin Amiri, Çifte Altın ve Gümüş Hazinelerinin Amiri, İki Tanrıçanın Gizemlerinin Sorumluluğunu Üstlenen Thes-khau-Amon Tapınağının Amiri. Menkheperraseneb'in böylesine yüksek makamlara yeterliliğini sağlayan niteliğinin kraliyet ailesiyle kişisel ilişkisi olması, yönetici seçkinler sınıfına üye kıdemli bir memur için bilindik bir durumdu. "Menkheperra sağlıklıdır" anlamına gelen adı onun monarka adanmışlığını, yakın aile bağlarından doğan bir sadakati ifade etmekteydi (Menkheperra III. Tutmosis'in taht adıydı). Menkheperraseneb'in büyükannesi kraliyet sarayında genç I. Tutmosis'in üvey kız kardeşi gibi büyümüş, annesi ise krala dadılık yapmıştı. Menkheperraseneb'in kendisinin de kraliyet hanesinin yakınlarında büyümüş olması oldukça muhtemeldir ve bu bağlantılar onun Teb ruhban sınıfı katmalarında hızla yükselmesinde kuşkusuz önemli rol oynadı.

XVIII. Sülale Tebli sıradan yurttaşları için, daha önceki dönemlerin devlet kültlerini tanımlayan incelikli ve gizemli faaliyetlerle alakası olmayan yeni bir halka açık dinsel tören çağı başlattı. Kent genelde kutsal krallık kutlaması için devasa bir açık hava gösteri alanına dönüştürülmüş ve lütuflarını halkın arasında dağıtmaları için tanrılar tapınakların yüksek duvarlarının arkasından dışarıya çıkarılmışlardı. Yukarı Mısırlı köylüler basit evlerinin mahremiyetinde geleneksel hane tanrılarına tapmaya devam ettiler: hamile kadınların koruyucusu, suaygırı Taveret; annelerin ve çocukların koruyucusu aslan yüzlü cüce Bes; bütün inananlarını bir anne yüreğiyle kollayan inek tanrı Hathor. Bu bildik rehberler başta ay

tanrı Khonsu, onun annesi Mut ve onun eşi, tanrıların kralı Amon-Ra olmak üzere devletin en büyük tapınağının daha yüce üyeleriyle bir araya getirildiler. Yeni Krallık döneminde Teb dininin bir özelliği olan büyük törenlerde bu tanrı üçlüsü sıradan insanlar için ilk kez ulaşılabilir hale geldi. Tatillerde ve bayramlarda –özellikle Güzel Vadi Bayramı'nda ve yıllık Opet Bayramı'nda– Amon'un, Mut'un ve Khonsu'nun gemi-mihrapları Karnak'taki büyük tapınağın rahipleri tarafından kalabalık Teb sokaklarında dolaştırıldı. Yazmanlar ve rahipler denli çiftçiler ve demirciler de yoldan geçen kutsal mevcudiyetin ılık sıcaklığına uzanabiliyorlardı. Bu törenler yalnızca monoton yaşamlara renk ve eğlence katmadı, ayrıca bütün vatandaşların resmi devlet doğmasıyla çok daha yakından bağ kurmalarına olanak tanıdı. Daima olduğu gibi, firavun dini dindarlıkla bağlantılı olduğu denli siyasetle de bağlantılıydı.

Amon kültü, İpetsut'daki merkezinden, Teb toplumuna her düzeyde hâkimdi. Mezarındaki sahnelerden ve metinlerden anladığımıza göre, Başrahip olarak Menkheperraseneb'in dünyevi görevleri, kutsal rolünden çok daha önemliydiler. III. Tutmosis'in İpetsut'daki yapı projelerine büyük ilgi gösterdi ve anıtlarındaki çalışmayı yönetmesiyle övündü. Tapınağın iktisadi kıymetlerinin yönetimi halen çok önemliydi: büyükbaş hayvan sürüleri, Mısır'ın dört bir yanındaki araziler ve Batı Çölü'ndeki ve Nübye'deki madencilik girişimleri. Menkheperraseneb zamanının çoğunu –elbette kralın adına– çiftlik hayvanlarını denetleyerek, tarım ve maden gelirlerinin teslimatını yöneterek ve tapınak ambarlarının dolu tutulmasını sağlayarak geçiriyordu. İpetsut'a akan paranın bir kısmı ülkedeki en iyi zanaatkârların çalıştığı tapınak atölyelerine yönlendirilmekteydi. Zanaatkârların işi yalnızca tapınak için değil, kraliyet hanesi için de pahalı nesneler imal etmekti.

Tapınak ve saray: Eski Mısır'da bu iki kurum ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmişlerdi ve karşılıklı birbirlerini destek-

liyorlardı. Başrahip olarak Menkheperraseneb'in en önemli görevi ideolojik ve mali olarak monarşiyi desteklemekti. Bu ikiz öğeler en göz alıcı biçimde krala yabancı elçilerin resmi sunuluşunda bir araya gelirdi. Renkli yabancı temsilcilerin egzotik mallarıyla –Minosluların hayvan başlıklı kadehleriyle, Suriyelilerin evcil ayıyla, Hititlerin ve Asyalıların silahlar ve metal külçeleriyle– katıldıkları geçit töreni, Mısır hükümdarının bütün diğer ülkeler karşısındaki üstünlüğünü ve aynı zamanda onun inanılmaz zenginliğini vurgulamaya hizmet etti.

Menkheperraseneb, Amon-Ra tapınağının ve onun ruhban sınıfının monarşiye sadık kalmasını sağlarken, meslektaşı Rekhmira çok daha büyük bir sorumlulukla görevlendirilmişti: Yukarı Mısır'ın tamamında mülki idarenin düzgün yürütülmesi. Güney veziri olarak Rekhmira, yetkilileri şikâyet eden şikâyetçileri dinleyerek, önemli davalara başyargıç olarak katılarak ve diğer devlet bakanlarından günlük bilgilendirmeler alarak sarayın, adli ve yönetimsel yetkenin bir bileşimini uyguladı. Kendi sözcükleriyle, o "Kral'dan sonra (yalnızca) ikinci" idi.[95] Rekhmira, yüksek konumunu sahip olduğu yeteneklerden daha çok uzun bir vezirler soyundan gelmesine borçluydu. Vezir görevlerini Mısır'ın *maat* anlayışına (doğruluk, adalet ve dürüstlük) uygun olarak tarafsız biçimde yerine getireceğine yemin ederdi. Rekhmira'nın atanması sırasında, kral onu şöyle uyarmıştı:

> İlkeler şunlardır: tanıdığın olana da olmayana da, yakının olana da olmayana da aynı şekilde muamele edeceksin.[96]

Rekhmira kendi adına bu öğüde uyduğunu iddia etti. Yine de onun açıklamalarından farklı şeyler söyleyenler de vardır. Bunlar tersinin kural haline geldiğini ve sıradan Mısırlıların çoğunun yetkililerin adaletsiz muamelelerine maruz kaldıklarını ileri sürmektedir.

Rekhmira'nın faaliyetlerinin dengesi de açıklayıcıdır. Rekhmira denetleme turlarının ve sağ tarafında Danışma Meclisi ve sol tarafında Gelir Tahsildarı olmak üzere Vezir Salonu'nda şikâyetçileri dinlediği günlük huzura kabul etmelerin dışında programında astlarının bilgilendirmeleri ağırlıktaydı. Hazine ve kraliyet mülklerinden raporların yanı sıra, temel istihbaratı, günlük olarak saray muhafızlarının başı, garnizon komutanları ve güvenlik servisinin başı sağlamaktaydı. Kralın kişisel güvenliği, ulusal ekonomi denli önemliymiş gibi görünmektedir ki bu da eski Mısır rejiminin otokratik doğasının altını çizmektedir. Vezir, Başbakan ve Hazine Bakanı olduğu gibi etkin bir biçimde Emniyet Müdürü, Silahlı Kuvvetler Bakanı ve İçişleri Bakanıydı.

Rekhmira hiç kuşkusuz başrahibin görevini istenen düzeyde yerine getirdiğinden emin olmak için düzenli olarak İpetsut'a da giderdi. Devletin her dairesinden bilgi alan Rekhmira, günlük bir toplantıda bunu krala sunardı. Vezir devlet siyasetini düzenliyor olabilirdiyse de, nihai yetkenin –üst düzey görevlileri işe alma ve işten çıkarma iktidarının– kimde olduğundan kuşku yoktu. Mükemmel bağlantılarına rağmen, Rekhmira'nın ailesi bu yüksek makamı bir nesil daha fazla elinde tutmayı başaramadı. III. Tutmosis'in yerini II. Amenhotep (1426-1400) aldığında onun babasının çizdiği yolu izleyeceğini ummuş olabilen eski vezirin oğlu başka bir ailenin lehine bir kenara itildi. Geçmişle bağları bilinçli biçimde koparma anlamına gelen yeni atama, Yukarı Mısır bürokrasisinin tepesinde belirleyici bir değişikliğe neden olup yönetici seçkinlere mutlak bir monarşide yetki sahibi olmanın tehlikelerini anımsattı. Veren de alan da kraldır: yaşasın kralın adı.

Gurur ve önyargı

Yeni hükümdarlık döneminden en çok yararlananlar, selefiyle değil ama II. Amenhotep'le aynı derecede güçlü kraliyet

bağları bulunan bir aileydi. II. Amenhotep genç bir prensken Ahmose-Humay adlı bir adamdan eğitim almıştı. Ahmose-Humay aynı zamanda kralın eşlerine ve çocuklarına yaşayacakları yeri sağlayan bir kurum olan Harem Sarayı'nın yöneticisiydi. Ahmose-Humay'ın iki oğlu prensle birlikte değilse bile, kesinlikle aynı ortamda büyüdüler. Amenhotep tahta çıktığında vakit kaybetmeden çocukluk arkadaşlarını üst düzey makamlara getirdi. Büyük kardeş Amenemopet Rekhmira'nın ardından güney vezirliğini elde ederken, genç kardeş Sennefer (düz anlamıyla "iyi kardeş") Teb valiliğine atandı. Amenemopet ile Sennefer Yukarı Mısır yönetiminin hemen hemen her boyutunu denetlediler. Dahası kardeşlerin her ikisi de geçmişleri aynı olan kadınlarla –Amenemopet Harem Sarayı'ndan bir kadınla, Sennefer de kraliyet sütannesi bir kadınla– evlenerek yeni kralın yakın çevresine üyeliklerini sağlamlaştırdılar.

Sennefer, gerçek karakteri mezarına hakkedilen dikkatli biçimde seçilmiş biyografik ayrıntılar sayesinde resmi kayıtta bütün açıklığıyla sergilenen birkaç Yeni Krallık memurundan biridir. Sennefer'e çok nadir görülen Krallar Vadisi'ne gömülme ayrıcalığı (erkek kardeşiyle birlikte) tanınmış olsa da, daha ünlü olan Teb'deki kabridir. "Asmalar mezarı" denilen kabir, sarkan üzüm salkımlarıyla dolu verimli bir bağ biçimi verilmiş ve resimlenmiş tavanı nedeniyle dikkat çekicidir. Kabir iyi yaşamayı seven bir Sennefer, "hayatını mutluluk içinde geçiren"[97] bir vali tasviri canlandırıyor. Bu tasviri her ikisi de aynı küçük ayrıntıyı (Sennefer'in boynunda aşağıya astığı yan yana iki kalp biçimindeki kolye) paylaşan mezardaki bir resim ve Sennefer ile karısının çok güzel yontulmuş heykeli sağlamlaştırmaktadır. II. Amenhotep'in taht adıyla kaydedilen mezar bir kraliyet hediyesi olmalıydı ve açıkça Sennefer'in sahip olduğu en değerli şey, kralının lütfunun uğuru ve simgesiydi. Sennefer'in kendisini "kralın kalbini hoşnut eden kişi'[98] diye tanımlaması boşuna değildi.

Bu sözcük oyunu bilinçli olabilirdi. Sennefer'in heykeli alışılmamış biçimde onu yapan iki heykeltıraşın imzasını taşımaktadır. Amenmes ve Djedkhonsu, "Amon tapınağının ana hatları"nın tasarımcılarıydılar. Sennefer kendi kişisel projesinde vasıflı zanaatkârların hizmetlerinden yararlanmak için İpetsut'daki bağlantılarını kullanmış gibi görünüyor. Devlet memuriyetinin özel yüzünü yansıtan bu tür düzenlemeler daima yapılmış olmalıdır.

Gözde kolyesini takmış Sennefer (*Werner Forman Arşivi*)

Sennefer'in karakterini ortaya koyan bir başka kanıt parçası, çok daha dikkate değer bir kalıntı olan onun Teb'in kuzeyindeki Hut-sekhem (bugünkü Hu) kasabasındaki kiracı

çiftçi Baki'ye gönderdiği damgalı ve açılmamış bir mektuptur. Bu resmi mektup Sennefer'in belirli tedarikleri almak için Hut-sekhem'e gelmek üzere olduğunu haber vermek üzere gönderilmişti. Sennefer buyurgan bir tonla astının gözünü korkutur ve onu uyarır:

> İşinde kusurlar bulmama fırsat tanıma...
> Artık dikkat et, tembellik etme, çünkü miskin olduğunu ve sırt üstü yatıp yemeye bayıldığını biliyorum.[99]

Baki belki de böyle bir fırçalamayı hak etmiş olabilirdi, ama Teb'in gururlu valisi Sennefer'in emrindeki herkesle böyle konuşuyor olması da aynı derecede olasıdır. Gösteriş ile keyfiyet, gurur ile kibir el eleydi: Tarih boyunca memur sınıfı böyle olmuştur.

XVIII. Sülale dönemi yönetiminin hiçbir üyesi, bu kendini beğenmiş kibri bizim üst düzey bürokratlar dörtlüsünün dördüncü üyesi, II. Amenhotep'in Baş Vekilharcı Kenamun'dan daha utanmazca sergilemedi. Sennefer ve Amenemopet gibi Kenamun da annesinin müstakbel kralın sütannesi olduğu Harem Sarayı'nda büyüdü. Kenamun annesinden, hiç utanmadan, "tanrıyı besleyen büyük sütanne"[100] diye bahsetti. Kenamun gerçekte prensin üvey erkek kardeşiydi ve bu iki çocuk arasında çocuklukta kurulan bağ, oyun arkadaşı tahta çıktığında Kenamun'a yarar sağlayarak sürdü.

Kenamun'un ordudaki meslek hayatı Suriye seferinde kralın yanında savaştığı kısa süreli faal hizmetle başladı. Savaş alanında yalnızca arkadaşlık bağları güçlenmedi, kuşkusuz Kenamun'un sadakati ve fiziksel zindeliği de yükselmek için fazlasıyla yeterli nitelikler olarak II. Amenhotep'in dikkatini çekti. Kral savaştan geri döndüklerinde Kenamun'u Kuzey Mısır'da bir liman ve deniz üssü olan Perunefer'in yöneticiliğine atadı. Daha sonraki terfi hızla geldi; Kenamun'un sadık hizmeti en sonunda ona ülkedeki en iyi memuriyetlerden biri

olan, kraliyet mülklerinin genel sorumluluğunu üstlenen Baş Vekilharçlık görevini getirdi. Bu, saraya para sağlayan arazileri ve diğer değerli şeyleri yöneten önemli bir makamdı. Kenamun'un kraliyet ailesinin ülke içindeki ikametgâhından özel olarak sorumluydu. Baş Vekilharçlık görevi onun karakterine mükemmel biçimde uyuyormuş gibi görünmektedir, çünkü idari ağır yük bol eğlencenin arasına serpiştirilmişti: dansçı kız grupları, müzisyenler ve Yeni Yıl'da krala egzotik hediyeler sunulması.

Kenamun'un Teb'deki abartılı mezarı, kişiliğine uygun bir biçimde, unvanlarını gelecek kuşaklara daha iyi duyurmak amacıyla olabildiğince çok duvar boşluğu sağlayacak biçimde tasarlanmıştı. Egosunun bu ebedi anıtında, Kenamun saplantılı unvan tutkusunun önünü olabildiğince açabildi. Bunun sonucu, seksenden fazla unvandan oluşan bir listedir (gerçekte bunlardan çok azı gerçek bir makama karşılık gelir). Listede en çok kralın yakın çevresinin bir üyesi olarak saraydaki ayrıcalıklı konumu üzerinde durulur: seçkin ve yüksek memur sınıfının üyesi, Kraliyet Mühür Taşıyıcısı, güvenilir yoldaş, içtenlikle sevilen yoldaş, Yatak Odası Muhafızı, İki Ülke'nin Efendisinin Yelpaze Taşıyıcısı, Kraliyet Yazmanı, Kralın Emir Kulu, Kralın Her Yerdeki Ataşesi... Liste neredeyse sonsuzdur. Kenamun konumunu övmek için çok daha ayrıntılı ifadeler bulmuştu: "Saray mensuplarının baş refakatçisi, yöneticilerin yöneticisi, liderlerin lideri, büyüklerin en büyüğü, bütün ülkenin idarecisi, akşamdan ilgilendiği şeyde sabahın ilk saatlerinde uzman olan." Bu dil, Kenamun'un krala sadakatini vurgularken daha da ağdalı bir hal alır: "İki Ülke'nin Efendisi tarafından doğru yapılan"; "hükümdarı hoşnut eden"; "krala büyük güven telkin eden" ve muhtemelen içlerinde en saçma olanı "Horus'un candan sevdiği".[101] Mısırlı bir memur kendini laf kalabalığının coşkusuna bu denli nadiren kaptırmıştır.

Yine de bütün bu laf bolluğunun ve aşırı gururun arkasında Kenamun gizli bir ikili hayat sürdü. İktidarın özel odasına girebilme ayrıcalığından ötürü özellikle krala karşı homurdanmalarda saray dedikodularının ideal hedefiydi. Baş Vekilharç görevi, Sırların Efendisi, kralın iç güvenlik aygıtının başı olarak gerçekleştirdiği gizli gözetlemelere mükemmel bir kılıf sağladı. Kenamun'un gizli görevi "Yukarı Mısır kralının gözleri, Aşağı Mısır kralının kulakları"[102] olmaktı. Elizabeth İngiltere'si gibi XVIII. Sülale Mısır'ında da, huzursuzluk işaretlerinin peşine düşmüş, yetke sahiplerinin yanı sıra genel halkı da izleyen bir casus ve ispiyoncu ağının desteklediği sofistike bir saray vardı. Kenamun'un II. Amenhotep'le ilişkisi Walsingham'ın I. Elizabeth'le ilişkisi gibiydi: aşırı sadık, kendini onun monarşisine adamış, kendi yetkesinden emin, düşman kazanmaktan korkmayan. Düşmanlar mevcuttu. Kenamun'un ölümünden ve defninden sonra, Teb'deki mezarının çok güzel rölyefleri düzenli bir şekilde tahrif edildi. Saldırganların keskilerinden bir tek imgesi bile kurtulamadı. Aynı karalama ölümünden sonra örnek vezir Rekhmira'ya da yapıldı. Onların ders niteliğindeki öyküleri, eski Mısır'da yüksek makamların insanların sevilmemesine neden olduğunu düşündürüyor. Resmi kayıtlardaki özgüven görüntüsü hoş olmayan bir hakikati gizlemiş olmalıdır.

Okul kuralları

Sennefer'in ve Kenamun'un mesleki yaşamları, mutlak bir monarşi altında yükselmede kişisel ilişkilerin önemini ortaya koymaktadır. II. Amenhotep bilerek etrafını çocukluğundan beri tanıdığı memurlarla kuşatmıştı. Eski Mısır'da geleceğin kralıyla birlikte büyümek yüksek makam için neredeyse kesin bir güvenceydi. "Yuva Çocuğu" olmak bir ayrıcalık ve iktidar ortamında yalnızca kraliyet çocuklarıyla değil Mısır'ın harika çocuklarıyla bir arada olmaktı. Ülkenin gelecekteki liderleri, bebekliklerinden itibaren daha az akademik ama

daha çok pratik olan bir mesleki eğitim alarak daha sonra üstelenecekleri sorumluluklar için eğitildiler. Bu eğitimde açık bir biçimde siyasi bir boyut da söz konusuydu. Yeni Krallık'ta Yuva (çocukların hem yaşayıp hem de eğitim gördükleri yer) sakinlerinin arasında firavuna yaşam boyu sadakat aşılayacağı umuduyla Mısır yaşam tarzı öğretilmek üzere saraya getirilen yabancı vasalların çocukları da vardı. Bu nedenle geleceğin II. Amenhotep'i ve arkadaşları, Nübyeli ve Asyalı prenslerle onlara atalarınınkinden çok daha kozmopolit bir bakış açısı kazandıran bir ilişkiye girdiler. Muhtemelen bu, Mısır ve Mittani'nin savaşla geçen on yıllardan sonra en sonunda bir antlaşmayı niçin II. Amenhotep'in hükümdarlık döneminde imzaladıklarını açıklamaktadır. Mısır komşularını yeniden eğitmeye çalışırken, komşular da ev sahibi ülkeyi aynı derinlikte etkilediler.

XVIII. Sülale döneminin en önemli Kraliyet Yuvası verimli el-Feyyum çöküntüsünde, yeşillik bir yer olan Gurob'daydı. Krallar tarihin şafağından itibaren buraya kendi haz saraylarını inşa ettiler. Karun Gölü'nün cazibesine kapılarak gelen kuşların bolluğu, burayı avlanmak için mükemmel bir yer kılarken, bitişikteki Harem Sarayı'nda yaşayan kraliyet kadınları kendilerini hammaddeleri el-Feyyum'un geniş keten tarlalarından sağlanan kumaşlar dokuyarak oyalarlardı. Bundan dolayı Gurob kadınların ve çocukların, rahatlamanın ve kahkahanın mekânıydı. Kraliyet prensesleri ve seçkinlerin kızları yalnızca annelerinin ayaklarının dibinde onlardan istenen becerileri öğrenmeyi umabilirlerdi: dokumak, şarkı söylemek, dans etmek, muhtemelen biraz okumak ve yazmak. Aksine sıra prenslere ve erkek akranlarına geldiğinde daha sert bir disiplin dayatılırdı. Hiçbir yerde bu sert disiplin yazı okulundan daha şiddetli hissedilmezdi, çünkü okuryazar olma eski Mısır'da iktidarın anahtarıydı.

Kraliyet Çocuklar Evi'nde Yazman'ın rehberliği altında okuma ve yazma, Yuva müfredatının temel öğeleriydi. Yaz-

man örneklerin kopyalarını tekrarlatarak öğrencilerine kalem ve mürekkeple papirüs üzerine işlek yazı yazmasını öğretirdi. Öğrenciler gelişme gösterdikçe, Orta Krallık döneminden *Sinuhe'nin Öyküsü* ve –özellikle– *Kemit* adıyla bilinen *Özlü Bilgiler Kitabı* gibi daha uzun, klasik metinlere geçerlerdi. *Kemit* yazı alıştırması için sabit metin olarak kullanılan örnek bir mektuptu ve okuyanların yazı becerilerini olduğu kadar ahlakını da bilemesi amaçlıydı. *Kemit* okuryazarlığın üstünlüklerini vurgulayarak seçkinlerin sahip olduğu yüksek statüyü sürekli kılmaya çalışıyordu:

> Sarayın herhangi bir makamda çalışan herhangi bir yazman, orada fakir olamayacak.[103]

Meslekler Taşlaması adlı benzer türden bir metin, yazmanın işine övgüler düzerken diğer bütün meslekleri kötüleyerek şu temayı geliştiriyordu:

> Bak, yazmanınki dışında denetleyicisi olmayan iş yoktur: yazman denetleyicidir.
> Demek ki okuryazar isen, bu senin için iyi olacaktır, sana gösterdiğim (diğer) işlere benzemez...
> Senin için en yararlı olanı okul odasında geçirdiğin bir gündür...[104]

Bu tür metinleri ezber yoluyla öğrenmek, hafif yollu bir beyin yıkamaydı. Bu idealleştirici düşünceler, okul çevresinin acımasız gerçekliğinden uzak dururlar. Dickens'ın İngiltere'si gibi eski Mısır da "Sopasını sakınan oğlunu mahveder" özdeyişine canı yürekten inanmaktaydı. Mısır atasözü "Bir çocuğun kulağı arkasındadır: dövüldüğünde duyar"[105] durumu açıklamaktadır. Yazı okulunun disiplini örgencileri devlet hizmetinin zorluklarına hazırlamak amaçlıydı. Acımasız ve sert eğitim tarzı, kesinlikle iktidarın eski Mısır'daki kullanılış biçimini yansıtmaktaydı. Kraliyet sarayı, lüksüne rağmen,

bıkmış düşünürlerin yeri değildi. Tutku, kararlılık, direnç ve erkeğe yakışır dinçlik: yönetim örgütünün değer verdiği niteliklerdi ve Yuvası bunları öğrencilerinin kafasına yerleştirmeye çalıştı.

Genç prensler ve okul arkadaşları Mısır dilini tam anlamıyla öğrendiklerinde, onlara çağın diplomasi dili olan Babil çiviyazısı gösterilirdi. Mısır artık kendine özgü üstünlük duygusunun keyfini sürme lüksüne sahip değildi. Yeni uluslararasıcılık çağında güç siyaseti yabancı diller ve kültürler hakkında bilgili olmayı gerektirmekteydi. Müfredat matematiği ve müziği de içermekteydi; icra yeteneği yoksa bile öğrencinin sözlü ve enstrümantal müziği takdir edebilir hale gelmesi toplumun kibar zümresinin bir parçası olabilmesi için gerekliydi. Sınıf arkadaşları için olmasa da geleceğin kralı için askeri stratejinin sağlam kavranması da önemliydi. Geleceğin II. Amenhotep'i kuşkusuz edebiyat, matematik ve müzik papirüslerinin yanı sıra –muhtemelen babasının Megiddo Savaşı'ndaki büyük zaferi de dahil olmak üzere– klasik muharebelerin açıklamalarını da okumuş olmalıdır.

Zinde ve Sağlıklı

Bir kraldan savaşta askerlerine liderlik etmesi ve düşman karşısında cesaret göstermesi beklenen XVIII. Sülale döneminin erkek dünyasında, bedeni eğitmek zihni eğitmek kadar önemliydi. Güç isteyen fiziksel meşgaleler geleceğin liderlerinin eğitiminde özellikle önemli bir rol oynadı. Gücü, dayanaklılığı ve takım ruhunu geliştirmek için tasarlanmış koşma, atlama, yüzme, kürek çekme, güreş haftalık rutinin parçasıydılar. Sennefer ve Kenamun zihinsel bir yaşamı tercih etmiş olabilirlerse de, fiziksel maceralar her iki erkeğin biyografilerinden bariz biçimde ortadan kaybolsalar da, kraliyet ailesinden okul arkadaşları, geleceğin II. Amenhotep'i zamanını eğitim alanında geçirmekten hoşlanmaktaydı. Yaşıtlarının çoğundan daha uzun ve güçlü olan II. Amenhotep spordan

zevk almakta ve kürekçi ve koşucu olarak büyük bir yetenek geliştirmekteydi. Bununla birlikte okçuluğun onun için özel bir çekiciliği vardı. Tjeni'deki kraliyet sarayında kalırken, yerel vali Min'den dersler aldı. Min'in mezarına sevgiyle kaydedilen yaşamının en gurur verici anı, genç prense "yayını kulaklarına çek"[106] öğüdünü vererek ona amacında rehberlik etmesiydi.

Bakır hedefe oklar atan II. Amenhotep (*Toby Wilkinson*)

Onlu yaşlarına geldiğinde, "aklı başında hoş bir genç"[107] olan Amenhotep öyle usta bir okçu haline geldi ki bir savaş arabasına takılı olmasına rağmen sert bir bakır hedefi okla vurabiliyordu. (Amenhotep'in yay ve ok konusunda özel bir yeteneğe sahip olduğuna ilişkin bol kanıt bulunmasaydı kralın gücünü ve yeteneğini sergileyen bu meşhur eylemden haklı olarak kuşku duyabilirdik.) Değer verdiği eşyalarının arasında zengin biçimde süslenmiş, ağaç ve boynuz bileşimi, kendi türünün en iyisi olan bir yay vardı. Amenhotep'in hükümdarlık döneminin anıtlarında okçuluktan diğer faaliyetlerden daha sık bahsedilir ve resmedilir. Önemli bir etkinlikte

üstün yeteneğini kanıtlamaya hevesli olan Amenhotep "Bu hedefi Kral Hazretlerinin oku denli derinlemesine delen bu şeylere (ödül olarak) sahip olacak"[108] diyerek maiyetindekilere bir okçuluk müsabakasında onunla boy ölçüştürmeleri için meydan okur. Kutsal kabul edilen bir kral ile onun ölümlü maiyeti arasındaki bir spor müsabakasının bu eşsiz örneği, Amenhotep'in rekabetçi karakterine ilişkin canlı bir içgörü sağlamaktadır. Amenhotep'in maceraları, "sporcu kral" motifinin Yeni Krallık döneminin kraliyet ideolojinde temel bir öğe olarak teşkil edilmesine yardım etti.

Amenhotep'in bir başka gözde uğraşısı binicilikti. Hyksos işgalinden önce Nil Vadisi'nde bilinmeyen atlar, XVIII. Sülale döneminin başlarında Mısır yönetici sınıfı tarafından çabucak benimsendiler. Savaşçı firavunlar çağında eyer üstünde ve savaş arabasında at sürebilmek çok önemli askeri becerilerdi. Olağanüstü spor yeteneğiyle uyumlu olarak Amenhotep erken yaşlarından itibaren atlara özel bir yakınlık gösterdi:

> Daha genç bir prens iken, atlarını sevdi ve onlardan zevk aldı. Onları evcilleştirirken ve doğalarını anlarken iradeli, denetim altına alırken ve huylarını öğrenirken becerikliydi.[109]

Kraliyet ahırlarındaki atlardan bazılarının bakımını üstlenmesi istendiğinde sonuç ortadaydı: "Atları benzersiz yetiştirdi."[110]

Amenhotep kral olduğunda yalnızca olağan üstü fiziksel yeteneğini değil, aynı zamanda askeri hükümdar kimliğini de vurguladı. Amenhotep büyük savaşçı firavun babasının değerli bir varisi ve ardılı olduğunu ispatlamakta kararlıydı. III. Tutmosis'in ayak izlerini takip ederek, Yakın Doğu'ya düzenlenen iki büyük sefere liderlik etti. Birincisinin amacı hizaya getirilmemiş çeşitli reislerin sadakatini sağlayarak ve Takhsy'deki bir ayaklanmayı bastırarak Mısır'ın imparatorluk mülklerini genişletmek ve sağlamlaştırmaktı. Talih-

siz isyancıların yakın tarihten öğrenmiş olmaları gerekliydi: Mısır böylesine önemli bir sahnede arka planda kalamazdı. Amenhotep'in ordusu düşman karşısında kolaylıkla üstünlük sağladı ve isyanın elebaşlarını kestirilebileceği gibi korkunç bir kader beklemekteydi. Takhsy'nin yenilen reisleri bir araya toplanıp kraliyet sancak gemisinin direklerinde baş aşağı asılı olarak Mısır'a götürüldüler. Teb'e varıldığında son bir aşağılamayla isyancılardan altısı Mısır tanrılarına bir sungu ve olası isyancılara bir uyarı olarak İpetsut'un duvarlarına asıldılar. Yedinci reisin bedeni Mısır imparatorluğunun en güneydeki ileri karakolu, Yukarı Nübye'deki Napata yolu boyunca aynı biçimde sergilenmek üzere taşındı. Beden çöl güneşinin altında çürüyerek ve kokarak sallanırken yerel halka ayaklanmanın bedelini sert ve acımasız bir biçimde hatırlatma işlevi gördü.

II. Amenhotep'in ilk Asya seferi yalnızca siyasi ve propaganda amaçlarına ulaşmakla kalmadı. İktisadi bakımdan da son derece başarılıydı, Mısır'ın zenginliğine büyük katkıda bulundu. Takhsy ve komşu topraklardan getirilen ganimet yaklaşık üç çeyrek ton altın, şaşırtıcı elli dört ton gümüş, 210 at, 300 savaş arabası, 550 düşman süvarisi, 21.000 kişiyi bulan aileleri de dahil olmak üzere yaklaşık 90.000 savaş esirinden oluşmaktaydı. Mittani Krallığı'nın, Hititler ve Babillilerle birlikte barış istemiş ve Mısır'la diplomatik ilişkiler kurmuş olmasına şaşmamak gerek; böyle kararlı bir rakibe karşı zafer olanaksızdı.

Amenhotep'in iki yıl sonraki ikinci seferi, daha yakın olan Filistin'i hedef aldıysa da, bu kez Megiddo'nun yakınındaki bir kentin isyancı lideri olmak üzere aynı biçimde özel bir düşmana yönelikti. Amenhotep'in babasının böylesine zor ele geçirdiği bir bölgeyi bir nesil içerisinde Mısır denetiminden çıkmasına izin vermesi mümkün değildi. "Kaka adlı reis götürüldü ve karısı, çocukları ve ona bağlı olanların hepsi aynı şekilde götürüldü."[111] Onların nihai kaderleri yazılı olmasa

da, rahatlıkla bekleneceği üzere hoş olmadığı varsayılabilir. Amenhotep Mısır'a zaferle dönmeden önce son bir intikam hareketi olarak ordusuna kasabanın bütün halkını kılıçtan geçirmesini emretti: "Arzusu bütün tepe ülkelerinde tatmin oldu, bütün ülkeler sandaletlerinin altında."[112]

Amenhotep'in hükümdarlık döneminin geri kalanında daha başka askeri sefer düzenlemesine gerek duyulmayacaktı. Barış ve refah seferlerin yerine, yurt içindeki inşaat projelerinin önünün açılmasına öncülük etti. Ünü yabancı ülkelerde yerleşiklik kazanan Amenhotep için artık ölümsüz anısını kendi halkı arasında sağlama almanın zamanı gelmişti.

Gündoğumuna doğru

Memfis'in batısındaki Gize yaylasının, II. Amenhotep'in gönlünde özel bir yeri vardı, çünkü burası ilk defa ok attığı ve ata bindiği yerdi. O an bin yaşında olan Büyük Sfenks'in yanında uzanan eğitim alanı kraliyet spor faaliyetlerinin gözde yeriydi. Bir gün Amenhotep büyük nekropolün çevresinde atını eşkin sürerken, uzak eski çağlardan uzak ataları Hufu'nun ve Kefren'in piramitlerine hayran kaldı. Piramitlerin büyüklüğünden, görkemli ve saf çağından ilham alan kral gelecek nesiller için kendi başarılarını Büyük Sfenks'in pençeleri arasına dikilecek harika bir dikilitaşa kaydetmeye karar verdi. Kralın alışıldık yüce duyguları ile spor alanındaki başarılarının özel ayrıntılarını birlikte sunan dikilitaş onun karakteri hakkında pek çok şeyi açıklıyor. Gize nekropolünün bekçisine bir başka saygı jestiyle, Amenhotep güneş tanrı Horemakhet, "ufuktaki Horus" olarak taptığı Sfenks'in yanına bir tapınak inşa ettirdi. Tapınak kısa süre içerisinde Amenhotep'in oğlu ve varisi IV. Tutmosis dahil olmak üzere kraliyet ailesinin üyelerinin dini faaliyetlerinin odağı haline geldi.

Aslında, Tutmosis, Sfenks'e saygı göstermekte bir adım daha ileri gitti. Konumunu tanrının kayrasına bağlayarak Horemakhet'in kendisinin kişisel hamisi olduğunu iddia etti.

Babasınınkinin hemen yakınına dikilmiş olan Tutmosis'in büyük dikilitaşı, daha bir prensken rüyasında Horemakhet'in Sfenks'in üzerindeki kumları temizlerse ona krallığın sözünü vererek onunla nasıl konuştuğunu anlatır. Horus'un tahtına güvenle çıkan Tutmosis, anıtı yüzyılların kumlarından çıkararak ve ileride kayan kum tepelerinin üstünü örtmesini engellemek için bir çevre duvarı inşa ederek verdiği sözü tuttu. Bu, Tutmosis'in yazıtının devlet tanrısı Amon-Ra'yı hiç anmayıp (babasının dikilitaşıyla tam karşıtlık içinde) onun yerine Horemarhet üzerinde yoğunlaştığını anlatmaktadır. Sfenks'in kutsadığı kralın hükümdarlığı altında, kuzey, güneş tanrısı kralın meşruluğunun birinci kefili olarak onurlandırıldı. Hatta Kral Amon-Ra'nın evi İpetsut'da bile güneş tanrıyla yakın ilişkisini vurgulayarak kendisini yarı insan, yarı göksel şahin olarak resmetti. Böylesine dikkatli seçilmiş bir betimlemeyle, Tutmosis atalarına çok iyi hizmet etmiş olan askeri hükümdar görüntüsünden vazgeçerek makamının kutsal, güneşle bağlantılı boyutunu vurgulamaya çalıştı.

IV. Tutmosis hükümdarlığını yurtdışı seferleri yerine tamamen içişleri üzerinde yoğunlaştırarak Mittani'yle barışın meyvelerinden yararlandı. Aynı şekilde siyasetin ana aygıtı olarak diplomasi denizaşırı askeri faaliyetin yerini aldı. "Kralın Kuşili Oğlu" Mısır-denetimindeki bütün ülkelerin Genel Valisi olarak atanarak Nübye yönetimi ıslah edildi. İmparatorluğunun kuzey kısmına özel önem veren IV. Tutmosis bir Mittani prensesini eş alarak Mittani'yle anlaşmasını sağlamlaştırdı. Yalnızca iki nesil önce ataları ve adaşı III. Tutmosis, Mittani'yle Yakın Doğu'da üstünlük için savaşmışlardı. Artık eski hasımlar evlilikle birleşmişlerdi. Huzurlu bir ortamın teşkil edilmesi sayesinde büyük devletler arasında ticaret bir kere daha arttı; lüks mal kervanları Doğu Akdeniz, Filistin, Suriye ve Mezopotamya boyunca karadan ve denizden seyahat ettiler. Neredeyse sonu gelmez altın tedariki sayesinde (her hükümdarın gözde eşyası) Mısır maden varlığını metal-

lerle, kerestelik ağaçlarla, değerli taşlarla ve kraliyetin arzuladığı başka şeylerle değiş tokuş ederek ticaretteki bu artıştan daha çok yararlandı. Mittani'yle anlaşmadan gelen bir başka "barış payı", Mısır'ın ve Nübye'nin dört bir yanındaki yeni inşaat projeleri atağıydı. Kralın güneş simgeciliğine düşkünlüğü kraliyet ideolojisindeki yeni bir yönelimi önceden haber vererek her anıtta kendisini bol bol gösterdi.

Sınırları güven altında, komşularıyla barış içinde olan ülke ve monarşi daha önce olmadığı kadar göz kamaştırıcıydı: Sahne krallığın Büyük Piramit günlerini aratmayacak ölçüde abartılması için hazırdı.

13
Altın Çağ

Adını yurtdışına yaymak

Bütün Mısır krallarının kendilerini tanıtan ve görevleriyle uygun olan bir hikâyeleri vardı. XVIII. Sülale'nin dokuzuncu hükümdarı III. Amenhotep (1390-1353) için, monarşinin abartılı tutkularını dizginlemek özellikle zor olmuş olmalıdır. Fatihlerin soyundan gelen ve güneşin kutsadığı tahtın varisi olan Amenhotep, babası IV. Tutmosis'den miras aldığı benzeri görülmemiş zenginlikte ve alışılmadık biçimde istikrarlı bir ülkeye ilaveten iyi bir kadere sahipti. Diğer büyük devletler, Babil, Asur ve Mittani ile barışçı ilişkiler kurulup bunlar güçlendirilmişti; hatta saldırganlıklarıyla ünlü olan Hititler bile en azından bir süreliğine Mısır Barışı'na uymaya hazırdılar. Yaklaşık kırk yıl süren hükümdarlık döneminde III. Amenhotep, bütün hanedanın Batı Asya'ya askeri sefer düzenlemeyen tek hükümdarı olma nadir ayrıcalığına sahip olacaktı. Onun hükümdarlık döneminin belirgin özelliği, seferler yerine barış zamanı sanatlarının yükselişi ve bir kişi kültünün halk yığınlarına şaşırtıcı yoğunlukta tanıtılması oldu.

Amenhotep erkenden yola koyuldu. Tahta çıktığında bir çocuk olan Amenhotep kraliyetin ününün tadına ancak tahtta geçirdiği iki yıldan sonra 1389'da varabildi. Kral Memfis'in batısındaki Shetep'de (bugünkü Natrun Vadisi) bir vahşi boğa avına katıldı. Bu av, muhtemelen kendiliğinden gelişen bir etkinlik değil, daha çok planlanmış bir etkinlikti. Saray etkinliği haber vermek için çok sayıda cilalanmış bokböceği

dağıttı (bu, anı niteliğindeki madeni paranın eski Mısır'daki karşılığıydı). Mısır'ın ve fethettiği bölgelerin dört bir yanına dağıtılan bu sikkeler, genç kralın başarılarını çağdaşlarına ilan etmeye ve gelecek kuşaklar için kayda almaya yaradılar.

> Kral Hazretlerinin başına mükemmel bir şey geldi. Birisi gelerek Kral Hazretlerine "Shetep bölgesinde, çölde vahşi boğalar var" dedi. Kral Hazretleri nehir aşağı yelken açtı ... hızla yol alarak, sabahleyin sağ salim Shetep bölgesine vardı. Kral Hazretleri arkasında bütün ordusuyla savaş arabasında ortaya çıktı...
> Sonra Kral Hazretleri bu vahşi boğaların etrafını çevirmek için bir hendek kazılmasını emretti ve vahşi boğaların üzerine gitti. Oradaki vahşi boğa sayısı: 170. Kralın bu [ilk] gün avladığı vahşi boğa sayısı: 56.
> Kral Hazretleri atlarını dinlendirmek için dört gün bekledi. Kral Hazretleri [yeniden] savaş arabasında belirdi. Avda öldürdüğü vahşi boğaların sayısı: 40. [Öldürülen] vahşi boğaların toplam sayısı: 96.[113]

Anlatım tekrarlarla doludur. Etrafı kaçmalarını olanaksız kılan bir hendekle çevrilmiş bir boğa sürüsünü katletmek, avcı her ne kadar ergenliğe henüz adım atmış genç bir kral bile olsa, arkasında bir ordu olduktan sonra, kesinlikle zor bir görev değildi. Ama bu, bir bütün olarak hükümdarlık için bir model oluşturdu. Amenhotep krallığın başlıca, en eski ödevini yerine getiriyordu: Bütün aldatıcı görünüşleri içindeki kaosu bozguna uğratarak düzeni muhafaza etmek. Hükümdarlığının onuncu yılında dağıtılan bir başka anı bokböceğinde kralın tahttaki ilk on yılında öldürdüğü toplam aslan sayısı (tam olarak 110) yazılıdır.

Ama Amenhotep'in erkekliğini ispatlamak için gençliğe özgü avcılık sporunun tercih edilmesinin ardından, yetişkin-

liğe adım atmasıyla birlikte kral yön değiştirmiş gibi görünüyor. Bir yıl sonrasının tarihini taşıyan bir başka özel bokböceği, bir avı değil, ama inşaat projesini, Kralın Büyük Eşi Tiye için bir göl kazılmasını kutlamak amacıyla dağıtılmıştır. Burası yalnızca dekoratif bir gölet değil, yaklaşık 1600 metre boyunda ve 400 metre eninde, kürek çekmeye müsait bir göldür. Gölün resmi açılışını yapmak için kral kehanet edercesine *Göz Kamaştırıcı Göz* adı konmuş bir filikayla gereken şekilde gölde aşağı yukarı kürek çekti. Hem projenin doğasında hem de açılış tarzında, Amenhotep gerçek tutkusunu buldu. Bundan sonra tüm saltanatı süresince ülkede işçilerin kazma, çekiç ve keski sesleri yankılanacaktı. III. Amenhotep, "benzeri İki Ülke'nin doğduğu günlerden beri var olmamış"[114] mimarlık fantezilerini hayata geçirerek, krallığın 1500 yıl önceki kuruluşundan buyana Mısır'ın gördüğü en büyük kraliyet inşacısı olacaktı. III. Amenhotep'in arzularını tatmin etmesinin bir başka boyutunda, aynı anıtlar hepsi kralın şahsına odaklanan gösterişli festivallere ve eşsiz törenlere ev sahipliği yapacaktı.

Mısır'ın en büyük kireçtaşı ocaklarından iki tanesindeki yazıtlar, inşaatların III. Amenhotep'in hükümdarlığının en başından itibaren zaten başlamış olduğunu gösteriyor. Bu taşocaklarının yeniden açılması Amenhotep'in kayda geçen ilk faaliyetidir. İnşaatların hızı Amenhotep'in tahttaki ikinci ve üçüncü on yılı boyunca ivme kazanıp en sonunda doruk noktasına ulaştı. Delta'dan Nübye'ye değin, ülkede Amenhotep'in izini bırakmadığı tapınak nadirdi. Sakkara'da yaratıcı tanrı Ptah'ın cisimleşmesi olduğuna inanılan kutsal boğa Apis için ilk mezar ibadethaneyi ve mezarı sipariş etti. Abu Adası'nda bir başka yaratıcı tanrı Khnum'a adanmış yeni bir mabedin inşaatına nezaret etti.

Kralın eli açıklığından en çok yararlanan mükemmel yaratıcı güneş tanrısı Ra'ydı. Amenhotep ve onun tanrıbilimci-

leri, güneş inançlarıyla bağlantılarını vurgulamak için bütün ulusal kültleri ustalıkla düşünülmüş bir program içerisinde sistemli biçimde yeniden yorumladılar.

Bunun için Khmun'daki Thot tapınağına Thot için kutsal olan ve aynı zamanda şafak vakti çığlık atma alışkanlıkları nedeniyle güneş tanrısının habercileri olarak büyük saygı gören babunların devasa heykellerini eklediler. Teb yakınındaki Sumenu'da (bugünkü el-Rizeikat) yerel timsah tanrı Sobek melez tanrı Sobek-Ra olarak yeniden adlandırıldı ve anıtsal heykellerle donatılmış yepyeni bir tapınakla onurlandırıldı. Amenhotep inşaata giriştiği her yerde "Ra'nın varisi" ve "Ra'nın seçtiği kişi" gibi unvanlar kullanarak kendisi ile güneş tanrısı arasında ilişki kurmaya özen gösterdi. Bunun nedeni kralın bütün dışavurumlarında, güneş enerjisinin vücut bulması olarak görülmek istemesiydi. Kral, yaşamı yaratan ve sürdüren, bereketi ve bolluğu getiren, gönlü alındığında yaratılmış düzeni korumak için gaddarlığını Mısır'ın düşmanlarına yönelten "Ra'nın acımasız gözü" idi. Sofistike tanrıbilim kutsal krallığın hizmetinde daha önce hiç görülmeyen bir biçimde kullanılmaya başlamıştı.

Bir bölge, Amenhotep'in inşaat programının enerjisini diğerlerinden daha fazla hissetti. Kral, tahta çıktığında "Teb hükümdarı" unvanını almış ve bu unvanını sözcüklerle olduğu denli eylemlerle de temellendirmeye girişmişti. XVIII. Sülale'nin başlangıcından itibaren zaten kraliyet inşaat projelerinin merkezi olan Amon-Ra'nın kenti, Amenhotep'in hükümdarlığı sırasında nehrin iki tarafına dikilen büyük tapınak giriş kapılarıyla Homeros'un efsanevi "Yüz Kapılı Teb"ine dönüştürüldü. Amenhotep Amon kültünün merkez üssü olan İpetsut'da bütün komplekse yeni bir anıtsal giriş inşa edilmesini ve ayrıca tapınağın tanrıça Mut tapınağına giden güney yoluna bir başka giriş kapısı eklenmesini emretti. Burada kral yapıları "Ra'nın ateşli gözleriyle" ilişkilendirilen dişi aslan tanrı Sekhmet'in yedi yüzden fazla heykelinin (her

bir yıl için iki tane) de aralarında bulunduğu pek çok heykel sıralarıyla süsleyip donattı. Amenhotep, İpetsut kompleksinin kuzey kısmında yer alan daha eski Montu (Amon ile Mut'un oğlu) tapınağının yeniden inşa edilmesine, doğruluk ve adalet tanrıçası Maat'a yeni bir tapınak yapılmasına nezaret etti. Var olan büyük yapılar çok sayıdaki heykellerle daha da zenginleştirildi. Aslında günümüze daha önceki Mısır krallarınınkinden daha fazla sayıda III. Amenhotep heykelinin ulaşması onun hükümdarlığı boyunca kraliyet atölyelerinin ne denli hummalı çalıştığının bir göstergesidir.

Bununla beraber Amenhotep'in İpetsut'daki inşaatları, Teb'deki büyük projesiyle, Nil'in batı kıyısındaki mezar tapınağıyla karşılaştırıldığında küçük bir gösteriydi. Hükümdarlığının başında başlayan ve izleyen inşa aşamalarında boyutları adamakıllı büyüyen tapınak, eski Mısır tarihinin en büyük kraliyet tapınağı olmaya yazgılıydı. Bugün sütunlarının temeli dışında geriye çok şey az kaldıysa da –böylesine büyük bir anıt daha sonraki krallar için baştan çıkarıcı bir inşaat malzemesi kaynağıydı– kendi zamanında İpetsut'daki büyük Amon-Ra tapınağını bile gölgede bıraktı. 38 hektarlık bir alanı kaplayan, devasa heykellerle dolu kompleks, boyut ve görkem bakımından eşsizdi. III. Amenhotep'in 8 metre yüksekliğindeki tanrı Osiris formundaki heykeli, avlunun sütunları arasında durmaktaydı. Tapınağın bir başka kısmına 10 metre yüksekliğiyle Mısır'da o zamana kadar yontulmuş en büyük ikili figür olan kral ile Büyük Eşi Tiye'nin oturan heykel çifti egemendi. Tapınağın kuzey giriş kapısının yanında kralın granitten yontulmuş bir çift yürüyen kral figürü vardı. Tören yollarına çok büyük sfenksler ve çakallar dizilmişti. Tören yolları tapınağın kendi anıtsal giriş kapıları olan üç muazzam avluya bağlanmaktaydı. Bu avluları kralın daha da büyük oturan heykelleri korumaktaydı. Amenhotep'in annesinin, karısının ve kızının küçük heykellerinin eşlik ettiği en güneydeki heykel çifti 18 metreyi aşan yüksekliğiyle

halen ayaktadır ve kilometrelerce uzaktan görülebilmektedir. (Bugün bu heykeller Memnon'un Dev Heykelleri diye bilinmektedir). Büyüklükleriyle Batı Teb'deki her erkeği, kadını ve çocuğu etkileri altına almalarından ötürü bu heykellerin "Hükümdarların Hükümdarı" olan kralın yaşayan görüntüleri olarak kendi başlarına tanrılar olduklarının düşünülmesine yol açtı. Amenhotep'in ezici yetkesini aktaran bu heykeller kesinlikle her bakanda saygı ve korku karışımı bir duygu uyandırmış olmalıdır.

Amenhotep'in dev heykelleri, daha incelikli bir başka mesaj da iletti: her yıl Nil taşkınlarında aylarca kısmen su altında kalan heykeller, sular çekildiğinde Amenhotep'in mezar tapınağı "milyonlarca yılın konağı"nın başlıca amacı olan gençleşmeyi vurgulayarak ortaya çıkarlardı; onlar yeniden doğuşun simgeleriydi. Benzer bir şekilde, tapınağın avlularına dikilen tanrı heykellerinin birçoğu siyah rengi yeniden doğumun simgesi olan granodiyoritten yontulmuşlardı. Öte yandan Amenhotep'in heykelleri daha çok kralın güneş tanrısıyla yakın ilişkisini vurgulayan güneş renklerindeki kırmızı granitten ve altın renkli kuvarsitten yontuldular. İkiz kardeş olan yaratım ve yeniden doğuş temaları, devasa kompleksin her köşesinden kralı kozmosun merkezi ilan ederek yankılanıyordu.

Amenhotep'in krallık kariyeri o zamana dek krallık kurumunu ve onu o an elinde tutan kişiyi yücelten bir propagandayla meşgul olmuştu. Daha fazlası da gelecekti.

Diplomatik ilişkiler

Hükümdarların hükümdarı Teb'de, monarşiyi ve kendisini yeni doruklara çıkarmakla meşgulken, temsilcileri onun ününün ve zenginliğinin her yerde kabul edilmesini sağladılar. Yakın Doğu ve Doğu Akdeniz boyunca dolaşan Amenhotep'in elçileri antlaşmalar imzalayarak ve efendilerinin imparatorluk tutkularını yaşatabilmesi için avantajlı ti-

caret anlaşmaları yaparak Mısır'ın şeref mevkisinde varlığını sürdürmesini güvence altına aldılar. Amenhotep'in dış politikasının dikkate değer bir boyutu, mezar tapınağındaki heykel altlıklarına yazılmış bir dizi yer adı tarafından ortaya konulmaktadır. Hiyeroglifik yazı sistemi yabancı kelimelerin üstesinden gelmek için mücadele etmiştir; bu nedenle, çarpıtılmış işaret kombinasyonları ilk bakışta anlaşılmaz gibi görünür: *i-am-ny-sha, ka-t-u-na-y, ka-in-yu-sh, m-u-k-i-n-u.* Daha ayrıntılı bir çözümlemede, bunların MÖ on dördüncü yüzyıl Yunan dünyasındaki en önemli yerlerin kapsamlı bir listesi olduğu ortaya çıktı: Amnisos, Kydonia, Knossos, Miken. Listelenen yerler arasında Phaistos ve Lyktos, Nauplion ve Boeotia'daki Thebes, Kythera Adası ve hatta muhtemelen Homeros'un Troya'sı. Yer adlarının sıralanışı III. Amenhotep'in Minos ve Miken dünyalarının önde gelen kent devletlerine gönderdiği diplomatik bir heyetin seyahat programını akla getirmektedir. Amenhotep'in bu yerlerle ilgilenmesinin özel bir nedeni de vardı: Miken ticaret ağları Mısır'a cam yapım sanayinde koyu mavi renk verici olarak kullanılan değerli kobalt malzemesini sağlarken, şeffaf ve beyaz cam yapmakta kullanılan kurşun Miken'in içlerinde kalan Yunanistan'ın Laurion Yarımadası'ndan gelmekteydi. Mısır'ın içgüdüsel yabancı düşmanlığına rağmen, uzak Ege'de yeni ortaya çıkan iktisadi güç göz ardı edilemezdi.

Anavatana yaklaştıkça, diplomasi Mısır'ın Yakın Doğu'daki imparatorluk fetihlerini korumasının temel aracı haline gelir. MS 1887'de yapılan dikkate değer bir keşif, Mısır'ın vasalları ve dönemin büyük ülkeleriyle ilişkilerini bütün sertliği içinde gözler önüne serdi. Amarna Mektupları diye adlandırılan bu keşif, "Firavun Yazışma Ofisi" (eski Mısır'ın dışişleri bakanlığı sekreterliği) kalıntıları arasında bulunan resmi bir yazışma arşividir. Günümüze ulaşan 380 adet belge, pişirilmiş kil tablet biçimdedir. Mezopotamya'nın çivi yazısıyla ve Tunç Çağı Babil diplomasi diliyle yazılmışlardır. Birçoğu

III. Amenhotep'in hükümdarlık dönemi sonları tarihlidir ve Mısır firavununa, ona gereken saygıyı göstererek "güneşim, efendim" diye hitap eden vasal prensler tarafından gönderilmişlerdir. Merkezin atadığı bürokratların kraliyet yetkesini Mısır sınırları boyunca dayattıkları fethedilen Nübye'den farklı olarak Mısır'ın Yakın Doğu'daki tabi eyaletlerine yönetim örgütlerini ve yerel yöneticilerini korumaları için izin verilmiş ve bunların firavuna sadık kalmaya ve yıllık haraçlarını zamanında vermeye yemin etmeleri temin edilmişti. Yabancı bir ülkenin tebaası olmayı epey onur kırıcı bulan ve buna kızan vasallar, zamanlarının çoğunu Mısır'ın diğer büyük devletlerle, özellikle de Mittanilerle ve Hititlerle arasını açmak için plan üstüne plan yapmakla geçiriyormuş gibi görünmekteydiler.

Amarna Mektupları sert rekabetlerin ve çeşitli kent devletleri arasında hemen hemen sürekli patlak veren küçük ölçekli çatışmaların söz konusu olduğu oldukça istikrarsız bir durum ortaya koymaktadır. Filistin'deki en baş belası vasal prensler arasında Gezerli Milkilu, Megiddolu Biridiya ve Kudüslü Abdi-Heba vardı. Genelde Mısır, iktisadi çıkarlarının tehdit edildiği zamanların haricinde bu tür yerel sürtüşmelerin dışında durma yanlısıydı. Ne var ki daha kuzeyde sorunlar çok daha ciddiydi, çünkü bunların Mısır ile Hititler arasındaki güç dengesini bozma potansiyeli vardı. Amarna Mektupları'nın dörtte birini tek bir vasaldan, kenti Mısır'la bin yılı aşkın bir süredir özel bir ilişki içinde olan Kubnalı Rib-Adda'dan gelen mesajlar oluşturuyordu. Rib-Adda komşu Amurru devletinden ve onun hırslı hükümdarı Abdi-Ashirta'dan giderek daha fazla kuşkulanıyordu. Rid-Adda'nın korkuları iyi gerekçelere dayanmaktaydı. Başıboş bırakılan Amurru, Mısır garnizon kenti ve idari başkenti Sumur'u (bugünkü el-Hamidiye) işgal etmek için harekete geçti ve gerçekten Kubna'yı kuşattı. Bu kargaşa Hititlere müdahale etmek için bekledikleri bahaneyi sağladı ve Amurru Mısır'ın denetiminden çıktı. Bu, küçük an-

laşmazlıkların nasıl hızla Mısır'a zarar verebileceğine ilişkin yararlı bir dersti.

III. Tutmosis'in ya da II. Amenhotep'in tereddüt etmeksizin askeri müdahalede bulunacağı yerde III. Amenhotep tamamen farklı bir siyaset izledi. III. Amenhotep'in başlıca amacı denizaşırı mülklerini iktisadi bakımdan sömürmek ve onları Mısır ordusunun asgari sorumluluk üstlendiği bir siyasetle denetim altında tutmaktı. Bu amaç doğrultusunda, garnizonlar kıyı boyunca en önemli limanlara –Gazze, Yaffa, Ullaza ve Sumur– ve Jezreel Vadisi'nin doğu ucundaki Ben Shan ile Beka Vadisi'ndeki Kumidi olmak üzere iç kısımda iki stratejik konuma yerleştirildiler. Kıyıdaki müstahkem tahıl depoları askeri faaliyet durumunda tedarik merkezleri olarak kullanılabilirdi. Mısır idari merkezi Gazze'deki, Kumidi'deki ve Sumur'daki daimi valilerle birlikte sömürge yönetimi ağını teşkil etti. Genelde bu ağın oldukça etkili olduğu görüldü ve vasal prenslerin sadakati Mısır kraliyet atölyelerinden kıymetli biblolardan oluşan düzenli hediyelerle daha da sağlamlaştırıldı. (Britanya'nın Hintli prenslere imparatorluk şövalyelikleri vermesi bunun eğitici, modern bir koşutudur.)

Bununla birlikte, sıra diğer büyük devletlerle dostane ilişkileri korumaya geldiğinde, bu süs eşyalarından daha fazlasını gerektirdi. Tebaasının gözünde firavun evrenin efendisi olabilirdi, ama gerçekte o dünya sahnesini diğer altı Yakın Doğulu liderle paylaşmak zorundaydı. Mezopotamya'da Babil (Güney Irak), Asur (Yukarı Dicle Vadisi) ve Mittani (Kuzey Irak ve Kuzey Suriye) kralları, Anadolu'da Hitit ve Arzava (Kuzeybatı Türkiye) kralları ve Kuzey Akdeniz'de Alashiya (Kıbrıs) hükümdarı vardı. Bu seçkinler kulübünün üyeleri birbirlerine "kardeş" diye seslenseler de kendi bildiklerini okuyamadıklarında hoşnutsuzluklarını ya da aksiliklerini sergilemekten geri durmamaktaydılar. Amarna Mektupları arasında yer alan, büyük devletlerden III. Amenhotep'e gönderilen üç düzine kadar resmi mektup, çoğunlukla ola-

ğan diplomatik inceliklere ilişkindirler: karşılıklı kutlamalar, kibarlıkla kralın halini hatırını sormalar ve hediye takdimleri. Mittani Kralı Tushratta'dan bir mektubun başlangıcı mektupların genel havasını vermektedir:

Benim için her şey yolunda. Senin için ... hanen için, eşlerin, oğulların, soyluların, savaşçıların, atların, savaş arabaların için her şeyin yolunda olmasını ve ülkende her şeyin yolunda olmasını dilerim.[115]

Ama Mısır'ın dillere destan zenginliğini yansıtan bir başka ortak tema vardır. Yine Tushratta bunu çok iyi özetliyor:

Kardeşim bana çok miktarda işlenmemiş altın gönderecek ... babama gönderdiğinden çok daha fazla altın. Kardeşimin ülkesinde altın toz denli çok.[116]

Altın, diplomatik değiş tokuşta tercih edilen değerdi ve Mısır'ın Nübye madenlerinden bol altın tedarik etmesi ona büyük ülkeler arasında benzersiz bir nüfuz sağlamaktaydı. Nübye'nin altın madeni bölgesinin halkının III. Amenhotep'in hükümdarlığının otuzuncu yılındaki isyanının vahşice bastırıldığı neredeyse kesindir. Altın olmadan, Mısır hiçbir şeydi.

III. Amenhotep düzenli biçimde gönderdiği altınların karşılığında dostu liderlerden en yüksek ödülü almaya çalıştı: kızlarını diplomatik gelinler olarak aldı. Genç kral hükümdarlık döneminin başlarında bir Mittani prensesini kendisiyle evlenmeye ikna etmişti ve 1381 tarihli bir anı bokböceğinde Prenses Gilukhepa'nın maiyetinde 317 kadın hizmetkârla birlikte gelişi uygun, kısa ve özlü bir biçimde "harikalar"[117] diye betimlenmiştir. Yirmi beş yıl sonra firavun hem yeni Mittani kralıyla dostluğunu sağlamlaştırmak hem de aynı zamanda tahmin edilebileceği gibi Gilukhepa tazeliğini yitirdiği için bir başka Mittani prensesini haremine almaya çalıştı. Birçok karşılıklı hediye alışverişinin eşlik ettiği ikinci diplomatik

evlilik görüşmeleri hassas ve ayrıntılıydı. En sonunda Kral Tushratta kızı Tadukhepa'yı 270 kadın ve 30 erkekten oluşan uygun bir maiyetle birlikte yolladı ve muazzam drahoma 6 kilosu Amenhotep'in kendisine kişisel hediye olmak üzere 20 kilo altın içermekteydi.[118] Zaten altının bol bulunduğu Mısır'a altın vermenin anlamsız olduğu düşünülebilir, ama firavun bu hareketten etkilenmiş ve *dostluk antlaşması* gerektiği gibi güvence altına alınmıştı.

Babilliler daha dişli pazarlık yaptılar. Amenhotep hükümdarlığının ilk yıllarında bir Babil prensesini gelin olarak zaten almıştı, ama aynı oyunu yeni Babil Kralı Kadashman-Enlil'le oynamaya kalktığında beklenmedik bir direnişle karşılaştı. Kadashman-Enlil, on yıldan daha uzun bir süre önce Amenhotep'in haremine girdiğinden beri hiç kimsenin kız kardeşini görmediğinden şikâyet etti ve kızlarından birini aynı kadere mahkûm etmekte gönülsüzdü. Üstüne üstlük Kadashman-Enlil, Amenhotep'in en son "büyük festival"ine davet edilmemişti. Dahası yabancı gelinlere belirli bir amaç için doğmuşlar gibi muamele edildiğinden kuşkulanıyordu:

> Komşu krallarla evlenen kızlarım, habercilerim oraya gittiklerinde onlarla konuşur, bana bir kutlama hediyesi yollarlar. Ama sizinle olan kızım yoksul.[119]

Kadashman-Enlil'nin son bir aşağılama olarak kendisinin de bir Mısır prensesiyle evleneceği bir ikili anlaşma talep etmesi, yanlış anlamaya meydan verilmeden reddedildi. Amenhotep mağrurca bir Mısır kralının kızının hiçbir zaman bir yabancıyla evlenmediği ve kendisinin sırf Babil Kralı rica etti diye bu geleneği bozmak niyetinde olmadığı yanıtını verdi. İkinci bir Babil evliliğine ilişkin işaretler iyi görünmemekteydi. Sonunda Mısır altını galip geldi ve Amenhotep Babil kralının kızını aldı. Amarna Mektupları bir başka evlilik görüşmesini, firavun ile Arzava'nın ünlü Kralı Tarkhundaradu

arasındakini de içerir. Ama Mektuplar görüşmelerin nihai sonucu konusunda sesiz kalmaktadır. Buna rağmen, görüşmelerin III. Amenhotep adına başarılı geçtiği rahatlıkla varsayılabilir. III. Amenhotep hayır yanıtı alacak adam değildi.

Yeni-doğan krala övgü

Kral tahttaki otuz yılından sonra firavun olarak ilk yıldönümüne yaklaşırken, Amenhotep'in kendini övme programı yeni bir aşamaya girdi. Tarihin şafağından beri kralların yıldönümü kutlamalarının zirvesi, hükümdarın gençleşmesini ve tanrılarla anlaşmasının yenilenmesini simgeleyen eski bir tören olan *sed* festivaliydi. Gençleşme meselesi Amenhotep'in zihninde önemli bir yer tutmaktaydı ve onun üzerine seleflerinden daha fazla hakkını vererek eğilmeye kararlıydı. Amenhotep'e göre, özel bir festival ebedi yaşam için yeniden doğuşunu güvenceye almak için yeterli değildi ve o duruma uygun düşen bir anıtsal, gösterişli yapı ve kraliyet heykel programı başlattı. Son büyük inşaat projesi için seçtiği yer, Nil'in doğu kıyısında, İpetsut'un beş kilometre güneyinde, kendi mezar anıtının tam karşısıydı. Bugün burası günümüz Luksor kentinin merkezindedir. Amenhotep'in hükümdarlık döneminin başlangıcında, burası yalnızca İpetsut'un Amon-Ra'sı için "güney ikametgâhı" olarak inşa edilmiş, Haçepsut ve III. Tutmosis döneminden kalma küçük bir mabedin süslediği neredeyse bakir bir yerdi.

Amenhotep'in inşaatçıları, onun emirleri doğrultusunda, seleflerinin küçük eserine çift sıra papirüs demetleri gibi biçimlendirilmiş sütunlarla çevrili büyük bir açık avlu ekleyerek onu yeniden inşa etmekte vakit kaybetmediler. Bu "güneşli avlu", kralın güneşe tapınmaya (bunun için üstü açık, çatısız bir yer, etrafı duvarla çevrili geleneksel ibadethaneden çok daha uygundu) verdiği giderek artan önemi yansıttı ve

mimarlarına bu öğenin Mısır'ın dört bir yanındaki bütün tapınaklarına eklenmesini emretti. Bu emrin Luksor'daki hayata geçirilişi, bütün eski Mısır tapınaklarının en güzellerinden ve etkileyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kralın tam olarak niyetlendiği şey şuydu:

> Bütün duvarları elektrumdan, mobilyaları gümüşten yapılmıştır ve bütün kapılarının eşikleri süslüdür. Direği göğe yükselir, gönderleri yıldızlardadır. İnsanlar onu gördüklerinde, Kral Hazretlerini övecekler.[120]

Güneş avlusunun önünde, gökyüzüne doğru 18,5 metre yükselen sütunları olan, kralın altı tane dev ölçülerde yürüyen heykeliyle süslenmiş çok daha etkileyici bir büyük yapı belirmeye başladı. Bu türden mimari harikalar, tamamen etkileme amaçlıydılar ve amaçlarına muhteşem bir biçimde ulaştılar. Luksor'un gerçek tanrıbilimsel anlamı tapınağın görünen değil, arka kısmında yatmaktaydı.

Muhtemelen bütün kompleksteki en önemli oda sungu odasının yanındaki küçük gemi-mihrabın arkasına saklanmış küçük bir bölmeydi. Batı duvarında, iki zarif rölyef iki tanrıçayı bir kadın ile bir erkek figürüne nazikçe yardımcı olurken gösterir. Figürler III. Amenhotep'in annesi Mutemvia ile babası IV. Tutmosis'dir. Ya da rölyefe eşlik eden metnin açıkladığı gibi daha ziyade Mutemvia ile tanrı Amon-Ra olacak IV. Tutmosis kılığına girmiş biri. Yazıt, grafik ifadelerden beklenmeyecek biçimde, tanrının kraliçenin yatak odasına yılan gibi gizlice girme isteğini ve kraliçenin tanrının tekliflerine hevesli yanıtlarını anlatmaktan çekinmez:

> Tanrının kokusundan dolayı (kraliçe) uyandı ve Kral Hazretlerinin önünde hazla çığlık attı ... tanrının güzelliğini görünce büyük sevinç duydu ve tanrı aşkı onun bedenini doldurdu.[121]

Artık bir esrime halinde olan Mutemvia "gücün ne kadar büyük!... Güzel kokun yüzünden bütün uzuvlarım kaskatı kesiliyor"[122] diye haykırarak tanrı için kendinden geçer. Bu cinsel metafor kasten kullanılmıştır. Ortamın hazırlanmasından sonra duyuru gelir:

> Rahmine koyduğum bu çocuğun adı Teb hükümdarı Amenhotep'dir. ... Bu ülkenin tamamında kudretli krallığı o uygulayacak. ... O, İki Ülke'yi tıpkı Ra gibi sonsuza değin yönetecek.[123]

Bu ayrıntılı sahnenin ve onunla ilişkili kurgu olayların amacı, elbette, Mısır krallarının yüzyıllardır az ya da çok iddia ettikleri kralın kutsal doğuşu mitine süreklilik kazandırmaktı. XVIII. Sülale döneminin başlarında, Haçepsut Deyrü'l-Bahri'deki Kutsalların Kutsalı'nda yaşananların üstünü bir suskunluk peçesiyle örterken, kutsal doğuşunu kendinden emin ileri sürmekten hoşnuttu. III. Amenhotep –ya da onun tanrıbilimcileri– Amon-Ra'nın kraliçeyle karşılaşmasının özel ayrıntılarının tadını tam anlamıyla çıkarırken böyle bir ağzı sıkılık göstermedi. Muhtemelen haremi ağzına kadar sayısız yabancı "harikalar" ile dolu bir kraldan da bu beklenmeliydi ve "kentteki geceleri sayısız" takma adlı bir kadını evde büyütülen cariyelerinin arasına kattı.

Monarkın kutsal kökenlere sahip olduğunu iddia eden Luksor Tapınağı, krallık ideolojisine bir başka önemli katkıda bulundu. Aslında tapınağın dikkate değer sırrı, onun gerçek amacıydı. Mısır'daki diğer bütün tapınaklardan farklı olarak o aslında kesinlikle bir tanrı kültü merkezi değildi. Amon-Ra'nın güneydeki ikametgâhı olma rolü ikincildi; derin bir hakikatten daha ziyade, kabul edilebilir bir kılıftı. Tapınağın Mısır krallığı mitolojisindeki olağandışı rolünü anlamanın anahtarı Amenhotep'in anıtsal revakını süsleyen rölyeflerde yatmaktadır. Rölyefler Luksor'da gerçekleşen en önemli

kutlamayı, Opet Bayramı'nı anlatır. Amon-Ra'nın, Mut'un ve Khonsu'nun kült imgeleri (ve muhtemelen kralınki de) her yıl İpetsut'daki gemi-mihraplarına konarak büyük bir tören alayıyla ya karadan ya da nehirden Luksor'a taşınırdı. Kült imgeler rahiplerin omuzlarında geçit töreni yaparken, insanlar bu kutsal nesneleri görmek ve onların lütuflarına nail olmak için toplanırlardı. Opet Bayramı daha çok sevinme ve sevindirme için bir fırsat ve gündelik sıkıntılardan hoş bir kaçıştı. Ama eski Mısır'daki her şey gibi bu da halk için değil, kral için tasarlanmıştı. Kült imgeler gemi-mihraplarından alınıp yeni yerlerine, Luksor Tapınağı'nın özel alanına güvenle yerleştirilirdi. Ardından kral Amon-Ra'nın imgesiyle özel olarak konuşmak üzere ibadethaneye girerdi.

Kral, bir süre sonra, bayram nedeniyle bir araya toplanan rahiplerin ve saray mensuplarının tebriklerini kabul etmek üzere görünüş salonunda belirirdi. (Sütunların altlıklarındaki özel hiyeroglifler "sıradan halkı" kutsal izleme yerlerine yönlendirirdi.) Kralın dönüşümü, gözü olan herkes için açıktı (hiç kimsenin imparatorun yeni giysilerine dikkat çekmeye cesaret edemeyeceğini varsayabiliriz): Monark, tanrıların kralıyla konuşması aracılığıyla gözle görülür bir biçimde gençleşmiş, kutsallığı yenilenmişti. Amon-Ra'nın yaşayan oğlu haline gelmişti.

Bütün bu törenin anahtarı, birbirini izleyen her monarkın ölümlü bedenine geçen ve onu tanrısal kılan kutsal öz, *ka*, yani krallığın gözle görülmeyen özüydü. Eski Mısırlıların o zamana değin tasarladıkları tanrıbilimin bir parçası olan bu tören, bariz bir biçimde çelişkili olan bir kralın hem ölümlü hem de kutsal olabilmesini açıklayıp uzlaştırdığı için yaratıcıydı. Opet Bayramı kralın "yaşayan *ka*ların en önemlisi", tanrının bir cisimleşmesi olması için kralın *ka* ile birleşmesine olanak tanımaktaydı. Luksor Tapınağı aynı zamanda bir *ka* tapınağı, kutsal krallığın kalbindeki gizemdi.

Gençleşmiş III. Amenhotep'in heykeli (*Werner Forman Arşivi*)

Amenhotep geleneklere uygun biçimde, Opet Bayramı'nın hayat verdiği bu dikkate değer dönüşümü ölümsüzleştirmek için görkemli bir heykel sipariş etti. Gençleşmiş III. Amenhotep heykeli, eski Mısır sanatının tüm zamanlarının başyapıtlarından biridir. Doğal boyutlardaki heykel, kralı güçlü bir biçimde ileri doğru yürürken; gençlik dc.u erkekliğin işareti gerili, kaslı gövdesini ve uzuvlarını gösterir. En dikkat çekici olan Amenhotep'in yüzünün ele alınış biçimidir. Çok büyük, iri badem gözlere, kalın dudaklara, küçük küt buruna ve çıkık elmacık kemiklerine sahip olan yüzünün özellikleri abartılı bir gençlik izlenimi aktarır. Heykel kralı kelimenin tam anlamıyla gençleşmiş olarak gösterir, yaşı Opet törenlerinin büyü-

sel gücü aracılığıyla çocukluğuna geri dönmüştür. Heykelin simgeciliği çok uzaklara uzanır. Heykel eski Mısırlıların *biat* ("harika") diye bildikleri bir taş olan pembe-kırmızı kuvarsitten yapıldığı için malzemesi kralın güneş tanrısıyla yakın ilişkisini aktarır. Heykelin aslında açık avlunun gün ışığında güneş gibi parlaması için kolyelere, bileziklere, sandaletlere ve taca altın yaldızlı süsleme yapılmış olmalı. Heykelin arkasına daha yakından bakılırsa kralın kalçalarında onun kısmen şahine dönüştüğüne işaret eden bir kuş tüyü deseni görülür. Güneş çağrışımlarını pekiştirmek için kralın eteği başlarının üzerinde güneş gözü olan kral kobralarla süslüdür. Amenhotep çift taç takmıştır ve bir kızağın üzerinde durmaktadır. Her ikisi de güneş yaratıcı Atom'un simgesel motifleridir. Görsel metaforların ve göndermelerin bu zengin birleşimi aracılığıyla heykel, III. Amenhotep'in yeniden doğduğunu, ölümsüz olduğunu, Ra ve Atom'la özdeşleştiğini, ebedi bir tanrı-kral olduğunu ilan eder. Arka direğe düşülen yazı kralı "yaşayan bütün *ka*ların en önemlisi" ve "bütün ülkelerin göz kamaştırıcı gözü" diye adlandırarak daha da ileriye gider.

Kraliyet iktidarının bilinçli ve sistemli bir biçimde güçlendirilmesi zirve noktasına ulaşmıştı. Artık yalnızca "Ra'nın oğlu" olmayan kral, dünyayı aydınlatan ve ona yaşam getiren yaratıcı tanrı güneşle bir olmuştu. Dönüşümü tamamlanmıştı.

Mısır'ın göz kamaştırıcı gözü

III. Amenhotep'in yaşarken tanrılaştırılması, Mısır monarşisi için yeni bir çığır açan 1361'deki ilk yıldönümü kutlamalarıyla yakından bağlantılıydı. Daha önceki krallar kendilerini tanrısal niteliklerle tanımlayarak tanrı olduklarını iddia etmeye yaklaştıysalar da, Horus'un dünyevi cisimleşmesi olarak kral ile Horus'un kendisi arasındaki, "Ra'nın seçtiği" ile seçimi yapan Ra arasındakı ayrım (ince bir ayrım olsa da) daima korunmuştu. III. Amenhotep'den önce hiçbir kral, yaratıcı

tanrıya dönüşümünü böylesine açık ve kesin bir biçimde ifade etme cesareti göstermemişti. Bu süreçteki son adımın izi XVIII. Sülale iktidarının en güneydeki sınırı, uzak Nübye'de çok daha açık biçimde sürülebilir. Amenhotep'in birçok inşaat projesinden biri, Mısır denetimindeki Nübye'yi ötesindeki düşman ülkelere karşı korumak için tasarlanmış bir askeri üs olan Khaemmaat kalesinin (bugünkü Soleb) içine yeni bir tapınak kurulmasıydı. Kralın güneşe duyduğu tutkularıyla uyumlu biçimde Nil'in batı kıyısına inşa edilen tapınak, doğan güneşe bakıyordu. İlk başta aslında kişisel korucuyu Amon için yapılmış bir gemi-mihrap olan bu yapı sonradan heykellerle dolu iki güneş avlusu ve sıra sütunlu bir salon eklenerek genişletildi. Aynı zamanda Amenhotep'in tahttaki otuzuncu yılında tapınağın ithafı değiştirildi ve tapınak "Khaemmaat kalesinde ikamet eden İpetsut'un Amon-Ra'sına" ve "Nübye'nin Nebmaatra Efendisi'ne [III. Amenhotep'in taht adı]" adandı. Tanrıların kralı ile tanrı-kral mükemmel bir eşleşme oluşturdular.

Khaemmaat tapınağındaki rölyeflerde kralın ilk şenliğinin ayrıntıları da yazılıdır. Sed-festivalinin eski ayinleri yenilenme ve gençleşme üzerindeki vurgularından dolayı Amenhotep için özel bir çekiciliğe sahipti ve Amenhotep kendi törenlerinin hazırlıklarına yıllar öncesinden başlamış gibi görünüyor. Amenhotep'in Mısır'daki ve Nübye'deki bütün büyük tapınaklarına güneş avlularının eklenmesi kralın güneş tanrıyla eksiksiz ve son özdeşleşmesini önceden haber veren şenlik beklentisiyle yapılmış gibi görünmektedir. Sıra bayram hazırlıklarına geldiğinde, bütün eski kutlamaları gölgede bırakmak için yapılmadık hiçbir şey kalmadı. Bilginler "eski yazılara başvurarak"[124] geçmiş yüzyıllarda *sed*-festivalinin nasıl sahnelendiğini öğrenmeye çalıştılar. Onların bulguları arasında kısa bir şenlik törenleri sahnesiyle süslenmiş, 1500 yıllık bir palet vardı. Paletin içerdiği yetersiz ama kutsal bilgiler var olan bilgilere eklendi.

Teb, Amenhotep'in simgesel dünyasının odağı, tanrıbilimsel deneyimlerinin merkez üssü olduğundan, şenlik törenlerinin sahnesi olmaya sadece bu kutsal kent uygundu. Asla hiçbir işi yarım bırakmayan kral bütünüyle yeni bir tören kenti inşa edilmesini emretti. Seçilen yer, Nil'in batı kıyısında, Amenhotep'in mezar tapınağının güneyinde ve yeniden doğuş yeri Luksor Tapınağı'na nazırdı. İlk etapta (kralın ikinci ve üçüncü yıldönümleri için daha da genişletilecekti) alçak gönüllükle "Göz Kamaştırıcı Gözün Sarayı ve Sevincin Evi" (bugünkü Malkata) diye adlandırılan kent Nil kıyısında yaklaşık 1,5 kilometrelik bir şeride yayılıyordu. Kent, saray mensupları için ferah villaları, muhtemelen Tiye ve onun hanesi için ikinci bir sarayı ve asıl kraliyet konutunun bulunduğu bir idari bölgeyi içermekteydi. Hiçbir şeyden kaçınılmadan döşenen sarayın kabul salonlarının zemini zengin renkte kumaşlarla kaplanmıştı ve tavanları egzotik Minos motifleriyle dekore edilmişti. Amenhotep'in kraliyet adlarının ve unvanlarının serpiştirildiği yatak odasının tavanında uçan akbabalar resmedilmişti. Çok renkli camlardan incelikle yapılmış zarif merhem kavanozları ve parfüm şişeleri, abanoz ve altın kaplama masalar üzerinde duruyordu. İnce cam kaplar kral ve maiyeti tarafından öyle beğeniliyordu ki talebe yetişmek için sarayın yanına özel bir atölye kuruldu. Amenhotep'in cam yapımına hamilik edişi, XIV. Louis'nin Sèvres porselenini desteklemesiyle karşılaştırılabilirdi; bu, iki güneş kral arasındaki tek benzer nokta değildir.

Amenhotep'in tören kenti ile mezar tapınağı yüksek bir geçitle birbirine bağlandı. Geçit, bağlantıyı yaptıktan sonra doğuya doğru yaklaşık 2,5 kilometre daha devam ediyor ve çölün ıssız bir noktasında (bugünkü Kom el-Samak) sona eriyordu. Burada, eski göreneğe uygun olarak, kral Yukarı ve Aşağı Mısır üzerindeki egemenliğini simgeleyen ikiz merdivenli yüksek bir platform üzerinde taç giymiş olarak ortaya çıkar. Hatta bitmemiş kraliyet anıtları Teb tepelerinin ötesin-

de, derinliklerinde yatmaktadır. Amenhotep'in aklından tam olarak neler geçtiğini yalnızca tahmin edebiliriz. Kralın ve danışmanlarının hayal gücü sınır tanımıyormuş gibi görünmektedir.

"Bütün ülkelerin göz kamaştırıcı gözü" büyük festival krallığına damgasını vurmak için son bir başarılı gösteri planladı. Tören kenti ve kutsal manzaradaki fantezi bir yer, nihai şenlik için yeterli değildi. Amenhotep yirmi yıl önce karısı Tiye'ye hediye olarak verdiği kürek çekme gölünü anımsadı ve zihninde bir düşünce biçimlendi. Kral o zamana kadar kalkıştığı hiçbir şeyin boy ölçüşemeyeceği bir inşaat projesine başlanarak Nil'in her iki kıyısına çok büyük iki yapay liman kazılmasını emretti. Limanlar yaklaşık 800 metre boyunda ve 400 metre enindeydiler. Batı Limanı kazısından çıkarılan hayret verici miktardaki toprak şenlik kentinin inşaatı için bir yapay platform oluşturmak üzere çevredeki düzlüğe yayıldı. Devasa boyutları yalnızca havadan fark edilebilen Batı Limanı (Birket Habu) bugün bir dizi atık alanının kapladığı bir mezbele halindedir. Doğu Limanı modern Luksor kentinin yayılmasıyla tamamen ortadan kaybolduysa da Napolyon Mısır'ı ziyaret ettiğinde açık biçime fark edilir bir durumdaydı. Napolyon bu özgün amacı kesinlikle beğenmiş olmalıdır. Amenhotep'in düşüncesi şenliğin ana töreni için hayal edilebilecek en çarpıcı dekoru hazırlayacaktı.

Ana törenlerin sabahında, saray mensupları, üst düzey memurlar, kralın yakınları ve diğer ileri gelenler saraya getirildiler. Burada, kral onları ördek ve balık (her ikisi de bereketin etkili simgeleridir) biçimdeki altın kolyeler, takılar ve özel şenlik süslemeli, ketenden yeşil kurdelelerden oluşan hediye yağmuruna tuttu. Misafirler saraydan ayrılıp yapay limanlara gitmeden önce hükümdarlarıyla büyük kahvaltı şölenini paylaştılar. Ardından kraliyet iktidarının ve kutsal krallığın sergilendiği etkileyici bir sahnede baştan ayağa altınla süslenmiş, güneş gibi göz kamaştıran III. Amenhotep ve

Tiye sahilde ortaya çıktılar. Doğu Limanı'nda, güneş tanrısının Sabah Gemisi'nin bir kopyasına bindiler. Bekleyen saray mensupları pruva halatlarını topladılar ve güneş tanrısının şafak vakti göğe çekildiği günlük mucizeyi canlandırması için gemiyi usulca çektiler. Ardından bu sahnenin bir benzeri batı limanında tekrarlandı, ama bu defa kral ve eşi güneş tanrısının Akşam Gemisi'nin bir kopyasında ortaya çıktılar. İleri gelenler çekme halatlarına asıldılar ve tanrının gün batımında yer altı dünyasına inişini simgeleyen sahne yinelendi. Törenlerin efendisi daha sonra "ataların zamanından beri insan nesillerinin böyle şenlik törenleri kutlamadıklarıyla" övünebilecekti.[125]

III. Amenhotep her birine daha çok anıtsal binanın ve ondan da fazla ritüelin eşlik ettiği ikinci ve üçüncü şenlik kutlamaları yaptı. Ardından olağanüstü hükümdarlık döneminin otuz sekizinci yılında, 1353'de hiç beklenmedik biçimde bilinmeyen nedenlerle öldüğünde henüz kırklı yaşlarının sonlarındaydı. Kraliyet propagandasının etkisi altında bulunan halkın ve kralın ölümsüzlüğüne inanan sarayın yaşadığı sarsıntı derin olmalıydı. Yine de Amenhotep'in varisinin yönetimi altında ülkede fırtına gibi esecek bir devrimi hiç kimse hayal edemezdi.

Mısır'ın göz kamaştıran güneşi batmıştı. Yeniden doğduğunda merhametsiz, kavuran bir ışıkla parlayacaktı.

14
Kral Devrimi

Yeni şafak

Eski Mısır yıllıklarına baktığımızda, bir kişinin diğerlerinden daha fazla yoruma ve spekülasyona neden olduğunu görürüz. Bu kişi bazılarının takdirini bazılarının da nefretini kazandı. Romantik yazarlardan opera bestecilerine dek pek az kişi onun cazibesine direnebildi. Görece kısa ömründe Mısır'ı tamamen değiştirdiyse de, etkileyici reformları ölümünden sonra alelacele tersine çevrildi. Kutsal monarşi kurumunu yeni bir doruk noktasına taşıdı, ama hiçbir zaman onun saltanat sürmesi beklenmemişti. O, kâfir kral (1353-1336), firavunların en tartışmalısı ve gizemlisi, bir kral devriminin elebaşı Akhenaton'dur. On yedi yıllık hükümdarlık dönemi ve onu izleyen çalkantılı on yıl belki de Mısır tarihindeki en canlı, muğlâk, dinamik ve garip dönemdi. Dönemin merkezinde, varlığını sürdürebilseydi yalnızca eski Mısır tarihini değil, muhtemelen insanlığın geleceğini de değiştirebilecek, krala ait radikal bir vizyon vardı.

III. Amenhotep'in şanlı hükümdarlığının büyük bir bölümünde, varis, kraliyet geleneği izlenerek büyükbabasının ve büyük büyükbabasının adı verilen kralın en büyük oğlu, Prens Tutmosis'di. İkinci erkek çocuk, Prens Amenhotep (sonradan bu ad verildi) hakkında genç kardeşi veliaht prens konumuna getiren Tutmosis'in vakitsiz ölümüne değin çok az şey bilinmektedir. Tutmosis, evcil kedisi için sevgiyle yontulmuş taş bir lahdin dışında çok az anıt bıraktı. Aksine kar-

deşinin kararlılığı bir nesilden daha kısa bir sürede Mısır'ı dönüştürecekti.

Tahtın yeni varisi babasının olağanüstü *sed*-festivallerine birinci elden şahitlik etmiş olmalıydı ve bunlar açık bir biçimde onu derinden etkilemişlerdi. Özellikle de festivallerin göz kamaştırıcı güneş imgeleri, genç adamın üretken hayal gücünü ateşlemiş gibi görünüyor. Köktenci tanrıbilim kavramları Amenhotep'in zihninde biçimlenmeye başladıysa bile, hükümdarlığının başlarından bunlardan iz yoktur. Bunun yerine ondan beklenen dindar bir oğul ve IV. Amenhotep olarak başarılı olurken babasının İpetsut'daki büyük giriş kapısının dekorasyonunu tamamlamasıydı. Giriş kapısına geleneksel tarza uygun biçimde onu Mısır'ın düşmanlarına sert biçimde vururken gösteren rölyeflerini ekledi. Nübye'de tıpkı babasının yaptığı gibi tanrıların kralı Amon-Ra'ya adanmış bir tapınağı olan yeni bir kent kurdu. Uzaktaki Kıbrıs'tan Alashiya kralı IV. Amenhotep'e tahta çıkışını kutlamak için mektup yazdı ve taç giyme hediyesi olarak bir küp "zeytinyağı" yolladı.[126] Bildik hanedan yapısı içinde her şey bir başka şanlı hükümdarlık dönemi için uygun gibi görünmekteydi. Mısır'ın imparatorluk sömürgeleri de gereken saygıyı göstermekteydiler. Dalkavukluk eden, bildik yaltaklanma ifadeleriyle dolu bir başka mektup da Tyre'in vasal hükümdarından geldi:

> Kralın, efendimin ayaklarına yedi kere ve yedi kere kapanıyorum. Efendimin, kralın sandaletlerinin altındaki tozum. Efendim, her gün bütün toprakların üzerinde yeniden doğan güneştir...[127]

IV. Amenhotep'e fikir veren bu tür duygular gibi görünmektedir. IV. Amenhotep kral olduğu yılın içinde, babasının inşaat programına rakip bir programla gerçek rengini gösterdi. Kralın ülke çapında çağrısıyla rekor düzeylerde toplanan insan gücüyle desteklenen Cebel el-Silsile'deki kumtaşı ocak-

ları çok yoğun biçimde çalışmaya başladı. Tıka basa kral heykelleriyle dolu devasa yapılarda yeni olan bir şey yoktu ve kuşkusuz Teb, III. Amenhotep'in son on yılı boyunca anıtsal inşaata alışmıştı. Ama IV. Amenhotep'in aklında alternatif bir şeyler vardı. Projeleri tek bir yere, İpetsut tapınağına –kutsal çevre duvarının içine değil, doğu duvarının dışındaki boş araziye– odaklanacaktı. Amon-Ra'nın arazisinin dışında ve gündoğumuna nazır bir yerin seçilmesi tamamen bilinçliydi. Amenhotep'in Ipetsut'daki sekiz yeni anıtı her zamanki tanrı yerine, babasının imgesini ilk yıldönümünde benimsediği Aton'a, güneş diskine adanmıştı. Bu tanrıbilimsel değişimi yansıtan en büyük proje Gem-pa-Aten, "Aton bulunur" adlı bir tapınaktı ve Teb'in daha önceki hükümdarlık dönemlerinde şahit ettikleri denli hırslıydı. Tapınağın merkezi, sıralı sütunlarla çevrili büyük bir avluydu. Sütunların karşısında her biri tek bir kumtaşı bloğundan yontulmuş IV. Amenhotep'in ve karısı Nefertiti'nin heykelleri durmaktaydı. Farklı taçları –kral için ikili taç ya da ikiz kuştüylü başlık, eşi için üstü düz bir taç– onları eski Mısır mitine göre özgün yaratıcı tanrılar üçlüsü, Atom, Shu ve Tefnut olarak tanımlamaktaydı. III. Amenhotep evrenin muhafazasında kendisinin güneşinkine benzer bir rolü olduğunu vurgularken, oğlu gerçek yaratılış eylemiyle birleşmeyi diledi.

Bu köktenci tanrıbilim şaşırtıcı ifadesini IV. Amenhotep'in heykelinde buldu. Hem eril hem de dişil özellikleri cisimleştiren yaratıcıyla birliğini vurgulamak ve aynı zamanda insanlığın geri kalanından farklı olduğunun altını çizmek için heykeltıraşlarına temsil biçiminde radikal bir değişimi başlatmalarını emretti. Kralın yüzünün ve bedenin görünüşleri bilerek bozuldu: baş doğal olmayan biçimde sivri bir şekilde uzatıldı; kemikleri çıkmış zayıf bir yüzün üzerinde ince yarıkları andıran gözler, uzun bir burun, öne çıkan çene ve altında uzun, adaleli bir boyun vardı; öne fırlamış köprücük kemikleri şişkin göbekle ve geniş kalçalarla karşıtlık oluşturan dar üst

gövdeye hâkimdi; tombul bacaklar cılız baldırlarda son bulmaktaydı. Özellikle üstü açık avlunun parlak, eğik ışığında devasa bir ölçütte tekrar tekrar yeniden çoğaldığında genel etki, hem korkutucu hem de gerçeküstüydü. Bir başka biçim bozma girişiminde, heykeller stratejik noktalarda (boyun, üst ve alt kollar, bel) kralı tanımlayanların yerine beklenebileceği gibi monarkın gözde tanrısı Aton'un yeni bulunan unvanını ilan eden bir çift kraliyet adı taşıyan levhalarla süslenmişti. III. Amenhotep'in hükümdarlığında kral güneş diski haline, oğlunun hükümdarlığında ise güneş diski kral haline gelmişti. IV. Amenhotep kendisi ile güneş tanrısının eş egemenler olarak ortak krallıklarını ilan ediyordu. Gempaaten'i süsleyen bol miktardaki rölyefte kraliyet ailesi geleneksel biçimde şahin başlı insanlar olarak değil insanların ellerinde son bulan ışınlarıyla kraliyet ailesini kucaklayan ve onlara yaşam getiren bir güneş diski olarak betimlenen Aton'un huzurunda gösterildiler.

IV. Amenhotep'in Gempaaten'deki bütün inşa programının nihai amacı, babasının inşaatçılarının Malkata'da olduğu gibi, kralın yıldönümü kutlaması için büyük bir mimari dekor sağlamaktı. IV. Amenhotep, babasının yıldönümlerinin yerleşiklik kazandırdığı sıklığı sürdürerek kendi *sed*-festivalini hükümdarlığının üçüncü yılında düzenledi. IV. Amenhotep *sed*-festivali düzenleyerek babasının hükümdarlık döneminin daha sona ermediğini haber veriyordu. Yazıtlar *sed*-festivalinin hem Aton hem de kral için düzenlendiğinin altını çizdiler. Bu, III. Amenhotep'in tanrıbiliminin köktenci ama bütünüyle mantıklı bir sonucuydu: eski kral güneş diski haline gelmişti ve bütün ebediyet boyunca hüküm sürmeye devam edecekti, böyle olunca da oğlu IV Amenhotep onun için sonsuz bir biçimde yinelenen yıldönümleri sahneledi. İpetsut'daki *sed*-festivali en yüksek noktayı değil, ama yepyeni bir dünyanın başlangıcına işaret etti. Güneş tanrısı ve kral her gün dünyayı yeniden yaratarak birlikte hüküm süreceklerdi.

IV. Amenhotep'in İpetsut'daki (Karnak) devasa heykeli.

Yıldönümü kutlamaları, ayrıca bir bütün olarak Mısır dini yaşamının gelecekteki yeni tarzına işaret etti. Tanrıların geleneksel tören alayları kaldırıldı. Artık onların yerine ilginin ve ululamanın odağı, her gün alkışlayan kalabalıkların ve ileri gelenlerin dizildiği yoldan saraydan tapınağa ve tapınaktan yeniden saraya törenle seyahat eden kral ve kraliyet ailesinin diğer üyeleriydiler. Gempaaten'deki *sed*-festivalinden bir yıl sonra kral büyük bir simgesel iktidar gösterisiyle adını değiştirerek yeni tanrıbilim sorununu çözdü. Daha önceki hükümdarların birçoğu yeni bir yönelime işaret etmek için taht adlarını değiştirmiş olsalar bile, bir kralın doğumunda ona verilen adı değiştirmesi görülmemiş olmasa bile, çok olağandışıydı. IV. Amenhotep, yıldönümünün gücü aracılığıyla yeni bir yaşama Aton'un eş kralı olarak doğduğuna inanmaktaydı. Amenhotep, bundan böyle "Amon hoşnuttur" yerine Akhenaton, "Aton için yararlı olan" adıyla bilinecekti.

Güneşte bir yer

Kralın mükemmel Amon'un kenti Teb'i himaye etmeyi sürdürmesi nedeniyle halkın Amon kültünü reddetmesi kolay değildi. Elbette, Gempaaten ve diğer Aton tapınakları İpetsut'un kutsal bölgesinin dışında olsalar da, Amon ibadet merkezi rahatsız edecek denli yakındı. Amon'un Nil'in her iki kıyısındaki anıtları ufka hâkimdi ve bütün diğer kültler karşısındaki üstünlüğünü sürekli hatırlatmaktaydı. Aton diğer bütün tanrılardan gerçekten üstün kılınacaksa, kendi nüfuz alanına, kendi kentine ve güneş diskinin –ve oğlunun– en üst düzeyde hüküm sürebileceği bir yere ihtiyacı olacaktı. Yeni bir başkent için yer araştırması başladı.

Akhenaton'un yer seçimi tam anlamıyla yaratıcıydı. (Aslında oraya Aton tarafından yönlendirildiğini iddia etti.) Orta Mısır'da, hemen hemen büyük dini merkez Teb ile geleneksel yönetim başkenti Memfis'in ortasında, Nil'in doğu kıyısını oluşturan yüksek kireçtaşı kayalıklarının yaklaşık 11 kilomet-

re uzunluğunda ve 5 kilometre genişliğinde, çöl kumlarıyla örtülü bir girinti oluşturmak üzere geriye çekildiği bir bölge vardı. Burası gözlerden uzak, savunulması kolay bir yerdi ve karşı kıyıdaki geniş, bereketli taşkın ovasından rahatlıkla yararlanmaktaydı. Hepsinden önemlisi, bakir bir bölgeydi, daha önce başka bir kült tarafından işgal edilmemiş ve üzerinde hak iddia edilmemişti. Hatta manzara, güneşin her sabah dünyaya yeni bir yaşam getirmek için doğduğu yer, "ufuk" için hiyeroglif oluşturan doğu kayalıklarının biçimi kralın inançları için ısmarlanmış gibi görünmekteydi. Aslında burası Akhenaton'un ütopik vizyonu *Akhet-Aton*'u, yani "diskin ufku"nu hayata geçirmesi için mükemmel bir dekordu.

Tahttaki beşinci yılının sonlarında, 1349'da, kral bölgeye (bugün Amarna) ilk resmi ziyaretini yaptı. Bir araya toplanmış saray mensuplarının önünde elektrum kaplamalı, güneş gibi göz kamaştıran bir savaş arabasının üzerinde belirerek yeni kentini kurma buyruğunu verdi. Akhenaton kayalıkların önünde Aton'a görkemli bir açık hava sungusunda bulunduktan sonra anıtı gibi "ebedi ve ölümsüz bir adla"[128] tanrısına sonsuza değin sadık kalacağını ilan etti. Onun rüyasını hayata geçirme kararlığını Nefertiti bile sarsamayacaktı:

> Ne Kral'ın Büyük Eşi bana "Bak, başka yerde Akhetaton için güzel bir yer vardır" diyecek ne de ben onu dinleyeceğim.[129]

Kral ayrıca örnek kentinin Aton ibadeti ve kraliyet ailesinin yüceltilmesi için ana yapı grupları içermesini emretti. Kral'ın ebedi dinlenme yeri Teb değil Akhetaton olacaktı:

> Milyonlarca yıl içinde Kuzey'de, Güney'de, Batı'da ya da Doğu'da bir kasabada ölürsem Akhetaton'a gömülmem için beni geri getirin.[130]

Bütün tören ve kralın buyruğunun ayrıntıları, gelecek nesiller için bölgenin kuzey ve güney sınırlarındaki kayaların

dik yüzeylerine hakkedilen üç büyük resim dizisiyle kayda geçirildiler ve kralın ve kraliçenin heykelleriyle donatıldılar.

Tam bir yıl sonra Akhenaton inşaatı denetlemek üzere bölgeyi ikinci defa ziyaret etti. Geceyi –"Aton hoşnuttur" adındaki– halı kaplı bir çadırda geçirdikten sonra gündoğumunda bir kere daha altından savaş arabasını sürdü, tanrısına bir başka büyük sunguda bulundu ve Aton ve karısı ile kızları üzerine Akhetaton'daki her şeyin sonsuza değin yalnızca Aton'a ait olacağına yemin etti.

Akhenaton'un kentin sınırlarını daha kesin biçimde belirleyen bu ikinci buyruğu, Nil'in her iki kıyısındaki bir başka on üç sınır işareti dizisine usulüne uygun biçimde hakkedildi. Kuzey kayalıklarında açılan çok büyük bir taşocağından getirilen çok miktarda taşın yardımıyla kentin inşaatı hızlandı. İnşaatı hızlandırmak için bir işçinin taşıyabileceği denli küçük, standart ölçülerde –bir kübite yarım kübit boyutunda– taş "tuğlalar" yapıldı. İki yıl süren hummalı bir çalışmanın ardından kent, kraliyet ailesini daimi yuvaları olarak karşılamaya hazırdı.

"Aton'un ufku", Akhenaton'un istediği gibi, büyük kamu binalarını ön plana çıkarmak üzere dikkatli biçimde planlanmıştı. Binaların Nil'e koşut giden ve başkentin tören merkezini oluşturan Kraliyet Yolu ile bağlantıları vardı. Kralın her gün savaş arabasıyla kraliyet konutundan yönetim merkezine gidip gelmesi göksel ve dünyevi ortak-hükümdarlıklar arasındaki yakın ilişkiye işaret ederek Aton'un göğe uzanan patikasını yansıtıyordu. Ayrıca kralın savaş arabasıyla seyahati yeni tanrıbiliminin unutulmaya terk ettiği eski dini bayramların yerini alarak kente ve sakinlerine düzenli, ritüel bir odak sağladı.

Ana kraliyet konutu, Akhetaton'un dik kayalıklar ile nehir kıyısı arasında kalan en kuzey ucundaydı. Burası güvenliği nedeniyle olduğu denli estetik çekiciliği nedeniyle de seçilmişti. Etrafı bir istihkâm duvarıyla çevrili ve içinde çok sayı-

da muhafız koğuşu bulunan saraya ilaveten büyük bir idare binası ve kralın en yakın danışmanları için etkileyici konaklar vardı.

Kral her sabah güneye doğru yola çıktığında savaş arabasına asker ve polis müfrezeleri –ve kuşkusuz yetişmekte zorluk çeken hizmetkârlar– koşarak eşlik ediyordu. Kral önce harem sarayına gidiyordu. Renkli duvar resimleri ve yaldızlı taş işleriyle zengin biçimde dekore edilmiş harem sarayı bir lüks ve sükûnet cennetiydi. Sarayın merkez avlusunda ileri bir sulama sistemiyle nehirden getirilen suyla sulanan çok güzel bahçeler vardı ve büyükbaş hayvan ve evcil antilop ahırları saraya günlük, kaliteli et sağlamaktaydı.

Bu kraliyet yerleşkesinin ilerisinde kent başlıyordu ve kralın geçit töreninin sıradan ölümlülerin evlerinin önünden geçerken hızlandığını hayal edebiliriz. İki büyük meskûn mahalleden biri olan kuzey dış mahallesi, Kraliyet Yolu'ndan doğuya uzanırdı. Akhenaton'un resmi planlama buyruğu besbelli ki başlıca kamu binalarının ötesini kapsamamaktaydı, çünkü tebaasının evleri karmakarışık dizilmişlerdi. Zengin tüccarlara ait büyük villaların etrafı köyümsü bir hava katan tebaanın daha küçük evleri, yan ve arka sokaklar labirentiyle çevriliydi. Mahaller kalabalık ve hareketliydi ve neredeyse sürekli bir inşaat alanıydılar.

Kral Yolu boyunca güneye devam eden kralın savaş arabası en sonunda Akhetaton'un dini ve idari kalbine, kent merkezine girerdi. Bütün resmi binaların içinde en büyük yapı, yola bakan cephesi 225 metre ve derinliği yaklaşık 800 metre olan Aton Evi, tanrının ana ibadethanesiydi. İbadethanenin iki büyük giriş kulesinin ilerisinde kil tuğladan altarla dolu büyük açık avlular bulunmaktaydı. Festival günlerinde Aton'un tüketmesi için altarlar meyve, sebze, et ve kümes hayvanı eti gibi sungularla tepeleme dolu olurdu. Tapınağın içindeki kapsamlı yiyecek üretim tesisleri ve özel bir mezbaha altarları dolu tutuyordu.

Devlet işlerinin yürütüldüğü Kralın Evi, yani Akhenaton'un "bürosu" tapınağın yanındaydı. Kral Evi'nin en öne çıkan özelliği kraliyet ailesinin halkın önüne çıktığı balkonuydu. Üstü kapalı bir köprü Kral Yolu'ndan yaklaşık 16.000 metrekare yüzölçümüyle bütün kentteki en büyük konut olan Büyük Saray'a uzanmaktaydı. Aslında büyük devlet kabul törenleri ve kraliyet törenleri için dekore edilmiş olan Büyük Saray, aynı zamanda kraliyet ailesi üyelerinin bürolarını ve makamlarını da içermekteydi.

Büyük Saray'ın ortasındaki açık avlunun yan tarafında ziyarete gelen elçileri etkilemek için dikilmiş dev Akhenaton ve Nefertiti heykelleri vardı. Zemin süslemeleri ziyaretçilerin korku ve kaygısını daha da artırıyordu. Kralın kullandığı ana yolun sıva kaplı zeminine yabancıların tasvirleri resmedilmişti. Bu zemin Akhenaton'un devlet işleriyle uğraşmaya giderken düşmanlarını ayaklarının altında ezmesine olanak tanırdı: "resmi gaddarlığın bilinçsiz dışavurumu".[131]

Kent merkezindeki son büyük yapı, kraliyet ailesinin günlük ibadeti için tasarlanmış daha küçük bir tapınak olan Aton Konağı idi. Kraliyet mezarlığına uzanan tepelerdeki yarıkla aynı hizada olan tapınak, aynı zamanda mezar tapınağının yerini almıştı. Aton Evi'ninki gibi onun mimarisi de –görülen güneşe tapmaya olanak tanımak için– kutsal mekânlara bölünmüş kapalı odaların yerine rampaları, basamakları ve korkulukları olan açık avluların hâkimiyeti altındaydı. Akhenaton'un yeni dini yeni bir mimari söz dağarcığı üretmişti.

Sıradan işçilerin evlerinin çoğunlukta olduğu, kralın sık sık geçtiği bölgenin dışında kalan bir başka kenar mahalle, ana inşaat sahasının güney ucunu işaretlemekteydi. Ama, kentin dış mahallelerinde, her biri kraliyet ailesinin önde gelen bir kadın üyesine adanmış beş büyük ritüel kompleksi, kraliyetin mevcudiyetinin daimi ve kent sakinleri hangi yöne dönerse dönsünler adamakıllı görünür olmasını sağladı. Ak-

henaton yeni "güneş kenti"nde her şeye gücü yeten olduğu denli her yerde mevcut olandı da.

Tek gerçek tanrı

Babasının tanrılaştırılması Akhenaton'un köktenci tanrıbilimini bir anlamda önceden haber vermişti: III. Amenhotep'in güneş gücü kutlamasından oğlunun özel güneş ışığı sevincine geçişi kısa ama mantıklı bir adımdı. Akhenaton Aton'u ruhsal babası olduğu denli gerçek babası da olduğunu düşünmüş olması bile olasıdır: tanrılaşmış biçimde III. Amenhotep. Bununla beraber birçok önemli bakımdan, Akhenaton'un öğretisinin benzeri daha önce görülmemişti ve o eski Mısır'ın dini geleneğinin önceki on yedi yüzyılıyla kökten uyumsuzdu. Geçmişteki krallar *maat*'ı (doğruluk, adalet ve yaratılmış düzen) korumadaki rolleri üzerinde dururken, Akhenaton tanrılar gibi kendisinin de "*maat*'la yaşadığını" ilan etti. Doğru artık kralın eylemlerinden bağımsız bir varoluşa sahip değildi: doğru, tanım gereği, kralın olmasını istediği şey ne ise oydu. Geleneksel kralın yenilenme ritüelleri, özellikle de *sed* ve Opet festivalleri, kralın bir sonraki bu türden fırsata değin özel gençleşmesini vurguluyordu. Akhenaton'un (halen IV. Amenhotep iken) İpetsut'daki *sed*-festivalinin farklı bir gündemi vardı; bu festival kral ile bütün kozmosun sürekli gençleşmesini vurgulamaktaydı. Dünya, Aton ile kralın eşhükümdarlığı aracılığıyla, yaratılış anını izleyen bozulmamış durumuna geri götürülmüştü. Akhenaton'un evreni, kutsal üçlünün, yani Aton, kral ve onun eşinin cömert rehberliğinde güneşin günlük yeniden doğuşunun yansıttığı günlük yeniden yaratımın keyfini çıkardı (ya da acısını çekti).

Dogma inceltilmişse de, içerimleri kesindi. Gücü ışınları, ışığın kendisi aracılığıyla aktarılan bir tanrı için –uygarlığın şafağından beri tanrılar ve tanrıçalar için yapılmış olanlar gibi– kapalı, gizli bir kutsal yer yararsızdı. Aton ibadeti, tanrının doğrudan tüketmesi için üzerleri tepeleme sungu yığılı

masalarla dolu açık hava tapınakları gerektirmekteydi. Aslında Akhetaton kentinin tamamı kendi başına büyük bir Aton tapınağıydı, çünkü günün herhangi bir zamanında yukarıda görülen güneşe saygı gösterilebiliyor ve ona tapınılabiliyordu. Bu, Aton'a yıldönümü zamanında (1351) verilen "kral adı"nda ima edileni aşmaktadır. Kralların kullandığı klasik kartuşta (oval ad çerçevesi) yazılı olsa da, bu "ad" yeni öğretinin aşırı kısaltılmış bir ifadesiydi:

> Yaşa! Aton olan Işık adına ufukta sevinen İki-Ufkun-Ra-Horus'u.

Akhenaton'un Işık (tanrı Shu) rolünü üstlenmesi gibi yeni kenti Akhetaton, "Aton'un ufku" da Aton'un sevindiği yerdi: tanrı, kral ve kutsal kent mükemmel bir birlik içinde.

Kuramda, Aton'un tapınağa ve rahiplere ihtiyacı olmasa da, uygulama da Akhenaton –istemiş olabilirse de– her günün her saati tapınamazdı. Buna karşın, o devletin başı olduğu kadar yeni bir dinin peygamberiydi. Dolayısıyla daha önceki uygulamalarla uyumlu olarak Akhetaton'daki ikametgâhın tamamlanmasından kısa bir süre sonra bir Aton Başrahibi atadı. Meryra, "güneşin sevdiği" bir anda ortaya çıkmış ya da en azından daha önceki meslek yaşamının ve geçmişinin gizli kalması için çok uğraşmış gibi görünüyor. Akhenaton'un yakın çevresinin çoğu gibi o da büyük bir olasılıkla her şeyini krala borçluydu. Bu yolla, onun sadakati garanti altına alınmıştı. Meryra'nın resmen Başrahip olarak atanması kent merkezindeki Kral Evi'nde gerçekleşti. En büyük kızları Meritaton'un eşlik ettiği Akhenaton ve Nefertiti bu önemli gün için bol nakışlı bir minderle süslenmiş kraliyet balkonunda belirdiler. Yazmanlar törenin her ayrıntısını kaydederken, uzun, beyaz bir cüppe ve süslü bir fular takan Meryra, hanesinin üyelerinin eşliğinde kralın huzuruna çıktı ve kralın önünde diz çöktü. (Akhenaton'un hükümdarlığı altında bile,

Mısır kayıt tutma takıntısını kaybetmemişti.) Yazmanların arkasındaki sopa tutucular en küçük sorun emaresinde müdahale etmeye hazırdılar. Polis, yazmanlar gibi, Akhetaton'da gündelik hayatın bir parçasıydı. Kral resmi bir ilanla genel takdire sunduğu Meryra'nın atanmasını onayladı. Tebrik alkışları dindiğinde Meryra kısa göreve başlama konuşmasını yaptı: "Aton'un kalbini sevindirenlere vermesini bildiği hediyeler sayısızdır."[132] Konuşma, özlülüğün ve dindarlığın bir modeliydi. Ardından arkadaşları Meryra'yı sırtlarına alıp onu saraydan dışarı taşıdılar.

Meryra'nın meslek yaşamındaki bir başka zirve, birkaç yıl sonraki, sadık bir hizmetkâr için en büyük ödül olan "onur altını" ile onurlandırılmasıydı. Akhenaton başrahibin boynunu altın yakalıklarla donatmasının ardından uzun, ayrıntılı, yapmacık ve aşırı kuralcı söylevini verirken huzurdaki herkes onu dikkatle ve kendinden geçmiş biçimde dinlemek zorundaydı. Meryra'nın başrahip olarak atanma töreni ritüelleşmiş ortamıyla ve koreografikleşmiş hareketleriyle bizi 3500 yıl içerisinde çok az değişen bir kral huzuruna kabul tarzıyla karşı karşıya getirir. Meryra'nın daha sonraki onurlandırılması, despotların dünyasının ve onların dalkavuk uşaklarının geleneksel şemayı takip ettiklerini bize hatırlatmaktadır.

Meryra'nın başrahipliğe atanmasıyla aşağı yukarı aynı sıralarda, kral inancını daha ayrıntılı biçimde duyurmaya başladı. Açıklama daha ziyade soğuk bir tavırla Öğreti diye anıldı. Öğreti geçmişin klasik biçimlerinden daha ziyade dönemin konuşulan dilini kullandı. *Aton'a Büyük İlahi* adı verilen ilahinin "Homeros dünyası öncesinden günümüze ulaşan en önemli ve mükemmel şiir örneklerinden biri"[133] olduğu söylenmektedir. İlahi kesinlikle bir başyapıttır, onun mest eden tonu ve yaratıcısının coşkun imgelem gücü, özellikle Yahudi ilahi yazarları olmak üzere daha sonraki dini yazarları derinden etkilemiştir. İlahinin Akhenaton'un üst düzey memurlarının mezarlarında rejime sadakatin açık bir ifadesi

olarak dikkatli biçimde kopyalanması onun günümüze ulaşmasını sağladı. İlahi uzun uzun alıntılanmayı hak etmektedir. Kralın yeni dininin dizginlenmeyen sevincini (en azında, Akhenaton'da) hiçbir şey bu ilahiden daha iyi yakalayamaz.

Göğün ufkunda güzellikle ileriye doğru parlarsın
Ey yaşayan Aton, hayatın yaratıcısı!
Doğu ufkundan doğduğunda,
Her yeri güzelliğinle doldurursun.
Güzel, büyük, göz kamaştırıcı
Her yerin üzerinde yüksel.
Işınların yaptığın her şeyin en son noktasına kadar
Toprakları kaplasın...

Ufukta doğduğunda yeryüzü aydınlanır,
Gündüzün Aton'u gibi parlar.
Karanlığı kovarsın,
Işınlarını gönderdiğinde
İki Ülke bayramda...
Bütün sürüler otlaklarında huzurlu
Ağaçlar ve bitkiler yeşilleniyor
Kuşlar yuvalarından havalanıyor...
Mevcudiyetinde nehirdeki balık sıçrıyor...
Işınların denizin ortasında...

Eylemlerin ne kadar çeşitli,
Gözlerden gizli olsa da,
Bir başkası olmayan biricik tanrı
Yalnızken, arzuna göre yeryüzünü yarattın.
Bütün insanları, sığırları ve sürüleri,
Yeryüzünde ayakları üzerinde yürüyen her şeyi,
Gökyüzünde kanatlarıyla uçan her şeyi,
Işınların her otlağı besledi,
Sen doğduğunda onlar yaşam bulup senin için büyüdü
Yarattığın her şeyi büyütmek için mevsimleri yarattın:
Onları soğutmak için kış, seni tatmaları için sıcak[134]

İlahi'nin yaratılışın zenginliği ve bolluğu üzerindeki vurgusu, kraliyet saraylarının enfes resimli duvarlarında, tavanlarında ve zeminlerinde gözle görülür ifadesini bulur. Ama bu resimlerde anlatılanlar ile sıradan insanların yaşantıladıkları arasında Akhenaton'un yeni model kentinde bile dağlar kadar fark vardı. Akhetaton'un fakir yurttaşları büyük sarayların ve tapınakların yanı başında kısa ve zor bir yaşam sürdüler. Bu insanların kemikleri bize onların kötü beslendiklerini, büyük sıkıntılar ve fiziksel zorluklar içinde yaşadıklarını söylüyor. Bazıları her gün ağır yük taşıyarak omurgalarına tedavisi imkânsız hasarlar verdiler. Diğerleri kentin atölyelerinde bütün gün çamur içinde metal ya da cam eriyiği potalarını kaldırıp indirerek çalıştılar. Aton için yığılmış yiyecek dağlarıyla dalga geçercesine, çocukluklarında iyi beslenememelerinden ötürü gelişimleri engellenen erkekler ve kadınlar, kansızlık ve spina bifida gibi yıpratıcı hastalıklara mahkûmdular. Nüfusun yarısından daha fazlası genç yaşta ölürken çok azı kırklı yaşlarına kadar hayatta kalmaktaydı. İnsanların çoğu otuz beş yaşında ölmekteydi. Bu insanlar kuma açılan sığ çukurlara ucuz çömleklerle ve eski mücevherat parçalarıyla birlikte gömülürlerdi ve mezarların üzerinde yalnızca bir anıt taş yığını olurdu. Bu dünyanın, resmi yaşam, ışık ve güzellik dogmasıyla alakası yoktu. Akhenaton'un en alt tabakadan tebaasının geleneksel tanrılara onun düşünce polisinin burnunun dibinde bile inanmayı sürdürdükleri neredeyse kesindir. Gösterişsiz yapıların güvenliğinde, Hathor, Bes, Taveret ve hatta Amon gibi çok sevilen tanrıların halen bir yeri vardı.

Muhtemelen eski kültlere inanılmaya devam edilmesi nedeniyle, Akhenaton'un öğretisi daha köktenci bir hal aldı. Akhenaton'un hükümdarlığının ilk yıllarında, saray halen Teb'deyken bir kraliyet uşağının Osiris'e ve Anubis'e mezarının başında ibadet edenlere katılmasında hiçbir sakınca yoktu. Akhetaton'a taşınıldıktan sonra, Aton hızlı bir biçim-

de en üstün tanrılıktan tek tanrılığa yükseltildi. Diğer tanrılar tanınmayacak ve onlara hoşgörü gösterilmeyecekti. Kralın bu din düşüncesi toplumun geri kalanına dayatılacaktı. Tapınakları kapatıldığından rahipler kendilerini görevlerinden alınmış ve yeni görevlere atanmış bulurken, bütün kaynaklar Aton kültüne akıtıldı. Bütün diğer tanrılara –hatta kendileri de güneş tanrıları olan iki-ufkun-Horus'u ve Shu gibi tanrılara– yönelik göndermeleri ortadan kaldırmak için Aton'un öğretisel adının resmen "arındırıldığı" 1341'de, hükümdarlığının on birinci yılında, Akhenaton'un dini coşkusu doruk noktasına ulaştı.

Aton kültünün arındırılmasına Aton'un en üstün yaratıcı olarak yerini aldığı, artık nefret edilen Amon başta olmak üzere diğer tanrıların etkin biçimde yasaklanması eşlik etti. Bu tanrıların adlarını tarihten silmek için, Akhenaton devlet destekli, sistemli bir putları kırma programı başlattı. Ülkenin her yerinde, Delta'nın bataklık bölgelerinden Nübye'nin uzak topraklarına kadar, kral yandaşlarının orduları kutsal metinleri ve imgeleri tahrip etmek için açık mezar ibadethanelerini yıktılar ve tapınaklara saldırdılar. Kral yandaşları Amon-Ra'nın resimlerini ve adlarını kazımak için keskilerle ve "bağış kartları" ile silahlanmış olarak dikilitaşlara tırmandılar. Akhenaton'un babasının (III. Amenhotep) ve büyükannesinin (Mutemvia) adlarında geçse bile, "Amon" ya da "Mut" kelimesini içeren özel adlar hedef alındı. Bu devlet destekli kutsala tecavüz kampanyası "tanrı" sözcüğünün çoğul biçimine değin uzandı. Kralın kültür devriminin sindirdiği bireyler, değerli kişisel mallarını ve mülklerini oto sansüre tabi tutarak kendilerini korumaya çalışıyor ve put kırıcıların gazabından kaçmak için adlarını değiştiriyorlardı. Path-mose adlı bir ordu yazmanı aceleyle adını Ra-mose olarak değiştirdi; rahip Mery-neith, Mery-ra oluverdi ve ancak Akhenaton'un ölümünden sonra kendisini güvende hissedip asıl adını tekrar aldı. Bu vandalizm sefahati, nüfusun büyük

bir kısmı tarafından en çok değer verdikleri umutlarının ve inançlarının törenle öldürülmesi gibi hissedilmiş olmalıdır.

Yine de kral dokunulmaz ve onun Öğreti'si tamamen açık-seçik kaldı. Aton yalnızca tek tanrı değildi, aynı zamanda Akhenaton ve aile üyelerinin aracılığıyla hazırlanan tek kurtuluş yoluydu:

Seni bilen bir başkası yok,
Yalnızca oğlun, Ra'nın tek oğlu Neferkheperura,
Sen onu planların ve gücün hakkında bilgilendirdin.

Yeryüzünü kurduğundan beri herkes gelip geçti
Sen onlara oğlun için hayat verdin
Senin bedeninden gelen tek kişi

Gerçekte yaşayan, İkili Kral, İki Ülke'nin Efendisi,
Neferkheperura, Ra'nın tek oğlu
Ra'nın yaşayan oğlu, taçların efendisi,
Ömrü uzun Akhenaton;
Ve Kral'ın sevdiği, Kralın Büyük Eşi,
İki Ülke'nin Hanımı,
Sonsuza değin ve her zaman yaşayan, genç Neferneferuaton-Nefertiti.[135]

Monarşi kurumu, daha önce böylesine mutlak bir konuma kesinlikle yükseltilmemişti.

İlk aile

Athon'a Büyük İlahi'nin kapanış satırları Akhenaton'un bütün devriminin en çarpıcı öğelerinden birini dile getirmektedir: Akhenaton'un karısına verilen daha önce benzeri görülmemiş önem. Nefertiti, bir anlamda, XVIII. Sülale'den atalarının ayak izlerini takip ediyordu: Tetisheri, Ahhotep ve Ahmose-Nefertari'den Haçepsut'a kraliyet kadınları, devlet işlerinde önemli bir rol oymaya giderek alışmıştılar. Tiye yabancı hü-

kümdarlarla kişisel yazışmalar yürüterek ve III. Amenhotep'in erkek kutsallığının kadın emsali olarak onunla yan yana görünerek bunu bir adım daha ileriye taşımıştı. Ama Nefertiti en başından itibaren yeni bir çığır açtı. İpetsut'ta ona kendi tapınağı, kocasının (halen IV. Amenhotep) bile betimlenmediği Benben Konağı bağışlanmıştı. Nefertiti burada bağlı bir esiri dövme ya da mahkûmları sorgulama gibi daha önce sadece kralın yerine getirdiği ritüel faaliyetleri gerçekleştirirken gösteriliyordu. Kraliyet çiftinin Akhenaton'a ziyaretinin birinci yıldönümü için sipariş edilen sınır dikilitaşında Nefertiti'nin kralla eşit düzeyde olduğunu belirtmek için Nefertiti kralla aynı büyüklükte resmedilmiştir. Akhenaton'un eşlik eden övgüsü Nefertiti'nin yükseltilen statüsünün altını çizer:

> Sarayın büyük hanımı; güzel yüzlü, ikiz tüyle süslenmiş, övgüler alan neşeli hanım; sesini duyanı sevindiren, Kral'ın sevdiği, Kralın Büyük Eşi, İki Ülke'nin Hanımı.[136]

Akhenaton'un kendisini Aton'a adayışını göstermek için herkesin önünde yaptığı her hareket Nefertiti tarafından taklit edildi. Akhenaton Amenhotep adını değiştirdiğinde, Nefertiti de kendi adına "güzel, Aton'un güzellikleridir" anlamındaki bir sıfat ekledi: Neferneferuaton. Akhenaton yaratıcının oğlu Shu'nun yaşayan cisimleşmesiyken, Nefertiti Shu'nun eşi Tefnut'tu. Nefertiti tanrıçanın farklı, düz çıkıntılı baş süsünü benimsedi ve onu yetkesinin kamusal simgesi haline getirdi. Nefertiti'nin üst düzey bir hizmetlisinin mezarında, kraliyet çifti yan yana, imgeleri hemen hemen üst üste gelecek biçimde gösterilmektedirler. En azından bazılarına göre, Nefertiti ile Akhenaton bir olduklarından, gökyüzündeki Aton'la birlikte eş-hükümdarlardı.

Bunların ilişkilerinin samimiliği, Akhenaton'un kentteki heykeller ve rölyefler aracılığıyla duyurulan yeni öğretisinin merkezi eğilimi haline geline getirildi. Bir sahnede Nefertiti

ile Akhenaton çifti resmi bir tören boyunca el elle tutuşurken, bir diğerinde boynunda boncuklardan yapılmış bir gerdanlık bulunan Nefertiti kocasının dizinde oturmaktadır. Tapınak rölyefinden bir parça, Akhenaton ile Nefertiti'yi birlikte yatağa girerken bile göstermektedir. Çiftin kızları da ikonografiye uygun bir biçimde taşındılar. Akhenaton ile Nefertiti'nin Akhetaton'a taşındıklarında altı kızları vardı. (Akhenaton'un küçük eşinden en az bir tane oğlu olmasına karşın, kadın ilkesi hayati önem taşıdığından, o resmi kayıtlardan açıkça dışlanmıştı.) Ünlü bir dikilitaş kral ve kraliçeyi en büyük üç kızlarıyla evde dinlenirken göstermektedir. Akhenaton beşik sallar ve Maritaton'u öper; Meketaton babasına hareketler yaparak annesinin dizinde oturmaktadır ve küçük Ankhesenpaaton Nefertiti'nin küpesini çekmektedir. Kraliyet ailesinin üyeleri arasında bırakın böyle yakınlık ve duygu ifadelerinin açığa vurulmasını bunların varlığının kabul edilmesiyle bile o zamana değin karşılaşılmamıştı.

Gelenekten bu köktenci kopuşun nedeni, kraliyet ailesinin Mısır dinindeki yeni rolü, geleneksel tanrı gruplarının yerini alan kutsal bir aile haline gelmesiydi. Kent merkezine giden kraliyet savaş arabası, tanrıların geçit töreninin yerini aldı. Akhenaton ile Nefertiti'nin heykelleri tanrıların imgelerinin yerlerini aldı. Kendisini yalnızca Akhenaton ile onun ailesine açan Aton kültü, sadece özel olarak seçilmiş kişilerin üye olabileceği bir din olduğundan, güneş diskinin inayetini almayı arzulayan sıradan yurttaşlar, yeryüzündeki aracıları olarak onun temsilcilerine tapmak zorundaydılar. Akhetaton'u çevreleyen kayalıklara oyulmuş gözde devlet görevlilerinin mezarlarında krala tapma, bireysel kişilikleri tasfiye etti. Sungu töreni artık ölüm tanrısı Osiris için değil, kral ve zaman zaman Nefertiti için düzenlenmekteydi. Tek ebedi varoluş teklifi Akhenaton denetiminde tapınaktanki sungulardan biraz alarak gün boyunca Aton'un ışınlarının lütfuna mazhar olmak ve geceleyin mezara geri dönmekti. Bu cesaret kıran bir beklentiydi.

Akhenaton, Nefertiti ve kızları

Akhetaton'un sakinleri kraliyet ailesinin heykellerini ve imgelerini evlerindeki mihraplara koydular. Evlerdeki mihrapların büyüklüğü (bunların bazıları aşağı yukarı küçük birer tapınaktı) kişinin rejime sadakatinin görünür ölçütüydü ve ayrıca bu mihraplar kuyu, ambar ya da bahçe gibi bir statü simgesi olarak da önemliydi. Resmi Aton tapınaklarına girmeleri yasak olan sıradan yurttaşlar için en azından kent merkezinde bir tane halka açık tapınma yeri vardı... Kral'ın Heykeli Mabedi.

Krala ve onun bütün çalışmalarına herkes kendisini her şeyiyle adamadı. Sınır dikilitaşlarının ilk dizisinin olmayacak umutlar dağıtan göndermeleri, anlaşmazlığın rejimin ilk yıllarında patlak vermiş olabileceğini düşündürüyor. Akhenaton'un köktenci siyaseti, nüfusun belirli kesimlerinde hoşnutsuzluğa yol açmış ve isyan korkusu rejiminin yakasını bırakmamış olmalı. Sadık devlet görevlileri, potansiyel muhalifleri kralın onların kökünü kazımakta kararlı olduğu konusunda uyardılar: "[Akhenaton] Doğar doğmaz, gücünü Öğretilerini hiçe sayanlara karşı kullanır."[137] Yeni kentte

bile, Akhetaton'un kişisel güvenliği büyük bir kaygı nedeni olduğundan kralın çevresi korumalarla doluydu. Polisin yanı sıra askerler ve "Kral Hazretlerinin huzurundaki ordu komutanları"[138] da vardı. Kargılarla donanmış silahlı eşlikçiler, günlük savaş arabasıyla kente gidişlerinde Akhenaton'a refakat ediyorlardı. Kral Evi'nin arkasındaki binaların tamamı milis güçlerine ayrılmıştı ve kentin her tarafında ilave karakollar vardı. Ovayı çaprazlamasına kesen karmaşık bir yol ağı Akhetaton'un arkasındaki çölün düzenli bir biçimde denetlenmesine olanak sağlamaktaydı. Savaş arabaları için gündüzleri olduğu denli geceleri de görünür olan bu yollar, güvenliğin bütün gün boyunca sağlanmasını kolaylaştırmıştı. Doğu Çölü'nün verimsiz toprakları kanun kaçakları için hazır bir gizlenme yeri sağlıyordu ve polis "çöl tepelerindeki kanun kaçaklarına katılacak"[139] muhalifleri biliyordu.

Polis devriyeleri yüksekteki platodan kraliyet ikametgâhını izlerken, sarayın arkasındaki dik kayalıklara kolaylıkla tırmanmak ya da inmek gerçekten olanaksızdı. Tarihteki diğer despotlar gibi Akhenaton da ağırlıklı olarak güvenlik personelinin, özellikle polis reisinin sadakatine güvendi. Kralın bütün üst düzey memurları gibi Mahu da her şeyini kralın himayesine borçluydu ve adanmışlığını göstermek için daima uğraşmak zorundaydı. Mezarının duvarlarına Akhenaton'un yeni dininin resmi amentüsü *Aton'a İlahi*'nin en az dört kopyası hakkedilmişti. Mahu'nun imanını monarkının huzurunda açıkça dile getirmesi dalkavukluk örnekleriydi. Buna rağmen, böyle bir paranoya ortamında, kralın güvenliğinin denetimi en büyük kral yanlısına bile katı kurallarla kısıtlanmadan verilmiyordu. Kralın ayrıca firavuna kin gütmesi daha küçük bir olasılık olan yabancı askerlerden oluşan kendi seçkin koruması vardı. Devlet yönetiminin kıdemli üyeleri, yabancı ailelerden seçilmiş de olabilirler. Vezir Aper-El, kralın başhekimi Pentu, kraliyet hazine vekili Tutu muhtemelen Mısır asıllı değillerdi.

Yeryüzündeki tanrılar ve kurtuluşa giden yol olmalarına rağmen, kraliyet ailesi şüphe götürmeyen sadakati uzaklarda aramak zorundaydı.

Akhenaton, Nefertiti ve altı prenses halkın karşısına son defa kralın hükümdarlığının on ikinci yılında, 1342'de düzenlenen muhteşem bir törensel toplantıda çıktılar. Akhenaton ve ailesi bir güneşliğin altında otururken (uzun, heyecanlı bir açık hava gösterisi için; en azından kraliyet ailesi için rahat dogmadan öncelikliydi) önlerinde kralın bütün ülkeler üzerinde kurduğu, güneş benzeri egemenliği simgeleyen egzotik hediyelerle geçit töreni yapan yabancı ülkelerin üst düzey memurlarını seyrettiler. Toplantıya ilişkin resmi kayıt, etkinliği şöyle anlatır:

> Ra'nın tek oğlu Neferkheperura ve kralın büyük eşi Neferneferuaton-Nefertiti Suriye'nin ve Kuşi'nin hediyesini kabul etmek üzere elektrumdan yapılmış büyük bir tahtırevan üzerinde belirdiğinde, Batı'dan ve Doğu'dan, bütün yabancı ülkeler, hatta denizin ortasındaki adalar, yalnızca krala hediye sunmak için toplanmışlardı.[140]

Mısır'ın bildik üstünlük gösterisinden yabancı hükümdarların hepsi etkilenmiyordu. Asur kralı Assuruballit Akhenaton'a yazdığı sert üsluplu mektupta "Niçin habercilerim sürekli güneşin altında tutularak canları çıkarıldı?"[141] diye yakınıyordu. Asur elçisinin Aton'un hayat veren ışınlarına böylesine çok maruz bırakıldığına içerlemesi ne büyük nankörlüktü...

Soyun sonu

Kutsal lütufun kendi sınırları vardı. Elçiler, trajedi kraliyet ailesini vurmadan çok az önce Akhetaton'dan ayrılmışlardı. Akhenaton'un ikinci kızı Mekataton, kralın sevgili annesi Tiye'nin ölümünün hemen ardından, daha çocukken yedi ya-

şında öldü. Her ikisi de, Akhenaton'un emriyle, kentten 13 kilometre uzaklıkta, güney ufkundaki çöl vadisindeki tepelere oyulmuş kraliyet mezarlığına defnedildi. Grafik matem sahneleri, büyük üzüntü içindeki akrabaların ruh halini yakalamaktadır.

Bir annenin ölen çocuğu için gözyaşları, Akhetaton'daki Nefertiti'ye ilişkin sahip olduğumuz son imgedir, çünkü bunun hemen ardından Nefertiti kayıtlarda ortadan kaybolmaktadır. Muhtemelen kayınvalidesinin ve kızının ölmesine neden olan felaket onu da almıştı. Ya da muhtemelen artık Akhenaton üzerinde baskı oluşturan ölümsüzlük imaları, karısının statüsünün köktenci bir biçimde yeniden değerlendirilmesine neden oldu. Nefertiti'nin ortadan kaybolmasını hemen Akhenaton'la birlikte hüküm sürmesi için müşterek bir (insan) hükümdarın atanmasının izlemesi rastlantı olmayabilir. Bu yeni müşterek hükümdarın adı Nefertiti'nin unvanının ilk öğesi Neferneferuaton'dan başkası değildi. Kraliçe kral olmuş gibi görünmektedir. Akhenaton'un devrimini sürdürmek için devrimin ortak liderinden ve ortak sahibinden kim daha uygun, daha güvenilir olabilir?

Akhenaton, 1336 yılının sonbahar üzüm hasadından sonra, hükümdarlığının on yedinci yılında öldü. Açıklayıcı mezar eşyalarıyla birlikte kraliyet mezarlığına gömüldü. Akhenaton'un Büyük Sfenks'i –bütün güneş anıtlarının annesini– inşa ettiren Kefren için hakkedilmiş bin yıllık taş bir kabı ata yadigarı olarak seçmesi muhtemelen şaşırtıcı değildi, fakat dininin şiddetle uzak durduğu ahrette Akhenaton'a hizmet etmeleri için hakkedilmiş *shabti* heykelcikleri şaşırtıcıydı. Dini fanatikler bile, ölüm döşeği kuşkularına kapılmaya eğilimli gözükmektedirler. Akhenaton'un bedeni dört köşesindeki dört mezar tanrıçası tarafından değil, ama sevgili Nefertiti'sinin figürleri tarafından korunan taş bir lahde yerleştirildi.

Eşi, Akhenaton'un mirasını değil, ama bedenini koruyabilecekti: Neferneferaton'un üçüncü yılı tarihli bir Teb mezarındaki duvar yazısı, Amon rahipleriyle uzlaşmaların başladığına –muhtemelen Amon için tanrının eski merkezinde bir tapınağın bile yeniden açıldığına– işaret ediyor gibi görünmektedir. Akhenaton'un mezardaki cesedi daha soğumadan göz kamaştırıcı Aton'un dışlayıcı kültü solmaya başlamıştı.

Akhenaton'un ölümü sarayı ve ülkeyi kargaşaya sürükledi. Her şeylerini onun himayesine borçlu olanlar –Meryra ve Mahu gibi kişiler– onun devrimini ya da en azından onun rejimini sürdürmeyi yürekten istiyor olmalıydılar. Sabırla kendi zamanlarının gelmesini bekleyen güçlü Amon ruhban sınıfı üyeleri dahil olmak üzere diğerleri, Akhenaton'un fanatizmi doğal yolunda ilerlerken, eski ortodoksluğa geri dönüş için bir fırsat doğduğunu gördüler. Kraliyet ailesi de kuşkudan etkilenmiş gibi görünmektedir. Smenhkare adlı bir hükümdar (Akhenaton'un başka türlü farkına varamayacağımız bir oğlu, çok daha büyük bir ihtimalle, Nefertiti'nin tek kral olarak üçüncü kez vücuda gelmiş hali) tahtta çok kısa süre kaldı (1333-1332) ve bu süre içinde Kralın Büyük Eşi rolüne yükselmiş olan Meritaton onu destekledi. Ama gericiler giderek güç kazanıyor ve gelen nesilden kraliyet kanının meşruluğuna sahip ama emirlerine uyacak denli genç olan uygun bir aday arıyordu. Yaşamının büyük bir kısmı gözlerden saklanan Akhenaton'un ikincil bir eşinden olma dokuz yaşındaki oğlu uygun gibi görünmekteydi. Onun Nefertiti'nin "varisi", üçüncü kızı Ankhesenpaaton'la evlenmesi (belki de aceleyle evlendirilmesi) yalnızca onun taht üzerindeki iddiasını güçlendirdi. Saray mensuplarının, rahiplerin ve etkili subayların hepsi hemfikirdi: bu oğlan kral olmalıydı. Adı Tutankhaton yani "Aton'un yaşayan imgesi" idi.

Aylar içerisinde, yeni çocuk firavunun tahtının arkasındaki güçler, Mısır'ı geleneğe geri dönen bir yola soktu. Perde arkasındaki güçlerin dikkatli rehberliğinde, kral adını değiştir-

meyi kabul ederek açıkça Amon için Aton'dan vazgeçti. Tarih tam bir u dönüşü yapmıştı. Böylece Tutankhaton, Tutankhamon, karısı Ankhesenpaaton Ankhesenamon ("Amon için yaşayan") oldu. Daha sonra, geleneksel başkent Memfis'ten kral adına –her yerinde akıl hocalarının parmak izlerini taşısa da– büyük bir "Restorasyon Buyruğu" yayımlandı. Buyruk, gözden düşmüş hükümdar Akhenaton'un adını anmadan onun siyasetini sert bir biçimde eleştirmekteydi:

> Kral Hazretleri kral olduğunda, Abu'dan Delta bataklıklarına kadar tanrıların ve tanrıçaların tapınakları ... çok kötü durumdaydı. Mihrapları dökülmekteydi, otlarla kaplanmıştı. ... Ülke felaket bir durumdaydı; tanrılar bu ülkeyi terk etmişti. Ordu Mısır'ın sınırlarını genişletmesi için Yakın Doğu'ya gönderildiyse de, başarılı olamadı. Birisi tanrıya koruması için yalvardıysa da, sonuç alamadı.[142]

Buyruğun dili "tanrılar"dan kesin biçimde çoğul bahsetmekte ve yeni kralın faaliyetleri ile söyledikleri birbirini tutmaktaydı. Acil önlemler, Amon-Ra'nın kült merkezlerine özel önem veren tapınakların restorasyonunu, bu tapınakların rahiplerinin eski görevlerine dönmelerini, (kraliyet hazinesinin bedelini ödediği) yeni kült heykellere bağlılığı içerdiği için Tutankhamon'un "harabe durumunda olanı yeniden inşa ettiği ... ve İki Ülke'yi kaostan çıkardığı"[143] söylenebilir. Sarayın Akhetaton'u terk edip Teb'e geri dönmesi, eski rejimin geri dönüş sorununu kökünden haletti. Çocuk kral, kendisinden önceki birleştiriciler gibi, babasının görüşlerinden tamamen koptuğunu göstermek için oldukça simgesel olan "doğuşların yineleyicisi" unvanını aldı. Tutankhamon'un hükümdarlık dönemi Akhenaton'unki gibi bir yeniden yaratım değil, ama bir yeniden doğuş dönemi olacaktı.

Vakitsizce verilen sözlerin hiçbiri tutulamadı. Tutankhamon yetişkinliğe adım atamadan 1332'de babasının yanına gitti. Muhtemelen Tutankhamon gizlice Akhenaton'un ünü-

nü yeniden canlandırma planları gütmekteydi; reşit olunca kendi başına yönetebilecekti. Belki de ülkedeki gerçek güçler, böyle bir sonuçtan korktular ve bunun önüne geçmek için gözü dönmüş girişimlerde bulundular. Ya da muhtemelen çocuk kral fiziksel olarak güçlü değildi ve yalnızca tebaasının çoğunun karşılaştığı kaderle karşılaştı: doğal nedenlerle erken yaşta ölüm. Tutankhamon'un çocuk gelini kraliyet soyunu sürdürmeye çalıştıysa da, genç yaşı ve bir erkek-kız kardeş evliğinden ileri gelen genetik sorunlar düşüğe neden oldu. Ölü doğan iki kız evlat sevgiyle mumyalandılar ve 3244 yıl sonra –Tutankhamon'un mezar hazinesinden geriye kalanlarla birlikte– yeniden bulunmak üzere Krallar Vadisi'nde babalarının yanında aceleyle hazırlanan mezarlarına defnedildiler.

Tutankhamon'un yaslı dulu saray önde gelenlerinin onun için hazırladıkları korkunç kaderi biliyordu. Ankhesenamon, Akhenaton ile Nefertiti'nin, III. Amenhotep'in ve onun atalarının soyunun hayatta kalan son üyesiydi. Onunla evlenebilecek adam için Mısır tahtının anahtarını elinde tutmaktaydı. Ankhesenamon, son bir umutsuz girişimle Hitit kralına yalvaran bir mektup yazdı. Hitit kralından kendisiyle evlenmesi ve onunla birlikte Mısır'ı yönetmesi için oğullarından birini Mısır'a göndermesini rica etti. "Kesinlikle hizmetkârım olarak almayacağım, onu kocam yapacağım"[144] diye açıkladı. Hitit kralı çok şaşırarak maiyetindekilere "bütün hayatım boyunca hiç böyle bir şey yaşamadım"[145] dedi. En sonunda Hitit kralı merhamet etti ve güneye, Memfis'e bir prens gönderdi. Ama Prens Zannanza seyahati sırasında öldüğünden –ya da öldürüldüğünden– asla Mısır'a ulaşamadı. Ankhesenamon'un en kötü kâbusu gerçekleşti ve rahatlıkla büyük babası olacak kadar yaşlı, gözlerini tahta dikmiş emekli bir saray mensubuyla zoraki evliliğe katlanması gerekti. Kaderi bilinmeyen Ankhesenamon, görevini tamamladıktan sonra sahneden kayboldu.

O zamana kadar Mısır'ı yöneten en muhteşem sülalelerden biri, büyük fatihlerin ve göz kamaştırıcı hükümdarların atası Thutmosis'in soyu son buldu. III. Amenhotep'in zafer günleri artık uzaklardaki bir anı gibi görünmekteydi. Yurtdışında yenilen ve yurtiçinde keyfi bozulan Mısır'ın özgüvenini ve parıltısını yeniden kazanmak için ihtiyaç duyduğu şey, kararlı bir liderlikti. Daha önce olduğu gibi ülkede bunu tek bir kurum ve onun başındaki tek kişi yapabilirdi.

[illegible]

KISIM IV

ASKERİ KUDRET

(MÖ 1322-1069)

Ramsesler Dönemi
Mısır Dünyası
Karadeniz
K
B
D
G
Hattuşaş
Troya
HİTİTLER
Fırat
Miletos
ARZAVA
TARHUNTASSA
Toros Dağl.
KODE
Karkamış
Amano
Dağl.
HANİGALBAT
Dicle
Aleppo
Alalakh
Eleutherus
Ugarit
Hamath
AMURRU
ASUR
ALASHIYA
Kadeş
Katna
Kubna
Şabtuna
Litani Beka
Akdeniz
Akko
Megiddo
Yanoam
Beth-Shan
Babil
BABİL
Asdod
Aşkelon
Gaza
Gezer
Kudüs
Lakiş
KENAN
Djanet
Per-Ramessu
(Hutvaret)
EDOM
Timna
SİVA
Memfis
İunu
Herakleopolis
BAHARİYA
Hardai
FARAFRA
Hammamat
Vadisi
BÜYÜK VAHA
Abdju
Teb
Barramiya
Vadisi
Ebu Simbel
Kızıl Deniz
Nauri
Cebel
Barkal
PUNT
0
100
200
300
400 mil
0
200
400
600 km

SHELLEY'NİN *OZYMANDIAS* adlı şiiriyle ölümsüzleştirdiği II. Ram-ses'in Batı Teb'deki mezar tapınağında bulunan devrilmiş devasa heykeli gücün geçiciliğini simgeler. Büyük olasılıkla bir başka anıt büyük bir uygarlığın yükselişini ve düşüşünü daha iyi çağrıştıramaz. Aynı anda hem korkunç hem de acınası olan heykel, firavun Mısır'ının kudretini ve görkemini olduğu gibi uzun vadeli tarihsel kuvvetler karşısındaki güçsüzlüğünü de sergilemektedir. Uzun Ramses Dönemi (XIX. ve XX. Sülale) Mısır uygarlığının hem cesaretini hem de içsel zayıflığını yansıtarak ona bir ayna tutar.

Ramses Mısır'ının hikâyesinde bir kurum baskındır: Ordu. İki yüzyıllık dönem boyunca, generallerin iç ve dış siyasetin her boyutu üzerindeki etkisi iyi ya da kötü hissedildi. Hanedanın kargaşa içinde olduğu dönemlerde yoğun askeri faaliyet, etkisi kısa dönemli olan bir çözüm sağlamış olabilirse de, birkaç nesil boyunca siyasetin askerileştirilmesi, ordunun iktidarını sağlamlaştırırken, olumsuz, öngörülemeyen sonuçlarıyla sivil toplumu zayıflattı. Ülkenin sürekli Yakın Doğu'yla savaşa hazır olması, Delta'da yeni bir başkentin kurulmasına ortam hazırladı ve Aşağı Mısır'a ilgi gösterilmesi bölgeye firavun tarihinin geri kalanında sürecek siyasi bir önem kazandırdı. Aynı dönemde Yukarı Mısır'ın karar alma merkezinden giderek dışlanması, ülkenin bütünlüğüne uzun dönemli bir tehdit oluşturan kin duygularını besledi. Her şeyden önce savaş maliyetliydi. Ramses Mısır'ının bitmek bilmeyen savaşları, hem ekonomiyi hem de yönetim örgütünü tüketti. Daha sonraki dünya savaşlarının galipleri gibi Mısır da kendisini yüksek bir bedel öderken buldu.

Ramses döneminin başında, ülke özgüven ve imparatorluk tutkularıyla doluydu. Dönem sona ererken, firavunlar ülkesi yavaş ama önüne geçilemez bir çöküşe girmişti. Kısım IV eski Mısır tarihinin bu çok önemli dönüm noktasını özetliyor. Akhenaton'un başarısız devrimi sonrasında, parçalanmış durumdaki ülkeye düzeni ve özgüveni getirmeyi bir subay olan Horemheb üstlendi. Horemheb'in yakın arkadaşı olan bir generali varisi olarak kabul etmesi, ordunun etkisini sürdürmesini sağladı ve ilk Ramsesler, Mısır'ı yeniden bir imparatorluk kılmada tükenmeyen bir kararlılık göstererek hayal kırıklığına uğratmadılar. Mısır ile ezeli rakibi Hitit krallığı arasındaki çatışma, kesin bir sonuç vermediyse de, nihayetinde dünya tarihindeki ilk kapsamlı barış anlaşmasının yolunu açan bir destan olan ünlü Kadeş Savaşı'nda doruğa çıktı. Ne var ki Mısır'ın güvenliği çok geçmeden yeni istilacılar tarafından tehdit edildi. "Son büyük firavun" diye adlandırılan III. Ramses, Libyalıları ve Deniz Halkları'nı yenerek ününü mühürlediyse de, sonradan bir saray suikastına kurban gitti. Bu, olacakların habercisiydi.

Sonuçta, firavun devletinin altını dış etkenlerden çok iç etkenler oydu. Kraliyetin saygınlığını yitirmesi, gıda fiyatlarının artması, darbeler, denetimsiz göç, yasa ve düzende yaygın çürüme ve gerileme: XI. Ramses'in tahta çıkış tarihi itibariyle Mısır dizlerinin üzerine çökmüştü. Delta'daki konutunda kuşatılmış ve yalıtılmış bir durumda olan firavun, böyle zamanlarda her Ramses'in yaptığını yaptı: Yardım için orduya başvurdu. Sonuç hayli etkiliydi; ama XI. Ramses'in umduğu biçimde değil. Aciz kral dışlandı ve ülkenin kuzeyinde ve güneyinde düzen ayrı askeri cuntalar tarafından yeniden teşkil edildi. Uzun bir süre büyük değer verilen tek bir kutsal kral tarafından yönetilen birleşik devlet ideali, denetim adına hoyratça bir kenara atıldı. Ramses Mısır'ının kurtarılması aynı zamanda onun ölüm ilanıydı.

15
Sıkıyönetim

Bir askerin yaşamı

Ahmose'nin yönetimi sırasında Hyksosların ülkeden çıkarılmasından III. Tutmosis'in hükümdarlığında bir imparatorluk yaratılmasına uzanan dönemde Mısır'ın dış ilişkilerinin yoğunlaşması, ülkeyi ve yönetilme biçimini genelde çok derinden etkiledi. Yabancı halklara ve kültürlere daha fazla açık olunması, sanat ve mimariden devlete ve dine değin yaşamın birçok alanında egzotik düşüncelerin ve göreneklerin benimsenmesine yol açtı. Dönemin askeri ruhuna uygun olarak monarşi ikonografisi son derece askerileşti; kral tapınak rölyeflerinde büyük ve kudretli bir savaş lideri olarak belirdi ve bu, bir bütün olarak toplumun askerileştirilmesinde karşılığını buldu. Yeni Krallık dönemi bir asker çağıydı ve başlangıçta hayli mütevazı olan Mısır ordusu hızla kendisini toplumdaki en etkili gruplardan biri olarak teşkil etti.

Eski ve Yeni Krallık dönemlerinin seferlerinde, Mısır hükümdarları çoğunlukla Nübye'den getirilen paralı askerlerin desteklediği halktan geçici olarak toplanan acemi askerlere güvenirlerdi. Böyle bir sistem, Mısır'ın çıkarlarını korumak ya da ticaret yollarını açık tutmak için düzenlenen aralıklı akınlar için yeterliyken, imparatorluğun taleplerini karşılamaktan uzaktı. Yabancı diyarlarda büyük bölgelerin fethi ve ilhakı, isyan durumunda Mısır'ın denetimini güçlendirmek için esas ordu tarafından desteklenen sürekli garnizonlar gerektirdi. Böyle bir siyaset ancak sürekli, sabit bir orduyla yürütülebilirdi. Bundan dolayı, Yeni Krallık döneminin başında, askeri

örgütlenme mesleki bir temele oturtuldu ve Mısır tarihinde ilk defa tam zamanlı bir ordu kuruldu. Akhenaton'un hükümdarlık döneminde (1353-1336) ordunun etkisi iktidarın koridorları boyunca hissedildi. Kralların en yakın yandaşlarından birçoğu hem askeri hem de sivil makam sahibiydi ve kuşku yok ki bu bağlar güçlü bir grubun hükümdara sadık kalmasına hizmet etti.

Silahlı kuvvetler XVIII. Sülale döneminin sonlarında yeniden örgütlenirken iki farklı sınıfa ayrıldı: piyade ve savaş arabası. Mısır'ın ayrıca (Hyksoslarla girilen savaşlarda çok yararlı olan) güçlü bir denizcilik geleneği vardı. Ne var ki kara ve nehir askeri güçleri birbirlerine bağımlıydı; erler ve subaylar "ordu"da ve "donanma"da dönüşümlü olarak görev yapıyorlardı. Başkent Memfis'in limanında büyük bir donanma üssü vardı; Hyksosların eski başkenti Hutvaret'te bulunan bir başka büyük bir üssün adı oldukça yerinde bir biçimde Perunefer'di ("Yolunuz Açık Olsun"). Memfis'in hemen dışındaki büyük bir ihtiyat garnizonu, Mısır halkı arasında çıkabilecek isyanlara karşı kesinlikle güçlü bir caydırıcıyken, olasılıkla acil durumlarda hızlı intikal için askeri garnizonlar ülkenin eyalet merkezlerinde konumlandırılmışlardı.

Piyade sınıfında en temel taktik birlik, en ast rütbeli subayın komutasındaki 50 kişilik müfrezeydi. Her bir müfreze, atanmış bir lideri olan on kişilik beş mangaya bölünmüştü. Bu düzenleme, takım çalışmasını ve herhangi bir ordunun başarısı için vazgeçilmez olan güçlü birlik ruhunu teşvik etti. Dört ya da beş müfreze, kendi levazım subayı ve emir subayı olan ve bir bayraktarın komuta ettiği bölüğü oluştururdu. Birkaç bölük, kesin gücü ihtiyaçlara bağlı olan taburu oluşturmak üzere taktik amaçlarla birleşebilirdi. Büyük askeri harekâtlar taburların, her biri bir generalin komutasında olan ve Mısır'ın devlet tanrılarından birinin adının verildiği alaylarda ya da tümenlerde birleşmesine tanıklık etti. Savaş arabaları sınıfı, aynı biçimde, (on dokuzuncu yüzyıl sonları imparatorluk

Avrupa'sı ordularındaki süvari sınıfı gibi) elli kişilik gruplar halinde düzenlenmişti ve subayların emri altındaydılar.

Firavunun ordusunda yaşam bir piyadeye macera ve yükselme fırsatları sunabilmekteydiyse de, ordu dikensiz gül bahçesi değildi. Eğitim –zorla alınanların aksine– gönüllü katılanlar için bile ağırdı ve keyfi dayak yaygındı. Kayıtları tutması ve erzakı pay etmesi için uzman "askeri yazmanlar" –masa maşı subayları– kadrosu bulunmasına rağmen, savaş alandaki tayınlar çok kıttı ve askerlerden kendi ekmeklerini ve sularını arayarak ve çalarak temin etmeleri beklenmekteydi: Megiddo Savaşı'nda Mısır güçlerinin kenti ele geçirmekten çok düşmanın mallarını yağmalamakla ilgilenmesinde şaşılacak bir durum yoktu. Birçok asker haftalarca doyurucu bir yemek yememiş olabilirdi. Bir piyade böylesine mahrumiyet içinde yaşamaktan ancak terfi ya da hizmet sırasında ölümle kurtulabilirdi. Asker kaçağı, birliğine katılana kadar akrabalarının hapsedileceğini bilirdi. Mısırlı askerlerin gördüğü muamele kötüydü, ama birçoğu zorla askere alınan yabancı savaş esirlerininki daha da kötüydü. Damgalanmayı, kayıt edilmeyi ve hatta "Mısırlılaştırılmak" için sünnet edilmeyi bekleyebilirlerdi. Devletin onlara tahsis ettiği toprak parçasını ekip biçecekleri onurlu bir emekliliği ancak yaşam boyu aktif hizmetten sonra sağ kalırlarsa dört gözle bekleyebilirlerdi.

Mısır ordusu savaş için –günde yaklaşık 24 kilometre hızla– yürüyüşe geçtiğinde bir askerin temel malzemeleri bir bohçayı, giysileri, sandaletleri ve kendini koruyacak bir sopayı içerirdi. Daha gelişmiş silahlar, yalnızca ordu düşmanla çarpışmaya girmeye hazır olduğunda (bu halen savaşların bir mizansene bağlı olarak yapıldığı bir çağdı) ortaya çıkarılırdı. Silahlar kuşanılırken, ayakkabılar çıkarılırdı. Mısırlı askerler çıplak ayak savaşırlardı. Gövde zırhı, hareket etmeyi engellediği için aslında savaş alanında giyilmezdi. Piyade eri kendini korumak için bir kalkanın ve belki de içi pamuk dol-

durulmuş deri yeleğin dışında kendi aklına ve gücüne güvenmek zorundaydı. Uzun mesafeli ateş gücü için seçilen silahlar yaylar ve oklardı. Basit yaylar farklı büyüklükteydiler; kısa olanları kısa mesafeli saldırılar, uzun yaylar kalabalık sabit okçu birliklerinin kullanması içindi. Yeni Krallık dönemi başlarının teknolojik bir buluşu olan bileşik yaylar, daha tesirli oldu ve subaylar arasında çok tutuldu. Okçunun vermek istediği zarara göre farklı tipte oklar seçilirdi: derin yaralar açmak için sivri ya da kancalı ok uçları, düşmanı serseme çevirmek için yassı uçlu oklar. Diğer uzun mesafeli silahların arasında, sapanlar, mızraklar ve ciritler vardı. Göğüs göğse çarpışmak için kullanılan lobutların ve savaş değneklerinin maliyetleri azdı ve çok etkiliydiler. Zırhlı bir düşmanı bile yere sermeye yeten mahvedici darbeler indiriyorlardı. Savaş baltaları düşman güçlerini yere sermek, pala kesmek ve doğramak için iyiydi. Son çare olarak kullanılan bir silah olan kısa ağızlı hançer, çok yararlı olmasa da, tüyler ürpertici bir amaca da hizmet etti. Her muharebeden sonra, Mısır ordusu öldürülen her düşmanın elini keserek (sünnetsiz düşmanın penisini keserek) ölü düşmanları sayardı. XVIII. Sülale döneminin sonlarından bir resim, bir grup muzaffer Mısır askerini savaş alanından kargılarının ucuna üç düşman askerinin eli geçirilmiş olarak ayrılırken gösterir.

Mısır ordusunun omurgasını piyade oluşturmaktaydı, ama baskın birlikleri savaş arabacılarıydı. Yeni Krallık döneminin başlarında Batı Asya'dan gelen at ve savaş arabası, antik dünyada savaşı kökten değiştirdi ve Mısır'a kalabalık piyadeye karşı kullanması için oldukça etkili bir güç sağladı. Her savaş arabasının biri yay ve okla donatılmış bir savaşçı ve diğeri kalkan taşıyan sürücü olmak üzere iki personeli vardı. Savaş arabasının hafif ve iki tekerlekli oluşu ona azami hız ve manevra yeteneği kazandırıyordu; bu özellikler cephe saldırısına geçmeden önce düşman kuvvetlerini "yumuşatmak" ve

yeniden saldırı ya da savunma pozisyonu almak üzere geri çekilen düşman kuvvetlerini takip edip bozguna uğratmak için birebirdi. Dönemin silahlarının en gelişmişi olan savaş arabası, başka birçok buluş gibi Nil Vadisi'ne yabancılar tarafından getirilmiş olsa bile Mısırlı seçkinler için en yüksek statü simgesiydi. Yine de XVIII. Sülale'nin yönetimi altındaki Mısırlılar savaş arabasının gücünü kullanarak Yakın Doğu'daki ülkeleri tek tek fethederken bu teknolojik başarıyı onu bulanların aleyhine çevirdi. Savaş arabası olmasaydı, Mısır'ın bir imparatorluk kurmakta başarılı olacağı kuşkuludur.

Savaş arabaları, seferdeki yumuşak yataklar gibi, yalnızca subay sınıfına aitti. Sıradan bir askerin böylesi lüksleri arzulaması için ilk önce hiyerarşinin en altından başlayarak aşama aşama yükselmesi gerekmekteydi. Ordu kararlı ve tutkulu erkeklere saygınlık ve güç elde etme fırsatı sunuyordu. Bunu Horemheb'den başkası daha iyi örneklendiremez. Orta Mısır taşrasından olan Horemheb'in askeri kariyeri onu yalnızca ordunun en üst noktasına değil, Mısır devletinin doruğuna taşıdı. III. Amenhotep'in hükümdarlık döneminde doğan Horemheb'in Akhenaton'un saltanatı sırasındaki kariyeri gizemle örtülüdür (hayatının sonraki döneminde kral devrimiyle ilişkilendirilmek istememiştir) ama yeteneğinin ve becerisinin yüksek makama terfi ettirilerek onaylandığına ilişkin ipuçları mevcuttur. Akhetaton'un ardındaki tepelerde bulunan bitirilmemiş bir mezar, kralın Paatenemheb adlı bir yazmanı ve generali için yapılmış rölyefler, resimler ve yazılar içerir. Birçok hırslı insan Akhenaton'un rejimi altında eski tanrılara göndermeleri ortadan kaldırmak için adlarını değiştirdiklerinden ötürü Paatenemheb ("Aton Festivalde") ile Horemheb'in ("Horus Festivalde") bir ve aynı kişi olmaları oldukça olasıdır. Tutankhamon 1332'de tahta geçtiğinde Horemheb kesinlikle genç kralın ordusunun başkomutanı, "generallerin generali" olarak ön plana çıkmıştı.

Boynundan iple bağlanmış bir Nübyeli tutsak (*Werner Forman Arşivi*)

Horemheb'in Sakkara'daki muhteşem özel mezarı, Büyük Ordu Denetçisi olarak faaliyetlerini gösteren çok sayıda sahneyle dekore edilmiştir. Askeri bir kamptan kısa yaşam öyküleri, çadırdan çadıra emirleri taşırken fırtına gibi koşan haberci çocukları gösterir. Başka bir sahnede Horemheb merhamet dileyen ve "yedi kere karın üstü ve yedi kere sırt üstü" yere kapanan yabancı ülkelerin aç temsilcilerinin yalvarışlarını kabul etmektedir. Bir sürü esirin başkomutanın önünde kaderlerini beklemek üzere dizildiği Horemheb'in Yakın Doğu ve Nübye seferlerinden savaş esirleri sahneleri daha rahatsız edicidir. Bileklerindeki tahta kelepçeler ve boyunlarındaki iplerle Asyalı esirler Mısırlı askerlerce sıraya dizilir, itilir ve yatıştırılırlar. Askeri siyasetin standart bir parçası olarak erkekleriyle, kadınlarıyla ve çocuklarıyla bütün aileler, yurtlarına geri dönen yurttaşlarının boyun eğmelerini sağlamak için rehine olarak Mısır'a götürülürdü. Daha da aşağılayıcı bir muamele, eski Mısır'ın gözde şamar oğlanı "Değersiz Kuşi"nin Nübyeli yurttaşları için ayrılmıştı. Mısırlı askerler kasıtlı aşağılama hareketleriyle Kuşi reisinin adamlarına sopalarla vurarak ve çenelerini yumruklayarak eziyet ederken,

reisin kendisi Horemheb'in önünde yere kapanmaya zorlanmıştı. Bu sırada, ordu yazmanları, alışılmış askeri çalışkanlıklarıyla her ayrıntıyı kayda geçirdiler.

Bu acımasızlık ordu kademelerinin dışında da rağbet gördü. Firavun Mısır'ında bu tür nitelikler devlet memuriyeti kariyeri için mükemmel bir sıçrama tahtası sağladı. Birçok kıdemli memur gibi Horemheb de aynı anda hem askeri hem de mülki görevler üstlenebildi. Horemheb, Tutankhamon'un silahlı kuvvetlerini komuta ederken aynı zamanda genç kralı koruma görevini de yerine getirdi. "Kralın bütün ülkedeki temsilcisi", "kralın sözcüklerini maiyetine tekrarlayan" olarak Horemheb, devlet siyasetinin yönetimi üzerinde büyük etkiye sahipti ve Memfis'teki bürosundan ortodoksluğa geri dönüşün baş mimarlarından biri olmuş olmalı. Aslında Horemheb'in özel mezarındaki yazıtların dikkat çekici bir biçimde Tutankhamon'dan adıyla bahsetmemesi, çocuk kralın değil generalin sözünün geçtiğinin bir işaretidir. Başkomutan, tahtın arkasındaki güç olarak zaten Mısır'ı düzeni yeniden kurmanın bir yolu olarak askeri yönetime yöneltiyordu. Unvanlarının ilan ettiği gibi Horemheb, aslında "İki Ülke"nin yönetilmesinde ve İki Kıyı'nın hukukunun teşkil edilmesinde kralın iki gözüydü. Horemheb kralın temsilciliğinden iktidarın zirvesine çıkmak için uzun süre beklemeyecekti.

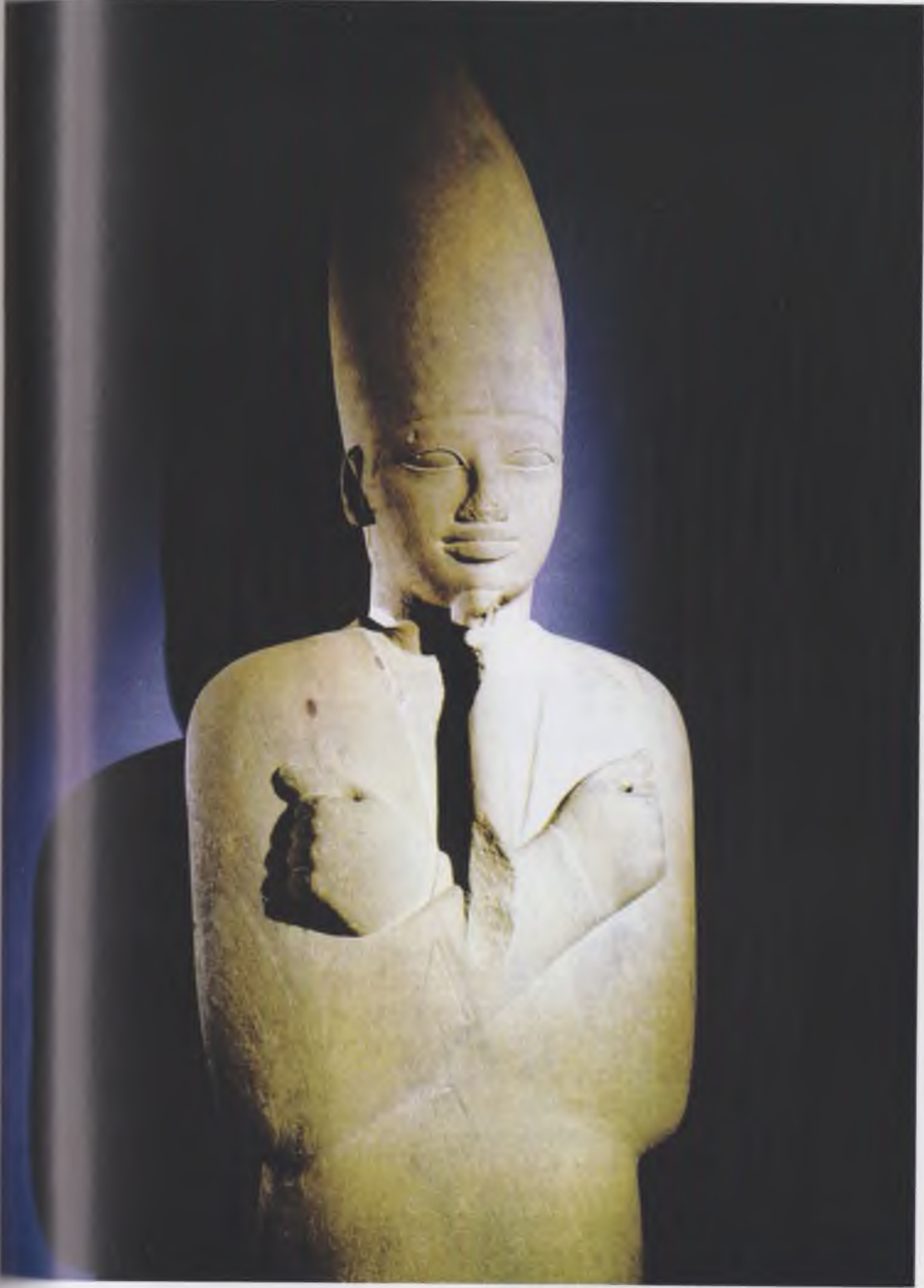
Askeri disiplin

Tutankhamon 1332 yılında vakitsiz bir biçimde öldüğünde Horemheb uzaklarda, Suriye'de savaş alanındaydı ve asi Kadeş kentini geri almak ve onu Hitit denetiminden çıkarmak amacıyla planlanmış başarısız bir seferde Mısır ordusunu idare ediyordu. Horemheb'in karanlık olaylara (Ankhesenamon'un Hitit kralına ona bir koca yollaması için yalvarması, Prens Zannanza'nın Mısır yolunda öldürülmesi ve eski hizmetkâr Ay'ın firavun olarak tahta çıkması) ne şekilde dahil olduğu halen bulanıktır. Muhtemelen bu Horemheb'in tasarısıydı.

Ay'ın müdahalesi Horemheb'in seçilme umutlarını geçici olarak engellemiş olsa bile, o yeni kralın az zamanı kalmış yaşlı bir insan olduğunu biliyordu. Kendi iktidar üssünü inşa ederek ve kendi zamanının gelmesini bekleyerek geçen bir kariyerden sonra, Horemheb ödülünü almak için birkaç yıl daha bekleyebilirdi.

Ay'ın dört yıllık (1322-1319) kısa hükümdarlık döneminden sonra en sonunda gerçekleşen Horemheb'in İki Ülke'nin Efendisi olarak tahta çıkışı, kaçınılmazmış gibi görünebilirdi. Her şeye karşın, Tutankhamon'un varisi olarak tayin edilmiş olan Horemheb yalnızca kaderini yerine getiriyordu. Kuşkusuz bu, kraliyet propagandacılarının generalin yükselişine giydirdikleri bir kılıftı. Kraliyetle bağları olmayan, halktan birisince tahta el konulması, gerçekte gelenekten tam bir kopuş anlamına geliyor ve kalıtsal monarşinin altını oyuyordu. Horemheb'in tahta çıkışı, bütün niyetleri ve amaçlarıyla askeri bir darbeydi. Tehlikeleri fark edecek denli usta bir taktisyen olan Horemheb, krallığını meşrulaştırmak ve güven altına almak için krallık kurumunu bir bütün olarak yeni bir temele oturtması gerektiğini açıkça anlamıştı. Arkasındaki orduya rağmen, Mısır için öngördüğü yeni program onun bütün stratejik becerilerini kullanmasını gerektirecekti.

Horemheb'in ilk adımı –daima olduğu gibi– rejimini tanrılara onaylatmak oldu. Horemheb onay almayı taç giyme törenini Teb'deki yıllık Opet Bayramı'yla aynı zamana denk getirmek gibi basit ama parlak bir planla başardı. Luksor Tapınağı'ndan hem taç giymiş hem de Amon-Ra ile görüşmesi aracılığıyla edindiği tanrısal güçlerle donanmış olarak çıktığında kim onun hükmetme hakkından kuşku duyabilir ya da ona itiraz edebilirdi? Horus'un Tahtı'na güvenle yerleşen kral, tanrıbilimcilerini bir ordu generalinin krallığa yükselişini açıklayacak akla yatkın bir özgeçmiş öyküsü düşünmeleri için harekete geçirdi. Sonuç, eski Mısırlı bir yazmanın kaleminden her zaman aktığı gibi usta işi bir yanıltmacaydı. Öykü, Horemheb'in zamanı gelene kadar onu koruyarak ona

III. Mentuhotep'in (XI. Sülale) Teb'deki kireçtaşından heykeli. Mumya sargılarıyla sarılmış kral ölümden doğan tanrı Osiris kılığında gösterilmektedir.

Mesehti'nin (XI. Sülale) Asyurt'daki mezarında bulunan ahşap piyade modelleri.

Prenses Mereret'in (XII. Sülale) göğüslüğü, Orta Krallık mücevheratından güzel bir örnektir. Göğüslük altını, türkuazı, akiği ve lacivert taşını son derece simgesel, simetrik tasarımla birleştiriyor. Parça ayrıca kralı (şahin başlı bir sfenks olarak) düşmanlarını ezen akbaba tanrıça tarafından korunurken göstererek siyasi bir ileti taşmaktadır.

XII. Sülale'den bir çocuğun mezarındaki altın bir nazarlık. Eski Mısırlıların inancına göre saça takılı balık imgesi boğulmaya karşı koruma sağlamaktaydı.

Kral I. Sesostris'in (XII. sülale) Karnak'taki "Beyaz Mabet"inden rölyef dekorasyon. *Ka*'sının (ruhunun) desteklediği kral, penisi sertleşmiş halde gösterilen Amon-Ra'ya sungular sunuyor. Beyaz Mabet, I. Sesostris'in tahta çıkışının 50. yıldönümünü kutlamak için inşa edildi.

Teb'in havadan görüntüsü. Tanrı Amon'un kült merkezi ve monarşi ritüellerinin sahnesi Teb, Orta Krallık'tan itibaren ülkenin dini başkenti ve kraliyet hamiliğinin odağı haline geldi.

I. Tutmosis'in (XVIII. Sülale) Karnak'taki dikilitaşı. Güneşi simgeleyen dikilitaş, tanrıların kralı Amon-Ra'nın büyük tapınağındaki hipostil salonun önünde durmaktadır.

Haçepsut'un (XVIII. Sülale) Karnak'taki "Kırmızı Mabet"inden rölyef blok. Mısır tanrıbilimine uymak adına kadın firavun tanrı Amon'un (tahtta) ve eşi Amonet'in iyi dileklerini alan bir kral gibi gösterilmektedir.

III. Tutmosis'in (XVIII. Sülale) Karnak'taki festival salonundan bir rölyef. Süsleme kralın Yakın Doğu'ya ziyaretinde karşılaştığı egzotik bitkiler ve hayvanları betimlemektedir.

Antik dünyanın en büyük dini yapısı Karnak Tapınağı'nın yukardan görüntüsü. Arka planda I. Seti'nin ve II. Ramses'in hipostil salonu (*ortada*) ve kutsal göl (*sağda*) görülmektedir.

Kral III. Amenhotep'i (XVIII. Sülale) betimleyen batı Teb'deki "Dev Memnon Heykelleri". Orijinalinde mezar tapınağının giriş kapılarından birinin önünde dururlardı.

Boyalı ağaçtan, pembe bir nilüfer taşıyan yüzen bir kız biçimdeki kozmetik kutusu. Kral III. Amenhotep'in (XVIII. Sülale) hükümdarlık döneminde saray yaşamının lüksünü ve inceliğini özetliyor.

Haçepsut'un (XVIII. Sülale) Karnak'taki "Kırmızı Mabet"inden rölyef blok. Yıllık Opet Bayramı'nda rahipler Karnak'tan Luksor'a giden tören alayında tanrı Amon'un gemi-mihrabını taşıyorlar.

XVIII. Sülale dönemi sonlarının gözde saray adamı Hapu'nun oğlu Amenhotep'in heykeli. Amenhotep çok eski bir yazman kıyafetiyle gösterilmekte ve dizlerinin üzerindeki açılmış papirüsle okuryazar ve dolayısıyla siyasi yetke sahibi olduğuna işaret edilmektedir.

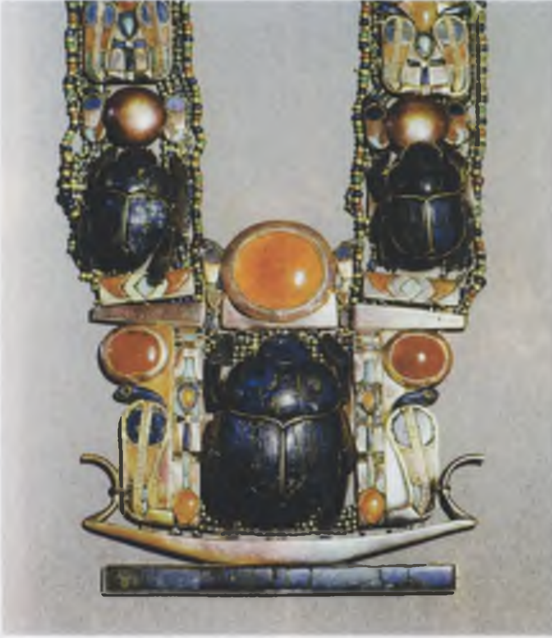
Teb'de bulunan Aten tapınağındaki K ·al IV. Amenhotep/
Akhenaton'un (XVIII. Sülale) kumtaşı l üstü. Akhenaton'un
hükümdarlığının başlarına ait olan heykelde daha sonraki temsillerinin
aşırı abartısı bulunmarr.aktadır.

Kireçtaşından boyanmış Kraliçe Nefertiti (XVIII. Sülale) büstü. Heykeltıraşın modeli. Parça, heykeltıraş Tutmosis'in Kraliyet başkenti Akhetaten'deki atölyesinde kaderine terk edilmiş olarak bulundu. Eski güzelliğin bir ikonu haline geldi.

Tutankhamon'un (XVIII. Sülale) mezarındaki küçük kutunun işlemeli kapağı. Çocuk kral genç eşi Anhesenamon'la dinlenirken gösteriliyor.

Tutankhamon'un mezarından göğüslük. Lacivert taşı süslemeli bokböcekleri yeniden doğumun simgesidir. Bokböcekleri tasarımdaki diğer öğelerle birlikte kralın taht adını hecelemektedirler. Çarpıcı ve ağır olan bu tarz XVIII. Sülale mücevheratçılığına özgüdür.

Tutankhamon'un altın tahtı. Firavun için hükümdarlığının başlarında, Aton kültünü bırakmadan önce yapılan taht, çocuk kralı ve genç eşini güneş kursunun altında samimi bir pozda göstermektedir. Ayrıntılar gümüş, akik ve lacivert taşı işlemelidir.

Kral Tutankhamon'un (XVIII. Sülale) altından mezar maskesi. Tutankhamon'un hazinesi 1922 yılında bulunduğu andan itibaren dünyanın hayal gücünü esir aldı; özellikle altın maske eski Mısır'ın zenginliğini ve gizemini temsil eder hale geldi.

bir baba gibi davranan yerel tanrı Herakleopolisli Horus tarafından çocukluğunda nasıl seçildiğini anlatmaktaydı:

> Bir nesil ve ikinci bir nesil geldi ve geçti [ve babası onu halen korumaktaydı] çünkü krallığını ona devretmek için kenara çekileceği günü biliyordu.[146]

Bu açıklamaya göre, Horemheb'in askeri ve mülki memuriyetlerle geçen uzun mesleki yaşamının tamamı kutsal planın bir parçasıydı. En sonunda doğru an geldiğinde (aslında, fırsat doğduğunda) Horus seçtiği adayı tanıttı ve Amon-Ra'yı güvende tutma işini onun ellerine teslim etti. Böylece taşralı bir çocuk İki Ülke'nin Efendisi oldu.

Horemheb'in taç giyme töreni kutlamaları ve dekorunun III. Amenhotep'in görkemli hükümdarlığına gönderme yapması, bilerek atılmış bir adımdı. Horemheb'in meşrulaştırma programı kendisini Mısır'ın "göz kamaştırıcı gözü"nden bu yana ilk meşru firavun olarak sunabilmesi için araya giren hükümdarlıkların tarihten silinmesini içerdi. Bu amaç doğrultusunda Akhenaton'un Gempaaton'daki tapınakları sistemli bir biçimde sökülüp taş blokları Horemheb'in kendi inşaatlarında dolgu malzemesi olarak kullanıldı. Onun emri üzerine, işçi grupları kâfir kralın bütün izlerini ortadan kaldırmak için Akhetaton'u yerle bir ettiler. Akhenaton'un ve Nefertiti'nin heykelleri yıkıldı, parçalandı ve parçaları Büyük Aton Tapınağı'nın dışına yığıldı. Devletin resmi zulmüne uğrama sırası Tutankhamon ve Ay'daydı. Horemheb ortodoksluğa dönüşten kendine pay çıkarmak için çocuk kralın yazıtlarına ve anıtlarına kendi adları ve unvanlarını hakkettirdi (zaten bu geri dönüşün asıl sorumlusu kendisiydi). Sıra Horemheb'in tahtta çıkmasını engelleyen ihtiyar hizmetkâr Ay'a geldiğinde, onun anısına daha da merhametsizce davranıldı. Ay'ın bütün ölümsüzlük umutlarını söndürmek için Krallar Vadisi'ndeki mezarının ve kamuya açık anıtlarının

kutsal niteliğine tecavüz edildi. Yaşam boyu süren bir rekabetin sonunda son gülen Horemheb oldu.

Tapınakların yeniden hizmete sokulması, sungularının yerine konulması ve tapınaklara "işten çıkarılmış rahiplere görevlerinin iade edilmesi ve piyade sınıfının tepesinden üst düzey rahipler sağlanması"[147] ülkenin geleneksel yola sokulmasının temel gerekleriydi. Ama Horemheb'in karşı devrim gündemi, din alanının ötesine uzanmaktaydı. Kralların tarihin şafak sökümünden itibaren yaptıkları gibi Horemheb de programını tahta çıkarken aldığı "öğütleri nüfuz eden Kudretli Boğa" Horus adıyla duyurmuştu. Bununla düzene olduğu denli yasaya da önem verilmesini amaçlıyordu. Tutankhamon'un hükümdarlığı sırasında edindiği "İki Yakanın Yasalarının teşkil edilmesi" deneyimine dayanan Horemheb, bir buyruk biçiminde yayımlayarak bir dizi büyük yasama reformunu ilan etti. Firavunun kanun yapma örneklerinin günümüze ulaşan en kapsamlılarından biri olan bu reformlar, hem iktidarın devlet temsilcileri tarafından kötüye kullanılmasını engellemek hem de Horemheb yönetiminin güvenliğini sağlamlaştırmak için tasarlanmıştı. Girizgâhı her zamanki gibi yüceltici sözcüklerle ("Kral Hazretleri ... kaosu kovma ve yalanı ortadan kaldırmakta kararlıydı"[148]) dile getirilse de, bunu izleyen önlemler tamamen pragmatiktir. Önemler askeri disiplin sahibi ve Mısır'ı askeri disiplinle yönetmekte kararlı bir hükümdar resmi çizer. On kanun maddesinden dördü saray temsilcilerinin yetkeyi amacının dışında kullanmalarına yeni cezalar getirmekteydi. Devlet projelerinde görevli teknelere ya da işçilere el koymaktan suçlu bulunan bir kişi cezaların en sertini almayı bekleyebilirdi: Tjaru sınır kalesine sürgün ve yüzün kesilmesi. Yakayı ele veren devlet çalışanları burunlarını kaybetmeyi bekleyebilirlerdi. Ayrıca yozlaşmış saray çalışanları yasaya tabiydiler. Hileli biçimde hesaplanan vergilere, –genelde halkı yoksullaştırarak– çok fazla gıda toplanmasına ya da yerel valilerden cezalandırıcı miktarlarda yiyecek içecek alınmasına kraliyet yönetimince

artık hoşgörü gösterilmeyecekti. Silahlı kuvvetlerin üyeleri bu kurallardan muaf değildiler. Post çalmaktan –donanımını tamamlamak için– suçlu bulanan herhangi bir asker, yüz sopa ve beş açık yarayla ağır bir biçimde cezalandırılacak ve ayrıca çalınan mallara el konulacaktı.

Devletin yozlaşmasıyla başa çıkmaya çalışan Horemheb yasama odaklı dikkatini daha sonra mahkemelere yöneltti. Adli sistemi temizlemek –özellikle asker kökenli– despotların her zaman gözde bir taktiği olmuştu ve Horemheb bir istisna değildi. Horemheb "mahkemenin sözlerine ve mahkeme salonunun yasalarına özen gösterecek"[149] bir yığın yeni yargıç atadı. "Kral Hazretleri bunu Mısır'ın kanunlarını geliştirmek için yaptı"[150] açıklamasını ekleyerek adaleti yanıltmaktan suçlu bulunan yerel memurların ölüm cezasıyla cezalandırılacağı buyruğunu yayımladı. Kuşku yok ki kralın sözü *kanundu*. Horemheb'in Buyruk'undaki son önlemler, kendi kişisel güvenliğiyle bağlantılı oldukları için muhtemelen en açıklayıcı olanlardır. Bir madde muhtemelen daima bir huzursuzluk ve fesat kaynağı olan kraliyet hareminin çalışanlarının hareketlerine ve faaliyetlerine yeni sınırlamalar getirdi. Kralın korumalarının ödüllerinin artırılmasını buyuran 10. ve son madde daha da açıktı:

> Onların için bir tatil gibi olacak: her erkek her güzel şeyden kendi payını alacak... [Görünme] Pencere[sin]'den [kendisine] (hediyeler) atılacak ve her erkek (kendi) adıyla çağrılarak bütün başarıları için takdir edilecek...[151]

Kraliyet korumaları devlet hazinesinden düzenli istihkaklar almayı sürdürürken, kralın özel mülkünden ilave ödüller alacaklardı. *Al gülüm ver gülüm* herkesin yerini bilmesini ve elinde tutmasını sağlamak için enderunda uygulanan yeni bir protokoldü. Horemheb kılıçla yaşayan biri olmasına karşın onunla ölmeye hiç niyeti yoktu. Buyruğun açıkça ortaya koyduğu gibi, Horemheb "cesur ve tedbirli bir hükümdar"[152] idi.

Asayı devretmek

Horemheb bu önemlerle hükümdarlığının yetkesini ve meşruluğunu teşkil etmekte ve otuz yıl süren ani, büyük değişikliğin ve belirsizliğin zayıflattığı ülkeye askeri disiplin getirmekte başarılı oldu. Yalnızca küçük ama mide bulandıran bir sorun vardı: Horemheb'in bir varisi yoktu. Kendi çocuğu olmayan Horemheb, zorlukla gerçekleştirdiği reformları yerle bir edecek bir ardıllık çekişmesi riskine giremezdi. En yakın takipçilerini gözden geçiren Horemheb, ideal ardılı ordu kademelerinden belirledi. Paramessu tam bir askerdi. Bir tabur komutanının oğlu olan Paramessu, mesleki yaşamına acemi asker olarak başlayıp subay rütbesini kazanmış ve ardından kale komutanlığına, kralın emir subaylığına ve en sonunda generalliğe yükselmişti. Horemheb ile benzer yaradılışta, benzer geçmişi ve benzer temel bakış açısını paylaşan bir insandı. Horemheb, daha da iyisi bu yolla bir oğla ve toruna sahip olmuştu; bunlar yeni askeri hanedan için mükemmel unsurlardı. Horemheb, muhtemel ardıllığa hazırlamak için Paramessu'yu kral vekilliğine ve vezirliğe atayarak ona bir dizi üst düzey devlet memuriyeti verdi. Aynı zamanda Horemheb ordunun sorumluluğunu üstlenmeye devam ederken, Paramessu askeri unvanlarını bırakmak zorundaydı. Ama firavun Paramessu'ya "kralın oğlu" ve "kalıtsal prens" unvanlarını bağışlayarak, zamanı gelince krallığı devretme kararının işaretini açıkça verdi. Horemheb'in hükümdarlığı sonuna yaklaşırken, seçtiği varis adını Ramessu ("Amon'un sevdiği") olarak değiştirdi ve kraliyet kartuşuna yazmaya başladı. Sahne artık Ramsesler'in çıkması için hazırdı.

Horemheb yeni bir hanedan geliştirmişti, ama Ramessu biliyordu ki hanedanın gerçek kurucusu Horemheb değil *kendisiydi*. Ramessu (biz onu daha çok I. Ramses olarak biliyoruz) XVIII. Sülale'nin kurucusu Ahmose'nin adını çağrıştıran taht adını bu yeni başlangıca işaret etmek için bilerek seçti. Ah-

mose "Ra gücün efendisidir" Nebpehtyra adını aldığı yerde, Ramses kendisine "Ra kalıcı güçtür", Menpehtyra adını verdi. Yine de Ramses çok uzun süre gücünü koruyamadı. Tahta çıktığında zaten yaşlı olan Ramses, ülkenin günlük işleyişinin önemli bir kısmını oğlu Seti'ye bıraktı. Bu akıllıca bir karardı. Tahta çıkışının on sekizinci ayında öldü. Yeni kral I. Seti'nin (1290-1279) değişik bir çehresi vardı (çıkık elmacık kemikleri ile Ramses erkeklerinin ayırt edici özelliği olan karga burun) ve gayretli, hareketli, uzun ve atletik biriydi. Horemheb'in kanunları kraliyet yetkesini desteklediği ve yozlaşmanın kökünü kazıdığı için Seti Mısır'a yurtiçindeki ve yurtdışındaki varlıklarını yeniden kazandırmaya girişti.

Refah ve güvenlik daima devlet inşaat projeleri aracılığıyla sergilenmişti ve Seti Mısır'ın dört bir yanındaki önemli bölgelerde bir dizi yeni anıt sipariş ettiği için ülke izleyen on yıl boyunca taş ustalarının çekiç sesleri ve inşaat işçilerinin bağırışlarıyla yankılandı. III. Amenhotep'in günlerinden beri devlet mimarları ve sanatçıları böylesine yoğun çalışmamışlardı. Seti'nin en büyük projesi, krallığın eski beşiği ve Osiris kültünün merkezi Abdju'da inşa edilecek inanılmaz bir tapınaktı. Tapınak gözü pek, yeni bir plana göre tasarlanmıştı ve adanışı da aynı ölçüde köktenciydi. Sütunlu bir salonun arkasında, iki büyük avluya bakan bir değil, ama yedi ibadethane bulunmaktaydı. Bu ulusal panteonda başlıca Mısır tanrılarının (Kutsal Horus ailesi, İsis ve Osiris; güneş tanrıları Amon-Ra ve Ra-Harahte; Memfis'in ve zanaatkârların tanrısı Ptah ve tahmin edilebileceği gibi son olarak Seti'nin kendisi) her birinin yeri vardı. Kendilerini dışlanmış hissetmesinler diye, Memfis'in mezar tanrıları Nefertem ve Ptah-Sokar'ın heykelleri sütunlu salonun yanındaki odalara konuldu. Ülkedeki büyük tanrıların varlıklarıyla Seti'yi onurlandırmaları için tek bir çatı altında toplanması, halkı tanrıların yeni Ramses hanedanını desteklediğine ikna etmek için harcanan bilinçli çabanın bir parçasıydı.

Seti'nin mumyası (G. *Eliot Smith*, Kraliyet Mumyaları)

Hanedanın meşruluk teması sütunlu salondan doğuya uzanan uzun bir koridorda pekiştiriliyordu. Enfes rölyefler Seti'nin en büyük oğlu Prens Ramses'i Mısır devletinin kurucusu "Menes'e (Narmer) değin giden altmış yedi kral atasının adlarının yazılı olduğu bir papirüsü okurken göstermekteydi. Abdju kral listesi antik tapınak arşivlerinden yararlandıysa da, başlıca amacı tarihselden daha çok diniydi. I. Sülale'nin başlangıcından I. Seti ve oğluna değin meşru monarkların aralıksız birbirlerini izlediklerini vurgulamak için tasarlanan liste Birinci Ara Dönem'in kısa ömürlü krallarını içerirken, nefret edilen Hyksosları, kuşkulu Haçepsut'u, kâfir Akhenaton'u ve onun üç yozlaşmış ardılını dışarıda bıraktı. Kral ata kültü bağlamında böylesine tartışmalı ataların unutulması en iyisiydi.

Abdju Seti hükümdarlığının tanrıbilimsel merkeziydi ve Seti tapınağın işleyişini ebediyen güvence altına almak için her çareye başvurdu. İlk önce ona birçoğu işgal edilen Nübye'nin (hiç kimsenin karşı çıkamayacağı) en uzak bölgelerinden olmak üzere azımsanamayacak miktarda toprak ve kaynak bağışladı. Seti daha sonra Horemheb'in kitabını örnek aldı ve ürünlere başka kurumlarca el konulmasını engellemek için geniş kapsamlı bir buyruk yayımladı. Üçüncü Çağlayan'ın yanındaki müstahkem bir garnizonun çevresindeki kumtaşı tepesinin yamacına hakkedilen Nauri Buyruğu Kuşi'den Abdju'ya yapılan yıllık ürün sevkiyatlarına el koymanın ve bunlara müdahale etmenin cezasını ayrıntılı biçimde açıklıyordu:

> Tapınak'a ait bir gemiye el uzatan ve ... Tapınak'ın geliri olarak ayrılmış herhangi bir Kuşi malını alan kalenin denetçisine, kalenin yazmanına ya da kalenin temsilcisine gelince, yasa ona yüz sopa biçimde uygulanır ve o kişi bire sekiz oranında para cezasına çarptırılır.[153]

Tapınağının kasalarını doldurmak için ürün sevkiyatlarını güvence altına alan Seti zenginliğin her şeyden daha çok göstergesi olan altın tedarikini uzun soluklu güvence altına almaya girişti. Mısır'ın uzak Doğu Çölü'nde yeni altın madenlerinin açılmasını emretti ve buralardaki üretimle ve bunların değerli madenlerinin Nil Vadisi'ne taşınmasıyla yakından ilgilendi. Baramiya Vadisi'ndeki ücra bir tapınaktaki bir yazıt kralın kişisel ilgisini anlatır:

> Kral Hazretleri, kalbi kaliteli altının getirildiği madenleri görmek istediğinden hem dağları hem tepeleri taradı. Kral Hazretleri kilometrelerce yokuş yukarı yürüdükten sonra yol kenarında bir şey düşünmek için durdu. "Suyu olmayan bir yol insanı nasıl da usandırıyor! Bir keşif harekâtı kurumuş boğazları ferahlatmak için ne yapabilir?"[154]

Seti'nin çözümü taş ustalarına madenlerinden ayrılıp "dağlara yazın sıcaktan kavrulanların yorgunluğunu alacak ve onları canlandıracak büyük bir su kuyusu açmalarını" emretmek oldu.[155]

Kralın yenilik tutkusu Krallar Vadisi'ndeki ebedi dinlenme yeri büyük kral mezarının hazırlanmasına büyük etkide bulundu. Bu, yalnızca Teb'deki en uzun ve en derin kral mezarı değildir, aynı zamanda her yeri süslenmiş ilk kral mezarıdır: her pasajın ve her odanın duvarları ve tavanları en iyi resimlerle ve rölyeflerle kaplıdır. Mezar, vadide daha sonra inşa edilmiş mezarların hepsinin Yeni Krallık'ın sonuna değin izleyeceği bir süsleme düzeni yerleştirdi. Bu görkemin ortasında bir şaheser ünlüdür: Mezar odasının nefis tonozlu çatısı gerçek gök kubbeye benzeyecek biçimde gökbilimsel sahnelerle donatılmıştı. Ramses hanedanı on yaşından daha küçük olabilirdi, ama I. Seti hanedanının ölümsüz olduğundan emindi.

Savaş çığlıkları

Kutsal yerleri yenileyerek ve göz kamaştırıcı yeni anıtlarla donatarak daha görkemli hale getirmek Mısır'a yurtiçindeki itibarını yeniden kazandırmanın denenmiş ve güvenilir bir yolu olmasına karşın, ülkenin uluslararası ünü halen bir sorundu. Seti askerlik geçmişinden dolayı dünya sahnesinde etkili olmanın askeri güçten geçtiğini bilmekteydi. Oysa II. Amenhotep'in zafer günlerinden bu yana Mısır, Yakın Doğu'da kesin bir zafer kazanamamıştı. Akhenaton'un ve Tutankhamon'un yönetimleri sırasında, Suriye'deki imparatorluk mülklerini genişletme ya da savunma girişimleri bütünüyle başarısız oldu. Horemheb Mısır'ın hâkimiyetini yeniden kurmaya çalıştıysa da, çabaları tam bir sonuç vermedi. Mısır'ın büyük bir devlet olma ünü ciddi biçimde tehlike altındaydı, deniz aşırı eyaletleri ayrılık girişimine ya da Hititlerin gaspına karşı savunmasızdı ve ticaret yolları üzerindeki egemenliği tehdit altındaydı. Ramsesler'in mirası gözlerinin önünde yok olmayacaksa, acilen bir şeylerin yapılması gerekmekteydi. Seti daha veliaht prensken ilk seferini başlatmakta vakit kaybetmedi. Mısır'ın geleneksel etki sahasını yeniden oluşturmak ve garnizonların ve ticari rıhtımların bulunduğu Akdeniz limanlarına ulaşımı güvence altına almak için Fenike sahili boyunca mücadele verdi.

Tek başına hükümdar olduğu 1290 yılından itibaren, Seti benzer stratejik amaçlarla daha başka seferlere liderlik etti. Mısır'ın büyük öfkesini hisseden ilk halk Kuzey Sina'nın Bedevileri oldu. Kavgacı Bedevi kabileleri arasındaki savaşlar kendi başlarına Mısır'ın güvenliği için bir tehlike oluşturmasalar da, Suriye-Filistin'deki imparatorluk mülklerine giden ana ikmal yollarını tehdit etmekteydiler. Seti, Kuzey Sina kıyı yolunun denetim altına alınmasının çok daha büyük askeri manevralar için zorunlu bir önkoşul olduğunun farkındaydı. Seti Mısır'ın yetkesini kendi arka bahçesine yeniden dayatmak üzere kilit konumdaki, müstahkem Bent-Shan ve

Yenoam kasabalarının denetimini yeniden ele geçirerek Kenan içlerine ilerledi. Lübnanlı reisleri kendi huzurunda odun kesmeye zorlayarak Mısır'ın zaferine damgasını vurdu; bu mizansen Mısır'ın bölgenin doğal zenginlikleri üzerinde hak iddia ettiğini ve aynı zamanda firavuna itaatin açıkça gösterilmesi gerektiğini vurgulamak için hazırlanmıştı. İlk başlarda bu türden küçük ölçekli, yerel faaliyetler kralın kişisel olarak ordunun başında olmasını gerektirmedi. Ama Seti kraliyet iktidarının yenilenen görüntüsünün yurtdışına yansıtılması gerektiğini kabul etmekteydi ve savaşa fazlasıyla iştahlıydı. Ne var ki böyle saldırgan siyaset gütmek, Mısır'ın uluslararası siyaset bataklığına daha fazla batmasına ve bunun ciddi sonuçlarıyla karşı karşıya kalmasına yol açacaktı.

Ortadoğu'nun siyasi haritası XVIII. Sülale döneminin sonlarında bir özgüven ikliminin oluşmasından itibaren kökten ve geri dönülmez biçimde değişmişti. IV. Tutmosis'in ve III. Amenhotep'in hükümdarlık dönemleri sırasında, Mısır Kuzey Mezopotamya'nın en büyük gücü Mittani Krallığı ile kalıcı bir barış yapmış ve bir dizi diplomatik evlilik aracılığıyla yeni bir ilişki kurmuştu. Her iki ülke birbirlerinin etki alanlarına saygı göstermiş ve yarım yüzyıl barış içinde birlikte yaşamayı başarmışlardı. Akhenaton'un hükümdarlık döneminin başlarında, savaşçı ve tutkulu bir Hitit hükümdarının tahta çıkması dikkatli bir biçimde görüşülüp karara bağlanmış güç dengesine kötü bir darbe indirdi. Hitit kralı Şuppiluliuma, Mittani başkentine bile akın ederek Mittani denetimindeki toprakların önemli bir bölümünü fethetmek için düzenlediği bir dizi hızlı ve yıkıcı seferle anavatanı Anadolu'nun dışına açılmayı başardı. Mısır Mittani'yle dostluğuna sadık kaldıysa da, Mezopotamya krallığı artık neredeyse tükenmiş bir devletti. Sahneye yeni bir süper güç çıkmıştı ve Mısır buna hiç hazırlıklı değildi.

Firavun yönetiminin baştaki tepkisi, duruma müdahil olmamaktı. Bu ölümcül bir hataydı. Mittani'nin zayıflığının

Mısır'ın duraksamasıyla birleşmesi, çok sayıdaki eski vasal devleti iktidar boşluğundan yararlanmaya ve daha çok özerklik talep etmeye yöneltti. Bu vasal devletlerin en başta geleni Orta Suriye'nin Asi Nehri ile Akdeniz arasında kalan büyükçe bir bölümünü kontrol eden Amurru'ydu. Utanmaz bir dalavereci olan Amurru hükümdarı Abdi-Ashirta kendi davasını ileri götürmek için siyasi rakiplerinin durumundan ve toplumsal istikrarsızlıktan yararlanmakta hızlıydı. Mısır sarayına mektupları Amarna Mektupları arşivinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Mısırlılar ya ona tam olarak ne yapacaklarını bilmiyorlardı ya da akla en yatkın yol olan müdahale etmeme siyaseti gütmeye karar vermişlerdi. Ama bu ilgisizlik yalnızca Abdi-Ashirta'nın tutkularını cesaretlendirdi. Hatta oğlu Aziru firavunun önünde faaliyetlerini açıklaması için resmi emirle çağrıldığında, yalnızca hafif bir azar işitmiş gibi görünmektedir. Amurru Mısır'ın denetimi dışında kaldı.

Bir zamanlar bütün Yakın Doğu'da korkulan ve saygı duyulan firavun iktidarı, dikbaşlı Kadeş devleti karşısında artık başarı kazanamamaktaydı. Kadeş hükümdarları III. Tutmosis'in hükümdarlığından beri Mısır için başlı başına bir sorundular. Şimdi de, Hitit ordusu kapılarını çalar çalmaz, düşman tarafına geçerek gerçek karakterlerini ortaya koymuşlardı. Akhenaton'un Kadeş'i kurtarma girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması yalnızca Mısır'ın zayıflığını gözle görülür kıldı. Tutankhamon'un hükümdarlığı sırasında kente düzenlenen ikinci sefer, sinsi Hititleri Kuzey Suriye üzerindeki nüfuzlarını pekiştirmeye cesaretlendiren benzer bir başarısızlıkla karşılaştı. Rüzgârın hangi yönden estiğini gören Amurru Aziru, bölgenin Hitit efendilerine bağlılığını sunmakta Kadeş'e katıldı. Tutankhamon'un dul eşinin kendisini Ay'ın pençesinden kurtarmak için bir Hitit prensiyle diplomatik bir evlilik yapma girişimi iki rakip güç arasında kalıcı bir barış oluşturabilirdi. Bunun yerine, Prens Zannaza'nın gizemli ölümü yalnızca Hititlerin yayılması için bir başka bahane sağla-

dı; babası Mısır'ın Kuzey Suriye'de elinde tuttuğu topraklara saldırarak güvenilmez Mısırlılara öfkesini gösterdi.

Ama her şey Hititlerin gönlünce olmadı. Kaderin cilvesi; ceza niteliğindeki bu akınlardan Hitit başkentine getirilen savaş esirleri beraberlerinde veba taşıdılar. Veba Hattuşaş'taki kraliyet kalesinde yayıldı ve yalnızca kralı değil, veliaht prensi de öldürdü. Yirmi yıl sonra veba halen Hitit anavatanını kırıp geçiriyordu. Hititlere göre, bu tanrıların taraf değiştirdiğini göstermekteydi. Mısırlılara göre ise, yurttan uzaktaki tuhaf olaylar zafer olasılığının yeniden doğduğunu göstermekteydi. Suriye'de yenişemeyen Mısırlılar ile Hititler arasında her an bozulabilecek bir barış yapıldı.

I. Seti tahta çıktığında durum böyleydi. Damarlarında bir askerin kanı olan I. Seti Mısır'a lekelenmiş ulusal onurunu yeniden kazandırma kararlılığında azimliydi. Utanç verici geri çekilmeden yarım yüzyıl sonra Amon-Ra'nın bir kere daha yürüyüşe geçme zamanı gelmişti. Fenike ve Kenan üzerinde Mısır denetimini yeniden sağladıktan sonra Seti gözünü Amurru'ya ve Kadeş'e dikti. Buraların yeniden ele geçirilmesi, Hitit emellerine simgesel olarak güçlü bir darbe indirecek ve Mısır'ın bölgedeki ününü yeniden canlandırmaya katkıda bulunacaktı. Beth-Shan'ın ve Yenoam'ın yeniden ele geçirilmesinden sadece bir yıl sonra, Seti'nin ordusu Orta Suriye'ye büyük bir darbe indirdi. Kadeş geri alındı ve muzaffer Seti kente görkemli bir zafer yazıtı dikilmesini emretti. (Sevinci kısa sürdü: Mısır askerleri ufuktan kaybolur kaybolmaz Kadeş'in hain sakinleri yeniden Hititlerin tarafına geçtiler.) Firavunun güçleri Amurru eyaletinde daha büyük bir başarı gösterdiler; yeniden ele geçirilen Amurru yeni Mısırlı efendisine sadık kaldı. Seferin sonunda Orta Suriye'nin büyük bir bölümü taraf değiştirmişti. Seti önceki nesillerin yaşadığı aşağılanmayı temizlemiş ve Mısır'ı yeniden büyük bir imparatorluk olma yoluna sokmuştu. Ya da öyle zannediyordu. Aslına bakılırsa, Hititler yalnızca yeniden toplanıyorlardı. Bu yenil-

gileri sineye çekmek niyetinde değildiler. Hititler Anadolu yaylasındaki dikkate değer güçlerini yeniden düzenleyerek topyekûn bir savaşa hazırlandılar. Yakın Doğu üzerinde gökyüzü kararırken, iki süper güç arasında beliren restleşmenin gerçekleşmesi uzak olmayabilirdi.

I. Seti'nin dış siyasetinin görünüşteki cesaretinin ve kararlığının arkasında bir ikilem gizliydi. Horemheb'in hükümdarlığı sırasında, daha sonraki kaynakların iddia ettiği gibi, Mısır ve Hitit aslında bir tür anlaşmaya varmış idiyse de, Seti'nin gözü pek seferleri bu anlaşmanın bozulmasına neden oldu. Dahası I. Seti'nin git gide daha kanlı hale gelen bir dizi çarpışmaya yol açan eylemleri, Mısır'ın üstünlüğünü yeniden kazanmasına değil, aksine uzun vadede bazı kayıplar yaşamasına neden oldu. Geriye dönüp bakıldığında, Seti'nin Asya savaşları aceleci ve aptalca görünüyor. Bunun olası bir açıklaması, Seti'nin Mısır dış politikasını Mısır'ın stratejik çıkarlarının itinayla hesaplanmasına dayanarak değil, kendi siyasal çıkarlarını ön planda tutarak belirlemiş olmasıdır. Tarih boyunca hükümdarlar dikkatleri yurtiçindeki sorunlardan uzaklaştırmak için bir dış siyaset sorununu alevlendirme çaresine başvurmuşlardır. Aslına bakılırsa, Seti'nin kendi rejiminin merkezinde saltanatının ta en başından itibaren bir güvensizliğin mevcut olduğunun düşünülmesine neden olan tatmin edici ipuçları söz konusudur. Hükümdarın İpetsut'daki savaş rölyeflerinde, yalnızca "grup-yol göstericisi ve yelpaze-taşıyıcısı Mehy" diye etiketlenmiş esrarengiz bir figür savaşlarda ve Seti'nin saldırgan stratejisinde önemli bir rol oynuyormuş gibi olağan olmayan bir önem verilerek betimlenmektedir.

Bir kraliyet anıtında böylesine yüksek bir statü verildiğine göre, "Mehy" (bilinmeyen, daha uzun bir adın kısaltması) saraydaki en etkili kişilerden biri olmalıydı; muhtemelen ya Tutankhamon'un hükümdarlık dönemi boyunca Horemheb'in ya da Horemheb'in hükümdarlık dönemi bo-

yunca Paramessu'nun sahip olduğu konuma yakın bir konumu işgal ediyordu. Gizemli Mehy'nin Seti'nin belirlediği varis olduğu ve savaşçı kralın tahtını tanıdık bir subaya bırakarak en son teamülü izlemeye karar verdiği bile iddia edildi.

Böyle olsa bile, Seti'nin oğlu, genç Prens Ramses'in düşünceleri farklıydı. Hakkedildiklerinden birkaç yıl sonra, yerine Ramses'in görüntüsü konmak üzere İpetsut rölyeflerinden bütün Mehy resimleri düzenli bir şekilde silindi. Ramses hanedanının daha sonraki nesli halktan bir kimsenin kraliyet işleri üzerinde böyle bir etkide bulunmasına izin vermek niyetinde değildi. Tek başına Ramses gelecek nesiller tarafından babasının gerçek varisi ve sadık destekçisi olarak kabul edilecekti. Tek başına Ramses Seti'nin saldırgan dış siyasetini sürdürecek ve Mısır'ın büyük bir imparatorluk devleti olma kaderini gerçekleştirecekti. Tek başına Ramses uluslararası üstünlük için girilen nihai bir savaşta doğrudan Hititlerin üzerine yürüyecekti.

Ülke savaşa doğru uygun adım ilerlerken firavunun ordusu kendisini bu savaşa hazırlamaktaydı.

16
Savaş ve Barış

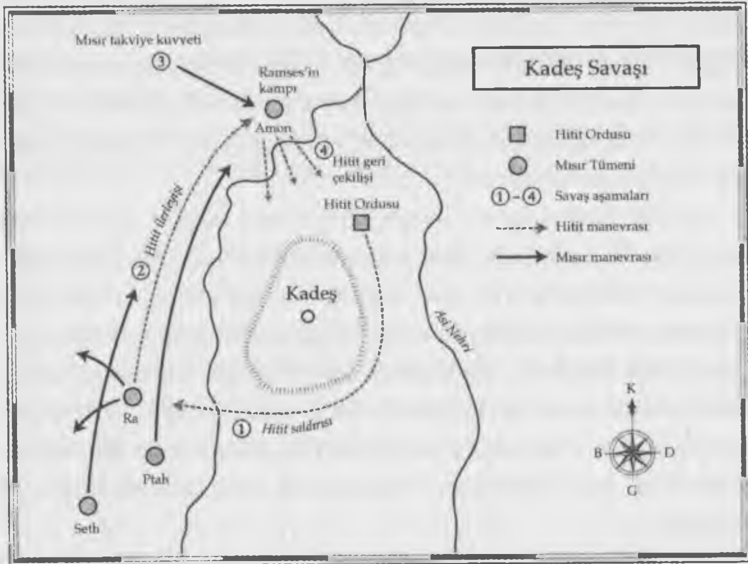
Büyük savaş

1274 yılının soğuk bir mayıs sabahında, şafak sökmeden kısa bir süre önce II. Ramses ordugâh çadırlarını toplatıp askerlerinin başına geçti. Arkasındaki yirmi bin kişiyi aşkın büyük bir yurt dışı görev kuvveti soğuk havada geceyi geçirdiği dağın zirvesinden yavaş ama emin adımlarla tozlu yol boyunca vadiye doğru yürüdü. Mısır'ın Gazze sınırından yola çıkıp dağlık Kenan ülkesinden geçerek Megiddo'ya ulaşan ve oradan da Litani ve Bekaa vadileri boyunca ilerleyen ordu bir aylık bir yürüyüşün ardından artık varacağı yere yalnızca yarım günlük bir mesafedeydi.

Büyük Kadeş kenti Yakın Doğu'nun iktidar siyasetinde yüzyıllardır belirleyici bir rol oynamaktaydı. Asi Nehri'nin verimli vadisinde yer alan Kadeş, Suriye'nin iç kesimlerini Akdeniz sahiline bağlayan kıyı bölgesinden geçen birkaç yoldan birine hâkimdi. Kent geniş bir bölgenin denetim altında tutulmasında can alıcı stratejik bir öneme sahipti. (Yirmi beş yüzyıl sonra, Haçlılar birkaç kilometre uzağına en büyük kaleleri Krak des Chevaliers'i inşa ederek aynı stratejik buyruğa uydular.)

III. Tutmosis döneminde asilerin lideri Kadeş prensi Megiddo'da yenilgiye uğratılmıştı. Daha yakın dönemlerde, Kadeş sık sık taraf değiştirerek Mısırlıları ve Hititleri birbirlerine karşı kullanmıştı. Kentin akıllı yöneticileri kendilerini savunmak için etkili adımlar atmışlardı. Yöneticiler iki büyük devlet arasında beliren çatışmada kışkırtıcılık yapmaktan ba-

yağı zevk alsalar da, bu sırada ülkelerinin bir moloz yığınına dönüşmesini istememekteydiler. Asi Nehri ile bir kolunun arasına kurulmuş olan Kadeş doğal olarak üç taraftan suyla korunmaktaydı. Kentin güneyinde iki nehri birbirine bağlayan bir kanal açan yurttaşlar zaten aşırı derecede müstahkem olan kentlerini ele geçirilmez, gerçek bir adaya dönüştürmüşlerdi. Bununla birlikte Ramses Mısır'a Suriye'deki imparatorluk itibarını yeniden kazandırmak için Kadeş'i zapt etmekte kesinlikle kararlıydı. Küçük sürtüşmelerle geçen on yılın ardından Mısır ve Hitit orduları önemli Amurru bölgesinde kimin üstün olduğunu en nihayetinde belirleyecek olan büyük savaşın sahnesi olarak Kadeş'i belirlediler. Firavunun ordusu kararlı ve umutlu halde ilerlemeye başladı.

Ramses'in topladığı ve muhtemelen Mısır'ın toplam askeri gücünün dörtte üçünü temsil eden büyük ordu, her biri kraliyet ailesinden yaşça büyük birisi tarafından komuta edilen dört tümenden oluşmaktaydı. Kralın kendisi tanrı Amon

adlı öncü tümenden sorumluydu. Kralın tümenini Ra, Ptah ve Set tümenleri izlemekteydi. Askerlerin oluşturduğu yürüyüş kolunun uzunluğu iki kilometreyi buluyor, silahlar güneşin altında parlıyordu: aslında dehşet verici bir görüntüydü. Ramses, savaşçı kral I. Seti'nin en büyük oğlu ve ardılı olarak babasından askeri liderlik sanatını öğrenmişti. Altın savaş arabasında zafer kazanmış edasıyla ilerleyişinin kendi askerlerini cesaretlendirirken düşmanının kalbine korku salacağını bilmekteydi. Aslında, savaş alanından ilk haberler Hititlerin korktuğunu söylüyordu. Amon tümeni Asi Nehri'nin güney kıyısındaki sık ormanlık alanda ilerlerken Mısırlı keşif kolları iki Bedevi yakaladılar. Bedevilerin sorgulaması şaşırtıcı ve iyi haberler sağladı: Ramses'in kararlılığından ve ürkütücü savaş makinesinden korkan Hitit ordusu, o an 200 kilometre uzaktaki Aleppo (bugünkü Halep) yakınlarındaydı ve aradaki mesafeyi koruyordu. Kasıtlı yanlış enformasyondan korkan Mısırlılar göçerleri çapraz sorguya aldılarsa da onlar ifadelerinde ısrar ettiler. Her şey Ramses'in arzusuna uygun gidiyor gibi görünmekteydi. Olaylar beklenmedik biçimde geliştiği için morali yükselen ordu topluca Kadeş'e doğru ilerledi.

Ağaçların arasından çıkan Amon tümeni, Shabtuna köyünün yakınından nehri geçti ve üç saatlik bir yürüyüşün ardından Kadeş'in karşısındaki kamp alanına ulaştı. Hem insanlara hem de atlara canlılık veren dere kenarındaki kamp yeri iyi seçilmişti. Hayvanlar susuzluklarını giderirken, askerler kampı kurmaya başladılar. Savaş arabaları park edildi, çadırlar kuruldu ve kalkanlar bir savunma oluşturmak üzere dizildiler. Saat öğleden sonra üçtü. Kadeş gibi büyük bir kale olan uzaktaki Hazy batı ufkuna hâkimdi.

Ramses ve onun öncü birliği kamp alanına ulaşır ulaşmaz, istihbarat birliği yerleşik bir uygulamayı takip ederek araziyi keşfetmeleri ve düşmanın hareketleri hakkında bilgi toplamaları için çevreye keşif kolları yolladı. Keşif kollarından biri neredeyse anında onlarla aynı faaliyet içindeki iki Hitit casu-

suna rastladılar. Bu, öğleden sonra doğan birkaç olağanüstü şanstan biriydi. Düşman casusları, hiç de hafif olmayan bir sorgulamadan geçirilip kıyasıya dövüldüler. Casusların işkence altında söyledikleri şaşırtıcıydı. 200 kilometre uzakta olduğu ve savaştan çekindiği sanılan Hitit kralı II. Muvatalli ve ordusu tam o anda Kadeş'in arkasında kamp kurmuştu; kent onları Mısırlılardan gizlemekteydi. Dahası Hitit komutanlar Mısır ordusuna daha o saldırmaya kalkışmadan saldırmaya karar vermişlerdi ve her an saldırmak üzere hazırlanıyorlardı.

Kötü haberi zorla da olsa veren casuslar ateş püsküren, şaşırmış Ramses'in önünde yerde süründürüldüler. Ramses kıdemli subaylarını beceriksizliklerinden ötürü azarlayıp acil durum önemleri alınmasını emrederek idareyi ele aldı. Kralla birlikte seyahat eden kraliyet prensleri, hemen tehlikeli bölgenin dışına çıkarıldılar, yaklaşan fırtınanın uzağına, batıya doğru kaçtılar. Vezir, Asi Nehri'ni geçmeye hazırlanan Ptah tümeninin ilerleyişini hızlandırması için çok süratli bir biçimde güneye gönderildi. Ramses'in mesajı umutsuzdu: "Kral Hazretleri yapayalnız!"[156]

Dakikalar sonra saldırı başladı. Baştan ayağa tüm vücutlarını örten zırhlar giymiş korkunç görünümlü savaşçıların bindiği 2500 Hitit savaş arabasından oluşan büyük bir birlik hızla nehri geçerek, kuzeydeki Mısır kampına doğru yürüyen Ra tümenine darbe indirdi. Temelde hareketli ateş etme platformları olan Mısır savaş arabalarından farklı olan Hitit savaş arabaları sağlam savaş makineleriydiler. Savaş arabalarının her biri yakın dövüşte avantajlı kısa mızraklarla silahlanmış iki değil üç kişi –bir sürücü ve iki asker– taşıyordu. Düzenli bir taarruzda topluca kullanılan Hitit savaş arabaları, Ra tümeninin büyük bir bedel karşılığında öğrendiği gibi düşman piyade saflarını dağıtmakta son derece etkiliydiler.

Ölmüş ya da ölmekte olan silah arkadaşları yerde yatarken, hayatta kalan Mısırlı askerler paniklediler ve aceleyle

kamplarına kaçtılar. Hititler peşlerini bırakmadı. Dakikalar geçmemişti ki düşman artık kapıdaydı. Savaş arabaları henüz tam olarak kurulmamış olan kalkan duvarının arasından geçerek çadırdan karargâhlarındaki Mısırlı generallere taarruz ettiler. Tam bir cehennemdi. Düşünmek için zamanı olmayan Ramses içgüdüsel bir hareketle savaş arabasına atlayıp düşmana karşı harekete geçti. Kralın etrafı cesaretleri ve esneklikleri son yirmi otuz yıl içerisinde Yakın Doğu'nun büyük devletlerini etkileyen, Hitit İmparatorluğu'nun batı sınırındaki kıyılardan ve adalardan gelmiş seçkin Egeli paralı asker korumalarla çevriliydi. Mısır ordusuna vasıflı insan gücünü artık eskisi gibi Nübyeliler değil, bunlar sağlamaktaydı. Ramses onlarla birlikte kendisine saldıranların arasına dalarak, kaosun ve karmaşanın ortasında ok ve yaydaki ustalığını sergiledi. Hitit hücumuna uzun süre dayanmak bir mucizeye bağlıydı. Fakat sanki Ramses'in umutsuz duaları kabul edilmiş gibi yardım tam zamanında yetişti.

Ama bu bir mucize değil, Mısırlıların taktik dehalarının bir sonucuydu. Mısır ordusunun büyük kısmı Kadeş'e karadan yürürken, seçkin savaşçılardan oluşan bir ihtiyat birliği Fenike sahilinden deniz yoluyla gönderilmişti. Yedek güce Suriye'nin Sumur limanında karaya çıkması ve buraya vardığı gün Kadeş'te Ramses'le buluşmak üzere Eleutherus (günümüzdeki Nahr el-Kebir) Vadisi üzerinden ülkenin içlerine ilerlemesi talimatı verilmişti. Yedek güç emredilenleri tam olarak yerine getirdi. Seçkin savaş arabacıları ufukta toz bulutu içinde belirdiklerinde firavun yardımın yakında olduğunu biliyordu. Kararlılıkları ani yedek güçlerle pekişen Mısırlılar Hititleri geri çekilmeye zorladılar ve üstünlüğü ele geçirmek için saldırdılar. Şansın tersine döndüğünü güvenli bir uzaklıktan gören Muvatalli savaş alanına ikinci bir savaş arabası dalgası gönderdi. Bunlar da püskürtüldüler ve Mısır'ın karşı saldırısı düşmanı Asi Nehri'ne değin geriye itti. Nehre düşen Hitit savaş arabacılarının birçoğu ya boğuldu ya da akıntıyla

sürüklendi. Kalanlar güvenlikli karşı kıyıya kendilerini zor attılar. Muvatalli'nin başlıca yardımcılarından biri olan Aleppo Prensi neredeyse ölmek üzereyken adamları tarafından kanlı sudan çekilip çıkarıldı. Hitit baskını geri tepip kendilerini vurmuştu. Kesin zafer birkaç dakika içinde aşağılayıcı bir geri çekilmeye dönüşmüştü.

Karanlık çökerken hayatta kalan Hitit askerleri bir araya toplama, öldürülen düşman sayısını belirleme ve savaş alanında terk edilen ganimeti toplama zamanı geldiğinde Mısır'ın Ptah tümeni en sonunda boy gösterdi. Katliamdan kurtulan Mısırlılar akşam karanlığı çökmeden hemen önce ordunun dördüncü ve sonuncu tümeni Set'i takip ederek kamplarına yürüdüler. Her iki taraf için de durum değerlendirmesi yapma ve kayıpları hesaplama zamanı gelmişti. Mısırlıların gözünde, savaş alanındaki korkunç kayıpları aynı derecede yıkıcı olan itibar yitimiyle birdi: Hayatları tehlike altındayken ihtiyat birliğinin zamanında gelişi ve kralın kişisel karizması ordunun imha edilmesini engellemişti. Sahne Hititler için de aynı derecede iç karartıcıydı. Kral Muvatalli savaşta yazmanını, muhafızlarının reisini, önde gelen dört savaş arabacısını, sayısız subayını ve kardeşlerinden ikisini kaybetmişti. Bununla birlikte her iki tarafın da zafer kazanamadığı Kadeş Savaşı henüz sona ermemişti.

Yaralılarla ve kırılmış savaş arabalarıyla meşgul oldukları huzursuz bir gecenin ardından şafakta, iki ordu, bu sefer Kadeş önündeki ovada planlanmış bir çarpışma sahnesi için bir kez daha karşı karşıya geldi. Fakat dünkü savaş her iki tarafı da ciddi ölçüde zayıflatmıştı. Büyük kayıplar veren Mısırlılar Hitit piyadesinin gücüyle başa çıkamazlardı. İlk saldırıyı başlatan Hitit piyadesi dinç ve azimliydi. Savaş arabalarının büyük bir kısmını kaybetmiş olan Hititler Mısırlıları kesin bir yenilgiye uğratamazlardı. Durumda hiçbir değişikliğe yol açmaksızın saatlerce süren kanlı bir savaşın ardından, Ramses güçlerini savaş alanından çekti. Ramses Hititleri yenmek bir

kenara, stratejik Kadeş'i ele geçirme amacına bile ulaşamayacağını kabul etti. Muvatalli de barış istedi ve Mısır kampına yanında ateşkes koşulları olan bir elçi gönderdi. Ramses'in ateşkes koşullarını kabul etmekten başka seçeneği yoktu. Mısırlılar Kadeş'e ulaştıktan yirmi dört saat sonra malzemelerini toplayıp evlerine doğru yürüyüşe geçtiler. Bir zamanlar kudretli olan Ramses'in ordusu, iki ay sonra, Temmuz ayının sonlarında tükenmiş ve moralsiz bir biçimde Nil Deltası'nın yeşil tarlalarına geri döndü.

Yine de kralın kendisi Mısır'ın günü kurtarmasında oynadığı rolden ötürü bu yıpratıcı savaştan güç kazanarak çıkmış gibi görünmektedir. Kral yenilginin pençesinden bir zaferle değilse de hayatta kalmayı başararak kurtulmuş ve yazgısını her zamankinden daha kesin biçimde hissetmişti. Aşırı özgüveniyle ve megaloman karakteriyle uyumlu bir biçimde Ramses Kadeş olayının tamamını kendi lehine döndürmeye girişti. Kral dikkatli biçimde planlanmış –hem sanatı hem de edebiyatı içeren– bir propaganda seliyle bütün Mısır'a olayların kendi uyarlamasını yaydı. Kral ülkenin en iyi yazarlarına her ikisi de Hititler karşısındaki "büyük zafer"ini kutlamak için tasarlanmış epik bir şiir ve savaşı düzyazıyla gerçekçi bir şekilde anlatan bir metin yazdırdı. Metinler tapınak duvarlarına hakkedildi ve sarayda muzaffer biçimde sık sık ezberden okundu. Ramses bu edebi zafer şarkılarını tamamlamak üzere sanatçılarını savaşın önemli anlarını resmeden sahneler tasarlamakla görevlendirdi. Bu tabloların en başta geleni düşmanı tek başına kovan Mısır kampındaki yapayalnız, cesur monarkın normalden büyük figürüydü kuşkusuz. Kral sonuçtan öylesine memnun kaldı ki en az beş büyük tapınağın ön cephesine aynı görselleri hakkettirdi. Hem şiirler hem de resimler Ramses'in kıdemli subaylarının yetersizliği ve kararsızlığıyla kendi ileri görüşlülüğünü ve ateş altındaki soğukkanlı liderliğini karşılaştırmasına olanak sağladı. Doğuştan

kazandığı hakkı ordu içerisinden tehdit edilmiş olabilen bir kral için bu en tatlı intikam olmuş olmalıdır.

Günümüz bilim insanlarına göre, bu resimler ve sözcükler olağanüstü miktarda ayrıntı sağlamakta ve Kadeş Savaşı'nı antik dünyanın en iyi bilinen askeri çarpışması kılmaktadır. Oysa Ramses'in çağdaşlarına göre, betimlemeler gururlu ve gösterişli eski krallığa geri dönüşü haber vermekteydi. Akhenaton'un sapkınlığından, hemen onun ardından gelen ardıllarının çok kısa ömürlü hükümdarlık dönemlerinden ve Horemheb'in askeri cuntasından, ilk Ramseslerden sonra görkemli ve zafer odaklı monarşi, büyük bir hınçla geri dönmüştü.

Kralların kralı

Kadeş Savaşı'ndaki yenişememe durumu, garip bir biçimde II. Ramses'in stratejik amaçlarının önünü keserken, düşmanlıkların dondurulması ve sona erdirilmesi, en azından onun barıştan payına düşeni hasat etmesine olanak tanıdı. Yabancı ülkelerdeki askeri maceralara harcanabilecek kaynaklar, yurt içindeki projelere yönlendirilmiş olabilir.

Ramses hükümdarlığının (1279-1259) ilk on yılında Lübnan'daki Kubna limanından Sudan'daki Cebel Barkal'a değin uzanan krallığı boyunca yeni, büyük tapınak binalarını hizmete soktu. Yedi ayrı yerde yeni mabetler inşa edilmesini emreden kralın Mısır denetimindeki Nübye'yle ilgili özel planları varmış gibi görünmektedir. Mısır'da mimarlar ve taş ustaları İunu, Herakleopolis, Abdju ve Teb'deki büyük ulusal tapınaklara etkileyici eklemeler yaptılar. Bugün, ayakta kalan anıtlar arasında II. Ramses'in adını taşıyanların sayısı diğer firavunların adını taşıyan anıtların sayısından fazladır. Ramses kartuşunu bir daha silinememesi için kayaya derinlemesine hakkettirmeye özen göstererek adının sonsuza değin yaşamasını sağladı. Onu bütün seleflerini geride bırakmak için duyduğu büyük istek ve kuvvetli bir eşsiz olma hissi yönlen-

dirmiş gibi görünüyor. Kralın, kendisini konu alan en sevdiği mitlerden biri –Kaderlerin (eski Yunan mitolojisindeki üç tanrıçanın) eski Mısır'daki dengi olan– "Yedi Hathor"un kendisinin bebeklik beşiğini nasıl seyrettiklerini ve daha yeni bir doğmuş bir bebekken sıra dışı yazgısını nasıl tasarladıklarını anlatmaktaydı. Mitin tam bir sabit fikirliliği mi yoksa patolojik bir aşağılık kompleksini mi sergilediği tartışmaya açıktır. Kesin olan şu ki Ramses'in inşaat projelerinin ayırt edici özellikleri incelikli bir estetikten daha çok salt boyut ve kaba güçtü. Ramses zanaatkârlarının estetik duyarlılıklarını istedikleri gibi dışa vurmalarına yalnızca sevgili eşi Nefertari için hazırlanan Teb mezarının nefis süslemelerinde izin verdi.

Eşzamanlı yürütülen çok sayıdaki inşaat projesine gereken miktarda taş sağlamak, Mısır'ın devasa taş ocaklarının kapasitesini aşmaktaydı. Bu nedenle Ramses atalarının anıtlarını yıkıp taşlarına kendi amaçları için el koyma yollu çok eski bir çareye başvurdu. Bu büyük çaplı talanın başlıca kurbanları Akhenaton'un Teb'de ve Akhetaton'da inşa ettirdiği tapınaklardı. Sapkın kralın anıtlarını çok hızlı inşa etmesini olanaklı kılan küçük, muntazam taş bloklar şimdi aynı hızla faaliyetlerinin son bulmasına katkıda bulunmaktaydılar. Eski tanrılar için yeni mabetlerin dikilmesini kolaylaştırmak adına Aton tapınaklarından binlerce taş blok alındı. Ramses bir taşla iki kuş vurmayı becermişti: Ülkeden Akhenaton'un sapkınlığını temizlemiş ve kendisini Mısır'ın geleneksel tanrılarının savunuculuğuna yükseltmişti.

Opet Bayramı'nın gizemleri için muhteşem bir fon sağlayan devasa sütunlu salonu ve çok güzel açık hava avlusuyla Luksor Tapınağı, III. Amenhotep'in doksan yıl önceki hükümdarlık döneminden beri kutsal krallık törenlerinin en büyük sahnesiydi. Luksor Tapınağı'nı daha da büyütmenin cazibesinin Ramses için dayanılmaz olduğu ortaya çıktı. Ramses tapınağa Kadeş Savaşı'ndaki "zaferi"nden heybetli sahnelerle süslenmis bütünüyle yeni bir avlu ve büyük bir ana kapı

ekledi. Seleflerinin anıtlarını geliştirmekten utanç duymayan Ramses İpetsut'la daha iyi hizalamak ve daha uygun bir tören yolu sağlamak için Luksor Tapınağı'nın temel eksenlerini değiştirmekte tereddüt etmedi. En sonunda Luksor'un yeni ön cephesini süslemek için buranın simgesi haline gelecek olan şeyi, bu sefer bir çift çok yüksek dikili taşın tamamladığı kendisinin bir çift devasa oturan heykelini yerleştirdi.

Ramses'in abartılı ve saygı uyandıran zevki hiçbir yerde Aşağı Nübye'deki "Amon'un sevdiği Ramses Tapınağı"ndakinden daha iyi sergilenmemiştir. Kralın en dikkat çekici ve mağrur projesi için seçilen dekor, İkinci Çağlayan'ın hemen kuzeyinde Nil'e nazır yükselen kutsal bir dağın dik kaya yüzeyiydi. İki tapınağın daha küçük olanı resmi olarak ana tanrıçaya ve kraliyetin dişi koruyucusu Hathor'a adanmıştı. İç kısımda, ibadethanenin arka duvarında inek Hathor kucağındaki kralı koruyarak kadim papirüs bataklığından çıkarken gösterilmektedir. Dindarlık gösterisinin bir kenara bırakıldığı tapınağın dışı ve dekorasyonu kralın büyük Eşi Nefertari ve onun üzerine titreyen kocası üzerinde yoğunlaşır. Girişin öteki tarafında ayakta duran kraliçe heykelinin her iki yanında Ramses'in 9 metre yüksekliğindeki iki devasa heykeli dikilmektedir. Ramses'in heykellerinin ve rölyeflerinin hem içeriye hem de dışarıya hâkim olduğu büyük tapınak, bu temayı daha da geliştirir. Ön cephe her biri yaklaşık 21 metre yüksekliğe ulaşan kralın dört adet büyük oturan heykelince biçimlendirilmiştir. Kaidesinde, kralın bütün halklar üzerindeki egemenliğini vurgulamak için adı yabancı tutsaklar sırasının üzerinde gösterilir. Tapınağın içindeki sahneler Ramses'i Mısır'ın düşmanlarını öldürürken ve onları –doğal olarak tanrılaştırılmış kendisinin de aralarında bulunduğu– tanrılara sunarken betimler. Ebu Simbel'de Ramses'in tanrılaşması baskın temadır. Issız, istila edilmiş, tanrıların gözetmediği Nübye'de kral megolamanisini alabildiğine serbest bırakabilirdi.

Ramses'in Ebu Simbel'de bulunan tapınağının önündeki heykelleri
(*Werner Forman Arşivi*)

Kralın kendisini yüceltmesinin gerçek boyutu Ebu Simbel'in en iç kısmında ortaya serilmektedir. Sütunlu giriş –her sütun Osiris kılığında ayakta duran çok büyük Ramses heykeliyle donatılıdır– ve dört bir yandaki Kadeş Savaşı betimlemeleri dağın derinliklerindeki ibadethaneye gider. Bu özel oda, Mısır'ın dört büyük tanrısının kayadan oyulmuş heykellerinin hâkimiyetindedir. Bir köşede, Memfis'in yer altı dünyasına ait yaratıcı tanrısı Ptah sürekli gölgelerin içinde oturmaktadır. Teb'in yaratıcı tanrısı Amon ve güneş tanrısı Ra-Horakty ve tanrılaşmış Ramses hemen onun yanındadır. Dahası 21 Şubat ve 21 Kasım günleri (büyük olasılıkla ikisinden biri II. Ramses'in doğum günüydü) olmak üzere senedeki iki gün doğan güneşin ilk ışınları tapınağın girişine nüfuz eder ve onlara hayat taşıyarak heykelleri aydınlatırdı. Bu, etkileyici bir sahne olmalıydı. İnsanlık tarihinde çok az otokrat daha etkileyici bir kişisel kült ifadesi düşünebilmiştir.

Ramses'in İpetsut, Luksor ve Ebu Simbel'den sonraki büyük projesi Teb'de, Nil'in batı kıyısındaki mezar tapınağıydı. III. Amenhotep'in hükümdarlığından itibaren kendi türü içindeki en hırslı anıt olan "Teb'le Birleşen Ramses" (bugün Ramesseum olarak bilinmektedir) 4,5 hektardan daha geniş bir alanı kaplıyordu. Tapınağın her santimi büyük bir yüzsüzlükle kralı kutlayan metinlere, rölyeflere ve heykellere ayrılmıştı. Kadeş Savaşı'ndan sahnelerle süslü birinci büyük giriş kapısının ilerisindeki ilk avlu kuzey tarafında sıralanan, önlerinde Ramses'in devasa bir heykelinin bulunduğu büyük sütunların hâkimiyeti altındaydı. Güney tarafında, sütunlara bakan, kralın önemli günlerde ve bayramlarda sadık izleyicilerine görünebildiği bir çıkma ve balkon vardı. Çok daha fazla savaş rölyefinin bulunduğu ikinci büyük giriş kapısının ilerisinde, benzer şekilde Ramses'in devasa heykelleriyle donatılmış ikinci bir avlu uzanmaktaydı. Ramses'in devasa heykellerini bile cüceleştiren, çok büyük, granit, dev heykel bir deprem onu devirene değin ikinci giriş kapısının yanında

dikilmekteydi. Kralın taht adı –Yunancaya, bozularak Ozymandias diye geçen– Usermaatra'nın derinlemesine oyulduğu heykelin parçalanmış kalıntıları, İngilizcedeki en ünlü mutlak iktidar eleştirisine ilham verdi.

Ramesseum, sahibinin yalnızca tinsel değil, aynı zamanda fani mesellerdeki rakipsiz konumunu muhtemelen diğer anıtlardan daha iyi anlatmaktaydı. Tapınağın etrafını dört bir yandan saran silolar ve tahıl ambarları Mısır'ın zenginliğinin önemli bir kısmı için depo sağladı. Tahıl ambarları orta büyüklükte bir kentin (Teb gibi) sakinlerini bir yıl doyurmaya yeterli olan 350 gemi yükü (çeyrek milyon çuval) tahılla dolmaktaydı. Aslında Ramesseum Yukarı Mısır'da merkez bankası işlevi görmekteydi. Hem pratikte hem de simgesel olarak ulusun zenginliği kralın denetimi altındaydı. Emrinde böylesine büyük kaynaklar olan Ramses Ebu Simbel'in devasa heykellerinden Teb'in muhteşem saraylarına anıt takıntısını tatmin edebildi. Ramses, Shelley'nin şiirinin ölümsüz sözcüklerini pekâlâ dillendirebilirdi:

> "Benim adım Ozymandias, kralların kralı:
> Bak şu yapıtlarıma, ey Ulu Kişi, bak da umudunu kes!"

Eviyle gurur duyan

Tapınaklar dikmekle yetinmeyip Mısır'ın dört bir yanındaki anıtlara el de koyan II. Ramses, günümüze ulaşamayan daha büyük ölçekli bir mimari harika yarattı. Ramses'in babası I. Seti, Ramses kraliyet ailesinin kökenlerinin dayandığı Hyksosların eski başkenti Hutvaret'in yakınına küçük bir yazlık saray inşa etmişti. Genç Ramses muhtemelen savaşa hazırlanırken orada vakit geçirdiğinden olacak, kral olarak onu tamamen daha büyük bir şeye dönüştürmeye girişti. Yirmi yıl aralıksız süren inşaat sırasında kraliyet sarayının etrafında bir dizi büyük köşk, salon, büro, koğuş belirdi; en sonunda Ramses bütünüyle yeni bir kent, Memfis ya da Teb denli görkemli bir

hanedan başkenti yarattı. Ramses bildik cüretiyle kente Per-Ramessu, yani "Ramses'in evi" adını verdi.

Geniş yaşam alanlarıyla, saraylarla, tapınaklarla ve kamu binalarıyla dolu yönetim bölgesiyle kent kesinlikle çekici bir yerdi. Kentin etrafını kuşatan kırsal bölge Mısır'ın en verimli bölgelerinden biriydi; meyve, sebze yetiştiriliyor, şarap üretiliyor ve büyükbaş hayvan sürüleri otlatılıyordu. Yazıtlar, kanalların balık, bataklıkların su kuşu kaynadığını, tarlaların yeşil otlaklarla kaplı olduğunu, arpa ve buğdayın silolardan taştığını anlatıyordu. Yaklaşık 6 kilometrekarelik bir alanı kaplayan kraliyet bölgesi, Nil kıyısındaki doğal bir müstahkem mevkideydi; kanallar ve kum çıkıntılarınca korunmaktaydı. Saray şairleri sütunlu salonları ve süslemelerin eşsiz zenginliğini betimleyerek Ramses'in saraylarının muhteşemliğine methiyeler düzdüler. Duvarların, zeminlerin, sütunların, girişlerin hepsi nehirleri, bahçeleri, hanedan arması motiflerini ve yabancı esirleri betimleyen çok renkli kiremit işleriyle kaplıydı. Kralın her tahta çıkışında ve inişinde düşmanlarını ayaklarının altına alabilmesi için taht platformuna giden merdivenler düşmanlarının yerde sürünen resimleriyle donatılmıştı.

Eğer kraliyet konutu göz kamaştırıcı idiyse, seçkinlerin yaşadığı bölge de hiç aşağı kalmazdı. Per-Ramessu'nun en zengin yurttaşları arasında gözde olan bu bölge, kanalları, büyük villaları ve su bahçeleriyle bir Venedik manzarasına benzemekteydi. Kent merkezi kutsal üçlü Amon-Ra-Horakhty-Atom'a adanmış büyük bir tapınağın hâkimiyeti altındaydı. Önünde kralın dört devasa heykelinin bulunduğu tapınak hem büyüklük hem de görkem bakımdan İpetsut'la aşık atmaktaydı. Kentin dört anayönü diğer büyük tanrıların simgesel korumasına teslim edilmişti. Güneydeki, Hutvaret'in Efendisi Seth tapınağının tarihi Hyksoslar zamanına değin geriye gidiyordu. Kuzey'deki mabet Delta'nın kadim kobra

tanrıçası Vadjet'i onurlandırmak için inşa edilmişti. Batıdaki tapınak Teb'in Amon'unu kutlamaktaydı. Sonuncu olarak, Yakın Doğu'daki Mısır İmparatorluğu'na giden yolu gösteren doğudaki bir ibadethane Astrate'ye adanmıştı. (Astrate kesinlikle bir Mısır tanrısı olmamakla beraber Mısır'ın ulusal tanrıları arasına dahil edilip kralın savaş arabasını çeken at takımını korumak gibi özel bir görev verilen Suriye'nin aşk ve savaş tanrıçasıydı.)

Per-Ramessu, Yeni Krallık dönemi Mısır'ının standartlarına göre bile kozmopolit bir kentti. Bir Asya tanrısına adanmış bir tapınağın yanı sıra denizaşırı temsilcilikler ve yabancı paralı askerler için mahalleler vardı. Pazarlar ve iskeleler Doğu Akdeniz'in dört bir yanından tacirlere ev sahipliği yaptı. Filistin'e coğrafi yakınlığı nedeniyle Per-Ramessu daha iyi bir yaşam arayışı içinde olan göçmenler için bir çekim merkezi olmuş olmalıdır ve Kutsal Kitap'taki Mısır'dan Çıkış öyküsü böyle bir arka plana sahiptir. Mısır'dan Çıkış 1:11, Firavun'un köleleştirilen Yahudileri büyük ambar kentleri Pithom'da ve Ramses'de nasıl çalıştırdığını anlatır. "Pithom" ya da Per-Atom'un, Per-Ramessu'ya bir günlük seyahat mesafesinde, Delta'nın doğusunda bulunan bugünkü Tell el-Maskhuta olduğu tespit edilmiştir ve "Ramses" yeni hanedanlık başkentinden başkası olamaz. Sami dilini konuşan işçiler büyük bir olasılıkla kentin inşaatında çalıştırılmış olsalar da, bunların köleden ziyade göçmen işçi olmaları daha büyük bir olasılıktı (gerçi, çalışma koşulları, bu ayrımı biraz akademik kılmış olabilir). II. Ramses'in hükümdarlık dönemindeki ya da sonrasındaki Yahudi göçleri konusunda Mısır kaynakları bir şey söylememektedir. Bu öykü, bu nedenle, birçok ilişkisiz tarihi olayın birleştirilmesi olabilir. Öte yandan, gördüğümüz gibi, Ramses gerçeklerin olduğu gibi duyurulmasına izin verecek adam değildi.

Saray yazmanları ve şairleri Per-Ramessu'yu coşkulu ve eğlenceli, büyük bir kraliyet ikametgâhı olarak övseler de, bu

en hırslı kraliyet projesinin bir de tehdit edici bir yönü vardı. En büyük binalardan biri, yüzlerce işçisi günlerini silah yapmakla geçiren muazzam bir tunç döküm fabrikasıydı. Son teknoloji yüksek ısı fırınlarının sıcaklığı körüklere bağlı yüksek basınç borularıyla artırılıyordu. Metal eridiğinde terli işçiler onu kalkan ve kılıç kalıplarına döküyorlardı. Firavunun halkı, kirli, sıcak ve tehlikeli koşullar altında firavunun ordusu için silah yapıyordu. Kentin bir başka büyük bölgesi, kralın savaş arabası kıtasının ahırlarına, antrenman sahalarına ve onarım atölyelerine ayrılmıştı. Kraliyet harası, eğitmenleri ve seyisleriyle birlikte en az 460 ata barınak sağlamaktaydı. Yakındaki atölyeler savaş arabaları yapıp onları tamir ederken hayvanlara geniş, sütunlu bir avluda antrenman yaptırılıyordu.

Kısacası Per-Ramessu bir safa yerinden çok askeri bir sanayi kompleksiydi. Kentin kuruluşuna Yakın Doğu'daki askeri faaliyetlerin artması vesile olmuştu. Ramses Kadeş'e buradan yola çıkmış, yenilse de yıkılmadan buraya dönmüştü. Bütün hazlarına ve saraylarına rağmen, Per-Ramessu çok-dilli nüfusuyla sürekli kralın bitmemiş Suriye-Filistin işini hatırlatıyor olmalıydı. Ramses bütün bölgedeki en büyük savaş arabası birliğine sahip olmasına rağmen, Hitit tehdidini etkisizleştirmeye gücü halen yetmemekteydi. Yine de kral nehir kenarındaki sarayında hayal kırıklığıyla sızlanarak oturturken, yüzlerce kilometre ötedeki olayların ona en büyük fırsatlardan birini sunacağı aklının ucundan geçmezdi.

Bizim zamanımızda barış

Galibi belirsiz Kadeş Savaşı'nı Hititlerin ve Mısırlıların birbirlerine üstünlük sağlayamadıkları çarpışmalarla geçen on yıllık bir soğuk savaş dönemi izledi. İki eski rakip artık bölgedeki tek güç değildiler. Fırat Nehri'nin ötesindeki Asur Krallığı yükselişteydi. Kadeş Savaşı'nın üzerinden daha bir yıl geçmeden Hititlerin savaştan galip çıkamamasından cesaret alan Asur ordusu Hititlerin en önemli müttefiki Hanigalbat'a

(eski Mittani krallığının kalıntısı) saldırdı ve onu vasalı haline getirdi. Bu, ne Hititlerin, dolayısıyla ne de Mısırlıların göz ardı edebilecekleri bir uyarı ateşiydi. Yakın Doğu'da bir dizi küçük sefer başlatan Ramses, Mısır'ın imparatorluk eyaletleri üzerindeki denetimini sürdürmekte, Kadeş Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan fırsatçı ayaklanmaları ezmekte ve Asurlulara Mısır'ın halen daha hafife alınmaması gereken bir güç olduğunu göstermekte kararlıydı.

Galilee tepelerindeki karşı güçleri yenen ve önemli Akka limanını yeniden ele geçiren Ramses, meydan okumasını ve eskiden Mısır eyaleti olan ama şimdi Hitit kıvrımında olan Amurru'ya ilerleyişini gemleyemedi. Ramses Hititlerin en güneydeki eyaletini ortadan ikiye ayıran orta Asi Vadisi'ni işgal edene değin kent devletleri Firavun'un ordusu karşısında birbiri ardına devrildiler. Bu gözü pek manevra, bir başka topyekûn savaşı başlatacakmış gibi görünmesine karşın, Hitit kralı Muvatalli'nin ani ölümü Mısır'ın düşmanını büyük yankıları olan bir veraset bunalımına sürükledi.

Muvatalli tahtı beklendiği gibi kral olarak tahta çıkan genç oğlu Prens Urhi-Teshup'a bırakmıştı. Ama yeni kralın amcası Hattuşili'nin başka düşünceleri vardı. Uzun zaman önce, iki rakip saray ortaya çıkmış ve yönetici seçkinler kendi aralarında bölünmüştü. Sert bir iç savaştan sonra Hattuşili üstün geldi ve Urhi-Teshup II. Ramses'in sarayından sığınma talep ederek Mısır'a kaçtı. Bütün bu gelişmeleri güvenli bir uzaklıktan seyreden firavun şansına inanmakta zorluk çekiyordu. Hititlerle girdiği uzatmalı üstünlük mücadelesinde kader ona tamamen beklenmedik bir biçimde bir pazarlık kozu sağlamıştı. Urhi-Teshup Mısır'a kaçar kaçmaz Hattuşili onun derhal iade edilmesini istedi. Ramses bu isteği geri çevirip Hititlerin saldırma olasılığına karşı Suriye'deki birliklerini en üst düzeyde alarma geçirdi. Ne var ki Ramses'in diplomatik duyargaları ona Asur'da iktidara yayılmacı ihtirasları olan yeni

bir hükümdar geldiği için olayların gelişiminin savaşa varmasının muhtemel olmadığını söylemekteydi. Ramses Hititlerin doğu kanatlarına yönelik böyle bir tehdit varken Mısır'la savaşı yeniden başlatamayacak denli meşgul olacaklarını doğru bir biçimde hesaplamıştı. Asur kralı, Hanigalbat'ı ikinci kez istila ettiğinde Hititler kendilerini eskisinden daha büyük bir tehlikenin içinde buldu. Hititlerin krallığını saldırgan ve yayılmacı Asur'dan yalnızca Fırat Nehri ayırmaktaydı. Ulusal güvenliği ulusal gururun üzerinde tutma zamanıydı.

Asur'la bir anlaşma olanaksız olduğundan Hattuşili, Ramses'le barış olasılıklarını öğrenmek için Mısır'ın nabzını yokladı. Daha çok mekik diplomasisinin eşlik ettiği bir yıl süren gergin görüşmelerden sonra antlaşmanın ayrıntıları biçimlendirildi. Böylece, 1259 yılının Aralık ayı başlarında, Kadeş Savaşı'ndan 15 yıl sonra, bir üst düzey temsilciler heyeti Anadolu platosunun yüksek kesimlerinden biri üzerinde bulunan Hitit başkenti Hattuşaş'tan ayrılarak Per-Ramesses'e doğru yola çıktı. Yanlarında Hititlerin Fırat Nehri kıyılarındaki ileri üssü Karkamış'tan bir temsilci de bulunuyordu. Bu, Mısır'la yakın ilişkilerin artık Hitit'in dışişleri ve güvenlik siyasetinin merkezinde yer aldığının açık bir deliliydi. Elçiler Yakın Doğu'nun tozlu yollarında bir ay seyahat ettikten sonra sonunda büyük Delta kentine vardılar ve onlara kraliyet kabul salonunda yer gösterildi. Ramses'in önünde eğilen Hitit heyetinin lideri ona çivi yazılı büyük bir gümüş tablet sundu. Bu Hattuşili'nin kendisinden bir hediye, bundan böyle Mısırlıları ve Hititleri birbirlerine karşılıklı destek ve dostlukla bağlayacak kapsamlı anlaşmanın bir kopyasıydı. Hiçbir zaman altta kalmayan Ramses anlaşmanın Mısır uyarlamasını diplomatik becerisinin daimi bir kaydı olarak durması için İpetsut'un duvarlarına hakkettirdi.

Anlaşma, her iki dilde de dikkate değer bir belgeydi. Metin iki krallık arasındaki düşmanlıkların resmen son bulduğunu ilan ettikten sonra dostça ilişkilerin kurulmasını kutluyordu:

Hititlerin hükümdarı Hattuşili bu anlaşmayla bugünden itibaren kendisini Mısır'ın büyük hükümdarı Ra'nın seçtiği Usermaatra'ya bağladığı için ikimiz arasında sonsuza değin mükemmel barış ve kardeşlik yaratıldı; O benimle kardeşlik ve barış içinde olacak ve ben onunla kardeşlik ve barış içinde olacağım.[157]

Bu yeni ilişkinin unsurları ileri görüşlü ve geniş kapsamlıydı: karşılıklı saldırmazlık anlaşması, bir savunma ittifakı, suçluların iadesi anlaşması (iade edilen suçlulara insani muamele sözüyle birlikte), sığınmacılara genel bir af, sonuncu ama kesinlikle önemsiz olmayan, her iki ülkede kraliyet ardıllığını ve monarşinin haklarını koruma maddesi. Tahttan indirilen Urhi-Teshup halen Mısır'da serbest olduğundan ötürü, son önlem Hattuşili için Hitit krallığı üzerindeki iddiasını ve varislerinin haklarını güvence altına almanın bir önkoşuluydu. Bu madde, Ramses'in hanedanla ilgili kaygılarını da tetikledi ve oğullarını yüksek makamlara terfi ettirmek gibi radikal bir karar verdi. Bin yıl sonra ilk defa böyle bir siyaset benimsenmişti. Hititlere ve benzer biçimde Mısırlılara göre onurlarını koruduklarından her iki taraf da zafer iddiasında bulanabilirdi. Mısır Amurru'yu geri alma umudundan gönülsüzce vazgeçtiyse de, diğer Asya eyaleti Upe'yi elinde tuttu ve Ugarit (bugünkü Ras Shamra) ile en kuzeyde bulunan Lübnan ve Suriye limanlarındaki ticari haklarını sağlama aldı. Antlaşmanın imzalanmasıyla, Yakın Doğu III. Amenhotep'in hükümdarlık dönemindeki Mısır-Mittani ittifakının heyecan veren günlerinden beri görülmeyen bir barışa yeniden kavuştu.

Amansız düşmanlar iyi dost oldu: Hattuşili ve Ramses ilişkilerindeki dönüşümü karşılıklı tebrik mektuplarıyla kutladılar. Eşlerinin katkısıyla dostluk atmosferi daha da koyulaştı; Ramses'in büyük eşi Nefertari Hattuşaş'taki "kız kardeşine" pahalı mücevherler ve giysiler yolladı. Huzursuz edici tek durum Urhi-Teshup'un halen Mısır'da olmasıydı, ama Hattuşili bunun dostça ilişkileri bozmasını göze alamazdı. Aslında iki

hükümdar arasındaki ilişki öylesine iyi gidiyordu ki diplomatik bir evlilik görüşmeleri başladı. Hattuşili ve en az kendisi kadar güçlü olan eşi Pudukhepa'ya göre kızlarının büyük Mısır kralıyla evlenmesi iki kraliyet ailesi arasındaki bağları güçlendirmeye ve kendi konumlarını desteklemeye hizmet edecekti. Aksine tahtında güvende olan Ramses aslında Hitit prensesinin devasa çeyiziyle ilgilendi. Sevdiği Mısırlı bir karısı olan Ramses gelin adayına çok az kişisel ilgi gösterdi. Ona göre bu bir evlilik değil alışverişti.

Ne kadar kaygılanırsa kaygılansın, Hitit prensesinin başka bir seçeneği yoktu. Prenses 1246 yılı sonbaharının sonlarında Hitit krallarının yaşadığı kaleden yola çıktı. Ona resmi görevlilerden oluşan büyük bir heyet ve altın, gümüş, tunç, köleler, atlar, büyükbaş hayvanlar ve keçilerden oluşan büyük bir yük kervanı eşlik etti. Kafile Toros Dağları'nın geçitlerinden Güney Anadolu'nun kıyı ovalarına inip oradan Amanos (Gâvur) Dağı silsilesi üzerinden Aleppo Ovasına ve oradan da Asi Nehri'ni takip ederek Kadeş'i geçip güneye, Mısır'ın denetimi altındaki bölgenin sınırına doğru yavaşça ilerledi. Kraliçe Pudukhepa sınırda kızına son defa veda etti. Per Ramessu'da beklemekte olan Firavun'a "Kral Hazretlerinin sınırına ulaşmak için sarp dağları ve tehlikeli geçitleri aştıklarını"[158] söylemesi için bir haberci gönderildi. Ramses kafileyi karşılamaları ve Kenan ülkesi boyunca ona eşlik etmeleri için hemen askerlerini yolladı. Mısır'dan önceki son durak, Sina sahil yolu üzerindeki özel olarak inşa edilmiş kraliyet sarayıydı. Prenses ve hizmetkârları uzun yolculuktan sonra bu sarayda dinlenebilir ve toparlanabilirlerdi. Sarayın parlak renkli çiçek ve bahçe resimleri, altın varaklı bezemeleri prensese ileride onu bekleyen zevklerin bir örneğini sunuyordu. Hattuşaş'tan ayrıldıktan üç ay sonra, Şubat 1245'de kafile coşku ve sevinç sahneleri eşliğinde göz kamaştırıcı Per Ramessu kentine girdi. Ramses çeyizi teslim aldıktan sonra, yeni gelinine gereğince Mısır dilinde cafcaflı bir ad verdi –Maathorneferura yani

"Horus'ta Ra'nın güzelliğini gören"– ve hızlı bir şekilde onu harem saraylarından birine gönderdi. Görev tamamlanmıştı.

Birkaç yıl sonra, prensesin erkek kardeşi Veliaht Prens Hishmi-Sharruma, kış aylarını anayurdunun rüzgârlı, çorak topraklarından hoş bir kurtuluş olan Delta'nın doğusunun görece yumuşak ikliminde geçirmek üzere Mısır'a resmi bir ziyarette bulundu. Per Ramessu'nun aşırı süslü dekorasyonu Hattuşaş'ın yalın binalarına alışkın birinde silinmeyecek izlenimler bırakmış olmalıdır. Hishmi-Sharruma nihayetinde kral olduğunda krallığının mabetlerini atalarının hepsininkinden daha büyük ölçekli anıtsal dini sanat örnekleriyle donattı. Mısır'ın eşsiz büyüsüne bir Hitit bile kapılabilirmiş gibi görünüyor. Veliaht prensin ziyaretinin amacı Hattuşili ile Ramses arasında daha üst düzey bir buluşmanın, geniş çaplı bir zirve toplantısının yolunu hazırlamaktı. İki başkent arasındaki yoğun mektuplaşmada kuşkusuz böyle bir buluşmanın gerçekleştirilebilirliği tartışıldı ve firavun, kendisinin ve Hitit emsalinin "birbirlerini yüz yüze görebileceklerini" umduğunu söyledi. İki ülke arasındaki dostluk bağı her zamankinden daha güçlüydü ve bu Hitit krallığı sona erene değin sürecekti.

Eski düşmanlar için yeni düşmanlar

II. Ramses 67 yıl süren (1279-1213) uzun hükümdarlık döneminde Mısır'ın Yakın Doğu'daki imparatorluk mülklerini korumaya ve Hitit tehdidini etkisizleştirmeye yüksek bir öncelik tanımıştı. Aynı zamanda Ramses'in güvenlik aygıtı, kuzeyde değil ama batıda büyüyen bir başka tehdide işaret ediyordu. Libya Çölü'nün yarı göçer kabileleri ve kıyı boyundaki yerleşik akrabaları, I. Sülale'nin ilk günlerinden beri sürekli sorun çıkarmaktaydılar. Bir ya da iki cezalandırma akını onları denetim altında tutmaya ve Delta'nın batı kesimine büyük ölçekli sızmaları engellemeye yetmişti. Ne var ki durum değişmişti. Fenikelilerin MÖ sekizinci yüzyılda buraya

gelişinden önceki Libya tarihi ve arkeolojisi hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmese de, Mısır kaynaklarındaki belgelere göre, Ramses döneminde en azından Kuzey Afrika kıyısı boyunca gelişmiş bir uygarlığın ortaya çıktığı kesindir. İthal insan yapısı nesneler Ege boyunca en büyük Ege devleti olarak Minosluların yerini alan Mikenlerle yakın ticari ilişkilere işaret etmektedir. Libya'nın kıyı limanlarına yanaşan gemiler beraberlerinde yerel ekonomiyi canlandıran ve şeflere daha önce benzeri görülmemiş kaynaklar sağlayan büyük servet getirdiler. Mısır ordusuna uzun süre paralı asker olarak hizmet eden Libyalılar, savaş arabası edinerek, önemli bir ok ve yay becerisi kazanarak modern savaş hakkında epey bir şey öğrenmişlerdi. II. Ramses'in hükümdarlık döneminin sonlarında, Libyalı kabile reisleri Mısır'a onunla eşit şartlarda karşı koyacak mali araçları ve teknolojiyi edinmişlerdi. Bu, firavun için gerçekten istenmeyen bir manzaraydı.

Ramses'in içgüdüsel tepkisi, bütün Libya sınırını güçlendirmek oldu. Ramses'in savunma sistemi Delta'nın batı sınırı boyunca yaklaşık 80 kilometre aralıklarla inşa edilmiş bir dizi büyük kaleden oluşmaktaydı. Her kale bir diğer kaleden savaş arabasıyla bir günlük, Per Ramessu'dan yalnızca birkaç günlük uzaklıktaydı. Kaleler Delta'yı kıyıdan saldırılara karşı korumakla kalmadı, aynı zamanda düşman güçlerini tatlı sudan mahrum etmek için bölgedeki büyük kuyuları da kapattı. Büyük kalelerden birinde garnizona cesaret aşılamak amacıyla tapınak inşa edildi. Bildik bir Ramses hareketiyle tapınak tanrılaşmış kralın kültüne adanmıştı.

Firavunun "batı duvarı" bir süre görevini yerine getirdi ve Ramses tahtayken Libyalılar hattı delemediler. Ama Ramses'in ölümü ve *on üçüncü* oğlu Merenptah'ın (daha büyük on iki oğlu seksenlik babalarından önce öldükleri için) beklenmedik biçimde tahta çıkmasından sonra sabırsız kabile yöneticileri ellerine bir fırsat geçtiğini düşündüler. Yeni kralın hükümdarlığının beşinci yılı 1209'da,

biri ... Kral Hazretlerine ... Libyalı düşmanların aşağılık reisi, Dedy'nin oğlu Mery'nin baskın yaptığını ... söylemek için geldi.[159]

Aşağılık düşman ev ödevini iyi yapmıştı. Çok çeşitli stratejik ittifakları kullanarak Nübye'de eşzamanlı bir ayaklanma çıkardı ve ordusunu Ege Denizi'nden ve ötesinden paralı askerlerden oluşan büyük bir birlikle ve "bütün adalardan gelen kuzeyliler" ile büyüttü. Bu "Deniz Halkları" –yağma ve fetih peşindeki korsanlar ve akıncılar– beraberlerinde yakın savaş silahları, küçük, yuvarlak kalkanlar ve gövde zırhları kullanan ağır piyadeye dayanan bütünüyle yeni bir savaş tipini getirdiler. Böylesine iyi silahlanmış düşmanın yanaşık düzeni Mısır'ın ve Ortadoğu'nun diğer büyük devletlerinin askeri üstünlükleri için bel bağladıkları savaş arabalarını etkisiz hale getirdi. Tıpkı Libyalılar gibi, Deniz Halkları'nın bazı unsurları da daha önce Mısır ordusunda görev aldıkları için (Egeli paralı askerlerin Kadeş Savaşı'nda II. Ramses'in koruması olarak görev yaptıkları hatırlanmalıdır) düşmanlarının güçlü ve zayıf yanlarını bilmekteydiler.

Mery'nin savaş stratejisi basit böl ve yönet siyasetine dayanmaktaydı. Eğer Mısır'a iletişim hatlarını karıştırarak ve bozarak birkaç cepheden eşzamanlı saldırabilirse o ve ordusu galip gelmeyi umabilirdi. Dolayısıyla kıyı boyunca sınır garnizonlarını meşgul edecek küçük bir akıncı müfrezesi gönderdikten sonra, o ve ana saldırı gücü Batı Çölü'nün vahaları –Siva, Bahariya ve Farafra– üzerinden Mısır'a doğru harekete geçti. Son vaha Nil Vadisi'ne farklı noktalardan bağlanan bir çöl yolları ağına hâkim olduğundan ordusuna burada kamp kurduran Mery, Mısırlıları esas amacı konusunda yanılttı. Nübye saldırısının planlandığı gibi başladığından emin olup hazırlandıktan sonra Libyalı lider birleşik bir karşı saldırıyı engellemek için Mısır'a doğru bir kıskaç hareketiyle yürüyüşe geçti. Deşhur piramitlerinin yakınından Nil Vadisi'ne

giren ana güce Farafra'dan geriye, Bahariya'ya ve dolayısıyla Fayum'a değin komutanlık etti. Fayyum'dan kuzeye, Delta'nın batısına gitti. İkinci bir birlik, Nil'i Orta Mısır'dan geçip Per Ramessu ve Memfis'teki Mısır garnizonlarının dikkatini dağıtma amacıyla Delta'nın doğusuna sızmak için Bahariya'da ana ordudan ayrıldı.

Libya istilasının haberlerini ancak bir ay sonra alan firavun Merenptah hasmıyla çarpışmak için ordusuyla birlikte Perirer kenti yakınlarına vardı. 1208 yazının ortasıydı. Nasıl ki Ramses en zor savaşını hükümdarlığının beşinci yılında yaptıysa şimdi de oğlu ve ardılı benzer bir meydan okumayla karşı karşıyaydı. Ancak bu kez Mısırlılar hiçbir şeyi şansa bırakmadılar. Libyalılar ve Deniz Halkları Mısır taktiklerini anlasaydılar, onlar da işlerini şansa bırakmazlardı. Merenptah okçularının ve savaş arabalarının düşmanın yanaşık düzen almış piyade saflarına doğrudan saldırarak bir sonuç alamayacağını bilmekteydi. Bunun yerine zekice bir taktiğe başvurarak, düşman kuvvetlerini bir yandan Mısır hatlarına doğru çekerken, öte yandan her iki kanatta konumlamış okçularıyla ilerleyen askerlerin üzerine ok yağdırdı. Altı saat süren bir kıyımdan sonra, Libya ittifakı dağıldı. Düşman kaçmaya başlayınca Mısır savaş arabaları saldırıya geçti ve kaçanların hepsi öldürülene ya da esir alınana kadar takip edilerek yenilgi bir bozguna dönüştürüldü. Ganimet kayda değerdi: binlerce metal kap, çiftlik hayvanı ve gelişmiş silahlar. Merenptah zaferini sergilemek ve saldırabilecek başkalarına güçlü bir mesaj göndermek için acımasız bir psikolojik savaş örneğini emretti. Savaştan sağ kurtulan, yenilgiye uğramış Libyalılar çok geçmeden Perirer'de can vermiş olmayı dileyeceklerdi, çünkü bir araya toplandılar ve canlı canlı kazığa oturtuldular. Günün sonunda iç organları yaz sıcağında çürüyüp bozulan kokuşmuş cesetler, geri çekilen Libyalıların ve yerel halkın görüş alanın içerisinde Memfis'in güneyindeki ana çöl yoluna dizildiler.

Bu, acımasız bir uyarıydı, ama böylesine barbarca bir gösteri bile Mısır'ın uzun bir süre güvende kalmasını sağlayamayacaktı. Merenptah –onların da hemen üç yıl sonra gerçekten yaptıkları gibi– Libyalıların yine saldıracağını biliyordu. Libyalılara yardım eden Deniz Halkları'nın da her yönden her an gelebileceklerini de bilmekteydi. Merenptah kendi "büyük stratejisi"ni izledi Hititlere kuzey savunmasını desteklemeleri için hububat gönderdi, hatta Hitit piyade birliklerini Mısır ordusuna dahil etti. (Askerlere Per Ramessu'nun tunç fırınlarından kendilerine özgü silahları temin edildi.) Kadeş Savaşı'nın eski düşmanları artık geçmişte kalan birer hatıraydılar. Akdeniz'in rahatsızlık veren yeni dünyasında Mısır'ın bir araya gelebileceği bütün dosdlara ihtiyacı vardı.

Merenptah'ın Libyalılar karşısında Perirer'den üç yıl sonra kazandığı ikinci zafer için sipariş ettiği hatıra yazıt, savaşın ayrıntılarını ya da savunma stratejisinin diğer öğelerini içermesi nedeniyle değil, sondan bir önceki soydan kalan tek ve kısa kaynak olduğu için ünlüdür. Mısır ordusu Delta'yı geçip önemli Ashkelon, Gezer ve Yenoam kasabalarını yeniden alarak Filistin'e doğru yürüdü. İşi tamamlamak ve bu önemli tampon bölgede güvenliği sağlamak için Merenptah'ın güçleri Kenan ülkesindeki daha önce bilinmeyen asi bir kabileyi kıyımdan geçirdi. Kabile kendisine İsrail diyordu. Bu, İsrail'e herhangi bir eski Mısır yazıtındaki tek göndermedir ve büyük bir savaşta Mısırlıları yenememiş olmalarına rağmen, istikrara ciddi bir tehdit oluşturan iyi silahlanmış çetelerin ortaya çıkışını yansıtmaktadır. İsrail bir dipnot değil, ama bir başlık olmalıydı.

Bütün Yakın Doğu bir hareketlilik içindeydi. Eski kesinlikler parçalanıp un ufak oluyor, ufukta yeni halklar ve siyasetler görünüyor, yeni savaş biçimleri güç dengesini alt üst ediyordu. Görkemli askeri tarihine ve savaşçı firavunlar hanedanına rağmen, Mısır son derece belirsiz bir gelecekle karşı karşıyaydı.

17
Zafer ve Trajedi

Parçalanmış krallık

Mutlak bir monarşide uzun bir hükümdarlık dönemi hem iyi hem de kötü olabilirdi. Kralların hızla değişmesi kurumun kutsallık iddialarının altını oyabilir ve yönetimi zayıflatabilirken uzun görev süresi çöküş ve körelme tehlikelerine aynı oranda neden olabilirdi. II. Ramses'in altmış yıl süren olağanüstü hükümdarlık döneminin Mısır'ın siyasi yönetimi üzerinde belirli biçimde hem olumlu hem de olumsuz etkileri oldu. Kralın kararlılığı ve etkileyiciliği, Mısır'ın bir imparatorluk devleti olarak ününü yeniden kazanmasını mümkün kılarken, hükümdarlık döneminde dikilen anıtların bolluğu ülkenin yenilenen kendine güvenine ve refahına tanıklık etti. Öte yandan, Ramses'in sıra dışı üreme kapasitesi (en az on beş erkek ve bir o kadar da kız çocuğun babasıydı) ve uzun ömrü, izleyen on yıllardaki krallık intikaline büyük sorunların tohumlarını ekti.

Merenptah'ın en büyük yaşayan erkek evlat olduğu hemen hemen kesin olmasına ve hükümdarlığı (1213-1204) görece istikrar içinde geçmesine rağmen, ölmesiyle birlikte çok sayıda kral torunu taht üzerinde hak iddia etmek üzere ortaya çıktı. Akhenaton'dan sonra ardılların gelişigüzel belirlendiği bir dönemin ardından yeniden hanedana dayalı bir monarşi modeli teşkil etmekte kararlı olan II. Ramses birçok oğlunu yönetimde etkili makamlara getirerek yüzyılların geleneğinden ayrılmıştı. Bunların bir süre sonra kendilerini iktidar olarak görmeye başlamaları ve evlatlarının tahtı meşru bir hedef olarak görmeleri normaldi.

Merenptah'ın 1204 yılında ölümüyle birlikte kraliyet ailesinin üst katmanlarında iki rakip hak sahibinin idareye el koymaya çalıştığı büyük bir çatışmanın patlak vermesi hiç de şaştırıcı değildi. Bir tarafta Merenptah'ın en büyük oğlu ve atanmış varisi Seti-Merenptah vardı. II. Ramses'in birçok torunundan biri olan Amenmesse ona karşı direnmekteydi. Çok eski en büyük evlat hakkı ilkesine rağmen, başlangıçta üstün durumda olan Seti-Merenptah değil, Amenmesse'ydi. Çekinmeden yüksek makamlardaki arkadaşlarından destek isteyebilen Amenmesse, ordunun önemli bir kısmını arkasına almış bile olabilir. Amenmesse'nin dört yıl (1204-1200) süren hükümdarlığı sırasında, çok uzaklardaki bir sarayda kendi krallığında bir sürgün olan Seti-Merenptah endişeyle bekledi. Ne var ki gaspçı iktidarı uzun süre elinde tutamadı. İktidar dengesi en sonunda "meşru" hak sahibinden yana bozuldu ve Seti-Merenptah doğuştan sahibi olduğu hakkına nihayet Kral II. Seti olarak ulaştı.

Yeni kral hemen tasfiyeye başladı. Amenmesse'nin hükümdarlığı sırasında makam edinen önemli resmi görevliler anında işlerini kaybettiler. Bunların arasında krallığın en yüksek makamlarındaki Amon başrahibi ile vezir de vardı. Yanlış kişiyi desteklemişlerdi ve şimdi bedelini ödüyorlardı. Seti rakibini destekleyen kim olursa olsun uzaklaştırdığından yönetimi geçici olarak felce uğratan sürme ve işten çıkarmalar, iktidar koridorlarını süpürüp temizledi. Bu iki adamın kuzen olmaları gerçeğine rağmen, Seti, Amenmesse'ye onun kendisine baktığından daha iyi bir gözle bakmadı. Gaspçıya ilişkin her atıf acımasızca silindi. Heykellerin üzerindeki ve rölyeflerdeki Amenmesse adları çıkarılıp yerlerine Seti'ninkiler konuldu. Kalıcı bir ad ölümsüzlüğü temin ettiğinden, karşıtı yok oluş anlamına gelmekteydi. Bir Mısırlı için daha kötü bir kader söz konusu olamazdı.

II. Seti kral olduğunda babası Merenptah gibi zaten yaşlı bir insandı ve iktidara damgasını vurmak için çok zamanı

olmadığını gayet iyi biliyordu. Kral Teb'in kutsal manzarasına mirasını bırakmak istediğinden kraliyet taş ocağı işçileri, taş ustaları ve mimarları yoğun bir çalışma temposuna girdiler. İnşaatçılar İpetsut'un doğu kısmına Amon, Mut ve Khonsu'nun gemi-mihraplarının konacağı üç odalı bir ibadethane diktiler. İbadethane, I. Seti'nin ve II. Ramses'in büyük sütunlu salonuyla karşılaştırıldığında küçük ve önemsiz olabilirdi ama bir çeşit anıttı ve hiç yoktan iyiydi. Batı kıyısında, Krallar Vadisi'ndeki işçiler daha önce böyle hummalı bir çalışmaya şahit olmamışlardı. Eşzamanlı olarak bir değil üç mezar kazmaya ve dekore etmeye girişmişlerdi: Seti, karısı Tavorset ve gözde bakanı Bay için. İşgücünde bir artış olmadığı için baskı çok büyüktü ve Vadi hiç durmaksızın işçilerin çekiç sesleri, bağırışları ve küfürleriyle yankılanmaktaydı. Bekleneceği gibi, işçilik belirgin bir biçimde baştan savmaydı.

Zaman, Seti'den yana değildi. Zor kazanılmış tahtında iki sakin yıl geçirdikten sonra, görkemli ahretteki kral atalarına katılmak için kendisinden önce babasının ve büyükbabasının girdiği yola girdi. Seti'nin istediği varis, ikinci bir Seti-Merenptalı ya zaten ölmüştü ya da taht üzerindeki haklarını savunamamıştı. Bunun yerine, Başbakan Bay'ın (eğer böyle biri varsa, kaypak bir arkadaş olmalıydı) arka çıkmasıyla krallık felçli sol ayağıyla firavunluk için en çekici aday olmasa da üzerinde baskı kurmaya uygun ve yadsınamaz biçimde kraliyet ailesinden olan hastalıklı bir yeniyetmeye geçti. Mısır'ın yeni kralı Siptah, gaspçı Amenmesse'nin hayatta kalan oğlundan başkası değildi.

II. Seti'nin kısa hükümdarlık döneminde mükemmel becerileriyle sadık bir yardımcı gibi davranan Bay, kraliyet yazıcılığından başbakanlığa terfi etti ve az görülen bir onur olan kraliyet nekropolünde bir mezar kazandı. Ancak Seti'nin mumyası daha gömülmeden Bay, Seti'nin can düşmanının varisi felçli oğlunu desteklemek için saf değiştirdi. Bu, en zalim ihanetti. Kralı belirleyen Bay, açıkça "kralı babasının kol-

tuğuna oturtmak"[160] ile övündü. Gerçekte, Bay'ın tek kaygısı küpünü doldurmaktı. Yeni kral henüz reşit olmadığından, bir naiplik konseyinin kurulması gerekmişti; meşru olması için konseye II. Seti'nin dulu Tauser başkanlık ettiyse de, ipleri perde arkasından Bay tutmaktaydı.

Tauser naiplik konseyinin beşinci yılı 1193'te intikamını aldı. Bütün krallık unvanlarını üstüne alarak (280 yıl önce Haçepsut'un yaptığı gibi) saraydaki destekçilerini bir araya toplayıp Bay'a karşı harekete geçti. Bay'ın gözden düşüşü hızlı ve kesindi. Vatana ihanetten idam edildi, adı resmi olarak yasaklandı ve böylece ebedi yaşamının önüne geçildi. Resmi belgeler Bay'dan adını anmaksızın "büyük düşman"[161] ya da alaycı bir biçimde "Suriyeli görmemiş"[162] diye bahsettiler. Bir yıl sonra korumasına aldığı Siptah da uygun bir biçimde öldü. Düşmanlarının son toparlanma noktasından mahrum kalmasıyla Tauser kukla kralın anısına büyük ölçekli bir zulüm başlattı. Yerine son kocası II. Seti'ninkileri koymak üzere Siptah'ın adları kraliyet mezarından silindi. Merenptah'ın varislerinin zaferi eksiksizdi.

Ne var ki bu, bedeli ağır olan bir zaferdi. II. Ramses'in soyundan gelenler arasında kopan ve on yıldan uzun süren yıpratıcı savaş, darbe ve karşı darbe, tasfiye ve karşı tasfiye Mısır'ı sarstı, istikrarsızlaştırdı, altını oydu. Siyasi yönetim felce uğramıştı ve güçsüz durumdaydı. Soyu devam ettirecek erkek bir varis yoktu. Bunun yerine, intikam peşindeki bir dul, Mısır monarşisinin kutsal ideolojisini aşağılayan bir kadın, tahtı işgal etmekteydi. Merenptah'ın büyük Perirer zaferinin üzerinden daha yirmi yıl geçmemişti ki ülke dibe vurdu. Bütün bunlardan tamamen hanedan sorumlu tutulabilirdi. Mısır'ın ihtiyacı olan şey, Ramses hükümdarlığı üzerindeki örümcek ağlarını süpürüp atacak ve ülkenin amaç ve kader duygusunu yeniden uyandıracak yeni bir süpürgeydi.

Mısır daha önce de böyle dönemler vaşantılamıştı. Tutankhamon'un ölümünü izleyen bunalım artık anılardaki

tazeliğini yitirmiş olsa da, ülkenin şimdi karşı karşıya olduğu durumla yakın tarihli bir koşutluk göstermekteydi. Bu durumda çözüm orduya başvurmaktı. Öyle ise, şimdi niye olmasın? Teb'deki ve Memfis'teki önde gelen siyasetçiler bir yüzyıl içerisinde ikinci kez yeni bir hanedan kurması ve Mısır'ı tekrar istikrara kavuşturması için ordu kademelerinde bir diktatör aradılar. Seçtikleri aday ilana mükemmel olarak uyuyordu. Garnizonlardan sorumlu bir ordu komutanı, başarılı asker firavun olmak için yeterli eğitime ve kültüre sahipti. Zaten bir oğlu (o da ordudaydı) olduğundan hanedanın sürmesini sağlayabilirdi. Hatta adı, Sethnaht –"Seth muzafferdir"– sanki önceden tasarlanmış gibi görünmekteydi.

Sethnaht hayal kırıklığına uğratmadı. 1190'da askeri güçlerini yeniden düzene soktu ve bütün muhalefeti ezdi. Birkaç ay içerisinde askeri darbe tamamlanmıştı: "Hiçbir yerde Kral Hazretlerinin düşmanı kalmadı."[163] Zaferine damgasını vurmak için askeri cesaretini öven yoğun bir propaganda başlattı. Sethnaht Mısır'ın geleneksel güney sınırı Abu'da diktiği zafer anıtında kendisi sahneye çıkmadan önceki yaşamın karanlık bir resmini çizdi: "Bu ülke harap durumdaydı; Mısır tanrıya güvenini kaybetmişti."[164] Anlatı adı verilmeyen Mısırlı yetkilileri Asyalıların yardımıyla yönetimi ele geçirmek için komplo kurmakla suçlayarak daha da ileri gitti. Bay'a üstü örtülü bu gönderme Mısırlıların en eski ve en sert önyargılarını, yabancılara duydukları nefreti ve kuşkularını harekete geçirdi. Nitekim Sethnaht kendisini bir asker eşkıya olarak değil, yüce tanrının "onun önündeki yüz binleri göz ardı ederek"[165] seçtiği ulusal bir kurtarıcı olarak sundu. Kendisinden önceki Horemheb gibi Sethnaht da kendinden hemen önce gelenleri sildi; resmi ideoloji onu II. Seti'nin meşru varisi olarak sundu. Bu, büyük bir firavuna yaraşır bir el çabukluğu, hakikatin dikkatli bir biçimde tahrif edilmesiydi.

Orta yaşlarını zaten geçmiş olan Sethnaht'ın mirası konusunda endişelenmesine gerek yoktu. Bizzat bir başka

Ramses'den başkası olmayan oğlu ve varisi, bunu sağlama alacaktı. III. Ramses 1187'de kral olarak tahta çıktığında, kendisine örnek olarak kasten büyük adaşını aldı ve Kadeş Savaşı'nın galibinin bütün adlarını ve kraliyet unvanlarını benimsedi. Hatta kendi oğullarına II. Ramses'in oğullarına verdiği adların ve saray görevlerinin aynılarını verdi. Batı Teb'de, Ramesseum biçiminde büyük bir mezar tapınak yapılmasını emretti. Devlet görevlilerine ve aynı şekilde sıradan Mısırlılara, bu, yeni bir şafak, Ozymandias'ın muhteşem günlerine bir geri dönüşmüş gibi görünüyor olmalıydı.

Aslında tarih tekerrür etmek üzereydi, ama III Ramses'in arzuladığı ve umduğu biçimde değil.

Hayatta kalma mücadelesi

III. Ramses'in hükümdarlığının ilk yıllarında, Mısır'a firavunun Yakın Doğu'daki temsilcilerinden can sıkıcı haberler gelmeye başladı. Akdeniz'in bütün doğu kıyı şeridi boyunca kentler yağmalanıp yıkılmış, limanlar yakılmış ve talan edilmiş, bütün uluslar mahvolmuşlardı. Kıyı kentleri zaten yıllardır korsanlarca yağmalanıyordu, ama bu yeni saldırı büyüklük bakımından farklıydı. Saldırıların en korkuncu, yaklaşan saldırının ilk uyarısı olan batı ufkunda düşman gemilerinin görünmesiyle denizden geldi. Akdeniz'in liman kentlerinin sakinleri güçlerini birleştirmeye fırsat bulamadan düşman saldırdı. Mısır büyük kentlerin ve uygarlıkların harabeye çevrilişini ve yüzyılların kültürel birikimlerinin yanıp kül oluşunu uzaktan seyretti.

İlk düşen, büyük denizcilik kenti Ugarit oldu. Onun mahvına diğerkâmlığı yol açtı. Ugarit kralı saldırı altındaki komşu ülkelerin acil yardım ricasına karşılık Güney Anadolu'ya büyükçe askeri güçler göndermişti. Ugarit donanması Likya kıyılarında devriye gezerken, askerleri Hititlerin yanında savaştı. Örnek bir müttefik olarak, Ugarit farkında olmadan kendisini ateş hattına atmıştı. Saldırı olduğunda, aşırı gergin

ve savunmasız Ugarit'in geride kalan güçlerinin kenti savunması tamamen olanaksızdı. Ülkesini yıkımdan kurtarma çabası içindeki Ugarit kralı son anda Alashiya'daki (Kıbrıs) meslektaşına umutsuz bir mektup yazdı. Mektupta panik havası çok açıktır: "Düşman gemileri burada, kasabalarımı ateşe verip kırsal bölgeyi mahvettiler."[166] Artık çok geçti. Kralın mektubunun bulunduğu kil tablet hiçbir zaman gönderilemedi. Pişirilerek sertleştirilmek üzere atıldığı seramik fırının içinde olduğu halde, harap kentin enkazının ortasında bulundu. Yıkımın arifesinde kaleme alınmış, birinci ağızdan yapılan bir açıklamaydı. Yerle bir edilen Ugarit bir daha istila edilmedi. Akdeniz'in en büyük doğal limanlarından biri için için yanan kalıntılar haline getirildi.

Ardından, yangın Mısır'ın yakın müttefiki Hitit krallığına sıçradı. Telaşla ama umutsuzca yürütülen bir diplomatik mektuplaşmada, Hitit hükümdarı denizden gelen düşmanla –yalnızca açık denizde değil, sahillerde, karaya çıktıkları yerlerde ve tepelerde yapılan– savaştan söz ediyordu. Korkusuz ve yorulmak bilmez saldırganlar karaya çıkıp Hitit'in başkenti Hattuşaş'a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Ugarit'in askeri yardımı bile onları durduramamıştı. İlerlemeyi durdurmak için girişilen son denemede Hitit kralı komşusu, kıyı ülkesi Tarhuntassa'yı istila etti; ama bu bir işe yaramadı. İlk önce Tarhuntassa, ardından Hitit krallığı yenilgiye uğratılıp yağmalandı. Hattuşaş da yağmalandı ve yakıldı; kraliyet kalesinin istilacılarla direnebilecek güçte olmadığı ortaya çıktı.

Küçük Asya'nın bir başka köşesinde pırıldayan Milet ve Troya kentleri benzer bir kadere katlanmaktaydılar. Düşman Doğu Akdeniz'i aşıp bir katil sürüsü gibi saldırırken, Mersin ve Tarsus yakılıp yıkıldı ve yıkım Kuzey Kıbrıs'ı da ziyaret etti. Ardından düşman güçler bu stratejik geçiş yolu boyunca bütün önemli kasabaları –hepsi yok edilen Alalakh, Hamath, Katma hatta Kadeş'i– yağmalayarak Orontes Vadisi'nin içle-

rine doğru yürüdü. Daha güneyde, Filistin'in ticaret merkezleri Akka, Lakiş, Ashold ve Ashkelon gibi yerler –güneye, batıya ... ve Mısır'a giden büyük sahil yolu *via maris* [deniz yolu] üzerindeki kasabalar– çok geçmeden boyun eğdiler.

Bütün Yakın Doğu'da, bir zamanlar ticaretin ve kültürün merkezi olan yerlerin üzerinde bir duman örtüsü asılıydı. Muazzam Fırat Nehri'nin uzak kıyısında güvende olduğu için yalnızca Asur zarar görmedi. III. Ramses'in hükümdarlık döneminin sekizinci yılı, yani 1179 itibariyle Doğu Akdeniz'de yelken açan tek donanma işgalcilere aitti:

> Ülkeler aynı anda ele geçirildiler ve yıkıldılar. Hitit krallığından Kode (yani Kilikya), Karkamış, Arzava ve Kıbrıs'a kadar hiçbir ülke onların orduları karşısında duramadı: Tek tek yerle bir edildiler ... ve Mısır'a doğru gelmeye başladılar.[167]

Firavunun danışmanları artık düşman hakkında epey bilgi sahibiydiler: "Yabancı ülkeler kendi adalarında gizli plan yaptılar... Oluşturdukları birlik Peleset'i, Tjeker'i ve Shekelesh'i, Denyen'i ve Veshesh'i içeriyordu."[168] Adlar yabancı gelebilirse de, olay çok tanıdıktı: Korkulan Deniz Halkları geri dönmüştü. Otuz yıl önce, Merenptah'ın hükümdarlık döneminde Egeli ve Anadolulu halkların farklı bir koalisyonu Mısır'ı işgal girişiminde Libyalılarla işbirliğine gitmişlerdi. Yeni gruplar şimdi ortak bir dava etrafında bir araya gelmişlerdi. Kuraklık ve kıtlıktan kurtulma ve daha iyi yaşam şartlarına kavuşma arzusuyla –kesin olmasa da, muhtemelen Batı Akdeniz ya da Anadolu'daki– anavatanlarından ayrılan savaşkan tabiatlı Deniz Halkları Küçük Asya boyunca güney ve doğu yönünde ve Yakın Doğu kıyısı boyunca Sina'ya ve Nil Deltası'na doğru durmadan ilerlerken karşı konulamaz bir güç olduklarını gösterdiler. İyi silahlanmış (ve zırhlanmış) askerler az sayıdaki eşyalarını kadınlarla ve çocuklarla birlikte öküzlerin çektiği arabalarda taşıdılar. Bu, umutsuz ve kararlı bir halkın büyük bir göçüydü. Şimdiye kadar hiçbir kent ya da devlet

ona karşı koymayı başaramamıştı. Mısır bir hayatta kalma savaşıyla karşı karşıya olduğunu bilmekteydi.

Bu seferki ulusal tehlikede III. Ramses büyük atalarının gerçek bir varisi olduğunu gösterdi. III. Ramses Güney Filistin'den Mısır'a doğru ilerleyen kara istilasını haber alır almaz Delta'nın doğusundaki kalelere takviye güçler gelene değin teslim olmamaları emrini verdi. Bütün ülkede askerler harekete geçirildi; aldıkları emir doğu sınırında buluşmaları ve istilacıları geri püskürtmeleriydi. Ama Deniz Halkları'nın liderleri Mısır'ın kararlı bir hasım olabileceğini bildiklerinden iki cepheden saldırarak firavunun güçlerine en yüksek baskıyı uygulamaya karar verdiler: Kara kuvveti Delta'ya kuzeydoğudan ilerledi, askeri nakliye gemilerinden oluşan azımsanmayacak büyüklükteki bir amfibi güç karaya ikinci bir ordu çıkarmak için Nil'in ana kolunun ağzına doğru ilerledi. İkinci ordunun aldığı emir, kuşkusuz nehri yukarıya, Per Ramessu'daki ticari ve askeri genel merkeze doğru izlemesiydi. Delta'nın doğu kesiminin başkentinin hakimiyet altına alınması, tıpkı 450 yıl öne Hyksosların yapmış olduğu gibi Kuzey Mısır'ın tamamının denetim altına alınması anlamına gelecekti. Ramses ve generalleri durumu değerlendirirken Mısır'ın yalnızca bir düşman istilasıyla değil, ama daimi bir işgal ile karşı karşıya olduğunu fark ettiler

Yanıt, yurt genelinde derhal başlatılan zorunlu askerlikti: Bu zor zamanında, ülkenin sağlam durabilmek için bütün sağlıklı erkeklere gereksinimi vardı. Profesyonel ordu kuzeydoğu sınırında konumlanırken, zorunlu olarak askere alınanlar Nil'in ağzını düşman filosuna karşı abluka altına almak için sahile gönderildiler. Ramses'in hazırlıklara ilişkin açıklaması zamanın gerilimini, dramını ve belirleyiciliğini yakalamaktadır:

> Nehrin ağzını savaş gemileri, asker nakliye gemileri ve ticaret gemileriyle sağlam bir duvar gibi hazırladım. Bütün gemiler

baştan kıça, tamamen silahlı, cesur askerlerle donatıldı. Piyade Mısırlı acemi askerlerden oluşmaktaydı. Bunlar dağların zirvelerinde kükreyen aslanlar gibiydiler.[169]

Delta'nın doğusundaki kalelerde, Mısır ordusu yalnızca izleyebilir ve bekleyebilirdi. Hasımları yavaş hareket ediyor, günde 15 kilometreden fazla yol alamıyorduysalar da, Deniz Halkları hızlı olmamalarını silah ve sayı üstünlükleriyle telafi ediyorlardı. Göğüs göğse çarpışmalardaki becerileri daha önce Yakın Doğu devletlerinin savaş arabası güçlerine karşı zaten defalarca kanıtlanmıştı. Askeri teknolojideki gelişmeler bir nesilden biraz daha uzun bir süre içerisinde savaşın bütün doğasını değiştirmiş, büyük devletler bunlara uyum sağlayamamışlardı. Mısır ya bunu daha iyi yapması ya da aynı yolda devam etmesi gerektiğini bilmekteydi. Merenptah'ın Perirer Savaşı'ndaki zaferi Mısırlılara katı bir disiplin sağlar ve güçlerini en üst etkinlikte kullanırlarsa Deniz Halkları'nın taktiklerini yenmenin olanaklı olduğunu göstermişti.

Mısırlılar kuramı uygulamaya koymak için fazla beklemek zorunda kalmadılar. Ufuktaki toz bulutunun yoğunluğu arttıkça, düşman daha görünür hale geldi: Mısır sınırına doğru merhametsizce ilerleyen yüzlerce saftan oluşan bir insan duvarı. Büyük an gelmişti.

Yalnızca saldırının püskürtüldüğünü kaydeden kaynaklar garip bir biçimde kara savaşının ayrıntıları konusunda sessizdir. Muhtemelen Mısır'ın kayıpları açıkça kabul edilemeyecek denli çoktu; istilacıları püskürtmek için verilen mücadele kesinlikle hayret vericiydi. Aksine Akdeniz kıyısının açığındaki deniz savaşı en başından itibaren Mısır'ın istediği gibi gitmiş ve resmi savaş kaydına çok daha uygun bir konu sağlamıştı. Deniz Halkları donanması savaş gemilerinden daha çok kıyıdaki Mısırlı okçulara karşı kullanılacak uzun mesafeli silahları olmayan askeri nakliye gemilerinden oluşmaktaydı. Firavunun generalleri bunun kozları olduğunu biliyordu.

Düşmanı hem karaya çıkmasını engelleyip hem ok menzili içinde tutarak deltanın içine doğru çekebilirlerse, zafer olanaklı olabilirdi. Ne var ki yalnızca bir tane nakliye gemisi bile savunma hattını yarıp geçer ve savaşçılarını Mısır toprağına çıkarırsa gidişat çok hızlı şekilde tersine dönebilirdi.

Büyük, yabancı gemi filosu artık kıyının görüş alanı içindeydi: kürekçileri olmayan büyük yelkenli gemilerin pruvaları ve kıçları canavar kuşların başlarına benzer biçimde yontulmuştu. Güvertedeki kırmızı miğferli ve yuvarlak kalkanlı düşman askerleri aynı korkunçlukta bakmaktaydılar. Peleset'in, Tjeker'in, Denyen'in ve Veshesh'in kalabalık safları arasında Mısırlılar çok daha iyi tanıdıkları bir hasımlarını fark ettiler: Farklı, boynuzlu miğferiyle, her yerde hazır ve nazır olan hain Sherden. II. Ramses'in Kadeş'teki korumaları şimdi bir başka Ramses'in güçlerine karşı savaşıyorlardı.

Deniz Halkları (*Werner Forman Arşivi*)

Planlandığı gibi, Mısır donanması düşmanı kıyıya, tam olarak Nil'in ağzına doğru çekmek için manevra yaptı. İşgalciler

her şeyin yolunda gittiğini düşünüyorduysalar, feci şekilde yanılıyorlardı. Kıyıya birkaç yüz metre yaklaştıklarında Mısır okçuları saldırganların üstüne ok yağdırdı. Gemilerin bordasındaki askerler sinekler gibi devrildiler, Deniz Halkları'nın gemilerinin komutanları açık denize açılmaya çalıştıysalar da kendilerini Mısır donanmasınca çevrilmiş olarak buldular. Düşman gemilerinin sistemli bir biçimde alabora edilip yüzlerce Deniz İnsanı'nın boğulduğu büyük bir deniz savaşı gerçekleşti. Günün sonunda, zafer Mısırlılarındı; hasımları ya öldürülmüş ya da esir alınmıştı. Yakın Doğu'nun büyük devletleri arasında yalnızca Mısır Deniz Halkları'nı geri püskürtmüş ve bağımsızlığını korumuştu.

III. Ramses ülkesini "antik tarihin en büyük felaketinden"[170] korumuştu, ama onun Delta kıyılarındaki zaferi Yeni Krallık'ın son gösterisi olduğu görülecekti. Dünya aniden belirsizliğin içine sürüklenmişti ve yüzyıllardır Mısır'a hizmet eden geleneksel, alışılmış yönetim tarzlarının artık yetersiz kaldığı görülecekti.

Düzensizlik

Deniz Halkları'yla girilen hırpalayıcı savaşın ardından Mısır siyasi yönetiminin izleyen tepkisi, başını kuma gömmek ve sanki hiçbir şey değişmemiş gibi yoluna devam etmek oldu. Gelenek, büyük bir askeri zafer için anıtsal bir kutlama emrettiğinden kral da tam olarak böyle bir şey yaptırdı. Tıpkı Kadeş'teki (kuşkulu) zaferini kutlamak için Ramessum'u kullanmış olan II. Ramses gibi III. Ramses de mezar tapınağını –selefininkini fazlasıyla örnek alan– bir savaş anıtına dönüştürdü. "Amon'un Mülkünde (bugün Medinet Habu diye bilinen) Sonsuzlukla Buluşan Milyon Yılların Kralı Ramses'in Konağı"nda tapınağın kuzey duvarının tamamına Deniz Halkları'yla girilen kara ve deniz savaşlarını betimleyen büyük bir tablo hakkedilmiştir. Böylece Mısır'ın son büyük kral anıtı ülkenin son büyük askeri zaferini abideleştirdi.

Böylesine büyük bir yapıyı bitirmenin verdiği moralle III. Ramses, 1172 yılında ilk defa, yapılması on yıldan uzun bir süre önce planlanmış olan yurt çapındaki tapınak denetiminin gerçekleştirilmesini emretti. III. Ramses ve yönetimi, on yıl boyunca Mısır'ın sınırlarını–yalnızca Deniz Halkları'na değil, aynı zamanda Libyalıların iki istila girişimine karşı–savunduktan sonra, sonunda kendilerini ulusal güvenlik konusunda güvende hissedip dikkatlerini krallığın tanrılarını onurlandırma daimi görevine yönelttiler. Kraliyet Hazinesi Baş Arşivcisi'nin (bu kişi tarihi anıtların ayrıntılarından anlıyor ve onlara ilgi duyuyordu) başkanlık ettiği komisyon, denetleme seferine Mısır'ın en güneydeki eyaleti Abu'da başladı ve yavaş ama düzenli bir biçimde kuzeye doğru ilerledi. Ülkedeki her tapınak eski Mısır bürokrasisince bütün ayrıntılarıyla incelendi. Tapınağın zenginliğinin büyüklüğünü ve ulusal tahıl rezervlerinin bakiyesini hesaplamak için tahıl ambarları denetlendi; binalar onarım durumları için gözden geçirildi; doğru biçimde yapıldığından emin olmak için ritüeller incelendi ve uygunsuz uygulamalar belirlenip kaldırıldılar. Bu çalışmanın sonunda, kralın elinin altında muhtemelen ülkenin dini altyapısı konusunda uzun tarihinin en kapsamlı araştırması vardı.

Ramses komisyonun bulgularına dayanarak geniş kapsamlı bir yeniden örgütlenme, yapılanma ve yenileme programı başlattı. Nubt'daki eski Seth tapınağı restore edildi ve tapınağın yanına onun onuruna yeni bir ibadethane inşa edildi. Tod'daki XVIII. Sülale döneminden kalma gemimihrap restore edilip eski görkemine kavuşturuldu ve Luksor Tapınağı'na ilaveler yapıldı ve güzelleştirildi. Ülkenin en büyük dini kompleksi olan İpetsut'da kral tanrı Khonsu için yeni bir yer ve tapınak sipariş etti. Sonuç itibariyle bu, II. Ramses hükümdarlığının başarılarına denk bir dini yeniden canlanma, kraliyet hamiliğinin rönesansıydı. III. Ramses açıktan açığa ya da üstü kapalı olarak geçmişe dönmeye ve

Mısır'ı Yeni Krallık'ın parlak günlerinin halen daha yakında olduğuna ikna etmeye çalışıyordu.

Kral tapınakların fiziki yapısını yenilediği gibi ayrıca toprak ve çalışan bağışlarını da arttırdı. Büyük bir hayırsever olarak tanınmak ve hatırlanmak için tapınak hazinelerine egzotik hediyeler getirmek üzere bir yıl (1167) içerisinde uzak ülkelere üç ticari sefer emretti. Birinci gezi Sina'nın türkuaz madenlerineydi. İkincisinin hedefi Edom'un bakır madenleriydi. Madenler Eilat'ın 30 kilometre kuzeyinde, etrafı tepelerle çevrili bir çöl çukuru olan Timna adlı yerdeydi. Buradaki bakır madenlerinden II. Ramses'in hükümdarlık döneminden beri yararlanılmaktaydıysa da firavunluğun gücü ara dönemlerde azalmış ve Edomlular yeniden kendi denetimlerini kurmuştu. Bu nedenle, III. Ramses kendi madencilerini gönderebilmek ve "Edom'u huzura kavuşturmak" için askeri bir sefer başlattı. Görev tamamlandığında yeniden bakır çıkartılmaya başlandı ve seferin sonunda Per Ramessu'nun saray balkonunda krala yeni eritilmiş bakır külçeleri sunuldu. Üçüncü yurt dışı ticaret seferi muhtemelen bu seferlerin en hırslı olanıydı: Tapınak ritüellerinde kullanılmak üzere mür ve tütsü getirmek için gidiş geliş iki ay süren Punt seferi. Bu Haçepsut'un hükümdarlık döneminden, üç yüzyıldan buyana Put'a ilk büyük ticari görevdi ve göz alıcı biçimde başarılıydı. Mısırlılar değerli mallarla ve yerel mür ürünleriyle geri döndüler: 15 mür ağacı ve 100 adet mür tohumu.

Ramses tahttaki ilk yirmi yılında, saldırıları geri püskürtmüş ve Mısır'daki tapınaklarını yenilemiş ve ulusal gururu yeniden teşkil etmişti. Böylesine muhteşem bir krala layık bir kutlama sahneye koymakta kararlı olan saray artık sabırsızlıkla kralın otuzuncu yıl kutlamasını beklemekteydi. Kutlama ne çok pahalı ne de ucuz olacaktı. Yalnızca bol bol tören yapılacaktı. Çok önemli bir karardı. Gösteriş ve zenginlik görüntüsüne rağmen Mısır devleti girişimleri nedeniyle ciddi biçimde zayıf düşmüştü. 1179'un askeri kayıpları halen

kuvvetle hissedilmekteydi. Yakın Doğu'yla dış ticaret Deniz Halkları'nın yıkım âleminden hiçbir zaman kurtulamamıştı. Tapınak kasaları bakır ve mür doluydu, ama tahıl tedarikleri –Mısır ekonomisinin başlıca ürünü– ciddi biçimde tükenmişti. Böyle bir arkaplanda yıldönümü hazırlıkları bütçeye önemli bir yük getirirdi.

Çatlaklar 1159 yılında, otuzuncu yıldönümünden iki yıl önce belirmeye başladı. Devlet çalışanlarından en önemli –ve genellikle en gözde– olanları kralın mezarının kazılmasında ve dekore edilmesinde çalışanlardı. Hakikat Bölgesi'nde, kapalı bir toplulukta aileleriyle birlikte yaşayan bu kişiler ortalama çalışma koşullarından daha iyi koşullara ve ortalama ücretlerden daha iyi ücretlere alışmışlardı. Dolayısıyla –yiyecek tayınlarını da içeren– aylık maaşlarının ilk önce sekiz gün, daha sonra yirmi gün gecikmesi, bir şeylerin yolunda gitmediğini göstermekteydi. Yazıcıları ve "işçi temsilcisi" Amennakht yerel devlet görevlilerini uyarmak için hemen Horemheb'in mezar tapınağına gitti. Amennakht sonuçta memurları işçilere geçici tayınları olarak dağıtılmak üzere kırk altı çuval mısır vermeye ikna etti. Ama bu yalnızca bir başlangıçtı.

Ertesi yıl, yıldönümünü engelleyen sorunlar devlet aygıtlarını giderek daha fazla kaygılandırırken, nekropol işçilerine ödeme yapan sistem tarihteki ilk kayıtlı grevlere neden olarak tamamen çöktü. Başlaması beklenen yıldönümünden üç ay önce bunalım patladı. On sekiz gündür ödemelerin yapılmasını bekleyen işçiler, maaşlarıyla ilgili hiçbir işaret olmadığını görünce çalışmama kararı aldılar: muhtemelen devlet oturup düşünecekti. "Açız"[171] diye bağıran işçiler köylerinden topluca yürüyüşe geçtiler ve III. Ramses'in mezar tapınağının etrafını çeviren bölgeyi geçici olarak işgal ettiler. Ramesseum'un hemen arkasındaki III. Tutmosis'in mezar tapınağına doğru yola çıktılar ve burada oturma eylemi yaptılar. Sorunlarını duyurana kadar kımıldamadılar. Ramesseum'dan grevcileri

ikna etmek için gönderilen devlet görevlileri onların protestolarının gerekçelerini dinlemek zorunda olmalarına karşın durumu düzeltecek yetkeden yoksundular. İşçiler ancak akşamüstü köylerine döndüler. Protestoları bütün gün sürdü. Devletin tek hareketi alay eder gibi pasta dağıtmak oldu: Ekmek bulamıyorlarsa, pasta yesinler.

Ertesi sabah, anlaşmazlığın çözüleceğine ve maaşların geleceğine dair bir işaret göremeyen işçiler Ramesseum'un güney kapısına, Teb'in başlıca ambarına yerleşerek eylemlerini artırdılar. Bu sefer gün batımında köylerine dönmeyi reddettiler ve bunun yerine geceyi gürültülü bir gösteri yaparak geçirdiler. Şafak vakti bir iki acar kişi yetkilileri alacaklarını vermeye ikna edeceklerini umut ederek tapınağa girdiler. Bunalım çığırından çıkmıştı. Kızgın işçilerin paniklettiği tapınak yöneticileri tapınağı hemen terk etmelerini emreden Polis Şefi Montumes'i çağırdılar. İşçiler emri dinlemediler. Yetkesini kuramayan ya da kurmak istemeyen Montumes patronu Teb valisine danışmak üzere kuyruğunu kısarak geri dönmek zorunda bırakıldı. Montumes birkaç saat sonra geri döndüğünde işçileri Ramesseum rahipleriyle ve Batı Teb yerel yönetim sekreteriyle derin bir tartışma içinde buldu. İşçilerin talebi çok açıktı:

> Buraya aç ve susuz geldik. Artık ne giysi, ne yağ, ne balık ne de sebze var. Firavun'a, iyi efendimize haber yolluyoruz, vezire, patronumuza haber yolluyoruz.[172]

Vezirden ve firavundan bahsedilmesi Tebli yetkilileri açıkça rahatsız etti. Eğer durum ulusal bir bunalım boyutuna ulaşırsa, işlerinin –ve boyunlarının– tehlikeye gireceğini bilmekteydiler. Dolayısıyla görüşmenin üzerinden birkaç saat geçtikten sonra grevcilerle anlaştılar ve onlara önceki aylardan kalan istihkaklarını verdiler. Bu o anki gerilimi azaltmaya

katkıda bulunduysa da, asıl sorun olduğu gibi durmaktaydı: neredeyse ayın yarısının geçmiş olmasına rağmen, maaşların sonraki kısmından bir haber yoktu.

Anlaşmazlığın dördüncü gününde işçilere, Teb valisinin daha fazla erzakla Batı kıyısından karşıya geçtiği haberi geldi. Polis şefi grevcilerden Seti'nin mezar tapınağının yakınındaki eşlerinin ve çocuklarının yanına gidip valiyi beklemelerini istedi. Ama grevciler kolaylıkla kandırılamadılar: daha önce de böyle boş vaatler duymuşlar ve resmi görevlilerin kaçamak vaatlerine güvenmemeyi öğrenmişlerdi. Aslında protestolar ve yürüyüşler vadesi çoktan geçmiş istihkakları güvenceye almak için –işçilerin yanan meşalelerinin gökyüzünü aydınlattığı bir gece dahil olmak üzere– dört gün daha sürdü.

Devlet aygıtlarının temel görevlerini yerine getiremez durumda oldukları ortaya çıktı. İlk tartışmalardan iki hafta sonra nekropol işçileri yine greve gittiler ve bu sefer protestolarını Krallar Vadisi'ne giden kontrol noktasında gerçekleştirdiler. Bu itaatsizlik gösterileri yetkilileri ciddi biçimde sarstı ve topluluk liderlerine köylerine dönerken grevcilere eşlik etmeleri için baskı yaptı. Haksız yere işten çıkarılan işçilerden biri sonuçlarına aldırmadan bir kraliyet mezarına zarar vermekle tehdit etti. Ortamın havası giderek kötüleşiyordu.

İşçiler ile devlet yetkilileri arasındaki restleşme yıl dönümünün başlamasından iki ay önce en üst noktasına ulaştı. Dördüncü defa greve giden işçiler üstlerinin yükselen ricalarını kararlı bir inatla reddederek bir kere daha köylerinden yürüyüşe geçtiler. "Geri dönmeyeceğiz. Bunu patronlarımıza söyleyin!"[173] Bu sefer sorunlarının yalnızca vadesi geçmiş istihkaklar değil, ama daha büyük yönetim zaafları olduğunu açık biçimde ortaya koydular:

> Greve aç olduğumuz için gitmedik, ama gitmek için bir dizi ciddi nedenimiz var: Firavun'un bu yerinde kötü şeyler yapıldı.[174]

İtaatkâr bir halka alışkın olan yetkililer için, bu aslında tehlikeli bir konuşmaydı. Yine de siyasi yönetimin merkezinde devekuşu zihniyeti baskındı. Bir hafta sonra, Teb'e vezirin kendisi geldi: grevdeki işçileri sakinleştirmek için değil, yakındaki yıldönümü kutlamaları için kült heykelleri toplamak üzere. Batı kıyısına kısa bir ziyarette bulundu ve güvenlik şefinden küçük bir bağış alarak işçileri kızdırdı ve gösterileri daha da alevlendirdi.

Yıldönümü kutlamalarının zamanı geldiğinde, yetkililerin kayıtsızlığı ulusun menfaati için geçici olarak askıya alındı. Adap ve kişisel çıkar kralın büyük yılının büyük bir olay olmadan geçmesini gerektirdiğinden işçilere ödemeleri zamanında ve tam yapıldı. Ama yıldönümü kutlamaları biter bitmez sistem bir başka düzenli greve neden olarak bir kere daha çöktü. Siyasi yönetim merkezi çürümüştü ve devlet ile işçileri arasındaki ilişki bir daha tam anlamıyla iyileşmedi. Dış görünüşüne rağmen, Mısır'ın iktisadi canlılığı ve siyasi istikrarı ciddi bir çöküş içindeydi.

İhanet ve entrika

Mezar tapınağının girişinin üstündeki özel odanın duvarlarını kaplayan nefis rölyefler III. Ramses'i evde çeşitli adsız kadınlarla samimi pozlarda gösterir. Kral rahat koltuğunda rahatlamakta ve genç eşleriyle masa oyunları oynamaktadır. Kadınlar krala meyve sunmakta ve kulağına güzel şeyler fısıldamaktadırlar: "Şerefe, Ses!"[175] Kraliyet haremi saygıdeğer bir Mısır kurumuydu; yalnızca krala cariye temin etmiyor, onun bütün kadın akrabalarına ikametgâh ve kazançlı iş olanakları sağlıyordu. Harem sarayının kendine ait arazileri, atölyeleri ve yönetimi vardı: koşut bir saraydı ve böyle bir yapının kendi tehlikeleri vardı.

Geçmişi Eski Krallık kadar geriye uzanan harem bir entrika yuvasıydı. Haremde kralın birçok eşi arasında sert kıskançlıkları ve kişisel rekabetleri besleyen klostrofobik bir hava söz

konusuydu. Örgü ve boş zevklerin dışında zihinleri çok az meşgul olan, çocuklarının düşük statülerinden dolayı kızgın olan ve kendilerinin ve çocuklarının geleceklerini nasıl kurtaracaklarından kaygılanan daha hırslı cariyeler dargınlıkları beslediler. Firavun güçlü ve başarılı bir lider olduğunda bu tür homurdanmalar azaldı; ama yurdun genelinde işler kötüye gittiğinde fitnenin çekiciliği daha da baştan çıkarıcıydı.

III. Ramses'in yıldönümünün geçici coşkusunun azaldığı 1157 yılında toplanan fırtına bulutlarını herkes açıkça görmekteydi. Kralın sağlığı kötüleşirken Mısır sürekli çöküş halindeydi. Umutsuz zamanlar umutsuz çareleri gerektiriyor gibi görünüyor. Harem sarayının gözlerden ıraklığında kralın ikinci eşlerinden Tiy denetimi ele almaya karar verdi. Haince planını haremin yöneticisine ve onun yazmanına açtı. Amacı görünürdeki veliaht Prens Ramses'i uzaklaştırıp onun yerine tahta kendi oğlu Pentaveret'i geçirmekti. Çok geçmeden komplo harem sarayının birçok çalışanının aklını çeldi. Hatta kralın yakın çevresinden kişiler komploculara katıldılar. Hazine başının ve saray nazırının komploculara katılmasıyla birlikte III. Ramses ve varisi büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı.

Plan hem karmaşık hem de sinsiydi. Elebaşılar ana amacın (III. Ramses'in öldürülmesi/belirlenmiş varisinin "uzaklaştırılması") peşinde koşarken, diğer harem kadınları saray kapılarının ötesindeki akrabaları arasında etkin bir biçimde fesat yayarak "efendilerine karşı ayaklanma başlatmak için halkı kışkırtacak ve çatışma çıkaracaklardı".[176] Kadınlardan biri desteğini almak için Nübye birliklerinin komutanı olan kardeşine şöyle yazmıştı: bütün ülke çapındaki bir devrimle birleşen ordu safları arasındaki büyük isyan yetkililerin kesinlikle saf değiştirmesine ve zayıflamalarına neden olacak. Sonuçta komplocular komplolarına en iyi başarı şansını tanımak için daha karanlık araçlara başvurdular. Hasımlarının mumdan heykellerini yapmaları ve harem muhafızlarını et-

kisiz hale getirmek için yazılmış büyüler hazırlamaları için profesyonel büyücülerden yardım aldılar. Haftalar süren dikkatli planlamanın ardından her şey yolundaydı. Kralın katli ve devrim için sahne hazırdı.

Ne var ki komplocular ölümcül bir hata yapmışlardı. Komploya çok sayıda insan dahil olduğundan bunların arasından birinin boşboğazlık edeceği neredeyse kesindi. Planlar uğursuz sonuçlarına ulaştırılmadan önce yetkililer uyarıldı ve komplocular tutuklandı. Komplonun ayrıntıları ortaya çıktıkça ulusal güvenliğe yönelik tehdidin büyüklüğü de gözler önüne serildi. Kurallara uygun ve açık bir duruşmanın beklenmedik etkilerinden çekinen kral özel bir mahkemeyi tercih etti. Güvenilir on iki kişiden oluşan bir grubu araştırması, yargılaması ve uygun cezayı vermesi için atadı. Dikkatli bir biçimde seçilmiş devlet temsilcileri –mahkemeyi, orduyu ve kamu hizmetini temsil eden– hâkim, yargıç ve infaz memuru olacaktı. III. Ramses'in mahkemeye tek müdahalesi ona komplocular konusunda sınırsız yetki vermek oldu: "Kendi akıllarına yatan her şeyi yapabileceklerdi."[177]

Böyle bir mahkemede, sonuç kesindir. Üç soruşturmanın ardından otuz sekiz kişi yargılandı ve hepsi suçlu bulundu. Liderlerin kendi canlarına kıymalarına izin verilirken, bazıları mahkeme salonunda intihar etmeye zorlandı. Prens Pentaveret dahil olmak üzere bazılarına, kuşku uyandıran bir biçimde, mahkeme salonunun dışında intihar etme ayrıcalığı tanındı. Vatana ihanetten suçlu bulunanların hepsi ikinci ölüme mahkûm edildiler: adları anıtlarından çıkartıldı ve onları iyi bir hatıradan yoksun bırakmak için resmi yargılama uygulamalarına uygun biçimde adları değiştirildi Nübye birliklerinin komutanı Khaemvaset ("Teb'de yükselen") Binemvaset ("Teb'deki şeytan"), Meryra ("Ra'nın sevdiği") Mesedsura ("Ra ondan nefret eder") ve Parahervenemef ("Ra onun sağ elindedir") Parakamenef ("Ra onu kör eder") oldu. Daha önemsiz komplocular ölüm cezasından kurtulduysalar

da dehşet verici sakatlamalara maruz bırakıldılar; onları bundan böyle daima hüküm giymiş suçlular olarak teşhir edecek biçimde burunları ve kulakları kesildi. Halkın genelini uyarmak için komploya doğrudan katılmayıp yalnızca sessiz kalanlar bile cezalandırıldılar: Fesada kulak tıkamak vatana ihanetle aynı şeydi.

Sonuçta, komplonun bütün kanıtlarını ve onu araştırmak için kurulan mahkemeyi ortadan kaldırmak için yargıçların üçü ve mahkeme memurlarının ikisi hakkında soruşturma açıldı. Uydurma suçlamalarla komplocularla işbirliği yapmakla itham edildiler. Bir yargıç suçsuz bulunurken, diğer ikisi sakatlanma cezasına çarptırıldıysa da, bunlar duruma uygun düşen bir biçimde ceza gerçekleştirilmeden önce intihar ettiler. Mahkeme raporunun imzalanmasıyla birlikte yetkililer bu kasvetli hikâyenin tamamının güvenle tarihe teslim edilebileceğini umdular.

Kuşkusuz başka türlü olamazdı. Bu komplo, egemen hanedan ile siyasi yönetiminin üyeleri arasındaki ve kraliyet ailesinin farklı grupları arasındaki ciddi bölünmeleri ve iktidardakilerin gamsız iyimserliği ile ülkenin genelindeki derin rahatsızlık arasındaki ciddi karşıtlığı gözler önüne serdi. Ramses Mısır'ının geleceğine yönelik işaretler daha kaygılandırıcı olamazdı.

İster saldırganların açtığı yaralardan ister doğal nedenlerden olsun, kral komplonun ortaya çıkarılmasından birkaç ay sonra öldü. Mısır'ın son büyük firavununun vefatıyla birlikte ülkenin kendi kaderine güveni de sona ermiş oldu. Yönetenler ile yönetilen arasındaki kayda geçirilmemiş sözleşme, Mısır uygarlığını tarihin başlangıcından itibaren güvence altına alan düzen bozuluyordu. Dolayısıyla çok geçmeden devletin yapısı da bozulacaktı.

18
İki Tarafı Keskin Kılıç

Ter ve gözyaşı

Sıradan bir eski Mısırlı için hayatta iki şey kesindi: ölüm ve vergiler. Bir bebeğin ilk nefesinden itibaren ikiz ölüm ve yoksulluk hayaletleri nefes alınan her anın yakasına yapışırdı. Bebek ölüm oranı inanılmaz yüksekti ve çocukluğun tehlikelerini atlatmayı başaranların çok azı on beş yıldan daha uzun bir yaşam sürmeyi umabilirdi. Ortalama yaşam süresini azaltan yalnızca yoksulluk ile yetersiz beslenme değildi. Mısır kasabalarının ve köylerinin sağlığa zararlı yaşam koşullarında suyoluyla geçen bulaşıcı hastalıklar çoktu. Şistozomiyaz, hepatit, Gine kurdu ve amipli dizanteri gündelik yaşamın kaçınılmaz olgularıydı. Böylesine kötü koşullarla başa çıkamayanlar çoğunlukla ya fiziksel deformasyona uğrar ya da sakatlanırlardı. Özellikle hastalığın ya da yaralanmanın yol açtığı görme bozukluğu yaygındı: "Köy, göz kapakları iltihaplı ve cerahatli her yaştan bulanık gözlü, tek gözlü ve kör insanlarla doluydu."[178]

Sanki hastalıkların ve erken doğan ölümlerinin yol açtığı acılar yeterince kötü değilmiş gibi ekonomik koşullar ile Mısır devlet yapısı sıradan halkın büyük bir bölümünü daimi bir aşırı yoksulluk durumunda tutmak için birlik oluşturmuşlardı. Ortalama bir çiftlik iyi bir yılda bile geçimlik geliri biraz aşan ürün verirdi. Köylü ekinin tamamını ailesi için saklayabildiği takdirde hayatı katlanılabilir kılabilirdi. Bununla birlikte, kâğıt üzerinde bütün Mısır krala ait olduğundan, "fira-

vunun toprağı"nı ekme ayrıcalığı için yetkililere ödenen vergiler söz konusuydu. Tarihteki bütün siyasi yönetimler gibi, eski Mısır'ın hükümdarları da bu alacakları toplamakta ve vergi kaçırmayı engellemek için yerel temsilcilerden oluşan bir ağ kullanmakta uzmandılar. Dahası para öncesi ekonomide vergiler her bir çiftliğin tarımsal ürünün paylaşımı biçiminde toplanırdı ve kıtlığa yol açsa da açmasa da bu ürünün teslim edilmesi gerekirdi. Vergisini ödemeyenler hapse atılmayı bekleyebilirlerdi; bu en istenmeyen ihtimaldi ve insanlar bundan kaçınmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Sonuç olarak "köylü aileleri daima yokluk ve mutlak yoksulluk arasında salınmaktaydılar".[179] Robin Hood'un İngiltere'sinde olduğu gibi ağır vergilerden kaçmanın tek yolu tarlaları tamamen terk edip toplumun kenarlarında bir kanun kaçağı gibi yaşamaktı. Yeni Krallık yol aldıkça, giderek artan sayıda insan bu umutsuz yola başvurdu.

Köylünün zor yaşamı XX. Sülale döneminin sonlarına ait bir papirüste olağandışı bir ayrıntıyla belgelenmektedir. Metin daha iyi bir yaşam peşinde Yukarı Mısır'daki köyünden Batı Çölü'nün "Büyük Vaha'sına kaçan Vermai adlı bir adamın öyküsünü anlatır. Vermai iyi bir yaşam bulacağına halkının yaşamını acı ve ıstırap haline getirme iktidarına sahip umursamaz ve vicdansız bir valiye tabi olduğu daha kötü koşulların içinde bulur kendisini. Yerel yetkililer bütün geleneksel acımasızlıklarıyla vergi toplarken, zaten zor nefes alan köylülere verilen istihkakları azaltarak kendi küplerini de doldurmaktaydılar. Sonuçta, halk aç kalırken, yerel bürokratlar zenginleşmekteydiler.

Ülkenin zenginliğinin temelinde okuryazar seçkinler tarafından küçümsenmesine karşın kullanılan ve sömürülen Mısır'ın büyük tarım işçileri kitlesinin bedeli ödenmeyen ve ödüllendirilmeyen emeği yatmaktaydı. Firavun uygarlığını

gerçekte firavunların ve danışmanlarının ne fark etmiş ne de önemsemiş gibi göründükleri işçilerin alın teri inşa etti.

Muhtemelen vergilendirme biçimlerinden en ağır ve en nefret edileni ülkedeki her sağlam erkekten talep edilen ve emekle ödenen vergi, yani angaryaydı (ve Mısır'da MS 1889'a kadar resmen yürürlükten kalkmadı). Angaryadan muaf olan işçiler, yalnızca kraliyet kararnamesiyle seferberlikten muafiyet tanınan tapınakların çalıştırdığı işçilerdi. Mısır devletinin tarihinin en başından itibaren angarya taş çıkarmaktan piramitlerin ve tapınakların inşa edilmesine kadar büyük devlet projelerine ihtiyaç duyduğu işgücünü sağladı. Angarya hizmeti askeri hatlar doğrultusunda düzenlendi ve diğer vergilendirme biçimleri gibi bölgesel ya da ulusal üstlerinin emirlerine göre hareket eden yerel memurlar, köy ve kasaba yaşlılarınca yürütüldü. İşçiler angaryaya genellikle yılın tarım ekonomisinin işgücünün büyük bir bölümü olmaksızın idare edebildiği dönemlerinde çağrılıyordu: Tarlaların sular altında kaldığı taşkın süresince ya da tarlada daha az işçiye gereksinim olduğu ekinin büyüme zamanında.

Angarya için seçim rastgele ve çoğunlukla adaletsizdi. Çalışamayacak durumda olan çoğunluk istememelerine rağmen zorla çalıştırıldı. İtiraz hakkı diye bir şey yoktu. Babalar kendilerini yoksul evlatlarının yerine emek gruplarına kayıt olur buldular. Ülkenin dört bir yanındaki köylerinden ve tarlalarından toplanan köylüler kendilerini kaçma fırsatının neredeyse hiç olmadığı, devletin yönettiği bir sistemin içinde kilit altında buldular. Kaçaklar ortaklaşa cezalandırıldılar. Aileleri geri dönmeleri için yetkililer tarafından rehin tutuldu. Geri dönen ya da yakalanan kaçakların cezası bir çalışma grubunda ömür boyu hapisti.

Angarya görevinde yaşam sert ve soluksuzdu. Eski Mısır yasalarınca, ağır suç işleyenler bile ağır iş cezasına çarptırıla-

bilirler ya da Nübye altın madenlerinin çok kötü koşullarında çalışmak üzere "Kuşi garnizonu"na sürgün bile edilebilirlerdi. Yasalara saygılı tebaa için, zorla çalıştırılma ihtimali hemen hemen aynı derecede korkunçtu. İşçilere çok az özgürlük tanınırdı ve hiçbir lüksleri yokken, tayınlar en düşük miktarda tutulurdu. Erkekler ancak hizmet sürelerinin bitiminde hastalıklardan ve yaralanmalardan sağ kurtulabilmişlerse evlerine dönebilirlerdi. Ne yazık ki devlet projelerinde sağlık ve güvenlik standartları inanılmaz biçimde düşüktü ve buna bağlı olarak kaza sayısı yüksekti.

Angaryanın tehlikeleri IV. Ramses'in hükümdarlık döneminin başlarında, 1153'de Hammamat Vadisi'ndeki taş ocaklarına yapılan bir gezide açık biçimde gözler önüne serildi. Ramses tahta çıkışından yalnızca beş ay sonra kırk yıllık bir durgunluğun ardından taş çıkarma faaliyetini yeniden başlatmaya karar verdi. Kral önce bölgede inceleme yapması, bu büyük ölçekli işin yeniden başlaması için taş ocağı bölgesini düzenlemesi ve ortamı hazırlaması için bir heyet gönderdi. Çeşitli bürokratların izleyen aylardaki ziyaretlerinden sonra her şeyin hazır olduğu ilan edildi. Dolayısıyla IV. Ramses'in hükümdarlığının üçüncü yılında Teb'den Mısır'ın yedi yüzyılı aşkın bir süredir şahitlik ettiğine benzeyen büyük bir sefer başladı. Göreve verilen önemin bir işareti olarak göreve Teb'deki en önemli kişi Amon başrahibi Ramsesnakht başkanlık yaptı. Ona hem sivil hem de ordu mensubu devlet görevlileri –ordudan bir korgeneral tarafından bir araya getirilen vezir, hazine denetçisi, baş vergi memuru, Teb valisi ve iki kraliyet baş kâhyası– yardım ediyorlardı çünkü bu ortak bir faaliyetti. Ortak denetimleri altında iki bin sivil işçi, sekiz yüz yabancı paralı asker ve beş bin sıradan askerden oluşan büyük bir zorunlu işçi ordusu yürüyüşe geçirildi. Kış aylarında kamu projelerinde ordunun kullanımı pragmatik bir siyasetti. Bu faaliyet askerleri meşgul ediyor ve seferin istenmediği

(Yakın Doğu'da yağmur sezonu olduğu için) ve diğer türlü boşta kalabilecekleri bir sırada onları kralın danışmanlarının gözetimi altında tutuyordu. Ramses ve ardılları hazır bekleyen büyük bir ordunun gücünün farkında olsalar da, askeri bir gücün fazla boş durmasının doğurabileceği siyasi tehlikeleri tahmin edebilecek denli bilgiliydiler.

Taş çıkarma temelde zor, elle yapılan bir iş olduğundan IV. Ramses'in seferi işi denetlemek için küçük bir kalifiye işçiler grubunu (yalnızca dört oymacı ve iki çizimci) içerdi. Aksine işçileri hizada tutmak ve firarı engellemek için elli polis ve bir polis şefi vardı. Taşocağı aynasında insanlar uzun günler boyunca ağır işlerinde çalışıp ter akıttılar. Nil Vadisi'nden öküz arabalarıyla getirilen yetersiz tayınlar genelde arada sırada bir pastanın ya da bir porsiyon etin renklendirdiği ekmek ve biradan oluşmaktaydı. Kayadaki çukurların oluşturduğu doğal sarnıçların içmek için yağmursularını tutması tasarlanmıştı, ama Doğu Çölü'nün kavuran manzarasında yağmur daima, hatta kışın bile yetersizdi. II. Ramses'in hükümdarlık dönemine döner isek altın madenciliği seferlerinde işgücünün ve taşıma işini gören eşeklerin yarısının susuzluktan kaybedilmesi sıradan bir durumdu. I. Seti Doğu Çölü'ne kuyular açılmasını emrederek ürkütücü boyutlara ulaşan bu kayıpları azaltmak için önemler aldıysa da, angaryada ölüm oranı inatla yüksek kaldı. Bu yüzden IV. Ramses'in Hammamat Vadisi seferini kayda geçirmek için hakkedilmiş büyük anıt yazıt kaba bir istatistikle son erer. Geriye canlı dönen yaklaşık dokuz bin kişiyi sıraladıktan sonra neredeyse sonradan aklına gelen bir düşünceymiş gibi "öldüğü için bu listeden çıkarılanları: 900 kişi"yi ekler. İstatistiksel veriler insanın kanını donduruyor: bir devlet angaryasında sıradan bir işçinin ölme ihtimali onda birdi. Böyle bir kaybın ne korkunç ne de sıra dışı olduğu düşünülmekteydi.

Eski Mısır'da insan yaşamı ucuzdu.

Sürekli düşüş

Angarya, hoş karşılanmıyor olabilirdiyse de, kuramda Mısır halkı ile onun hükümdarları arasındaki sözleşmenin parçasıydı. Kral, tebaalarının günlük emeğinin karşılığında, tanrıları yatıştırarak ve Mısır'ın sürekli zengin kalmasını sağlayarak kozmosun ebedi düzenini güvence altına almaktaydı. Bu, baskı altındaki ve ezilen köylülerin zihinlerinde bile değerli bir değiş tokuş olarak savunulabilirdi. Ama III. Ramses'in ölümünden sonra, ülkenin hükümdarları verdikleri sözü açıkça tutamadılar. Babasının vefatını kuşatan kargaşayı takiben IV. Ramses daha iyi zamanları dört gözle bekledi: "(Çünkü) Mısır yaşamına girdi, Mısır için mutlu bir dönem başlamak üzereydi."[180] IV. Ramses'in Mısır'ın eski şanına kavuşacağına yönelik umutlarının bir başka işareti olarak, kraliyet unvanlarını şanlı atası II. Ramses'inkilere çok benzer şekilde biçimlendirdi ve hatta kudretli Ozymandias'tan bile daha uzun yaşamayı tasarladı. Hükümdarlığının dördüncü yılına adanmış Abdju'daki dikilitaşta IV. Ramses tanrılara emir verdi: "Büyük tanrı, benim ömrümü ve saltanat süremi Kral Usermaatra-setepenra'nın [II. Ramses] uzun ömrü ve büyük hükümdarlık döneminin iki katına çıkar."[181]

Her firavunun uzun bir ömürden sonra ikinci isteği varislerinin onu düzgün bir sırayla izlemeleriydi. IV. Ramses'in durumunda bu arzu acı bir deneyim nedeniyle daha da güçlü bir hal aldı. Neredeyse onu krallıktan edecek olan harem komplosunu unutmayan IV. Ramses, Mısır'ın başlıca tanrılarından "Büyük makamımı varislerime bağışlayın; Kral Hazretlerinden hoşnutsuz olanları gözleyin, etkisiz kılın!"[182] isteğinde bulunarak –hatta emrederek– tanrılara kabadayılık tasladı. Ramses tanrıların tapınaklarını güzelleştirme ve onların sungularını artırma görevini yerine getirdiyse onların da bunun karşılığını vermeleri ve onun ricalarını kabul etmeleri gerekmekteydi.

Ama artık tanrılar dinlemiyorlardı.

IV. Ramses tahta çıkışını göstermek, iyi niyetlerini kazanmak ve mezarında özenli çalışmalarını sağlamak için kraliyet mezarlığı işçilerine gümüş dağıtılmasına izin verdi. İyi bir önlem olarak işgücünü iki katına, 60 kişiden 120 kişiye çıkardı. Yine de mezarı, sonuçta, oldukça küçüktü ve kötü bir şekilde bitti. Şan için yanıp tutuşmasına ve hırslı projelere eğilimli olmasına rağmen, kralın tapınak inşaatlarından hiçbiri tamamlanamadı. Mısır ekonomisi sendeliyor ve siyasi yönetimi kemikleşiyordu. Görünüşte Yeni Krallık'ın altın çağını tanımlayan himaye düzenini sürdürmenin ne araçları ne de iradesi vardı. Ne de uzun bir hükümdarlık dönemi: IV. Ramses tanrılardan tahtta geçirilecek 134 yıl istemişti; ama kader ona yalnızca 6 yıl (1156-1150) verdi.

IV. Ramses kraliyet yetkesinin görüntüsünü kurtarmaya çalışırken, ardılları bütün görüntüyü kurtarma numaralarını bir kenara bıraktılar. Hepsi Ramses adını (saygınlığı çok büyüktü) aldıysa da hiçbiri iki adaşlarıyla aynı kararlılığı, azmi ve liderliği gösteremedi. Mısır, Deniz Halkları'nın III. Ramses'in hükümdarlığı sırasındaki saldırısı denli büyük bir istila tehdidiyle karşı karşıya olmadığı için talihli olsa da, sınırları düşman akınlarına karşı güvenli olmaktan çok uzaktı. Mısır'ın Yakın Doğu'da II. Ramses'in hükümdarlık döneminde karşılaştığında yaptığı gibi çıkarlarını savunması gereken bir büyük devlet bulunmamaktaydı. Yine de IV. Ramses'in ardılları yurt içindeki bozulan durumu yönetmekle öylesine meşguldüler ki hiçbiri ülkenin dış ya da güvenlik çıkarlarına özel ilgi gösteremedi ya da göstermek istemedi.

V. Ramses'in kısa beş yıllık hükümdarlık dönemi (1150-1145) ülkenin düştüğü çukurun derinliğini ortaya serdi. Firavunun tahta çıkma ve taç giyme törenleri siyasi yönetimin ciddi bir rüşvet skandalını ortaya çıkarmasından hemen önce zorlukla tamamlandı. Skandal, Khumnakht adlı bir kaptanın

yaklaşık on yıldır Abu'daki Khum tapınağına ayrılmış tahılın önemli miktarına el koyduğunu ortaya çıkardı. Khumnakht'ın işi, tapınağın Delta'daki mülklerinden birinden hasat edilen tahılı ırmağın yüzlerce kilometre yukarısına, Mısır'ın güney sınırdaki tapınak silolarına götürmekti. Aslında uzun seyahat süresince çeşitli çiftçilerden, yazmanlardan ve müfettişlerden yardım ve teşvik gören ve yozlaşmış bir rahipçe cesaretlendirilen kaptan her teslimatın önemli bir kısmını hortumlamıştı: Khnumnakth ortaya çıkarılana kadar beş bin çuvaldan daha fazla arpa çalınmıştı.

Khnumnakth'ın suçlarının araştırılması çok geçmeden Abu rahipleri arasındaki yolsuzluğun gerçek boyutunu gözler önüne serdi. Rahiplerden biri tapınak hazinesinden yalnızca araç-gereç çalmamış, güneş tanrısı Ra'nın cisimleşmiş hali olduğuna inanılan kutsal Merver (Mnevis) ineğinin buzağılarını da çalmıştı. Bu, yalnızca bir hırsızlık değildi; kutsal bir şeye saygısızlıktı. Per Ramessu'daki kraliyet konutundan yüzlerce kilometre ve devlet görevlerinin gözlerinin çok uzağında, ülkenin ırak kısımlarındaki devlet çalışanları yaptıklarının fark edilmeyeceğine güvenerek ellerini para kasasına uzattılar: gözden ırak olan gönülden de ıraktır. Firavun yönetimine yöneltilen son suçlama onu öyle felce uğrattı ki kendi memurlarının bile ona saygısı kalmadı. Güvenli ve hızlı iletişimin desteklediği bütün Nil Vadisi üzerindeki merkezi denetim Mısır yönetimi için vazgeçilmez hale gelmişti. Yerel topluluklar başlarına buyruk davrandıklarından, ulusal birleşme beklentileri giderek boş görünmekteydi.

Ekonomideki ve siyasi denetimdeki ciddi çöküşü görerek sarsılan V. Ramses, düzeni belirli ölçüde yeniden oturtmakta kararlıydı. Daha önceki firavunların fark ettiği gibi, milli servetin tam dökümünün yapılması etkin siyasi yönetimin önkoşulu olduğundan Ramses Orta Mısır'ın 150 kilometrelik kısmında tahıl üretimine ve vergi toplanmasına özel önem ve-

rilerek arazi sahipliğinin araştırılmasını emretti. Sonuçta ortaya yaklaşık 10 metre uzunluğunda, aslında etkileyici bir belge olan bir papirüs kayıt defteri çıktı. Ama kayıt defterinin yazarı, tıpkı siyasal yönetim gibi, hastaydı ve araştırmanın bulgularından yararlanılamadan, çiçek hastalığına yenik düştü. Ramses'in çiçek bozuğu mumyasını ağırlaması için aceleyle gösterişsiz bir mezar hazırlanmasına rağmen mumyanın bir yıl gömülmeden beklemesi siyasi yönetimin zayıflığının bir başka işaretiydi. V. Ramses'in olması planlanan mezar ardılı tarafından gasp edilmişti. Güvenilmez zamanlarda, herkes kendi başının çaresine bakıyordu.

Teb'deki durum hızla kötüleşiyordu. Tırmanan tahıl fiyatları ekonominin zayıflığını ve devletin maaşları teminat altına almayı başaramamasının bir yansımasıydı. Zor zamanların asıl yükünü köylüler çekerken dönemin raporlarında üstü kapalı biçimde açlık, hatta kıtlık ima edilmekteydi. Çevre köylerde ölümün kokusunu alan sırtlanlar Teb sırtlarında toplanmışlardı. Vergi gelirlerinin düşmesi ve sarayın yeni kraliyet anıtları için ödeme yapamaması nedeniyle, VI. Ramses (1145-1137) masrafları kısmak için etkili adımlar attı. Batı kıyısında, mezar inşaatçılarının işgücünü yarıya, 60 kişiye indirdi; doğu kıyısında, İpetsut'da kendisinin olduğunu iddia etmek için IV. Ramses'in inşa ettiği ek binalara kendi adını hakkettirdi.

Rahatsızlık yalnızca bir iktisadi zayıflık sorunu değildi. Bir de güvenlik boyutu vardı. III. Ramses'in hükümdarlık döneminden beri Mısır kavruk topraklarını terk edip verimli Nil Vadisi'ne yerleşmek için uğraşan Libyalı kabile halklarının yinelenen akınlarıyla karışı karşıyaydı: "Bütün günü yağmalayarak, karınlarını doyurmak için her gün savaşarak geçirirler; Mısır ülkesine boğazlarını doyurmak için geldiler..."[183] Mısır'ın son büyük firavunu altı yıl içerisinde iki Libya saldırısını püskürtmesine rağmen hükümdarlığının sonunda Teb bölgesine saldırıları engellemeyi başaramamıştı.

Devlet organlarının körelmesi ve siyasi yönetim makinesinin Mısır'ın sınırlarını koruyamaması nedeniyle Libyalıların sınır tecavüzlerinin sıklığı arttı. V. Ramses'in hükümdarlık döneminde işçiler zaten –bir Teb köyünü yağmalamış ve yakmış olan– "düşman"dan korkularından evlerinden dışarı çıkmadıklarından kraliyet mezarındaki çalışma bir süre tamamen durdu.

Krallık unvanlarının seçiminde ve tapınak duvarlarındaki askeri zafer sahnelerinde, VI. Ramses Mısır'ın savunucusuymuş gibi davrandıysa da, eski büyü zamanla yok olmuştu; kralın iddiaları hiç kimseyi kandıramayan boş böbürlenmelerdi. Garnizonlar ulusal güvenliği sağlamak için aceleyle geri çağrılırken, Mısır Timna'daki bakır madenciliği faaliyetlerini durdurdu ve Sina'nın "turkuvaz terasları"nı terk etti ve zorlukla ele geçirdiği Yakın Doğu'daki son bölgeler üzerindeki denetimini kaybetti. Firavunlar ülkesi yalnızca dört nesil içinde Doğu Akdeniz'in en büyük gücü olmaktan zayıf ve sorunlu bir ulus haline getirilmişti.

Zalim felek firavun saygınlığına son bir darbe vurdu. Mutlu zamanlarda monarkların hızla birbirini izlemesi idare edilebilmişti. Artık, kısa hükümdarlık dönemleri serisi Mısır hükümdarlarının etkisizliğini vurguluyormuş gibi görünmekteydi. Kutsal krallık giderek kuramsal bir kavram haline gelmekteydi: VI., VII. ve VIII. Ramses'in bariz ölümlülükleri –üçü de sekiz yıl içerisinde öldü– yalnızca tanrıların nazarında itibarları olmadığını vurguladı. Siyaset boşluktan nefret ettiği ve kraliyet sarayının etkisi azaldığı için, Mısır taşrasındaki büyük aileler ön plana çıkmaya başladı. Özellikle Teb'de en önemli makamlar giderek az sayıdaki "aristokrat" hanedanların elinde toplandı. Makam Mısır idealine uygun olarak babadan oğla geçtiyse de, en üstün ideal kraliyet imtiyazı göz ardı edildi. Devlet makamları neredeyse tamamen miras yoluyla devredilir hale geldiğinden kralın nüfuzu giderek zayıfladı.

Amon Başrahibi Ramessenakht (© *sandro vannini*)

Bu eğilimin örneklerinden biri XX. Sülale dönemi sonlarının büyük bir kısmında Teb'deki en zengin ve en güçlü kişi olan Amon Başrahibi Ramsesnakht idi. "Sadık bir kul" olduğu mesajını vermek için seçtiği bu ad ("Ramses muzafferdir") tamamen göstermelikti. Gerçekte Başrahip ve ailesi Teb'in ve onunla birlikte Güney Mısır'ın büyük bir kısmının asıl yöneticileriydiler. Ramsesnakht, III. Ramses'in son yıllarından IX. Ramses'in hükümdarlık dönemine kadar hizmet ederek en az altı firavun uğurlamıştı. Teb siyasi yönetiminin kilit adamı kral değil Başrahipti. Ramsesnakht sırasıyla Nesamun ve Amenhotep olmak üzere iki oğlunun kendi yerini almalarını

sağladı. Amenhotep İpetsut'ta resmini yaptırdığında, resimde hükümdarıyla aynı büyüklükteydi. Kraliyet statüsünün tapınak duvarlarının ötesine sızdığına ilişkin daha açık bir bulgu söz konusu olamaz.

Suç ve örtbas etme

Kral mezarının kutsallığı, firavun tarihinin başlangıcından itibaren eski Mısır inancının temel ilkesiydi. Ülkenin refahı kutsal iradeye ve kralın görevlerini yerine getirmesine dayanan tanrıların mutluluğuna bağlı idiyse, monarkın ebediyen hayatta kalması ve hayırseverliği herkesin çıkarınaydı. Kral mezarı yalnızca Mısır hükümdarının ebedi dinlenme yeri olarak değil, onun öteki dünyaya geçiş belgesi ve yeniden doğuşunun güvencesi olarak tasarlanırdı. Bu itibarla kral mezarı ülkedeki tek en önemli yapıydı. Mezara dokunmama ideali, Eski Krallık piramitlerinin soyulup kutsallıklarının umursanmadan bozulduğu Birinci Ara Dönem'in sivil itaatsizliğinde hoyratça param parça edildi. Orta Krallık piramitleri Hykosların hükümdarlığının karanlık günlerinde benzer bir kaderi yaşantılamış gibi görünüyor. Dolayısıyla gizli, toprak altındaki kaya mezarlara geçilmesi Yeni Krallık hükümdarlarının yönetimi altında Mısır monarklarının mumyalarının ebediyen huzur içinde yatmalarına olanak sağlayacağı umudunu beraberinde getirdi.

Bununla beraber insan doğası ne ise odur, XVIII. Sülale döneminin sonundaki düzensizlik ve belirsizlik Krallar Vadisi'ndeki bazı mezarları soyma girişimlerini harekete geçirdi. Kralların mezarlarını meraklı gözlerden ve haris ellerden gizlemek için gösterdiği fazladan gayretlere rağmen, mezarların bulunduğu yerlerin bilgisi açık bir biçimde dışarı sızmıştı. Horemheb işçilerin Hakikat Yerleşimi'ndeki köyünü yeniden kurarak bu tehlikenin önüne geçmeye çalışmıştı. Daha önceki hükümdarlıkların kısa süreli, hatta geçici işgücü

terk edildi; onun yerini çıkmanın tek yolunun ölmek olduğu katı biçimde denetlenen kapalı bir toplum aldı. İşçiler ve aileleri sessizlik yemini etmeleri karşılığında garantili istihdam ve olağan istihkaklardan daha iyisini alarak devletin onlara sahip çıkacağını umdular. En başarılı işçiler belirli bir refah ve köyün yukarısındaki yamaçta kendilerine ait bir mezar bekleyebilirlerdi. Bu, her iki tarafın da çıkarlarına hitap etmesi için tasarlanmış bir sözleşmeydi.

1158 grevleri kral ve "mezar işçileri" arasındaki uzun süreli anlaşmaya ciddi bir darbe indirdi. Devlet işçilere ödemeleri zamanında ve tam yapmayı artık üstlenemiyorsa, işçilerin devletin en kıskançlıkla koruduğu sırrı niçin korumaları gereksin? Kuşkusuz XX. Sülale dönemi sonlarının iktisadi ve siyasi çöküşünde Krallar Vadisi'ndeki mezarlar bile dokunulmaz olarak görülmediler.

İlk ciddi olay, VI. Ramses'in yalnızca on yıl önce kapatılan mezarına hırsızların girdiği IX. Ramses'in hükümdarlık döneminin (1126-1108) başlarında gerçekleşti. Kutsal şeylere karşı bir suç olan bu eylemi iki yıl sonra Teb'in batı kıyısındaki en büyük anıtlardan ikisine, II. ve III. Ramses'in mezar tapınaklarına yönelik amaçsız vandallık izledi. Siyasi yönetime göre, hırsızlar ve vandallar bu olaylarda neyse ki görece az zarar vermişlerdi. Amon Başrahibi'nin başkanlığında resmi bir soruşturma başlatıldı ve kuşkusuz güvenlik daha sıkılaştırıldı. Ama fazla etkisi olmadı. Kısa bir süre sonra hırsızlar biraz daha kötü korunan "kolay hedef"lere, Ramesseum'un arkasında bulunan yamaçtaki VIII. Sülale'nin kraliyet nekropolüne geri döndüler. Hırsızların soygun öncesinde keşif yapmaya hiç ihtiyaçları yoktu: işçiler köyünün sakinleri olarak Teb nekropolünün her köşesini avuçlarının içi gibi biliyorlardı. Dolayısıyla, 1114 yılının bir akşamı Amonpanefer adlı bir taş ustası suç ortaklarıyla birlikte yüzyılın suçuna girişti. Kral mezarlarından birine girdiler:

> Tabutlarını ve mumya sargılarını açtık ... bu tanrının ünlü mumyasında bulduğumuz altınla ve göğsündeki ve boynundaki başka mücevheratlarla geri döndük ...[184]

II. Sobekemsaf'ın mezarını değerli malları için adamakıllı talan eden hırsızlar kralın ve eşinin tabutlarını teklifsizce yaktılar, "yaşam sandıkları"nı için için yanan kül haline getirdiler. Bu, kutsal şeylere karşı saygısız ve küfür niteliğinde, hayret verici bir eylemdi. Firavunun kendi çalışanlarının eylemleri artık devletin temellerini etkin bir biçimde sarsıyordu. Hırsızların eylemlerinin tanrıbilimsel içerimlerine ilişkin hiçbir fikirleri yoktu. Onlara göre önemli olan yağmalama, onun getirdiği otuz iki librelik altınlardı. Bu, devletin vermekte geciktiği istihkakları fazlasıyla karşılamaktaydı.

Hırsızlık dört yıl sonra ortaya çıkarıldığında, siyasi yönetimin bütün yapabildiği elebaşlarını cezalandırmak ve ne olduğunu araştırması için bir kraliyet komisyonu kurmaktı (bu, günümüze değin, kararlı bir şekilde harekete geçmek yerine izlenebilecek uygun bir yol olmuştur). Ama kraliyet yetkesinin yokluğunda kraliyet komisyonu anlamsızdı. Komisyon yalnızca Teb'in en önemli iki sivil memuru arasında sert bir rekabet başlatmaya yaradı. Komisyona Teb valisi Paser başkanlık ediyordu. Yetki alanı kraliyet nekropolünü içeren Batı Teb valisi Pavera komisyonu emrindeki bütün araçlarla ne olursa olsun köstekliyordu. İki adam da araştırmanın üstünlük sağlamak için kaçırılmaz bir fırsat sunduğunu düşünmekteydi. Paser araştırmayı yetkesini ortaya koymak ve rakibinin burnunu sürtmek için kullanmakta kararlıyken, Pavera rakibini kesin biçimde saf dışı bırakmakta aynı derecede azimliydi.

Komisyonun bulgularının, Per Ramessu'nun yönetim bürolarında yeniden okunması iç karartıcı olmuş olmalı. Araştırılan on kral mezarından yalnızca bir tanesi dokunulmamış durumdaydı. Mezarlardan bazıları kısmen soyulmuşken,

diğerleri tamamen soyulmuşlardı. Böylesine kötü bir olayla karşı karşıya kalınan zamanlar, bir günah keçisi bulma zamanlarıydı. Yine de komisyon suçlar suçlamaz, Pavera karşılık verdi. Hem siyasi yaşamı hem de hayatı için (çünkü bir kral mezarını soymanın cezası ölümdü) mücadele veren Pavera bütün olanakları kullandı ve eski iyiliklerinin karşılıklarını istedi. Vezir Khaemvaset'in yardımıyla komisyonun bulgularını geçersiz kılmayı ve zarar görmeden kurtulmayı başardı. Bütün bu soruşturma sürecinin sonunda sanki hırsız kendileriymiş gibi hem Paser hem de vezir gizemli bir biçimde sahneden kayboldular.

Pavera hayatta kaldı ve zengin oldu. Hırsızlıklar sürdü.

Üç on yılın ve kamuoyunda ses getiren birkaç hırsızlığın ardından, XI. Ramses (1099-1069) ikinci bir kraliyet komisyonu kurdu. Bu sefer bulguların örtbas edilme olasılığını ortadan kaldırmak için araştırma kraliyet hazinedarının ve iki kraliyet kâhyasının yardımıyla, kralın Yukarı Mısır'daki kişisel temsilcisi olan vezirin kendisi tarafından yürütüldü. Yönetim sorunu ne denli ciddiye aldığını göstermek istediyse de, araştırmalarının ortaya çıkardığı çürümenin büyüklüğüyle yüzleşmeye hazırlıklı değildi. Kral mezarlarının soyulmasına karışanların çoğu bir kere daha işçiler köyünden gelmişlerdi. Ama bu sefer kendi başlarına hareket etmemişlerdi. Komisyon devlet ve tapınak memurları arasında ihmalkârlık ve suç ortaklığı kanıtları buldu. Memurların bazıları burunlarının dibinde işlenen suçları görmezlikten gelmişler, diğerleri çalıntı malları paylaşarak suça bilfiil katılmışlardı. Mahkemece sorgulanan şüphelilerden biri "Vezir Khaemvaset zamanında hırsızlara verilen dersi gördüm. Canıma mı susadım ben?"[185] diyerek masum olduğunu iddia etmişti. İkinci bir dayağın ve daha fazla vaadin ardından şüpheli çözülmüştü: "Durun, konuşacağım..."[186] Biraz işkence harikalar yaratmıştı.

Ağ genişledikçe, yetkililer buldukları daha önemli kişi karşısında şaşkınlığa uğradılar. Muhtemelen bütün Mısır'ın

en kutsal yeri olan İpetsut'daki büyük Amon-Ra tapınağında gerçekleştirilen gözü pek hırsızlık, rejimin tanrıbilimsel iktidar üssünü kalbinden vurdu. Ayrıntılı bir araştırmanın sonunda, hırsızlığın arkasında tapınağın baş muhafızının olduğu bulundu.

Sonuç yalındı: yolsuzluk artık ruhban sınıfının ve devletin her düzeyine yayılmıştı. Yiyecek kıtlığı ve açlıkla birleşen Libyalıların baskınları, özellikle Teb'de olmak üzere düzenin ve yasanın tamamen çökmesine neden olmuştu. Halk kişisel ve iktisadi bakımdan kendini güvende hissetmiyor, devletin onları savunma ve geçimlerini sağlama yeteneğine daha fazla güvenemiyordu. Ne devletin onları denetim altında tutma iktidarından ne de dizginleri ellerine almalarını engellemesinden çekindiler. İstikrarlı beş yüzyıllık bir dönemi takiben, gösterişli devlet yapısı ürkütücü bir hızla parçalanıyor ve çöküyordu. Mısır anarşinin eşiğinde durmaktaydı.

Umutsuz çareler

Mısır siyasi yönetimi Ramsesler dönemi boyunca işlevsel olarak dört farklı büyük birime bölündü. Sarayın faaliyetlerini destekleyen kraliyet nüfuz alanı bir başbakan ve bir vekilharç tarafından yönetilirdi. Biri Yukarı Mısır'ın ve diğeri Aşağı Mısır'ın olmak üzere iki vezirin başında bulunduğu kamu hizmeti vergilerin toplanmasından, tarımdan ve adaletten sorumluydu. Bir başkomutanın (bu kişi çoğunlukla bir kraliyet prensi olurdu) emri altında olan ordu, dış siyasette büyük, siyasi yönetimde küçük bir rol oynardı. Sonuncu ama bir o kadar da önemli olan Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Bütün Tanrılarının Rahiplerinin Denetçisi'nin yönettiği dini bir kurum vardı. Çoğu zaman bu yüce makam Amon Başrahibi tarafından işgal edilirdi. Ülkenin bu en önde gelen kültünün Başrahibi, III. Ramses'in son yıllarından itibaren Teb valisinden, hatta güney vezirinden daha büyük etkiye sahip olduğundan Yukarı Mısır'ın en güçlü kişisiydi. İpetsut'daki büyük Amon-Ra

tapınağı bölgenin en büyük toprak sahibiydi ve denetimi altında binlerce kiracı çiftçinin bulunduğu büyük mülkler vardı. Ayrıca yüzlerce zanaatkâr çalıştıran büyük ölçekli atölyeleri vardı ve II. ve III. Ramses'in mezar tapınaklarının yanındaki tahıl ambarları yalnızca Teb için değil bir bütün olarak Yukarı Mısır için merkez bankası işlevi görmekteydi. İpetsut'u ve onun iktisadi zenginliğini denetimi altına alan Teb'i de denetimi altına alırdı. Krallar gelip giderken, en saygın arpalık tek bir ailenin, Ramsesnakht ailesinin tekeline girdi. Sıkıntılı zamanlarda bu yerel hanedan sıradan halkın giderek kötüleşen yaşamına bir yararı dokunamasa da belirli bir ölçüde süreklilik ve istikrar sağladı.

1091 yılında Teb'i hâkimiyeti altına alan huzursuzluk sorun haline geldi. Aç, umutsuz ve Başrahip Amenhotep'in uzlaşmaz tutumundan ötürü hayal kırıklığına uğramış bir grup Tebli onu makamından uzaklaştırıp yerine kendilerinin seçtiği yeni birini getirmeyi başardı. Amenhotep sekiz aylığına bölgedeki iktidarını yitirdi, iktidarın görkeminden mahrum kaldı, alıştığı zenginlikten yoksun bırakıldı, siyasetten yalıtıldı. Teb'in ileri gelen ailesinin gururlu oğlu için bu tamamen bir düşüştü. Daha da kötüsü, Mısır'da bir başrahibe görevini iade edebilecek tek kişi kraldı. Firavunun ayaklarına kapanmak Amenhotep için hiç hoş olmayan bir durum olsa da, iktidara geri dönmesinin tek yolunun bu olduğunu bilmekteydi. Dolayısıyla gururunu bastırarak uzakta, Per Ramessu'daki kraliyet konutunda bulunan XI. Ramses'den ona hakkı olan makamını geri vermesini rica etti.

Ramses iki arada bir derede kalmıştı. Amenhotep'in ricalarına olumlu yanıt vermez ve gaspçıyı İpetsut'da yerinde bırakırsa, bu kralın Yukarı Mısır'daki iradesinin sona erdiğini açık açık ilan eden bir güçsüzlük itirafı olacaktı. Ne var ki Amenhotep'e başrahipliği geri vermek için girişimde bulunursa da yalnızca nesiller boyunca kendi iktidar üssünü Ramses hanedanı pahasına inşa etmiş bir ailenin üstün-

lüğünü onaylamış olacaktı. Her iki seçenek de çekici değildi, ama önceki duruma geri dönmek çok daha az tercih edilebilir gibi görünüyordu. Tek sorun arzulanan sonuca nasıl ulaşılacağıydı. Teb'den gelen raporlar gaspçının sessiz sedasız gitmeyeceğini söylemekteydi; onu Ceme'deki (bugünkü Medinet Habu) çok iyi istihkâm edilmiş çevirmeden çıkarmak için hatırı sayılır bir güç gerekecekti. Mısır birliklerinin çoğu gibi kral da Delta'dan kilometrelerce uzaktaydı. Başrahibi azletmek için birlikleri doğuya göndermek kabul edilemez iki tehlike barındırmaktaydı: kraliyet konutunu saldırıya açık ve korumasız bırakmak ve kralı Teb'in sert siyasetinin içine çekmek. Bu işi yapabilecek kadar askere sahip başka bir garnizon vardı ve bu Kuşi genel valisinin komutası altında Nübye'deydi. Dolayısıyla Ramses mütecavizi bastırmak için Genel Vali Panehsy'ye Nübye'deki ordusuyla birlikte olabildiğince çabuk kuzeye yürüme emri verdi.

Bu, ölümcül bir değerlendirme hatasıydı.

Panehsy haftalar içerisinde bütün gücüyle Teb'e vardı ve Nübyeli askerleri Ceme kapılarının önündeydiler. Azgın bir güruh tapınak kompleksine saldırıp gaspçıyı çıkardı ve binalara zarar verdi. Batı kıyısına hücum eden diğer askerler tapınağın kutsal anıtlarına hasar verdiler. Operasyon askeri bir başarıydı ama bir halkla ilişkiler felaketiydi. Düzen yeniden kurulup Amenhotep Başrahip olarak yeniden görevlendirildikten sonra Panehsy hızla hasarı tespit etmeye, çalınan malları belirlemeye ve bundan sorumlu olanları cezalandırmaya yöneldi. Kimi zanlılar bir mahkeme külfetine girilmeden genel valinin emriyle anında idam edildiler. Bu gibi durumlarda geri kalanları hizaya getirmek için birkaç kişi ibret olsun diye cezalandırılırdı. Teb sakinleri birden askeri adaletin acımasızlığını hatırladılar.

Hukuk ve düzeni yeniden tesis ettikten sonra Paneshy Teb ekonomisini kontrol altına almak için harekete geçerek tapınak tahıl depolarının yönetimini üstlendi. Amenhotep göre-

vine iade edilmesini bu Nübyeli diktatöre borçlu olduğundan bundan pek yakınacak durumda olamazdı. 1087'de Paneshy kendisini "General ve Firavun'un Tahıl Depolarının Denetçisi" olarak adlandırıyordu. Artık Yukarı Mısır'ın fiili hükümdarı Amon Başrahibi değil kendisiydi. Vali bir süre Teb'i krala bağlı olarak yönetti, ama astının git gide güçlenmesi XI. Ramses'i endişelendirmeye başlamıştı. Teb ve Güney'in elleri arasından kayıp gitmekte olduğunu seziyordu ve kraliyetin otoritesini her ne pahasına olursa olsun yeniden kurmaya kararlıydı. Mısır artık bir imparatorluk değildi, sınırları delik deşik olmuştu ve halkı açlıktan ölüyordu. Ülkenin artık toprak bütünlüğünü bile koruyamazsa ona firavun denemezdi ve o da kendisine gerçek bir Ramses gözüyle bakamazdı.

En başından itibaren askeri bir hanedan olan Ramsesler Mısır'ı yönetmek için askeri personel ve askeri çözümleri kullanmışlardı. Şimdi, generalini başıboş bırakıp bundan pişman olan XI. Ramses aynı şeyi yapmadan önce ayrıntılı düşünebilirdi. Gerçi, seçenekleri hızla azaldığından bütün yapabileceği içgüdülerine güvenmekti. 1082 yılında kral kuzey generallerinden biri olan Paiankh'ı tam zamanında yanına çağırıp ona Paneshy'e karşı yürüyüşe geçip sonradan görme bu genel valiyi Nübye'ye değin geri sürme emri verdi. Sonuçta iç savaş başladı.

Panehsy hamlesini yapmak için oturup beklemeyecek denli usta bir taktikçi olsa da, hemen savaşa girmedi. Yöre halkını zorla askere alarak güçlendirdiği Teb garnizonlarını bir araya topladı ve Painakh'ın ordusuyla çarpışmak üzere ordusuyla birlikte kuzeye doğru yürüdü. Başlangıçta genel valinin ilerleyişi kayda değer bir başarı gösterdi. Orta Mısır'daki Hardai'ye ulaşarak kasabaya hücum etti ve onu yağmaladı. Bir an için kralın ordusu savaşı kaybedecekmiş gibi göründü. Ama Paiankh'ın sayısal üstünlüğe sahip olması nihayetinde ona başarıyı getirdi ve 1080 yılı itibariyle Panehsy Mısır'dan

sürülüp atılmıştı. Gözden düşen Kuşi genel valisi yeniden ait olduğu yerde, uzaktaki Nübye'deydi.

Savaş XI. Ramses için bir yüzü akı olabilirdiyse de, Tebliler için bir felaketti. Yerel garnizonların boşalması ve savaşacak yaşta olanların zorla askere alınması kentte bir güvenlik boşluğuna yol açtı. Yaygın olan tapınak ve mezar yağmacılığı arttı ve aylarca önü alınamadan sürdü. VI. Ramses'in mezarı ikinci defa hedef alındı ve lahdine saldırıldı. Daha kötüsü Panehsy'in ordusu geri çekilirken, çılgın yıkım faaliyetiyle anıtları yerle bir ederek tarlaları yaktı. Toz duman nihayetinde çöktüğünde –Delta'daki konutundan nadiren çıkan– firavun hasarın büyüklüğünü kendi gözleriyle görmek için Teb'i ziyaret etti. Son derece iç karartıcı bir görüntüydü. Ülkenin bin yıl önceki ilk iç savaşının karanlık günlerinden beri Mısırlılar böylesine büyük bir tahribata uğramamışlardı.

Ramses, boşuna olan zamanı geriye alıp yeni bir başlangıç yapma girişimiyle yeni bir dönemin başladığını ilan etti. Hükümdarlığının on dokuzuncu yılı yeniden doğuşun ilk yılı olarak kabul edildi ve izleyen yıllar yeni terminolojiyi takip edecekti. Ama en başta Paiankh (ona göre Panehsy karşısında kesin bir zafer kazanan Ramses değil kendisiydi) olmak üzere buna hiç kimse kanmadı. Paiankh bu düşüncesini ortaya koymak için Başrahibinkileri takiben Genel Vali'nin unvanlarını ve asaletlerini de üzerine aldı. General, Tahıl Ambarları Denetçisi, Amon Başrahibi: askeri, iktisadi ve dini yetke artık tek kişide toplanmıştı. Firavunun yetkesinin Teb'de yeniden teşkil edilmesi aslında bir başka askeri darbeydi; bir başkasını da Paiankh tarihten öğrenmiş olmalıdır. Genel Vali mutlak iktidara kısa bir süre sahip olurken, Paiankh'ın rejimi uzun ömürlü olacak biçimde tasarlanacaktı.

Tepeden tırnağa bir asker, kaba, kararlı ve kıyasıya etkili olan Paiankh Teb'i demir bir asayla yönetti. Etkili bir yandaş ağı kurmak, çevresine yetenekli erkekleri ve kadınları toplamak için çok uğraştı. Bu becerikli kadınlardan biri olan

eşi Nodjmet, hayli azimli ve kişisel yetke sahibi bir kadındı. Paiankh'ın Teb'de sıkıyönetim ilan ettikten sonraki ilk hamlesi kaçak Panesh'in peşi sıra ordusunu Nübye'ye götürmek oldu. Yeni askeri cunta kalıcı güvenliğe ancak doğu kanadığını yinelenen saldırılara karşı sağlama alarak ulaşabilirdi. Paiankh Nübye'de askeri manevralardayken Teb'in yönetimini karısının kabiliyetli ellerine bırakmıştı. Paiankh ile karısı önemli gelişmeler hakkında birbirlerini bilgilendirmek için düzenli olarak mektuplaştılar. Bu mektuplaşmalardan özellikle biri askeri yönetimin karanlık yüzünü sergiledi. Paiankh'ın yokluğunda Teb'de rejimden duyulan huzursuzluk artıyordu ve Nodjmet kocasına iki polisin kışkırtıcı konuşmalarını haber veren bir mektup yazdı. Yasanın ve düzenin güçleri bile cuntaya karşı homurdanmaya başlamıştı. Paiankh'ın yanıtı açık ve ürperticiydi.

> Bu iki polisi evime getirt, hemen niçin böyle konuştuklarını sorup öğren, sonra onları öldürt ve geceleyin suya attır.[187]

Sorgulandıktan sonra "ortadan kaybolmak" askeri bir rejim altında muhaliflerin klasik kaderidir.

Paiankh'ın iktidarını korumak için giriştiği karanlık faaliyetler yalnızca siyasi suikastlarla sınırlı değildi. Nübye cephesinden bir başka mektupta Paiankh Tebli iki yandaşı Butehamun ile Kar'a "daha önce hiç yapmadığınız görevi [ne olduğu söylenmemiş]"[188] yerine getirin emrini verdi. Örtmeceli söyleyiş bilerek seçilmişti, çünkü sözü edilen görev devlet destekli mezar hırsızlığından başka bir şey değildi. Panehsy'ye karşı yürütülen savaş hemen sonuçlanma işaretleri vermediğinden Paiankh'ın askeri faaliyetlerinin giderlerini karşılamak ve rejimini ayakta tutmak için şiddetle paraya ihtiyacı vardı. Teb tepeleri Mısır krallarının, kraliçelerinin ve üst düzey devlet görevlilerinin mezarlarına gömülmüş hazır, sahipsiz altın ve gümüş defineleri sunmaktaydı. Bunun için Paiankh'ın adam-

ları soygunlardan kazandıkları paraları devlet kasasına koyarak planlı bir kır ve gir siyaseti başlattılar. Adamlar batı kıyısındaki mezar girişlerinin peşinde dolaşırken, ilerideki sistemli kazı için buldukları yeri işaretlediler: Butehamun tek başına dindar firavun nesilleri tarafından biriktirilen hazinenin yerini gösteren 130 duvar yazısı bırakmıştı. Libya saldırısından, fırsatçı hırsızlıklardan ve iç savaştan el değmemiş olarak kurtulan Yeni Krallık firavunlarının mezarları artık yöneticilerin kendileri tarafından acımasızca soyulmaktaydı. Son tabu yıkılmıştı.

Paiankh beklenmedik biçimde öldüğünde cunta on yıllık bir hükümdarlığın ardından en zor sınavıyla karşı karşıya kaldı. Paiankh'ın evlatları tahta geçmek için çok gençtiler ve fetret dönemi iktidar üzerindeki hâkimiyetini henüz sağlamlaştırmamış bir rejim için son derece istenmeyen bir durumdu. Bu nedenle geçici bir çözüm için hanedan ardıllığını erteleyen Paiankh'ın destekçileri, hızla harekete geçtiler ve bir başka general Herihor'u geçici lider olarak seçip durumu istikrara kavuşturdular. Herihor yaratıcı bir seçimdi. Paiankh'ın yapısında, olgun ve becerikli bir lider olan Herihor, Paiankh'la aynı subay sınıfındandı. Askeri meselelerde olduğu gibi özel hayatında da gayretliydi, on dokuz evlada babalık yapıyordu.

Ne var ki bunlardan hiçbiri onun halefi olamadı. Paiankh'ın dul eşi bu konuyla ilgilenmişti. Nodjmet çok akıllıca düşünülmüş, bir seferde hem yeni kocasının konumunu destekleyen hem de kendisinin sonraki ardıllık üzerindeki etkisini muhafaza eden bir hamleyle Herihor'u hemen yeni kocası olarak aldı.

Bu ardıllıkta Ramses kraliyet ailesine yer yoktu. Herihor Yukarı Mısır'daki generallerin yönetimini güçlendirirken, bir başka asker, kralın damadı Nesbanebdjedet, ülkenin kuzeyinde iktidarı etkin biçimde ele geçirdi. Mısır artık her biri askeri bir seçkin tarafından yönetilen iki yarım ülkeydi. He-

rihor ve Nesbanebdjedet, XI. Rameses'in hükümdarlığını sürdürmek için sözde bir bağlılıkla hizmet ettiyseler de, gerçek iktidarın kimin ellerinde olduğu belliydi. Kraliyet konutunda yalıtılmış, fiili bir mahkûm olan son Ramses firavun yetkesinin kötü kararlar ile iyi niyetli ihmalin bir araya gelmesi yüzünden ellerinin arasından kayıp gittiğini gördü. IX. ve XX. sülaleleri iktidara taşıyan ordu şimdi ülkenin resmi bölünüşüne nezaret ediyordu. Askeri kudret iki tarafı keskin bir kılıç olduğunu ortaya koymuştu.

XI. Ramses tahta çıkışından otuz yıl sonra 1069'da ölüm döşeğinde yatarken Nil bir dönemin sona erdiğine işaret ediyor gibi görünüyordu. İki yüzyıl önce Per Ramessu'nun kurulduğu büyük nehrin Pelusiac kolu alüvyonla dolmuştu. XI. Ramses'in hükümdarlık döneminin sonunda ana kanal tortuyla öyle dolmuştu ki gemiler artık kentin limanını kullanamıyorlardı. Bu, rejimin doku sertleşmesine uyan bir metafordu. Ticaret ve iletişimden mahrum kalan tacirler, yazmanlar ve bürokratlar 30 kilometre kuzeydeki yeni yerleşim bölgesi Canet'e (bugünkü San el-Hagar) yerleşmek üzere Per Ramessu'yu terk ettiler. Eski hizmetlilerin izlediği eski kralın cenaze alayı Per Ramessu'nun kraliyet sarayından geçerken, Ramsesler hanedanı ve onun başkenti birlikte ölmüşlerdi.

KISIM V

DEĞİŞİM VE ÇÜRÜME

(MÖ 1069-1030)

Karadeniz
GÜNEY TRAKYA
MAKEDONYA
DARDANEL
Granikos Nehri
BATI ANADOLU
LYDİA
Actium
Delphi
Atina
Ephesos
İYONYA KIYISI
SAMOS
RODOS
KIBRIS
Tarsus
Issos
Karkamış
SELEVKOS KRALLIĞI
ASUR
Ninova
Asur
Dicle
Fırat
K
B
D
G
Kubna
Nahr el-Kelb
Tyre
Dor
Aruna
Yehem
Akdeniz
Eltekeh
Gezer
Gazze
Kudüs
Hebron
Raphia
Arad
Beersheba
Şaruhen
PERS ÜLKESİ
Sus
Sirene
SİRENAYKA
SİVA
Memfis
Shedyt
Iti-Tavy
FAYUM
Herakleopolis
Kerkeosiris
Tavedjay
Khmun
Sauty
Prolemais
Junet
Hammamat Vadisi
Abdju
Gebtu
İuny
Teb
Sumenu
İnerty
Ceba
Abu
Berenike
Panchrysos
Ebu Simbel
Kızıl Deniz
Pnubs
Gempaaten
KUŞİ
Cebel Barkal
Napata
Memfis
1. İskenderiye
2. Naukratis
3. Sais
4. Pe / Dep
5. Hebyt
6. Tjebnerjer
7. Cedu
8. Ceder
9. Canet
10. Taremu
11. Hutheryib
12. Bast
13. İunu
14. Per-Sopdu
15. Suez Canal
16. Pelusium
Geç Dönem ve Ptolemaios Dönemi Mısır Dünyası
0 100 200 300 400 mil
0 200 400 600 km

RAMSESLERİN SONUNCUSU 1069'da hayata gözlerini yumduğunda, buna daha çok ilgisiz kalıp az yas tutan Mısır, büyük bir değişim dönemine girdi. XI. Ramses'in ölümü biri Delta'da diğeri Yukarı Mısır'da olmak üzere iki diktatörü kraliyet unvanlarını ve yetkilerini üstlerine almak ve ülkeyi kendi aralarında bölüp yönetmek için harekete geçirdi. İki Ülke'nin resmi olarak ikiye ayrılması, ister firavuncu ulusal birlik idealinin tamamen reddini temsil ediyor olsun ister çok daha doğal bir hale dönüş olsun, yüzyıllardır görülmeyen türden uzun soluklu bir siyasi parçalanma devri başlattı.

Mısırlılar çok geçmeden ademi merkeziyetçiliğin ve bölgesel özerkliğin hem iyi hem de kötü olabileceğini keşfettiler. Eski günlerde, zayıf bir siyasi yönetimin etkileri yalnızca içsel olabilirdi. Ne var ki birinci bin yılda, Mısır bir önceki yüzyıldakinden daha güçlü kıskanç yabancı devletlerle çevriliydi. Mısır'ın stratejik zayıflığı on birinci yüzyıldan yedinci yüzyıla değin arkası kesilmeyen saldırılara yol açtı. İlk önce Libyalılar, daha sonra Asurlular, Kuşiler, Babilliler, Persler ve en sonunda Makedonlar, Nil Vadisi'nin tarım ve maden zenginliği için savaştılar. Yabancı göçmenler ve yerel olmayan hükümdarlar Mısır'ın siyasi örgütlenmesinde, toplumunda ve kültüründe firavun uygarlığını daimi biçimde dönüştüren önemli değişikliklere neden oldular. Aynı zamanda geleneksel kültürün son kalesi olan Mısır dini kendini dışarıdan etkilere kapadı ve her zamankinden daha içedönük hale geldi. Daha genç, daha canlı uygarlıklar karşısında Mısır'ın içe dönüşü sonuçta dumura uğramaya ve yok olmaya yol açtı.

Kısım V, eski Mısır tarihinin sonuncu ve çalkantılı binyılını Libya'nın denetimi el geçirmesinden Roma'nın fethine

kadar özetlemektedir. Ramses hükümdarlığı sonrasının ilk üç yüzyılı Libyalı bir kraliyet ailesinin soydaş kollarının sıkıntılı bir güç dengesi kurmayı başarmaları sayesinde görece dingindi. 728 yılında Mısır'ın eski düşmanı Kuşi Krallığı'nın geri dönmesi statükoyu paramparça etti ve daha sonraki dört yüzyıl boyunca bölünme, çatışma ve yabancı istilası Nil Vadisi'ni harabeye dönüştürdü. Otuz yıllık bir süre içerisinde birbirini izleyen dört Asur istilası Mısır'ın ulusal gururuna acı bir darbe vurarak Teb'in yağmalanmasıyla sonuçlandı. Kaosun ortasında Sais'den bir hanedan en sonunda Perslere boyun eğdirmeden önce Asur boyunduruğundan kurtularak ve Babil'in saldırılarını püskürterek kendi yolunda iktidara yürüdü. Mısır Yakın Doğu'daki hâkimiyetini güç kazanan Mezopotamya'ya kaptırdı ve eski üstünlüğünü bir daha ele geçiremedi.

Kadim Pers tehlikesi, üyeleri kudretli firavunlar gibi değil hırçın savaş beyleri gibi hareket ederek Mısır'dan geri kalanı elde etmek için çekişen son yerli hanedanların üzerinde karanlık bir bulut gibi asılıydı. Büyük İskender'in 332'deki gelişi kurtuluş sunuyormuş gibi göründü ve Nil Vadisi'ne kısa seyahati bu adamı olduğu gibi Mısır'ı da derinden etkiledi. İskender'in ardılları Ptolemaioslar açık bir biçimde Yunan tadında olsa da geçmişin şanına yeniden kavuşmak için uğraştılar. Ne var ki Yukarı Mısır'ı –firavun uygarlığının eritme potası– ihmal etmeleri ve sürekli çatışma içinde olmaları siyasi istikrarsızlığa, uzun soluklu güney isyanına ve ölümcül bir çöküşe yol açtı. Mısır'ın büyük dramının son perdesi, en az oyuncular –Sezar, Marcus Antonius, Kleopatra– kadar ünlü olan İskenderiye sokaklarında oynandı. Kleopatra'nın otuz yaşında ölmesiyle birlikte Mısır bir Roma imparatorluk mülkü haline geldi ve üç bin yıllık firavun geleneği sona erdi.

19
Bölünmüş Bir Hanedan

Düşman içeride

Firavunların propagandası, devlet tarafından kandırılmayı kanıksamış bir halka bile zaman zaman hiç inandırıcı gelmiyor olmalıydı. XI. Ramses'in 1069 yılındaki ölümüne dek Mısır kralları Libyalı istilacılara karşı bir buçuk yüzyılın büyük bir bölümünde kazandıkları büyük zaferlerle övünmüşlerdi. Merenptah 1208 yılında İpetsut'daki Amon-Ra tapınağına böyle bir saldırıya liderlik yapan Libyalı reis Mery'i ezerek yenişini anlatan büyük bir anma yazıtı dikilmesini emretmişti. Sadece üç yıl sonra Libyalılar geri dönmüştü. Bunu bir başka askeri zafer ve usulüne uygun biçimde bir başka anma yazıtı izlemişti, ama firavunun çabaları Mısır'a ancak yirmi yıllığına bir barış ve güven sağlamıştı. Merenptah'ın propagandacıları devletin çölden sızmaları engellemek için güney vahasına bir savunma garnizonu yerleştirmek zorunda kaldığından ve bu garnizonun askerlerinin Libyalı paralı askerler olduklarından hiç bahsetmediler. Kaçak avcılar av alanına bekçi olmuşlardı.

III. Ramses'in hükümdarlığı döneminde Libyalılarla 1182 ve 1176 yıllarında yapılan savaşlar hiç de resmi propagandanın ileri sürdüğü gibi "inandırıcı" değildi. Bu zafer gösterilerine rağmen, yetkililer değerli hazineleri ve tahıl ambarlarıyla birlikte krala ait olan "Milyonlarca Yıllık Malikane" dahil olmak üzere Nil'in batı kıyısındaki tapınakları tahkim etmeyi gerekli gördüler. Mısır'ın bütün çabalarına rağmen, Delta'nın batı kesiminden püskürtülen Libyalılar yalnızca

Yukarı Mısır'daki Nil Vadisi'ne sızmak için güneye doğru yöneldiler. Libyalıların Ramses döneminin sonlarında Teb'e yönelik ardı arkası kesilmeyen saldırıları onların kararlığını ve inatçılığını gösteriyordu. III. Ramses binlerce Libyalı esiri zorla "Nehri geçirtip Mısır'a getirdiği" için böbürlendi. Esirler burada müstahkem kamplara ("galip kralın müstahkem mevkileri"[189]) yerleştirilip firavunun adıyla damgalandılar ve cebren kültürel asimilasyona tabii tutuldular: "Sözlerini ortadan kaldırdı, dillerini değiştirdi ve böylece onlar daha önce geçmedikleri bir yola girdiler."[190] Ama bütünleşme çoğunluk yalnızca yüzeyseldi ve yerel Mısır nüfusu içinde ayrı topluluklar oluşturarak Fayum'un girişi civarında ve Delta'nın batısında büyük gruplar halinde toplanan Libyalılar kararlı biçimde etnik kimliklerine bağlı kaldılar. V. Ramses'in hükümdarlığınca Orta Mısır'da yürütülen bir kadastro araştırması, yabancı isimli insanların nüfusta önemli bir yer tuttuğunu gösterdi. Libyalıların keyfi yerindeydi. Bir nesil sonra Delta'nın ortasındaki Per-hebit'in (bugünkü Behbeit el-Hagar) yakınına yerleşen yaygaracı bir topluluk Mısırlı yetkililerin özellikle dikkati çekiyordu. Ramsesler Dönemi boyunca Mısır istemeyerek büyük bir etnik azınlığın varlığını giderek hissettirdiği iki kültürlü bir ülke haline gelmişti.

Ülkenin bütün kurumları içinde Libyalıların göçünün etkisini en keskin biçimde ordu hisseti. Mısır ordusunun uzun ve gurur verici bir yabancı paralı asker kullanma geleneği vardı ve bu nedenle birçok Libyalı yerleşimci için paralı askerlik doğal, gözde bir kariyer seçimi olmuştu. XX. Sülale döneminin ikinci yarısı boyunca Libyalı askerler manevi ülkelerine uzak çöl garnizonlarına asker sağlayarak ya da seferlerde savaşarak sadakatle ve övgüye değer bir biçimde hizmet ettiler. Dahası, daha hırslı Libyalı askerlerden bazıları Mısır siyasi yönetimi üzerinde önemli etkisi olan konumlara gelebildiler. XI. Ramses hükümdarlığının ecel günlerinde Teb cuntasına

başkanlık eden askeri diktatörler Paiankh ve Herihor Libyalıydılar.

1069 yılı itibariyle Mısır'daki Libyalılar yalnızca yüksek makamlara gelmediler, siyasi yönetimi üstlenmek için hazır beklemekteydiler. XI. Ramses'in ölümüyle ve ilk Libya akınlarıyla uğraşmaya başladıktan iki yüzyıl sonra, Nil Vadisi yabancı denetimine girdi: istilayla ya da silahlı çatışmayla değil, ama içerdeki bir düşmanın disiplini ve kararlığıyla. Mısır tarihinde ilk kez, ezilenler efendiler haline geldi.

Sonraki dört yüz yıl Mısır'a iktidar üzerinde söz sahibi olan Libyalılar hükmetti. Bu, toplumun her boyutunu derinlemesine etkileyen kaderin dramatik bir cilvesiydi. Herihor ve kayınbiraderi Nesbanebdjedet gibi ilk yabancı hükümdarlar geleneksel olarak dini içerikli –Horus'a ve Cedet'in koç tanrısına göndermeleri olan– Mısır adlarıyla övündüyseler de, firavun geleneklerine görünüşteki bu saygı yalnızca bir yanılsamaydı. İnce gelenek örtüsünün altında Mısırlı olmayan öğeler gelişti. Libyalıların çoğunlukta oldukları Delta bölgelerinde, yerel önde gelenler etnik kökenlerinin gururlu bir simgesi olan geleneksel Libya tüy süslemelerini saçlarına çekinmeden taktılar ve başlıca Libya unvanları geri döndü. Libyalı generaller XI. Ramses'in ölümünden sonra güç kazandıklarında ev sahibi nüfusla bütünleşmeyi daha az gerekli gördüler ve birkaç nesil içerisinde birçok aile yeniden çocuklarına çekinmeden Libyalı adları vermeye başladı: Osorkon, Şoşenk, İuput, Nimlot ve Takeloth gibi garip tınılı adlar. Kuvvetli bir kimlik duygusuna sahip olan Delta'nın batı kesiminin sakinleri kendilerini Mısırlı olarak değil, Libyalı olarak gördüler. Bu, beş yüzyıl sonra halen dikkat çekecek denli yaygın bir görüngüydü.

Resmi yazıtlarda Libyalı adlarının belirmesiyle birlikte Mısır dili yabancı etkisinin başka işaretlerini göstermeye başladı. Orta Krallık'tan itibaren, incelikle yapılmış hiyerog-

liflerle tapınak duvarlarına hakkedilen Mısır yazı dili klasik biçimini korudu. Fakat Mısır konuşma dili "saf" yazı biçiminden iki uyarlamanın iki farklı lehçe haline geldiği bir noktaya değin farklılaştı. Bu durum Mısırlı yerli yazmanlar için bir sorun oluşturmasa da, artık ülkeyi yönetmekte olan Libyalı bürokratlara ve rahiplere epeyce ayak bağı olmuş olmalıdır. Libyalı bürokratlar ve rahipler için Mısır dilinin bir biçimine hâkim olmak yeterliydi. Sonuçta Libya dönemi resmi yazıtlarında yönetici sınıfın incelikli ifadeleri yerine konuşma dili, gündelik gramer ve basit söz dağarcığı belirgin şekilde tercih edilir.

Kral adlarının ve sıfatlarının seçimi kraliyetin temelindeki tanrıbilimini ifade ettiği ve hükümdarlık için model belirlediğinden ötürü dil ve onun çok dikkatli biçimde kullanılması Mısır monarşisi için özel bir önem taşıyordu. Ne var ki Libyalı hükümdarlar bütün bunlara yabancıydılar. Muhtemelen Mısır kraliyetinin göstergelerini, incelikli simgeciliklerini tam anlamıyla anlamadan benimsediler. Kraliyet unvanları bir hükümdardan diğerine yeniden çevrime sokuldular ve bıktıracak denli tekrarlandılar. Eski "İki Kral" adlandırması kendine has kutsallığını yitirdi ve sıradan bir unvan haline geldi. XXI. Sülale kralları krallık adlarını seçerken çok uğraşmış, Pasebakhaenniut, "kentin üstünde yükselen yıldız" gibi tuhaf ve karmaşık formüllerle övünmüş gibi görünmektedir. Böylesine beceriksiz özgünlük girişimleri kimseyi kandıramadı.

Libyalı seçkinler asıl renklerini aile ağacı takıntılarında belli ettiler. Uzun soy kütüklerinin ezberden okunması okuryazar olmayan, yarı göçebe toplumların bir özelliğidir ve ikinci binyıl sonlarının Libyalıları istisna değildiler. Libyalılar Mısırlı ev sahiplerinden yazı dilini öğrendikten sonra bile atalarının uzun soyunu kutlamaya düşkünlüklerinden hiçbir şey kaybetmediler. Sözgelimi İunulu bir rahibin, ailesi bu kente on bir kuşak önce yerleşmiş ve bu makama sahip olmuş ol-

masına rağmen, üç yüzyıl önce yaşamış on üç kuşak öncesine ait atalarının adlarını da hakkettirdiği bir anıtı vardı.

Libyalıların göçer geçmişlerinden bir başka kalıntı, ölüme ve ahrete görece ilgisizlikleriydi. Hayvan güden ataları ölülerini öldükleri yerde çok az hazırlıkla ve titizlenmeden yakarlardı. Aksine eski Mısır cenaze hazırlığında daima çok titizdi. Ne var ki ülkenin yeni Libyalı hükümdarları kendi kültürel içgüdülerine sadık kalarak öteki dünyayı önemsemediler. Bu tutumları Mısırlı ev sahiplerini gerçekten sarsmış olmalı. Kaynakların boşa harcanması olarak görüldüğünden tek tek mezarlardan vazgeçildi ve bunların yerini çok az süsleme içeren aile mezarları aldı. Hatta Libyalı firavunlar bile akrabalarıyla birlikte eldeki taş bloklarla özenilmeden inşa edilen sade taş mezarlara gömülmekten memnundular. Ölüyü ahret için donatmak sanki angaryaymış, cenazenin olabildiğince çabuk ve ucuz kaldırılması gerekiyormuş gibi cenaze törenlerinde kullanılan malzemeler sıklıkla yakındaki mezarlardan alındı. Krallar Vadisi'ndeki müthiş kral kabirlerinin ve Teb ovasındaki aynı derecede görkemli mezar tapınakların inşaatı aniden durdu ve bir daha yeniden başlamadı. Mezarlar yaşayanlar ile ölülerin, ölümlü ile kutsalın buluşma yeri olarak özel rollerini kaybettiler. Mezarlar artık yalnızca ölü bedenler için topraktaki çukurlardan ibarettiler.

Libyalıların ölüme karşı tutumları firavun kültürünü etkilediyse, benimsedikleri siyasi yönetim modelleri de Mısır tarihinin gidişatını aynı derecede güçlü biçimde etkiledi. Libyalılar kabile toplumuydu; deniz kenarındaki anavatanları Sirenayka'da aile gruplarına dayanan, evlilik bağlarıyla ve feodal ilişkilerle desteklenen hayli gevşek iktidar yapıları mevcuttu. Bu, Nil Vadisi'ne egemen olan son derece merkezileşmiş mutlak monarşiden çok farklı bir dünyaydı. Yeni Krallık'ın sona ermesinden önce bile, XI. Ramses'in Libyalı generalleri birleşik bir devleti azımsadıklarını göstermişlerdi

(Paiankh ve Herihor ülkenin güneyini mutlulukla yönetirken, Herihor'un kayınbiraderi Nesbanebdjedet kuzeyini yönetiyordu).

Mısır'ın yönetimsel olarak ikiye bölünmesi ilk zamanlardan itibaren firavun siyasi yönetiminin bir özelliği olageldiyse de, "İki Ülke" daima tek bir kral aracılığıyla birbirine bağlanmıştı. XI. Ramses'in ölümünden sonra onun Libyalı ardılları bu geleneği sürdürme ihtiyacı duymadılar. Onlara göre iki kralın ülkenin farklı bölgelerinde eş zamanlı hüküm sürmeleri kötü bir şey değil, bütünüyle normaldi, anarşi değil akla uygun ademi merkeziyetçilikti. Buna karşın evlilikler ve ittifaklar hükümdar ailenin iki kolu arasındaki sadakat bağlarını korudu ve hanedanların kopmalarının engellenmesine hizmet etti. Ne var ki daha sonra kralların oğullarına (birçoğuna büyük kentlerin sorumluluğu verilmişti) eşi görülmemiş yetkilerin devredilmesi ve Libya feodalizminin başka boyutları, uzun soluklu kaçınılmaz sonuçlarıyla merkezi yönetimin ve monarşinin gücünü zayıflattı.

Ama daha çok zamanları vardı. Ramses firavunlarının sonuncusunun Krallar Vadisi'ne güvenli bir biçimde defnedilmesinden itibaren onun Libyalı ardılları kendilerini rahat hissedebilirlerdi. Ardıllar biri Yukarı Mısır'ın tartışılmaz efendisi, diğeri Delta'nın tanrısıydı. Mısır yeni bir yabancı tahakkümü dönemine girmişti.

İki şehrin hikâyesi

XX. Sülale dönemi sonlarının, Yeni Krallık'ın felç olmasının ve en sonunda yok olmasının tarihi Teb'in anıtlarında ve entrikalarında yazılı olsa da, siyasi yönetimin merkezi ve ana kraliyet konutu daima ülkenin kuzeyinde kaldı. Memfis tarihin şafağından itibaren Mısır'ın başkenti olmuş ve Ramsesler dönemi boyunca ulusal yönetim merkezi olma rolünü korumuştu. Teb ulusun dini başkentiydi, ama kraliyet buyruk-

larının yayımlandığı, memurların atamalarının yapıldığı ve kralların taç giydiği yer Memfis'ti. Firavunun ana ikametgâhı olarak Per Ramessu'ya gelince o II. Ramses'in hükümdarlık dönemindeki kuruluşundan itibaren bu rolünü yerine getirdi. Yukarı ve Aşağı Mısır birliğinde büyük siyasi ortak Nil Vadisi değil Deltaydı. Bu nedenle XI. Ramses'in ölümünden sonra denetim Herihor ile Nesbanebdjedet arasında resmi olarak bölündüğünde kuzey hükümdarı Nesbanebdjedet (1069-1045) büyük ödül, krallık üzerinde hak iddia ederken, kayınbiraderi ancak Ordu Komutanı ve Amon Başrahibi olarak ikinci derecede bir rol oynamak zorunda kaldı. Bu suretle, uygun bir siyasi birlik kurgusu sağlandı; ama gerçekte bu, birbirlerine yalnızca evlilik bağlarıyla bağlı, sözde bağımsız iki kralın bir ortaklığından başka bir şey değildi.

Mısır'ın iki koşut devlete bölünmesi Libya yönetiminin tanımlayıcı özelliğiydi. Ülkenin her bir parçasının kendi yönetim sistemi, kendi idaresi ve tören başkenti vardı. İki Ülke artık tanrıbilimsel bir benzetme değil, fiili bir gerçeklikti.

Yeni siyasi düzen en kuvvetli biçimde Yeni Krallık'ın ecel günlerinde Libya yerleşiminin bütün ağırlığını çeken Delta'da hissedildi. Geçit vermez bataklıklar ve dolambaçlı kanallar Delta'ya daima siyasi parçalanma getirmişti ve Libya tahakkümünün en parlak döneminde Delta kolayca rekabet eden merkezlere bölündü. Merkezler uygulamada ya bir Ma Reisi ya da Libu Reisi (Mısır'a yerleşen iki büyük Libya kabilesi) tarafından yönetilmekteydiler. "Kral" yalnızca eşitler arasında birinci olsa da reisler kuramsal olarak kraliyet ailesine sadıktılar. Böyle olsa bile, Canet'de (Tanis) üslenen monarklar firavunluk statülerine yakışır büyük bir projeyi –kraliyet konutlarının Teb kadar büyük bir tören başkentine dönüştürülmesi– başlatacak kuramsal üstünlüğe sahip olduklarının yeterince farkındaydılar.

Per Ramessu'nun yerini alması düşünülen ve alçak gönüllü bir proje olarak başlayan Canet, kuzey krallarının hi-

mayesi altında hızla Delta'nın en büyük kenti haline geldi. Canet, Nil'in ana kollarından biri üzerinde, balıkçılık ve kuş avcılığının yanı sıra ticaret için de uygun olan bir bölgedeydi. Yerleşim yerlerine ve kamu binalarına yer açmak için öncelik ana nehrin her iki kıyısının yükseltilmesine ve ıslah edilmesine verildi. Gerçek anlamda inşaat ancak bundan sonra başlayabildi.

Canet, Teb'in kuzeydeki emsali olacaktıysa, aynı derecede görkemli bir tören öğesine (Devlet tanrısı Amon-Ra için büyük bir tapınak) ihtiyacı vardı. Ama Mısır'ın büyük taş ocakları güneyin, Teb'in denetimi altındaydı ve kuzey krallarının iktisadi gücü ciddi biçimde sınırlıydı. Yeni Krallık'ın parlak günlerinde gerçekleştirilmiş olsalar da artık büyük bir kraliyet binası inşa etme tasarısı uygulanabilir bir öneri değildi. Nesbanebdjedet ve iki ardılı Amenemnisu (1045-1040) ve Pasebakhaenniut bunun yerine tamamen daha basit bir çareyi, yakındaki Per Ramessu'nun ve diğer Delta yerleşimlerinin anıtlarının ve inşaat malzemelerinin yeniden değerlendirilmesi yolunu benimsediler. Parıldayan Ramsesler ikametgâhının taşları sistemli biçimde çalındı, dikilitaşlar, heykeller, inşaat blokları 20 kilometre uzaktaki Canet'e çekilerek götürülmek üzere parçalandı ve yeniden dikildi. Kuzey kralları yağmalanan anıtların üzerine yeniden yazı yazdırmaktan çoğunlukla rahatsız bile olmadılar; bu, Mısır monarşisinin çok eski geleneklerine yalnızca sözde bağlı olduklarının başka bir işaretiydi.

I. Pasebakhaenniut, "Kuzey Teb"inin en önemli parçası olan Teb üçlemesi Amon-Ra, Mut ve Khonsu tapınakları takımını Ramses döneminde yoksul yerli taşralıların mezarlığının bulunduğu büyük, kumluk bir tepenin üzerine dikti. Kompleksin kutsallığının altını çizmek için etrafını büyük bir duvarla çevirdi (eski Mısır'da "kutsal" ile "ayrılmış" aynı sözcüklerdi) ve tapınağın bir bölgesini hanedanlığının kraliyet nekropolü

olarak düzenledi. Nasıl ki Teb kutsal tapınaklar ve kral mezarlarıyla kutsal kılındıysa, Canet de kılınacaktı. Canet'deki Libya kraliyet mezar odaları, Yeni Krallık mimari standartlarına göre, etkileyici olmaktan son derece uzaktı: yontulmamış, kullanılmış bloklardan az bezemeli ya da dekorasyonlu küçük, düzensiz odalar. Ne var ki Pasebakhaenniut'un mezarı eksik olan görkemini, zenginliğiyle fazlasıyla telafi etmekteydi. Doğrudan doğruya Libyalıların belası Merenptah'ın Teb'deki mezarından çalınmış büyük bir granit sandukanın içindeki kralın mumyası ön yüzü varak altınla kaplı gümüş bir tabut içinde gümüş bir tabaka üzerinde uzanmaktaydı. Bedenin etrafında birçok değerli eşya bulunmaktaydı: işlemeli bilezikler ve göğüs zırhı, lacivert taşı boncuklardan kısa ve kalın kolyeler, gümüş ve altın kâseler ve altın bir asa. Hatta kralın parmakları ve tırnakları tek tek altın varakla kaplıydı.

Yine de bu varak bolluğu, daha önceki dönemlerde olabileceği gibi kralı tebaasından ayırmak için kullanılmamıştı. Pasebakhaenniut'un ebedi dinlenme yerini paylaşan insanlara aynı derecede ihtişamlı donatılar sağlanmıştı. Bu dönemin (ve Libya yönetiminin feodalizminin) bir başka simgesi, bir veliaht prens bile değil, yalnızca kralın baş nedimlerinden biriydi. Vendjebaendjedet kendi sınıfından olan birçok kişi gibi bir general ve ordu lideriydi ve Canet'te Khonsu başvekilharcı olarak tapınakta görevliydi. Bu görevinde günlük tapınak ayinlerinde kralın vekili olarak hareket etmiş olabilir. Ama onun mezarının en iyi ikinci mezar olmasının hiçbir nedeni bulunmamaktaydı. Ölü bedenin etrafına yerleştirilmiş altının miktarı yüksek statüsüne işaret etmekteydi: Biri altından ve elektrumdan taç yapraklı bir çiçek biçiminde olmak üzere çeşitli harika altın kaplar; altın bir zincir üzerindeki kalp bokböceği, altın göğüs zırhı, altın tanrı heykelcikleri, altın bir mihraba yerleştirilmiş lacivert taşından, dikkate değer bir tanrı Ptah heykelciği, bir tanesi IX. Ramses'in mezarından çalınmış olan altın yüzük serileri.

Vendjebaendjedet'in altından ve elektrumdan kabı
(*Werner Forman Arşivi*)

Bu son eşya, bu büyük zenginliğin kaynağına ilişkin bir ipucu vermektedir. Canet krallarının ve onların sadık yardımcılarının mezar eşyaları –kentin geri kalanı gibi– ticaret ya da fetih kaynaklı değil yeniden kullanıma sokma ya da doğrudan söylersek hırsızlık kaynaklıydı. Mısır monarşisinin itibarını ne denli düşürdüğünü tam olarak anlamak istiyorsak, gözlerimizi güneye, Teb'e çevirmemiz gerekir.

Libyalı göçmenlerin toplandıkları bölgeler ve sergilenen ademi merkeziyetçilik eğilimi itibariyle Yukarı Mısır, Delta'dan farklı bir görünüm sergilemekteydi. Yerli Mısırlıların nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturması nedeniyle Yukarı Mısır etnik bakımdan çok daha türdeşti ve ayrıca Nil Vadisi siyasi birleşmeye daha uygundu. Teb en büyük ve en önemli kent olarak kaldı: Teb'i kim yönettiyse Vadi'yi de o yönetti. Dolayısıyla, Yeni Krallık devletinin çöküşü, Yukarı

Mısır'a genelde yerel özerkliği değil, ama bir başka uzun Teb tahakkümü dönemini getirdi.

Teb, tamamen Mısırlı olan karakterine rağmen, XI. Ramses'in hükümdarlık döneminde Libyalı askerlerin Mısır ordusunun en üst basamaklarındaki mevcudiyeti nedeniyle Libya'nın etkisi altına girdi. Kral mezarlarından değerli eşyaların çalınması Paiankh'ın liderliğini yaptığı askeri cunta döneminde örtülü bir devlet politikası haline geldi. Paiankh Nübye'de seferdeyken Teb'e nekropolün yazmanı Butehamon'a ve yardımcısı Kar'a "ataların mezarları arasından bir mezar açın ve mührünü ben dönünceye kadar saklayın"[191] emrini veren bir mektup gönderdi. Generalin sadık destekçilerine talimatları, Panehsy ile girilen savaşa ve Paiankh'ın daha büyük ihtiraslarına para sağlamak için kral mezarlarının altınlarını boşaltma planlı siyasetinin başlangıcı oldu. Bütün bunların eski rejim henüz devam ederken meydana geldiği gerçeği, iktidarın aslında ne durumda olduğunu göstermektedir. XI. Ramses ölünce, Yeni Krallık monarşisi tarihe ve Yukarı Mısır'ın fiili kralları Teb'in askeri hükümdarlarına teslim olduğunda kraliyet nekropolünün sistemli biçimde boşaltılması resmi bir devlet politikası olarak açıktan yürütülmüş olabilir.

Hırsızların başlıca hedefleri XVII. Sülale mezarları, kralın akrabalarının Kraliçeler Vadisi'ndeki kabirleri ve kralların mezar tapınaklarıydı. Ayrıca yetkililer kral mezarlarının bütünlüğünü koruma bahanesiyle dikkatlerini Krallar Vadisi'ne yönelttiler. Herihor'un hükümdarlığının dördüncü yılında (1066) Butehamon Horemheb'in mezarında "çalışma" yapması için bir emir aldı. Bu kraliyet nekropolünün sonunun başlangıcıydı. İzleyen on yıl içerisinde, Yeni Krallık firavunlarının mezarları tek tek boşaltıldı. Bu görevi yerine getiren işçiler boşaltma işine yardım etmesi için (kesinlikle yetkililerce sağlanan) Vadi'nin haritasına sahiplermiş gibi görünüyor. İşçilerin başlıca amacı, Teb tepelerine gömülü büyük mik-

tardaki altına ve diğer değerli mallara el koymaktı. Yalnızca –gizlenmiş mücevherler aranırken saygısızca açılan– mumyalar "işleme tabi tutulmaları" ve yeniden sarılmaları için Butehamon'un Ceme'deki etkileyici makamına bırakılarak geri kalan mallar hızla devlet hazine aktarıldılar. Kuşku yok ki Butehamon en küçük ironi söz konusu olmaksızın kendisini "Kralların Hazinelerinin Denetçisi" diye adlandırmaktan gurur duymuştu. Teb nekropolünde mezar hırsızlığının böylesine yaygın olduğu bir sırada özel şahıslar hırsızların işini olabildiğince zorlaştırmak için kendi mezarlarını bir ulaşılamazlık takıntısıyla tasarladılar.

Butehamon'un Krallar Vadisi'ndeki yürüttüğü keşif çalışmasının hırsızlığın yanında ikinci bir amacı vardı: Son dinlenme yerlerinden çıkarılan kral cesetlerine kalıcı bir yer bulmak. En sonunda ideal yer olarak II. Amenhotep'in (Horemheb'in mezarının yanındaki) mezarı belirlendi. 1050 yılının çok önemli bir gününde, Mısır'ın tanrısal krallarından geride kalanlar resmi olmayan bir biçimde bir araya toplandılar ve mezar odalarının birine karmakarışık tıkıştırıldılar. Bu sırada büyük III. Amenhotep II. Seti için yapılmış olmasına karşın III. Ramses adına kaydedilen büyük kapaklı bir tabuta konuldu. Merenptah'ın lahdi Mısır'ın yeni hükümdarının (I. Pasebakhaenniut) mezarı olarak hizmet görmek üzere Canet'e yola koyulurken kendisi Sethnaht'ın tabutunda istirahat etmeye başladı. Dine tamamen aykırı olan bu karmaşada, saygın IV. Tutmosis çocuk kral Siptah'la, savaşkan Sethnaht çiçek hastası V. Ramses'le yan yana yatmaktaydı. Bu, eski Mısır'ın kutsal saydığı her şeyin yerle bir edilmesiydi. Hatta daha ünlü bir kral atalar kalabalığı (Hyksoslara karşı galip gelen Ahhotep ve Ahmose, işçi köyünün kurucuları Ahmose Nefertari ile I. Amenhotep ve bütün savaşçı kralların en büyüğü III. Tutmosis, I. Seti, II. Ramses ve III. Ramses) çok daha güvenli bir daimi dinlenme yeri beklemek üzere bir XVII. Sülale kraliçesinin mezarında ikinci bir gizli yerde toplanmıştı.

Resmi makamlarca "yenileme" diye sunulan bu hırsızlıkların sonucunda, Teb'i yöneten ordu komutanları ve Amon Başrahipleri rüyalarında bile göremeyecekleri bir servet edindiler. Talanın bir kısmı, her nasılsa Canet'deki simgesel hükümdarlarının cebine girdi ve bunlar Canet'de I. Pasebakhaenniut ile sadık yardımcı Vendjebaendjedet'in yanında gömüldüler. (Aslında bu kadar çok altın kaldıran gözde "baş nedim" efendisi adına kral mezarlarının temizlenmesini denetlemekten sorumlu kralın Teb'deki vekili olabilirdi.) Ne var ki, her altın yüzük ya da göğüslük nehir yukarı kuzey başkentine taşınmasına rağmen güneyli hükümdarların iktisadi ve siyasi kaderlerini desteklemek için çok daha fazlası Teb'de bırakıldı. Hem Herihor (1069-1063) hem de onun Başrahip olarak ardılı I. Pinedjem (1063-1033) kendilerini kraliyet unvanları üzerinde hak iddia edecek denli güvende hissettiler ve Canet'deki efendilerine doğrudan meydan okudular. Herihor hak iddiasını İpetsut tapınağının iç kısımlarıyla sınırlayarak açıktan açığa çatışmaya girmekten kaçınmış gibi görünse de, Pinedjem böyle bir ağzı sıkılık göstermedi. Pinedjem'in hükümdarlık döneminin ikinci ve üçüncü on yılından –Canet'deki krallarından hemen hemen hiç bahsetmeyen– resmi yazıtlar onun bağımsız "hükümdarlık" yıllarına tarihlendirilmişlerdi. Pinedjem Teb tepelerindeki mezarı için monarşi gösterişlerine XVIII. Sülale hanedanlığından kalma küçük bir şamdanı ekleyerek I. Tutmosis'in mezarından alınan tabutları yeniden kullandı.

Krallık kurumu Ramsesler dönemi sonunda ayakta kaldıysa, bu yalnızca sırtını geçmişe dayaması sayesinde oldu.

Tanrı'nın istenci

Monarşinin servetinin ve göstergelerinin üstüne konmak kolay olabilirdi, ama meşruiyet satın almak bu kadar kolay değildi. Yeni Krallık'ın sonuna kadar Mısırlılar, Libyalıları ve bütün yabancıları alışagelmiş biçimde küçük gördüler. Nil

Vadisi'nin havadan üstünlük taslayan yerlileri için Sahra'nın ötesinden bu kıllı, tüy takan kabile halkı, en iyimser görüşle paralı asker en kötüsüyle barbardılar. Libyalılar artık bütün iktidar kaldıraçlarına sahip olsalar da, bir nesilden daha kısa bir süre önce aynı Libyalılar Mısır'ın meşru hükümdarları olarak kabul edilmeyi umamazlardı.

Libyalıların çıkmazlarının çözümü, daima olduğu gibi, tanrıbilimin ustaca uygulanmasında yatmaktaydı. Canet ve Teb'deki tapınakların Libya siyasi yönetiminin simgesel merkezine yerleştirilmeleri rastlantı değildi. İpetsut'taki büyük Amon-Ra tapınağı, Yeni Krallık monarşisinin dini merkez üssüydü. Nesbanebdjedet ve ardılları İpetsut'un yerine kuzeyin başkenti Canet'i koyarak belirli bir planın, yani toplumun doruğuna en üstün tanrıyı yerleştirerek yabancı rejimleri için kutsal onay alma girişiminin peşine düştüler. Siyasalarını rahatlıkla XI. Ramses'in "yeniden doğuşu"nun bir devamı, Mısır'ı tanrıların yeryüzüne hâkim oldukları zamanın şafağındaki eski durumuna kavuşturma olarak sunabilirlerdi. Ne var ki, Libyalıların siyasaları uygulamada Yeni Krallığın yönetim biçimlerinden kesin bir kopuşu temsil etti. En yüksek siyasi yetke artık açıkça Amon-Ra'nın kendisine verilmişti. Tapınaklarda ve papirüslerde tanırların adları kral kartuşlarına yazıldı. Bir belge Amon-Ra'yı "İki Kral, tanrıların kralı ve gökyüzünün, yeryüzünün, suların ve dağların efendisi"[192] diye adlandırıyordu. Tapınak rölyeflerinde, Amon kimi zaman kendisini ya da diğer tanrıları takdim ederken egemen konumunda gösterildi ve ona yaygın biçimde Mısır'ın gerçek kralı diye seslenildi. Nesbanebdjedet'in kısa ömürlü ardılı, Amenemnisu, gerçek adının "Amon kraldır" olduğunu ilan ederek daha ileriye doğru bir adım attı. Bu sıra dışı bir iddiaydı.

Tanrı monark idiyse, kral onun "birinci hizmetkârı" konumuna indirilmiş olmalıydı. Canet'de I. Pasebakhaenniut "Amon Başrahibi" takma adını kraliyet unvanlarından biri

olarak benimsemiş, hatta taht adının bir seçeneği olarak bir kartuşa yazmıştı. Pasebakhaenniut'un Teb'deki üvey kardeşi Menkheperra (1033-990), gerçekte iktidarı tütsülük değil kılıç kaynaklı olsa bile, Amon Başrahibi *idi.* Bu teokratik yönetim biçimi, ilk elde iki sorunu çözüme ulaştırdı. Herhangi bir zamanda birden fazla ölümlü "hükümdar" olmasını tanrıbilimsel olarak olanaklı kıldı çünkü Amon tek gerçek kraldı. Bu, Libya yönetimini yerli, özellikle de dindar Mısırlıların çoğunlukta olduğu Teb'deki ve Yukarı Mısır'daki halklar için yenilir yutulur kıldı.

Teokrasi gerçekte uygun bir el çabukluğu, huzursuz edici monarşinin parçalandığı gerçeğinin üstünü örtmek için bir incir yaprağıydı. Ama kurguyu sürdürmek önemli olduğundan kehanetler devlet siyasasının düzenli bir aygıtı haline geldi. Tanrı Amon'un hem Canet'de hem de Teb'de herhangi bir insan monark gibi "izleyicileri" vardı ve kararnameler yayımlanmaktaydı. Güney'in başkentinde bu eğilim Amon'un çeşitli devlet meseleleri hakkındaki kehanetlerinin duyurulduğu düzenli bir tören kurumunda, yani Kutsal İzleyicinin Güzel Festivali'nde doruk noktasına ulaştı. Bu yeni siyasi yönetim biçiminden yarar sağlayanlar kuşkusuz Libyalı hükümdarlar ve onların yanı sıra kehanetlerde görevli olarak çalışan ve onları yorumlayan rahiplerdi. İpetsut'un kutsal bölgesinde hatırı sayılır bir lüks içinde yaşayan rahipler, kutsal efendilerine hizmet ederken kendilerini kalkındırdılar.

II. Pinedjem'in (985-960) Başrahipliği sırasında rahiplerin kendilerini Tanrı'ya olduğu kadar *Mammon*'a (maddi zenginliğe) da adanmış oldukları çarpıcı bir biçimde yüzeye çıktı. İpetsut'ta iki rahip sınıfı –"Tanrı'nın hizmetkârları" ve "saf olanlar"– arasındaki sert bir tartışma tapınak gelirlerine değin uzandı. Tanrının hizmetkârları, çekirdek kadronun kıdemlileri olarak sıradan ölümlülerin girmesinin yasaklandığı kutsal iç kısma, kutsalların kutsalına erişimlerini kıskançlıkla korumaktaydılar. Bu ayrıcalık günlük mesai saatlerinde kült

Amon heykelinin önüne bırakılan yiyecek, içecek ve başka ürünlerden oluşan sunulara ulaşmayı beraberinde getirmekteydi. Tanrı onları "bitirdikten" sonra, bu sunular düzenli biçimde toplanıp Tanrı'nın hizmetkârlarına dağıtılırdı: kârlı iş. Aksine saf olanların ibadethaneye girmelerine izin yoktu; bunun yerine onlar tapınağın dış kısımlarındaki yan işleri görmeleri için işe alınırlardı. Bu görevlerden biri Amon'un gemi-mihrabının hem tapınağın avlusundaki hem de onun duvarlının dışında, Teb sokaklarındaki tören alaylarında yer alması için mabetten çıkarıldığında taşınmasıydı. Daha önceki zamanlarda bu taşıyıcılık rolü önem arz etmiyor olabilirdi; ama kutsal kehanetlerin devlet işlerinin merkezinde yer almasından itibaren gemi-mihrabın taşınmasına muazzam önem atfedildi. Ani bir hamle, kısa süreli yana yatma, Tanrı'nın istencinin ruhban sınıfı, Teb diyarı ve bütün Mısır üzerinde etkileri olan göstergeleri olarak yorumlanabilirlerdi. Statüleri düşük olan heykel taşıyıcıları, bütün ulusun kaderinin tamamen kendi omuzlarında olduğunu fark ettiler ve bu etkiyi ekonomik kazanca dönüştürmekte geç kalmadılar. Pastadan daha büyük bir dilim istemeleri onları Tanrı'nın hizmetkârlarıyla doğrudan bir çatışmaya soktu: yeni bir siyasi gerçeklik eski ayrıcalıklara izinsiz müdahale etmişti.

Amon rahipleri özellikle Teb'de olmak üzere öylesine zengindi ki Libyalı yönetici sınıf kazançlı tapınak makamlarını ele geçirmek için elindeki bütün araçları kullandı. Eşler ve kız kardeşler önemli bir rol oynadılar; rahiplik hiyerarşisinde daha saygın konumlara tırmanarak klanlarının iktisadi ve siyasi iktidarını korumasına yardım ettiler. Birkaç nesil içerisinde, "Tanrı'nın Amon Eşi" makamı, Başrahipliği bile gölgede bıraktı.

Teb'in Ramses Dönemi sonrası hükümdarları, gerçekte siyasi yetkeleri salt güce dayanmasına rağmen kendilerini Amon Başrahibi diye adlandırdılar ve emirlerini en üstün tanrıdan aldıklarını iddia ettiler. Rejimleri ordunun gücüne

değil, kutsal onaya dayanmaktaydı. Herihor ve ardılları cebri gücün siyasi yönetimin en etkili aracı olduğunu bilecek denli tecrübeli taktikçilerdi. Askeri diktatörlüklerini en başından itibaren baskı ve Yukarı Mısır'ın her tarafındaki müstahkem askeri üsler dizisinden oluşan bir yapıyla takviye etmeye giriştiler. Bu askeri üsler arasındaki ilk bağlantılar, Nil Vadisi'nin kuzey kısmında yer alan beş kale arasında kuruldu. Ne gariptir ki bu kaleler Libyalıları Mısır'dan uzak tutmak için Ramsesler döneminde inşa edilmişlerdi. XI. Ramses'in hükümdarlık dönemi sonunda, Libyalıların eline geçen bu kaleler bütün ülkeyi işgal etmek için sıçrama tahtası olarak kullanıldı. Kaleler Mısır'ın yeni diktatörünün Nil trafiğini izlemesini ve yerel başkaldırıları hızlı ve acımasız bir biçimde bastırmasını olanaklı kıldı. Hiç kuşku yok ki generaller yönetimi daha son Ramses'in bedeni mezarında soğumadan önce önemsiz bir direnişle kurulmuştu.

Kuzey kalelerinin en başta geleni Fayum'un girişinin hemen güneyinde, Nil'in güney kıyısına hâkim olan Tavedjay'dı (bugünkü el-Hiba). Bu kale Teb diyarının kuzey sınırını işaretlemekteydi ve ordu komutanlarının ve başrahiplerin başlıca ikametgâhıydı. Paiankh'dan itibaren Teb'e hükmeden generallerin kuzey sığınaklarının güvenliğini etrafını yerli yerleşimlerin çevirdiği kent sarayına tercih ederek büyük kenti yalnızca tatillerde ve bayramlarda ziyaret ettikleri söylenmektedir. Muhtemelen generaller güneyin geleneksel zihniyetli halkınca ne denli az sevildiklerini fark etmişlerdi.

Yukarı Mısır'da git gide artan gerilimler askeri rejiminin zayıf bir anında patladı. I. Pinedjem kendisini krallığa terfi ettirdiğinde en büyük oğlu Masaharta'yı halefi olmak üzere Amon Başrahipliği'ne atamıştı. Açık biçimde Libyalı adı olan birinin Amon rahipliğinin başında olması birçok Mısırlıyı kızdırmış olmalıydı, ama başka seçenekleri yoktu. Ne var ki Masaharta 1044'de aniden ölünce, Teb halkı bunu fırsat bilip isyan başlattı. Masaharta'nın ardılı, genç kardeşi Djedk-

honsuiuefankh en kısa görev süresinin ardından makamdan uzaklaştırıldı. (Onun hızla gözden düşmesi şüpheci zihniyetler için kutsal kehanetlerin güvenilmezliğini ispatlamış olabilirdi: "Khonsu o yaşayacak diyor" anlamına gelen bir ad taşımasına rağmen, Djedkhonsuiuefankh'ın daha çok insani güçlerin damgasını taşıyan bir kaderi vardı.)

Yukarı Mısır bir süre sanki bağımsızlık iddiasında bulunuyormuş gibi göründüyse de ordu komutanları Yukarı Mısır'ı savaşmadan bırakmayacaklardı. Pinedjem güvenli Tavedjay'den üçüncü oğlu Menkheperra'yı Başrahip ilan etti ve onu "cesaret ve güçle ülkede güvenliği sağlaması ve hasmına boyun eğdirmesi"[193] için güneye gönderdi. Ordunun bütün desteğine sahip olan Menkheperra ayaklamayı ezdi ve ailesinin yetkesini Teb'e kabul ettirdi. Ayaklanmanın elebaşları yakalanıp Batı Çölü vahalarına sürüldüler. Ölüm cezalarının iç sürgüne çevrilmesi muhtemelen yerel halk arasında bir başka kızgınlığı alevlendirmekten kaçınmak içindi. Direniş alevlerinin tam anlamıyla söndürüldüğü araya giren birkaç yılın ardından sürgünlerin geri dönmesine izin verildiyse de, Menkheperra yaşamını tehdit eden herhangi bir başka komplocuyu idam etme hakkını korudu.

Menkheperra mesajı yurda yaymak için, Teb'e daha yakın olmak üzere doğu ve batı kıyılarının stratejik yerlerine yeni bir dizi kale inşa edilmesini emretti. İngiltere'deki Norman şatoları gibi Libya müstahkem mevkileri de Nil Vadisi'ne hâkimdi ve yerel halka kendi topraklarında artık bir tebaa halk olduklarını her gün hatırlatmaktaydı. Ülkenin her bir yanındaki sivil yerleşimler de istihkâm edildi. Mısırlılar giderek daha çok korkutan yabancı bir dünyanın içeri girmesini engellemek için etraflarını yüksek duvarlarla çeviriyorlardı.

Paramparça olmuş saygınlık

XI. Ramses'in hükümdarlık döneminin son günlerinde, General Paiankh mektuplarından birinde aşırı derecede retorik

yüklü bir soru sordu: "Firavun hâlâ kimin üstü?"[194] Sorunun yanıtı soruluşunda yatmaktadır. Kralın iktidarının hızla zayıfladığı bu dönemde firavun yönetiminin çok eski şablonu köktenci biçimde yeniden biçimlendirilmek üzereydi. Mısır'ın Canet'deki krallar ile onların Teb'deki yakın akrabaları Ordu Komutanları ve Amon Başrahipleri arasında resmi bölünüşü yalnızca Mısır monarşisinin ününün daha fazla lekelenmesine hizmet etti.

Dahası, Paiankh'ın Kuşi Genel Valisi Panehsy'ye karşı uzatmalı savaşı Nübye üzerinde Mısır denetimini yeniden kuramamıştı. Bütün önemli altın madenlerine ve Sahraaltı ticaret yollarına ulaşım kaybedildiği için Mısır ekonomisi bocaladı. Devletin Akdeniz ticaretinden elde ettiği geliri azaltan Yakın Doğu kolonilerinin kaybedilmesi, firavunun saygınlığına bir başka şiddetli darbe indirdi. Herihor ve Nesbanebdjedet eskiden olduğu gibi ulusun insan gücünü ve kaynaklarını harekete geçirebilseydiler bile, devletin çok azalan geliri tutkulu inşa projelerinin giderlerini karşılayamayacaktı. Kuzey krallarının bütün yapabildikleri Ramsesler dönemi öncesinin anıtlarını tahrip etmek ve tören başkentlerini inşa etmek için çıkma taş bloklar kullanmak oldu. Kuzey krallarının çoğu Yeni Krallık döneminde saltanat süren seleflerinin yapmış oldukları gibi Teb'deki başarılarını kayda geçirme zahmetine girmediler bile.

Herihor'un askeri rejimi, geleneksel firavuncu tarzdaki seferleri sürdürerek uluslararası prestijin birazını geri kazanmak için çalışmış olabilir. Ne var ki Nübye çok uzak ve tehlikeliydi ve Yakın Doğu ile arasında kuzey krallığı vardı. Daha da önemlisi, ordu yetkilileri ve garnizonlar yabancı ülkelerde macera peşinde koşmaya çok az fırsat tanıyan ve istek bırakan iç güvenlik meselesiyle meşguldüler.

Mısır'ın uluslararası saygınlığının hızlı çöküşünü Herihor'un hükümdarlığının ilk yıllarında kaleme alınmış bir metin olan Venamon Raporu'dan daha iyi hiçbir şey açıkla-

yamaz. Bazen ülkenin eski vasallarının elindeki utanç verici durumuyla eğleniyor gibi görünen rapor, ister gerçek ister kurgu olsun, Mısır'ın dünya sahnesinde hızlı bir biçimde küçülen statüsünü ana tema olarak işler. Rapor'a göre, Yaşlı Venamon MÖ 1065'de Herihor tarafından Amon-Ra gemimihrabı yapımında kullanılmak üzere sedir ağacı alıp getirmek için Kubna'ya gönderilmişti. Lübnan tepeleri iki bin yıldır Mısır'ın başlıca sedir ağacı kaynağıydı ve Kubna'ya devlet destekli bir sefer olağandışı bir şey değildi. Kral Nesbanebdjedet ve kraliçesi Tintamun'a saygılarını sunmak için Canet'de duran Venamon yüzyıllardır sayısız seferin yapmış olduğu gibi kıyı şeridinden uzaklaşmadan Kubna'ya yelken açtı. Ama kendi tayfaları tarafından soyulur soyulmaz gemisini Güney Filistin'deki Dor limanında demirledi. Venamon'un Dor yöneticisinden tazminat ricaları dikkate alınmadı ve şansız diplomat yeniden yelken açmadan önce limanda dokuz gün mahsur kaldı. Venamon yerel (bir yüzyıl önce, III. Ramses'in hükümdarlık döneminde diğer Deniz Halkları'yla birlikte Mısır'ı işgal eden Tjekerle aynı) Tjeker sakinlerine ait bir gemiyi çalarak hırsızlığa başvurdu. Yakalanmamak ve misillemelerden kaçınmak için şafakta kaçan Venamon sonunda Kubna'ya vardı. Ne var ki yerel yönetici onun limana girmesine izin vermedi. MÖ on birinci yüzyılın değişen koşullarında belgeleri ya da hediyeleri olmayan Mısırlı bir elçiye tıpkı istenmeyen herhangi bir misafire yapıldığı gibi kapı gösterilebilmekteydi. Bu, hem Venamon hem de geride bıraktığı ülkesindeki efendileri için büyük bir utançtı. Mısır'dan gönderilen ödeme için yaklaşık bir ay beklemek ve bütün bu süre boyunca Kubna yöneticisinin iğnelemelerine katlanmak zorunda kaldı. En sonunda keresteleri teslim alan Venamon, hırsızlıktan tutuklanmaktan güçbela kurtulup (Tjeker kafayı ona takmıştı) bu sefer yerel halkın onu öldürmekle tehdit ederek karşıladığı Kıbrıs'a olmak üzere bir kere daha kaçtı. Bu noktada Rapor sona erse de, gidişat açıktır.

XX. Sülale'nin çok uzaktaki günlerinden bir başka edebiyat klasiği, *Sinuhe'nin Öyküsü* kendisine konu olarak bir Mısırlının yurtdışı gezisini almıştı. Sinuhe'nin kaderi ile Venamon'unki arasındaki karşıtlık daha büyük olamazdı. Birincisi Mısır'ın gücünü Filistinli ev sahiplerine göstermişti, ama şimdi manzara tamamen değişmişti. Kudretli olan nasıl da çökmüştü.

Son bir aşağılama Mısır'ı eski imparatorluk mülkleriyle ilişkilerinde beklemekteydi. Kral Siamon'un (970-950) Canet'den parçalanmış rölyefi göründüğü gibi kabul edilebilirse, bu Libyalı hükümdar, Güney Filistin'e muhtemelen önemli Gezer kasabasını ele geçirdiği bir saldırı başlatmıştı. Siamon bu kasabayı eski zamanlarda kendisine saygısı olan herhangi bir firavunun yapacağı gibi Mısır'a eklemek ya da onun hazinelerini Amon tapınağına vermek yerine ganimeti en büyük yerel gücün desteğini satın almak için kullanmış gibi görünüyor. Eski Ahit'teki Krallar kitabına göre, Gezer ganimetleri firavunun kendi kızıyla birlikte İsrailli Solomon'a teslim edilmişti.[195]

Yeni Krallık diplomasisinde firavun stratejik ittifaklarını sağlamlaştırmak için başka kralların kızlarını sık sık kendine eş olarak alsa da, asla bir Mısır prensesinin bu şekilde kullanılmasına izin vermezdi. Onuncu yüzyılda artık Mısır rahatsız edici bir gerçekle yüzleşmek zorundaydı: Bölünmüş bir hanedan olan Mısır, Yakın Doğu'nun ateşli iktidar siyaseti dünyasında artık dikkate alınan bir güç değil, yalnızca bir başka önemsiz oyuncuydu. Mısır'ın yıldızı sönmüş, saygınlığı paçavraya dönmüştü ve Yeni Krallık'ın kudretine ve görkemine geri dönme umudu hiç yok gibiydi.

Ama en azından Libyalı bir hükümdar farklı düşünmekteydi.

20
Lekelenmiş Bir Taht

Altın Kudüs

İki Ülke'nin kurucu parçalarına ayrılması yeni bir siyasi gerçeklikti belki ama aynı zamanda kralın birleştirici rolüne ve rol bölüşümüne önem veren geleneksel Mısır ideolojisi açısından kaosun zafer kazanması ve bölünme demekti. Hyksosların beş yüzyıl önce gösterdikleri gibi, firavun inançlarının saf ağırlığı ve eskiliği en sonunda kazanan olma eğilimindeydi. Libyalı seçkinler yerlerini daha sağlamlaştırdıkça ve güçlerini daha rahat kullandıkça garip bir şey oldu: belli ve önemli bakımlardan yerlileşmeye başladılar.

Eski yöntemlere geri dönüşün ilk göstergeleri kendilerini firavun ortodoksluğunun kalbi Teb'de belirdi. I. Pinedjem'in "hükümdarlığı"ndan sonraki Başrahipler Canet'de kralların hükümdarlık dönemleri yerine kendi anıtlarını tarihleyerek kraliyet unvanlarından uzak durdular. Menkheperra, II. Nesbanebdjedet ve II. Pinedjem gibi krallar seleflerinden daha az yetkeci ya da daha az acımasız değillerdi, ama tek bir monarkın üstün yetkesini kabul etmeye hazırdılar. Bu, hâkim felsefede küçük ama önemli bir değişimdi. Bu değişiklik gelecekte bir noktada siyasi yeniden birleşme olasılığını yeniden gündeme getirdi.

Bu an onuncu yüzyılın ortasında geldi. II. Pasebakhaenniut'un hükümdarlığı (950-945) sona ermeye yakınken Teb'i yönetme görevi Bastlı, karizmatik ve hırslı kabile reisi Şoşenk adlı bir adama verildi. Şoşenk "Reislerin En Büyük Reisi" ola-

rak saray çevresindeki en güçlü kişilik gibi görünmektedir. Dahası Şoşenk oğlunu Pasebakhaenniut'un en büyük kızıyla evlendirerek kraliyet ailesiyle bağlarını güçlendirmişti. Planları başarıya ulaştı: Pasebakhaenniut'un ölümünden sonra uygun olan biçimde tahta çıktı. Kabile reisinin tahta çıkması yalnızca (XXII. olarak kabul edilen) yeni bir sülalenin başladığına değil, yeni bir dönemin başladığına da işaret etti.

I. Şoşenk (945-925) hükümdarlığının en başından itibaren iktidarı merkezileştirmek, kralın siyasi yetkesini yeniden teşkil etmek ve Mısır'ı geleneksel (Yeni Krallık) yönetim biçimine döndürmek için harekete geçti. Mevcut uygulama bir kenara atıldı, kehanetler siyasi yönetim siyasasının düzenli bir aygıtı olarak kullanılmadı. Kralın sözü daima yasa olmuştu ve Şoşenk Amon'un yardımı olmaksızın mükemmel biçimde kendi kararını verebileceğini düşündü. Kutsal kehanet kurumu bütünüyle yalnızca çok uzaktaki Nübye'nin Napata kentinde bulunan büyük Amon-Ra tapınağında (Nil Vadisi tarihi için uzun soluklu sonuçlarıyla birlikte) varlığını sürdürdü.

Libyalı adı ve kültürü almış olmasına rağmen, Şoşenk bütün Mısır'ın tartışmasız hükümdarıydı. Dahası geleneksel zihniyetli doğuya iradesini dayatmak ve Teb'in bağımsızlık yönündeki yeni eğilimini dizginlemek için pratik bir çözümü vardı: Oğlunu Amon Başrahibi ve Ordu Komutanı olarak atayıp Yukarı Mısır'ın mutlak sadakatini garantiye aldı. Kraliyet ailesinin diğer üyeleri ve hanedanı destekleyenler aynı şekilde ülke genelinde önemli makamlara atandılar ve sadakatlerini pekiştirmek için yereldeki önemli kişiler kraliyet ailesinden biriyle evlenmeye teşvik edildiler. Amon'un Üçüncü Elçisi, Şoşenk'in kızıyla evlendiğinde, kral Teb ruhban sınıfının artık tamamen cebinde olduğunu biliyordu. Tıpkı eski günlerdeki gibiydi.

Şoşenk yeni teşkil edilen üstünlüğünü ispatlamak için arşivlere başvurdu ve dikkatini bir Mısır kralından geleneksel

olarak beklenen faaliyetlere yöneltti. Taş ocaklarının yeniden açılmasını emretti ve mimarlarıyla birlikte hırslı yapı projeleri planlamaya koyuldu. Yeni Krallık firavunlarının Krallar Vadisi'ndeki mezarlarından çıkarılmalarını emretmesine karşın kendisini dindar bir hükümdarmış gibi göstermeye uğraştı ve gayretli bir biçimde Mısır'ın büyük tapınaklarına bağışta bulunma fırsatlarını kolladı. Bir yüzyıldan sonra tapınak duvarlarına ilk kez monarşinin başarılarını kayda geçirmek üzere güzel rölyefler hakkedildi; hatta söz konusu monarşi Libyalı atalarından utanmadı bile. Bütün bu dindarlığa, propagandaya, sanata ve mimariye rağmen Şoşenk bir şeylerin halen eksik olduğunu bilmekteydi. Eski günlerde unvanına layık hiçbir firavun Mısır'ın dünya sahnesindeki gücünün ve etkisinin azalması karşısında kayıtsız kalmazdı. Yeni Krallık'ın bütün büyük hükümdarları, Mısır'ın çıkarlarını anında savunmaya ve sınırlarını genişletmeye hazır savaşçı krallardı. Yine böyle bir eylemin zamanıydı. Ülkenin uzun süredir etkin olmayan yayılmacı dış siyasetini yeniden harekete geçirmenin zamanıydı. Yakın Doğu'nun geri kalanına Mısır'ın halen oyunun içinde olduğunu göstermenin zamanıydı.

925 yılında bir sınır olayı mükemmel bir bahane sağladı. Şoşenk âdet olduğu üzere Nübyeli paralı askerlerin desteklediği güçlü bir Libyalı savaşçılar ordusuyla birlikte, Mısır yetkesini yeniden kabul ettirmek üzere Delta'daki başkentinden yürüyüşe geçti. Dini kaynaklara göre,[196] oynanmakta olan karanlık bir iktidar siyasetiydi ve Mısır buna Yakın Doğu devletleri arasında sorun çıkararak ve etkin biçimde teşvik etmese de bir zamanlar güçlü olan Solomon'un İsrail Krallığı'nın birbirine düşman iki bölgeye ayrılmasına sesini çıkarmayarak katılmaktaydı. Kesin neden ne olursa olsun, Mısır'a sızan Sami kabilelerini Acı Göller bölgesinde ezen Şoşenk'in güçleri Yakın Doğu seferlerinin geleneksel hazırlık yeri olan Gazze'ye doğru yürüyüşe geçti. Kenti alan kral –II.

Ramses'in Kadeş'teki dört tümenini çağrıştıracak biçimde– ordusunu dörde böldü. Stratejik bir öneme sahip olan Sharuhen kalesine el koymak için vurucu bir gücünü Negev Çölü'ne doğru güneydoğuya gönderdi. Bir başka kol Beersheba ve Arad yerleşimlerine doğru tam doğuya yönelirken, üçüncü bir birlik müstahkem Hebron ve Yahuda kentlerine saldırdı. Kralın kendisinin başında bulunduğu ana ordu, Yahuda'ya kuzeyden saldırmak için içeriye doğru dönmeden önce kıyı yolu boyunca kuzeye ilerlemeye devam etti.

Dini kronikçilere göre, Şoşenk "Yahuda"nın müstahkem kentlerini aldı ve Kudüs'e kadar geldi."[197] İlginç bir biçimde Yahuda'nın başkenti Şoşenk'in seferini abideleştirmek için İpetsut'un duvarlarına hakkettirdiği fetihler listesinde bulunmamaktadır. Kent için yazılan ağıt ("Tanrı'nın Evi'nin hazinelerini ve kralın evinin hazinelerini çaldı; her şeyi çaldı"[198]) aslında olayların doğru bir yansıması olabilir.

Yahuda'nın tamamen zapt edilmesinin ardından Mısır ordusu Yakın Doğu'daki yakıp yıkan ilerleyişini sürdürdü. Ordunun bir sonraki hedefi, III. Sesostris'in yaklaşık bin yıl önceki zaferiyle ünlü bir bölge olan Shechem'deki yeni başkentiyle birlikte İsrail Krallığı'ndan geriye kalandı. Mısırlılar Beth-Shan'ı (II. Ramses'in stratejik üslerinden biri), Taanach'ı ve en sonunda III. Tutmosis'in 1458 tarihli büyük zaferinin dekoru Megiddo'yu aldıklarında diğer bölgeler de yüzyıllar öncesini çağrıştırdılar. Tarihteki yerini garantiye almakta ve kendisinin XVIII. Sülale'nin büyük savaşçı firavununun dengi olduğunu göstermekte kararlı olan Şoşenk Megiddo kalesine bir anıt yazıtının dikilmesini emretti. Böylelikle ezici bir galibiyet elde eden Şoşenk ordusunu yeniden güneye, Aruna ve Yehem üzerinden Raphia'daki (bugünkü Refah) sınır kapısı Gazze'ye, Horus'un Yolları'na ve yurda doğru yönlendirdi. Mısır'a sağ salim dönen Şoşenk anıtsal giriş kapısı askeri zaferinden sahnelerle bezenmiş İpetsut'daki tapınağa büyük

bir yeni ek bölüm sipariş ederek geleneksel beklentileri yerine getirdi. En büyük tanrı Amon ve "muzaffer Teb"in kişileştirilmiş halinin beğeniyle dolu bakışları altında, kralın Asyalı düşmanlarını nasıl dövdüğünü göstermektedir.

Ne var ki kılıcın iradesinin ve şovenliğin firavun iktidarının yeni bir dönemini başlattığı düşünüldüyse, Mısır kötü bir biçimde hayal kırıklığına uğrayacaktı. İpetsut'daki çalışma bitirilemeden Şoşenk aniden öldü. Kral hamisi olmayan proje yarıda bırakıldı ve işçilerin çekiç sesleri kesildi. Daha kötüsü Şoşenk'in halefleri içler açısı bir tutku yoksulluğu sergilediler. Eskinin bırakınız yapsınlar siyasi yönetim modeline çok kolayca geri döndüler ve sınırlı siyasi ve coğrafi ufuklarla yetindiler. Mısır'ın dünya sahnesindeki geçici yeniden doğuşu yalancı bir tan olmuştu. Ülkenin Yakın Doğu'da yenilenen yetkesi teşkil edildiği hızla yitirildi. I. Şoşenk'in kraliyet yetkesini kısa ama sağlam biçimde sergileyişiyle sinmeyen Teb, Delta merkezli yönetime giderek ket vurur hale geldi.

Bölünme hayaleti bir kere daha kentin sokaklarında sessizce dolaştı.

Bela ve çatışma

I. Şoşenk'in Teb'i kendi oğlunun denetimine verme siyaseti, güneyi merkezi yönetimin denetimi altına alma amacına ulaşmıştı. Şoşenk'in Filistin seferini olanaklı kılan gayreti ve kararlılığı denli bu başarıydı. Bu başarı onun Mısır'ın tamamından asker ve ikmal malzemesi toplamasını ve Nübye'den paralı askerleri silah altına almasını sağladı. Ne var ki çoğunlukla Mısırlı olan Yukarı Mısır halkı ile ülkenin Libyalı yöneticileri arasındaki etnik gerilimler yüzeyin çok altına değildi ve başkent Canet hem kültür hem de coğrafya bakımından Teb'den çok uzak bir dünyaydı. Güneyin kızgınlığının patlaması yalnızca an meselesiydi.

I. Şoşenk'in torununun oğlu II. Osorkon (874-835) gözü fazlasıyla kara bir kraldı. II. Osorkon uzun hükümdarlık döneminde özellikle kedi tanrıça Bastet'e adanmış ana tapınağı olmak üzere ata yurdu Bast'a özel bir ilgi gösterdi. Siparişlerinden en etkileyici olanı, tahttaki ilk otuz yılını kutlamak için verdiği "festival girişi"ydi. Tapınağın girişindeki salon birçoğu Mısır tarihinin şafağına dek geçmişe uzanan yıldönümü töreni sahneleriyle bezenmişti. Anlayış bakımından bütünüyle geleneksel bir firavun anıtıydı. Düzenleme bakımından Yeni Krallık'ın büyük yapılarıyla mukayese götürürdü. Ama yeri (dini başkent Teb'de değil, uzaktaki Orta Deltaydı) hamisinin bölgesel kökenlerini açığa vurmaktaydı. II. Osorkon Bast'da Bastet'in oğlu aslan tanrı Mahes'e adanmış yeni bir tapınak inşa ederek kentine duyduğu sadakati önemle vurguladı. Ne var ki bu türden dini yapıtlar için hükümdarlarını takdir etmeyen Tebliler, bunlara iğrentiyle baktılar.

Yukarı Mısır'daki gerilim en sonunda kopma noktasına geldi. Teb sakinleri özerk yönetim istediler ve bu talebe önderlik etmesi için simgesel bir lider aradılar. Sahne ışıkları doğal olarak Amon Başrahibi Horsiese'yi işaret etti. Horsiese'nin Osorkon'un kardeş torunu olduğu gerçeği, makamının simgesel gücünden daha az önemliydi. Amon rahiplerinin başı olarak Horsiese genelde İpetsut'un ve Yukarı Mısır'ın iktisadi ve siyasi gücünü temsil etmekteydi. Dolayısıyla Horsiese, II. Osorkon'un hükümdarlığının ortasında yerel düşünceye öncülük etti ve beklendiği gibi kendisini Teb'de kral ilan etti. İki yüzyıl önce, Başrahipler krallık unvanları üzerinde benzer biçimde hak iddia etmiş ve Delta'daki ana kraliyet hanedanından ayrı olsa da aile bağlarıyla ona bağlı olan bir karşı-hanedan olarak Güney'i yönetmişlerdi. Horsiese ve destekleyicileri açıktı ki tarihlerini çalışmışlardı.

Teb'in bağımsızlık ilanı, Şoşenk'in birleşik ülkesinin sonunu, süper devlet rüyasının sona ermesini ve Ramsesler Dönemi sonrasının parçalanmış devletine bir geri dönüşü işaret ediyordu. O anki hükümdar II. Osorkon bundan rahatsız olmuş gibi gözükmemekteydi. Ona göre, kabile ittifakları sistemi içinde güvenle düzenlenebilen, göçebe atalarından miras aldığı iktidarın eyaletlere devri saygın bir gelenekti: İktidarı aile içerisinde tutmak bir Libya tarzıydı.

Aslında, Horsiese'nin bağımsız "hükümdar"lığı kısa ömürlü bir maceraydı. Deltayla ilişkiler eskisi gibi sürdü ve gerçekten bağımsız bir Teb düşüncesi yanıltıcıydı. Ama özerkliğin tadına bir kere varan Amon ruhban sınıfı, merkezi yönetime yeniden bağlanmakta istekli değildi. Güney'in özerkliği ilkesi, görünüşte ana kraliyet soyunun onayıyla yeniden teşkil edildi. Cin şişeden çıkmıştı. Bundan böyle, tapınak ve taç kendi ayrı yollarında gidecekler ve bu Mısır uygarlığı için büyük sonuçlar doğuracaktı.

Yeni Amon Başrahibi, II. Oskoron'un torunu Takelo, 838'de kendisini –II. Takelo adıyla– kral ilan ederek ve Teb'de resmi bir karşı hanedan kurarak seleflerinin bıraktığı yerden devam etti. Osorkon ülkesinin açık biçimde bölünmesi ile krallık statüsünün değer yitirmesini bağdaştırdıktan üç yıl sonra ölmüş gibi görünüyor. Mezar mallarında, yer altı dünyasında Osiris'le birlikte yeniden dirilmeyi hak edecek kadar iyi olup olmadığına karar vermek için Kalp Tartma işlemine tabi tutulurken gösterildi. Geçmişte krallar kendiliğinden ahrete geçiş belgesine sahiptiler (ya da böyle varsayılırdı); yalnızca ölümlüler kıyamet günüyle yüzleşmek zorundaydılar. Osorkon çizginin hangi tarafında durduğundan emin değildi. Ölü kralın sadık ordu komutanı, bir uğurlama jestiyle kraliyet mezarlığının girişine bir ağıt hakkettirdiyse de bu, kutsal bir monark için bir mersiye değil, bir cenaze şarkısıydı. Kuzey hanedanlığının seyrek görülen tanınması Teb'de sona erdi ve

II. Osorkon'un ölümünü izleyen altı yıl boyunca bütün anıtlar ve resmi belgeler II. Takelo'nun bağımsız hükümdarlık yıllarıyla tarihlendi. Tavedjay kalesinden Birinci Çağlayan'a kadar bütün Yukarı Mısır Teb kralını monarkı olarak kabul etti. Güneyin geleceği şimdi Takelo ve onun mirasçılarına bağlıydı.

Ne var ki olayların bu şekilde gelişmesine Teb'de herkes sevinmedi. Takelo ve ailesine kara çalanlar vardı ve onların Amon ruhban sınıfının büyük serveti üzerindeki etkin tekelleri özellikle kendilerine ait tutkular besleyen kıskanç akrabalar arasında olmak üzere ciddi bir kıskançlığa neden olmaktaydı. Feodal Libya sistemi, bölgesel özerkliğe olanak tanısa da, aynı zamanda geniş kraliyet klanının farklı kolları arasında sert çekişmeleri körüklemekteydi. II. Takelo'nun hükümdarlığının üzerinden henüz on yıl geçmişti ki uzak akrabalarından biri olan Patibastet adlı bir adam (muhtemelen Horsiese'nin bir ğlu) tehlikeyi göze almaya karar verdi. Patibastet 827 yılında kuzey kralının örtülü desteğiyle Takelo'ya doğrudan karşı çıkarak kendisini Teb hükümdarı ilan etti. Şimdi Güney tacı için iki rakip vardı. Takelo gibi gerçek bir Libyalı için bunalımın tek bir çözümü söz konusuydu: askeri harekât. Takelo, Tavedjay'daki (karakteristik olarak "Amon'un Sarp Kayalığı, Muhteşem Kükreme" gibi hiç de mütevazı olmayan bir ad konmuş) müstahkem karargâhın güvenliğinden oğlu ve varisi Prens Osorkon'u taht üzerinde hak iddia edeni defetmesi ve doğumla kazandığı hakkını ortaya koyması için Teb'e doğru, güneye gemiyle yola çıkması için gönderdi.

Gönderilen ordu başarılı oldu ve "Yukarı Mısır'daki her kentte yıkılanlar yeniden kuruldular. Kargaşa içindeki bu ülkenin ... düşmanları yenilgiye uğratıldı."[199] Teb'e varan Prens Osorkon bütün Amon rahiplerinin ve bölge valilerinin bağlılığını kabul etmeden önce dini yeterliliğini onaylatmak için bir dini tören alayında yer aldı. Bütün hepsi Prensin "bütün

tanrıların yiğit koruyucusu olduğuna ve Amon'un gönlünden geçenleri gerçekleştirmesi için yüz binlerce kişinin arasından seçildiğine"[200] yemin ederek gergin bir halde bir kamu açıklaması yaptılar. Denetimi ele alan Osorkon asilere merhamet göstermedi (bazıları kendi memurlarıydı). Osorkon zafer yazıtında, asilerin ayaklarından zincire vurulmuş olarak önünde geçit töreni yaptıktan sonra "Akşam Kurbanı festivali gecesi keçiler gibi"[201] nasıl öldürüldüklerini umursamazca anlatır. Başkalarına sert bir uyarı olması için "Her biri suç mahallinde yakıldı."[202]

Kelimenin gerçek anlamıyla düşmanlarını yakan Prens Osorkon Teb'deki durumu düzene sokmaya girişti. Tapınak gelirlerini onayladı, dilekleri dinledi, küçük memurların işe başlama törenine nezaret etti ve bir kararname yağmuru yayımladı. Bütün bu idari faaliyetler bir öğüt eşliğinde yapıldı:

> Her kim yayımladığım bu emre karşı gelirse, Amon-Ra'nın hışmına uğrayacak, kızdığında Mut'un alevi onun hakkından gelecek ve oğlu varisi olamayacaktır.[203]

Osorkon buna alçak gönüllükle "oysa benim adım ebediyet boyunca değişmeyecek ve varlığını koruyacak"[204] diye eklemede bulundu. İpetsut'un taşları takdirle yankılanmış olmalıdır: yakın tarihte yaşanan bunca değişime rağmen, eski kalıpları kullanan bir prens söz konusuydu.

İzleyen yıl Prens Osorkon büyük festivallere katılmak ve tanrılara sungu sunmak için Teb'i en az üç kere ziyaret etti. Açıkça halka daha fazla görünmesinin kararsızları kendi tarafına çekebileceğini ve daha başka sorunları engelleyebileceğini düşünmüştü. Fena halde yanılıyordu. Muhalifleri sindirmekten uzak olan asilere yönelik sert tutumu, yalnızca ruhban sınıfı arasında kinin ve düşmanlığın daha da artmasına neden oldu. 823 yılında simgesel lideri Padibastet olan ikinci

bir büyük çaplı isyan çıktı. "Büyük silkinme" tam anlamıyla bir iç kargaşa başlattı; aileler ve arkadaşlar iki ayrı hizbe bölündüler. Bu sefer, Tebli üst düzey memurların desteği sayesinde kazanan Padibastet oldu. Padibastet kendi adamlarını önemli makamlara atayarak konumunu sağlama almak için hızla harekete geçti. Teb, Prens Osorkon ve babası II. Takelo için artık bir kayıptı. Prens ve babası yaralarını sarmak ve kaderlerinden yakınmak üzere kuzeydeki sığınaklarına geri çekildiler: "Dostların engellenmeksizin birbirlerini soydukları yıllar akıp geçti."[205]

Eğer son olaylar bir şey gösterdiyse, o da Tebli rahiplerin dönek dostlar olduklarıydı. On yıl sonra Teb'e geri dönen Prens Osorkon takipçilerinin yaltaklanma tezahüratlarıyla Amon Başrahipliğini geri aldı: "Senin namına mutluyuz, düşmanın yok, yok edildiler."[206] Elbette bütün bu sözler boştu. Padibastet uzaklaşmamıştı ve Prens Osorkon'un babası II. Takelo'nun izleyen ölümü yalnızca çatışmayı sertleştirdi. 810 yılındaki üçüncü ayaklanma Padibastet'in Teb'in denetimini ele geçirdiğini gördü, ama 806 yılında Prens Osorkon kente geri döndü ve tanrılara bol sungu sundu. Bir yıl sonra Padibastet yine üstünlük sağlamıştı. Prens tarafının bu başarısızlıktan sonra kendini toparlaması kolay olmayabilirdi. Osorkon bir sonraki hamlesini düşünmek üzere "Amon'un Sarp Kayalığı"na geri çekildi.

Padibastet'in 802 yılındaki ölümüyle kartlar yeniden dağıtıldı ve ardıllarının hiçbiri onun gösterdiği kararlılığı gösteremedi. Böylece son kovuluşundan yaklaşık on yıl sonra, 796 yılında Prens Osorkon Teb'e yeniden yelken açtı. Bu sefer riske girmedi. Kardeşi, General Bakenptah Herakleopolis kalesinin komutanıydı ve önemli miktarda asker toplayabiliyordu. İki kardeş birlikte Amon'un kentine saldırdılar ve "kendilerine karşı savaşan herkesi yere serdiler".[207]

Otuz yıl süren bir iktidar savaşından sonra, Prens Osorkon sonunda Teb krallığını tartışmasız kabul ettirebildi. Onun ve

ardıllarının hükümdarlığı altında geçen sonraki seksen yıl boyunca Teb'in ve Yukarı Mısır'ın kaderi aslında tıpkı yaşlı kralın umduğu gibi II. Takelo'nun soyundan gelenlerin elindeydi. Ailenin İpetsut'un Amon'una açık adanmışlığı karşılığını vermişti. Ne var ki Mısır'ın uzak güneyinde, Yukarı Nübye'de Amon kültüne daha büyük bir sadakatle bağlanmış bir başka hükümdar ailesi Teb'deki kargaşayı giderek artan korkuyla izlemekteydi. Onların düşüncesine göre, gerçek inanlar en üstün tanrının kutsal kentinde böyle bir düzensizliğe izin veremezlerdi. Böylece basit bir sonuca ulaştılar: Mısırı inançsızlığından yalnızca tek bir eylem kurtarabilirdi: kutsal savaş zamanıydı.

Siyah haçlı

I. ve II. Tutmosis'in XVIII. Sülale'nin parlak günlerinde Nübye'de kazandıkları ezici zaferler, Mısır hakimiyetini Dördüncü Çağlayan'a kadar güneye dayatmış ve Kuşi Krallığı'nı ezmişti. Kuşi Krallığı ezilmiş ama silinmemişti. Nübye halkı zaman ve tarih boyunca kendi sırasını bekleme ve Mısırlılar arkalarını döndüklerinde yeniden kendini göstermede hayret uyandırıcı bir esneklik, olağanüstü bir saklanma yeteneği sergilemiştir. Yeni Krallık'ın çöküşünün ardından yalnızca bıraktıkları yerden devam ettiler. Kuşi egemen güç olarak yeniden doğdu ve bir kere daha kendi topraklarının efendileri olan hükümdarları Sahraaltı Afrika'yla yürütülen ticaret sayesinde zengin oldular. MÖ dokuzuncu yüzyılın ortasında (Teb, Delta yönetiminden ayrıldığı sırada) Kuşi hükümdarları kendileri için yerel tarzda, Mısır'daki Libyalı çağdaşlarının içler açısı kabirlerinden çok daha etkileyici ve pahalı mezarlar yapıyorlardı.

Kuşi hükümdarları kendilerini bir başka önemli yönden daha üstün görmekteydiler: Büyük bir ciddiyetle kendilerinin Mısır Krallığı'nın gerçek muhafızları olduklarına inanmaktaydılar. Bu şaşırtıcı inanç, Yeni Krallık yayılmacılığının bir

mirasıydı. I. Tutmosis Kuşi'yi işgal ettiğinde, yanında yalnızca Mısırlı asker taburlarını değil, aynı zamanda Amon Başrahibini de getirmişti. I. Tutmosis'in amacı yalnızca "Aşağı Kuşi'ye boyun eğdirmek değil, aynı zamanda kâfir yerli halkını "gerçek" dine döndürmekti. III. Tutmosis aynı amaç doğrultusunda Yukarı Nübye'nin en kutsal dağı Cebel Barkal'ın eteklerine Amon için büyük bir tapınak inşa etti. Mısırlı propagandacılar dağın Amon'un güneydeki evi ve İpetsut'un Nübye'deki emsali olduğunu ilan ettiler. Dahası dağın zirvesinde yükselen ve Yukarı Mısır tacını takmış şahlanmış bir kobraya (Mısır krallarının koruyucusu) çok benzeyen bir kaya çıkıntısına dikkat çektiler. Böylesine güçlü krallık simgelerinin mevcudiyeti Mısırlıların Cebel Barkal'ın Mısır monarşinin asıl doğum yeri ve daha önemlisi kutsal dağ kadar uzak güneydeki Nübye'nin Yukarı Mısır'ın bir uzantısı olduğunu iddia edebilmelerini olanaklı kıldı. Tanrıbilim Mısır hükümdarlığına çürütülemez bir meşruiyeti ilk kez sağlamıyordu. Ne var ki Mısırlılar Nübye'de yaptıkları propagandanın oradan ayrılmalarından sonra kendi yakalarına yapışmak için geri dönebileceğini neredeyse hiç düşünememişlerdi.

Amon kültü ve Cebel Barkal'ın firavun yetkesinin kökeni ve kaynağı olduğu inancı Nübye seçkinine öyle bir aşılanmıştı ki bunlar Mısır'ın bölgeden çekilişinden uzun zaman sonra bile inancın temsilcileri olarak kaldılar. MÖ onuncu yüzyılda bir Nübye kraliçesi Amon'un buyruğu doğrultusunda kâfir ülkelerde savaşan bir din savaşçısı rolünü mutlulukla üstlendi. MÖ sekizinci yüzyılın ilk Kuşi hükümdarları benzer bir biçimde coşkulu Amon inananlarıydılar. 780 yılı civarlarında kendisine "Amon'un oğlu" diyen Kuşi kabile reisi Alara, Cebel Barkal'daki yıkılmış tapınağı onarıp yeniden inşa etti. Onun ardılı Kashta ya da "Kuşi" bir adım daha ileri giderek kendisini İki Ülke'nin meşru kralı ilan etti. Kashta, yetke bölgesini kuzeyde Yukarı Mısır'a kadar genişleterek palavrasını gerçeğe dönüştürmeye hazırlandı.

Kuşi'nin kutsal dağı Cebel Barkal (*T. Kendall*)

Teb iktidarının Prens Osorkon'un talihsiz ardıllarının yönetimi altındaki güçten düşüşü Kuşilere ihtiyaçları olan bahaneyi ve dürtüyü sağladı. Osorkon'un oğlu Kral Rudamon hükümdarlığı döneminde Kuşi kabile reisi Piankhi Yukarı Mısır üzerinde hak iddia etti. Nübye ordusunun efsanevi gücüyle karşı karşıya kalan Tebliler silah bıraktılar. Piankhi, neredeyse hiç çatışma olmadan, iki Karnak'ı birleştirdi ve Nübye yönetimi altında olsa da Yeni Krallık imparatorluğunu yeniden kurdu. Piankhi bir başka hoş çözümle kendisini Kuşi'yi fetheden ve Cebel Barkal'a o günkü anlamını yükleyen firavunun cisimleşmesi olarak tanımladı ve III. Tutmosis'in taht adını aldı. Rudamon ve varislerine, Kuşi egemenliğini tanımaları karşılığında, kraliyet onurunu ellerinde tutmalarına izin verildiyse de, onlar müstahkem mevkileri Herakleopolis'e çekilmek ve çok daha küçük bir bölgeye hükmetmeyi kabul etmek zorunda kaldılar. Bu sırada Teb Nübyeli fatihlerine teslim edildi.

Piankhi muhtemelen hiç beklenmedik bir iyi niyetle Rudamon'un akrabalarının Teb hiyerarşisinin önemli makamların-

da kalmalarına izin vererek iddia ettiği gibi dindar ve adil bir hükümdar olduğunu gösterdi. Bu akrabalardan en ön planda olanı, Rudamon'un üvey kız kardeşi Shepenvepet'ti. Tanrı Amon'un eşi olarak Amon ruhban sınıfının en kıdemli kadın üyesiydi ve kıdem sırasında Başrahiple denkti. Aslında babası Prens Osorkon bir zamanlar kendisini krallığa getiren rahipliği denetlemeyi onun aracılığıyla sürdürmüştü. Piankhi, Shepenvepet'i makamında bırakarak eski düzene dikkate değer bir hoşgörü göstermişti. Teb'ten ötelere bakan Kuşi hükümdarı Nil Vadisi'nin kuzeyinde patlamak üzere olan belayı görebiliyordu ve yeni Mısır'ın ortasında bir isyan en son ihtiyaç duyacağı şeydi. Güç dengesini ilerideki zorlu savaşlar için korumak çok daha iyiydi.

Savaşların gelmesi uzun sürmedi. Prens Osorkon'un Tebliler karşısındaki son zaferinden yetmiş yıl sonra Libya hanedanlık modeli her yana kök salmıştı. Mısır, uzun tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasi parçalanmışlık içindeydi. Yukarı Mısır'da, Pinakhi'nin yanı sıra iki kral daha vardı: Herakleopolis'te (Teb hanedanının son temsilcisi) ve Khumn'da. Her iki kral da lekenmiş olsa da tahtlarını korumak için Piankhi'yle bir tür anlaşma yaptı. Yukarı Mısır'da durum bundan daha fazla olağanüstü olmamıştı. Büyük I. Şoşenk'in soyundan gelenler Bast yurtluğuna sıkıştırılmışlardı. Delta'daki Taremu'nun (bugünkü Tell el-Mukda) kendi kralı, II. İuput varken, diğer kentler şaşırtıcı Ma Büyük Şefler düzeni, kalıtsal prensler ve valiler tarafından yönetilmekteydi. Piankhi bunları biraz da aşağılayarak "Yukarı Mısır'ın tüy takan şefleri"[208] olarak bir araya topladı. Dahası bu kadar çok farklı kişinin kendisini "İki Kral" olarak adlandırmasının saçmalığının farkında olan Piankhi eksiksiz resmi sanı kendisine ayırarak rakiplerini yalnızca "krallar" diye adlandırdı.

Oysa göstermelik yetkeden daha çok gerçek yetkeyle ilgilenen küçük bir hükümdar vardı. Delta'nın batı kesiminde bulunan Sais kenti hükümdarı Tefnaht krallık statüleri üze-

rinde hak iddiasında bulunmadı. İhtiyacı yoktu. "Batının En Büyük Şefi" olarak 740 yılında Per-Vadjet civarının denetimini ele geçirerek ve izleyen on yıl içerisinde büyüyen ülkesine Delta eyaletlerini katarak topraklarını Yukarı Mısır'ın büyük kısmını içerecek biçimde genişletmişti. Kuşi denetimine yönelik gerçek tehdit kendini beğenmiş "krallar" değil, oydu.

729 yılının sonlarında fırtına başladığında Piankhi Cebel Barkal'ın gölgesinde bulunan Napata'daki sarayında oturuyordu. Sütunlu salonlar boyunca ilerleyip bekleme salonundaki muhafızları geçen ve nihayet kraliyet kabul sonuna giren haberci krala kaygı verici haberler getirdi: "Tefnaht... İtj-tavy kadar güneye değin batının tamamını ele geçirdi."[209] Daha kötüsü Saite lideri büyük bir orduyla doğuya ilerliyor, Nil'in her iki kıyısındaki kasabalar ve kentler kapılarını ona açıyor, onun güçleri Teb'in giriş kapısı Herakleopolis'i kuşatıyor ve Mısırlı devlet görevlileri "peşi sıra gelen köpekler"[210] gibi onun tarafına geçiyorlardı. Tefnaht durdurulamaz gözüküyordu. Khmun'un Libyalı hükümdarı Nimlot'un Kuşilerle barış anlaşmasını yırtıp asilerle kaderini paylaşması durumu daha kötüleştirdi. Piankhi için Teb'i ve onun kutsal yerlerini kâfir saldırganlardan korumak üzere harekete geçme zamanıydı.

Aynı ölçüde hırçın ve dindar biri olan Piankhi gecikmeden kararlı bir tepki verdi. Mısır içlerinde konumlanmış Kuşi birliklerine ilerlemeleri, düşmanla çatışmaya girmeleri, etrafını çevirmeleri ve onları esir almaları emri verildi. Hain Nimlot için özel bir gaddarlık saklı tutulmuştu: yurdu kuşatıldı ve her gün saldırıldı. Piankhi Nübye'de üslenen ana orduyu harekete geçirdi ve onları kutsal savaş coşkusuyla cepheye gönderdi: "Biliyorsunuz, tanrı Amon, bize emrediyor!"[211] Onlarınki kutsal bir görevdi ve Piankhi kuzeye yürüyüşlerinde ne yapacakları konusunda kesin emirler vermişti: "Teb'in kalbine, İpetsut'un önüne vardığınızda, suya girin, nehirde kendinizi arındırın ve temiz çamaşırlar giyin."[212] Ancak bundan

sonra rehberliğini istemek için Amon'a sungular sundular ve tapınağının önünde yeri öptüler: "Senin gücünün aurası içinde nasıl savaşacağımızı göster bize!"[213]

Nübyeli askerler düşmanla çarpışmak için kuzeye doğru yollarına devam etmeden önce hükümdarlarının emrettiği şeyi eksiksiz yaptılar. Khmun'un güneyinde acımasız bir deniz savaşında ve Herakleopolis yakınında karada Kuşiler üstün geldiler. Piankhi'ye Nimlot'un esir alınamadan kaçtığı haberi geldi. Kızan Kuşi hükümdarı askeri faaliyeti şahsen yönetmek için Mısır'a gitmeye karar verdi; ama hamisi tanrı Amon'a adadığı Yeni Yıl festivalini kutladıktan sonra yola çıkacaktı. Bu sırada, Piankhi'nin güçleri Khum eyaletinin tamamını kuşatan bir güvenlik kordonu kurdular. Nimlot'un ikinci defa kaçmasına izin verilmeyecekti.

Piankhi köktenci itimatnamelerini parlatmak için Teb'de durduktan sonra, 728 yılının başında Khmun yakınlarına vardı. Kadeş Savaşı arifesindeki II. Ramses gibi Piankhi de saldırı emrini vermeden önce askerlerini cesaretlendirmek için kendi kraliyet savaş arabasının üzerinde belirdi. Emriyle kente oklar yağdı, kentin boğazındaki ilmek gün be gün sıkılaştı. En sonunda "Khmun'dan rahatsız edici bir koku gelmeye başladı".[214] Ölümün pis kokusuydu bu. Kısa bir süre sonra, kent teslim oldu ve hazineleri Piankhi için boşaltıldı –hatta Nimlot'un kraliyet tacı bir ganimet olarak sunuldu. Yenilgiye uğrayan liderin kadın akrabaları boyun eğdiklerini gösteren acınası bir jestle Piankhi'nin eşlerinden, kızlarından ve kız kardeşlerinden merhamet dilemek için geldiler: kadından kadına bir şefkat dileği. Nimlot baş eğdiğini can düşmanının huzuruna iyi seçilmiş iki hediyeyle çıkarak gösterdi: tapınak ayinlerinde bir tanrının gönlünü almak için kullanılan altın ve lacivert taşından bir şıngırdak ve bir at; bütün Kuşi hükümdarları gibi Piankhi de atlara bayılıyordu. (Piankhi hediyelerden ve jestten öylesine memnun kaldı ki yurduna dön-

düğünde Cebel Barkal'daki Amon tapınağına diktirdiği zafer anıtının tepesindeki taşta bunları ölümsüzleştirdi.)

Piankhi'nin atlara düşkünlüğü birkaç saat sonra incelemek için Nimlot'un sarayına gittiğinde sıra dışı bir olayda kendini yine gösterdi. İki yer özellikle gözüne çarpmıştı; hazine ve ahırlar. İzleyen alıntı Piankhi'nin önceliklerini ortaya koymaktadır:

> Kralın eşleri ve kızları onun [Piankhi'nin] huzuruna çıktılar ve kadınların yaptığı gibi saygılarını sundular. Ama Kral Hazretleri onlarla ilgilenmedi. (Bunun yerine) atları aç gördüğü ahırlara gitti. "Atlarımın aç olması bana yapmış olduğunuz bütün kötülüklerden daha acı verici!"[215]

Nübyeli firavun tarihte atları insanlara tercih eden son monark olmayacaktı.

Teslim olan bir sonraki hükümdar, Kuşilerin eski dostu, Yukarı Mısır'ın boyun eğdiğini kabul eden Herakleopolis Kralı Petjauavybast'tı. Aşağı Mısır'ın fethi aksine çözülmesi çok daha zor olan bir sorun oluşturacaktı. Seferin bir sonraki aşamasında ilk hedef Fayum'un ağzındaki bir kaleye sığınan, Tefnaht'ın oğullarından birinin de aralarında bulunduğu bir grup asiydi. Kasaba duvarlarına varan Piankhi onlara "yaşayan ölüler"[216] diye seslendi ve sövüp sayarak bir saat içinde teslim olmazlarsa onları ortadan kaldırmakla tehdit etti. Piankhi'nin saldırgan dili açıkça arzulanan etkiyi gösterdi ve asiler temsil oldular. Yüce gönüllüğünü gösterme hevesindeki Piankhi güçlerine kale sakinlerinden hiç kimseyi öldürmemelerini emretti. Bununla birlikte Khmun'unkiler gibi bu kalenin tahıl ambarları da İpetsut'daki Amon tapınağının varlığına eklendi. Piankhi için kutsal hamisine borcunu ödeme zamanıydı.

Kuşi güçleri herkesi önüne katarken başka teslimiyetler oldu. Silahlarını teslim eden bir sonraki kent, halen Nil

Vadisi'nin en kuzeyinde önemli bir kent olan Orta Krallık'ın başkenti İtj-tavy oldu.

Haftalar süren seferden sonra, Piankhi kutsal savaşının nihai amacına ulaştı: Başkent Memfis. Piankhi teslim olurlarsa niyetinin yalnızca yerel Tanrı Ptah'ı onurlandırmak ve ardından "barış içinde kuzeye ilerlemek"[217] olduğu sözünü vererek Memfis'in yurttaşlarına kapılarını kapatmamalarını ya da savaşmamalarını bir kere daha ısrarla tavsiye etti. Şefkatinin örneklerine işaret etti: "Güney bölgelerine bakın: orada tanrıya saygısızlık edenlerin dışında tek bir kişi öldürülmedi."[218] Ne var ki Memfis onun tatlı sözlerine kulak asmayıp kapılarını kapadı. Aynı gece, karanlığın örtüsünün altında asi lider Tefnaht kararlılığını pekiştirmek için kente gizli bir ziyarette bulundu. Memfis olmadan amacına ulaşamayacağını çok iyi bilmekteydi. Şafak doğmadan kentten ayrılan Tefnaht Kuşi ordusu neler olduğunu anlayana kadar onu atlattı. Gizli ziyaretin haberi Piankhi'ye ulaştığında aşırı derecede sinirlendi. Komutanlarının önerilerini bir kenara iterek her şeyiyle başkenti ele geçirmeye çalıştı. Zafer kazandığında, sözünün eri olan Piankhi önceliği kentin baş tanrısı Ptah'ı onurlandırmaya verdi. Memfis'te ve ziyaret ettiği her yerde kendisini adil bir lider olarak göstermek için büyük bir çaba gösterdi: Seferi yalnızca bir fetih seferi değil, Mısır'ı arındırmak ve onun gerçek dinini yeniden teşkil etmek için girilen bir din savaşıydı.

Başkent düşüp çevredeki bütün kaleler teslim olunca Delta hükümdarları kendiliklerinden teslim olmak için koşuşturdular. Teramu kralı II. İuput, Ma Reisi Tjebnetjerli (bugün Samannud) Akanosh ve Hutheryib Prensi Padiese, Piankhi'ye resmi itaatlerini bildirdiler. Bastlı Kral IV. Osorkon İunu'yu Ra tapınağında kurbanlar kesmek için ziyaret ettiğinde "Kral Hazretlerinin görkemine baka kaldı".[219] Bir zamanların kudretli Libya hanedanının sonuncu, güçten düşmüş temsilcisinin kendisi adına monarşinin heybetini böylesine etkileyici biçim-

de yeniden teşkil eden görüngüyü görmesi gerekmekteydi. Onun liderliğini izleyerek toplanan Yukarı Mısır hükümdarları yeni süzerenlerine sadakatlerini ve servetlerinin büyük bir kısmını söz verdiler: "Gönlünüze göre seçmeniz için hazinelerimizi açmamız ve çok iyi damızlık atlarımızı ve en iyi atlarımızı size getirmemiz için bizi kentlerimize yollayın."[220] Nübyelilerin safkan at tutkularını duyan krallar umutsuzca yaltaklanmaktaydılar. Piankhi öneriye itiraz etmedi.

Kuşi yönetimine karşı sonuncu, gönülsüz ayaklanma hızla bastırıldığında isyancıların lideri ve sonuncusu Tefnaht oyunun sona erdiğini biliyordu. Tefnaht teslim olmanın değil ama ateşkesin şartlarını görüşmesi için Piankhi'ye bir elçi gönderdi. Tefnaht yaranmaya yönelik beyanlarına ("Bu öfkeli günlerde ne yüzüne bakabiliyor ne de alevlerinin önünde durabiliyorum!"[221]) rağmen görüşmeleri güçlü bir konumdan yürüttüğünü bilmekteydi. Delta'nın batı kesiminin tamamı halen onun elindeydi ve istese askerleri Kuşilerin ilerlemesini engelleyebilirdi. Kendine güvendiğinin altını çizmek için Piankhi'ye bizzat teslim olmayı reddetti ve küstahça bir Kuşi heyetinin onu başkenti Sais'de ziyaret etmesini istedi. Pianki'nin planladığı son kesinlikle bu olmasa da uzun süren bir yıpratma savaşından kaçınılacaksa bu işe yarayabilirdi. Nitekim Tefnaht, Sais'deki Neith tapınağında istemeye istemeye Mısır'ın yeni, su götürmez efendisine sadakat yemini içti. İzleyen gün Piankhi nihai simgesel itaat hareketine şahitlik etti. Hüküm sürmekte olan dört kral başlarında kraliyet simgeleriyle Piankhi'nin huzuruna getirildiler, önünde secdeye yatıp yeri öptüler. Mısır'ın beş kralı olabilirdiyse de, yalnızca bir tane egemeni vardı. Olayın ironisi toplanan izleyicileri etkiledi: Krallık'ın birliğini değilse de kutsallığını yeniden kurmak bir Nübyeliye düşmüştü.

Piankhi gemileri zafer ganimetleriyle dolu olarak Teb'e ve yurdu'na yelken açmadan önce, fanatikliğinin altını çizmek

için son bir faaliyette bulundu. Ona bağlılıklarını bildirmek için toplanan dört kraldan Nimlot dışındakilerin saraya girmesine izin verilmedi: krallara getirilen yasağın nedeni zayıflıkları ya da etkin muhalefetleri değil, ama sünnetsiz olmaları ve balık yemeleriydi. Bunlar, Piankhi'nin katı dini saflık yasalarına karşı ciddi hakaretlerdi.

Kuşi yönetimi altında, askeri güç ile ahlaki mutlakıyetçilik ele ele gidecekti. Kudret ile hakkın tehlikeli bir birleşim olduğu ortaya çıkacaktı.

21
Kaypak Talih

Yarım kalan iş

Bütün hasımlarını tam anlamıyla yenilgiye uğratan ve Kuşi egemenliğini bütün Mısır'a dayatan Piankhi yeni konumuyla övünebilirdi ve firavun krallığının kayda değer ayrıcalıklarına sahipti. Ne var ki at sevgisinin zaten göstermiş olduğu gibi o tam bir Nübyeliydi ve onun için yurdu gibisi yoktu. 728 yılındaki fetih ve zafer turunun ardından yalnızca kızını Tanrı Amon'un Karısı'nın ardılı olarak atamak ve bu suretle tanrının kutsal kentinde Kuşi'nin etkisinin devam etmesini sağlamak için Teb'de çok kısa bir süre kaldıktan sonra güneye hareket etti. Amon kültünü onurlandıran Kuşi kralı ve maiyeti yollarına devam ettiler: dört günlük bir gemi yolculuğu onları Abu'daki Nübye sınırına getirdi ve bir ay sonra belli belirsiz gözüken Cebel Barkal'ın altına kurulmuş başkentleri Napata'nın tanıdık çevresindeydiler. Piankhi, Kuşi için bolluk ve zenginlik yılları olan on iki yıl daha kraliyet sarayında güven ve huzur içinde hüküm sürdü. Ama bir daha Mısır topraklarına ayak basmadı.

Piankhi'nin Mısır'a karşı tutumu öncelikle savaşma eğilimini yansıttı. Eğer sefer siyasi olarak yürütülmüş olsaydı kesinlikle emirleri onun adına yerine getirecek sadık yerel valiler atayarak Kuşi iktidarını pekiştirmek için girişimlerde bulunurdu. Gelgelelim Piankhi'nin ağır basan amacı diniydi: Amon'un kutsal yerlerini yabancının (yani Libyalıların) müdahalesinden korumak. Bunda başarılı oldu. Bakenrenef'in çini kadehine göre Mısır iç siyasetinde daha sonradan olan-

lar Piankhi'yi neredeyse hiç ilgilendirmedi. Libyalı hükümdarların bunu fark etmeleri çok zaman almadı.

Piankhi arkasını döner dönmez kurnaz Aşağı Mısırlı rakipleri kendi eski yöntemlerine geri döndüler. Bastlı IV. Osorkon Asur kralı yanında büyük bir orduyla Mısır'ın kuzeydoğu sınırında ansızın belirdiğinde ona değerli bir diplomatik hediye göndererek gerçek bir monark rolü oynadı. Delta'nın başka bir yerinde, Tjebnetjerli Akanosh önceden olduğu gibi hükmetmeye devam ederek yaralanan gururunu iyileştirirken, Piankhi'nin baş düşmanı Tefnaht kendisine artık kral demekteydi. Sanki Kuşi fethi hiç olmamıştı. Aslında Tefnaht'ın Piankhi'ye bizzat teslim olmayı reddetmesi olacakların habercisiydi: Tefnaht nüfuzunu bütün Yukarı Mısır'a yaymaya çalıştığı için Batı Krallığı Delta'nın hareketli siyasetinde başoyuncu olarak kaldı. Kuşiler ilk seferinde derslerini almış olmalıydılar.

Tefnaht 720 yılında öldüyse de, tutkuları onunla birlikte ölmedi. Oğlu ve ardılı Bakenrenef (720-715) iktidar için kararlı olduğu denli açtı ve Kuşi'nin Mısır üzerindeki hak iddialarına aynı derecede karşıydı. Duygularını kısa yoldan anlatmak için uçuk mavi çiniden sıra dışı bir kadeh ısmarladı. Çininin en üstündeki süsleme bandı hami tanrıçası Saisli Neith'in yaşam simgesi hediye ettiği Bakenrenef'i "ebediyet"in simgelerini pençelerinde tutan ilahi akbabaların koruması altında krallığın ve bilgeliğin tanrıları Horus ve Thot'la el tutuşurken göstermekteydi. (Bu, muhtemelen bir hayal olsa da, Sais özgüveninin kendine özgü bir sergilenişiydi.) Alttaki bantta –kolları ya arkalarına ya da kafalarının üstüne bağlı– tutsak Kuşiler ile palmiye ağaçlarından hurma çalan maymunlarla sırayla birbirlerini izlemekteydiler. Bu, ucuz bir ırkçı karalama ve firavuncu geleneğe ait bir propaganda motifiydi.

Piankhi'nin hemen ardından tahta çıkan yeni Kuşi kralı Şabaka (716-702) böyle bir aşağılamayı hiçbir biçimde sineye çekemezdi. Selefine benzemeyen Şabaka işi bitirmeye ve has-

mından hesap sormaya kesin biçimde karar verdi. Kuşi'nin ikinci Mısır işgalini başlatan Şabaka, Bakenrenef'i esir alana ve bir isyan odağı olarak onu etkisiz hale getirine kadar durmadı. Daha sonraki açıklamalara göre, muzaffer Şabaka hasmını diri diri yakarak tanrıya kurban etmişti. Nübyeli hükümdarlığını bütün ülkeye zorla dayatmakta kesinlikle tereddüt göstermedi. Memfis'te mezarın girişindeki "Bakenrenef'in 6. Yılı" tarihini "Şabaka'nın 2. Yılı"yla değiştirerek kutsal Apis öküzünün kabrine müdahale etti. Birkaç ay içerisinde Kuşili firavun, Delta'nın batısında olduğu gibi doğusu boyunca da kabul gördü ve fethini kutlamak için hatıra bokböceği dağıttı. Bu hatıra, "Yukarı Mısır'da ve Aşağı Mısır'da ve bütün yabancı ülkelerde [Şabaka'nın] ona karşı ayaklananları"[222] nasıl katlettiğini dehşet verici bir şekilde anlatıyordu.

Kuzeyi dize getiren Şabaka artık dikkatini ülkenin güneyine yöneltebilirdi. Teb ve iç kısımları daima Kuşi yanlısı –ya da Libyalı karşıtı– olmuştu: ikisi aynı anlama gelmekteydi. Ama Şabaka işi şansa bırakmayı düşünmüyordu. Tanrı Amon'un Karısı makamı, kraliyet ailesinden biri (Kashta'nın kızı I. Amenirdis) zaten bu makamda olduğundan, Kuşi'nin elinde olmasına rağmen, Amon ruhban sınıfı hiyerarşisinde başka etkili makamlar vardı. Şabaka, Teb'in sadakatinden emin olmak için bu makamları denetimi altına alması gerektiğine karar verdi. İlk adım olarak, makamın bütün siyasi ve askeri gücünü kırpıp oğlunu Amon Başrahipliği'ne getirdi. Ardından gözde hizmetlilerini diğer önemli makamlara atadı. İzleyen yıllarda bir kraliyet prensi Amon'un İkinci Elçisi ilan edildi ve bir kraliyet prensesi bağlılığını sağlama almak için Teb valisiyle evlendirildi. Kuşiler Teb meselesini tamamen halletmişlerdi ya da öyle gözükmekteydi.

Değişmiş gibi gözükse de aslında aynıydı: Teb'in özerklik arzusu çok derindi ve Teb valileri Nübyeli monarklarına sonsuz bağlılıklarını ifade ederken, aslında kenti ve çevre bölgesini kendi kişisel derebeylikleri gibi yönetmekteydiler. Valiler

akrabalarını hem dini hem de sivil idarede etkili mevkilere getirdiler ve onlar da servetlerini çoğaltıp statülerini iyileştirdiler.

Harva bu durumu iyi anlatan bir örnekti. Piankhi'nin hükümdarlık döneminde bir rahipler ailesinde doğan Havra, I. Amenirdis'in hane yöneticiliğine yükseldi. Amenirdis'in ölümünden sonra onun ardılı II. Shepenvepet'e hizmet etmeye devam etti. Kendisini daha ziyade bir yazın insanı olarak hayal eden Harva heykellerinin birinde kendisini "biçare için bir sığınak, batmakta olan için bir duba, uçurumdaki için bir merdiven"[223] diye tarif etti. Mezarı alçak gönüllülükten uzak ve Mısır'daki en büyük özel mezar anıttı. Dahası Harva açıkça ifade edilseler hayatına mal olabilecek duyguları ebedi dinlenme yerinin mahremiyeti içinde özgürce dile getirebildi: *Shabti*lerinden biri krallığın en eski simgeleri olan asa ve tokmak tutmaktaydı. Harva açıkça kendisini Teb'in daha sonraki günlerinin kralı olarak hayal etmişti ve çağdaşları arasında çok az kişi farklı düşünecekti.

Yukarı Mısır'ı Şabaka'nın hükümdarlığı altında yöneten fiili bir hanedanın bulunması yalnızca Kuşi yönetiminin rahat bir durumda olmadığını göstermekteydi. Nehir boyunca Nübye'nin Beşinci Çağlayan'ın ötesindeki en uzak bölgelerinden Akdeniz kıyılarına kadar uzanan 2000 kilometrelik bir bölgeyi pratikte bir tek monarkın ya da yönetimin denetimi altında tutması gerçekten olanaksızdı. Şabaka sorun çıkarmış olması gereken eski siyasi yapıları yerle bir edeceğini yüksek sesle iddia ederken bile onları olduğu gibi bırakmaktan başka seçeneği yoktu. Delta'da yerel hükümdarlar en son aşağılayıcı teslimiyetlerinin etkilerinden kendilerini kurtardılar. Libya iktidarının ikiz merkezleri Bast'da ve Canet'de hüküm sürmeye devam eden kişiler kendilerini açıkça kral diye adlandırdılar. Kalıtsal prensler halen Hutheryib'de egemen durumdaydılar ve diğer yerel hanedanlar bayındır Cedu, Cedet, Tjebnetjer ve Per-Sopdu kentleri üzerinde egemenliklerini

yeniden tesis etmişlerdi. Hatta Bakenrenef'in tüyler ürpertici sonu Kuşi karşıtı direnişin yatağı ve merkezi Sais'de bile yerel tutkuyu yok edememişti. İktidar boşluğunu doldurmak üzere Nekhao adlı yeni bir güçlü figür ortaya çıkıp kısa süre içinde sözde kraliyet sanlarını üstüne aldı.

Birleşik monarşi dış görünüşünün arkasında, Piankhi'nin 728 yılında karşı karşıya kaldığı Mısır siyasi haritası değişmeyip olduğu gibi kalmıştı. Tarih yalnızca tekerrür etmiyordu: zaman sanki ilerlemiyormuş gibi görünmekteydi.

Geleceğe dönüş

Bir başka önemli açıdan, Kuşi monarşisi geçmişe dönüşü temsil etti. Pianki ve ardılları meşruluk iddialarının merkezi ilkesi Amon inancı nedeniyle ülkenin en son Libyalı hükümdarlarınca görmezden gelinen ya da yerle bir edilen diğer yerel Mısır geleneklerini savunmaya başladılar. Kuşiler Amon kültünü yabancı kirlenmesinden korumanın yanı sıra Mısır'a kültürel saflığını kazandırmanın da kutsal görevleri olduğunu düşündüler. Dolayısıyla kraliyetin etkin cesaretlendirmesiyle ilham almak için daha önceki dönemlere bakan rahipler ve sanatçılar firavun tarihinin klasik dönemlerinden modellere yeniden hayat verip onları yeniden biçimlendiriyorlardı. Geçmiş takıntısı çok geçmeden kültürel çevrenin her alanını etkiledi.

Amon'un yanı sıra Ptah'ın da yeniden ön plana çıkartılması, Memfis'in Mısır'ın sonuncu Ramses'in ölümünün ardından bölünüşüne değin oynadığı asıl kraliyet başkenti olma rolünün ona iade edileceğinin işaretini vermekteydi. Memfis, Kuşi kralları için yalnızca Delta'yı ve Vadi'yi yönetmek için ideal bir konumda olması (başkenti "İki Ülke'nin Dengesi"ne yerleştirmenin özgün nedeni) dolayısıyla değil, aynı zamanda anıtları Memfis'in siluetini dolduran Eski Krallık monarkları nedeniyle de özel bir büyüleyiciliğe sahipti. Piankhi 728 tarihli kuzey seferinde piramitleri görmüştü ve

bunlar onun üzerinde açıkça güçlü bir izlenim bırakmışlardı. Pianki Nübye'ye döndüğünde kendisi için bir tane piramit sipariş etti ve böylece Nübye kral mezarlarının biçimini sonsuza değin değiştirdi. Piankhi'nin piramidinin eksik bir tarafı kalmasın diye mezarına Yeni Krallık tarzı *shabti* heykelcikler ve Piramit Metinleri'nden alıntılar içeren *Günle Ortaya Çıkanlar Kitabı*'nın (bugün *Ölüler Kitabı* diye bilinir) kopyaları konmuştu. Ne var ki Mısırlılaşma her şeyi kapsamıyordu: yine de Piankhi kabrinde bir grup at için yer bulmuştu.

Mısır ve Kuşi kültürlerinin harmanlanması dönemin sanatçılarının yeni ve canlı bir üslup geliştirmelerini ve böylece kraliyet atölyelerini faaliyete geçirmelerini sağladı. Heykelde Kuşi hükümdarlarının kendilerine ait imgeleriyle mükemmel uyum içindeki Yeni Krallık oranlarına, erkek bedeninin çömelmiş ve kaslı biçimde gösterilişine bilinçli bir dönüş söz konusuydu. Kuşi krallarının beğendikleri başa sıkı oturan taç da muazzam eskiliğinden dolayı tercih edilmiş gibi görünüyor. Yine de kral tasvirlerinin belirli özellikleri inkâr edilemeyecek biçimde Nübyeliydi: Afrikalı yüz hatları, kalın boyun, büyük küpeler, koç başı kolyeler. Şabaka ve ardılları için yapılan mükemmel ama şizofren kral heykelleri, Kuşi yönetiminin merkezindeki çelişkiyi yansıtmaktaydı. Yukarı Nübyeli olan bu krallar, kendilerini Mısırlılardan daha Mısırlı, eski geleneklere saygılı göstermekte kararlıydılar. Ne var ki hepsi Mısır kültüründen tamamen farklı olan Afrika kültüründe doğup büyümüşlerdi. Bu, her zaman sorunsuz bir karışım değildi.

Kuşi yönetimi huzursuz zirve noktasına Piankhi'nin oğlu Taharka'nın (690-664) hükümdarlık döneminde ulaştı. Taharka kendi Nübye piramidi için Eski Krallık modellerini kopyalasa da, "Sadık Hizmetkârı" Harva gibi, yeraltı odalarını Abdju'daki Osiris'in Yeni Krallık mezarına dayandırarak daha önceki hükümdarlık dönemlerinde eskinin eklektik biçimde taklit edilişini sürdürdü. Taharka Mısır'ın geçmişteki

görkemini yeniden yakalamak için Nübye'nin en güneyindeki Meroe'den Delta'nın kuzeydoğusuna değin bütün ülkedeki tapınakların kapsamlı biçimde onarılmaları ve yenilenmeleri için emir verdi. Bu projelerden bir tanesi, Napata'dan gelen büyük bir karayolunun son durağında, Nil'in doğu kıyısında yer alan Gempaaten tapınağının (bugünkü Kava) Taharka'nın gönlünde ayrı bir varmış gibi görünmektedir. III. Amenhotep'in inşa ettiği ve Tutankhamon'un genişlettiği Gempaaten, Mısır'ın altın çağını anımsatmakta ve dolayısıyla Kuşilerin yeniden canlandırmak istedikleri her şeyin somut bir örneğini temsil etmekteydi. Taharka tapınağı yeniden gelire bağladı, onu yenilemeleri ve güzelleştirmeleri için Memfis'ten sanatçılar ve zanaatkârlar getirdi. Bunların Eski Krallık'ın mezar anıtlarına fazlasıyla aşina olmaları çalışmalarını büyük ölçüde etkiledi. Kuşkusuz kralın istediği de buydu. Sözgelimi, Taharka'nın Libyalı düşmanlarını bir sfenks olarak ezdiği sahne, büyük ölçüde o an 1600 yaşında olan II. Pepi'nin piramit tapınağındaki benzer bir sahneye dayanmaktaydı. Piramit tapınaktaki sahne de üç yüzyıl öncesine ait olan Sahura piramit tapınağından kopyalanmıştı. Geçmişe geri dönmek eski bir gelenekti.

Taharka'nın niyeti Mısır'ın eski tanrılarını onurlandırmak ve böylece krallığı ve hanedanı için kutsal desteği kazanmak idiyse, yakarışları erken bir aşamada karşılık bulmuş gibi görünüyor. Hükümdarlığının altıncı yılında, kral iyi bir taşkın için dua ettiğinde "gökyüzü Nübye'ye öyle bir yağdı ki bütün tepeler parladı"[224] ve sel suları "gün be gün hızla yükseldi".[225] İpetsut'da Nil olağanüstü bir yükseklik olan 11 metreye ulaştı. Böylesine büyük bir taşkının sonradan ortaya çıkan etkileri daha da mucizeviydi: "Sel bütün tarlalara can verdi; zararlıları ve yılanları öldürdü; çekirgelerin zarar vermesini engelledi; güneyli rüzgârları hasattan uzak tuttu."[226] Bu dört "mükemmel mucize"den aşırı etkilenen Taharka bunları gelecek nesiller için kayda geçirmek amacıyla hatıra bir yazıt ısmarladı ve bunun kopyaları Gempaaten'e ve Canet'e dikil-

di. Taharka'nın annesinin onu Mısır'a gelişinden beri ilk defa ziyaret etmek için Napata'dan uzun bir yolculuk yapması, bu doğa mucizesi için düzenlenen kutlamalara damgasını vurdu. Krala göre, bu çok duygusal bir andı: "Kralla [Şabaka] Aşağı Mısır'a geldiğimde ondan yirmi yaşında bir genç olarak ayrılmıştım. Şimdi o nehir aşağıyı seyrederek yıllar sonra beni görmeye geldi!"[227] Anne ile oğul arasındaki bu derin bağ, bir an için olağan kraliyet ketumluğuna baskın çıkmıştı.

Kuşi atalarından savaşçı içgüdüler miras alan Taharka Mısır'ın dünya sahnesindeki yerinin küçülmesinden, özellikle Suriye-Filistin'in İpetsut'daki Amon-Ra tapınağına artık hediye göndermemesinden kederlenmekteydi. Bu yanlışı düzeltmek için her şeyden daha çok ihtiyaç duyduğu şey, eski günlerde olduğu gibi, Mısır'ın kudretini sınırlarının ötesine yansıtacak iyi eğitimli, disiplinli ve savaşçı bir orduydu. Kral ve ordusu bu amaca bedenen form tutmanın en gözde yöntemi olan uzun mesafe koşusuyla ulaşmak için büyük çaba gösterdiler. Bir defasında,

> Memfis'in arkasındaki çölde ordusuyla birlikte gecenin dokuzuncu saatinde antrenman yaparken kralın kendisi koşan ordusunu görmek için atın üzerindeydi. Büyük Göl'e [Birkat Karun/Karun Gölü] gündoğumu saatinde ulaştılar ve Konut'a günün üçüncü saatinde geri döndüler.[228]

Bu altı saatlik gece maratonunda, acemi askerler yaklaşık 100 kilometrelik bir mesafeyi kat ederek her türlü standarda göre etkileyici bir başarı kazandılar. Askerlerin böyle bir dayanıklılık seviyesine ulaşma çabaları çok geçmeden karşılığını verdi. Libya'ya gerçekleştirilen saldırı ordunun İpetsut'a büyük bir ganimetle dönmesini sağladı. Bu seferi, Taharka'nın Mısır'ın etki alanını Akdeniz sahili boyunca Kubna kadar genişletmeyi başardığı bir dizi Filistin ve Lübnan askeri seferi izledi. Bu seferler Yeni Krallık'ın muhteşem savaşçı firavunlarının fetihleriyle karşılaştırılabilecek kadar büyük başarılar olmasa da, en azından bir başlangıçtı.

Bir Kuşi kralının tunç heykeli (*Werner Forman Arşivi*)

Ne var ki Mısır imparatorluk yönetiminin tam anlamıyla yenilenmesinin olanaksız bir rüya olduğu ortaya çıkacaktı. Ne yazık ki, bir başka büyük kralın bölgeyle ilgili kendi planları vardı ve bu planlarda yeniden dirilen bir Mısır'a yer yoktu.

Sürüye dalan bir kurt gibi

Asur krallığı Dicle Nehri'nin kıyılarındaki merkezinden Nil bölgesindeki rakibini ilk defa on beşinci yüzyılın başlarında fark etti. I. Tutmosis'in Yakın Doğu'da bir Mısır imparatorluğu kurma çabalarının ardından bu iki büyük güç arasında Asurluların Megiddo sonrasında III. Tutmosis'e hediye gönderdikleri ve bazı küçük gerginliklere rağmen Akhenaton'un sarayıyla iyi ilişkileri korudukları ihtiyatlı bir dostluk gelişti. Ne var ki Mısır'da olduğu gibi Asur'da da zayıf bir hükümdar ciddi bir çöküşe neden oldu. 1000 yılı civarında Asur bir kere daha Asur ve Ninova kentlerinin çevresindeki geleneksel merkezine geri çekildi. İki büyük krallığın MÖ onuncu yüzyıl ile sekizinci yüzyıl arasında yaşadıkları inişler ve çıkışlar birbirlerine o kadar çok benziyordu ki 740 yılı itibariyle Kuşiler bütün Nil Vadisi üzerindeki hükümdarlıklarını sağlamlaştırmaya başladıklarında, Asur imparatorluğu kararlı hükümdarı (III. Tiglat-pileser) tarafından yeniden inşa ediliyordu. Asur hükümdarının taktikleri acımasız ve kesindi. Fethedilen topraklar doğrudan merkezin atadığı valiler tarafından yönetilmekteydi. Valiler kraliyet müfettişlerinin rastgele denetimlerine tabiydiler. Yerel sadakatlerin ve kimliklerin altını oymak için sıkı bir etnik temizlik seferberliğiyle yaklaşık yarım milyon insan imparatorluğun dört bir tarafına yeniden yerleştirilmişti. Şabaka'nın Kuşi kralı olduğu tarihte Yakın Doğu'nun büyük bir kısmı Asur boyunduruğu altında inliyormuş gibi gözükmekteydi.

Böylesine göz korkutucu bir hasımla karşı karşıya kalan Şabaka, ilk önce ihtiyatlı bir diplomasi siyaseti güttü. Şabaka ilk sınavını Asurluların asi vasallarından Ashdod kralı siya-

si sığınma istemek için Mısır'a kaçtığında verdi. Şabaka zorbalarıyla yüzleşmesi için onu geri yolladı. Ne var ki Asur'la bu uyum uzun sürmedi. Asur hükümdarı Sinnaheriba batı bölgelerine düzenli takviyede bulunmaya başladığında Mısır yerel isyanları gizlice cesaretlendirilmesinin çıkarlarına daha iyi hizmet edeceğine karar verdi ve Yakın Doğu kent-devletlerinin dik kafalı hükümdarları arasında huzursuzluk çıkarmaya başladı. Bu siyaset feci bir biçimde geri tepti. Sinnaheriba bir ayaklanmayı bastırmak için Filistin'i istila etmesi üzerine ayaklanmanın elebaşlarından Yahudalı Hezekiah askeri destek için Mısır'a başvurdu. Bu, Şabaka'nın çok zor geri çevirebileceği bir ricaydı. Şabaka, yeğeni Taharka'yı (halen yirmi prensten yalnızca biriydi) sefere liderlik etmesi için Nübye'nin kuzeyinden çağırttı ve MÖ 701 yılında iki ordu Ashdod'a 16 kilometre uzaklıktaki Eltekeh'de karşı karşıya geldi. Taharka'nın ordusu sarıldı ve ağır bir yenilgiye uğradı. Güvenli bir mesafeye geri çekilen Taharka, Hazekiah'ı teslim olmaya zorlamak için Kudüs'e doğru hareket ettiklerinden Asurlulara arkadan saldırmayı planladı. Ne var ki Sinnaheriba böyle bir tuzağa düşmeyecek denli tecrübeli bir komutandı. Derhal askerlerini Yahudiye Tepelerinden geri çağırdı, Mısır saldırısını püskürttü ve Taharka'yı yenilen ve süngüsü düşen ordusundan geride kalanlarla birlikte Mısır'a kaçmak zorunda bıraktı. Kuşi askeri cesareti sonunda bir dengiyle karşılaşmıştı. Mısır hedefteydi.

Esarhaddon'un 680 yılında Asur kralı olarak tahta çıkması Kuşi hükümdarlığı için sonun başlangıcı anlamına geldi. Esarhaddon kesinlikle selefleri kadar tutkulu ve acımasızdı ve Nil Vadisi'ni büyüyen imparatorluğuna katmakta kararlıydı. İlk saldırısını 674 yılında başlattı. Askeri hazırlıklarını yeni tamamlamış olan Taharka işgalcileri püskürtmekte başarı gösterdi. Ne var ki Taharka Asurluların bu kadar kolay vazgeçmeyeceklerini bilmekteydi ve açıkça ihtiyacı olduğu bir zamanda onu yüzüstü bıraktıkları için tanrılara dertlene-

rek tedirginliğini belli etti. Endişelenmekte haklıydı: Bu kez komutanlığını Esarhaddon'un kendisinin yaptığı ikinci işgal ordusu, Delta'ya gitmek üzere Yakın Doğu'dan hızla harekete geçti. İşgal ordusu Mısır'ın bölgedeki en güçlü müttefiki Tyre kentini haritadan sildikten sonra, üstünlüğünden yararlanarak Memfis kapılarına kadar ilerledi. Taharka'nın tek seçeneği karısını ve ailesini Asurluların merhametine terk ederek işgal ordusu gelmeden önce kaçmaktı. Yalnızca yarım gün süren bir çatışmanın ardından kraliyet hisarı düştü ve hisar "üzerinde altın engerekler ve yılanlar bulunan" yüzlerce altın tacı, sekiz bin talent gümüş ve beş bin atı içeren hazineleri için yağmalandı. Asur kralı Taharka'nın sınırsızca aşağılanmasından acımasızca zevk alabiliyordu: "Kraliçesini, sarayının kadınını, varisi Usahanahuru'yu [Nesuanhur], diğer çocuklarını, mallarını, sayısız atını, büyükbaş hayvanını ve koyununu ganimet olarak Asur'a götürdüm."[229] Esarhaddon yaraya tuz basmak için zaferini kutlayan bir yazıt hakkettirdi. Yazıt Kuşi veliaht prensini yeni efendisinin ayaklarının dibinde acınacak bir halde boynunda bir iple diz üstü çökmüş olarak göstermekteydi. Esarhaddon Asur'a geri dönüş yolunun önemli noktalarındaki kayalıklara iki yazıt daha hakkettirdi. Bunlardan biri II. Ramses'in Lübnan, Nahr el-Kelb'deki zafer yazıtının hemen yanındaydı. İroni her iki tarafta da fark edildi.

Asur işgali Mısır'ı dönüştürdü. Delta'daki kasabalara yeni, Asur adları verildi ve Esarhaddon "yeni yerel krallar, valiler, memurlar, liman müfettişleri, görevliler ve yönetim kadrosu"[230] atadı. Bunların arasında bir yıl içerisinde en az bir tane komşu Delta prensliğine kendisini "kral" diye kabul ettirmeyi başarmış Saisli Nekhao da vardı. Nitekim Taharka 670'de Memfis'e döndüğünde parçalanmış ülkesinin hem dışından ve içinden rakiplerle karşı karşıya kaldı. 669 sonbaharındaki üçüncü Asur işgali Esarhaddon'un Mısır yolundaki zamansız ölümü nedeniyle son anda iptal edildi. Bu, bunalmış bir durumdaki Kuşilere için yalnızca bir soluklanma fırsatı verdi.

Asur ordusu bir Mısır kentine saldırıyor (*Werner Forman Arşivi*)

Beklenen üçüncü istila, Asur'un en son ve en acımasız kralı Asurbanipal'in öncülüğünde yalnızca iki yıl sonra gerçekleşti. İstila neredeyse Asurbanipal'in kral olarak ilk faaliyetiydi ve aklından başarısızlık geçmemekteydi. Mısır ağır yenilgiye uğratıldı. Taharka "ordusunun yenildiğini Memfis'te duydu ... çılgına döndü ... Memfis'i terk etti ve canını kurtarmak için Teb kentine kaçtı."[231] Taharka güney eyaletlerinde fırsatçı bir başkaldırıyı bastırmakla meşguldü. Bu arada, Asurbanipal Nil Deltası'ndakilerden olduğu gibi Nil Vadisi'ndeki yerel hükümdarlardan da sadakat yemini etmelerini isteyerek ve Asyalı valiler atayarak bütün ülkeye kendi resmi hükümdarlığını dayattı. Mısır artık yalnızca Büyük Asur'un bir eyaletiydi.

Mısır'ı birleştirmeye yönelik Kuşi çabalarının altını oyan iç siyaset şimdi Kuşi'ye umut ışığı olarak bakmaktaydı. Asurbanipal ülkeden ayrılır ayrılmaz, hanedanların birçoğu Taharka'nın Mısır'a bağımsızlığını geri kazandırmasını sağlamak amacıyla komplolar kurmaya ve planlar yapmaya başladılar. Asurluların iç güvenlik aygıtı iyi çalışmasa başarılı olabilirlerdi. Asurbanipal'in valileri komployu duydular:

> Valiler, bu kralları tutukladılar ve ellerini ayaklarını zincire ve prangaya vurdular ... Sais, Pindidi, Canet kentlerinin ve onlarla bağı olan diğer kasabaların sakinlerini genç yaşlı demeden kılıçtan geçirdiler. Ölü bedenlerini kazıklara astılar, yüzdükleri derileriyle kent duvarlarını kapladılar...[232]

Delta'nın her tarafında acımasız bir uyarı olarak halka açık infazlar düzenlendi ve Asurbanipal'in keyfine göre seçilen ayaklanmanın elebaşları Asur başkenti Ninova'ya sürüldüler. Canını kurtarabilen tek lider bol sadakat gösterilerinde bulunan ve bunun karşılığında eski derebeyliğini yönetmesi için Mısır'a geri gönderilen Saisli Nekhao'ydu. Asurbanipal'in güveninin bir simgesi olarak Nekhao'nun oğlu ve varisi Psammetikhos'a bir Asurlu adı verildi ve eski

prensi diğer komplocularla birlikte infaz edilen Delta kasabası Hutheryib'in yöneticisi olarak atandı. Saisli açıkgöz hükümdarlar siyasi bir girdaptan yara almaksızın ilk defa çıkmamışlardı. Nasıl ki Tefnaht Piankhi'ye ve Bakenrenef Şabaka'ya en cesur şekilde meydan okuyan kişiler oldularsa, üçüncü ve dördüncü nesil Saisliler de Mısır'ın hakimiyeti için Kuşi hasımlarının karşısına dikildiler.

Yenilmiş ve üzgün Taharka 664 yılında öldü. Ardılı Tanutamon (664-657) bütün olanaksızlıklara rağmen, son bir direnişle Nil Vadisi'ni Asurlu zalimlerden geri almak için nihai bir hamlede bulundu. Amon'un koruyucusu olduğunu iddia eden Tanutamon harap tapınakların onarılmasını emrederek, kutsal sunularda bulunarak ve Asurluların kovduğu rahiplere görevlerini iade ederek askeri üstünlüğünü açık bir dindarlık gösterine dönüştürdü. Mesaj çok açıktı: bir kere daha dini savaş coşkusu ülkeyi kâfirlerden kurtaracaktı. Ne var ki bu sefer hasım küçük hükümdarların oluşturduğu karmaşık bir topluluk değil, kaynakları zengin, iyi donanımlı, iyi eğitimli bir işgal ordusuydu.

Memfis'e doğru yürüyüşe geçen Tanutamon ilk büyük propaganda darbesini vurdu. "Ayaklanmanın çocukları ortaya çıktılar. Kral Hazretleri sayıları bilinmeyen bu işgalcileri büyük bir kıyımdan geçirdi."[233] Baş işbirlikçi Nekhao esir alındı ve idam edildi; "deliklerine kaçan fareler gibi"[234] duvarlı kasabalarına geri çekilen Nekhao'nun dostu Delta hükümdarları savaşmayı reddettiler. Dolayısıyla Tanutamon hasımlarının teslim olmasını beklemek için Memfis'e geri döndü. Birkaç gün sonra asilerin yeni belirlenmiş sözcüsü Per-Sopdu valisi, canı için diz çökmek üzere kralın huzuruna çıktı. Tanutamon eskisi gibi intikam havasında değildi. Kendisini reel politikanın gereklerini yerine getirmek zorunda hisseden Tanutamon intikam almak yerine bütün rakiplerini kendi kentlerini yönetmeye devam etmekte serbest bıraktı.

Bu nedenle, yurdu Napata'ya dönerken Mısır'a zenginliklerini iade ettiğini iddia edebildi:

> Kral Hazretlerini memnun etmek için Kral Hazretlerinin bulunduğu yere Yukarı Mısır'ın bütün güzelliklerini ve Aşağı Mısır'ın bütün erzakını taşıyarak güneyliler nehir aşağıya ve kuzeyliler nehir yukarı seyahat etmekteler.[235]

Bu, bir Kuşi'nin son böbürlenişiydi.

Tatlı intikam

Tanutamon'un Mısır'la balayı aşırı derecede kısa sürdü. Aylar içerisinde, 664 yılının sonlarına doğru, Asurbanipal Kuşi'nin iktidarı ele geçirmesine ve sadık yardımcısı Nekhao'nun idam edilmesine Mısır'ı ikinci defa işgal ederek yanıt verdi. Delta vasallarının iflah olmaz Kuşi karşıtlığının ve kendi çıkarlarını kollayan ikiyüzlülüklerinin katkısıyla Memfis kolay düştüyse de, seferin en büyük amacı bu değildi. Asurbanipal bu kez gözünü Memfis'e değil, dini başkent ve Kuşi davasının kararlı destekçisi Teb'e dikmişti. Kırk günlük bir yürüyüşün ardından Asur ordusu büyük kentin kapılarına vardı. Korkunç Mezopotamyalılar Teb sokaklarına doluşup tapınakları yağmalamadan ve on dört yüzyıldır biriken hazineyi ("gümüş, altın, değerli taşlar ... çok renkli süsleri olan keten giysiler ... tapınak kapısında duran, yekpare elektrumdan dikilitaşlar"[236]) kaldırıp götürmeden önce Tanutamon kaçacak zamanı ancak bulabildi. Teb'in yağmalanması antik dünyada destansı büyüklükte bir kültürel felaket olarak yankıladı. Asurbanipal böbürlenerek bunu kısaca "Mısır'a ve Nübye'ye silahlarımı acı biçimde tattırdım"[237] diye özetledi.

Kuşiler, geri dönmemek üzere Kuşi'ye çekildiler. Bütün Mısır, Abu'dan Akdeniz kıyılarına değin, artık Asurluları efendileri olarak kabul etmekteydi. Ne var ki Asurbanipal bunun Asur'un Nil Vadisi'ndeki uzun soluklu denetimin

müjdecisi olacağını düşündüyse, en büyük entrikacılar ve en başarılı siyasi kazazedeler olan Sais hükümdarlarını hesaba katmamış demekti. Seyrek nüfusu ve düşük tarımsal verimliliği nedeniyle Mısır devleti için daima görece önemsiz olan Delta'nın batı şeritleri, Tefnaht'ın 720'lerde gösterdiği gibi, daha büyük tutkular için bir güç üssü sağlayabileceğini göstermişti. Şimdi dördüncü nesil Sais, Nekhao'nun oğlu Psammetikhos, ailesinin kaderini gerçekleştirmek ve yalnızca bütün Delta'yı değil, Mısır'ın tamamını kendi hükümdarlığı altında birleştirmek için bir fırsatın doğduğunu düşünmekteydi. Asurlarının 671'de Hutheryib'in ve İunu'nun başına yerleştirdiği Psammetikhos yedi yıl sonra Memfis'in ve Sais'in denetimini babasından miras aldı. Bu dört önemli sömürge ona geniş, kesintisiz bir bölge üzerinde yetki sağladı ve onu Asurluların Delta vasallarının tartışmasız lideri kıldı. Dahası Psammetikhos Ninova'da Asurbanipal'ın esiri olarak kaldığı kısa sürede diplomasi sanatını, acımasızlığı ve hırsı ünlü bir ustadan öğrenmişti. Şimdi öğrendiklerini layıkıyla hayata geçirecekti.

Acı deneyim –en sarsıcı biçimde babasının idamı– Psammetikhos'a azmin askeri üstünlük olmadan bir anlam ifade etmediğini öğretmişti. Kuramsal olarak halen bir Asur vasalı olan Psammetikhos, kendi ordusunu oluşturmaya girişti. Mısır'da Asurluların burunlarının dibinde bir ordu toplamak bir seçenek değildi ve Mısırlıların en son yenilgileri askeri taktiklerde ve ekipmanda ne kadar geride olduklarını göstermişti. Psammetikhos'un en iyiye ihtiyacı vardı ve onu nerede bulacağını biliyordu. Geniş Akdeniz dünyasıyla bağlantılarını kullanarak Küçük Asya'nın Eğe kıyısındaki topluluklardan İonyalı ve Karyalı paralı askerleri ordusuna aldı. Bunları Delta sınırı boyunca önemli noktalardaki garnizonların başına getirdi. Lidya kralıyla ve Yunan adası Samos'un (Sisam) despot hükümdarıyla ittifakları Psammetikhos'un Mısır donanmasının büyüklüğünü ve gücünü artırmasını olanaklı kıldı. Yunanlıların silahlı kuvvetlerin üst tabakalarındaki mev-

cudiyeti Mısır'ın geleneksel (Libya soyundan) savaşçı sınıfı arasında olumlu karşılanmadıysa da, şimdilik yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Psammetikhos'un bir amacı vardı.

Sonuçlar kendilerini göstermeye başladılar. Aylar içerisinde Batı Krallığı'na bitişik dört Libya şefliğinden ikisi Psammetikhos'a boyun eğdi. Diğer ikisi Delta'nın orta ve güney kısmının büyük bir bölümünü ona sunarak teslim oldu. Daha sonraki kazanç Cedet ve Per-Sopdu'ydu. Sais egemenliğine doğrudan direnen yalnızca kesinlikle kendisinin de geri kalmış batı eyaletlerinden kendini beğenmiş rakibi denli meşru olduğunu düşünen I. Şoşenk'in ardılı Canet kralı oldu. Yine de kral MÖ 656 yılı itibariyle kaçınılmaz olanı kabul etmek zorunda kaldı. Sekiz yıl süren aralıksız diplomatik ve cebri baskıdan sonra Psammetikhos Yukarı Mısır'ın tartışmasız hükümdarı olarak ortaya çıkmıştı.

Geriye Yukarı Mısır'ı dize getirmek kalmıştı.

Yağmalanmasının ardından Teb'den ayrılan Asur ordusu güneyin denetimini kentin valisi Montuemhat'a bıraktı. Harva'nın yakın akrabası ve onunki denli baskın bir kişiliği olan Montuemhat Kuşi hanedanının sadık bir hizmetkârıydı ve hatta bir Kuşi prensesiyle evliydi. Taharka'nın parlak günlerinde, bunun mesleki yaşamına hiçbir zararı yoktu ama daha sonra sıkıntı veren bir şey haline geldi. Ne var ki Montuemhat siyasi rüzgâra göre hareket etmekte ustaydı. Zaten hatırı sayılır olan yerel desteğini güçlendirmek için, Asur ordusunun verdiği hasarı gidermeye, tapınakları onarmaya ve kentin anıtlarını eski görkemine kavuşturmak için kapsamlı inşaat işlerine girişti. Bu işlerin arasında özellikle ortalama bir tapınak büyüklüğündeki kendi mezarı da vardı. Mezarının dekorasyonu son aşamasına geldiğinde, Montuemhat diplomatik bir biçimde, bir Kuşi olan karısını bir Nübye prensesi olarak değil, yerli Mısır kadının somut bir örneği olarak göstermeye karar verdi. Bu türden manevralar sayesinde Montuemhat, Kuşi, Asur ve sonuncu olarak Sais olmak üzere üç

farklı rejim altında Khumn'dan Abu'ya Yukarı Mısır'ın etkin yöneticisi olarak kaldı.

Resmi Teb belgeleri, ustalıkla yürütülen tarafsızlıkla uyumlu bir biçimde ortadan kalkmak üzere olan Kuşi hanedanını Psammetikhos'un hükümdarlığının ilk sekiz yılı boyunca tanımaya devam etti. En büyük iki Nübye kralı Piankhi'nin ve Taharka'nın kızları sırasıyla halen kentin dini hiyerarşisindeki en kıdemli makamlarından ikisi olan Tanrı Amon'un Karısı ve "Amon'un Kutsal Adoratriksi" makamlarını işgal etmekteydiler. Görünüşteki görkeme ve geleneğe rağmen, Delta'nın batısından Libyalı küçük bir prens güçlülükle rekabet edebilirdi. Psammetikhos güneyin etkin bir biçimde denetim altına alınmasının Amon ruhban sınıfının denetim altına alınmasına dayandığını bilmekteydi. Bu soruna da bir çözüm bulmuştu.

2 Mart 656'da görkemli bir küçük filo Memfis rıhtımının yakınından Teb'e doğru yola çıktı. Filoda küçük yük tekneleri, ikmal gemileri ve ortasında parlak ilkbaharın ışıklarıyla parıldayan kraliyet barkası vardı. 1000 kilometrelik bu seferin genel sorumluluğu Herakleopolis Prensi, Mısır Baş Liman Reisi, evlilik yoluyla Psammetikhos'un akrabası olan, yakın sırdaşı Sematavytefnakht'a aitti. Seyahatin planlanması ve filonun geçeceği nüfuz bölgeleri boyunca bütün eyalet valilerinden erzak talep edilmesi sorumluluğu Sematavytefnakht'a verilmişti. Mısır tarihinin şafağındaki Horus'un İzlenmesi gibi bu seyahat de kraliyet hazinesini böylesine maliyetli bir girişimin yükünden kurtarma ve Psammetikhos'un yerel astlarına sadakatlerini göstermede birbirlerini geride bırakma fırsatı tanıma ikili amacına ulaştı. Sematavytefnakht'ın idaresi altındaki birçok egzotik malın arasında bilhassa değerli bir kargo vardı: Psammetikhos'un genç kızı, Prenses Nitikret. Nitikret kraliyet konutundan babasının onun için çiziği bir kaderi takip etmek için ayrılmıştı: Resmi olarak Tanrı Amon'un Karısı'nın varisi kabul edilmek üzereydi.

On altı günlük bir seyahatin ardından filo hedefine ulaştı ve Teb'e demir attı. Kalabalık halk kıyıya çıkan prensesi görmek için nehir kıyısına dizilmişti. Prenses garip yeni çevresini anlamaya şansı olmadan onu bekleyen resmi görevliler tarafından tanrının kehanetince karşılanmak için İpetsut'daki büyük Amon-Ra tapınağına götürüldü. Formaliteler tamamladı, Nitikret II. Shepenvet'e ve II. Amenirdis'e tanıtıldı. Siyah derili iki Afrikalı kadın Delta prensesine ne kadar garip görünmüş olmalılar! Yine de onlar onun yasal muhafızları olacaklardı. Psammetikhos uzak geleceği düşünmüştü. Psammetikhos makam sahibi Tanrı'nın Eşi'ni ve belirlenmiş varisini zorla kovarak Teb'i kendisinden uzaklaştırma tehlikesine girmek yerine kendi kızının onların sonraki ardılı olarak kabul edilmesi için görüşmeler yürütmüştü. Bu girişim, onun Mısır'ı birleştirmesine damgasını vurdu ve bir Saislinin er ya da geç güneydeki en önemli dini makama gelmesini güvenceye aldı. Ustalıklı bir diplomatik çözümdü.

Ayrıca iktisadi bir zaferdi. Yasal anlaşmanın can damarı, Tebli yetkililerin kötü alışkanlıklarına geri dönememelerini sağlamak ve büyük ölçüde belirsiz görünen mali kaygıları gidermek için yazılı biçimde düzenlenmişti. Sözleşme Tanrı'nın Eşinin "taşradaki ve kentteki" bütün mülklerini Nitikret'e (yani babasına) devretmekteydi. En güçlü Tebli resmi görevlilerden günlük ve aylık erzaklar alacaktı ve görevliler taahhütlerini yerine getirmek zorundaydılar. Bağışçılar listenin başında her ay üç öküz ve beş kazla birlikte her gün ekmek, süt, pasta ve sebze –hepsi hesaba katıldığında önemli bir taahhüt– sağlama sözü veren Montuemhat vardı. Karısının (Kuşi) ve en büyük oğlunun bağışçılar olarak ona katılmasıyla yeni hanedana sadakatleri onaylandı. 656 tarihli tarihi İpetsut toplantısı Mısır'ın yakın tarihindeki bütün başlıca güçlerin temsilcilerini bir araya getirdi. Montuemhat, eski Teb hiyerarşisinin son büyük kişisiydi. Shepenvet ve Amenirdis'le birlikte Amon Başrahibi Harkhebi (Şabaka'nın torunu) eski Kuşi ha-

nedanını desteklediler. Sematavytefnakht kuzeydeki değişen yazgıyı cisimleştirirken, bütün olup bitenin merkezindeki genç kadın, Prenses Nitikret Mısır'ın yeni Saisli efendilerini temsil etti. Ayin bir nöbet değişiminden farksızdı.

Yukarı Mısır'da yeni teşkil edilen yetkeyi sağlamlaştırmak için, Psammetikhos en iyi generallerinden birini Teb'e gönderdi. Generalin görevi herhangi bir potansiyel anlaşmazlığın büyümesini engellemek, Abu'da yeni bir garnizon kurmak ve Nübye'deki gelişmelerden gözünü ayırmamaktı. Sais sülalesinin tarzı, gücün desteklediği diplomasiydi ve yeni hanedan Tanutamon'un, varislerinin ya da destekçilerinin güneyde yeni bir bela çıkarmalarına izin vermek niyetinde değildi.

Yine de gururlu Kuşiler öyle kolay evcilleştirilmediler. Tanutamon'un 653 yılındaki ölümünden sonra yeni Nübyeli hükümdar nesilleri hevesli gözlerle kuzeye baktılar. Ordularını yeniden oluşturarak ve stratejilerini mükemmelleştirerek, kaybettikleri kuzey krallığını yeniden ele geçirmek için şimdilik bekleyişe geçtiler. Uzun ve sabır gerektiren bir aranın ardından 593 yılında bir fırsat en sonunda kendini gösterdi. Psammetikhos'un torunu ve adaşı II. Psammetikhos (595-589) Mısır tahtına yeni çıkmıştı ve Yakın Doğu'daki siyasi gelişmelerle meşgul görünmekteydi. Kuşiler bütün orduyu Yukarı Nübye'de topladılar ve çarpışma için hazırlandılar. Bu büyük bir hesap hatasıydı. II. Psammetikhos önemli bir bakımdan büyük babasından farklıydı: Kuşi'nin egemenlik iddialarına katlanması gerekmiyordu ve zaten katlanmayı istemiyordu. Yukarı Mısır yarım yüzyıldır kesin biçimde Sais alanıydı. Nitikret en sonunda Tanrı'nın Eşi olmuştu ve Teb yönetimindeki diğer bütün önemli makamlar sadık Aşağı Mısırlılara verilmişti. Nil Vadisi yaklaşık beş yüzyıl içerisinde ilk defa merkezi bir denetim altında tam anlamıyla birleştirilmişti. Kuşi ordusu bunu değiştiremeyecekti.

Yaklaşan saldırıyı haber alan II. Psammetikhos seferi kuvvetlerini Nübye'ye göndermekte tereddüt etmedi ve Abu'ya

kadar ona eşlik etti. İonyalı, Karyalı ve Yahudiyeli paralı askerler devasa II. Ramses heykelinin ayaklarına adlarını kazımak için Abu Simbel tapınağında durarak hücuma öncülük ettiler. Pnubs kentini (eski Kuşi başkenti Kerma'nın yerine kurulmuştu) yerle bir ederek XVIII. Sülale'ye layık bir acımasızlık âlemi yapıyormuşçasına saldırdılar. Nübyeli ölülerin arasında yürüyen Psammetikhos'un askerlerinin "onların [Kuşi askerlerinin] kanlarının üzerinde sanki suda yürüyormuş gibi yürüdükleri"[238] söylendi. Ordu kraliyet sarayını yağmalayıp yıkacağı, kralların heykellerini Kuşi hanedanından simgesel bir intikam olarak parçalayacağı Napata'ya varıncaya kadar hiç durmadı. Mısır'a geri dönen II. Psammetikhos, Nübyeli firavunların –Piankhi, Şabaka ve onların ardılı Tanutamon'un– adlarının bütün anıtlardan, hatta kişilere ait heykellerden silinmesini emretti. Amaç, kudret ve büyü aracılığıyla Kuşileri Mısır tarihinin sayfalarından silmekti. Sais Sülalesi ile Kuşi hanedanları arasındaki 135 yıllık (Nübyelilerin üstünlüğü bu sürenin yarısından daha uzun devam etmişti) karşılıklı düşmanlıktan sonra aslında intikam tatlıydı.

Dolaşmış bir ağ

Asurluların karakterinde zorlukla ele geçirilen bir eyaletten geri çekilmek yoktu. Mısır sömürgesini ele geçirmek için iki akın başlatan Asurbanipal, Sais yayılmasından sıkılmış olmalıydı. I. Psammetikhos Asur denetiminden Ninova'nın ani bir hamlesi sayesinde kurtulmuştu. Bu hamlenin nedeni Asurluların yurtlarının çok yakınındaki bir dertti. Güney Mezopotamya'da, Asurluların tam burunlarının dibinde, eski rakip Babil bir kere daha yükselişteydi. Asurbanipal'ın öldüğü aylar içerisinde Babil'de tahta güçlü ve gayretli yeni bir kral çıkmış ve iki nesil önce Asur'a kaptırılan toprakları geri almak için harekete geçmişti. Asur bu yeni tehdide birlikte karşı koymak için imparatorluk gururunu bastırıp eski vasalı

Sais hanedanı egemenliği altındaki Mısır ile işbirliğine gitmeye karar verdi.

Başlangıçta bu siyaset şaşırtıcı bir biçimde başarılı oldu. I. Psammetikhos Yakın Doğu'da Asur'a destek çıktı ve Babil yayılmasına karşı Fırat Nehri'nin kıyılarındaki Karkamış'a kadar her biçimde mücadele verdi; Mısır ordusu II. Ramses günlerinden beri ilk kez bu kadar uzağa gelmişti. Babil yolundan çevrilecekmiş gibi görünüyordu. Ne var ki tarihin seyri fazla uzayan Asur imparatorluğuna karşı işliyordu. Mısır'ın desteğine rağmen, Asur 609 yılında Babilliler tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve bir yıl sonra zor yoluyla Büyük Babil'e dahil edildi. Artık kendini savunmak için savaşan Mısır ordusu Karkamış'a geri dönüp Babil ordusuna karşı cesur bir saldırı başlattıysa da, tam bir bozguna uğradı. Mısır Yakın Doğu'daki kalan köprübaşlarını kaybetti ve müttefiklerinin Babil'e teslim olduklarını gördü. İlk önce Tyre, daha sonra Kudüs: firavunun dostları Babil savaş makinesinin katıksız gücü tarafından birer birer bir kenara süpürüldüler. 586 yılı itibariyle birkaç cesur ayaklanmaya karşın bağımsız Suriye, Lübnan ve Filistin devletleri haritadan silinmişti. Yahuda esir alındı ve Yahudiler Babil'e sürüldü.

Mısır artık ön cepheydi. II. Psammetikhos'un oğlu ve varisi Vahibra (598-570) Babil'in 582 yılındaki istila girişimini başarıyla püskürtmüştü; ama Mısır'ın bağımsızlığını korumak için müttefiklere ihtiyacı olduğunu çok iyi bilmekteydi. Babasının örneğini izleyen Vahibra gözünü Yunan dünyasına çevirdi ve İonyalı ve Kayralı paralı askerleri Mısır ordusunda önemli konumlara atadı. Bu paralı askerler I. ve II. Psammetikhos'un yönetimi altında çok iyi hizmet vermişlerdi ve özgürlük için yine verebilirlerdi. Koşullar göz önüne alındığında, bu zorunlu bir strateji olsa da aralarındaki yüksek rütbeli yabancıların önemlerini giderek azalttığını düşünen yerli Mısır ordusunun komutanlarınca hiç beğenilmediği ortaya çıktı. Generaller için bardağı taşıran son damla, 570 yılının Ocak ayında

felaketle sonuçlanan bir Libya seferinin hayatta kalan Mısır askerlerinin tamamının ayaklanmasına yol açmasıyla geldi. Vahibra en tecrübeli komutanlarından biri olan Ahmose'yi ayaklanmayı bastırması için gönderdi. Ne var ki düzeni yeniden oturtmak bir yana, iktidara hemen el koyan Ahmose asiler tarafından kral ilan edildi. Mısır'a geri dönen Ahmose ve dönek ordu, hanedan merkezi Sais'e yürüyüp onu ele geçirdiler ve Vahibra'yı Memfis'teki çok iyi istihkâm edilmiş sarayına çekilmek zorunda bıraktılar. Ağustos ayı itibariyle general Delta'nın batı kesiminin tümünde ikinci bir Ahmose, firavun olarak kabul edilmişti. Sıcak yaz aylarındaki çok uzun bekleyişten sonra Vahibra Sais üzerine yürüyerek tahtını geri almaya kalkıştı. Ahmose'nin ordusu onu doğrudan karşılayıp kral taraftarlarını büyük çaplı bir yenilgiye uğrattı. Vahibra canını kurtardı ve yurtdışına, Babil sarayına kaçtı. Babil kralı Nabukadnezar şansına inanamayabilirdi. Kaçırılmaması gereken Mısır içişlerine müdahale etme ve Horus'un tahtına bir Babil kuklasını yerleştirme fırsatı söz konusuydu.

Yaklaşmakta olan tehlikeyi fark eden II. Ahmose (570-526) bir istilaya karşı durmak için acil önemler aldı. Vahibra yandaşlarına yataklık yaptığını düşündüğü Delta'nın doğusundaki Yunan garnizonunu naklettiyse de, Libya'nın Kuzey Afrika kıyısındaki (yedinci yüzyılda koloniciler tarafından kurulan) Kyreneli Yunanlılarla ittifak kurdu. Gün ideolojiyi değil pragmatizmi emretmekteydi. Tahttan indirilmiş kralın önderliğindeki bir Babil ordusu 567 yılında Mısır'ı karadan ve denizden istila etmeye kalkıştıysa da kesin bir yenilgiye uğradı. Bu sefer Vahibra için kaçış söz konusu değildi. Esir alınıp öldürüldü. Son yıllarının rezilliğine rağmen, muzaffer Ahmose tarafından bütün kraliyet onurlarıyla birlikte gömüldü. Yeni firavun kamuoyunun nabzını sıkı bir biçimde tuttu. Yergi metinlerinde "çocuklardan biri" diye betimlenmekten (kuşkusuz yerli ordunun desteğini korumak için) mutlu olsa

da, toplum içinde kendini dindar ve meşru hükümdar konumuna yerleştirmek için uğraştı.

II. Ahmose'yi tahta çıkaran ordu isyancıları, Mısır'ın son zamanlardaki Yunan hayranlığının tersine döneceğini umduysalar düş kırıklığına uğramış olmalıdırlar. Ahmose değişmeyen Babil karşıtı dış politikasının bir parçası olarak Yunan kent-devletlerine yaranmaya çalıştı. Deniz Halkları'nın yakıp yıkmasının ardından dokuzuncu yüzyıl boyunca Yunanistan yeniden biçimlenmişti ve artık Akdeniz ile Ege Denizi kıyıları çevresinde koloniler kurarak yoğun biçimde etkilerini genişleten bir dizi bağımsız devletin hâkimiyeti altındaydı. Yunanlıların zenginliği her şeyden çok serbest ticarete ve yayılmacı hırsları zenginliklerini tehdit eden Babil krallığının hayranı olmayan kent-devletlerine dayanmaktaydı. Bu siyasi ittifakın yanı sıra, Egeli paralı askerler bütün Yakın Doğu'da ünlü ve aynı ölçüde değerli oldukları için Mısır Yunan dünyasıyla askeri bakımdan da ilgileniyordu. Firavun Yunan mabetlerine cömert bağışlarda bulundu (yangının yakıp yıktığı Delphoi'nin yeniden inşası için yüklü bir bağış yaptı) ve hatta bir Yunan prensesiyle evlendi. Ama Firavunun en önemli girişimi Mısır'daki Yunanlı tacirlerin idaresi altındaydı. I. Psammetikhos'un hükümdarlık döneminden itibaren İyonya sahilinden yerleşimciler Deltayı kendilerine yurt edinmişlerdi. Paralı askerler girişimciler haline gelmiş ve birçoğu Yunan dünyasından zeytinyağı, şarap ve hepsinden önemlisi gümüş getirip bunun karşılığında Mısır tahılı gönderdikleri ithalat-ihracat işinden zengin olmuştu. Bu Mısır yönetiminin ilgi duymazlık edemeyeceği denli çok kârlı bir iş olduğundan, II. Ahmose kârdan pay istedi. Yunanlılara bir serbest ticaret bölgesi "tahsis" etme kılıfıyla Yunanlıların Ahmose'nin Sais'deki kraliyet konutunun 15 kilometre uzağındaki Naukratis kasabasındaki ticari faaliyetlerine sınırlama getiren bir yasa çıkardı. Yasa II. Ahmose'yi uluslararası ticaretin açık fikirli bir destekçisi gibi gösterirken onun uluslararası ticareti

düzenlemesine ve ondan yararlanmasına olanak tanıdı.

Kraliyetin himayesi ve korunan statüsü sayesinde Naukratis hızla Mısır'daki en işlek liman haline geldi. Naukratis Kıbrıslıların ve Fenikelilerin Miletlilerle, Samilerle ve Khioslularla bir araya geldikleri olağanüstü bir kozmopolit kent olma yoluna girdi. Çeşitli Yunan topluluklarının kendi tapınakları –Khioslular Afroditi ulularken Samiler Hera'yı tercih ettiler– ve hatta farklı toplulukların "Yunan tanrıları"na birlikte tapabilmek için biraya geldikleri ekümenik bir "Hellenion"* vardı. Bütün bunların yanı sıra hayatın daha çirkin bir yanı vardı. Naukratis Yunan dünyasında kadınlarının çekiciliği ve hafifliğiyle ün salmıştı. Herodotos'un belirttiği gibi "çok güzel fahişelerin yeri"ydi. Adı çıkmış bir cariyenin özgürlüğü şair Sappho'nun kardeşi tarafından satın alınmıştı; kuşkusuz onu azat etmesi için çeşitli nedenleri vardı.

Altıncı yüzyıl ortalarında Ahmose'nin bilge ve kurnazca hükümdarlığı altında Mısır küçük bir yeniden doğuş yaşantılıyordu. Yurt içinde bayındır ve istikrarlı, yurt dışında saygın ve değerli olan Mısır bir kere daha önde gelen bir güç olma iddiasında bulunabilirdi. Bir yüzyıllık bir süre içerisinde Mısır ilk önce Asurluları, ardından Babillileri püskürttü ve karmaşık uluslararası ilişkiler ağında önemli bir oyuncu olduğunu kanıtladı. Mısır artık değişmiş bir ülkeydi, geçmiştekinden daha etnik ve daha çok kültürlüydü. Nil Vadisi bir eritme potası ve göçmenler için çekim merkezi olmuş ve göçmenleri başarıyla içine almıştı. Firavun uygarlığı sonunda daha güçlü, daha başarılı biçimde ortaya çıkmıştı. Tanrılar böyle emrettiği için daima böyle olacaktı; ya da Mısırlılar naifçe böyle olacağına inanmaktaydılar.

22
İstila ve İçebakış

Savaşmak

Delta'nın batı kesimindeki Sais kenti hükümdarları eski Mısır tarihinin en büyük kazazedeleriydiler. İki yüzyılı aşkın bir sürede yalnızca yurtları Aşağı Mısır'da değil, bütün Nil Vadisi'nde egemen bir konuma ulaşmak için komplo kurdular, dolap çevirdiler ve güç kullandılar. Kurnaz Saisliler 728 yılında Batı Prensi Tefnaht'la başlayarak rakip Nübye hanedanı önünde secde etmeyi reddetmişler ve yetmiş yıl boyunca Kuşilerin başına bela olmayı sürdürmüşlerdi. Daha sonra Delta'daki iktidar alanlarını genişletmek için Asur korumasını kullanmışlar, en sonunda vasallık statülerini atıp birleşik monarşi ödülü üzerinde hak iddia etmişlerdi. Mısır'ın hükümran hanedanı olarak Babil'in tehdidine karşı çıkmak için Asurluların tarafına geçerek aynı ölçüde akıllı olduklarını da göstermişlerdi. Yunanlı paralı askerlerin desteğini satın alırken, yerel tanrıları onurlandıran Psammetikhos hanedanı giderek belirsizleşen bir dünyada Mısır'ın statüsünü ve bağımsızlığını korumakta başarılı oldu.

Ama Saisliler bile yenilmez değildiler. Babil saldırısının püskürtüldüğü on yıl içerisinde kendilerini daha kararlı ve korkunç bir rakiple –aniden ortaya çıkan bir düşmanla– karşı karşıya buldular.

559 yılında Kyros (Cyrus) adlı cesur ve genç bir adam, bilinmeyen, önemsiz ve uzak bir ülkede Pers kralı olarak tahta çıktı. Pers devleti güçlü Med İmparatorluğu'nun bir vasalıydı. Bununla birlikte hırsları olan Kyros tahtan indirmek ve Med'i

kendisine istemek için efendisine karşı ayaklandı. Mısır Firavunu bütün bu olan bitenle çok az ilgilendi: Bu, hakkında hiçbir şey bilinmeyen uzak bir ülke halkının iç çekişmesiydi. Ne var ki Mısır kayıtsız kaldığına pişman olacaktı. İktidara gelişinden itibaren yirmi yıl içerisinde Kyros Ege Denizi kıyılarından Hindukuş'a uzanan bir imparatorluğun tartışmasız hükümdarı haline gelmek üzere ilk önce Anadolu krallığı Likya'yı, sonra Babil'i fethetti. Birden bire bölgede doymak bilmez bir fetih iştahı olan, korkutucu, yeni bir süper güç ortaya çıktı.

II. Ahmose'nin bütün yapabildiği daha fazla paralı asker kiralamak, donanmasına takviye yapmak ve en iyiyi umut etmek oldu. Kyros'un Orta Asya'nın acımasız göçebeleri İskitler ile savaşırken ölmesi küçük bir umut ışığı doğurdu. Ne var ki, Mısır'daki olaylar herhangi bir rahatlama düşüncesini hızla ortadan kaldırdı. Kral Ahmose askeri ardyöresi ve strateji kabiliyeti sayesinde mevcut durumu kırk yıl korumuştu. 526 yılında ölmesi ve tahta yeni, denenmemiş ve sınanmamış firavun III. Psammetikhos'un (526-525) çıkması ülkeye ciddi bir darbe indirdi. Bir monarkın ölmesi daima saldırıya açık olunan bir zaman olduysa da, kapının eşiğindeki saldırganla bu Mısır için tam anlamıyla bir felaketti.

Pers devletinin "Büyük Kralı" Kambyses fırsatı gördü ve bunu değerlendirdi. Ahmose'nin ölüm haberini aldığı haftalar içinde Delta'ya doğru yürüyüşe geçti. Ordusu 525 yılında Mısır'ı işgal edip Memfis'i ele geçirdi, III. Psammetikhos'u idam etti ve İki Ülke'yi zor yoluyla büyüyen Pers ülkesine kattı.

Kambyses en son sömürgesine Pers tarzı yönetimi dayatmakta vakit kaybetmedi. Ahmose'nin kızının mirasını ortadan kaldırdı ve olağanüstü bir süre olan altmış yıldır Tanrı Amon'un Eşi makamında olan Ankhnesneferiba'nın görevini bir kenara iterek bu makamı kaldırdı. Tanrının Eşi bundan böyle Yukarı Mısır'da yerli Mısırlıların duyarlılıklarının oda-

ğı olarak hareket etmeyecekti. Mısırlı resmi görevlilerin hepsi Pers'in denetimi ele geçirmesini bir felaket olarak görmedi. Bazıları yeni bir gerçekle karşı karşıya kaldıklarında sadakatlerinin yönünü kolaylıkla değiştirdiler. Çalışmalar Denetçisi Khnemibra bunlardan biriydi. Kökleri 750 yıl öncesine, II. Ramses'in hükümdarlık dönemine uzanan bir mimarlar ailesinden gelen Khnemibra kendisinden önce babasının, büyük babasının ve büyük büyük babasının yaptığı gibi krala sadakatini açık bir biçimde gösteren bir ad (onun durumunda II. Ahmose'nin taht adını) taşımış ve Hammamat Vadisi'nin taş ocaklarında firavununa sadakatle hizmet etmişti. Ama iddia ettiği bütün sadakatine karşın Pers istilasına uyum sağlamakta tereddüt göstermedi. Rejim değişikliğini sağ atlatmakla kalmadı, yeni, Pers efendilerine hizmet etmeyi sürdürdü ve zahmetlerinin kazançlı rahiplik makamıyla ödüllendirilmesiyle başarılı ve zengin oldu. Khnemibra gibi birçok kişi için kişisel ilerleme her zaman yurtseverliğe baskın çıkmıştır.

Başkalarının Perslerle işbirliği yapmasının biraz daha özgeci nedenleri olabilirdi. Mısırlı seçkinlere göre, el üstünde tuttukları kültürlerini ve geleneklerini dinlerinden daha iyi hiçbir şey cisimleştirmemekteydi. Aslında toplumun bütün önde gelen üyeleri kentlerinin kültüne imanlarını kanıtlamaya özen gösterirlerdi ve yerel tapınağın etkin hamiliği toplum içinde saygınlık kazanmanın ön koşuluydu. Yabancı tanrılara tapan yabancı fatihlerle karşı karşıya kaldıklarında kimi Mısırlılar Perslerle savaşmayıp onların dostluğunu kazanmaya –Mısırlılara özgü tarzda işleri yoluna koymaya– karar verdiler.

Delta kentlerinin en gururlusu Sais'in bir sakini bunu yapmayı başarmıştı. Vedjahorresnet bütün itimatnamelere sahipti. Babası yerel tapınakta rahipti ve kendisi tanrıça Neith'e derin bir adanmışlıkla büyümüştü. Kendinden önceki birçok Saisli gibi orduda kariyer yapma peşinde koşup II. Ahmose'nin hü-

kümdarlık döneminde amirallik makamına yükselmişti. Donanmadaki faaliyetleri "büyük bir felaket ... bu ülkede (daha önce) böylesi hiç olmadı"[240] diye betimlediği işgalci Perslerle deniz savaşlarını içermiş olmalıdır. Kambyses'in zaferini izleyen birkaç ay içerisinde Vedjahorresnet yeni efendisinin gözüne girmiş ve kıdemli bir saray adamı olarak güvenini kazanıp kraliyet huzuruna doğrudan çıkan kralın başhekimi olarak atanmıştı. Vedjahorresnet'in açık dönüşümü hızlı olduğu denli eksiksizdi ve Pers istilasını coşkulu sözcüklerle överken hiçbir utanma belirtisi göstermemekteydi:

> Bütün yabancı ülkelerin büyük lideri Kambyses ve onunla birlikte bütün yabancı ülkelerin yabancıları Mısır'a geldi. Bu ülkede hükümdarlığını kurduğunda, buraya yerleştiler ve o Mısır'ın büyük hükümdarı, bütün yabancı ülkelerin büyük hükümdarı oldu.[241]

Gerçi bu hayret verici yüz seksen derecelik dönüşün arkasında basit bir işbirliğinin ötesinde bir şeyler söz konusuydu. Mısır geleneklerini bilen Vedjahorresnet ülkenin yeni Pers efendilerine rehberlik etmek ve onları saygın ve hatta meşru firavunlar kılacak Mısırlılaştırma sürecini başlatmak için bulunmaz bir konumdaydı. Vedjahorresnet'in düşündüğü ve kuşkusuz her şeyiyle teşvik ettiği Kambyses'e bir kraliyet unvanı oluşturulması, bu süreçte önemli bir adımdı. Persler daha önceki yabancı Hyksos, Libya ve Kuşi hanedanlarının ayak izleri takip edilerek adım adım, yavaş ama emin bir biçimde kültürel olarak asimile edildiler.

Kambyses süreci kabullenmiş gibi görünüyor. Çok büyük ve çok dilli imparatorluğuyla kültürel bakımdan tasfiyeci bir bakış açısı benimseyemezdi. Bunun yerine ülkesindeki farklı kültürlere ve geleneklere büyük hoşgörü gösterdi. Selefi Kyros Yahudi topluluğunun Babil'deki sürgününe son vermişti ve Kambyses Mısır'ın Abu Adası'ndaki büyük bir Yahudi topluluğunu koruyarak onu takip etti. Nil Vadisi'nin

başka bir yerinde Kambyses Mısırlı devlet görevlilerinin hizmet etmeyi sürdürmelerini istiyordu ve özellikle eyaletlerde birçok insan için yaşam eskisi gibi sürmekteydi. Yalnızca, orduda subay olarak görev yapan Mısırlı devlet görevlileri yerlerinden edildiler ve liderlik becerileri Vedjahorresnet'te olduğu gibi yeniden yönlendirildi.

Donanma komutanlığını bırakmaya mecbur edilen sabık amiral yeteneklerini kendi yerel tapınağının korunmasına ve onurlandırılmasına yönlendirdi. Saraydaki konumu onu daha etkili bir kişi haline getirdi ve o bu etkisini Sais'deki Neith kültüne yardım etmek için kullanmaya başladı. İlk iş Kambyses'e içine yerleşerek tapınağın kutsal çevresini kirleten "yabancılar"ı şikâyet etti ve efendisini bir tahliye ihbarı yayımlamaya ikna etti. Ek kulis çalışmalarından sonra Kambyses tapınağın arındırılmasını, ruhban sınıfının ve sunuların Pers istilasından önceki haliyle iade edilmesini emretti. Vedjahorresnet durumu şu sözlerle açıklıyordu: "Kral Hazretleri bunları yaptı çünkü ben Kral Hazretlerinin Sais'in önemini anlamasını sağladım."[242] Kambyses bu "dönüşüm"e damgasını vurmak için tapınağı bizzat ziyaret etti ve "her kralın yaptığı"[243] gibi Neith heykelinin önünde yeri öptü. Pers fatih tam bir firavun olma yolundaydı.

Mısır'ın dört bir yanındaki yerleşimlerde aynı model izlendi. Yerel halkın önde gelenlerinden Kraliyet Haremi Denetçisi Nesmahes Delta kenti Taremu'da, bütün etkisini topluluğunu ve onun kültünü güçlendirmek için kullandı. Bu Pers krallarının yerel aslan tanrı Mahes'le çabucak özdeşleşmelerine yardım etmiş olabilirse de başka yerlerde olduğu gibi burada da Mısır resmi görevlilerinin yeni efendilerini dönüştürmekteki kararlılıkları Birinci Pers dönemindeki gelişmelerin arkasındaki anahtar etkendi. Memfis'te kutsal Apis öküzlerini gömme törenleri aralıksız sürdü ve kültten sorumlu Mısırlı ülkenin yeni hükümdarlarının dinini değiş-

tirmekle bile övünebilirdi: "Senin [Apis] korkunu Mısır'daki bütün insanların ve bütün yabancı ülkelerden yabancıların yüreklerine yerleştirdim."[244]

Mısırlılar siyasi bağımsızlıklarını kaybetmiş olabilirlerdi ama çok değer verdikleri kültürel geleneklerini korumakta kararlıydılar.

Buluş Çağı

Gerçekte Mısır'ın Persler tarafından fethedilmesi "büyük bir felaket" olmaktan uzaktı. Aksine ülkenin yeni hükümdarları kurumlarına ve altyapısına yeni bir nefes vererek Nil Vadisi yönetimine fazlasıyla gereksinim duyduğu hareketliliği ve enerjiyi getirdi. Bu yeniden doğuşun en üst noktası Kambyses'in ardılı I. Darius'un hükümdarlık dönemidir. I. Darius Mısır'ın zengin bilim kaynaklarına, büyük tapınaklara bağlı Yaşam Evlerine özellikle büyük bir ilgi gösterdi. Artık eski ve güvenilir bir hizmetkâr olan Vedjahorresnet'e Mısırlı zanaatkârların Nübye'den getirilen abanoz ağacı ve fildişinden inşa ettikleri Susa'daki kraliyet sarayından Sais'e dönmesini ve dökülmekte olan Yaşam Evi'ni onarmasını emretti.

Darius'a siyasi yönetime sağlam bir temel oluşturmak için muhtemelen tapınak kayıtlarından yararlanılarak Mısır yasalarını bir sisteme bağlaması söylendi. Darius Mısır'ın Pers imparatorluğunun satraplıklarından herhangi biri olmadığını fark etti. Mısır'ın büyük zenginliği ve eski kültürü ona özel bir önem kazandırmaktaydı ve kaybetme tehlikesi göze alınamayacak denli önemli bir mülktü. Bu nedenle Memfis'te üslenen satrapın (Pers valisi) iktisadi ilişkileri denetlemesine izin verilmedi. Bu ilişkiler, "yerlileşmesi"ni engellemek için gözünü satraptan ayırmamakla görevlendirilmiş ayrı, üst düzey bir resmi görevlinin sorumluluğundaydılar. Satraplar sık sık faaliyetlerini bizzat Büyük Kral'ın huzurunda anlatmaları için Pers ülkesine çağrılıyorlardı.

Büyük Pers Kralı I. Darius Mısırlı firavun kılığında (*Toby Wilkinson*)

Darius genelde Mısır'ı yumuşak bir dokunuşla yönetti. Yerli Mısırlılar yüksek makamları ellerinde tutmaya devam ettiler, zorlan alınan vergi aşırı değildi ve döneme ait belgeler eyaletlerde bile belli bir derece zenginlik varmış izlenimi uyandırmaktadır. Pers denetiminin kilit noktaları, imparatorluğun geri kalanıyla mükemmel iletişim, çok iyi bir istihbarat ağı ve stratejik biçimde yerleştirilmiş garnizonlardı. Aşağı Nübye'deki Dorginarti Adasından Sina çöllerine kadar Mısır'ın çevresini Perslere her türlü isyan hareketini hızlı ve kararlı bir biçimde bastırma aracı sağlayan güçlü kaleler kuşatmıştı.

Sıra Mısır'ın devasa iktisadi potansiyelini kullanmaya gelince, Darius önceliği Nil Vadisi ile Basra Körfezi arasındaki deniz ticaretini teşvik etmeye verdi. Yukarı Mısır'da Hammamat Vadisi üzerinden Kızıl Deniz sahiline giden karayo-

lu yeniden açıldı ve Pers seferleri tarafından düzenli olarak kullanıldı. Gelgelelim Aşağı Mısır'da böyle bir yol bulunmadığından farklı bir çözüm bulunmak zorundaydı. Çözüm Gize'deki piramitler denli hırslı, eski Mısır tarihinin en muhteşem mühendislik projelerinden biriydi. Sais hükümdarlığının en parlak döneminde II. Nekhao (610-595) Nil ile Kızıl Deniz arasında bir kanal inşa etme projesi başlatmıştı. Şimdi, yüz yıl sonra onun düşüncesi sonunda hayata geçirilmekteydi. Saisliler yalnızca hayal kurmuşlardı, ama Persler yaptılar. Sonuç yaklaşık 50 metre genişliğinde ve Nil'in en doğudaki kolundan Tumilat Vadisi boyunca Acı Göller'e ve dolayısıyla Süveyş Körfezi'nin güneyine doğru uzanan yaklaşık 60 kilometre uzunluğunda bir kanaldı.

Gemiler bir ucundan diğerine dört günlük bir seyahatle giderken, kanal boyunca stratejik noktalara yerleştirilmiş çok büyük pembe granit dikilitaşların önünden geçerlerdi. 3 metre yüksekliğinde ve 2 metre genişliğindeki her bir devasa dikilitaş üzerinde bulunan dikkatle seçilmiş sahneler ve metinler Darius'un engin imparatorluğu üzerindeki hâkimiyetini anlatmaktaydı: dikilitaşın bir yüzü çiviyazısı bir metinle Büyük Kral'ı Pers tanrısı Ahura Mazda'nın koruması altında betimlerken, diğer yüzü Mısır'ın kanatlı bir güneş kursunun altında birleşmesinin amblemini hiyeroglif övgü yazıtlarıyla birlikte göstermekteydi. Mısır uyarlamasında ayrıca geleneksel biçim içerisinde her biri bir imparatorluk eyaletinin adını içeren oval daireye asılı yirmi dört adet diz çökmüş insan figürü bulunuyordu. Ülkenin büyük tapınaklarını bilen herhangi bir Mısırlıya bu tür sahneler –Darius'un anıtlarında tabi ülkelerden birinin Mısır'ın kendisi olması dışında– tanıdık gelebilirdi. Mısır'ın Pers, Med, Babil, Asur ve hatta Hindistan gibi egzotik ve efsanevi ülkelerle yan yana sıralanması küçük bir teselliydi: İki Ülke daha önce yabancı imparatorluğun sıradan bir eyaleti olmamıştı. Darius'un "Ben, bir Pers, Perslerle birlikte Mısır'ı zapt ettim. Mısır'daki –adı Nil olan– bir nehirden Pers'ten gelen acı nehre [yani Kızıl Deniz'e] bir

kanal kazılması için emir verdim"[245] diye övündüğü dikili taşın diğer yüzünde Darius yurduna bir mesaj yolladı. Dönüm noktası projesinin 497 yılındaki resmi açılışını kutlamak için Kral kanalı bizzat ziyaret etti ve Pers'e gitmek üzere yavaşça yol alan, Mısır haracıyla dolu yirmi dört gemilik filoya gururla baktı.

Eski Süveyş Kanalı deniz ticareti rotalarına duyulan ilgiden doğduysa, Perslerin Mısır'ın öteki tarafındaki Sahra'yı boydan boya geçen çöl yollarını denetim altına alma arzusu, aynı derecede etkileyici bir mühendislik becerisini ortaya çıkardı. Dört büyük Mısır vahasının en güneyde olanı Kharga, çöl iletişiminde önemli bir bağlantı noktasıydı; burada Nil Vadisi'ni güneye doğru Nübye'ye ve batıya doğru Sahra'nın ötesindeki ülkelere bağlayan bir yol ağı birleşmekteydi. Eski Krallık döneminin sonlarından itibaren Kharga Vahası'na daimi olarak yerleşilmişti. İklim çok kuru, yıllık yağış miktarı küçük bir nüfus için bile yetersiz hale gelmişti. Persler alışılmış yaratıcılıklarıyla soruna iki çözüm bulmuşlardı. Birincisi Mısır'a deve getirmekti. Baktria ve Arabistan eyaletlerinden getirilen deve, kervanların su bulmaya ihtiyaç duymadan daha uzun mesafeler seyahat edebilmesini olanaklı kılarak çöl seyahatinde devrim yarattılar. İkinci çözümde Persler kumtaşı zemininin içinde sıkışıp kalmış yeraltı suyunu yüzeye çıkarmak için sıra dışı bir teknolojiye öncülük ettiler. Kharga Vahası'nın her tarafına kavrulmuş manzara boyunca kilometrelerce uzanan derin yeraltı galerileri kazdılar. Galeriler, aslında, yüzeydeki bahçelerin ve tarlaların tatlı, taze artezyen suyuyla sulanmasını olanaklı kılan yeraltı su kemerleriydiler. Bu ileri teknoloji sayesinde ülkenin büyük arazilerinde ilk defa bol tahıl, meyve, sebze ve pamuk (bir başka Pers yeniliği) mahsulü veren tarımsal üretime geçildi. Su kemerlerinin çevresinde yönetim binalarının ve tapınakların tamamladığı yeni köyler ve kasabalar belirdi. Bu yerleşimlerin Nil Vadisi'ne uzak ve papirüsün nadir ve pahalı olmasından dolayı, yöre sakinleri ileti-

şimlerinde yazı gereci olarak papirüs yerine çömlek kırıklarını kullandılar. Sonuç olarak, bu sayede Pers emperyalizminin en uzak menzilindeki günlük hayatı aydınlatan sıra dışı bir arşiv günümüze ulaştı. Tahmin edilebileceği gibi bireyler ve kurumlar özellikle değerli belgeleri korumaya dikkat etmişlerdi. Ayrıca bu belgelerde ağırlıklı olarak tahsilatlar, hane bütçeleri ve gündelik notlar, yasal sözleşmeler ön plana çıkmaktadır. Taştan su kemerleriyle sağlanan su günlere ve günlerin belirli zamanlarına dikkatli biçimde bölünürdü ve bunlar satın alınabilir, satılabilir, kiralanabilir ya da borçlar için güvence olarak kullanılabilirdi. Bu çöl vahasında su paraydı.

Bozuk para da vardı: 410 yılında Atina para biriminin (*stateres*) para standardı olarak getirilmesi Yunan dünyasının Mısır ticareti üzerindeki yaygın etkisini ortaya koyuyordu. Bu, farklı din ve kültürden gelen insanların evlenebildiği, Mısır tapınaklarındaki rölyeflerin Zerdüşt mitolojisinden garip, kanatlı yaratıklar betimleyebildiği, ikinci nesil Pers göçmenlerinin Mısır takma adları alabildiği bir ülke olan Pers Mısırı'nın kozmopolit karakterinin bir başka göstergesiydi.

Genel olarak değerlendirildiğinde, I. Darius'un hükümdarlığı altında Mısır halkların ve geleneklerin kaynaşma potası, kültürel yenilik yeri, zengin bir ticaret ulusu ve farklı etnik grupları barındıran hoşgörülü bir topluluktu. Ne var ki bu uzun sürmedi.

En uygun olanın hayatta kalması

I. Darius'un ardılları Mısır satraplığına belirgin biçimde daha az ilgi gösterdiler. Mısır krallığının ve dininin geleneklerine bağlıymışlar gibi yapmayı bıraktılar. Ticari faaliyet azalmaya başladı ve Persler dikkatlerini baş belaları batı eyaletleri ve Atina ile Sparta devletleri üzerinde topladıkları için Mısır'daki siyasi denetim gevşedi. Perde arkasındaki siyasi zayıflığa ve iktisadi sıkıntıya rağmen Mısır'ın yabancı efendileriyle ilişkisi bozuldu. Delta'da ilk ayaklanma I. Darius'un ölümün-

den bir yıl sonra birden patlak verdi. Ayaklanmanın önünü almak bir sonraki büyük kral Kserkses'in (486-465) iki yılını aldı. Kserkses ayaklanmanın tekrarlanmasını engellemek için Mısırlıları devlet yönetiminin önemli makamlarından temizlediyse de, bu çürümeyi durduramazdı. Kserkses ve memurları epik Thermopylai ve Salamis savaşlarında Yunanlılarla çarpışmakla meşgul olduklarından Aşağı Mısır boyunca eski eyalet ailelerinin üyeleri iktidarı yeniden ele geçirme rüyası kurmaya başladılar; hatta birkaçı kraliyet unvanları üzerinde hak talebinde bulunacak denli ileri gitti. Yarım yüzyıldan daha kısa bir süre sonra Pers yönetimi çözülmeye başladı.

Kserkses'in 465 yılı yazında öldürülmesi ikinci bir Mısır ayaklanması için fırsat ve dürtü sağladı. Bu sefer ayaklanmaya aile geleneğini takip eden Sais'in karizmatik prensi İrethoreru liderlik etti ve ayaklanma kolaylıkla bastırılamadı. İrethoreru bir yıl içerisinde Delta boyunca ve ötesinde destekçiler kazandı; hatta Kharga'daki devlet yazmanları yasal sözleşmeleri "Asilerin Prensi İrethoreru'nun 2. yılı" diye tarihlediler. Yalnızca ülkenin en uzak güneydoğusunda, Hammamat taş ocaklarındaki yerel memurlar halen Pers hükümdarının yetkesini tanımaktaydı. Davasının rağbet gördüğünü fark eden İrethoreru Perslerin en büyük düşmanı Atinalılara askeri destek için başvurdu. Kserkses'in ordusunun yirmi yıl önce kutsal mekânlarını gaddarca yıkışının acısını halen hissetmekte olan Atinalılar yardım etmeye dünden hazırdılar. Mısır sahiline bir savaş filosu gönderdiler ve birleşik Yunan-Mısır güçleri Pers ordusunu Memfis'teki koğuşlarına püskürtmeyi başardı ve onları orada aylarca çakılı tuttu. Ama Persler en zengin eyaletlerini böyle kolay bırakmayacaklardı. En sonunda, Persler ezici sayı üstünlüğüyle Memfis'den çıktılar ve bölge bölge ülkeyi geri almaya başladılar. On yılı bulan bir mücadelenin ardından İrethoreru sonunda yakalandı ve isyan çıkarabilecek başkalarına acımasız bir uyarı olması için çarmıha gerildi.

Gelgelelim Mısırlılar kısa sürse de özgürlüğün tadını almışlardı ve çok geçmeden yine bir Saislinin liderliğinde ve yine Atinalıların desteğiyle bir başka isyan başladı. Persler ile Atinalılar arasındaki 449 tarihli barış anlaşması, Yunanlıların Mısır içişlerine müdahalesini geçici olarak durdurdu ve iki Akdeniz ülkesi arasında serbest ticaret ve seyahatin yeniden başlamasına olanak tanıdı. (Bu yeni durumdan faydalananlardan biri de 440'larda Mısır'ı ziyaret eden Herodot'tu.) Yine de Mısır'ın hoşnutsuzluğu buharlaşıp yok olmamıştı. Bir başka isyan ihtimali kesin görünmekteydi.

410 yılında güneyin içlerine yayılan anarşi ve topluluklar arasındaki şiddet nedeniyle bütün ülkeyi iç kargaşa kapladı. Abu Adası'ndaki Mısırlı Khnum rahiplerinin kışkırtmasıyla eşkıyalar komşu Yahudi Yahveh tapınağına saldırdılar. Suçlular yakalanıp hapsedildiyseler de bu Mısır toplumunun büyük ve ani bir değişim içinde olduğunun bir işaretiydi. Delta'da bağımsızlık sancağını öncülüğünü kırk yıl önceki ilk isyanın liderinin torunun yaptığı yeni bir prensler nesli devralmıştı.

Saisli Psammetikhos-Amirte adını büyük babasından alsa da, aynı zamanda Sais hanedanının kurucusunun onurlu adını da taşımaktaydı ve ailesine servetini yeniden kazandırmakta kararlıydı. Hasımlarını yıpratmak için bölgeyi çok iyi bilmesinden yararlanarak Delta'da Mısır'ın Pers derebeylerine karşı düşük düzeyli bir gerilla savaşı başlattı. Perslerin yerel halk desteğine sahip kararlı bir isyan karşısında büyük bir devletin aciz kalabileceğini gördükleri ayaklanma kesintisiz altı yıl sürdü.

Sonunda her şey taşma noktasına geldi. Kambyses 525 yılında firavunun ölmesinin sağladığı üstünlüğü Mısır'ı ele geçirmek için kullanmıştı. Şimdi Mısırlılar iltifata iltifatla karşılık vermekteydiler. 404 yılının başlarında Büyük Kral II. Darius'un öldüğü haberi Delta'ya ulaştığında Amirte hemen kendisini kral ilan etti. Bu yalnızca bir jestti, ama bütün Mısır'da desteği harekete geçirmesi arzu edilmekteydi.

Amirte'nin krallığı 402 yılının sonlarında Akdeniz sahillerinden Birinci Çağlayan'a kadar kabul görmekteydi. Eyaletlerdeki birkaç kararsız, resmi belgeleri –bahislerini garantiye alarak– Büyük Kral II. Artakserkses'in hükümdarlık dönemi diye tarihlemeyi sürdürdüyse de, Perslerin kendi sorunları vardı. Mısır'ı istila etmek ve asi satraplığa yeniden düzeni getirmek için Fenike'de toplanan ordunun son anda Kıbrıs'taki bir başka ayrılma girişiminin üzerine gönderilmesi gerekti. Böylelikle güçlü bir Pers saldırısından kurtulmuş olan Amirte'nin Mısır'a sığınmak için başvurduğunda kaçak Kıbrıslı amirali hoş karşılaması beklenebilirdi. Ne var ki Amirte dost bir özgürlük savaşçısının önüne kırmızı halı sermek yerine amirali hemen öldürttü. Bu, Sais iki yüzlüğünün karakteristik bir gösterisiydi.

Bu acımasızlığa rağmen, Amirte yeni kurulduğu tahtın tadını uzun süre çıkaramadı. İktidarı kurnazlık ve kaba kuvvetle ele geçiren Amirte krallığın –ya da her zaman olduğu gibi yoğun nezaket ve propaganda örtüsünün arkasında– ne olduğunu ortaya sererek firavunluk makamının geride kalan bütün gizemini çıkarıp attı: seçkin siyasi ödül. Diğer güçlü Delta ailelerinin evlatları hemen dikkat kesildiler. Ekim 399'da Cedet kentinden rakip bir diktatör Amirte'yi kovarak ve yeni bir hanedan ilan ederek kendi darbesini sahneledi. Cedetli Neferites bu yeni başlangıca işaret etmek için Mısır'ı yabancı egemenliğinden kurtaran bir hanedanın en son kurucusu I. Psammetikhos'un Horus adını aldı. Pers misillemelerinden sakınan Neferites'in kısa hükümdarlık dönemine (399-393) hararetli savunma faaliyetleri damgasını vurdu. Neferites'in en belirgin dış siyaset hamlesi Sparta kralı Agesilaos'a Pers seferinde yardım etmek için tahıl ve kereste göndererek Sparta'yla ittifakı güçlendirmek oldu.

393'de Neferites'in varisi Ahoris kral olduğunda yerli bir erkek evlat, beş nesil içinde ilk defa Mısır tahtına çıkmada babasını izlemiş oldu. "Arap" anlamına gelen bir adı olmasına karşın, Ahoris Mısır kimliğiyle gurur duyuyordu ve

monarşinin geleneksel yükümlülüklerini yerine getirmekte kararlıydı: Hükümdarlığının başındaki gözde sanı "tanrıları tatmin eden" idi. Ama dindarlık tek başına güvenliği garanti edemezdi. Hükümdarlığının üzerinden ancak bir yıl geçmişti ki Mısır'ın önde gelen aileleri arasında ölümcül rekabet yine başladı. Rakip hem tahtı hem çaylak hanedanın anıtlarını gasp ettiğinde bu sefer tahtan indirilme sırası Ahoris'teydi.

Firavun siyasetinin atlıkarıncası dönmeye devam ederken, Ahoris tahtını geri almasından yalnızca on iki ay önce, gururla, yakında tekrar kral olarak "görüneceğini" ilan etmişti. Bu içi boş bir atıp tutmaydı: monarşi o zamana kadarki en dip noktaya vurmuştu. Saygınlığından ve gizeminden yoksun kalmış olması nedeniyle monarşi geçmişteki görkemli firavunlar döneminin soluk bir taklidiydi. Ahoris iktidarı bir on yıl daha bırakmadıysa da, beceriksiz oğlu (II. Neferites) ancak on altı hafta dayandı. Tjebnetjerli bir general Ekim 380'de tahtı ele geçirdi. Mısırı yalnızca yirmi yıl süreyle yönetmek üzere üç Delta ailesini temsil etti.

Gelgelelim Nektanebo (380-362) kendisinden hemen önceki seleflerinden farklı bir yaradılıştaydı. "Daha önceki kralın felaketini"[246] getiren yakın tarihli diktatörler arasındaki sert rekabete birinci elden şahitlik etmiş ve tahtın kırılganlığını çoğu kişiden daha iyi anlamıştı. Bir ordu üyesi olarak, askeri gücün siyasi iktidarın önkoşulu olduğunu bilmekteydi: Ülke Pers istilasının daimi tehdidi altında yaşadığından bir numaralı önceliği "Mısır'ı koruyan güçlü bir kral, Mısır'ı savunan bakır bir duvar olmak"[247] idi. Ama gücün de tek başına yeterli olmadığını kavramıştı. Mısır krallığı daima en iyi ruhsal düzeyde işlemişti: Nektanebo'nun kendisini "vatan haini kalpleri kesip çıkaran"[248] bir hükümdar olarak betimlemesi boşuna değildi. Eğer monarşi saygı duyulan bir konuma getirilecekse, ülke geneline geleneksel, tavizsiz bir görüntü yansıtması gerekecekti. Dolayısıyla siyasi manevralarla (siyasi yönetimdeki bütün etkili konumların akrabalara ve güvenilir destekçilere dağıtılması gibi) birlikte Nektanebo ülkenin sekiz yüzyıldır

gördüğü en hırslı tapınak inşa programına girişti. Geleneksel anlamda bir firavun olduğunu tartışmasız bir biçimde ispatlamak istedi. Aynı şekilde kral olarak ilk faaliyetlerinden biri Naukratis'te toplanan kraliyet gelirlerinin –nehir ithalatı üzerindeki gümrük vergilerinden ve yerelde üretilen mallardan alınan vergilerden gelen– onda birini Sais'deki Neith tapınağına ayırmak oldu. Böylece, dindar kral kimliğine katkıda bulunma ve Saisli rakiplerinin gönlünü alma amaçlarına ulaştı. Bunu özellikle Ceba'daki (bugünkü Edfu) Horus tapınağına olmak üzere başka bağışlar izledi. Tanrının dünyevi cisimleşmesine hamisinin başlıca kült merkezine bolca bağışta bulunmaktan başka hiçbir şey daha uygun kaçmazdı.

Nektanebo yalnızca kendisine cennette yer edinmekle ilgilenmedi. Aynı zamanda tapınakların ülkenin maddi servetinin, tarım arazilerinin, maden haklarının, el işi atölyelerinin ve ticaret anlaşmalarının büyük kısmını denetimi altında tuttuğunu ve bunlara yatırım yapmanın ulusal ekonomiyi canlandırmanın en emin yolu olduğunu fark etmişti. Dolayısıyla bu, Mısır'ın savunma kapasitesini Yunan paralı askerler aracılığıyla güçlendirmek için en hızlı ve en etkili fazladan gelir elde etme yöntemiydi. Tanrıların gönlünü alma ve ordu kurma paranın iki ayrı yüzüydüler. Yine de dengede tutulması ustalık isteyen bir faaliyetti: Tapınakların fazla sağılması onları kızdırabilirdi.

Ülkesinin tarihi konusunda bilgili bir araştırmacı olan Nektanebo son on yılların hanedan çekişmelerinden kaçınmak için eski ortak krallık uygulamasını canlandırarak yumuşak bir iktidar değişimini güvence altına almak istedi. Bunun için varisi Cedher'i (365-360) ortak-hükümdar olarak atayarak harekete geçti. Bununla beraber Cedher'in tahtına en büyük tehdit yurt içindeki rakiplerden değil, ama kendi kibirli iç ve dış siyasetinden kaynaklandı. Hiç de babası kadar temkinli biri olmayan Cedher Filistin ve Fenike'yi Perslerin elinden almak için yola çıkarak tek başına hükümdarlık et-

meye başladı. Muhtemelen ya Mısır'ın imparatorluk geçmişinin görkemli günlerine geri dönmek istedi ya da hanedanının iktidar üzerindeki denetiminin halen sürdüğünü göstermek için düşmana savaş açması gerektiğini düşündü. Hangi nedenle olursa olsun, bu aceleci ve aptalca bir karardı. Küçük Asya'daki bir satrapın isyanı Perslerin dikkatini başka tarafa çekmiş olsa da, Yakın Doğu'daki varlıklarını kaybetmeyi soğukkanlılıkla izlemeleri hiçbir biçimde beklenemezdi. Dahası Mısır'ın büyük bir askeri sefer düzenlemek için ihtiyaç duyacağı büyük kaynaklar ülkenin halen kırılgan olan ekonomisini katlanılmaz bir sıkıntıya sokma tehlikesi taşımaktaydı. Cedher'in Yunan paralı askerler kiralamak için fena halde külçe altına ihtiyacı vardı ve tapınaklara beklenmedik bir vergi getirmenin siyasi yönetimin kasalarını doldurmanın en kolay yolu olduğuna ikna olmuştu. Emlak vergisinin, kelle vergisinin, mallar üzerindeki alım vergisinin ve nakliye üzerindeki ek harçların yanı sıra Cedher tapınak mülklerini kamulaştırmak için harekete geçti. Bundan daha az beğenilecek bir siyaseti düşünmek zor olmalıydı. Vergi gelirlerinin tamamıyla kiralanan Spartalı paralı askerler –bin hoplit ve otuz askeri danışman– adeta işleri daha kötü bir hale getirmek istercesine yanlarında kendi subaylarıyla, Mısır'ın eski dostu Agesilaos'la birlikte geldiler. Seksen dört yaşındaki Agesilaos kelimenin tam anlamıyla eski kurttu ve yalnızca paralı askerlerden oluşan bir birliğin komutasını kabul etmekle yetinmesi sağlanamazdı. Onu bütün ordunun sorumluluğu tatmin ederdi. Cedher için bu ilk defa 380'lerde Ahoris tarafından Mısır savunma siyasetini yönetmesi için kiralanan başka Yunanlı müttefik, Atinalı Chabrias'ın tarafına geçmek anlamına geldi. Chabrias'ın donanmanın başına getirilmesiyle birlikte Agesilaos kara kuvvetlerinin denetimini ele geçirdi. Komuta zincirinin başında üç büyük egonun bulunması bütün faaliyeti istikrarsızlaştırdı. Aşırı ağır vergilerin ülkenin genelinde

yarattığı kızgınlık nedeniyle sefere en başından itibaren bir kuşku ve paranoya havası hâkimdi.

Cedher'in 360 tarihli talihsiz seferini kuşatan olayların en canlı anlatımını Delta'nın orta kesiminden Vennefer adlı bir bilgine borçluyuz. Hanedan başkenti Tjebnetjer'e yaklaşık 15 kilometre mesafedeki bir yerleşimde doğan Vennefer Nektanebo'nun ve onun rejiminin sadık bir taraftarıydı. İlk eğitimini yerel tapınakta alan Vennefer tıp ve büyüde uzmanlaştı ve bu alanlarda Cedher'in dikkatini çekti. Kral, Persler üzerine yürümeye karar verdiğinde Vennefer resmi savaş günlüğünü tutmakla görevlendirildi. Eski Mısır'da sözcükler büyülü bir etkiye sahip olduklarından bu oldukça hassas bir görevdi. Bunun için hünerli bir büyücü ve sadık bir kral yanlısı bariz iyi bir seçimdi. Henüz Vennefer kral ve orduyla birlikte Asya'ya yürüyüşe geçmeden Memfis'teki kral naibine Vennefer'i bir komployla ilişkilendiren bir mektup geldi. Vennefer tutuklandı, bakır zincire vuruldu ve kral naibinin huzurunda sorgulandı. Dördüncü yüzyıl Mısır'ındaki herhangi bir başarılı devlet görevlisi gibi Vennefer de kendisini kötü durumlardan kurtarmada ustaydı. Akıllıca birkaç manevra aracılığıyla zorlu sınavından kral naibinin sadık bir sırdaşı olarak çıktı. Resmi koruma verildi ve hediye yağmuruna tutuldu.

Bu sırada, daha düşmana tek bir ok bile atılmadan ordunun büyük bir bölümü Cedher'e cephe alarak genç komutanlardan birinin safına geçti. Bu komutan kralın yeğeni ve kral naibinin oğlundan başkası olmayan Prens Nakhthorheb idi. Spartalı Agesilaos kimin iktidar olacağını belirleyecek kişi rolünü oynamaktan büyük zevk aldı ve prensi zaferle beraberinde Mısır'a getirerek, bir rakibi püskürterek ve sonunda onu firavunluğa yerleşmiş olarak görerek onun kaderine ortak oldu. Zahmetlerinin karşılığında hatırı sayılır bir meblağ olan 230 gümüş talent aldı ve yurdu Sparta'nın yolunu tuttu;

bu kadar gümüş bir yıl boyunca beş bin paralı askerin maliyetini karşılamaya yeterdi.

Aksine, gözden düşen, terk edilen ve tahttan indirilen Cedher'in işe yarar tek seçeneği vardı ve savaşmaya hazırlandığı gerçek düşmanı Perslerin kollarına sığındı. Vennefer vatan haininin izini arayıp bulması için hemen bir donanma görev kuvvetinin başında Asya'ya gönderildi. Cedher en sonunda Susa'da bulundu ve Persler istenmeyen misafirlerini başlarından attıkları için çok memnun oldular. Vennefer Cedher'i yurda zincirlenmiş olarak getirdi ve minnettar bir kralın hediyelerine boğuldu. Siyasi istikrarsızlık döneminde kazanan tarafta olmak kazançlı bir tutumdu.

Hayvan büyüsü

Mısır'ın kudretli Pers İmparatorluğu'yla dördüncü yüzyıldaki kedi fare oyunu Mısır'ın yalnızca iç ve dış siyasetini değil, aynı zamanda ulusal psikolojisini de belirledi. Kadim yeniden fethedilme tehdidi ve savunma için sürekli tetikte olma gereksinimi yenilenmiş bir güvenlik duygusuna temel sağlamak için uğraşan Mısır'ın kendi içine kapanmasına neden oldu.

Küresel güçlerin, değişimin ve belirsizliğin dünyasında, Mısırlılar giderek kendilerini tanımlayan ve diğer kültürlerden ayıran gelenekleri ve değerleri aradılar. Firavun uygarlığının en dayanaklı ve ayırt edici özelliği diniydi. Yunanlıların kibirli bir küçümsemeyle, Perslerin şaşkın bir yansızlıkla baktıkları Mısır'ın hayvan tanrılarının bolluğu yerli Mısır geleneklerini mükemmel biçimde cisimleştirmekteydi. Dahası tanrılar gerçek yaşamın geçirdiği değişiklikler ne olursa olsun nihai kurtuluşun sözünü veren asırlık, değişmeyen güçleri temsil ettiler: "Bütün çevremde değişim ve çürüme görüyorum; değişmeyen Sen benle birlikte bakisin."[249]

Kutsal hayvan kültlerinin Nil Vadisi'nde uzun bir tarihi olsa da popülerliklerinin artması Mısır'ın Pers egemenliğin-

den kısa bağımsızlık dönemini tanımlayan bir olaydı (hayvanlar erken hanedanlık öncesinin mezar komplekslerinde vardı ve Apis öküzüne Mısır devletinin kuruluşundan beri tapılmaktaydı). Bu, firavunların ülkesinde bazı garip uygulamalara şahitlik edilmesine neden oldu.

Dördüncü yüzyıl ortaları itibariyle hayvan kültleri yaygındılar. Bast'da kutsal kediler, Teb'de kutsal köpekler ve ceylanlar, İunyt'te kutsal öküzler, Shedyt'te timsahlar hatta Cedet'te kutsal balıklar vardı. Her kültün kendi tapınağı ve ruhban sınıfı vardı ve tapınak çalışanları sıra sistemiyle belirlendiğinden bu, nüfusun büyük bir bölümünün ülke çapındaki bir olayın zenginliğini paylaşmaları anlamına gelmekteydi. Hayvan kültlerinin en yoğun olduğu yerlerden biri tarihin şafağından beri kralların ve soyluların mezarlığı olan Sakkara'daydı. Nakhthorheb'in hükümdarlık döneminden (360-343) itibaren Mısır'ın ölü seçkinleri kendi yeraltı dünyalarına büyük ya da küçük gerçek bir hayvan koleksiyonuyla girmekteydiler.

Sakkara platosundaki en kutsal yerlerden biri, yüzeydeki tapınakların ve atölyelerin Apis öküzlerinin yeraltı mezarını sakladığı Serapeum'du. Buranın yakınında tanrıca İsis'in cisimleşmesi olarak tapılan kutsal inek "Anne Apis" kültüne hizmet eden tapınak, yeraltı odası ve yönetim binaları kompleksi bulunmaktaydı. Kutsal inek öldükten sonra inek arındırılır, mumyalanır, keten sargı bezleriyle sarılır ve oyulması iki yılı alan yeraltı mezarına defnedilmeden önce tılsımlarla süslenirdi. Her Anne Apis için yapılan devasa taş lahit öyle ağırdı ki onu yerine taşımak için on günlük ağır iş karşılığında bir aylık ücret hak eden otuz kişilik bir ekip gerekmekteydi.

Kutsal ineklerin ve annelerinin kutsal yeraltı mezarlarının dışında, mumyalanmış babunlar için büyük bir yeraltı galeriler ağı vardı. Nehir ya da deniz yoluyla Sahraaltı Afrika'dan getirilen –esirlikleri sırasında çok azı hayatta kalan– bu maymunlar Memfis'teki Ptah tapınağının içindeki özel bir böl-

mede tutulurlardı. Burada bunlara bilgelik tanrısı Thoth'un görünmeleri ve insanlar ile tanrılar arasında aracılık yapan "duyan kulağın" cisimleşmesi olarak tapılırdı. Her babun öldükten sonra Osiris olarak tanrılaştırılır ve yeraltı mezarlığının kaya duvarlarına açılan oyuğa yerleştirilen dikdörtgen ağaç bir kutuya konulurdu. Oyuk babunun geldiği yerin adının ve bir duanın yazılı olduğu bir kireçtaşı levhayla kapatılırdı. Tipik bir yazıtta şöyle yazılıdır:

> Osiris önünde övülebilirsin, sen babun Osiris Marres. Güneyden getirildi. Kurtuluşu [yani ölümü] gerçekleşti ve Ptah tapınağındaki tabutuna yerleştirildi.[250]

Hacılar Sakkara'ya, danışmak, gelecekten haber almak, tedavi olmak ve hatta davaları kazanmak için gelirlerdi; Osiris babununun bir sungu ya da kutsal hayvanlardan birinin mumyalanması ve gömülmesi gibi bir dini faaliyet karşılığında yalvarışlarını tanrılara taşıyacaklarını umarlardı. Alan sayısız ibadetçinin arasında zanaatlarını icra ederek dolaşan falcılar, rüya yorumcuları, astrologlar, kâhinler ve büyülü muska satıcılarıyla dolardı. Çok sayıdaki rahibe ve mumyalayıcıya gelince onlar da özellikle nadir, çok daha pahalı babunların yerine mumya sargılarının altına saklanmış, daha ucuz, daha küçük maymunları koyduklarında, hacılardan iyi kâr elde ederlerdi; müşteri farkı ayırt edemezdi.

Muhtemelen Sakkara'daki bütün hayvan mezarlıklarından en büyüğü ibis galerileriydi. Babunlar gibi ibisler de tanrı Thoth nedeniyle kutsaldı ve aşırı bilgelik arayışı Mısırlıların yalnızca Sakkara'da iki milyondan fazla kuşu mumyalayıp gömmelerine neden oldu. Her ibis galerisi ortalama 9 metreye 9 metre büyüklüğündeydi ve yerden tavana kadar düzgün istif edilmiş, kutsal ibisin bütün cesedinin ya da mumyalanmış kısmının konulduğu pişmiş kilden kavanozlarla doluydu. Talebi karşılamak için yakındaki Abusir Gölü'nün kıyılarındaki

ve Mısır'ın dört bir yanındaki çiftliklerde çok sayında ibis yetiştirilmekteydi. Thoth'un başlıca kült merkezi Khmun'da büyük bir alan kuş sürülerinin beslenmesi için ayrılmıştı. Kuşlar öldüklerinde, satılmak ve gömülmek üzere en ufak parçalarına –tek tek tüyleri, yuva malzemesi ya da yumurta kabuğu parçalarına– varıncaya kadar dikkatle muhafaza ediliyorlardı. Aslında, ibis rahipleri çoğu kez kemikleri tek tek ayırmayı ve bunları hızlı bir kazanca dönüştürmeyi kolaylaştıran bozulmayı hızlandırmak için kuşların ölü bedenlerini toprağa gömerlerdi. Tyre'den ithal edilen terebentin kullanımı süreci daha da hızlandırsa da, kemikleri mumya ambalajının içinde kurutma gibi bir kötü yan etkisi vardı. Ama o zamana kadar hacı ücreti ödeyip evine gitmiş bile oluyordu.

Mumyalanmış şahinler (*Werner Forman Arşivi*)

Sakkara'daki son yeraltı mezarlığı tanrı Horus'tan dolayı kutsal olan şahinlere adanmıştı. Burada, Mısır becerisi bir aşama daha ileri gider. Ziyaretçiler mumyalanmış şahinler adamaya ilaveten Horus heykelcikleri satın alabilir ve bağışlayabilirlerdi. Heykelciğin sürme panelle açılan boş altlığına ya teşvik edici bir şey –sözgelimi şahin tanrıya çerez olması niyetiyle mumyalanmış bir kır faresi parçası– ya da bir papirüs rulosuna yazılmış bir dua konulabilirdi. Hacı sungu paketinin içine bir de dua korsa hem isteğini iletmiş hem de ödemesini yapmış ve böylece isteğini daha etkili şekilde iletmiş olurdu.

Horus'un, güneş tanrısı olarak, Thoth'la (ayla ilişkilendirilen) özel bir yakınlığı olduğundan ibisler ile şahinler doğal bir çift oluşturmaktaydılar. Ama şahin kültünün Sakkara'da popüler olmasının bir başka, daha göz önünde bir nedeni vardı: devlet tarafından etkin biçimde teşvik edilmekte ve maddi olarak desteklenmekteydi. Siyasi yönetim halkın diniyle çok fazla ilgilenmese de, kral kültünü tanıtmakta istekliydi. Eski inançlara göre, monark Horus'un dünyevi cisimleşmesiydi. Bunun da ötesinde, Nakthorheb'in gerçek adı Horus kültünü ("Hebytli Horus muzafferdir") ima ettiğinden kral ve şahin alışılandan bile daha fazla özdeşleştirilmiştir. Kutsal hayvan kültünün yanı sıra "Şahin Nakhthorheb" kültü de teşvik edildiğinden bu ikisi adeta ayırt edilemez hale geldiler. Bu, halk dinini monarşinin hizmetine sokmak için dikkatli biçimde düşünülmüş bir siyasaydı.

Nakhthorheb hükümdarlığının başından itibaren inançların ve simgelerin kendisine ve hanedanlığına desteği sağlamlaştırma gücünü kabul etmişti. Sadık hizmetkârı Vennefer'e ilk emirlerinden biri Piramit Çağı'nın zirvesinden iki kral Snefru ve Cedefre'nin iki bin yaşındaki ölüm kültlerinin onarılmasıydı. Bu kurumların yeniden canlandırılmasının propaganda değeri oldukça yüksekti, çünkü açıkça Mısır'ın yeni kralını çok daha ünlü selefleriyle birleştirmekteydi. Nakhthorheb Memfis'in ötesinde II. Ramses'in hükümdarlık

döneminden beri görülmeyen bir inşaat çılgınlığına kapıldı. Ülkede kraliyetin güzelleştirme çabasından nasibini almayan tapınak yok gibiydi. Nakhthorheb çağdaşları tarafından olduğu kadar gelecek nesiller tarafından da yalnızca uzun bir bugün var yarın yok diktatörler silsilesinin sonuncusu olarak değil gerçek bir firavun olarak saygı görmek istedi. Ama inşaat çılgınlığında bir panik havası vardı. Çabasının çoğunu tapınakların en kolay hasar gören kısımları olan giriş kapılarında ve çevreleme duvarlarında yoğunlaştıran Nakhthorheb, Mısır'ın kutsal yapılarını kötü güçlerden korumaya daha fazla ihtiyaç olduğunu hissetmiş gibi görünmektedir. Bu bağlamda Nakhthorheb'in din siyaseti uluslararası gündemiyle koşuttu: Her ikisi de Mısır'ı düşmandan koruma odaklıydı.

Perslere gelince, en varlıklı eyaletlerinin ayrılmasını kesinlikle kabul etmediler. Tapınak inşaatının miktarı, kutsal hayvanların mumyalanması ya da firavunculuk taslama onları Nil Vadisi'ni yeniden ele geçirme amaçlarından saptıramayacaktı. 373 yılında Nektanebo Perslerin Delta'yı istila etme girişimlerini başarıyla püskürtmüştü. Otuz yıl sonra torunu Nakhthorheb bu kadar şanslı değildi. Büyük Kral III. Artakserkses'in güçleri Akdeniz kıyısındaki Pelusium'u görece kolay ele geçirdi ve Memfis için güneye doğru yürüyüşe geçti. 343 yazının sonları itibariyle Mısır'ın başkenti düşmüş, direniş un ufak olmuş ve bağımsızlık sona ermişti. Modern çağa kadar yurdu üzerinde kesin biçimde hüküm süren son yerli Mısırlı olan Nakhthorheb yurt dışına kaçtı. Sonuç itibariyle, dindarlığı ve siyasetçiliği Artakserkses'in ordusunun katıksız gücünün dengi değildi. Zaman yetmiş yıl öncesine dönmüştü ve Mısır bir kere deha kudretli Pers İmparatorluğu'nun bir satraplığıydı.

Bir kahraman bekleniyor

343 tarihli Pers istilası sırasında yaşayan herhangi biri Kambyses'in 180 yıl önceki fethini hatırlayabilseydi, kuvvetli

bir *deja vu* duygusuna kapılabilirdi. Yine de genelde istikrarsız bir bağımsızlığa alışıldığından ülkenin yabancı bir krallığa zor yoluyla katılması kesinlikle bir felaket olarak görülmüş olmalıdır. Özellikle kentliler olmak üzere birçok Mısırlı, kaderin tersine dönmesi karşısında başını kuma gömme yaklaşımını benimsedi. Mısırlılar yabancı efendilerine sakin bir direniş içinde yerel geleneklerini koruyabildikleri denli koruyarak normal yaşamlarını sürdürmeye çalıştılar. Bu eğilimin güzel bir örneği tanrı Thoth'un başlıca kült merkezi Khmun'da yaşayan Padiusir adlı bir kişiydi. Bu adam kendini Thoth'a adamış bir sofuydu. Her gün binlerce kutsal ibis yakındaki beslenme alanlarında cıyak cıyak ötüp çığlıklar atarken Padiusir tapınaktaki görevlerini örnek bir çalışkanlıkla yerine getirmekteydi; fakat onun dar ufkunun ötesine uzanan ülke huzursuzluk içindeydi:

> Yabancı ülkelerin hükümdarları Mısır'ın hamisiyken ve Mısır'ın içinde savaş başladığı, Güney kargaşa içinde olduğu ve Kuzey ayaklandığı için hiçbir şey eskisi gibi değilken bu tanrı için ayıplanacak hiçbir şey yapmadan, bağışlarını yöneterek denetçi olarak yedi yılımı tükettim ... tapınakların hizmetkârları yok; rahipler kaçtı, ne olacağı bilinmiyor.[251]

Mısır'ın geleneklerine sarsılmaz güveni onun hem dehası hem de felaketiydi. Ülkenin daha mutlu günlerinde en büyük gücü olan şey daha durgun dönemlerinde tanıdık olmayan güçler karşısında ölümcül bir zayıflık haline geldi. Mısır uygarlığını üçüncü ve ikinci binyılda koruyan görenekler ve çözümler artık işe yaramaz durumdaydılar. Mısır üstünlüğünü kaybetmişti ve artık –hâlâ zengin bir ülke olsa da– yalnızca daha genç, daha atik imparatorluklara karşı savaşmak zorunda olan sıradan bir ülkeydi. Nitekim Padiusir'in vicdani teslimiyeti daha büyük bir rahatsızlığın belirtisiydi. Dünyanın hızla değişen hali karşısında korkuya kapılan ve şaşkına dö-

nen çoğu Mısırlı başka tarafa bakmayı tercih etti, eski tanrılara güvendi ve ne olursa olsun yaşamayı sürdürdü.

Mısır'ın bir zamanlar mevcut olan gururlu bağımsızlık ruhu son nefesini 338 yılının sonunda verdi. Persepolis'deki saray III. Artakserkses'in ölümüne yas tutup tacı ardılına hazırlarken, Mısır'ın uzun özgürlük savaşçıları silsilesinin sonuncusu ülkesini özgürleştirmek için hamlede bulundu. Tanınmamışlığı davasının umutsuzluğunu yansıtan gizemli Kahababash hakkında kesin olarak çok az şey bilinmektedir. Memfis'in yerlisiymiş ya da en azından Mısır'da onun "krallığı"nı kabul eden ilk yerlerden biri olan başkentle yakın bir bağı varmış gibi görünmektedir. Ne var ki Khababash'ın popülerliği Yukarı Mısırla sınırlı değildi. Onun tahtı ele geçirme girişimine Teb de arka çıktı. Nil Vadisi'nin yukarılarından Delta'nın kıyılarına kadar bütün ülke Pers boyunduruğunu çıkarıp atmakta hevesliydi. Khababash en iyi –tek– bahisti. Pers misillemesinin deniz yoluyla bir istila biçiminde olmasının muhtemel olduğunu fark eden Khababash "Asya filosunu Mısır'dan defetmek için Yukarı Mısır'ın bütün bölgelerindeki bataklıkları geçerek, sazlıklarına girerek ve Büyük Yeşil'e [yani Akdeniz] giden her halici inceleyerek"[252] doğrudan stratejik öneme sahip olan liman kenti Per-Vadjet'e doğru ilerledi. Bu yeterince akla uygun bir stratejiydi, ama isyancı bir lider, hatta Mısır'ın umutları ve özlemlerini sırtında taşıyan bir lider bile şimdiye dek kurulmuş en güçlü ve en kararlı Pers ordusunun dengi olamazdı. Khababash'ın başkaldırısı ancak sekiz ay sürdü. Kaderi, hakkındaki birçok şey gibi, halen gizemini korumaktadır. Nihai sonuç yeni Büyük Kral III. Darius'un (Mısır'da 336-332, Pers İmparatorluğu'nda 336-331) hükümdarlığı altında yenilenen Pers denetimiydi.

Mısır şimdi Persler için eskisinden çok daha önemliydi. Mısır'ın zenginliği savaş hazırlığında olan imparatorluğa paralı asker desteği almak için son derece gerekliydi. Pers İmparatorluğu yüz elli yıldır Eğe Denizi'nin ve Anadolu'nun

denetimi için Yunan dünyasıyla boğuşmaktaydı. Sparta ve Atina, ordusuna kahramanca direnerek ve cesurca meydan okuyarak Büyük Kral'ı aşağılamışlardı. Artık dikkat kuzeye, Perslere karşı pan-Helenist liderlik harmanisine kısa süre önce bürünmüş olan dağlık Makedon krallığına kaymıştı. 336 yazının sonlarında, tam olarak III. Darius Persepolis'te tahta çıkarken, yeni, genç Makedon kral III. İskender bütün Yunanistan'da Korinthos Birliği'nin başı ve babasının başlattığı Pers seferinin komutanı olarak kabul edildi. Dünya bir dönüm noktasındaydı, ama Darius bunun farkında değildi.

334 ilkbaharı itibariyle İskender Hellespontos üzerinden Pers İmparatorluğu'nun batı eyaletine geçti ve imparatorluk ordusunun yoğun saflarıyla savaşmak için güneye doğru yürüdü. Aynı yılın mayıs ayındaki epik Granikos Nehri Savaşı Darius ve Pers İmparatorluğu için sonun başlangıcının işaretini verdi. Yaz boyunca bunu Halikarnassos'un [bugünkü Bodrum] kuşatılmasıyla sonuçlanan başka seferler izledi. Sonbahar ve kış, İskender'in güçlerinin kıyı boyunca ilerleyişine, önlerine çıkan her şeyi süpürüp kenara atmalarına şahitlik etti. Kasım 333'de iki karşıt güç arasında ikinci bir meydan savaşı Kilikya'daki İssos mevkiinde gerçekleşti. Persler ironik bir biçimde farklı farklı etnik gruplardan oluşan güçlerine çok sayıda Mısırlı almışlardı. Sıradan askerler kuşkusuz kim onlara para öderse onun için savaşıyorlardı. Gönüllü işbirliği, görünüşe bakılırsa babasını yenen orduyu desteklemekte bir çelişki görmeyen sürgün Nakhthorheb'in en büyük oğlu dahil olmak üzere seçkinlere değin uzanıyordu. Birçok kereler görüldüğü gibi Mısır ordusunun, en üst kademelerinde bile, her şeyden önemli bir temennisi vardı: kazananla aynı tarafta olmak. Tarih, çoğundan daha uzun bir tarihi olan Mısırlıların iyi bildiği gibi galipler tarafından yazılır.

Gelgelelim artık tarih Persler için son buluyordu. Mısırlı işbirlikçi Sematavytefnakht, Darius bir başka ezici yenilgiye uğrarken kenardan seyretti. İskender aniden durdurulamaz

göründü. Vatan hasretine ya da güçlü bir postu kurtarma arzusuna kapılan Sematavytefnakht savaş alanından kaçıp yeni bir rejimin kurulmasını ve başka yükselme fırsatlarını beklemek üzere Mısır'a geri döndü.

İskender'in, şana susamışlığının ve yenilmez ordusunun haberleri Nil Vadisi'ne vardığında Mısırlılar onun kendilerini nefret ettikleri Perslerden kurtarması için aradıkları güçlü adam olup olmadığını merak etmeye başladılar. Yerli bir kahramanın yokluğunda ve Darius ile İskender arasında zor bir seçimle karşı karşıya kalındığında Makedon kötünün iyisi gibi görünmekteydi. Kesinlikle İskender'in yöntemlerine ilişkin yanılsamalar söz konusu olamazdı. 332 yılının ilk yarısında yedi ay süren Tyre kuşatmasının ardından İskender sağ kurtulanların hepsinin halkın önünde çarmıha gerilmelerini emrederek kendisine karşı çıkmayı cesaret edenlere karşı ibret veren bir gaddarlık gösterdi. Birkaç ay sonra, kentin kapılarını İskender'e kapatan bahtsız Gazze valisi çok daha bir kötü yazgıya boyun eğdi. Canlı halde bir savaş arabasına arkasına bağlandı ve büyük acı veren yaraları nedeniyle ölene kadar kent duvarlarının çevresinde yerde sürüklendi. Hiçbir şeyin ve hiç kimsenin İskender'in yolunun üzerinde durmasına izin verilmeyecekti. Ne var ki Mısırlılar despot hükümdarlara alışkındılar. Otoriter diktatörler üç bin yılın önemli bir kısmı boyunca Nil Vadisi için bir kaide olmuştu. Geçmişin görkemli günlerine artan bir nostaljiyle bakan ülke, İskender'in geleneksel firavuncu yaradılışta olduğunu, acımasız bir tiran, saygı duyulması ve korkulması gereken bir adam olduğunu hissetmiş olmalıydı. 332 yılının son bulmak üzere olduğu haftalar içerisinde İskender Mısır sınırını aşıp savaşmadan iktidara el koydu. Persler uçup gitmişlerdi. İskender oradaydı: Bilinen dünyanın fatihi firavunlar ülkesinde. İster içgüdüsel olsun ister dikkatli tavsiye aracılığıyla olsun İskender kendisinden ne beklendiğini bilmekteydi. Memfis'e vardığında ilk eylemi Apis öküzlerine saygısını sunmak oldu. Büyük hay-

van meraklı Makedon'un incelemesi için ahırdan bitişikteki avluya getirildi. İskender'in ev sahiplerine göre bu eski geleneklerin geri döndüğünün bir işaretiydi. Dinin gereklerinden anlayan bir kral gelmişti.

Gerçi, eski Mısır'ın dini gelenekleriyle ilgilenmek İskender'in kendisi için yalnızca bir halkla ilişkiler meselesi değildi. Ülkenin çok eski kültürü daha önceki tüm işgalciler gibi İskender'i de büyülemişti. Mısır benzersiz, karşı konulmaz büyüleyiciliğini sahneliyordu. O zamana kadar askeri mücadelesinde onu herhangi bir şeyin oyalamasına ya da engellemesine izin vermemişti. Her zafer, düşmana yeniden toplanması ve soluklanması için zaman tanımayan bir başka zaferinin dürtüsü olmuştu. Bütün beklentilerin aksine bilerek Perslere sırtını döndü. İskender 331 ilkbaharının başlarında ebediyen onun ismini taşıyacak kenti kurduktan sonra Darius'la üçüncü defa çarpışmak üzere doğuya doğru değil, ama batıya, Sahra'nın kum çöllerine gitti. Hedefi, 500 kilometre uzaktaki Amon kâhiniyle ünlü Siva Vahası'ydı. Burada tanrı ile kral arasında neler geçtiği bir gizem olarak kaldıysa da, İskender bu buluşmadan farklı bir insan olarak çıktı; aslında artık bir insan değil, ama yaratıcının soyundan gelen yaşayan bir tanrıydı. "Kâhine sorusunu sordu ve ruhunun arzuladığı yanıtı aldı (ya da öyle söyledi)."[253]

Böylelikle Makedonya hükümdarı Mısır kralı olmuştu. Nil Vadisi artık yirmi iki yüzyıl boyunca kendi evlatları tarafından yönetilmeyecekti. Yine de firavun uygarlığının büyüleyiciliği her zaman olduğu denli etkileyiciydi.

Padiusir ve soyunun haklı olduğu ortaya çıkmıştı.

23
Uzun Veda

Göz alıcı ödül

İskender 331 yılı nisanında Mısır'dan ayrıldı ve bir daha hiç geri dönmedi. En fazla dört ay kalmıştı. Yine de bu kısa zaman zarfında yalnızca firavunların ülkesini uzayan fetihler listesine eklemekle kalmamış, kendisini yaşayan bir tanrı olarak kabul ettirmişti. Kendi kaderi kadar imparatorluğunun kaderini de göz önünde tutarak ayrılışından sonra Nil Vadisi'nde güçlü bir siyasi yönetim olmasını sağlayacak ileri görüşlü yönetim düzenlemelerini devreye sokmuştu. İskender kılıçla ele geçirmiş olsa da Mısır'ın askeri bir cunta altında serpilemeyeceğini fark ettiğinden, askeri yönetimi Makedonlara teslim ederken sivil meseleleri biri Mısırlı diğeri Pers iki valiye bırakan açık bir güçler ayrımı oluşturdu. İskender Yunan mirasından gurur duysa da bütün etnik ardyörelerden yetenekli bireylerin en tepeye tırmanabilecekleri bir fırsatlar dünyası, çok kültürlü bir imparatorluk inşa etmekte kararlıydı. Nil Vadisi artık Makedon bölgesi olabilirdiyse de Sematavytefnakht gibi Mısır ileri gelenleri unvanları ve makamları toplayabiliyor, "efendileri tarafından kutsandıklarına, onun eyaletinde saygı gördüklerine"[254] güvenebiliyorlardı. Apis öküzüne herkesin önünde sergilediği saygı gösterisinin vurgulamak istediği gibi, İskender kendisini bir kurtarıcı, Mısır'ın onurlu eski geleneklerine ve inançlarına saygılı bir hükümdar olarak sunmak istedi. Bu ruhla, işgal güçlerinin Makedon komutanı Peukestas, Sakkara'daki kutsal hayvan nekropolünün kapısına askerlerine bu ayin alanına girmelerini yasaklayan bir yazı

astı. Bu yazı, papirüs üzerindeki bilinen en eski Yunan metinlerinden biri ve İskender'in iç dünyasının canlı bir göstergesi olarak günümüze ulaştı.

Ne var ki İskender'in maiyetindeki herkes ne onun kadar açık fikirliydi ne de iyi yönetme kaygısı taşıyordu. Çok geçmeden astlarının rakip tutkuları yüzeye çıktıkça İskender'in dikkatli biçimde tasarladığı planları suya düşmeye başladı. Mısırlı vali, Pers meslektaşını mülki yönetimin tek amiri olarak bırakarak istifa etti. Onun oyun dışı bırakılmasının üzerinden çok geçmeden, Naukratisli Kleomenes doğu sınır bölgesinden ve ülkenin maliyesinden sorumlu Yunanlı komutan olarak kapsamlı güçlerle birlikte satraplık makamına yükseldi. İskender'in bütün gayretlerine rağmen, Mısır yeniden bir diktatörlük olma yoluna girmişti.

İskender'in yalnızca sekiz yıl sonra 10 Temmuz 323'deki zamansız ölümü ülkenin kaderine damgasını vurdu. İskender'in en yakın komutanları engin imparatorluğunu paylaşmak için savaşa tutuştuklarında Lagus oğlu Ptolemaios Mısır satraplığını kendisine ayırdı. Çocukluk arkadaşı İskender'e Amon kâhinini ziyaretinden beri eşlik ettiğinden Ptolemaios Mısır'ı yönetme hakkının kendisine ait olduğunu iddia edebilirdi. Kesinlikle Mısır'ın İskender'in birçok fethi içinde en zengini ve koruması en kolay olanı olduğunu biliyordu: Bir başka deyişle bir kere daha kendi başına güçlü bir krallık olmak için ideal biçimde uygundu. Ptolemaios vakit geçirmeden Mısır'a gitti, sevilmeyen Kleomenes'i görevinden aldı ve kendi yetkesini güçlendirmeye koyuldu.

İki Ülke'nin sorumluluğunu üstlenmek dallı budaklı bir sorun ortaya çıkardı: Ptolemaios siyasi ve iktisadi iktidarın yularlarını elinde tutuyor olabilirdi ama İskender'in Mısır üzerinde bir firavun gibi hüküm sürmek için sahip olduğu ahlaki ve tinsel yetkeden yoksundu. Büyük fatihin ölümüyle birlikte Mısırlılar bir başka Makedon monarka karşı çıkabilirlerdi. Ptolemaios halk arasından çıkmış meşru bir hükümdar

olarak kabul edilmek istiyorsa İskender'in onayının gerekli olduğunu bilmekteydi. İskender'in son arzusu Siva'daki Amon tapınağının kutsal bölgesine gömülmek olmuştu, ama Makedonya'nın yeni kral naibi Perdikkas siyasi nedenlerle ölü kahramanın hanedanın Aegina'daki Makedon krallar nekropolüne defnedilmesi gerektiğine karar vermişti. Görünüşe bakılırsa herkes İskender'in bedenini bir meşruiyet tılsımı olarak istemekteydi.

Yakın Doğu'nun savaş alanlarında bütün taktik becerisini kullanan Ptolemaios İskender'in naaşını Perdikkas'ın burnunun dibinden çalmak için gözü pek bir plan kurdu. Cenaze alayı Hellespontos'a gitmek için Babil'den yola çıktığında Ptolemaios'un ordusu alayı Suriye'de kaçırdı ve onu Mısır'a gitmeye zorladı. Kahramanın bedeni Mısır topraklarına sağ salim getirildiğinde Ptolemaios gerçek yüzünü gösterdi. İskender'in son arzusunu yerine getirmekten daha ziyade elinde firavunların geleneksel başkenti Memfis'de gömülmüş İskender'in beden vardı. İskender'in yönetim merkezinin üzerini kaplayan aurası nedeniyle artık hiç kimse Ptolemaios'un hükmetme hakkını yadsıyamazdı.

Bekleneceği gibi Makedonya ve Mısır arasında doğrudan bir savaşı –otuz beş yıl süren ve taraflar için birer yıkım olan İskender'in ardılları arasındaki bıktırıcı savaş serilerinden ilki– kışkırtan bu dalavere Perdikkas'ı çileden çıkardı. Aynı zamanda Yunanlıların amansız kan davalarına eğilimi kendini gösterdi. Kan davası, İskender'in hayatta kalan akrabalarını onun ölümünü izleyen on iki yıl içerisinde yok etti. İlkönce İskender'in varisi ve üvey kardeşi III. Philippos İskender'in annesi Olympias'ın emriyle öldürüldü. Ardından İskender öldükten sonra dünyaya gelen oğlu IV. İskender kendi muhafızı tarafından öldürüldü.

Çıplak hakikatin uygun davranışı engellemesine hiçbir zaman izin verilmeyen Mısır'da sanki genç İskender halen sağ ve hüküm sürüyormuş gibi düşünülmeye devam edil-

di. Bir yıl önce Ptolemaios konutunu İskender'in deniz kenarındaki kenti İskenderiye'ye taşımıştı. Yeni başkent hazır olduğunda harekete geçti. 12 Ocak 304'de krallığını ilan etti. Monark olarak ilk faaliyetlerinden biri İskender'in bedenini İskenderiye'ye taşımak ve kenarları cam bir tabutla bol para harcanmış yeni bir mezara yeniden defnetmek oldu. İskender burada yalnızca yeni bir kentin değil, aynı zamanda yeni bir hanedanın kurucu babası ve hami tanrısı olarak sonsuza değin yatacaktı. Ptolemaios hanedanı doğmuştu.

İlk üç Ptolemaios'un hükümdarlığı altında geçen sonraki seksen yıl Ptolemaios hükümdarlığının altın çağıydı. I Ptolemaios krallığa yükselmiş olsa da kendine özgü tarzından hiçbir şey yitirmemiş ve sonu gelmeyen Varisler Savaşı'nı Doğu Akdeniz'de bir imparatorluk oluşturmak için kullanmıştı. İskender'in ölümünden yalnızca bir yıl sonra zaten Mısır'a katmış olduğu Sirenayka'ya (Libya'nın kıyı bölgesi) eklemek için 313 yılında Kıbrıs'ı ele geçirdi ve bunu Anadolu'da ve Ege'de stratejik köprübaşları izledi. Önemli iki Makedon ailenin kızlarıyla diplomatik evlilikler yaparak Makedonya'yla stratejik ittifaklar kurdu. 283/2 kışında seksen dört yaşında öldüğünde I. Ptolemaios izleyen iki buçuk yüzyıl boyunca istilaya karşı dayanacak bir ara bölge yaratmakta başarılı olmuştu.

İskender'in varisleri arasındaki çatışma nihai olarak krallığının üç parçaya bölünmesiyle sonuçlandı. Kuzeybatıdaki atadan kalma anavatan Makedonya bağımsız bir krallık olarak kaldı. Güney'de Ptolemaios Mısır, Sirenayka ve Kıbrıs üzerinde hüküm sürdü. Krallığın Güney Anadolu'yu, Yakın Doğu'yu ve Pers topraklarını kapsayan büyük orta kuşağı İskender'in bir başka generali Selevkos'a düşmüştü ve Selevkos Krallığı Ptolemaios imparatorluğunun güçlü bir rakibi olarak ortaya çıktı. Bu üç Helenistik monarşi arasındaki toprak anlaşmazlıkları II. Ptolemaios'un (285-246) ve III. Ptolemaios'un (246-221) hükümdarlık dönemlerinde Ptole-

maios ve Selevkos devletleri arasındaki büyük çaplı Suriye Savaşları'nda en üst noktasına ulaşarak sürdü. Bu dönemsel çatışmalar Mısır gibi zengin ve iyi savunulan bir devlete iradesini daha genişletme fırsatları sağladı. Büyük bir donanmanın yardımıyla II. Ptolemaios Güney ve Batı Anadolu'yu fetihlerinin arasına kattı; ardılı III. Ptolemaios İyonya kıyısını, Çanakkale Boğazı'nı ve Güney Trakya'yı denetimi altına aldı.

Ptolemaios topraklarının genelinde ticaret devlet siyasetinin merkezinde olduğundan topraksal genişleme kendi başına bir amaç değil, bir araçtı. Dünyanın geri kalan imparatorlukları gibi Ptolemaios Mısır'ı da büyük doğal kaynakların desteklediği ticari faaliyetle inanılmaz derecede zenginleşmişti. II. Ptolemaios hükümdarlık döneminin başında Nübye'deki Meroe Krallığı'na karşı bir sefer başlattı ve çok sayıdaki altın madenleriyle birlikte Yukarı Nübye'nin denetimini ele geçirmekte başarılı oldu. Tereddüde yer bırakmamak için Allaki Vadisi'nde saygı duyulan ve korkulan annesinin onuruna Berenike Panchrysos ("Altın Berenike") adını verdiği yeni bir altın işleme kenti kurdu. Nübye'nin denetimi Mısır'a ayrıca Selevkos ordusunun korku salan Hint savaş fillerine rakip olabilecek Afrika fillerini sağlayarak fazladan bir ödül vermişti. II. Ptolemaios bir başka girişimde 230 yıl önce Darius tarafından inşa edilen Süveyş Kanalı'nın dibinin taranarak temizlenmesini ve yeniden gemi trafiğine açılmasını emretti. Kızıl Deniz sahilindeki limanlardan gemiler Hindistan'a düzenli sefer yapmaktaydı; nehir tekneleri Nil'den yukarı Sahraaltı Afrika'ya giderken deve kervanları Sahra'yı aşmak için batı ve Arabistan için doğu karayollarını izlemekteydi. Ptolemaios hükümdarlığı altında Mısır bir kere daha büyük bir ticaret imparatorluğunun merkezindeydi.

Efsanevi zenginliklerini ve uzaklara yayılmış imparatorluk bağlantılarını borazan çalarak duyurmaya sıra gelince Ptolemaios hiç de alçak gönüllü değildi. 275/274 kışında Mısır

antik dünyada o zamana kadar sahnelenmiş en görkemli kutlama törenine şahitlik etti. II. Ptolemaios ve özel olarak davet edilmiş 130 misafiri kraliyet kalesinin duvarlarının içine dikilmiş büyük bir çadırın konforlu ferahlığından büyük bir tören alayının geçişini seyrettiler. İlk önce hanedanın hami tanrıları, Dionysos, Zeus, İskender, I. Ptolemaios ve karısı Berenike'yi onurlandıran heykeller geçti. Onların arkasından Afrika, Arabistan ve Hindistan'dan egzotik hediyeler yeri göğü inleterek geçtiler: yirmi dört fil arabası, antiloplar, devekuşları, yaban eşekleri, leoparlar, bir zürafa, bir gergedan ve sayısız deve; sonra hediye taşıyan Nübyeliler, rengârenk Hintli kadınlar, sığırlar ve köpekler (bunların hepsi Ptolemaios'un gözünde "hayvan topluluğu"ydu). En sonunda sıra her zafer geçit töreninin vazgeçilmez öğesi olan, Ptolemaios ordusunun sekiz bin kişilik askeri birliğine geldi. Yeni Krallık'ın firavunlarının övgü sahnelerini yalnızca mezarların ve tapınakların duvarlarına hakkettikleri yerde Ptolemaioslar gerçeği sahnelediler.

II. Ptolemaios'un şaşırtıcı gösterisi, firavuncu gelenekten köktenci bir ayrılışla Teb'de ya da Memfis'de değil, Ptolemaios'un başındaki tacın en değerli mücevheri olan İskenderiye'de yapıldı. Kent kurulduğu 7 Nisan 331'den itibaren Akdeniz dünyasının önde gelen ticaret merkezi olma yolundaydı. İskender İskenderiye'nin yerini bizzat seçmiş ve iyi bir seçim yapmıştı. Nil'in ana ağızlarından birine yaklaşık 30 kilometre uzaklıkta olmasına rağmen yıllık taşkından etkilenmeyen İskenderiye deniz ticareti için çok iyi bir konumdaydı. Bir geçitle ayrılan iki doğal liman, deniz taşımacılığı için derin su demirlemesi ve mal indirme ve yükleme için geniş rıhtımlar sağlamaktaydı. Kıyı ambarlara, tersanelere ve pazar yerine olduğu gibi bir Yunan deniz tanrısı Posedion tiyatrosuna ve tapınağına mükemmel yer sağlıyordu. Kıyının uzağındaki ana kent dik açıyla kesişen iki büyük, 30 metre genişliğindeki caddesiyle ızgara sisteminde planlanmıştı; bu

da bir başka Helenistik özellikti. Bu bulvarlar boyunca özellikle pazar meydanı ve büyük tapınaklar olmak üzere başlıca kamusal alanlar sıralanmıştı. Aslında bir yönetim ve hanedan başkentine uygun biçimde devlet yapıları ve saraylar kentin dörtte biri ile üçte biri arasındaki kısmını kaplıyordu. Kraliyet anıtmezarı ve çok büyük heykeller, mahkemeler ve sütunlu spor salonu cilalı granit ve parlak mermerden Mısır ve Yunan tarzı anıtlar büyüleyici bir Helenistik ve firavun kültürleri harmanında yan yana duruyordu. İskenderiye, kimi yerli Mısırlılar ondan aşağılayarak "inşaat alanı" diye bahsetseler de, iki dünyanın zengin ve çarpıcı bir karışımda buluştukları bir yerdi.

Ptolemaiosların İskenderiye vizyonunu Büyük Kütüphane'den başka hiçbir kurum daha iyi açıklayamaz. I. Ptolemaios hükümdarlık döneminin en başından itibaren Atina'nın tacını elinden almak ve başkentini Yunan dünyasının en önemli düşün merkezi olarak geliştirmekte kararlıydı. Bu amaç doğrultusunda sarayın bulunduğu bölgede, bir Müz [Esin Tanrıçası] rahibinin başkanlık ettiği bilimsel bir akademi kurdu. Ptolemaiosların bütün Yunan dünyasından en iyi beyinleri arayıp onları akademik özgürlük ve –kraliyet hazinesinden doğrudan ödenen– garanti maaş sözüyle İskenderiye'ye çekmeleri sayesinde Müze hızla etkin bir araştırma ve öğretim merkezi haline geldi. Müze binaları akademik bir topluluk için gereken bütün birimlere sahipti: sessizce derin düşünceye dalmak için girintiler ve oturma yerleri içeren revaklar; bilge üyelerin tanışabilecekleri ve tartışabilecekleri büyük bir yemek salonu ve kuşkusuz bir kütüphane. Ama bu sıradan bir kütüphane değil, dönemin en iyi kitap pazarlarından dürüst ya da dürüst olmayan yollardan edinilen antik dünyanın en büyük kitap koleksiyonuydu. III. Ptolemaios Yunan edebiyat klasiklerinin orijinal baskılarını edinmeyi öylesine çok istiyordu ki açıkça hırsızlığa bile başvurdu. Hilesi, on beş gümüş talent gibi yüksek bir teminat karşılığında Atina kütüphanelerinden kitaplar ödünç almaktı. El yazmaları İskenderiye'ye sağlam

bir biçimde varır varmaz Ptolemaios Atinalılara teşekkürlerini gönderiyordu: Ptolemaios kitapları geri vermeyeceğinden onlar da teminatı geri vermeyebilirlerdi.

Büyük Kütüphane en parlak döneminde bütün araştırma alanlarındaki bilginin tamamını sunan yarım milyon papirüs rulosunu içeriyordu. Büyük Kütüphane'nin insan kaynakları da en az yazılı kaynakları kadar zengindi; Kütüphane Müdürleri buraya pek çok akademisyeni çekmeyi başarıyordu. Özellikle Mısır tarihini yazmakla görevlendirilen Sebennytos (Mısır dilinde Tjebnetjer) rahibi Manethon olmak üzere, bir ya da iki Mısırlı bulunmakla birlikte İskenderiye'deki düşünürlerin büyük çoğunluğu Yunan dünyasından gelmişti. Geometrinin kurucusu Euclides Atina'daki Platoncu okuldan getirilmiş ve o bütün Yunan matematik bilgisi külliyatını birleşik bir sistem içinde düzenlemişti. Mühendis Archimedes kendi su kaldırma sistemi modelini Mısır'dayken keşfetti. Samoslu (Sisamlı) Aristarkhos güneşin merkezde olduğu güneş sistemi modelini geliştirdi. 245'te coğrafyacı Eratosthenes Kütüphane müdürlüğüne atandı. Mısır'da kaldığı süre içinde Eratosthenes bir sopanın gölgesinin boyunu günün aynı zamanında Assuan'da ve İskenderiye'de ayrı ayrı ölçmek suretiyle dünyanın çevresini doğru olarak hesapladı. Eratosthenes'in İskenderiye'deki çağdaşları arasında sinir, sindirim ve dolaşım sistemlerinin temel işleyişlerini Hipokrat geleneği içerisinde saptayan hekimler vardı. Saray şairi Kallimakhos Büyük Kütüphane'deki kitapların özenli bir katalogunu derlerken, Yunan biliminin daha sonraki antik çağlara ve ötesine kalmasını sağlayacak temelleri attı.

Düşünsel harikalar kentinde, son bir mimari başyapıt İskenderiye'nin başarılarını kelimenin tam anlamıyla uzak ufuklara yaydı. Anakaraya uzun bir mendirekle bağlanan kayalık bir adacık üzerinde dikilen Pharos (deniz feneri) gökyüzüne metrelerce yükseliyordu. I. Ptolemaios tarafından sipariş edilen ve ardılı tarafından 280 yılında tamamlanan kule

bir mühendislik mucizesiydi. Büyük kule ortalama yetmiş beş ton ağırlığındaki taş bloklardan inşa edilmişti ve kare, sekizgen ve silindirik şekiller alan üç büyük kat halinde yükselmekteydi. Devasa bir Zeus heykelinin bulunduğu tepesi gece gündüz yanan bir fener, parlak bir ışık halkasıydı. Kulenin –Akdeniz üzerinden Ptolemaiosların gelişen metropolüne gelen insanlara, mallara ve düşüncelere rehberlik etmesi için– aynalarla yansıtılan ışığı denizde uzak bir mesafeden görülebiliyordu. Gemicilik için uygulama alanında bir dönüm noktası ve Ptolemaioscu iktidarın güçlü bir simgesi olan Pharos Yunan'ın Mısır üzerindeki hâkimiyetinin somut örneğiydi.

Bir ülke, iki sistem

İskenderiye'nin ötesinde denizcilik dünyası tamamen Yunanlılara aitti belki ama Delta ve Nil Vadisi bambaşka bir konuydu. Ptolemaios hukuku, Mısır'da sadece üç kenti (*poleis*) özerk sayıyordu: İskenderiye, eski ticaret merkezi Naukratis ve I. Ptolemaios'un Teb'in geleneksel hâkimiyetini dengelemesi için Yukarı Mısır, Abdju yakınında kurduğu Ptolemais. Bu kentlerde yurttaşlar özel vergi ayrıcalıklarına sahiptiler ve kendi yöneticilerini seçebiliyorlardı. Göçmenler Ptolemaios Mısır'ını finans ve ticaretle servetler kazanılan bir imkânlar adası olarak gördüklerinden Yunan dünyasından binlerce göçmen geldi. Ama yeni gelenler –yeni gelenlerin yapmaya eğilimli oldukları gibi– doğal olarak var olan Yunan topluluklarının çekimine kapıldılar. İskenderiye, Naukratis ve Ptolemais hızla çok-etnisiteli, çok-dilli, Sicilyalıların, İliryalıların ve Trakyalıların İyonyalılarla ve Kayralılarla bir arada yaşadıkları kentler haline geldiler. Aksine yerli nüfusun baskın olduğu Mısır taşrasının büyük bir kısmı göç almadı.

Yunan kentleri ile Mısır taşrası arasındaki kültürel ve etnik bölünme Ptolemaios toplumu boyunca bir fay hattı gibi işledi. Pharos bir fırsat adasının işareti olabilirdiyse de, bir Özgürlük Heykeli değildi. Mısırlı köylü kitlesi her zaman

yaptığı gibi tarlaları işlerken, küçük bir Yunanlı memurlar, tacirler ve askerler sınıfının borusu ötmekteydi. Ptolemaios iktidarın dizginlerini Yunanca konuşan, sarayın gözdesi küçük bir zümreye teslim ederek firavun seleflerinin mükemmelleştirdiği zorba, yetkeci yönetim biçimini benimsemekte tereddüt etmedi. Veziri (tarihin şafağından beri Mısır siyasi yönetiminin başıydı) *dioiketes* ile değiştirdi. *Dioiketes*'in emri altındaki, benzer bir biçimde yabancı unvanları olan devlet görevlileri, İskenderiye'deki başbakandan (*hypomnematographos*) kralın yerli halkı gözetim altında tutmak için atadığı her eyaletteki baş idarecilere (*strategos*) değin siyasi yönetimin bütün boyutlarını denetlemekteydiler. Yönetici sınıfın (erkek) Yunan kültürünün kaleleri olan *gymnasia*'sı vardı. Yunan devlet görevlileri Mısır'daki üçüncü ya da dördüncü nesilden sonra bile Yunanca yazıp konuştular ve kendilerini Yunanlı olarak görmeyi sürdürdüler. Ayrıca anavatanlarından ithal ettikleri kendi yasa sistemleri vardı. Bu sistem, Mısırlılar arasındaki davalara karar vermeye devam eden yerel firavun mahkemeleri sisteminin yanı sıra işledi. Bu, tam anlamıyla iktidardakiler ile geri kalanlar için farklı yasaların söz konusu olması durumuydu.

Mısır'ın kasabalarında ve köylerinde, özellikle Yunan askeri yerleşimcilerin yoğun olduğu Fayum'da yerel halkın bu yeni, yabancı kültürü kendi aralarında barındırmaktan başka seçeneği yoktu. Bürokrasinin alt katmalarından birçok kişi iki ad almıştı; resmi görevlerinde yüksek statü işareti olan Yunan adlarını kullanıyor, özel işleriniyse Mısırlı adlarıyla hallediyorlardı. Kerkeosiris gibi tipik bir kasabada Zeus'a ve göksel ikizler Castor ve Pollux'a adanmış Yunan mabetleri halkın halen eski tanrılar İsis'e, Thoth'a, Bastet'e ve Amon'a taptıkları yerel mabetlerle yer kavgası yapıyorlardı. Hatta büyüyen bir limana ve eski bir kültürleri harmanlama geleneğine sahip olan Memfis'te bile her etnik grup kentin ayrı bir mahallesinde yaşamaktaydı.

Ptolemaioslar için sorun böylesine ayrı öğeleri birleşik bir krallık içinde birlikte nasıl harmanlayacakları, ülkenin etnik ve kültürel hatlar boyunca parçalanmasını nasıl engelleyecekleriydi. Çözüm, Mısır tarihinde sık sık olduğu gibi, dindi. Hayvan kültleri yüzyıllardır eski Mısır dininin ayırt edici özelliği olmuştu ve I. Ptolemaios bunları onurlandırmaya özen göstermişti. I. Ptolemaios bütün bu kültlerin en eskisi ve en çok saygı gösterileni Memfisli Apis öküzüne, özellikle I. Sülale'den beri kutsal kralla güçlü bağları olduğu için özel bir önem verdi. I. Ptolemaios öküzün Sakkara'daki kült merkezini tamamlamak için İskenderiye'de Osiris-Apis'e (Yunanda Serapis) adanmış ikinci bir kompleks inşa etti. İki Serapeum'u ziyaret etmek için Yunan dünyasının dört bir yanından hacılar geldi. Gelgelelim yerli Mısırlılar belirgin biçimde bundan etkilenmediler. Gördüklerinde geleneksel tanrıları tanıyorlardı. Bir Yunan kahraman-tanrı olarak sunulan Serapis bunlardan biri değildi. Sonuç itibariyle Ptolemaios devleti, Mısır halkının kalbini kazanmayı başaramadığından Serapis kültünden para desteğini çekti.

Ptolemaiosların Helenistik ve Mısır monarşi anlayışlarını tek, ülke genelinde yaygın hükümdar kültünde birleştirme girişimleri daha başarılıydı. İskender'in yaşamı ve ölümü Helenistik hükümdar anlayışının gücünü göstermişti ve Ptolemaioslar tarihinin büyük bir bölümünde ülkeyi tanımlayan bir inanç, bir öğreti olan Mısır'ın kutsal kralının birleştirici gücünü anlamışlardı. İki anlayışı (Helenistik ve firavuncu) birleştirme her iki topluluk için de karşı konulamaz bir sonucu vaat ediyormuş gibi görünmekteydi. Başlangıçta, *basileus*, "kral" kültü öncelikliydi. I. Ptolemaios hanedana meşruluk kazandırmak için kendisini onunla ilişkilendirerek ve onu İskenderiye'de oluşturarak İskender kültünü bile bile teşvik etti. Eski patronunu devlet tanrısı konumuna yükseltti ve İskender'in rahibini (bu, yerli Mısırlıların tanımadıkları bir makamdı) ülkedeki ruhban sınıfının tepesine yerleştirdi.

Ptolemaios sıra kendisini tanrılaştırmaya geldiğinde hiç alçak gönüllü değildi: Delta kıyılarının ötesinde, Rodos Adası'nda yaşarken kendisine bir tanrı olarak tapılmasından çok mutluydu. Öldükten sonra Mısır'da resmi olarak tanrılaştırıldı ve geçit törenlerinin, kurbanların, ziyafetlerin ve spor karşılaşmalarının eşlik ettiği, onuruna düzenlenen Ptolemaia festivali İskenderiye'de dört yılda bir kutlandı.

II. Ptolemaios, metresleri de dahil olmak üzere ailesinin sayısız üyesi için kültler oluşturarak daha da ileriye gitti. II. Ptolemaios'un 275-4 tarihli büyük geçit töreni kendi (Yunan) krallığının maddi ve askeri temelini sergiledi ve firavun olarak itimatnamelerini cilalamak için girişimlerde bulundu. Tahta çıkışının hemen ardından Mısırlı bir hükümdar olarak dini vazifelerini yerine getirmek için başta yerel hayvan kültlerine adanmış olanları olmak üzere Mısır'ın en önemli mabetlerinin birçoğunu ziyaret etti. Sakkara'daki Serapeum'da kendisinin ve hanedanının üyelerinin imgelerini Apis öküzünün ve diğer Mısır tanrılarının heykellerinin yanına yerleştirdi. Hepsinden önemlisi, bütün iyi firavunlar gibi, çarpıcı, yeni tapınak binaları sipariş ederek tanrıları onurlandırdı. Birinci Çağlayan'da bulunan Philai Adası'nda İsis'e adanmış bir kompleksin inşaatı başladı; İpetsut, Gebtu (Yunanca Koptos), İunet (Yunanca Tentyris), Sakkara'da ve Delta, Per-hebit'de (Yunanca İseum) de inşaat çalışmaları başlatıldı.

Mısır kültürünün kaleleri olan yerli tapınaklar, firavun dinini ve geleneklerini korumanın bir yolu olarak dış etkileri geri çevirmeye özen gösteren, mağrur biçimde bağımsız kurumlardı. II. Ptolemaios klasik biçimde kral hami gibi hareket ederek yerli halkı yabancı yönetimle uzlaştırmayı umdu. Tapınaklar, önemli toprak sahipleri ve iktisadi faaliyet merkezleri de olduklarından, tinsel kazanım olduğu denli maddi kazanım da sundu. Ptolemaios bu çok önemli gelir kaynaklarından yararlanmak için tapınak görevlilerini siyasi yönetimin iktisadi çıkarlarını kollamakla görevlendirilmiş güvenilir

devlet görevlileri olan kraliyet temsilcilerini kabul etmeleri için zorladı.

Mısır'ın ünlü zenginliği daima tarımsal verimliliğine dayanmıştı ve Ptolemaioslar en başından itibaren yeni sömürgelerinden sonuna kadar yararlanmakta kararlıydılar. Hanedanın kurucusu kendi adını verdiği Ptolemaios kentini tarıma elverişliliğiyle ünlü bir bölgede kurmuştu. Fayum'da sulama aracılığıyla geniş arazileri değerlendiren ve süreç içerisinde ekilebilir toprağı üç katına çıkaran çok daha tutkulu bir proje başlattı. II. Ptolemaios'un hükümdarlığı döneminde bir mühendislik mucizesi yaratılarak Fayum'un güneyinde 275 milyon metreküp kapasiteli yapay bir gölet inşa edildi. Gölet ekilebilir toprağın 150 kilometrekaresini sulamaya yetecek kadar su tutabiliyordu. Bu araziler verimsiz çölden yaratıldıklarından, daha önceden var olan toprak haklarının dışında kalmakta ve bunların ürünleri doğrudan devletin büyük hazinelerine gönderilmekteydi.

Benzer bir biçimde, bütün Mısır'da her taşra toplumunda hükümet hiyerarşisinin en altındaki görevli, köy yazmanı her şeyden önce toprak kullanımı ve tarımsal getirilerle ilgilenirdi. Yazmanın başlıca görevi, devletin kiracı çiftçilere ne kadar toprak kiralanabileceğini ve bundan ne kadar gelir elde edilebileceğini hesaplamaktı. Yazmanlar yılda iki kere Yunanlı valiyle Devlet Kayıtlar Bürosu'nda görüşmeleri için eyalet başkentine çağrılırlardı: Şubat ayında yıllık tarımsal üretim araştırmasını hazırlar ve dört hafta sonra araştırmanın verilerini bildirirlerdi. Yıl sonunda, yaz başlarında Mısır'ın dört bir yanından köy yazmanları *dioikete*lerine hesap vermek için İskenderiye'de toplanırlardı. Bu, ülke ister bir Mısırlı ister bir Yunanlı tarafından yönetilsin, ekonominin devletin kaygılarının en başında kaldığının açık bir hatırlatıcısıydı.

Daha önceki koloni yöneticileri gibi, Ptolemaioslar da sonuçlarına aldırış etmeden hâkimiyetleri altındaki toprakları en küçük kâr damlası için suyu çıkana dek sıkmakla meşgul-

düler. Aşağı Mısır'a toprak vergisi getirirken, Yukarı Mısır'a hasat vergisi getirdiler. Devlet memurluğunu sürdürmeye yüksek harçlar getirmişlerdi. Her köy yazmanı atama (ve her yeniden atama) için bir komisyon ödemek ve hizmetin bir koşulu olarak hükümdarlık toprağını bir yıllığına yüksek bir fiyatla kiralamak zorundaydı. Devlet, buğday üretimine her zamankinden daha çok toprak ayırarak, devlet gelirini toplamak için aracılar kullanarak ve mümkün olan her araçla vergiyi en yüksek noktasına çıkararak yeni iktisadi sistemi adım adım bütün Mısır'a dayattı. Bu siyasalar, istikrarsızlığı ve başkaldırıyı besledi. Kendi ülkelerinde uşak konumda olan yerli Mısırlılar sonsuza dek sessiz kalmayacak ve sabretmeyeceklerdi.

Başkaldırı!

Ptolemaioslar bir kutsal yetke imgesi yansıtmaya çalışmış olabilirlerdi, ama kendilerine ilişkin geliştirdikleri koruyucu hükümdar görüşü kesinlikle halk tarafından paylaşılmamaktaydı. Yalnızca iki Yunanlı hükümdar neslinden sonra, Mısır halkının unsurları yabancı efendilerin dayattığı ağır iktisadi siyasalardan duydukları hayal kırıklıklarını açığa vurmaya karar verdiler. 245 yılında, III. Ptolemaios bir yerli ayaklanmasıyla ilgilenmek için Üçüncü Suriye Savaşı seferine son verdi. Bu küçük ve kısa süren bir isyandı, ama daha kötüsünün yolda olduğunun da habercisiydi. İzleyen otuz yılda Ptolemaiosların baskı aygıtının kontrol altında tuttuğu kızgınlık iyice arttı.

İronik bir biçimde ünlü bir askeri zafer, her şeyin üzerine tuz biber ekti. İki yıl ortalığı kasıp kavuran Dördüncü Suriye Savaşı'ndan sonra Ptolemaios Mısır'ının güçleri ile Selevkos Krallığı'nın güçleri dönüm noktasına geldiler ve Raphia kasabasının yakınındaki sınırda karşılaştılar. IV. Ptolemaios savaş masraflarını karşılamak için vergileri daha da artırarak zaten zor durumda olan halkın sırtına ağır bir yük bindirdi.

IV. Ptolemaios, Ptolemaiosların eskiden beri süregelen Yunanlı olmayan askerleri küçümseyişini bir kenara bırakarak Mısırlı askerlerden oluşan büyük bir ordu toplamıştı. Savaş arifesinde geleneksel bir firavun rolü oynayarak askerlerine bir konuşma yaptıysa da özellikle Yunancadan Mısır diline çeviri yapması için bir çevirmen kullanması gerektiğinden bu numara hiç kimseyi kandıramadı. Raphia Savaşı küçük bir Ptolemaios zaferiyle sonuçlandı ve IV. Ptolemaios Mısır tapınaklarının duvarlarında kendisini bir savaş kahramanı ve "Suriye hükümdarı"[255] olarak ölümsüzleştirdi. Bir Ptolemaios kendi egemenliğine duyduğu güveni son kez böyle sergileyecekti. Silahlanmış ve savaş deneyimi kazanmış yirmi bin Mısırlı asker, Delta'nın her tarafına yayılacak bir ayaklanmayı besleyen bir isyan fırsatı yakalamıştı. Köylüler kalabalıklar halinde köylerini terk ettiler ve kırsalda işsiz güçsüz dolaşarak kanun kaçakları gibi yaşadılar. Çeteler her ikisi de baskının simgesi olan bir Yunan garnizonuna ve bir Mısır tapınağına saldırdılar. Makedon ve Selevkos kralları bu yerli başkaldırısı nedeniyle hanedan rekabetini bir kenara koyarak IV. Ptolemaios'a yardım önerdiyseler de, bunun pek faydası dokunmadı. Birkaç yıl içerisinde iç savaş bütün Yukarı Mısır'da şiddetlendi.

Kuzeydeki huzursuzluktan cesaret alan Teb yurttaşları ayaklanmanın eşiğindeydiler. Yeni Krallık'ın yıkılışından beri genelde Yukarı Mısır ve özelde Teb bölgesi ayrılıkçı eğilimler beslemişti. Kuzey'deki ordu üssünden nadiren ayrılan, uzakta kalan İskenderiye'den hükmederek yalnızca Teblileri daha fazla kızdıran IV. Ptolemaios Ceba'da (Yunan Apollonos kenti, bugünkü Edfu) Horus için büyük bir tapınak inşa edilmesini emretti. Ne var ki hem yetersizdi hem de iş işten geçmişti. Döneme ait bir metin (*Demotik Vakayiname*) Ptolemaios hükümdarlarını *maat*'ı ihmal etmekle suçlayarak sert biçimde azarlamakta ve yabancıları yıkmak için yerli bir kralın ayaklanacağı kehanetinde bulunmaktaydı.

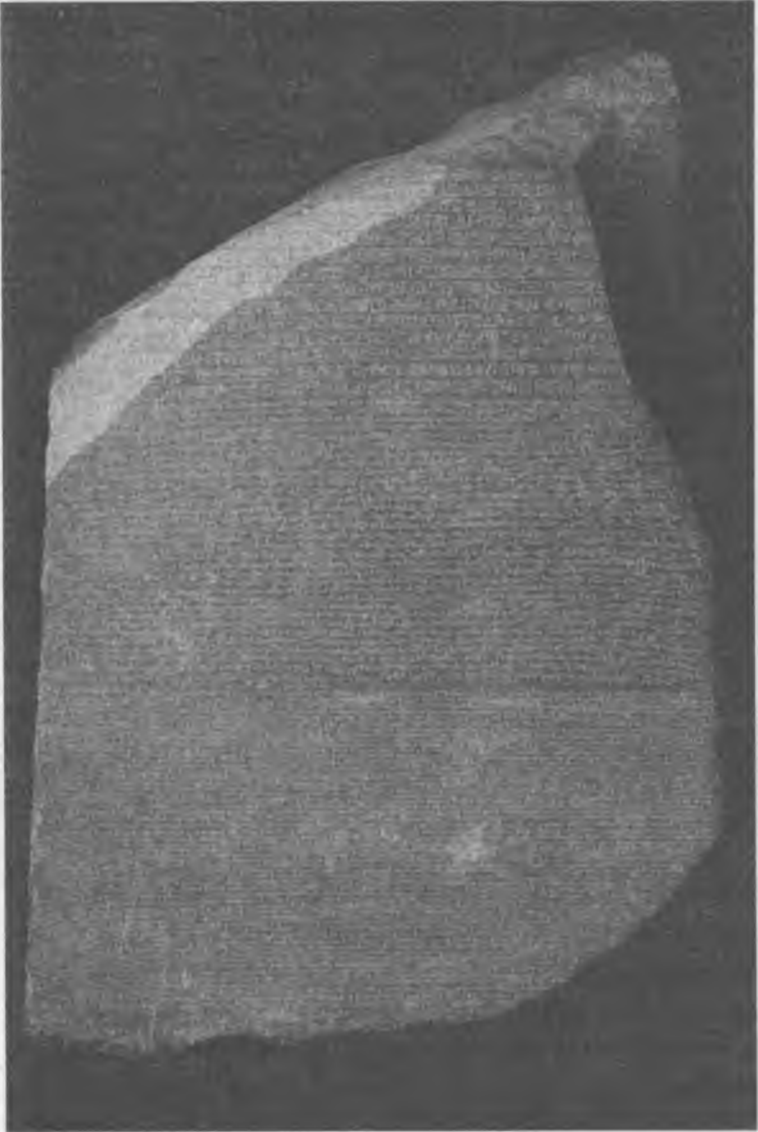
Çok geçmeden kehanet gerçekleşti. 206 yılında karizmatik, asi bir lider devlet güçlerine karşı ilk zaferi kazandı. Birkaç ay içerisinde, kutsal Teb kentini aldıktan sonra, firavun ilan edildi ve Amon ruhban sınıfı ona resmi onay verdi. Horvennefer, "Tanrılar'ın kralı Amon-Ra'nın sevdiği" hükümdarlığını 205 sonbaharında başlattı. Kuzey'deki Abdju'dan (Yunanca Abydos) güneydeki İnerty'ye (Yunanca Pathyris) kadar Yukarı Mısır yerli bir yönetimin altındaydı. Toprak defterleri imha edildi, nefret edilen vergi sistemi askıya alındı ve Yunanlılar evlerinden çıkarıldı. Ptolemaios hükümdarlığı gerileme içindeydi. Nil Vadisi tarihinin bir başka dönüm noktasında olduğu gibi, kısa ama çarpıcı bir an sanki kendisini yabancı tahakkümden kurtarmış gibi görünüyordu.

Fakat Ptolemaioslar başka türlü düşünüyorlardı. 200 yılının sonunda İskenderiye'deki yeni kral, V. Ptolemaios karşı saldırısını başlattı. Yunanlı askerler Delta'daki ve Fayum'daki üslerinden güneye doğru yürüyüşe geçtiler. 199 yılının başlarında Ptolemais'i geri aldılar ve yaz sonbahara geçerken kutsal Abdju'yu kuşattılar. İsyancı liderin adını aldığı tanrı Osiris-Vennefer'in kült merkezini ele geçiren Yunan ordusu Teb'e doğru yoluna devam edip orada bir başka zafer kazandı. Özgürlük savaşçıları arasındaki karamsarlık, önce başkentlerini, ardından liderlerini kaybettiklerinde umutsuzluğa döndü. Horvennefer'in 199 sonbaharının ortasındaki ölümü Teb direnişinin sonu anlamına geldiyse de, bir ardıl, Ankhvennefer hızla onun yerini doldurup sanki hiçbir şey olmamış gibi eski hükümdarlık tarihlemesini kullanmayı sürdürdü. Gelgelelim Ptolemaios güçleri Teb'in denetimini ellerinde tuttukları ve bir başka büyük Yunan garnizonu Syene'ye (bugün Asuan) kalıcı biçimde yerleştiği için Ankhvennefer'in seçenekleri ciddi biçimde sınırlıydı. Muhtemelen cüretkârca kuzeye yürümeyi tercih etti ve Teb'in 300 kilometre kuzeyindeki Sauty eyaletini (Yunanca Lykopolis) hedef aldı. Ankhvennefer'in planı en çok zararı vererek, kasabaları talan ederek ve taşra

ekonomisinin normal işleyişini sekteye uğratarak, Teb'i işgal eden Ptolemaios birliklerini izole etmek, ikmal malzemelerinden yoksun bırakmak ve İskenderiye'yle iletişim hatlarını kesmekti. Çok geçmeden Ptolemaios ordusu Teb'i boşaltmaya ve güneye çekilmeye mecbur kaldı. İsyan güçleri yeniden oyundaydı.

Yukarı Mısır'daki direnişin bu denli büyük olmasından bunalan V. Ptolemaios ateş gücünü Delta isyancılarının üzerine çevirmeye karar verdi. 197 yılında V. Ptolemaios'un ordusu isyancıların müstahkem ve stokları iyi durumdaki genel merkezini kuşattı. Sonuçta, isyancıların idealizminin Ptolemaios güçlerinin üstün kuvveti ve silahlarıyla boy ölçüşemeyeceği ortaya çıktı. Kasaba ele geçirildi ve ayaklanmanın elebaşları Memfis'e götürülüp orada Ptolemaios taç giyme festivallerinin bir parçası olarak halkın önünde kazığa oturtularak infaz edildiler. 26 Mart 196 tarihli, din ile siyaseti Mısır tarzında harmanlayan bu heyecan verici olay, beklendiği gibi ülkenin iki dilinde (Mısır ve Yunan) ve üç alfabeyle (hiyeroglif, demotik ve Yunanca) kaleme alınmış büyük bir kraliyet kararnamesiyle abideleştirildi. Daha çok Rosetta Taşı olarak bilinen Memfis Kararnamesi günümüze ulaşmıştır.

Delta'daki kesin zaferinden güç alan V. Plotemaios dikkatini bir kere daha Teb'e yöneltti. Ptolemaios ordusu ilk önce ülkeyi yakıp yıkan kanlı bir savaşla asi güçleri Sauty eyaletinden sürdü. Ardından 191 yılının sonbaharında Ankvennefer Teb'i terk etti ve Nübye sınırına doğru kaçtı. Ankvennefer'in seçenekleri hızla tükeniyordu. Teb'in denetimi altına alan yetkililer iktisadi sorunlarla ilgilendiler, isyancıların elinden alıp kamulaştırdıkları toprakları açık artırmayla sattılar: topraklar daha çabuk tarıma açılacak, böylelikle vergiler akmaya başlayacaktı. Mısır'ın dört bir tarafından gelen tahılla iyi tedariklenmiş Yunan birlikleri Assuan'a yaklaşırken, Ankhvennefer davasının yazgısının belirlendiğini biliyordu. Nübye'den askeri destek almalarına karşın Mısırlı asiler en sonunda 27

Rosetta Taşı (© *Biritish Museum*)

Ağustos 186'da yenildiler. Ankhvennefer'in oğlu savaşta öldürüldü; kendisi yakalanıp esir alındı. Birkaç gün sonra İskenderiye'de toplanan bir rahipler kurulu onu işkenceyle öldürülmekten kurtardı. Mısırlı rahipler V. Ptolemaios'u Ankhvennefer'in öldürülmesinin yalnızca şehit yaratmaya yaracağına; onu affedip tanrıların düşmanı olarak damgalamanın ise daha akıllıca bir politika olduğuna ikna etmeyi başardılar. Kral zor kabullense de, rahiplerin önerisini kabul edip bütün kaçaklara evlerine ve tarlalarına dönmelerini emreden büyük bir genel af kararnamesi yayımladı.

Ptolemaios yerli halkın gönlünü almak için bir adım daha atarak tapınaklara bol para döktü; isyanın başlamasıyla 206 yılında durdurulan Ceba'daki çalışmaları yeniden başlattı. Ne var ki bu gönül alma jestleriyle birlikte güneye mutlak askeri denetimi dayatmak için girişimlerde de bulundu. İlk kez sadık Yunan askerlerine Yukarı Mısır toplulukları içinde toprak bağışlandı. Sivil ve askeri sorunlar Ptolemais'de ikamet eden valinin tam denetimine bırakıldı ve Teb yakınındaki iki stratejik nokta Sumenu'da (Yunanca Krokodilopolis) ve İnerty'de (Pathyris) iki yeni askeri kamp kuruldu. Geleceğin asileri öyle kolay ayaklanamayacaklardı.

V. Ptolemaios'un en son intikam hamlesi isyanın başlatılmasında kritik rol oynayan kuzeyli asilerden geride kalanları hedef aldı. 185 yılında barış görüşmeleri yapma bahanesiyle onları Tefnaht'ın beş yüzyıldan daha uzun bir süre önceki çok eski günlerinden beri Yukarı Mısır direnişinin simgesel merkezi olan Sais kentine çekti. Asiler tuzağı fark ettiklerinde çok geçti. İşkenceyle öldürülmeden önce kralın emirleriyle kıyafetleri çıkarıldı, öküzler gibi yük arabalarına koşuldular ve kentin sokaklarında bunları çekmeye zorlandılar; dehşet içindeki kent sakinleri tarafından seyredildiler. Ptolemaios merhametinin sınırları vardı.

Kraliyet ailesinin öldürücü rekabet iştahı ise sınır tanımıyordu. Hanedanı etkileyen bunalımlar üçüncü yüzyılın sonla-

rından itibaren giderek ciddileşti; ısrarcı yerli ayaklanmaları bunalımı daha da yoğunlaştırdı. V. Ptolemaios 204 yılında altı yaşında tahta çıktığında annesi kral naibesi olmasından dolayı güçlü saray görevlileri tarafından öldürülmüştü. Ardından saray görevlileri üstünlük sağlamak için kendi aralarında savaşarak siyasi yönetimi daha da zayıflattılar. Çatışma nedeniyle yurt içinde parçalanan Ptolemaios devleti Suriye'deki, Anadolu'daki ve Trakya'daki denizaşırı mülklerini kaybederek yurt dışında da bozguna uğradı. V. Ptolemaios 180 yılında öldüğü sırada bir zamanların kudretli imparatorluğu ölümcül biçimde zayıflamıştı.

Helenistik devlet Doğu Akdeniz boyunca parçalanırken tutkulu, genç bir devlet gelişmeleri aç gözlerle seyrediyordu.

Roma'ya giden yol

Latinler İtalya'ya ilk defa yaklaşık olarak Deniz Halkları zamanında göçen yerleşimcilerin soyundan gelen birkaç İtalyan kabilesinden biriydiler. Kendi anlatılarına göre, 753 yılında Tiber Nehri'nin kenarına bir kent kurmuşlardı. Bu kuruluş, yani Roma, yakındaki Latium eyaletini denetimi altına aldığı 338 yılına kadar hem boyut hem de etki bakımından hızla büyüdü. Roma, izleyen sekiz yıl içerisinde Yunanlı sömürgecileri kovarak İtalya yarımadasının tamamını denetimi altına aldı. Kuşku yok ki Ptolemaioslar onunla iyi ilişkiler kurmak istediler. Dolayısıyla 273 yılında, kibirli ve önemine her zamankinden daha fazla güvenen II. Ptolemaios uluslararası siyasetin yükselen yıldızıyla diplomatik ilişki kurma girişiminde bulundu. Roma'yla dostluk anlaşması uzun, çetrefilli ve en nihayetinde ölümcül cazibenin başlangıcıydı.

Yaşlı süper güçler geleceği parlak genç milletleri hem küçümser hem de onların büyüsüne kapılırlar; Ptolemaioslar da Romalılara böyle bakıyordu. Ptolemaios Mısır'ı, Roma'nın gözüne girmek için Birinci Pön Savaşı'nda (Fenike kenti Kartaca'yla bir anlaşması olmasına rağmen) parmağını kıpır-

datmadı ve minnettar Romalıların bir heyetini ikiyüzlülüğünün bir ödülü olarak ağırladı. Roma aynı oyunu oynayarak Ptolemaios krallığı ile onun Makedon ve Selevkos rakipleri arasındaki sonu gelmeyen çatışmalara, kendi uluslararası tutkularının önünü açmak için Mısır'ın dostuymuş gibi davranarak müdahale etti. Böyle bir ortamda Helenistik hanedanların amansız kan davaları, kaçınılmaz biçimde Roma'nın Akdeniz siyasetinde anahtar oyuncu olarak ortaya çıkmasını sağladı.

VI. Ptolemaios (180-145) tıpkı babası gibi altı yaşında kral oldu. Hükümdarlığının ilk dört yılında annesi kral naibesi gibi hareket ettiğinden belirli istikrar sağlanmıştı. Ne var ki onun 176'daki ölümünden sonra sarayda kralın kardeşlerini destekleyenler gizlendikleri yerden çıkıp bir üçlü yönetimin ilan edilmesi için baskı yaptılar: VI. Ptolemaios, kız kardeşi ve küçük erkek kardeşi VIII. Ptolemaios bundan böyle ortak egemenler olarak hükümdarlık edeceklerdi. Bu, felaketin reçetesiydi. VI. Ptolemaios'un dehşet verici Altıncı Suriye Savaşı boyunca düşmanla anlaşmanın yollarını araması onun İskenderiye'nin ateşli yurttaşlarınca tahttan indirilmesine yol açtı. VI. Ptolemaios'u temsil ettiğini iddia eden (ama yalnızca kendisi için toprak gasp etmekle ilgilenen) Selevkos kralı Antiokhos iç sorunlarla ilgilenmek için seferine son vermeden önce Mısır'ın başkentini kuşatmıştı. Bu, kardeş rekabeti, bölgesel ihtiraslar ve yerel huzursuzluktan oluşan bildiğimiz Makedon karışımıydı.

İşte tam bu aşamada Romalılar sahneye çıkıp düzeni sağladılar. Kıbrıs'ı ve Memfis'i zaten ele geçirmiş olan Antiokhos, 168 yılının ilkbaharında yine İskenderiye'ye doğru harekete geçip kraliyet kanunnamelerini Mısır hükümdarı olarak yayımlamaya başladığında, Roma Selevkos krallığı ile Ptolemaios krallığının birleşmesini engellemek için kararlı biçimde müdahalede bulundu. Birkaç ay sonra, temmuz ayının başlarında Roma elçisi Popilius, Antiokhos'la İskenderiye'nin Eleusis adlı bir dış mahallesinde buluştu. Elçi son derece küs-

tah bir biçimde düşmanlıklara son verilmesini ve Selevkos güçlerinin gecikmeksizin Mısır'dan ve Kıbrıs'tan tamamen çekilmelerini talep etti. Aşırı etkilenen Antiokhos uysalca boyun eğerek ve kuyruğunu bacaklarının arasına sıkıştırarak ayrıldı. "Eleusis Günü" tarihe Roma'nın Mısır'ı kurtardığı uğrak diye geçti. Bu, Faustvari bir antlaşmaydı.

O yüzyılın, Ptolemaioslar hanedanının üçüncü yüzyılının geri kalan kısmında Nil Vadisi'nin kaderini belirleyen etken Yunan'ın değil Roma'nın gücüydü. VI. Ptolemaios ve kardeşleri arasındaki anlaşmazlıklar krallığı yıprattığından tarafların giderek daha fazla kendi adlarına müdahalede bulunmasını istedikleri Roma, bütün ülkenin kaderi üzerindeki boğucu hâkimiyetini güçlendirdi. Merkezdeki iktidar boşluğundan ötürü Yukarı Mısır'da her fırsatta çıkan ayaklanmalar işleri daha da kötüleştirdi. 165 yılında Teb ayaklandı; çatışmalar asilerin yetkililere doğrudan meydan okuyarak toprak belgelerini yaktıkları Fayum'a yayıldı; çiftçiler köylerini terk ettiler ve kaçaklar tapınaklara sığınmaya çalıştılar. VI. Ptolemaios isyana toprağın kiralanıp ekilmesini zorunlu kılan kararnameyle karşılık verdiyse de, bu önlemin onun sürgüne gitmeye mecbur edilmesine neden olacak denli etkisiz olduğu ve beğenilmediği ortaya çıktı. Bekleneceği gibi VI. Ptolemaios doğrudan Roma'ya başvurdu.

VIII. Ptolemaios daha fazlasını başarmadı. Gaddar hükümdarlığı bir yıl içerisinde kardeşinin geri çağrılmasına neden oldu ve kendisini Roma'dan destek isterken buldu. 156/5'de Sirenayka'da sürgündeyken iktidarı yeniden ele geçirmek için her şeyi göze almaya hazır ve hayatına kast eden bir girişimden dolayı huzursuz olan VIII. Ptolemaios yasal bir varisi olmadan ölürse krallığını Roma'ya bırakan bir vasiyet hazırladı. Vasiyetnamenin –bildik düşmanın daha iyi olduğuna karar veren– siyasi hasımlarını korkutması arzulandıysa da, o yalnızca Mısır'ın bağımsızlığını daha fazla zayıflattı.

VI. Ptolemaios'un 145 yılındaki ölümü, sonunda genç kardeşi tahtına kavuşturdu.

VIII. Ptolemaios İskenderiye'ye geri dönerken kardeşinin dul eşiyle (ve kendi kız kardeşiyle) evlendi. Düğün kutlamaları sırasında karısının VI. Ptolemaios'dan olan oğlunun öldürüldüğü söylenmektedir. Bu denetimsiz gaddarlığın çok tipik bir örneğiydi. VIII. Ptolemaios kendisine karşı ayaklanan Yahudi birlik komutanlarından çok sert biçimde intikam alıp birçok Yunanlı entelektüeli İskenderiye'den kovdu. VIII. Ptolemaios göçmen nüfus arasında edindiği birçok düşmana karşılık, tapınaklarının hamiliğini üstlenerek ve genel af kararnameleri yayımlayarak planlı bir biçimde Mısırlı tebaasına yaranmaya çalıştı. Bu hiç utanmadan verilen bir rüşvetti, ama işe yaradı. Acımasız hükümdarlara alışık olan yerli halk, Ptolemaios'un gaddarlığına gözlerini kapayıp onun tarafında toplandı.

Hanedanın –hiçbir zaman basit olmayan– iç işleri giderek garipleşti. Ptolemaios 141-140 yılında evleneceği ve kraliçe yapacağı kız kardeşi-karısının en küçük kızıyla yakın bir ilişki kurmaya başladı. Sonuç itibariyle anne kız amansız rakipler haline geldiler. Zorba kralı devirmek için çalışanlar artık eski eşinin tam desteğine güvenebilirlerdi. 132 yılında iki taraf arasında iç savaş başladığında Ptolemaios en genç eşini yanına alarak ve boşadığı eşini İskenderiye'de tek hükümdar olduğunu ilan etmesi için bırakarak Kıbrıs'a kaçtı. Eski karısının oğlunu kral ilan edeceğinden korkan Ptolemaios genç çocuğu kaçırıp Kıbrıs'a getirdi ve çocuğu gözlerinin önünde öldürttü. Sonra çocuğun bedenini parçalara ayırdı ve parçaları yaş günü kutlamaları öncesinde eline ulaşacak biçimde çocuğun annesine gönderdi. Kesinlikle kişisel kederini siyasi kazancın önüne koymayan kadın halkın zorba Ptolemaios'a öfkesini daha da artırmak için İskenderiye'de halkın önüne çıkmaya devam etti. Ama yerli Mısır halkı kararlı biçimde ona sadık kaldı. Ptolemaios'un gaddar hesabı karşılığını verdi.

VIII. Ptolemaios'un Mısırlı tebaası arasında tutulması ona ülkeyi karısının destekçilerinin elinden almak için mükemmel bir imkân sağladı. Mısırlıları iki yüzyılı aşkın bir sürenin ardından ilk defa yüksek makamlara terfi ettirerek yerli halkın desteğinden daha fazla yararlandı. Kraliyet yazmanı Vennefer gibi insanlar, Mısır uygarlığının altın çağında yaşamış ataları gibi, abartılı, övgü dolu ifadeler kullanarak kendilerinden söz ettiler: "Babası tarafından onurlandırılan, annesi tarafından övülen, kardeşlerime karşı cana yakın biriydim... Kentinde övülen, eyaletinde hayırsever, herkese karşı cana yakın biriydim. Kibar, popüler, herkesçe sevilen ve neşeli biriydim."[256] Firavun adetlerinin çürüdüğünün işaretlerini veren aşırılıklar da söz konusuydu: "İçki düşkünü, bayram günlerinin efendisiydim ... şarkıcılar ve bakireler bir araya toplandılar ... örgülü, güzel, bukleli, dik memeli ... kalbimin dileğini yerine getirerek harika dans ettiler."[257] Bu çöküş döneminin kendine özgü bir göstergesiydi: Mısır halkı hükümdarlarını örnek alıyordu. VIII. Ptolemaios İskenderiye'yi yeniden ele geçirdiğinde muhaliflerine ders vermek için gymnasium'u kuşatıp kundaklayarak içerdeki herkesi canlı canlı yaktı. İktidar uğruna gerçekleştirilen böylesine anlamsız şiddetin hızla yayılan yozlaşmayla birleşmesi yalnızca Mısır'ın çöküşünü hızlandırdı.

VIII. Ptolemaios tahtını genç karısına ve iki oğlundan hangisini seçerse ona bırakarak son nefesini 116 yılının yazında İskenderiye'de verdi. Bu sırada, bir grup Romalı nehir yukarı 1100 kilometre yol alarak Philai'deki İsis tapınağını ziyarete geldiler ve günümüze ulaşan en eski Latince yazıtları Mısır'da arkalarında bırakmak üzere adlarını tapınak duvarına hakkettiler. İki olay Nil Vadisi'nin geçmişini ve geleceğini çok güzel özetledi. Yaşlı ve yorgun rejimin hanedan mücadelesi Roma yayılmacılığı karşısında giderek daha kayıtsız gözükmekteydi. Yirmi yıl sonra Roma, Kıbrıs'ı tek Ptolemaios deniz aşırı mülkü olarak bırakıp Sirenayka'yı miras olarak aldı. Kraliyet ailesi üyesi iki kardeş (IX. Ptolemaios ve X. Ptolemaios) ikti-

dar mücadelesine girdiği için tarih kendini tekrarladı. Yukarı Mısır'da huzursuzluk artmıştı. X. Ptolemaios askeri destek karşılığında krallığını Roma'ya vasiyet etti ve artık başkentte daha fazla zorbalık vardı.

Mısır'a özgüven veren eski kesinliklerden geride yalnızca geleneksel tanrılara inanç kalmıştı. Bu nedenle, Ceba'daki büyük, yeni Horus tapınağı, III. Ptolemaios'un temel atma törenini gerçekleştirmesinden 167 yıl sonra nihayet kutsandığı 70 yılındaki kutlamalar başka türlü olamayacağı için muhteşemdi. Tasarımı enikonu Ptolemaios Mısır'ına özgü olsa da adanışı inkâr edilemez biçimde firavunlar Mısır'ına özgü olan yüksek, büyük kumtaşı yapı, kuleli giriş kapıları ve sütunlu büyük salonlarıyla birbirini izleyen Yunanlı firavun nesillerinin yaratmak için uğraştıkları melez Helenistik-Mısır kültürünün somut örneğiydi. O gün renkli, görkemli gösterinin tadını çıkarmak için toplanan kalabalık kalplerinin derinliklerinde yeni bir şafak sökümüne ve geleceğe dair uyum ve zenginlik sözü verilmesine şahitlik edeceklerini ummuş olmalılar.

Ceba'daki Ptolemaios dönemi Horus tapınağı (*Werner Forman Arşivi*)

Kuşku yok ki benzer duygular birkaç ay sonra kralın en son çocuğunun doğumuna eşlik etti. Karışık bir soydan gelen XII. Ptolemaios'un kız bebeği, küçücük omuzlarında çeşitli yurttaşlarının umutlarını ve beklentilerini taşıdı. Hayatı onların bağımsızlığının korunmasına adanacaktı. Ölümü, firavun Mısır'ının sonunun geldiğine işaret edecekti. Onun adı Kleopatra'ydı.

24
Son

Güven sarsılması

Mısır tarihinin başından itibaren, Ptah Başrahibi krallıktaki en önemli kişilerden biri oldu. Ülkenin birleşmesinden sonra, Memfis ulusal başkent ve Ptah kentin başlıca tanrısı oldu. Dolayısıyla Mısır'ın büyük saygı ve hayranlık duyulan dini geleneklerinin korunmasından sorumlu bir avuç başrahipten biri olan Ptah'ın baş din görevlisi, ruhban sınıfı hiyerarşisinin en üstünde yer alırdı. Kuramda Ptah Başrahibi –ya da ona eski ve ezoterik resmi unvanını veren "Zanaatkârların En Muhteşemi"– kraliyet tarafından atanan biriydi. Ama kraliyet imtiyazı fikrinin, bütün Mısır tarihi boyunca, çok daha derine kök salmış bir ideal olan, krallığın babadan oğla geçmesi fikriyle çelişmek gibi kötü bir alışkanlığı olmuştu. Böyle olduğu içindir ki Ptolemaiosların hükümdarlığı altında Memfis'te en üstün görev olan Başrahiplik 260 yıl boyunca oğulları babalarının yerine geçiren bir ailenin elindeydi. Nesiller birbirini izledikçe Ptah Başrahipleri ülkedeki en güçlü ve etkili yerli aile olmak için mirasa dayanan makam ile hükümdara aşırı sadakati birleştirdiler. Bir zamanlar Mısır imparatorluğunun dini başkenti olan muhteşem güney kenti Teb'de Amon Başrahipleri Yunanlı hükümdarlarına soğuk bir ilgi gösterdiler. Bunun nedeni Ptolemaiosların azimli destekçileri olan Ptah Başrahiplerinin kraliyet iltiması karşılığında kutsal yetkenin mührünü hevesle vermesi değildi. Güneyli hemşerileri böyle bir işbirliğini iğrenç bulmuş olabilirlerse de gerçekte hiçbir şey daha fazla Mısırlı olamazdı.

Kleopatra 69 yılında doğduğunda, Zanaatkârların En Muhteşemi Pasherenptah'ın rejimi desteklemek için atalarının çoğundan daha fazla nedeni vardı. 50 yaşında Başrahiplik makamına çıkan Pasherenptah ilk resmi faaliyetlerinden biri olarak Kleopatra'nın babası XII. Ptolemaios'a görev duygusuyla taç giydirmişti. Kralın güvendiği yakın çevresinde kaldı ve "Mısır'ın egemeni olarak doğan"a[258] bir dokunuş mesafesinde olmakla övündü. Sonraki kırk yıl boyunca, iki bireyin, Pasherenptah ile Kleopatra'nın kaderleri sıkı bir biçimde iç içe geçecekti. Rahip ve prenses: yaşamları ve kaderleri uzun eski Mısır tarihinin son bölümünün gidişatını belirledi.

Kleopatra doğduğu andan itibaren yarı kutsal bir varlık olara görüldü. Kral babası "Yeni Dionysos" (ya da Mısırlı tebaası tarafından "Genç Osiris") diye selamlanırdı ve çoktandır var olan Ptolemaios kral kültü onu yeryüzünde tanrı kılmıştı. Mısırlı ruhban sınıfı –liderleri olan Pasherenptah'la birlikte– ilk ailenin kutsallığını kabul etmek ve desteklemekte bir zorluk görmediler; bu, tarihin şafağından beri firavun dininin en önemli ilkelerinden biriydi. Ne var ki XII. Ptolemaios'un hükümdarlık dönemi bir altın çağ değildi; tam tersiydi. XII. Ptolemaios tarımın cömertliği ve dış ticaret aracılığıyla ulusun servetini artırmak yerine azalttı.

Mısır uzun zamandır Doğu Akdeniz'de büyük bir güç değildi. Bir zamanların geniş Ptolemaios topraklarından yuvada yalnızca Ptolemaios'un kardeşinin hüküm sürdüğü Kıbrıs kalmıştı. Akdeniz'de, yeni doğan imparatorluğunun sınırlarını genişletmekte kararlı olan Roma'nın kimliğinde yeni bir güç ortaya çıkmıştı. Bu acımasız ve iyi silahlanmış hasım karşısında ulusların yalnızca iki seçeneği vardı: direnip ortadan kaldırılmak ya da işbirliği yapmak. Ptolemaios Sirenayka'sı, Roma'ya 75 yılında zaten teslim olmuştu ve Ptolemaios'un Mısır'ın aynı şekilde gitmesine izin vermeye niyeti yoktu. Düşmanla yatağa girmek kötünün iyisiydi. Kendisi adına, Roma av üzerindeki bir aslan gibiydi: avının zayıflığını hisse-

debilir ve vakit kaybetmeden onu öldürmek için harekete geçebilirdi. X. Ptolemaios'un Nil Vadisi'ni Roma'ya söz vermiş gibi gözüken vasiyeti, Romalılara halen bölgenin en zengini olan ülkeden zor yoluyla gelir sağlamak için mükemmel bir bahane sundu. Mısır'ın kendi adına başka seçeneği yoktu: Bu bir "Borcunu öde, yoksa..." meselesiydi.

Prenses Kleopatra dört yaşında bir çocukken, bu çıplak gerçek bütünüyle gözle görülür hale geldi. Uzaktaki Roma Senatosu'nda her zamanki gibi rekabet eden ve tartışan Cumhuriyet'in siyasi liderleri, Mısır'ı kendi tutkularının önünü açmak için bir araç olarak kullanmaya başladılar. 65 yılında Crassus, Nil Vadisi'nin bir Roma eyaleti olarak ilhak edilmesini önerdiyse de Cicero Cumhuriyet'in istikrarına zarar vereceği için bu hamleye bütün gücüyle karşı çıktı. Geçici olarak engellenen Capitolinus Tepesi şahinleri dikkatlerini daha kolay bir av olan Batı Asya'daki Selevkos Krallığı'na yönelttiler. Ptolemaiosların eski rakibi, Büyük Pompey'in orduları tarafından bir hamlede ortadan kaldırılıp Roma ülkesine dâhil edildi. XII. Ptolemaios kazananı destekleme kaygısıyla bu önemli gelişmeye Pompey'in Filistin'e doğru yayılmasını desteklemek üzere sekiz bin süvari göndererek yanıt verdi. XII. Ptolemaios'un abartılı iyi niyet gösterisi kraliyet gelirlerini tüketti, vergilerin artırılmasına ve kamu harcamalarında kesintilere zorlayarak küçük bir ayaklanmaya sebep oldu. İçerdeki tepkilere aldırmaksızın Roma'nın suyuna gitmek artık bir numaralı öncelikti. Ptolemaios'a vergi artışlarının kışkırttığı isyanı bastırmakta yardım etmeyi bile reddeden Pompey, göreneksel Romalı kibriyle olanı biteni seyretti.

Mısır'ın bu mutsuz olaydan ders alması gerektiği halde, naif dış ilişkiler siyasetinin kendine ait bir momentumu varmış gibi görünmekteydi. Ülke zorba "koruyucu"suna giderek daha fazla borçlanırken, Mısır halkı da Romalılardan nefret eder ve bütün olumsuzlukları onlarla ilişkilendirir hale geldi. Bu, Ptolemaios hanedanı için iyiye işaret değildi.

Roma'da iki rakip diktatör olması meseleleri daha da kötüleştirdi. Julius Sezar aynı derecede güçlüyken Pompey'i rüşvetle satın almak sorunu çözmeye yetmezdi. Şeytanın iki yüzü vardı; her ikisinin de açlıklarını bastırmaları gerekmekteydi. 59 yılında Sezar "Mısır sorunu"nu Senato'da bir kere daha gündeme getirmekle tehdit ettiğinde Ptolemaios resmi olarak Mısır'ın Kralı ve "Roma halkının dostu ve kardeşi" (*amicus et socius populi Romani*) olarak kabul edilmesi karşılığında Mısır'ın yıllık gelirinin yarısının haraç olarak ödenmesinden oluşan gözde stratejisine başvurdu. Bunun ona bir faydası olmadı. Bir yıl sonra Ptolemaios yakın sırdaşı Başrahip Pasherenptah'ın on dört yaşındaki bir kızla evliliğini kutlarken yeni bulunan "dostlar" işe koyulup Kıbrıs'ı ilhak ettiler ve Kıbrıs kralının (Ptolemaios'un kardeşinin) intihar etmesine sebep oldular. Sevinç birkaç ay içerisinde kedere dönüştüyse de Ptolemaios Roma'yı kızdıracağından korkarak sessiz kaldı. Firavun maddi ve manevi açıdan iflas etmişti.

Bu kadarı gururlu ve tutkulu İskenderiye halkına fazla geldi ve ayaklanıp sürgüne gitmeye mecbur ederek korkak krallarını kovdular. Keyfi kaçan Ptolemaios, Kıbrıs'ı teslim alan Romalı sulh yargıcının önünde secde etmek için ilk önce Rodos'a gitti. Ptolemaios yüksek dozda kabızlık giderici ilaç almış bir halde tuvalette oturan Marcus Porcius Cato'nun karşısına çıkarılarak çok kötü şekilde aşağılandı. Eski günlerde firavun yabancıları ayakları altında ezmeye alışkındı; şimdi ise bir barbarın bağırsak hareketlerinden daha az önemliydi. Daha alçalması mümkün değildi.

Halen tehlikeli durumuna bir çözüm aramaktan uzak olan Ptolemaios hanedanı eskisi gibi, hatta kendi yıkılışının faili gibi davranmayı sürdürdü. İskenderiye'de taht ilk önce Ptolemaios'un eşine teklif edildiyse de, zamansız ölümü üzerine en büyük kızı Berenike'ye teklif edildi. Bir kadının tek başına hükmetmesi Yunanlıların nefret ettikleri bir şey olduğundan, hemen ona uygun bir koca bulma girişimleri başladı.

Ne var ki Berenike ataları denli aksi ve kana susamıştı. İlk damat adayı yolda öldü; ikincisi sınırda Romalılar tarafından durduruldu; üçüncüsü İskenderiye'ye vardıysa da, gelin adayının damattan hiç etkilenmediğini açıklamasından birkaç gün sonra boğularak öldürüldü.

Ptolemaios Rodos'tan Ephesus'a ve oradan da 57 yılında vardığı ve iki yıl kaldığı Roma'ya geçmenin yolunu buldu. Ptolemaios bu zaman zarfınca yabancı villalarda gününü gün ederken ülke içindeki hasımlarına dağılmalarını emrederek sürgündeki örnek bir diktatör gibi hareket etti. En sonunda Roma'ya gelmesine vesile olan anlaşmayı imzaladı: Mısır'ın bir yıllık gelirinin tamamı olan ve Ptolemaios'un geleceğine inancı olmayan Rabirius adlı bir bankerden borç alınan on bin talent karşılığında Ptolemaios'a tahtı Roma'nın Suriye Valisi Gabinius tarafından geri verilecekti. 15 Nisan 55'de Gabinius'un ordusu kendi tarafında olmak üzere Ptolemaios İskenderiye'ye doğru yürüyüşe geçti, krallığını geri aldı, kızı Berenike'yi idam etti ve Rabirius'u yeni maliye bakanı yaptı.

Mısır yalnızca Roma'nın denetimi altında değildi, aynı zamanda artık Roma merkez bankasının bir eyalet şubesiydi. XII. Ptolemaios'un yeniden tahtı ele geçirmesi tam bir aşağılama karşılığında gerçekleşmişti.

Dostlar, Romalılar, yurttaşlar

Zorunlu sürgününün Roma'da geçen iki yılı boyunca XII. Ptolemaios özellikle sevdiği bir eşlikçiyle avunmuş ve içini rahatlatmış gibi görünüyor. Rodos'a, Ephesus'a ve Roma'ya gezilerinde kızlarından birini yanına aldığına ilişkin kanıtlar var ve kimliği kesin olarak belirlenmemiş olsa da bu kişi çok büyük bir olasılıkla Kleopatra'dır. Prenses babası kovulduğunda on bir yaşına yeni girmişti; seyahat için yeterince büyük, ablasına bir tehdit oluşturmadan Mısır'ın dışına çıkmasına izin verilecek kadar küçük. Kleopatra onlu yaşlarını Roma'da geçirdiyse yaşayarak değerli şeyler öğrenmiş olmalıdır. Ne Pto-

lemaios hanedanı Roma'nın arzularını tatmin edebilirdi ne de Roma'nın arzuları göz ardı edilebilirdi. Ulusal bütünlüğü korurken birisini tahtta tutmak gergin iplerin en incesinde en incelikli ayak hareketlerini yapmayı gerektirdi. Kleopatra çok geçmeden kendisini bu ipte tek başına yürürken bulacaktı.

Ptolemaios Roma'dan dönüşünün üzerinden çok geçmeden ruhban sınıfı ve genelde yerli halk arasındaki konumunu sağlamlaştırmak için harekete geçti. Narmer'in döneminden beri krallar tanrıların mabetlerini güzelleştirerek ve teftiş gezilerine çıkarak meşruiyetlerini artırmış ve yetkelerini pekiştirmişlerdi. Yaklaşık üç bin yıl sonra, XII. Ptolemaios bu alışılmış uygulamadan vazgeçmek için bir neden görmedi. Bu nedenle Yukarı Mısır'daki İunet kentinde tanrıça Hathor için büyük bir yeni tapınak inşaatına başlanmasını emretti; ilk temel taşı 16 Temmuz 54'de yerleştirildi. Ptolemaios aynı zamanda yerli aristokrasinin önde gelen temsilcisi –Ptah Başrahibi Pasherenptah– ile birlikte Memfis'e resmi bir ziyaret gerçekleştirdi. Her iki faaliyet de firavun iktidarının bilinçli bir geleneksel gösterisiydi ve Ptolemaios Kleopatra'yı eş-hükümdar olarak atayarak hanedanını güvenceye almak için bir girişimde daha bulundu. Tahtta sıkıntılarla geçen yaklaşık otuz yıldan sonra muhtemelen günlerinin sayılı olduğunu hissediyordu. 7 Mart 51'de Mısır üzerindeki bir güneş tutulması kötü bir olayın işareti olarak yorumladı. Birkaç gün sonra XII. Ptolemaios öldü ve Kleopatra Mısır hükümdarı ilan edildi. Kleopatra yalnızca on yedi yaşındaydı.

Kleopatra babasının vasiyeti gereğince tahtı erkek kardeşlerinin büyük olanıyla (on yaşındaki XIII. Ptolemaios) paylaşırken, Roma onların resmi hamisi olarak atandı. Ptolemaiosların daha önceki hanedan düzenlemeleri gibi bu da geliyorum diyen bir felaketti. Kleopatra ilk başta iktidarı paylaştığı kardeşini kenara itti ve hükümdarlıklarının ilk sekiz ayı boyunca ülkeye tek başına hükmederek her şeyi kendi başına yapmaya çalıştı. 50 yılının yazında aşırı düşük taşkın mahsul

kıtlığına ve büyük bir gıda sıkıntısına yol açtı. Kleopatra kıtlığın önüne geçebilmek için acil durum yasaları koymak zorunda kaldı. Bir firavunun ilk ve en önemli sorumluluğu tanrıların gönlünü almak ve Mısır'ın zenginliğini sürdürmekti; tanrıların Kleopatra'yı hükümdarlığında bu kadar erken terk etmeleri hayli kaygılandırıcı bir gelişmeydi. Kleopatra gözden düşüşünü Roma valisinin oğullarını öldürdükten sonra Suriye'ye kaçan failleri sınır dışı etmesi talebine boyun eğerek daha da hızlandırdı. Onları ölümlerine göndererek yerli Mısırlıların Roma'nın durdurulamaz yükselişine ilişkin en büyük korkularını onayladı. Kanılar hızla Kleopatra'nın aleyhine ve kardeşinin lehine dönmeye başladı.

Tunç Kleopatra parası (*Werner Forman Arşivi*)

Bu iç kargaşanın ortasında, Kleopatra aynı zamanda dışarıdaki istenmeyen gelişmelerle uğraşmak zorundaydı. Roma'nın iki askeri diktatörü Pompey ve Sezar acı bir iç savaşa girişmişlerdi. Kleopatra eski borçları ödemek için Pompey'den (yakın dostu Gabinius XII. Ptolemaios'a tahtını geri vermişti) yana saf tuttu. Ama bir diktatörle ittifak yapması bile onu kendi halkının gazabından koruyamazdı. 48 yılının ilk aylarında kendisinden önce babasına yapıldığı gibi Kleopatra sürgüne zorlandı. Buna rağmen utana sıkıla Roma'dan istemek yerine, yurda yakın, halen kendisine sadık olan Filistin eyaletinde bir ordu kurmaya karar verdi. Yaz sonunda –biri Kleopatra'yı diğeri erkek kardeşini destekleyen– iki düşman ordu Nil Deltası'nda karşı karşıya geldiler.

Roma'nın tek firavun olarak onayını zaten almış olan XIII. Ptolemaios'un özgüveni Kleopatra'nınkinden yüksek olmalıydı. Ne var ki Yunanistan'da Sezar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan Pompey 9 Ağustos 48'de Mısır'a kaçtığında Ptolemaios'un özgüveni ihtiyatsızlığa dönüştü. İskenderiye limanında Pompey'in kıyıya çıkışını ve daha Mısır topraklarına ayak basmadan –artık Ptolemaios için çalışan– kendi subaylarından biri tarafından bıçaklanarak öldürülüşünü kayıtsızca seyretti. Ptolemaios Sezar'ın ezeli düşmanını öldürerek onun dostluğunu kazanacağını düşündüyse feci şekilde yanılmıştı. Dört gün sonra İskenderiye'ye varan Sezar'a Pompey'in kesilip turşusu kurulmuş başı sunulduğunda Sezar yurttaşı bir Roma generaline yapılan bu vahşice muameleye çok sert tepki gösterdi. Doğrudan kraliyet sarayına yürüdü, XIII. Ptolemaios'a kendisini karşılamasını emretti. Anın önemini fark eden –Pompey'in ölümüyle birlikte Sezar artık Roma'nın kesin hükümdarıydı– Kleopatra aradığı fırsatı yakalamıştı. Kleopatra kardeşinin muhafızlarını atlatarak İskenderiye'ye ulaşmış ve Sezar'ın huzuruna çıkmak için gizlice saraya girmişti.

Efsanevi buluşma bir Ağustos gününün nemli sıcağında, İskenderiye'nin kraliyet bölgesinde gerçekleşti: Yirmi bir yaşındaki Ptolemaios kraliçesi ile elli iki yaşındaki Romalı general. Uzun, kartal burnu ve sivri çenesiyle Kleopatra modern ölçünlere göre çekiciydi. Savaş kazanmış ve çok şey görüp geçirmiş Sezar pek de hayatının en güzel döneminde değildi. Ne var ki güzellik bakanın gözündedir ve iktidar kanıtlanmış bir afrodizyaktır. Kimya işe koyuldu.

XIII. Ptolemaios'tan ve destekçilerinden iğrenen ve onlara güvenmeyen Sezar Kleopatra'ya ve onun Mısır tahtı üzerindeki iddiasına destek çıktı. Ptolemaios'un İskenderiyeli müttefikleri Kleopatra yerine küçük kız kardeşi Arsinoe'yi kraliçe ilan ederken ordusu da sarayı kuşattı. Ardından olaylar hızla gelişti. Mart 47'de, Roma takviye kuvvetleri Sezar'ı ve Kleopatra'yı saray hapishanelerinden kurtarmak üzere geldi. Acımasız bir çarpışma oldu ve Ptolemaios Nil'de boğuldu. Rakibinin aradan çıkmasıyla taht geride kalan on bir yaşındaki kardeşiyle (bir başka Ptolemaios daha) birlikte Kleopatra'ya geri verildi ve Kıbrıs Roma'nın bir başka destek jesti olarak Mısır'a iade edildi. Arsinoe esir alındı ve İtalya'ya sınır dışı edildi.

Sezar ve Kleopatra –beraberlerindeki dört yüz Roma savaş gemisinden oluşan filo Mısır halkına kutlama için pek neden bırakmasa da– zaferlerini kutlamak için Nil'den yukarıya doğru yola çıktılar. Kleopatra kazanmış ama Mısır kaybetmişti. Nil Vadisi'ne artık sürekli olarak yerleşmiş olan üç Roma lejyonu bunun kanıtıydı. Sezar'ın daha sonraki bir anlatımda belirttiği gibi:

> ... kral ve kraliçenin [XIV. Ptolemaios ve Kleopatra] bize sadık kaldıkları sürece birliklerimiz tarafından korunmasının imparatorluğun düzgün işlemesi ve şanı için yararlı olacağını düşündüm; ama onlar iyilik bilmez iseler, aynı birlikler tarafından hizaya getirilebilirler.[259]

Sezar'ın Mısır'a tek mirası bir ordu oluşturmak değildi. Sezar seferini sürdürmek için Mısır'dan ayrıldıktan sonra Kleopatra 47 yılının yazında bir erkek çocuk doğurdu. Kleopatra babasının kim olduğu kesin olan bebeğe Ptolemaios Kaisarion adını verdi. Kleopatra'nın emriyle Kıbrıs darphanesi kraliyet bebeğinin gelişini kutlamak için –Roma-Mısır birliğinin bolluğunu ve umudunu ilan eden çifte bereket boynuzuyla süslü– özel anı paraları bastı.

Bir yıl sonraki bir başka doğum denk bir kutlamanın ve şükranın nedeniydi. Bu sefer baba ve anne sevinci paylaşmak için hazırdılar. Bu mutlu aile Başrahip Pasherenptah ile on iki yıllık karısı Taimhotep'ti. Öncesinde yaşadıkları acı nedeniyle bir erkek çocuğunun doğmuş olmasından duydukları mutluluk her şeyden büyüktü. Evliliklerinin ilk yıllarında, Taimhotep kocasına üç sağlıklı bebek doğurmuştu, ama bunların hepsi kızdı. Eski Mısır'da her erkek, erkek bir varis isterdi; Ptah'ın Başrahibi ve on bir nesildir aileye ait olan bir makamın miras yoluyla sahibi olan Pasherenptah erkek bir varisi daha fazla istemekteydi. Pasherenptah kırk üç yaşına girerken varissiz öleceğinden kaygılanmaya başladı. Çaresizlik içindeki karısı güvenilir yerel tanrılara –özellikle İmhotep'e– başvurdu. Piramit Çağı'nın şafağında yaşayan ve kibirli başarısı Basamaklı Piramit'i halen Memfis ufkunda görkemli bir biçimde yükselen Neterihet'e bütün Mısır'da bilgelik, büyü ve tıp tanrısı olarak tapılmaktaydı. Kültü özellikle Memfis'te güçlüydü ve Taimhotep bu kentin bir kızı olarak onun adını taşımaktaydı. Tanrılardan herhangi birisi çiftin erkek çocuk dualarına yanıt verecekse bu kesinlikle İmhotep olacaktı. Dolayısıyla Taimhotep "Başrahiple birlikte mükemmellik içindeki en muhteşem tanrıya, eylemlerinde etkin, hiç olmayana bir oğul veren Ptah'ın oğlu İmhotep'e dua etti".[260] Duaları olağanüstü biçimde kabul gördü. İmhotep Taimhotep'e rüyasında görünerek Memfis'teki tapınağının güzelleştirilmesini bitirirse ona bir erkek evlat sözü verdi: sen benim sırtımı kaşı

ben de seninkini kaşıyayım. Taimhotep'in kocasının muhtemelen Memfis'teki en etkili kişi ve yerel ruhban sınıfının başı olmasının yardımı dokundu. İnşaatçılar, ressamlar ve dekoratörler işlerini rekor bir sürede tamamlamak zorundaydılar. 15 Temmuz 46'da öğleden sonra iki civarlarında Taimhotep özlemi çekilen erkek çocuğunu doğurdu. "Onun gelişiyle Memfis halkı bayram etti. Ona İmhotep adı verildi ve ayrıca Padibastet diye de ad takıldı. Herkes ondan dolayı çok sevindi."[261]

Taimhotep için bir erkek çocuk doğurmak, eş olarak vazifelerinin sona ermesi demekti. Kleopatra için bunun daha derin, dini bir önemi vardı. Kraliçe Kaisarion'un, "Küçük Sezar'ının doğumuna dikkat çekmek için İunet'de gereğine uygun biçimde ana tanrıça Hathor'a bir tapınak adadı. İuny'de (Yunanca Hermonthis), kutsal doğurma kurumunu kutlamak için bir "doğum-evi" inşa ettirdi. Mısır'ın iki büyük Yunan kenti Ptolemais ve İskenderiye'de zaten en gözde Mısır tanrılarından biri ve Kleopatra'nın özel bir ilgi duyduğu bir tanrıça olan İsis kültünü etkin bir biçimde teşvik etti. Halkın inancına göre, İsis kendisine tapanlara bebek oğlu Horus'a baktığı gibi bakan kutsal bir anne ve hamiydi. Koşutluklar bulmak zor değildi. Dönemin kraliyet propagandası ilişkiyi abarttı ve heykeller İsis'in ikonografisi ile Kleopatra'nın özelliklerini bilinçli bir biçimde harmanladı. Tanrıça ile kraliçe bir hale geliyorlardı.

Kleopatra kesinlikle bir Mısırlı tanrı olarak kendinden öncekilerden daha fazla saygınlığa sahipti, çünkü daha önceki Ptolemaioslardan farklı olarak yerli dili öğrenme zahmetini göstermiş gibi görünmektedir. Açıkça Mısırı yurdu olarak gördü ve geleneksel kültleri onurlandırmaya özen gösterdi. Kutsal krallığın en eski ve en saf ifadesinin kadına özgü bir uyarlamasını benimsedi, bir Horus adı aldı ve Mısırlı tebaalarının en azından bazıları onu tamamen meşru bir firavun olarak gördüler. Kleopatra popülerliğinin zirvesinde olduğu

46 yılında Sezar seferinden en nihayetinde yurda döndüğünde Sezar'ın davetlisi olarak Roma'ya gitmek için Mısır'dan ayrılmış olmalı. Kleopatra Sezar'ın Tiber'in karşısındaki mülkünde kaldı. Özellikle Sezar Roma mabedi Venus Geratix'e altından bir Kleopatra heykeli hediye ettiğinde aralarındaki ilişki daha çok dedikodu malzemesi oldu. Senato'nun önüne koyacağı, İtalya dışından evlilik yapmasına, yabancı bir eşten çocuk sahibi olmasına ve ikinci bir başkent kurmasına izin veren taslak tasarı, Romalıların en kötü korkularını onaylıyormuş gibi görünmektedir: Şarklı bir kraliçenin kötü etkisi altındaki savaş kahramanları yerlileşiyordu.

Sezar'ın 15 Mart 44'de öldürülmesi egzotik tutkularını alt üst etti. Bir ay içerisinde Kleopatra Roma'yı terk etti ve yurdu İskenderiye'ye döndü. İzleyen bir ay sonra kardeşi ve ortak hükümdar XIV. Ptolemaios uygun biçimde öldü. "Baba-ve-anne-seven tanrı" Kleopatra onun yerine tahta XV. Ptolemaios olarak Kaisarion'u çıkardı. Kleopatra'nın zihninde kendi yaşamı ile tanrıların yaşamı arasındaki benzerlikler yıl içerisinde daha da güçlenmişti. Tıpkı Osiris gibi Sezar da öldürülmüştü; oğlu ve varisi Kaisarion yeni Horus'tu. Dul anne Kleopatra'ya gelince, artık hiç kimse onun yaşayan İsis'e dönüştüğünden kuşku duyamazdı.

Tehlikeli ilişkiler

Kleopatra kendini tanrılaştırmayı başardıysa bile, panteonun diğer üyeleri bundan pek etkilenmedi. Aslında, tanrılar Mısır'ı terk etmiş gibi görünüyorlardı. 43-41 yılları arasında Nil'in su seviyesinin düşük olması gıda kıtlığını daha da arttırdı. Büyük kentlerde ve kırsalda Mısırlılar giderek daha fazla umutsuzluğa kapıldılar. Baskı altındaki ve aç Mısırlılar çok daha rahat ahret vaadini beklemeyi bile bıraktılar. Ahreti yeryüzündeki kısmetlerinin bir devamı olarak hayal ederek iki bin yıllık inanca arkalarını döndüler ve mezarın ötesinde bekleyen şeyden korkmaya başladılar. Hiç kimse bu ölüm korku-

sunu Taimhotep'den daha etkileyici biçimde ifade edemezdi. Taimhotep, 15 Şubat 42'de kocasını, oğlunu ve üç kızını yas içerisinde bırakarak otuz yaşında öldü. Bir Başrahibin karısına yakışan biçimde mezar dikilitaşı, çok güzel şekil verilmiş kaliteli, mat, kalın bir kireçtaşı plakasındandı ve ülkenin en iyi zanaatkârları tarafından hakkedilmişti. Ön yüzünde, kanatlı güneş kursunun altında, incelikle yapılmış kabartma Taimhotep'i Mısır'ın geleneksel tanrılarının kaymak tabakasına tapınırken göstermekteydi: mumyalama tanrısı Anubis; Osiris'in oğlu Horus; Osiris'in kız kardeşleri ve baş ağıtçılar Nepthys ve İsis; Memfis'in kutsal Apis öküzü ve son olarak ölüm tanrısı Sokar-Osiris. Kutsal sıralanış Mısır'ın geleneksel özgüvenini anımsatıyorsa, eşlik eden yazıt, güzel bir biçimde oyulmuş yirmi bir satırlık hiyeroglifler yeni, zamanın karanlık ruhunu cisimleştirmekteydi:

> Kardeşim, kocam, arkadaşım Başrahip! İçmekten, yemekten, sarhoş olmaktan ve sevişmekten bezme! Tatil yap! Hep kalbinin sesini dinle! Kalbinin sesini dinlemezsen yeryüzündeki yılların ne işe yarar?
> Batıya gelince, o bir uyku ülkesidir; karanlık, ölümün ikamet ettiği bu yerin üzerine çöker.[262]

Taimhotep'in mezar yazıtı eski Mısır'dan en uzun ve en içten ağıt, eski kesinliklerin tamamen ve gerçekten ortadan kaybolduklarına ilişkin acı bir iddiadır.

Hem bir bütün olarak ülke için hem de tek tek yurttaşları için gelecek kaygı verici görünmekteydi. Sezar'ın öldürülmesiyle birlikte Mısır hamisini kaybetmişti. Hiç kimse Sezar'ın katillerinin ya da varislerinin Kleopatra'ya ve ülkesine nasıl davranacaklarını tahmin edemiyordu. Durumu daha da kötüleştirmek için Roma'daki esaretinden kaçıp artık Ephesus'da yaşayan Kleopatra'nın küçük kız kardeşi Arsinoe, Ptolemaios topraklarındaki muhalifler için doğal bir merkez sağlamaktaydı.

Taimhotep Dikilitaşı (© *British Museum*)

Kleopatra'nın iradesi ilk önce Mısır'dan askeri destek almaya çalışan Cassius, ardından Marcus Antonius ve Octavian tarafından sınandı. Kleopatra siyasi çabuk kavrama yeteneğini hayata geçirerek durumu doğru biçimde okudu ve kaderini Sezar'ın müttefikleriyle birleştirdi. Antonius'un Philippi Savaşı'nda Cassius ve Brutus karşısında kazandığı zafer Kleopatra'nın kararının doğruluğunu kanıtladı. Mısır –şimdilik– kurtulmuştu ama ülkenin rahatlamasının bir bedeli vardı. Bunun beklenilmeyen ve ileride trajediye dönüşecek sonucu Kleopatra'nın ikinci bir Roma savaş kahramanıyla gönül ilişkisine girmesiydi.

Kleopatra Antonius'la Mısır'a Gabinius'un ordusuyla birlikte genç bir süvari subayı olarak geldiği 55 yılında ilk defa tanışmış olabilir. Antonius ile Kleopatra, Kleopatra'nın Roma'da iki yıl kaldığı 46-44 yılları arasında kesinlikle görüşmüş olmalılar. Bu üçüncüsü bir şans olayıydı. Mısır ile Sezar'ın varislerinin anlaşmasının ardından 41 yılının yazında Antonius Kleopatra'yı Güneydoğu Anadolu'da buluşmak için çağırdı. Philippi'den sonra rüzgârı arkasına alan Antonius Roma'nın Asya'daki son büyük düşmanı Part İmparatorluğunu yenilgiye uğratmayı aklına koymuştu. Böyle bir askeri sefer başlatmak için Doğu Akdeniz'de bir ileri üsse ihtiyacı vardı ve Mısır idealdi. Kleopatra'ya gelince onun da acil bir yeni hamiye ihtiyacı vardı. Böylelikle karşılıklı yarar ikisini bir araya getirdi.

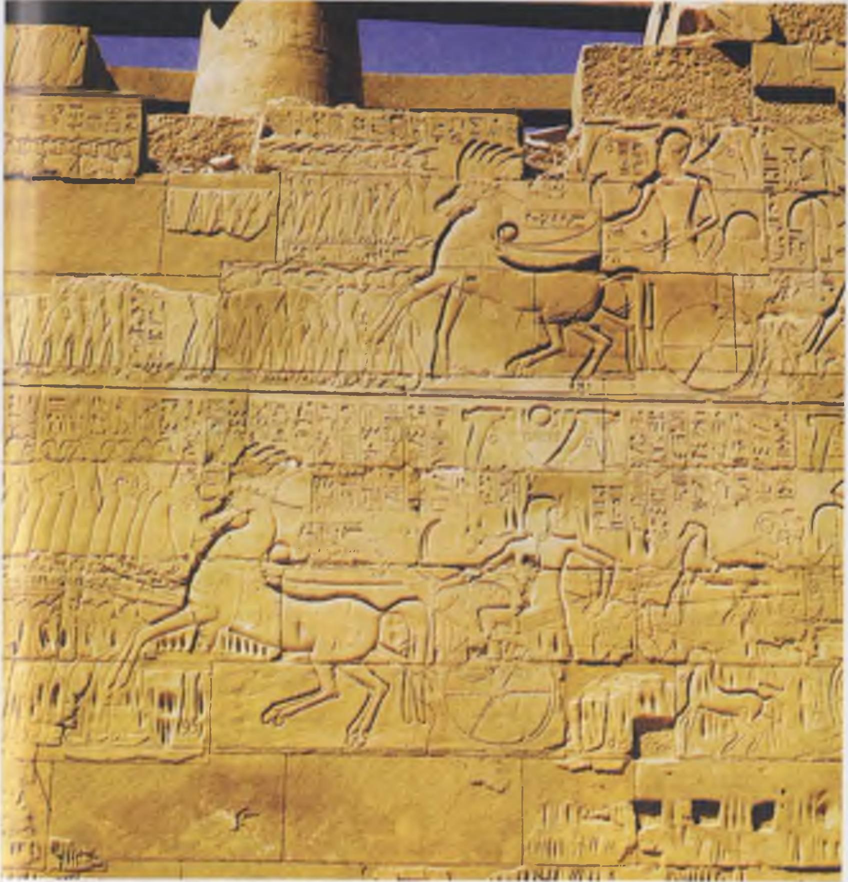
Kleopatra nehirden kutsal eşi Dionysos'la buluşmak için gelen Aphrodite/İsis kılığında gelerek içgüdüsel sunum ve propaganda yetenekleriyle diplomatik ve siyasi bir zirveyi dini bir gösteriye dönüştürdü. Bu analoji Antonius'un gururunu okşamış ve ondan on dört yaş büyük bir kraliçe tarafından büyülenmişti. Onda önce Sezar'ın yaptığı gibi o da Kleopatra'ya lütufları karşılığında destek önerdi. Kuzeni Pasherenptah'ın 14 Temmuz'daki ölüm haberi bile Kleopatra'nın ateşini soğutamadı. Yılsonuna doğru, Antoni-

Kral Horemheb'in (XVIII. Sülale) Krallar Vadisi'ndeki mezarından bir duvar resmi. Ortada Horemheb Teb'in koruyucusu tanrıça Hathor'a bakıyor. Onun arkasında İsis'in oğlu tanrı Horus duruyor.

Ordu yaşamı: Kraliyet yazmanı Userhat'ın (XVIII. Sülale) Batı Teb'deki mezarından bir duvar resmi. Sahnede ordunun askere aldığı kişilere bir subay hitap ediyor (*en üstte*), kayıt olmak için sıra bekliyorlar (*ortada*) ve saçlarını kestiriyorlar (*altta*).

Karnak tapınağının hipostil salonunun kuzey duvarındaki Kral I. Seti'nin savaş rölyefi. Bu sahneler Libyalılara ve Hititlilere karşı düzenlenen seferleri gösteriyor. Kralın savaş arabasındaki görüntüsü her iki kayaya da hâkimdir.

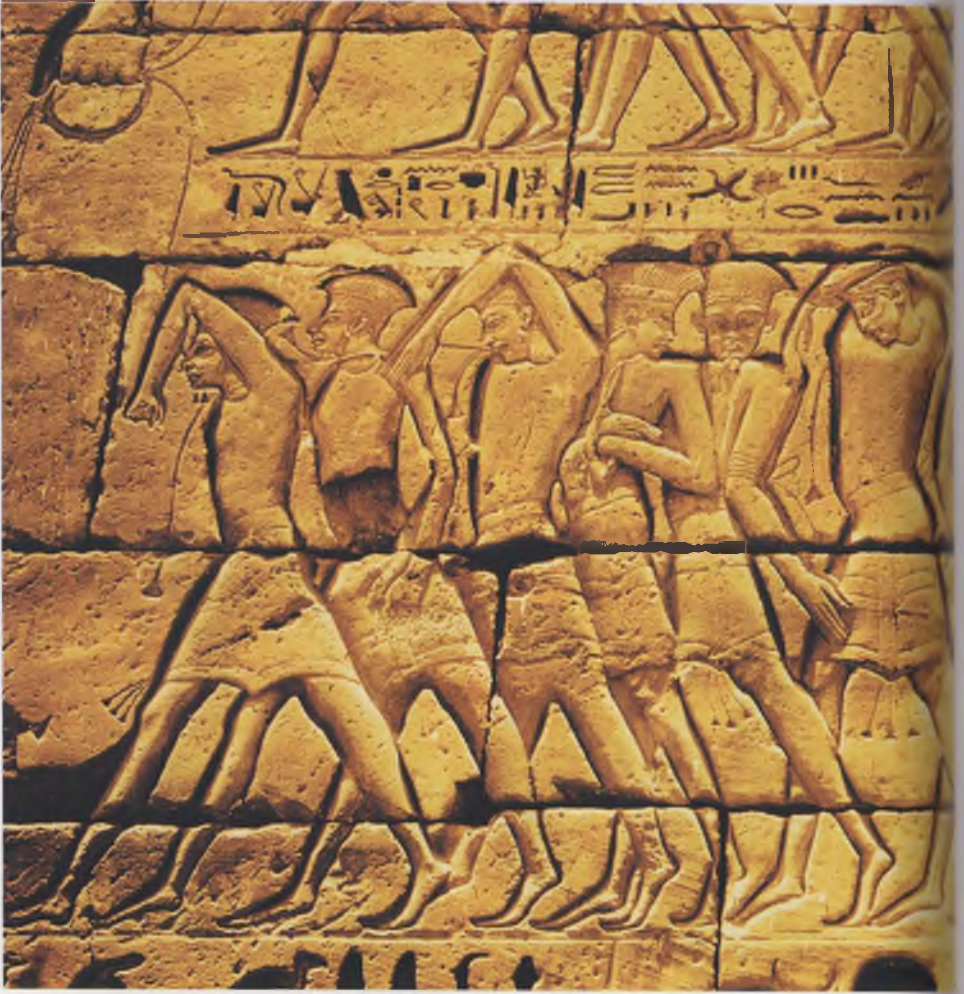
Kraliçe Nefertari'nin (XIX. Sülale) Kraliçeler Vadisi'ndeki muhteşem mezarından bir duvar resmi ayrıntısı. İnek boynuzları takmış tanrıça İsis II. Ramses'in gözde karısı Nefertari'ye elinden tutarak nazikçe yol gösteriyor.

Kral II. Ramses'in (XIX. Sülale) Luksor Tapınağı'ndaki anıtsal heykeli ve rölyefi. Kral anıtlarının sonradan yağmalanmasını engellemek için adını taşa derin bir biçimde hakkettirmişti.

Kral III. Ramses (XX. Sülale) ve oğlu Prens Amenherkhepeshef, prensin Kraliçeler Vadisi'ndeki mezarından. Çocuk geleneksel "gençlik zülüfü"nü takarken, babası eksiksiz kral giysisi içinde.

III. Ramses'in Batı Teb'de bulunan mezar tapınağındaki rölyef Deniz Halkları'yla savaşın sonrasını gösteriyor. Farklı tüylü başlıklar takan tutsak Filistinliler savaş esiri olarak götürülüyorlar.

Firavun Mısır'ın düşmanlarını aşağılıyor: II. Ramses'in hükümdarlık döneminden bir rölyef parçası kralı bir Nübyeliyi, Asyalıyı ve Libyalıyı saçlarından tutarken gösteriyor. Aslında, Mısır'ın komşuları firavun hükümdarlığının sonraki yüzyılları boyunca daimi bir tehdit olarak kaldılar.

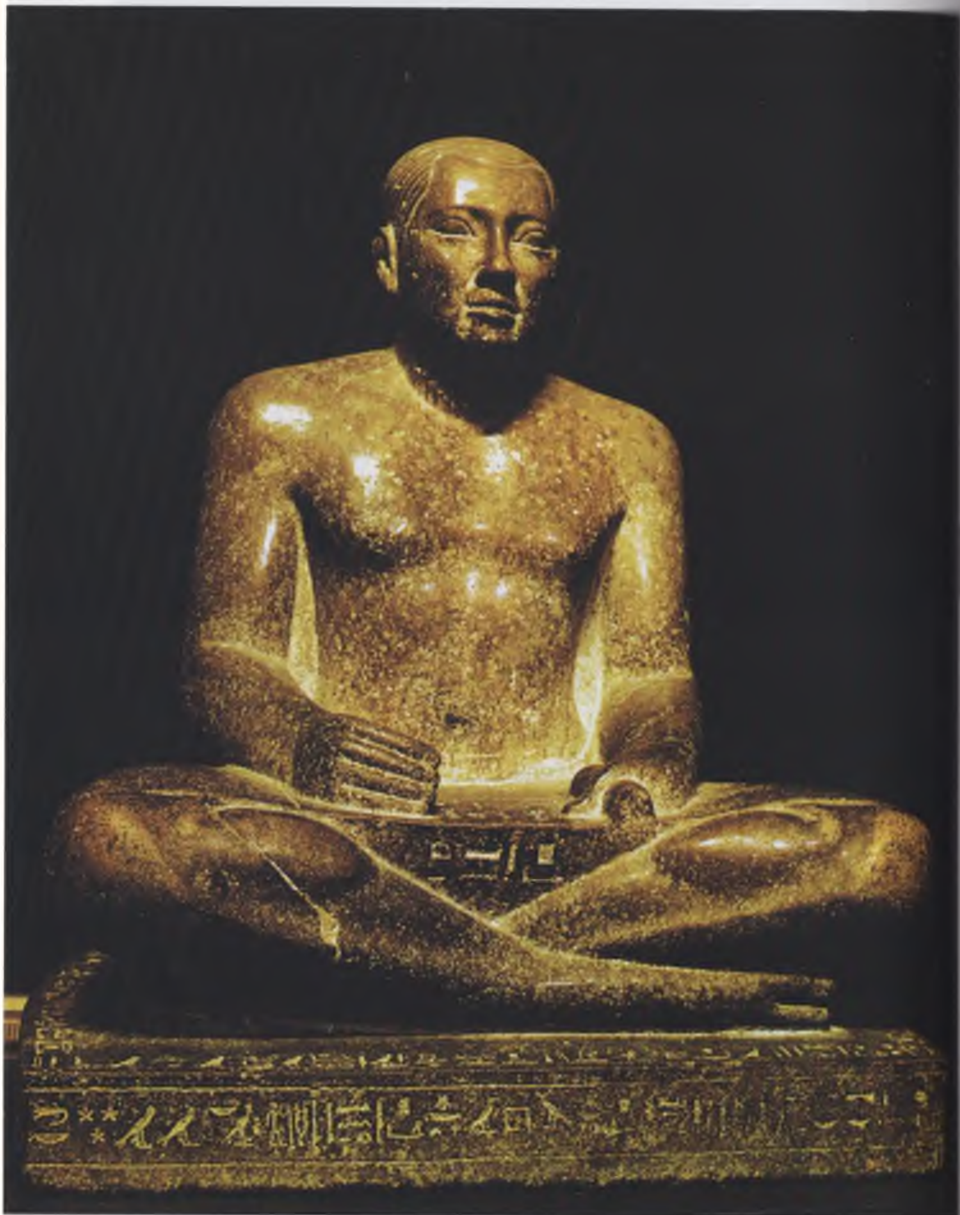
Altın madenlerinin ve taş ocaklarının yerlerini gösteren Hammamat Vadisi haritası. Kral IV. Ramses dönemine ait haritanın, dünyanın günümüze ulaşan en eski haritası olduğu düşünülmektedir.

Kral I. Pasebakhaenniut'un (XXI. Sülale) Tanis'deki altın mezar maskesi. Kralın altın hazinesinin bir kısmı Krallar Vadisi'ndeki ilk kral mezarlarından çalınmış olabilir.

Tanrı Osiris'in varaklı ahşap heykeli (XXI. Sülale). Osiris kültü yeniden dirilme vaadi nedeniyle firavun uygarlığının daha sonraki yüzyıllarında ülke çapında rağbet gördü.

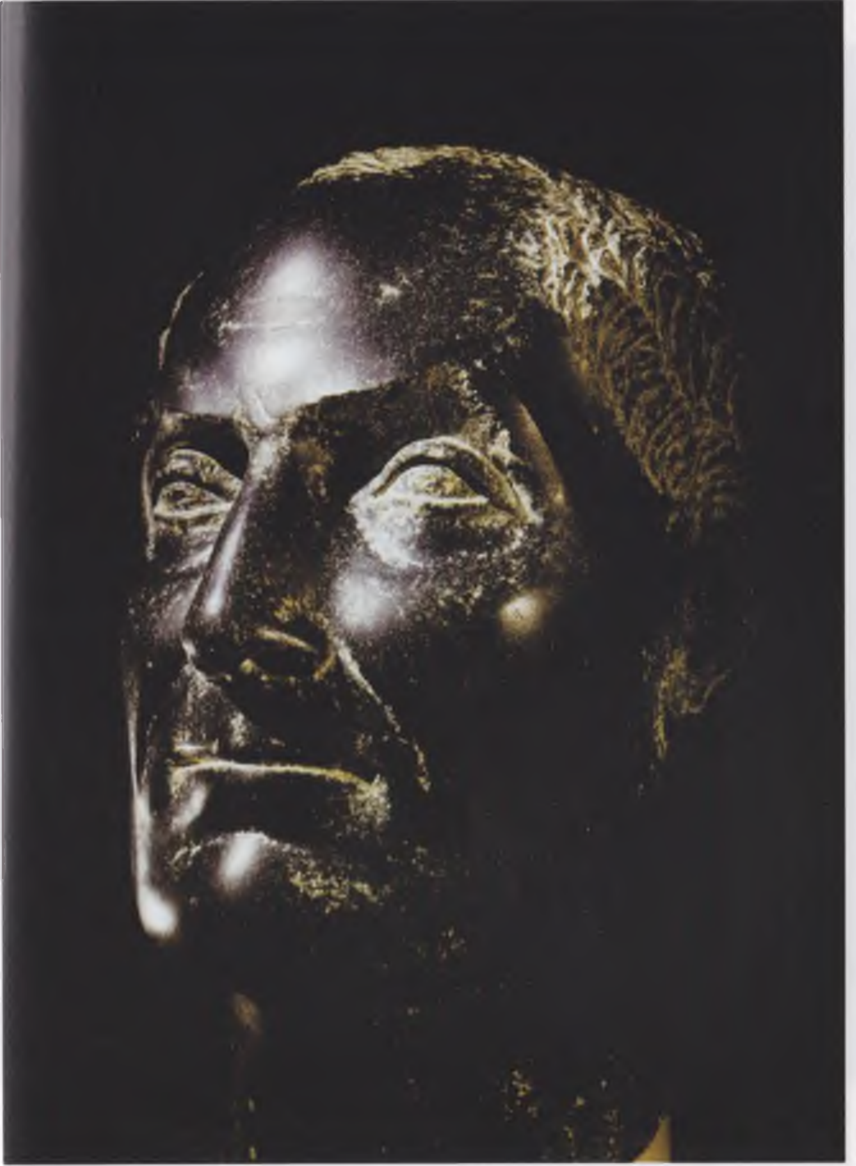
Baş okutman-rahip Padiamenope'nin Karnak'taki kuarsitten heykeli (XXV. Sülale sonları / XXVI. Sülale başları).

Kral Nakhthorheb'in (XXXI. Sülale) bazalt heykeli; onu Tanrı Horus tarafından korunurken göstermektedir. Şahinin iki bacağı arasına sığınmış çok küçük kral figürü, monarşinin Mısır'ın bağımsızlığının alacakaranlık yıllarında statüsünün ve özgüveninin zayıflayışını vurgulamaktadır.

Assuan yakınındaki Philae Adası'ndaki İsis tapınağı. Ptolemaios ve Roma dönemlerinde yerel Mısır dininin en önemli merkezlerinden biri olan Philae aynı zamanda hiyeroglif biçiminde hakkedilen sonuncu yazıtın bulunduğu yerdir.

Kral XIII. Ptolemaios'un saltanatı boyunca Tanis valisi olan Penemerit'in heykelinin başı. Portre özellikle saç yorumunda fark edilebilen Yunan sanatının Ptolemaios döneminin sonlarında artan etkisini gösteriyor.

VII. Kleopatra olduğuna inanılan bir Ptolemaios kraliçesinin rölyef parçası. Akbaba başlığı Mısır kraliyet kadınlarının geleneksel giysisinin bir parçasıydı. Izgara izleri parçanın ya heykeltıraşın bir modelinden üretildiğini ya da tamamlanmadan bırakıldığını düşündürtüyor.

us ve Kleopatra İskenderiye'ye birlikte döndüler. Dokuz ay sonra, ikizleri Alexander Helios ve Kleopatra Selene, güneş ve ay doğdu; gökyüzündeki eşleşmeye uygun bir sonuç.

Böyle olmaması dışında. İkizlerin dünyaya gelmesinin üzerinden çok fazla geçmeden babaları harekete geçip Mısır'ı terk etti. Roma'ya döndüğünde Kleopatra'yı bir kenara itti ve Octavian'ın kız kardeşi Octavia ile evlenerek büyük rakibiyle bir anlaşmaya vardı. Mısır'ın kraliçesine gelince, o Romalı bir generalle hızlı bir aşkın bekâr bir anne yaşamı anlamına geldiği acı deneyimini önceden öğrenmiş olmalıydı.

Antonius'un sahneden çekilmesini izleyen üç yıl boyunca Mısır Ptolemaiosların düzensiz yönetimi altında başına bela olan yorucu savaşlar, entrikalar, darbeler ve karşı darbeler olmaksızın kısa bir süre soluk aldı. İmhotep (yalnızca yedi yaşında bir erkek çocuğu olmasına rağmen) babasının ve büyük babalarının ardı sıra Ptah Başrahipliğine atandı. Nil taşkını alışılmış düzeylerine çıktı ve tarım üretimi arttı. Üretim XII. Ptolemaios hükümdarlığının mirası şaşırtıcı düzeylerdeki dış borca gitmeseydi Mısır ekonomisi refaha kavuşabilirdi. Eskiden olduğu gibi devlet hazinesi hızla boşalıyordu. Dolaşımdan çıkarılmadan önce gümüş paradaki kıymetli maden yüzde 90'dan yüzde 40'a indirildi. Gümüş paranın yerine tunçtan para basıldı. Mısır'ın efsanevi zenginliği doğrudan Romalıların cebine gidiyordu.

Part'a boyun eğdirmek ve daha büyük ün kazanmak için sabırsızlanan Antonius, 37 yılının sonbaharında Octavian'ın ona yardım edemeyeceğine karar verdi. Bir kere daha Mısır en uygun müttefik gibi görünmekteydi. Böylece bir kere daha doğuya, Antioch'a doğru yola çıktı ve Kleopatra'yı ikinci bir zirve toplantısı için çağırdı. Antonius Kleopatra'ya rüşvet olarak Pergamum krallarının 200.000 cilt olduğu söylenen büyük kütüphanesinin tamamını verdi; bu, İskenderiye Kütüphanesi'nin on yıl önce Sezar'ın Pompey'e karşı savaşında gördüğü zararın kısmen karşılanması demekti. Antonius

ayrıca Mısır'ı Doğu Akdeniz civarındaki Roma topraklarının ev sahibi olarak belirledi. Bu Kleopatra'ya emperyalist bir firavun, atalarının eski büyük imparatorluğunun parlaklığını biraz olsun yeniden kazanmış bir hükümdar pozu takınmasına olanak tanıdı. Kleopatra bu yeniden doğuşa işaret etmek için tahttaki on altıncı yılının yeni bir çağın ilk yılı olduğunu ilan eden çifte tarihleme sistemini başlattı. Hepsi bir seraptı. Doğu toprakları Antonius'a ait değildi. Gerçek birliklere ve ikmal malzemelerine karşılık olarak sahte tapular ve bir kitap koleksiyonu hiç de adil bir değiş tokuş değildi. Çok gerilerde kalan XVIII. Sülale döneminde Mısır Asya'nın kudretli boğası olarak saygı görür ve ondan korkulurdu; şimdi Mısır Roma'nın sağmal ineğiydi.

Kötü hazırlık ve aşırı özgüvenin bir araya gelmesi nedeniyle Antonius'un ilk Part seferi tamamen bir felaketle sonuçlandı. Antonius acımasız ve kararlı hasmıyla savaşırken birkaç aylık bir süre içinde lejyonerlerinin üçte birini ve süvarilerinin yarısına yakınını kaybetti. 34 yılındaki ikinci Part seferi Antonius'la birlikte Fırat kıyılarında seyahat eden Kleopatra'yı gördü. Bu sefer, Antonius Ermenistan karşısında "İskenderiye'nin Bağışları"nda tamamen aşırı bir gösterişle kutlanan sınırlı bir zafer kazandı. Antonius ve Kleopatra çok büyük bir kalabalığın önünde birlikte gümüş tahtların üzerinde ortaya çıktılar. Kleopatra İsis kılığındaydı. Sonra Antonius çocuklarının Roma'nın doğu eyaletlerinin hükümdarları olduklarını ilan etti: Kleopatra'ya ve Kaisarion'a Suriye Çölü ile birlikte eski Ptolemaios ülkeleri Mısır, Kıbrıs ve Sirenayka, –kutlama için Pers kıyafeti giymiş– Alexander Helios'a Ermenistan, Med ve –daha fethedilmediği gibi sıkıcı bir gerçek göz ardı edilerek– Part ülkesi verilirken, Makedon giysilerine bürünmüş iki yaşındaki Ptolemaios Philadelphus Fenike, Suriye ve Kilikya eyaletlerini (Güneydoğu Anadolu) aldı. "Kralların Kralları" olarak selamlanan çocukların bütün Doğu İmparatorluğu'na hükmetmelerine karar verilmişti.

Bu, boş bir rüyaydı. Kleopatra bunu sorgusuz sualsiz kabul ederek ve açıkça Antonius'un tarafını tutarak senatörleri ve yurttaşları oryantalist fantezilere olumlu bakmayan Roma'nın gazabını göze alıyordu.

Aşk ilişkisinin sonu

Dikkat çekici papirüs bir belge Mısır'ın Kleopatra'nın hükümdarlık döneminin son, trajik yıllarındaki hızlı çöküşünü özetlemektedir. 22 Şubat 33 tarihli belgede Romalı bir generale sıra dışı vergi ayrıcalıkları tanıyan bir kraliyet kanunnamesi kayıtlıdır. Bu herhangi bir general değil, Antonius'un sağ kolu Publius Canidius'tur. Kleopatra'nın buyruğu ona Mısır'dan –ülkeye Roma'nın ekmek sepeti denmesi boşuna değildi– vergisiz on bin çuval buğday ve beş bin küp şarap ihraç etmesine izin vermekteydi. Bu az gelmiş olmalı ki kiracılarının olduğu gibi Canidius'un Mısır'daki mülkleri de bütün vergilerden muaftı. Aslında, ona normal vergi sisteminin dışında olduğu bildirilmişti. Bu, tarihteki en büyük ve en cüretkâr siyasi rüşvetlerden biri olmalıdır. Kanunnamenin muhatabı, işi yönetimdeki diğer bürokratlara bu tür kanunnameleri bildirmek olan İskenderiye'deki üst düzey yetkiliydi. Tedbirin etkisini artırmak için papirüsün sonuna "gerçekleştir" anlamına gelen Yunanca *ginesthoi* kelimesi eklenmişti. Bunu sadece Kleopatra yapabilirdi. Eğer bu doğruysa, Kleopatra'nın kendi ölüm kararını imzalamak için böylesine çok vergi önlemi alması gerekmezdi.

33 yılında Roma ülkesinin iki lider için yeterince büyük olmadığı ikinci defa açık hale geldi. Denetimi altındaki doğu eyaletleri ve Senato'daki arkadaşlarıyla Antonius daha güçlü görünmekteydi. Julius Sezar'ın erkek kardeşinin torunu ve yasal varisi Octavian da aynı derecede kararlıydı. On altı yıl önce Sezar ile Pompey arasında olduğu gibi iki güçlü egonun çarpışması kolaylıkla bir iç savaşa yol açtı. Kleopatra'nın Antonius'la yakın ilişkisi Octavian'ın onu bir numaralı halk

düşmanı olarak etiketlemesini kolaylaştırdı. Kleopatra'yı gerçek Romalı olan kendisi ile ahlaksız bir hain olan Antonius arasında bir ayrım yapmak için kullandı. Kleopatra'nın hükümdarlık ortağının (XV. Ptolemaios Kaisarion) Sezar'ın kendi oğlu olmasının önemi yoktu. Octavian'ın gözünde Kleopatra Roma'nın çıkarlarına aykırı ve zararlı her şeyi uygun biçimde temsil etmekteydi. Kleopatra'nın ve Mısır'ın kaderi artık Roma'daki iç savaşın sonucuna bağlıydı.

İki Roma hizbi arasındaki çatışma yoğunlaşırken, Kleopatra ve Antonius İskenderiye'den iki yüz Mısır gemisinden oluşan bir donanmayla yola çıktılar. Ephesus ve Samos'da mola verdikten sonra sonunda Atina'ya vardılar. Antonius burada düşmanın karargâhıyla bütün ilişkilerini keserek açıkça Octavian'ı tanımadığını ilan etti. 31 yılında kış yerini ilkbaharın daha ılık havasına bırakırken resmi savaş başladı. Çok geçmeden Antonius'un taktik kabiliyetinin büyüklük kuruntularının yanından bile geçmediği gözle görünür hale geldi. Eylül ayının başında Antonius'un kara kuvvetleri Yunanistan'ın batısında sıkışıp kaldı ve savaş gemilerinin önü büyük bir körfezde kesildi. Tek seçenek donanmanın ateş altında körfezden çıkmasıydı. 2 Eylül 31 tarihli Aktium Savaşı askeri bir gösteriden daha çok bir kaçıştı. Antonius ve Kleopatra hayatlarını ve 230 gemilerinden altısını kurtardılar. Antonius Libya'ya, Kleopatra İskenderiye'ye kaçtı.

Tarih Kleopatra'ya yenilen liderlerin çok uzun dayanamadıklarını öğrettiğinden, gemilerini sanki galip gelinmiş gibi donattı. Antonius birkaç gün sonra kraliyet sarayında ona katıldığında ikisi de her şeyin normal görünmesi için uğraştılar. Kaisarion'un yaş gününü kutlamak için büyük bir festival düzenlediler, kraliyet gösterileri daima kalabalıkları memnun etmeyi ve dikkatleri kötü haberlerden uzaklaştırmayı garanti etmişti. Yönetimin çarkları günlük işleyişini sürdürürken, yönetim emirleri yayımlandı ve vergiler toplandı (Canidius değilseniz). Yukarı Mısır, Gebtu kasabasındaki keten kumaşı

üreticileri loncası yerel öküz kesimi harcamalarını karşılamak için iki yerel rahiple ayrıntılı bir anlaşma hazırladılar. Bürokrasi ve hayvana tapınma: Tam bir Mısır birleşimi. Bazılarına göre firavun uygarlığı ölümsüz, ele geçilemez görünüyor olmalıydı.

Ne var ki, daima olduğu gibi işler yürüyor gibi görünse de, Kleopatra sürekli sürgün için hummalı biçimde hazırlık yapıyordu. Donanma filosundan geri kalanlar Kaisarion'u Hindistan'a göndermek amacıyla Nil'den alınıp kara üzerinden Kızıl Deniz'e çekildi. Ama yerel Nabataea Arapları Kleopatra'nın gemilerini kelimenin tam anlamıyla yaktıkları için Kleopatra kendisini kaçış yolu olmaksızın İskenderiye'de kıstırılmış olarak buldu. Octavian Suriye'den ve başka birlikleri Sirenayka'dan yaklaşırken, Kleopatra Octavian'a Mısır'ı Kaisarion'un yönetmesi şartıyla oğlu lehine tahttan çekilmeyi teklif etmesi için umutsuz bir elçi gönderdi. Octavian yanıt vermedi.

29 Temmuz 30'da Ptah Başrahibi İmhotep on yedi yaşından üç hafta almışken öldü. Başrahip zayıf bünyesinin ya da daha büyük olasılıkla Ptolemaios tahtının bütün hayatta kalan varislerinin kökünü kazımaya kararlı bir hasımın kurbanıydı. İmhotep'in ataları üç yüzyıl boyunca Mısır'ın eski geleneklerini, ruhunu başarıyla korumuşlardı, ama artık koruyamayacaklardı. Üç gün sonra, 1 Ağustos'ta Mısır Roma güçlerine teslim oldu. Octavian'ın güçleri karadan ve denizden İskenderiye'ye doğru ilerlerken, Antonius son bir çarpışma için kendi ordusunu ve donanmasını şehir kapılarından dışarıya çıkarıyordu. Seferlerle geçen yıllardan sonra Antonius'un gücü tükenmişti. Antonius tam anlamıyla yenilgiye uğratıldı ve Octavian kente girdi, Kleopatra İskenderiye'nin kraliyet mahallesinde bulunan, hem hazine hem de anıtmezar olarak kullanılmak üzere hazırlattığı müstahkem yapıya kaçtı. İzleyen olaylar efsaneleşti. Sevgilisinin canına kıydığını sanan Antonius kendisini kılıcının üzerine bıraktı. Kleopatra'nın

acılı ısrarıyla, zayıf ve neredeyse cansız bedeni son nefesini vereceği onun odasına taşındı. Kleopatra binayı terk etmesi için kandırıldı ve derhal kraliyet sarayına hapsedildi.

Güneş İskenderiye üzerinde on kez doğup battıktan sonra 12 Ağustos'ta Mısır'ın kraliçesi mezara gitmek üzere Romalı aşığını izledi. Nispeten kısa ama çalkantılı yaşamında kız kardeşlerinden birinin tahtan indirilişini ve öldürülüşünü görmüş ve bir diğeri bir Roma ödülü olarak sergilenmişti. İntihar linç edilmekten ya da hayatının kalanını bir esir olarak geçirmekten daha iyi son gibi görünmüş olmalı. Bir incir sepetine saklanmış bir engerek yılanıyla ya da zehirli bir tarakla olsa da, "ölme biçimi hakkındaki hakikati hiç kimse bilmiyor".[263]

Kleopatra öldü. Anısı yaşamaya devam etti. Yüzyıllar sonra bir ibadetçi Roma'daki kült heykeline halen aşkla yönelmekteydi. Yirmi yüzyıl sonra yaşamını ve aşklarını konu alan canlandırmalar batı dünyasına hâkim oldu. O, halen bizimle birlikte.

Dolayısıyla onun dünyası da bizimle birlikte. Ölümünü izleyen yüzyıllar içerisinde, Romalılar, Araplar, Hıristiyanlar ve Müslümanlar Nil Vadisi için savaştılar. Amansız Mısır güneşi, bir zamanlar gösterişli olan tanrıların tapınaklarını romantik, kum renkli harap yıkıntılara dönüştürdü. Mezarlardaki hazineler, piramitlerin pırıltılı kaplama taşları çalındı. Batılıların bilincinde son kraliçesiyle cisimleşen firavun uygarlığının çekiciliğinin daha dayanıklı olduğu ortaya çıktı. Maddi dünyada, Kleopatra'nın kalıcı anıtı, onun abartılı mimari mirası, İunet'deki Hathor tapınağıdır. Sütunlu ön cephesinden, eski ana tanrıçanın yumuşak, yarı insan, yarı sığır yüzü iki yüzyıldır olduğu gibi ilgili ve koruyucu gözlerle bakıyor: Firavun tarihinin şafağında Mısır'ın ilk kralı Narmer'in oyma imgesi üzerinde olduğu gibi. Muhtemelen eski Mısır'ın en büyük buluşları olan kutsal kral ikonografisi ve ideolojisi, tıpkı başlangıçta olduğu gibi sonda da oradaydılar.

Bu olağanüstü eski geleneğin varisi olarak Kleopatra kendi hanedanının bir geleceği olmasını her şeyden çok istedi. Tapınağın arka duvarında oğlu XV. Ptolemaios Kaisarion'la yan yana atalarının üç bin yıl boyunca yapmış oldukları gibi tanrılara sungular sunarken betimlenmişti. Kleopatra İsis-Hathor, kutsal ana idiyse, oğlu Horus olmalıydı; şan içinde doğup Mısır'ı büyük bir kral olarak yönetecek ve öldürülen babanın öcünü alacaktı.

Kleopatra'nın umutları çok olsa da, kaderinin de farklı düşünceleri vardı. İskenderiye'nin düştüğü günlerde Kaisarion Octavian tarafından ortadan kaldırıldı. Artık Ptolemaioslar diye bir hanedan olmayacaktı; başka herhangi bir firavun hanedanı da olmayacaktı.

Kleopatra'nın anıtının taşları sonuncu, cesur kutsal krallık iddiasının yanı sıra, çok daha derin, çok daha kalıcı bir hakikati bildirdi. En son Ptolemaios figürünün yanında dört tane basit hiyeroglif vardır: bir sandalet bağı, bir yılan, bir dilim ekmek ve alüvyonlu toprak parçası. Firavun uygarlığının gerçek özü. Bunların hepsi birden çok eski zamanlardan beri krallara atfedilen bir sanı oluştururlar: *ank djet*, "ebediyen yaşayan".

Kleopatra için değil, ama eski Mısır için uygun bir kitabedir bu.

Sonsöz

KLEOPATRA'NIN ÖLMESİ korktuğu gibi Mısır'ı Roma'nın ellerine teslim etti. Vefatıyla firavunun üç bin yıllık gururlu bağımsızlık geleneği kesin biçimde son buldu ve Mısır yabancı bir imparatorun istediği zaman yağmaladığı kişisel mülkü haline geldi. Daha sonraki dört yüzyıl boyunca Augustus ve varisleri kendi çıkarlarına hizmet etmesi için Mısır'ın efsanevi zenginliğini sömürdüler. İskenderiye'den hareket eden tahıl gemileri Roma'nın artan nüfusunu doyurdu; Doğu Çölü'nden gelen altın imparatorluk kasalarını doldurdu; Kızıl Deniz Tepelerinin taşlarından Forum'daki kamu binalarını donatmak için devasa sütunlar ve baştabanlar yontuldu; uzaktaki Mons Porphyrites taşocağı imparatorluğun en iyi heykeltıraşlarına bütün malzemelerin en değerlisi olan mor imparatorluk mermeri sağladı.

Ama Mısır'ın Roma için önemi tarımsal ve madeni zenginliğiyle sınırlı değildi. Akdeniz'e ve Kızıl Deniz'e eşsiz ulaşımıyla ülke Roma ticaretinde –özellikle yönetici sınıfın çok sevdiği Doğu'nun lüks mallarının kaynağı Hindistan'la ticarette– anahtar bir rol oynadı. Mısır'ın Arabistan'ı, Asya'yı, Afrika'yı ve Avrupa'yı birbirine bağlayan rotaların bağlantı noktasındaki stratejik konumu bağımsız bir ulus olarak onun refahının başlıca kaynağı olmuştu; aynı coğrafi üstünlük şimdi Mısır'a yabancı imparatorluklar silsilesi tarafından boyun eğdirilmesine neden olmaktaydı. Romalılar, Bizanslılar, Persler, Araplar, Osmanlılar ve İngilizler: Hepsi Mısır'ı eşi olmayan bir zenginlik kaynağı ve ticaret merkezi olarak gördüler.

Yine de her felakette bir hayır vardır. On sekizinci yüzyılın sonunda Napolyon Mısır'ı bir Fransız kolonisi olarak

ilhak etme, dünya ticaretine egemen olma ve Britanya'nın Hindistan üzerindeki denetimini zayıflatma amacıyla Mısır'a sefer düzenledi. Bugün bu sefer başlıca iktisadi ve stratejik amaçlarından dolayı değil, ama rastlantısal sonucundan dolayı hatırlanmaktadır: Eski Mısırbiliminin doğuşu. Bonapart, eski Mısır'ın yeniden keşfedilmesiyle çok az ilgilenmesine rağmen, 20 Mayıs 1798'de Toulon'dan yelken açtığında yanına 150 bilim insanı almıştı. Bilimsel firavun uygarlığı araştırmasının başlamasını borçlu olduğumuz anıtsal *Description de l'Egypte*'de bu bilim insanlarının çok titiz gözlemleri yayımlandı.

Bugün bu bilim insanlarına Napolyon'un seferine ilişkin açıklamalarda başrol verilse de, sefer sırasında Nil'in ağzında bir ay onlarla birlikte seyahat eden binlerce piyadenin ve süvarinin yanında önemsiz görünmekteydiler. Dahası istilacı Fransız ordusuna eşlik eden bu eğitimli insanlar açık ara en önemli araştırmacılardı: görevleri Akdeniz ile Süveyş Kanalı arasında bir gemi kanalı açmanın olabilirliğine karar vermekti. Bonapart'ın hedefi bilimsel bilgi değil, stratejik üstünlük elde etmekti. Nelson'un Nil Savaşı'ndaki –Mısırlılar ile Deniz Halkları'nın üç bin yıl önceki büyük donanma çarpışmasını çağrıştıran– ünlü zaferine rağmen, Fransızlar sonuçta amaçlarına ulaştılar ve Süveyş Kanalı (I. Darius'un büyük projesinin modern ardılı) 1869 yılında tamamlandı.

Mısır'ın eski ve modern tarihi arasındaki koşutluklar yirminci yüzyılda sürdü. Napolyon'un ayak izlerini takip eden bir başka yayılmacı imparatorluk, Üçüncü Reich, Ortadoğu ticaret yollarını bu sefer bölgedeki petrol kaynaklarından faydalanmak için hâkimiyeti altına almak amacıyla Mısır'ı işgal etmeye çalıştı. Mihver Devletlerine ait panzer tümenleri, işgalci Libya ordularının Yeni Krallık'ın sonunda kullandıkları yolun aynısını izleyerek Delta'nın doğu kesimine ilerlerken, El Alamein'deki Müttefik savunması Temmuz ve Ekim 1942'de İkinci Dünya Savaşı'nın önemli bir dönüm noktasına damga

vurdu. Churchill'in ünlü deyişiyle El Alamein "başlangıcın sonuydu". Bu nedenle yalnızca on dört yıl sonra ironik bir biçimde –bir kere daha orduların Mısır'ın küçük bir parçası için savaştıkları– Süveyş Kanalı fiyaskosu Britanya İmparatorluğu için sonun başlangıcına işaret etti.

Eski uygarlıkların çarpışmasından Soğuk Savaş'a ve ötesine kadar Mısır kendisini olayların merkezinde buldu: "İnsanlar tarihten bir şeyler öğrenebildiyseler, bunlar tarihin bize öğrettikleridir!"[264]

Amerikan doları üzerindeki eski Mısır imgesi.

Mısır'ın coğrafi-siyasi öneminin yanı sıra, derin kültürel etkisi de Sezar'ın Kleopatra'yla Nil'den yukarıya yaptığı gezintisinden itibaren hissedildi. İsis kültü maddi ihracat aracılığıyla Mısır'dan Britanya kıyıları kadar uzaklara olmak üzere bütün Roma dünyasına taşındı. İsis'in etkisi özellikle Mısır'ın eski uğrak yeri Yakın Doğu'da önemli ve dayanıklıydı. İmparator Jüstinyen'in MS 553'de "kâfir" kültleri yasaklamasına rağmen, eski Mısır'ın derin kaynağının erken Hıristiyanlığın doğuşu için verimli bir kaynak olduğu ortaya çıktı: İsis ve Horus'un yerini Bakire ve Çocuk aldı; ikonografi (temel tanrıbilimin büyük bir kısmı) fiilen aynı kaldı.

Firavun kültürünün Romalılar ve ardıllarının bilinçaltında yer ettiği ortaya çıktı. Tivoli'deki Hadrian villası ve Pompei'nin Mısırlılaştırılmış freskleriyle başlayıp günümüzün Art Deco

mücevherlerine ve Luxor Las Vegas oteline ulaşan Mısır'ın Batı sanatını ve mimarisini etkileyişi sürmektedir. Bireyler ve popüler hareketler de kendi özel davaları için firavun düşüncelerini sahiplendiler. Bir tek örneği ele alırsak, Akhenaton Fredcu psikanalizciler, Protestan köktenciler, Faşistler, Afrikamerkezciler, New Age tinselcileri ve eşcinsel hakları kampanyacıları tarafından rol modeli olarak seçildi. Eski Mısır'ın egzotizm ve eskilik harmanı özellikle Hollywood'u etkiledi ve *On Emir, Kleopatra, Kutsal Hazine Avcıları* ve *Akrep Kral* gibi büyük beğeni toplayan filmlerin yapılmasına neden oldu.

Kısacası Roma egemenliğinden Hıristiyanlığın yayılmasına, Arap fethine ve modern dünyanın neden olduğu değişikliklere dek eski Mısır bir kavram ve bir ideal olarak yalnızca hayatta kalmadı, gelişti de. Nil Vadisi'nin hükümdarları ve onların baskı altındaki tebaaları –Büyük İskender'den Agahta Christie'ye– onunla ilişkiye gireni büyüleyen ve aklını başından alan eşsiz biçimde güçlü bir kültür yaratmakta başarılı oldular. Bugün firavunların kültürü sinema, edebiyat, mimari, tasarım ve turizm aracılığıyla dünyanın dört bir yanındaki insanların hayal güçlerinde canlı ve dinçtir.

Eski Mısırlılar daha fazlasını dileyemezlerdi.

Notlar

1 Başlangıç

1 *Book of the Dead*, 17. Bölüm, 2. Kısım.

4 Yeryüzündeki Cennet

2 Jaromir Malek, "The Old Kingdom", s. 92.
3 Herodotos, II. Kitap, 124. ve 127. Bölümler.

5 Sonsuzluk Garantisi

4 Piramit Metinleri, İfadeler 273-274.
5 Veni, özyaşamöyküsel yazıt, II. 3-4.
6 A.g.y. II. 10-13.
7 A.g.y. II. 6-7.
8 A.g.y. II. 27-28.
9 Harkhuf, Mezar yazıtları, girişin sağında, 11. 8-9.
10 A.g.y. girişin solunda, ll. 4-5.
11 A.g.y. ön cephenin en sağında, ll. 6-7.
12 A.g.y. ön cephenin en sağında, ll. 15-22.

6 İç Savaş

13 William Hayes, "Royal Decrees', s. 23.
14 Merer, mezar dikilitaşı, 1.9
15 İti, dikilitaşı, 2.-3. ve 6. sütunlar.
16 Ankhtifi, mezar yazıtı, 10. bölüm.
17 A.g.y. 2. bölüm.
18 İntef, dikilitaş, l. 2
19 Tjauti, yanlış kapı, sağ tarafta.
20 Tjauti, çöl yazıtı, l. 2

21 Hetepi, mezar dikilitaşı, l. 5
22 Djemi, mezar dikilitaşı, 3.-4. sütunlar.
23 I. Kheti, mezar yazıtı, II. 7-8.
24 Djari, mezar dikilitaşı, II. 3-4.
25 II. İntef, mezar dikilitaşı, II. 4-5.
26 Tjetji, mezar dikilitaşı, II. 12-13.
27 İntef, Naga el-Deir'den mezar dikilitaşı, I. 4.
28 Henenu, mezar dikilitaşı, I. 3.

7 Ertelenen Cennet

29 Sanduka Metinleri, Sihir 467.
30 *Book of the Dead*, 6. Bölüm.
31 *The Instruction for Merikara*, II. 55-57.
32 Merer, mezar dikilitaşı, l. 7
33 *Sanduka Metinleri*, Sihir 452.
34 A.g.y. Sihir 338.
35 Nebankh, kalp bok böceği, (*Hieroglyphs and the Afterlife*, çev. Stephen Quirke).

8 Tiranlığın Yüzü

36 IV. Mentuhotep, Hammamat Vadisi yazıtı, II. 10-11.
37 Hatnub yazıtı, no: 24, II. 7-8.
38 Kay, mezar dikilitaşı, II. 4-5.
39 I. Khnumhotep, biyografik yazıtlar, I. 5
40 *The instruction of King Amenemhat I for His Son*, III.
41 İntefiker, el-Grigavi Vadisi yazıtı, II. 6-11.
42 *The instruction of King Amenemhat I for His Son*, I-II.
43 *Prophecies of Neferti*, II. 57-67.
44 *The Tale of Sinuhe*, II. 165-168.
45 *The Loyalist Instruction*, §2, II. 1-6.
46 Dediku, dikilitaş yazıtı, II. 6-7.
47 Sesostris'e İlahiler Derlemesi, III, ll. 16-21.
48 Doğu Serra'dan Semna'ya Rapor (çev. Paul Simther, "Semnah gönderileri', no: 4).

49 III. Senusret, Semna dikilitaşı, l. 10.
50 A.g.y. II. 14-16.
51 A.g.y. II. 20-21.

9 Acı Hasat

52 Neferhotep, Karnak yazıtı, l. 6
53 A.g.y.
54 Mentuhotepi, Karnak dikilitaşı, I. 10 (krş. Donald Redford, "Textual Soursces', s. 28. n. 75)
55 A.g.y. I. 5.
56 A.g.y. I. 4.
57 Ka, mezar dikilitaşı, II. 6-7.
58 Soped-her, mezar dikilitaşı, I. 9.
59 Rahotep, Coptos dikilitaşı, I. 3.
60 V. Antef, Coptos dikilitaşı, II. 5-7.
61 Sobeknakht, özyaşamöyküsel yazıt, başlangıç satırları.
62 Atu, yazı paleti, II. 2-3.
63 A.g.y. I. 4.
64 Carnarvon Tableti, no: 1, ll. 3-4.

10 Yeniden Kurulan Düzen

65 Carnavon Tableti, no: I, l. 4.
66 A.g.y. ll. 10-11.
67 A.g.y. ll. 14-15.
68 Kamose, Teb'den zafer dikilitaşı, ll. 19-24.
69 A.g.y. ll. 10-11.
70 A.g.y. ll. 13-14.
71 A.g.y. ll. 8-9.
72 Abana oğlu Ahmose, mezar yazıtı, ll. 13-14.
73 Ahmose, Karnak dikilitaşı, l. 13.
74 Abana'nın oğlu Ahmose, mezar yazıtı, 1. 23.
75 Ahmose, Tapınak dikilitaşı, l. 21.
76 Ahmose, Tetisheri dikilitaşı, ll. 13-14.

77 Ahmose, Karnak dikilitaşı, ll. 24-27.
78 Ahmose, Tura kireçtaşı madeni yazıtı, ll. 5-6.

11 Sınırların Genişletilmesi

79 Abana oğlu Ahmose, mezar yazıtı, l. 30.
80 I. Tutmosis, Tombos zaferi yazıtı, ll. 7-8.
81 A.g.y. ll. 11-12.
82 I. Tutmosis, Abydos dikilitaşı, l. 21.
83 Abana'nın oğlu Ahmose, mezar yazıtı, l. 36.
84 A.g.y. l. 37.
85 İneni, mezar yazıtı, ll. 16-17.
86 Haçepsut, Karnak, dikilitaş yazıtı, l. 15.
87 A.g.y. ll. 8-32.
88 Senenmut, Karnak heykel yazıtı, l. 26.
89 III. Tutmosis, Karnak'tan Megiddo yazıtı, l. 8.
90 A.g.y. l. 84.
91 A.g.y. l. 86.
92 A.g.y. l. 94.
93 III. Tutmosis, dikilitaş yazıtı, sol taraf.
94 III. Tutmosis, dikilitaş yazıtı, sağ taraf.

12 Kral ve Ülke

95 Rekhmira, biyografik yazıt, , l. 3
96 Vezirin atanması, Rekhmira'nın mezar yazıtından, l. 15.
97 Sennefer, mezar yazıtı, mezar odası (bölüm C.4, *Urkunden* IV, s. 1426 l. 18)
98 A.g.y. lahit mezar (bölüm B. 6-7. Urkunden IV. s. 1427. l. 8).
99 Sennefer, mektup (çev. Ricordo Caminos, "Berlin Papirüsü 10463").
100 Kenamun, mezar yazıtı (bebek II Amenhotep'in sütannesinin kucağında olduğu sahne: *Urkunden IV*. s. 1395. 1. 14).
101 Norman de Garis Davies, *Ken-Amon'un Mezarı*, s. 10-16; çeviriler Davies'in çalıştığı 1930'lar çevresine özgü olsa da,

eski Mısırın hiyerarşik ve dalkavuk dünyasına o denli uygun değildir.

102 Kenamun, mezar yazıtı (bebek II Amenhotep'in sütannesinin kucağında olduğu sahne: *Urkunden IV*. s. 1395. l. 15).

103 *Satire of the Trades*, 2e.

104 *Satire of the Trades*, 21h-i, 22a, e.

105 *Miscellanies* (Rosalind ve Jac. Janssen, *Growing Up in Ancient Egypt*'dan alıntı, 6. Bölüm).

106 Min, mezar yazıtı, okçuluk sahnesi, ll. 8-9.

107 II. Amenhotep, Büyük Sfenks Dikilitaşı, l. II.

108 II. Amenhotep, Medamud yazıtı, l. 2.

109 II. Amenhotep, Büyük Sfenks Dikilitaşı, l. 19.

110 A.g.y. l. 24.

111 II. Amenhotep, Memphis dikilitaşı, l. 28.

112 A.g.y. l. 29.

13 Altın Çağ

113 III. Amenhotep, boğa avı bokböceği.

114 III. Amenhotep, Kom el-Hetan dikilitaşı, l. 2.

115 Amarna Mektupları, EA17 (çev.: William Moran, *The Amarna Letters*).

116 Amarna Mektupları, EA19 (çev.: William Moran, *The Amarna Letters*).

117 III. Amenhotep, evlilik bokböceği.

118 Amarna Mektupları, EA22 (çev.: William Moran, *The Amarna Letters*).

119 Amarna Mektupları, EA1 (çev.: William Moran, *The Amarna Letters*).

120 III. Amenhotep, Kom el-Hetan dikilitaşı, ll. 11-12.

121 III. Amenhotep, kutsal doğum yazıtı, Luksor Tapınağı, 4. bölüm, ll. 2-4.

122 A.g.y, 5. Bölüm, ll. 1-2.

123 A.g.y., 5. Bölüm, ll. 3-5.

124 Kheruef, mezar dikilitaşı, pl. 28.
125 A.g.y.

14 Kral Devrimi

126 Amarna Mektupları, EA34 (çev.: William Moran, *The Amarna Letters*).
127 Amarna Mektupları, EA147 (çev.: William Moran, *The Amarna Letters*).
128 Akhenaten, erken kuruluş yazıtı, Dikilitaş K, l. xıx.
129 A.g.y., Dikilitaş X, l. 15.
130 A.g.y., Dikilitaş X, l. 20.
131 Kevin Nance, "The dark side of King Tut'; Alıntı Tutunkhamon'un hükümdarlık dönemine göndermede bulunsa da betimleme babası için de aynı derecede uygundur.
132 I. Meryra, mezar yazıtı (güney duvarı, batı kısım)
133 John Foster, "The new religion', s. 99.
134 *Aton için Büyük İlahi*, ll. 2-11.
135 A.g.y., , ll. 12-13.
136 Akhenaton, geç kuruluş yazıtı, l. 4.
137 Tutu, mezar yazıtı, batı duvarı, güney tarafı, alt kısım, ll. 26-7.
138 Mahu, mezar yazıtı, ön duvar, güney tarafı.
139 A.g.y.
140 Huya, mezar yazıtı, batı duvarı.
141 Amarna Mektupları, EA16 (çev.: William Moran, *The Amarna Letters*)
142 Tutankhamon, Restorasyon Dikilitaşı, ll. 5 -9.
143 A.g.y., ll. 4-5.
144 *The Deeds of Suppiluliuma* (çeviri Hans Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma', s. 94-95).
145 A.g.y.

15 Sıkıyönetim

146 Horemheb, taç giyme yazıtı, ll. 4-5.

147 A.g.y. l. 25.
148 Hǫremheb, Buyruk, girizgâh, ll. 9-I0
149 A.g.y., §9, l. 4.
150 A.g.y., §9, l. 6
151 A.g.y., §9, ll. 8-9.
152 A.g.y., girizgâh , l. 8
153 I. Seti, Nauri Buyruğu, ll. 89-93.
154 I. Seti, Kanais tapınak yazıtı, metin B, ll. 1-2.
155 A.g.y., l. 6.

16 Savaş ve Barış

156 II. Ramses, Kadeş Savaşı "Şiir'i, l. 56
157 II. Ramses, Hititlerle yapılan anlaşma (Karnak uyarlaması), ll. 9-10
158 II. Ramses, ilk Hitit evlilik yazıtı, 1. 34 ('Metnin Karnak uyarlamasında yalnızca "Kral Hazretlerinin sınırı" diye yazılı; Abu Simbel uyarlaması "onun Kral Hazretleri" diye veriyor.)
159 Merenptah, Büyük Karnak Yazıtı, l. 13

17 Zafer ve Trajedi

160 Bay, Cebel el-Silsile yazıtı, ll. 8-9
161 Ostracon O.IFAO 1864, sağ sayfa, l. 3
162 Büyük Harris Papirüsü, I, 75, 4
163 Sethnaht, Elephantine dikilitaşı, l. 15
164 A.g.y., l. 4
165 A.g.y., l. 5
166 RS 20.238 (çeviri Michael Astour'dan sonra, 'New evidence on the last days of Ugarit', *American Journal of Archaeology* 69 (1965), s. 255
167 III. Ramses, 8. yıl büyük yazıtı, Medinet Habu, ll. 16-17
168 A.g.y., ll. 16-18
169 A.g.y., ll. 20-21.

170 Robert Drews, *The End of the Bronze Age*, s. 3
171 III. Ramses, Turin Grevi Papirüsü, sağ sayfa 1, l. 2.
172 A.g.y., sağ sayfa 2, ll. 2-5
173 A.g.y., sağ sayfa 2, ll. 14-15.
174 A.g.y., sağ sayfa 2, ll. 15-17.
175 III. Ramses, harem sahneleri, Medinet Habu
176 III Ramses, Turin Mahkeme Papirüsleri, 4: 2.
177 A.g.y., 3:2

18 İki Tarafı Keskin KIlıç

178 Ricardo Caminos, "Peasants", s. 24
179 A.g.y., s. 20.
180 IV. Ramses, Hammamat Vadisi 3. yıl yazıtı, l. 6.
181 IV. Ramses, büyük Abydos Dikilitaşı, l. 21.
182 IV. Ramses, ikinci Abydos dikilitaşı, l. 35.
183 Merenptah, Libya yazıtı, l. 22.
184 Amherst Papirüsü, s. 2, ll. 3-7.
185 Papirüs BM 10052, s. 8, ll. 19-20.
186 A.g.y., p. 5, ll. 8-9
187 Geç Ramses Dönemi Mektupları, no: 35 (çev.: Edward Wente, *Letters From Ancient Egypt*, s. 183-184.)
188 Geç Ramses Dönemi Mektupları, no: 28.

19 Bölünmüş Bir Hanedan

189 III. Ramses, Deir el-Medina dikilitaşı, l. 3.
190 A.g.y., ll. 3-4.
191 Geç Ramses Dönemi Mektupları, no: 28 (çev.: Vivian Davies ve Renee Friedman, *Egypt*, s. 149).
192 Amon'a İlahi – "teokrasinin amentüsü" adlı.
193 Menkheperra, Sürgün Dikilitaşı, l. 6.
194 Geç Ramses Dönemi Mektupları, no: 21 (çev.: Edward Wente, *Letters From Ancient Egypt*, s. 183).
195 1. Krallar 9:16.

20 Lekelenmiş Bir Taht

196 1. Krallar 14.
197 2. Bölüm 12: 4-5
198 1. Krallar 14.: 25-26.
199 Prens Osorkon'un Tarihi Kaydı, Metin A, l. 24 (Bu metnin çevrileri Ricardo Caminos'un *The Chronicle of Prince Osorkon*'daki çevirisindendir)
200 A.g.y., l. 30
201 A.g.y., l. 36
202 A.g.y.
203 A.g.y., l. 53
204 A.g.y.
205 A.g.y., Metin B, l. 7
206 A.g.y., l. 11
207 Karnak'taki Rahip Yıllıkları. 7. parça, l. 3
208 Piankhi, zafer dikilitaşı, l. 19
209 A.g.y. 1.3
210 A.g.y.
211 A.g.y. 1.12
212 A.g.y.
213 A.g.y. 1.14
214 A.g.y. 1.32
215 A.g.y., ll. 62-7
216 A.g.y., l. 78.
217 A.g.y., l. 85.
218 A.g.y., l. 86.
219 A.g.y., l. 106.
220 A.g.y., ll. 113-114.
221 A.g.y., ll. 127-128.

21 Kaypak Talih

222 Şabaka, hatıra bokböceği.
223 Harva, heykel yazıtı (çev.: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 3. cilt, s. 26)

224 Taharka, Kava 6. yıl dikiltaşı, l. 9
225 A.g.y. l. 7.
226 A.g.y. ll. 11-12.
227 A.g.y. ll. 16-18.
228 Taharka, çöl dikiltaşı, ll. 12-15.
229 Esarhaddon Yıllıkları (çev.: James Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 293)
230 A.g.y.
231 Asurbanipal'in Yıllıkları (çev.: James Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 294-295)
232 A.g.y.
233 Tanutamon, Rüya Dikilitaşı, ll. 16-17
234 Ibid., l. 25. Kamosis'in Hykoslara karşı savaşına ilişkin açıklaması Tanutamon'a aynı ulusal kurtarıcı rolünü Atfetmek amacıyla kuşkusuz bilinçli olarak taklit edildi.
235 A.g.y., ll. 41-2.
236 Asurbanipal'in Yıllıkları
237 A.g.y.
238 II. Psammetikhos, Shellal dikilitaşı, 9. sütun

22 İstila ve İçebakış

240 Wedjahorresnet, heykel yazıtı, heykelin giysisinin sol tarafı.
241 A.g.y., sağ kol altında.
242 A.g.y., sol kol altında.
243 A.g.y. iç oda zemininin sol tarafı.
244 Ahmose, Serapeum dikilitaşı, II. 4-5.
245 I. Darius, Süveyş Kanalı dikilitaşı, çiviyazısı metin (V. Scheil'in "Documents et arguments" adlı Fransızca çevirisinden).
246 Nakhtnebef, Hermopolis dikilitaşı.
247 Nakhtnebef, Naukratis dikilitaşı, ll. 2-3.
248 A.g.y., l. 3.

249 H. F. Lyte, "Benimle baki" (ilahi).
250 Sakkara'daki kutsal hayvan nekropolünden yazıt (çev.: Harry Smith, *A Visit to Ancient Egypt*. s. 43).
251 Padiusir, mezar yazıtı (çev.: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 3. cilt, s. 46).
252 Ptolemy (I), Satrap Dikilitaşı, l. 8.
253 Arrian, *Anabasis* (alıntılıyan Paul Cartledge, *Alexander the Great*, s. 268).

23 Uzun Veda

254 Sematavytefnakht, dikilitaş yazıtı, (çev.: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 3. cilt, s. 42-43).
255 Edfu'daki Horus Tapınağı, en içerideki odalar.
256 Vennefer, lahit yazıtı (çev.: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Litarature*, 3. cilt, s. 54-58.
257 A.g.y.

24 Son

258 Pasherenptah, mezar dikilitaşı (çev.: E. A. E. Reymond ve J. B. W. Barns, "İskenderiye ve Memfis', s. 13).
259 Caesar, *The Alexandrian War*, 33. bölüm (alıntılayan Andrew Meadows, "Sins of the fathers', s. 25).
260 Taimhotep, mezar dikilitaşı, ll. 8-9 (çev.: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 3. cilt, s. 63)
261 A.g.y., ll. 13-14 (çev.: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 3. cilt, s. 63).
262 A.g.y., 11. 15-16. (çev.: Carol Andrews, Susan Walker ve Peter Higgs (ed.), *Cleopatra* içinde, s. 186).
263 Plutarch, *Life of Antony*, 85. bölüm (alıntılayan Andrew Meadows, "Sins of the fathers", s. 31)

Sonsöz

264 Samuel Taylor Coledridge, Recollection.

Kaynaklar

Bu kitapta yapılan çeviriler, belirtilenler dışında yazara aittir. Aşağıdaki alıntılar yazarın çeviriler için kullandığı yayınları ya da baskıları vermektedir.

Kısaltmalar

FHN: Tormod Eide ve diğer (y.h.), *Fontes Historiae Nubiorum*

KRI: Kenneth Kitchen, *Ramesside Inscriptions*

Lesestücke: Kurt Sethe, *Ägyptische Lesestücke* (Leipzig, 1924)

Urkunden I: Kurt Sethe, *Urkunden des agyptisches Altertums, Abteilung I: Urkunden des alten Reiches*, 2. baskı (Leipzig / Berlin 1932-1933)

Urkunden II: Kurt Sethe, *Urkunden des agyptisches Altertums, Abteilung II: Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit* (Leipzig, 1904)

Urkunden IV: Kurt Sethe (daha sonraki bölümler Wolfgang Helck tarafından tamamlandı), *Urkunden des agyptisches Altertums, Abteilung IV: Urkunden der 18. Dynastie* (Leipzig / Berlin 1906-1958)

Urkunden V: Georg Steindorff, *Urkunden des agyptisches Altertums, Abteilung V: Ausgewählte Texte des Totenbuches* (Leipzig, 1915)

Urkunden VII: Kurt Sethe, *Urkunden des agyptisches Altertums, Abteilung VII: Historisch-biographische Urkunden des Mittleren Reiches* (Leipzig, 1935)

Eski kaynaklar

Abana oğlu Ahmose, mezar yazıtı: *Urkunden IV*, s. 1-11.

Ahmose, Karnak dikilitaşı: *Urkunden IV*, s. 14-24

Ahmose, Tapınak dikilitaşı: Claude Vandersleyen, "Une tempete sous la regne d'Amosis" Ahmose, Tetisheri dikilitaşı: *Urkunden IV*, s. 26-29

Ahmose, Tura kireçtaşı ocağı yazıtı: *Urkunden IV*, s. 24-5

Akhenaten, ilk kuruluş yazıtı (Sınır Dikilitaşı K, X ve M): Maj Sandman, *Texts*, no: CXIX, s. 103-118

Akhenaten, daha sonraki kuruluş yazıtı (Sınır Dikilitaşı A, B, J, N, Q, R, S ve U): Maj Sandman, *Texts*, no: CXX, s. 119-31; *Urkunden IV*, s. 1981-1990

Amenhotep II, Büyük Sfenks Dikilitaşı: *Urkunden IV*, s. 1276-83

Amenhotep II, Medamud yazıtı: *Urkunden IV*, s. 1322-23

Amenhotep II, Memfis dikilitaşı: *Urkunden IV*, s. 1300-09

Amenhotep III, boğa avı scarab: Urkunden IV, s. 1738

Amenhotep III, kutsal doğum yazıtı, Luksor Tapınağı: *Urkunden IV*, s. 1713-21
Amenhotep III, evlilik scarab: *Urkunden IV*, s. 1738

Amenhotep III, Kom el-Hetan dikilitaşı: *Urkunden IV*, s. 1646-57

Amherst Papirüsü: Eric Peet, *The Great Tomb Robberies*, IV-V

Ankhtifi, mezar yazıtı: Jacques Vandier, *Mo'alla*

Atu, yazman paleti: Wolfgang Helck, *Historisch-Biographische Texte*, no: 85,
s. 57-8

Bay, Gebel el-Silsile yazıtı: *KRI*, IV. cilt, s. 371

Carnarvon Tableti no: 1: Alan Gardiner, "The defeat of the Hyksos"

Cycle of Hymns to Senusret III: *Lesestücke*, s. 65-67

Dediqu, dikiltaş yazıtı: Heinrich Schäfer, "Ein Zug nach der grossen Oase"

Djari, mezar dikilitaşı: W.M. Flinders Petrie, *Qurneh* (Londra, 1909), pl. II

Djemi, mezar dikilitaşı: Hans Goedicke, "The inscription of Dmi"

Great Harris Papyrus I: W. Erichsen, *Papyrus Harris I: Hieroglyphische Transkription* (Brussels, 1933)

Great Hymn to the Aten: Maj Sandman, *Texts*, no: CXIII, s. 93-6

Harkhuf, mezar yazıtı: *Urkunden I*, s. 120-31

Hatnub yazıtları: Rudolf Anthes, *Die Felseninschriften von Hatnub*

Hatshepsut, Karnak dikilitaş yazıtı: *Urkunden IV*, s. 356-373

Henenu, mezar yazıtı: William Hayes, "Career of the great steward Henenu"

Herodotus: *The Histories*, çev. Aubrey de Selincourt, y.h. A.R. Burn (Harmondsworth, 1972)

Hetepi, mezar yazıtı: Gawdat Gabra, "Preliminary Report on the Stela of Htpi"

Horemheb, coronation yazıtı: *Urkunden IV*, s. 2113-2120

Horemheb, Edict: *Urkunden IV*, s. 2140-62

Huya, mezar yazıtı: Maj Sandman, *Texts*, no: XXXVI-L, s. 33-43; Norman de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, III. kısım

Hymn to Amun: Pascal Vernus, "Choix de textes", no: 1, s. 103-104

İneni, mezar yazıtı: *Urkunden IV*, s. 59-60

İntef, Naga el-Deir'in mezar yazıtından: Henry Fischer, *Inscriptions From the Coptite*

Nome, no: 43, s. 106-111

İntef II, mezar yazıtı: Gay Robins, *The Art of Ancient Egypt*, resim: 83, s. 85

İntef V, Coptos dikilitaşı: Wolfgang Helck, *Historisch-Biographische Texte*, no: 106, s. 73-74

İntefiker, Wadi el-Girgawi inscription: Zbynek Zába, *The Rock Inscriptions of Lower Nubia*, no: 73, s. 98-109

İti, mezar dikilitaşı: H.O. Lange ve H. Schäfer, *Grab- und Denksteine des Mittleren Reichs im Museum von Kairo* No: 20001-20780 (Berlin, 1902), 1. cilt, s. 1-2, ve 4. cilit, s. 1-2

Ka, mezar dikilitaşı: Torgny Säve-Söderbergh, "A Buhen stela", resim 1

Kamose, Teb'den zafer dikilitaşı: Labib Habachi, *The Second Stela of Kamose*

Karnak rahiplerinin yıllıkları: Jean-Marie Kruchten, *Les annales despretres*

Kay, mezar dikilitaşı: Rudolf Anthes, "Eine Polizeistreife'

Kenamun, mezar yazıtı: *Urkunden IV*, s. 1385-1406

Kheruef, mezar taşı: Epigrafik Araştırma, *The Tomb of Kheruef*

Kheti I, tomb inscription: Hellmut Brunner, Die Texte aus den Grabern

Khnumhotep I, özyaşam yazıtı: *Urkunden VII*, s. 11-12

Mahu, mezar yazıtı: Maj Sandman, Texts, no: LXII-LXIX, s. 50-54; Norman de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, IV. kısım

Menkheperra, Banishment Dikilitaşı: Jürgen von Beckerath, "Die 'Stele der Verbannten'" Mentuhotep IV, Wadi Hammamat yazıtı: J. Couyat ve Pierre Montet, *Les inscriptions hieroglyphiques et hieratiques du Ouadi Hammâmât*, 2 cilt (Kahire, 1912-1913), no: 110, s. 77-8 ve pl. XXIX

Mentuhotepi, Karnak dikilitaşı: Pascal Vernus, "La stele du pharaon Mntw-htpi á Karnak" Merenptah, Büyük Karnak Yazıtı: Colleen Manassa, *The Great Karnak Inscription*

Merenptah, Libya yazıtı: *KRI*, IV bölüm, s. 2-12

Merer, mezar yazıtı: Jaroslav erny, "The stela of Merer in Cracow", *Journal of Egyptian Archaeology* 47 (1961), s. 5 -9 ve 1. palet

Meryra I, mezar yazıtı: Maj Sandman, *Texts*, no: I-XIV, s. 1 -21 ; Norman de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, I. kısım

Min, mezar yazıtı: *Urkunden IV*, s. 976-80

Nakhtnebef, Hermopolis dikilitaşı: H. De Meulenaere, "La famille royale des Nectanebo" Nakhtnebef, Naukratis dikilitaşı: Adolf Erman ve Ulrich Wilcken, "Die Naukratisstele" Neferhotep III, Karnak yazıtı: Wolfgang Helck, *Historisch-Biographische Texte*, no: 62, s. 45 Ostracon O.IFAO 1864: Pierre Grandet, "L'execution du chancelier Bay"

Ölüler Kitabı, 6. Bölüm: Edouard Naville, *Das Aegyptische Todenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie*, 1. cilt (Berlin, 1886)

Ölüler Kitabı,, 17. cilt: *Urkunden V*

Papyrus BM 10052: Eric Peet, *The Great Tomb Robberies*, XXV-XXXV

Piankhi, zafer dikilitaşı: Nicolas Grimal, *La stele triomphale*

Psamtek II, Shellal dikilitaşı: Charles Bonnet ve Dominique Valbelle, *The Nubian Pharaohs*, s. 166

Ptolemaios (I), Satrap dikilitaşı: *Urkunden II*, s. 11 -22

Piramit Metinleri: Kurt Sethe, *Die altagyptischen Pyramidentexte*, 4 cilt (Leipzig, 1908-1922)

Rahotep, Coptos dikilitaşı: Wolfgang Helck, *Historisch-Biographische Texte*, no: 87, s. 59-60

Ramses II, Kadeş Savaşı "Şiiri': *KRI*, II. cilit, s. 2-64

Ramses II, İlk Hitit evliliği yazıtı: *KRI*, II. cilt, s. 233-256

Ramses II, Hititlilerle anlaşma: *KRI*, II. cilt, s. 225 -232

Ramses III, Deir el-Medina dikilitaşı: *KRI*, V. cilt, s. 90-91

Ramses III, 8. yıl büyük yazıtı, Medinet Habu: *KRI*, V. cilt, s. 37-43

Ramses III, harim sahneleri, Medinet Habu: *KRI*, V. cilt, s. 295

Ramses III, Turin Judicial Papirüsü: KRI, volume V, s. 350-60

Ramses III, Turin Strike Papirüsü: Alan Gardiner (y.h.), *Ramesside Administrative Documents* (Londra, 1948), no: XVIII, s. 45-58

Ramses IV, Büyük Abydos Dikilitaşı: *KRI*, VI. cilt, s. 17-20

Ramses IV, İkinci Abydos dikilitaşı: KRI, VI. cilit, s. 20-25

Ramses IV, Wadi Hammamat 3. yıl yazıtı: *KRI*, VI. cilt, s. 12-14

Rekhmira, özyaşam yazıtı: *Urkunden IV*, s. 1071 -85

Satire of the Trades: Wolfgang Helck, *Die Lehre* des Dw3-Htjj (Wiesbaden, 1970)

Senenmut, Karnak heykel yazıtı: *Urkunden IV*, s. 407-415

Sennefer, mezar yazıtı: *Urkunden IV*, s. 1417-1434

Senusret III, Semna dikilitaşı: *Lesestücke*, s. 83-84

Sethnakht, Elephantine dikilitaşı: *KRI*, V. dikilitaşı, s. 671-672

Seti I, Kanais tapınak yazıtı: *KRI*, I. cilt, s. 65 -70

Seti I, Nauri Kanunnamei: *KRI*, I. cilt, s. 45 -58

Sobeknakht, özyaşam yazıtı: Vivian Davies, "Sobeknakht of Elkab" Soped-her, mezar dikilitaşı: Torgny Säve-Söderbergh, "A Buhen stela", resim 2

Şabaka, commemorative scarab: *FHN*, no: 14, s. 123-125

Tabut Metinleri: Adriaan de Buck, *The Egyptian Coffin Texts*

Taharko, çöl dikilitaşı: *FHN*, no: 23, s. 158-63

Taharko, 6. yıl Kava dikilitaşı: *FHN*, no: 22, s. 145 -158

Tanutamun, Rüya Dikilitaşı: *FHN*, no: 29, s. 193-209

The Instruction for King Merikara: Wolfgang Helck, *Die Lehre für König Merikare* (Wiesbaden, 1977)

The Instruction of Amenemhat I For His Son: Wolfgang Helck, *Der Text der Lehre Amenemhets I. für seinen Sohn* (Wiesbaden, 1969)

The Loyalist Instruction: Georges Posener, *L'enseignement loyaliste: sagesse egyptienne de Moyen Empire* (Cenevre, 1976)

The Prophecies of Neferti: Wolfgang Helck, *Die Prophezeiung des Nfr.tj* (Wiesbaden, 1970)

The Tale of Sinuhe: Lesestücke, s. 3-17

Thutmose I, Abydos dikilitaşı: *Urkunden IV*, s. 94-103

Thutmose I, Tombos zafer yazıtı: *Urkunden IV*, s. 82-86

Thutmose III, Karnak'tan Megiddo yazıtı: *Urkunden IV*, s. 647-667

Thutmose III, dikilitaş yazıtı: *Urkunden IV*, s. 586-587

Tjauti, çöl yazıtı: John ve Deborah Darnell, *Theban Desert Road Survey*, s. 30-37

Tjetji, mezar dikilitaşı: Gay Robins, *The Art of Ancient Egypt*, resim 85, s. 86 Tutankhamun, Restoration Dikilitaşı: *Urkunden IV*, s. 2025 -2032

Tutu, mezar yazıtı: Maj Sandman, *Texts*, no: XCVII-CIX, s. 70-87; Norman de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, VI. kısım

Vezirin atanması, Rekhmira'nın mezar yazıtından: *Urkunden IV*, s. 1085-1093

Wedjahorresnet, heykel yazıtı: Georges Posener, *La premiere domination perse*, s. 1-29

Weni, autobiographical inscription: Urkunden I, s. 98-110

Modern çalışmalar

Adams, Barbara, *Ancient Nekhen: Garstang in the City of Hierakonpolis* (New Malden, 1990)

Adams, Matthew, "Monuments of Egypt's early kings at Abydos", yayımlanmamış konuşmadan, "Egypt at its Origins: Predynastic and Early Dynastic Egypt: Recent Discoveries", British Museum, Londra, 28 Temmuz 2008

Albert, Jean-Pierre ve Beatrix Midant-Reynes (y.h.), *Le sacrifice humain en Egypte ancienne et ailleurs* (Paris)

Aldred, Cyril, *Akhenaten, King of Egypt* (Londra, 1988)

Aldred, Cyril, "More light on the Ramesside tomb robberies", John Ruffle, G.A. Gaballa ve Kenneth A. Kitchen (y.h.), *Orbis Aegyptiorum Speculum. Glimpses of Ancient Egypt. Studies in Honour of H.W. Fairman* içinde (Warminster, 1979), s. 92-9

Aldred, Cyril, "The parentage of King Siptah", *Journal of Egyptian Archaeology* 49 (1963) s. 41-8

Allen, James P. "After Hatshepsut. The Military Campaigns of Thutmose III", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 261 -262

Allen, James P., "Ba", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient*

Egypt içinde (New York, 2001), 1. cilt, s. 161 -2

Allen, James P., *Genesis in Egypt: The Philosophy of Ancient Egyptian Cr · ation Accounts* (New Haven, 1988)

Allen, James P., "Reading a pyramid", Catherine Berger, Gisele Clerc ve Nicolas Grimal (y.h.), *Hommages a Jean Leclant* içinde, 1. cilt (Kahire, 1994), s. 5-28

Allen, James P., *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* (Atlanta, 2005)

Altenmüller, Hartwig ve Ahmed M. Moussa, "Die Inschrift Amenemhets II. asu dem Ptah-Tempel von Memphis. Ein Vorbericht", *Studien zur Altagyptischen Kultur* 18 (199ı), s. 1-48

Amer, Amin A.M.A., "Reflections on the reign of Ramesses VI", *Journal of Egyptian Archaeology* 71 (1985), s. 66-70

Anderson, Wendy, "Badarian burials: evidence of social inequality in Middle Egypt during the early Predynastic era", *Journal of the American Research Center in Egypt* 29 (1992) s. 51-66

Andrews, Carol, *Amulets of Ancient Egypt* (Londra, 1994)

Anthes, Rudolf, *Die Felseninschriften von Hatnub* (Leipzig, 1928)

Anthes, Rudolf, "Eine Polizeistreife des Mittleren Reiches in die westlichen Oase", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 65 (1930), s. 108-14

Arkell, A.J., "Varia Sudanica", *Journal of Egyptian Archaeology* 36 (1950), s. 24-40

Arnold, Dieter, "Djeser-djeseru. The temple of Hatshepsut at Deir el-Bahri", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 135-140

Arnold, Dieter, "Two New Mastabas of the Twelfth Dynasty at Dahshur", *Egyptian Archaeology* 9 (1996), s. 23-5

Arnold, Dorothea, "Amenemhat I and the Early Twelfth Dynasty at Thebes", *Metropolitan Museum Journal* 26 (1991), s. 5-48

Arnold, Dorothea, "The destruction of the statues of Hatshepsut from Deir el-Bahri", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 270-76

Ashton, Sally-Ann, *Cleopatra and Egypt* (Oxford, 2008)

Aston, David A., "Takeloth II: A king of the 'Theban Twentythird Dynasty'?", *Journal of Egyptian Archaeology* 75 (1989), s. 139-153

Aston, David A., ve Edgar B. Pusch, "The pottery from the royal horse stud and its stratigraphy", *Agypten und Levante* 9 (1999), s. 39-75

Aston, David A. ve John H. Taylor, "The family of Takeloth II and the 'Theban' Twenty-third Dynasty", Anthony Leahy (y.h.), *Libya and Egypt c1300-750 bc* içinde (Londra, 1990), s. 131-54

Astour, Michael C., "Mitanni", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 2. cilt, s. 422-24

Ayad, Boulos Ayad, "From the archive of Ananiah son of Azariah: a Jew from Elephantine", *Journal of Near Eastern Studies* 56 (1997), s. 37-50

Baer, Klaus, *Rank and Title in the Old Kingdom* (Chicago, 1960)

Bagnall, Roger S., "Greeks and Egyptians: Ethnicity, Status, and Culture", Robert Bianchi (y.h.), *Cleopatra's Egypt* içinde (Brooklyn, 1988), s. 21-7

Baines, John, "How far can one distinguish between religion and politics in ancient Egypt?", "Spotlight on Egyptian Religion" çalışmasına ait yayınlanmamış konuşma, Cambridge, 20 Eylül 2008

Baines, John, "Origins of Egyptian kingship", David O'Connor ve David Silverman (y.h.) *Ancient Egyptian Kingship* içinde (Leiden, 1995), s. 95-156

Baines, John, "Society, morality, and religious practice", Byron E. Shafer (y.h.), *Religion in Ancient Egypt* içinde (Londra, 1991), s. 123-200

Baines, John ve Jaromir Málek, *Atlas of Ancient Egypt* (Oxford, 1980)

Barbotin, Christophe ve Jacques Jean Clere, "L'inscription de Sesostris Ier â Tod", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 91 (1991), s. 1-32

Bard, Kathryn A., *From Farmers to Pharaohs. Mortuary Evidence for the Rise of Complex Society* (Sheffield, 1994)

Bard, Kathryn, A., "Origins of Egyptian writing", Renee Friedman ve Barbara Adams (y.h.) *The Followers of Horus: Studies Dedicated to Michael Allen Hoffman* (Oxford, 1992), s. 297-306

Bard, Kathryn A., "The emergence of the Egyptian state", Ian Shaw (y.h.), *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (Oxford ve New York, 2000), s. 57-82

Bard, Kathryn A. ve Robert L. Carneiro, "Patterns of Predynastic settlement location, social evolution and the circumscription theory", *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'Egyptologie de Lille* 11 (1989), s. 15-23

Bares, Ladislav, Abusir IV: The Shaft Tomb of Udjahorresnet at Abusir (Prague, 1999)

Baud, Michel, *La famille royale et pouvoir sous l'Ancien Empire egyptien* (Kahire, 2005)

Baud, Michel ve Vassil Dobrev, "De nouvelles annales de l'Ancien Empire egyptien. Une "'Pierre de Palerme' pour la VIe dynastie", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 95 (1995), s. 23-92

Baud, Michel ve Marc Etienne, "Le vanneau et le couteau. Un rituel monarchique sacrificiel ans l'Egypte de la Ire dynastie", Jean-Pierre Albert ve Beatrix Midant-Reynes (y.h.), *Le sacrifice humain en Egypte ancienne et ailleurs* içinde (Paris), s. 96-121

Baud, Michel ve Nadine Moeller, "A Fourth Dynasty royal necropolis at Abu Rawash", *Egyptian Archaeology* 28 (2006), s. 16-18

Bell, Lanny, "Luxor Temple and the cult of the royal ka", *Journal of Near Eastern Studies* 44 (1985), s. 251-94

Bennett, John, "A new interpretation of B.M. stela 1203", *Journal of Egyptian Archaeology* 48 (1962), s. 158-9

Betancourt, Philip S., "The Aegean and the Origin of the Sea Peoples", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde (Philadelphia, 2000), s. 297-303

Bettles, Elizabeth, J. Clarke, J. Dittmer, C. Duhig, S. Ikram, I. Mathieson, H. Smith ve A. Tavares, *National Museums of Scotland Saqqara Project Report 1995* (Edinburgh, 1995)

Bianchi, Robert S., "Cleopatra VII", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt , s. 273-274

Bierbrier, Morris L., "Elements of stability and instability in Ramesside Egypt: the succession to the throne", Edward Bleiberg ve Rita Freed (y.h.), *Fragments of a Shattered Visage. The Proceedings of the International Symposium on Ramesses the Great* içinde (Memfis,1991), s. 9-14

Bietak, Manfred, "Dab'a, Tell ed-", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilit, s. 351-354

Bietak, Manfred, "Egypt and the Aegean. Cultural Convergence in a Thutmoside Palace at Avaris", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 75-81

Bietak, Manfred, "The Center of Hyksos Rule: Avaris (Tell el-Dab'a)", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives* içinde (Philadelphia, 1997), s. 87-139

Bietak, Manfred, "The Tuthmoside stronghold of Perunefer", *Egyptian Archaeology* 26 (2005), s. 13-17

Bietak, Manfred, "Zum Königreich des '3-zh-R' Nehesi", *Studien zur Altagyptischen Kultur* II (1984), s. 59-75

Bietak, Manfred ve Nanno Marinatos, "The Minoan paintings of Avaris", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 166-169

Bimson, John J., "The Israelite Exodus: Myth or Reality?", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra, 2003), s. 277-281

Bimson, John J., "Who Was King Shishak of Egypt?", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra, 2003), s. 289-92

Bisson de la Roque, Fernand, Georges Contenau ve Fernand Chapouthier, *Le Tresor de Tod* (Kahire, 1953)

Björkman, Gun, *Kings at Karnak. A Study of the Treatment of the Monuments of Royal Predecessors in the Early New Kingdom* (Uppsala, 1971)

Boardman, John, *The Greeks Overseas* (Harmondsworth, 1964)

Bonnet, Charles ve Dominique Valbelle, *The Nubian Pharaohs* (Kahire ve New York, 2005)

Boraik, Mansour, "Re-writing Egypt's history: the Stela of Bakenkhonsu", *Ancient Egypt* 9.3 (2008-9), s. 24-27

Bothmer, Bernard V., "A new fragment of an old palette", *Journal of the American Research Center in Egypt* 8 (1969-70), s. 5-8

Bourriau, Janine, "Patterns of change in burial customs during the Middle Kingdom", Stephen Quirke (y.h.), *Middle Kingdom Studies* içinde (New Malden, 1991), s. 3-20 Bourriau, Janine, *Pharaohs and Mortals. Egyptian Art in the Middle Kingdom* (Cambridge, 1988)

Bourriau, Janine, "The Second Intermediate Period (c. 1650-1550 bc)", Ian Shaw (y.h.), *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (Oxford, 2000), s. 172-206

Bowman, Alan K., *Egypt After the Pharaohs* (Londra, 1996)

Brandl, Baruch, "Evidence for Egyptian colonization of the southern coastal plain and lowlands of Canaan during the Early Bronze I Period", Edwin C.M. van den Brink (y.h.) *The Nile Delta in Transition: 4th.-3rd. Millennium B.C.* içinde (Tel Aviv, 1992), s. 441-76

Breasted, James Henry, *Ancient Records of Egypt* (Chicago, 1906)

Breyer, Francis, *Tanutamani. Die Traumstele und ihr Umfeld* (Wiesbaden, 2003)

Broekman, Gerard S.F., "The Chronicle of Prince Osorkon and its historical context", *Journal of Egyptian History* 1 (2008), s. 209-234

Brunner, Hellmut, *Die Texte aus den Grabern der Herakleopolitenzeit von Siut* (Glückstadt, Hamburg ve New York, 1937)

Brunton, Guy ve Gertrude Caton-Thompson, *The Badarian Civilisation and Predynastic Remains Near Badari* (Londra, 1928)

Bryan, Betsy M., "Administration in the Reign of Thutmose III", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 69-122

Bryan, Betsy M., "Antecedents to Amenhotep III", David O'Connor ve Eric H. Cline (y.h.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign* içinde (Ann Arbor, 1998), s. 27-62

Bryan, Betsy M., "The 18th Dynasty before the Amarna Period (c. 1550-1352 bc)", Ian Shaw (y.h.), *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (Oxford, 2000), s. 207-264

Bryan, Betsy M., "The Egyptian Perspective on Mittani", in Raymond Cohen ve Raymond Westbrook (y.h.), *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* (Baltimore, 2000), s. 71 -84

Bryan, Betsy M., *The Reign of Thutmose IV* (Baltimore, 1991)

Bryan, Betsy M., "Thutmose IV", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 403-405

Bryce, Trevor R., "The death of Niphururiya and its aftermath", *Journal of Egyptian Archaeology* 76 (1990), s. 97-105

Bryce, Trevor, *The Kingdom of the Hittites* (Oxford, 2005)

Bussmann, Richard, "Siedlungen im Kontext der Pyramiden des Alten Reiches", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 60 (2004), s. 17-39

Butzer, Karl W. "Desert environments", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia ofAncient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt, s. 385-389

Callender, Gae, "The Middle Kingdom renaissance (c. 2055-1650 bc)", Ian Shaw (y.h.) *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (Oxford ve New York, 2000), s. 137-71

Calverley, A.M. ve M.F. Broome, *The Temple of King Sethos I at Abydos*, 4 cilt (Londra ve Chicago, 1933-1958)

Caminos, Ricardo A., *A Tale of Woe from a Hieratic Papyrus in the A.S. Pushkin Museum of Fine Arts in Moscow* (Oxford, 1977)

Caminos, Ricardo A., "Papyrus Berlin 10463", *Journal of Egyptian Archaeology* 49 (1963) s. 29-37

Caminos, Ricardo A., "Peasants", Sergio Donadoni (y.h.), *The Egyptians* içinde, çev. Robert Bianchi, Anna Lisa Crone, Charles Lambert ve Thomas Ritter (Chicago ve Londra, 1997), s. 1-30

Caminos, Ricardo A., *The Chronicle of Prince Osorkon* (Rome, 1958)

Caminos, Ricardo A., "The Nitocris Adoption Stela", *Journal of Egyptian Archaeology* 50 (1964), s. 71-101 ve 7-10. tabletler

Campagno, Marcelo, "In the beginning was the war. Conflict and the emergence of the Egyptian state", Stan Hendrickx, Renee F. Friedman, Krzysztof M. Cialowicz ve Marek Chlodnicki (y.h.), *Egypt At Its Origins: Studies in Memory of Barbara Adams* içinde (Leuven, 2004), s. 689-703

Carter, Howard, "Report upon the tomb of Sen-nefer found at Biban el-Molouk near that of Thotmes III No 34", *Annales du Service des Antiquites de l'Egypte* 2 (1901), s. 196-200

Cartledge, Paul, *Agesilaos and the Crisis of Sparta* (Baltimore, 1987)

Cartledge, Paul, *Alexander the Great. The Hunt for a New Past* (Londra, 2004)

Case, H. ve Joan Crowfoot Payne, "Tomb 100: the Decorated Tomb at Hierakonpolis", *Journal of Egyptian Archaeology* 48 (1962), s. 5-18

Castiglioni, Angelo ve Alfredo, "Discovering Berenice Panchrysos", *Egyptian Archaeology* 4 (1994), s. 19-22

Červícek, Pavel, *Rock Pictures of Upper Egypt and Nubia* (Rome, 1986)

Charloux, Guillaume, "The Middle Kingdom temple of Amun at Karnak", *Egyptian Archaeology* 27 (2005), s. 20-24

Chauveau, Michel, *L'Egypte au temps de Cleopâtre* (Paris, 1997)

Chauveau, Michel, "The demotic ostraca of Ayn Manawir", *Egyptian Archaeology* 22 (2003), s. 38-40

Cialowicz, Krzysztof M., *Les Tetes de Massues des Periodes Predynastique et Archaique Dans la Vallee du Nil* (Krakow, 1991)

Clarysse, Willy, "Notes de prosopographie thebaine, 7. Hurgonaphor et Chaonnophris, les derniers pharaons indigenes", *Chronique d'Egypte* 53 (1978), s. 243-253

Clere, Jacques Jean, "Une statuette du fils aîne du roi Nectanebo", Revue d'Egyptologie 6 (1951) s. 135-56

Clere, Jacques Jean ve Jacques Vandier, *Textes de la Premiere Periode Intermediaire et de la XIeme Dynastie* (Brussels, 1948)

Cline, Eric H. ve David O'Connor (y.h.), *Thutmose III: A New Biography* (Ann Arbor, 2006)

Cohen, Raymond ve Raymond Westbrook (y.h.), *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* (Baltimore, 2000)

Colin, Frederic, "Kamose et les Hyksos dans l'oasis de Djesdjes", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 105 (2005), s. 35-47

Conard, Nicholas J. ve Mark Lehner, "The 1988/1989 Excavation of Petrie's 'Workmen's Barracks' at Giza", *Journal of the American Research Center in Egypt* 38 (2001), s. 21 -60

Cooney, Kathlyn M., "Labour", Toby Wilkinson (y.h.), *The Egyptian World* içinde (Abingdon ve New York, 2007), s. 160-174

Couyat, J. ve Pierre Montet, *Les inscriptions hieroglyphiques et hieratiques du Ouadi Hammâmât*, 2 cilt (Kahire, 1912 ve 1913)

Crubezy, Eric ve Beatrix Midant-Reynes, "Les sacrifices humains â l'epoque predy-nastique. L'apport de la necropole d'Adai'ma", Jean-Pierre Albert ve Beatrix Midant-Reynes (y.h.), *Le sacrifice humain en Egypte ancienne et ailleurs* içinde (Paris), s. 58-81

D'Auria, Sue H., "Preparing for Eternity", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (Londra, 1999), s. 162-175

Darnell, Deborah, "Gravel of the Desert and Broken Pots in the Road: Ceramic Evidence from the Routes between the Nile and Kharga Oasis", Renee Friedman (y.h.) *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* içinde (Londra, 2002), s. 156-177

Darnell, John Coleman, "The deserts", Toby Wilkinson (y.h.), *The Egyptian World* içinde (Londra ve New York, 2007), s. 29-48

Darnell, John Coleman, *The Inscription of Queen Katimala at Semna: Textual Evidence for the Origins of the Napatan State* (New Haven, 2006)

Darnell, John Coleman, "The Message of King Wahankh Antef II to Khety, Ruler of Heracleopolis", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 124 (1997), s. 101 -108

Darnell, John Coleman, "The Rock Inscriptions of Tjehemau at Abisko", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 130 (2003), s. 31-48

Darnell, John Coleman, "The Route of Eleventh Dynasty Expansion into Nubia. An Interpretation Based on the Rock Inscriptions of Tjehemau at Abisko", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 131 (2004), s. 23-37

Darnell, John Coleman ve Deborah, "Opening the Narrow Doors of the Desert: Discoveries of the Theban Desert Road Survey", Renee Friedman (y.h.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* içinde (Londra, 2002), s. 132-155

Darnell, John Coleman ve Deborah, *Theban Desert Road Survey in the Egyptian Western Desert*, 1. cilt: *Gebel Tjauti Rock Inscriptions 1-45 and Wadi el-Hol Rock Inscriptions I-45* (Chicago, 2002)

Darnell, John Coleman ve Colleen Manassa, *Tutankhamun's Armies. Battle and Conquest During Ancient Egypt's Late 18th Dynasty* (Hoboken, 2007)

Darnell, John Coleman, C. Dobbs-Allsopp, M.J. Lundberg, B. Zuckerman ve S.K. Carter, *Two Early Alphabetic Inscriptions from the Wadi el-Hol: New Evidence forthe Origin of the Alphabet from the Western Desert of Egypt* (Boston, 2005)

Davies, Norman de Garis ve Nina de Garis Davies, *The Tomb of Menkheperraseneb, Amenmose, and Another* (Londra, 1933)

Davies, Norman de Garis, *The Rock Tombs of El Amarna*, 6 parça (Londra, 1903-8)

Davies, Norman de Garis, *The Tomb of Ken-Amun at Thebes* (New York, 1930)

Davies, W. Vivian, "Egypt and Nubia. Conflict with the Kingdom of Kush", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 49-56

Davies, W. Vivian, "Kurgus 2000: the Egyptian inscriptions", *Sudan and Nubia* 5 (2001), s. 46-58

Davies, W. Vivian, "Kurgus 2002: the inscriptions and rock drawings", *Sudan and Nubia* 7 (2003), s. 55-6

Davies, W. Vivian, "Sobeknakht of Elkab and the coming of Kush", *Egyptian Archaeology* 23 (2003), s. 3-6

Davies, W. Vivian, "The rock inscriptions at Kurgus in the Sudan", A. Gasse ve V. Rondot (y.h.), *Sehel entre Egypte et Nubie. Inscriptions rupestres et graffiti de l'epoque pharaonique* (Montpellier, 2004), s. 149-160

Davies, W. Vivian ve Renée Friedman, *Egypt* (Londra, 1998)

Davies, W. Vivian ve Renée Friedman, "The Narmer Palette: A Forgotten Member", *Nekhen News* 10 cilt (1998), s. 22

Davies, W. Vivian ve Louise Schofield (y.h.), *Egypt, the Aegean and the Levant* (Londra, 1995)

Davis, Whitney M., *Masking the Blow: The Scene of Representation in Late Prehistoric Egyptian Art* (Berkeley, 1992)

De Meulenaere, H., "La famille royale des Nectanebo", *Zeitschrift für agyptische Sprache und Altertumskunde* 90 (1963), s. 90-93

De Meulenaere, H., "La statue du general Djed-ptah-iouf-ankh (Caire JE 36949)", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 63 (1965), s. 28-32

de Buck, Adriaan, *The Egyptian Coffin Texts*, 8 cilt (Chicago, 1935-1961)

de Buck, Adriaan, "The judicial papyrus of Turin", *Journal of Egyptian Archaeology* 23 (1937), s. 152-64

Debono, Fernand ve Bodil Mortensen, El Omari. *A Neolithic Settlement and Other Sites in the Vicinity of Wadi Hof, Helwan* (Mainz, 1990)

del Carmen Perez-Die, Maria, "The ancient necropolis at Ehnasya el-Medina", *Egyptian Archaeology* 24 (2004), s. 21-24

Demaree, R.J. "The final episode of the Deir el-Medina community", Christ's College'de yayınlamamış konuşma, 28 Mayıs 2007

Depauw, Mark, "Alexandria, the Building Yard", *Chronique d'Egypte* 75 (2000), s. 64-65

Depuydt, Leo, "Regnal years and civil calendar in Achaemenid Egypt", *Journal of Egyptian Archaeology* 81 (1995), s. 151-73

Der Manuelian, Peter, "Administering Akhenaten's Egypt", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.) *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 145 -149

Der Manuelian, Peter, *Studies in the Reign of Amenophis II* (Hildesheim, 1987)

Desroches Noblecourt, Christiane, "Deux grands obelisques precieux d'un sanctuaire â Karnak", *Revue d'Egyptologie* 8 (1951), s. 47-61

Dodson, Aidan, "Amenmesse in Kent, Liverpool, and Thebes", *Journal of Egyptian Archaeology* 81 (1995), s. 115-128

Dodson, Aidan, "Messuy, Amada, and Amenmesse", *Journal of the American Research Center in Egypt* 34 (1997), s. 41-8

Dodson, Aidan, "Psusennes II and Shoshenq I", *Journal of Egyptian Archaeology* 79 (1993), s. 267-8

Dodson, Aidan, "The lost tomb of Amenhotep I", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 80-83

Dodson, Aidan, "The mysterious 2nd Dynasty", *KMT* 7 (1996), s. 19-31

Dodson, Aidan, "The Tombs of the Kings of the Thirteenth Dynasty in the Memphite Necropolis", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 114 (1987), s. 36-45

Dodson, Aidan, "The transition between the 21st and 22nd Dynasties revisited", basılacak

Dodson, Aidan, "Third Intermediate Period", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 388-394

Dodson, Aidan, "Why did Nefertiti disappear?", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 127-131

Dodson, Aidan ve Dyan Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt* (Londra ve New York, 2004)

Dorman, Peter F., "Hatshepsut. Princess to Queen to Co-Ruler", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 87-89

Dorman, Peter F., "Rekhmire", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3 cilt, s. 131-132

Dorman, Peter F., "The Early Reign of Thutmose III: An Unorthodox Mantle of Coregency", Eric H. Cline ve David O'Connor (y.h.), *Thutmose III: A New Biography* içinde (Ann Arbor, 2006), s. 39-68

Dorman, Peter F., *The Monuments of Senenmut. Problems in Historical Methodology* (Londra ve New York, 1988)

Dorman, Peter F., "The royal steward, Senenmut. The career of Senenmut", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 107-109

Dorner, Josef, "A late Hyksos water-supply system at Ezbet Hilme", *Egyptian Archaeology* 16 (2000), s. 12-13

Dorner, Josef, "Die Topographie von Piramesse - Vorbericht", *Agypten und Levante* 9 (1999), s. 77-83

Dougherty, Sean S., "A Little More Off the Top", *Nekhen News* 16 (2004), s. 11-12

Drenkhahn, Rosemarie, *Die Elephantine-Stele des Sethnacht und ihr historischer Hintergrund* (Wiesbaden, 1980)

Drews, Robert, *The End of the Bronze Age. Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* (Princeton, 1993)

Dreyer, Günter, "A hundred years at Abydos", *Egyptian Archaeology* 3 (1993), s. 10-12 Dreyer, Günter, *Umm el-Qaab I: das pradynastische Königsgrab U-j und seine frühen Schriftzeugnisse* (Mainz, 1998)

Dreyer, Günter ve Werner Kaiser, "Zu den kleinen Stufenpyramiden Ober- und Mittelâgyptens", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 36 (1980), s. 43-59

Dreyer, Günter ve Nabil Swelim, "Die kleine Stufenpyramide von Abydos-Süd (Sinki), Grabungsbericht", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 38 (1982), s. 83-93

Dreyer, Günter, Eva-Marie Engel, Ulrich Hartung, Thomas Hikade, E. Christiana Köhler ve Frauke Pumpenmeier, "Umm el-Qaab, Nachuntersuchungen im frühzeitlichen Königsfriedhof, 9./10. Vorbericht", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 54 (1998), s. 77-167

Droux, Xavier, "Headless at Hierakonpolis", *Nekhen News* 19 (2007), s. 14

Duell, Prentice, The Mastaba of Mereruka, 2 cilt (Chicago, 1938)

Edel, Elmar, *Die agyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi in babylonischer und hethitischer Sprache*, 2 cilt (Opladen, 1994)

Eder, C., *Die agyptische Motive in der Glyptik des östlichen Mittelmeerraumen zu Anfang des 2. Jts v. Chr.* (Leuven, 1995)

Edgerton, William F., "The strikes in Ramesses III's twenty-ninth year", *Journal of Near Eastern Studies* 10 (1951), s. 137-145

Eide, Tormod, Tomas Hägg, Richard Holton Pierce and László Török (y.h.), *Fontes Historiae Nubiorum. Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eighth Century bc and the Sixth Century ad.* I. cilt: *From the Eighth to the Mid-Fifth Century bc (Bergen, 1994) el-Khouli, Ali ve Naguib Kanawati, Excavations at Saqqara North-west of Teti's Pyramid,* 2 cilt (Sydney, 1988)

el-Maksoud, Mohamed Abd, Tell Heboua (1981-1991). *Enquete archeologique sur la Deuxieme Periode Intermediaire et le NouvelEmpire a l'extremite orientale du Delta* (Paris, 1998)

Emery, W. Bryan, *Archaic Egypt* (Harmondsworth, 1961)

Emery, W. Bryan, *Excavations at Saqqara. The Tomb of Hemaka* (Kahire, 1938)

Emery, W. Bryan, *Great Tombs of the First Dynasty,* 3 cilt (Kahire, 1949; Londra 1954 ve 1958)

Emery, W. Bryan, H.S. Smith ve A. Millard, *The Fortress of Buhen. The Archaeological Report* (Londra, 1979)

Empereur, Jean-Yves, *Alexandria: Past, Present and Future* (Londra, 2002)

Empereur, Jean-Yves, *Alexandria Rediscovered* (Londra, 1998)

Empereur, Jean-Yves, "Alexandria: The Underwater Site near Qaitbay Fort", *Egyptian Archaeology* 8 (1996), s. 7-10

Empereur, Jean-Yves, "Raising Statues and Blocks from the sea at Alexandria", *Egyptian Archaeology* 9 (1996), s. 19-22

Epigraphic Survey, The, *Medinet Habu,* 2 cilt (Chicago 1930, 1932)

Epigraphic Survey, The, *Reliefs and Inscriptions at Karnak III: The Bubastite Portal* (Chicago, 1953)

Epigraphic Survey, The, *The Tomb of Kheruef* (Chicago, 1980)

Erman, Adolf ve Ulrich Wilcken, "Die Naukratisstele", *Zeitschrift für agyptische Sprache und Altertumskunde* 38 (1900), s. 127-35

Eyre, Christopher J., *The Cannibal Hymn: A Cultural and Literary Study* (Liverpool, 2002)

Eyre, Christopher J., "Work and the Organisation of Work in the New Kingdom", Marvin A. Powell (y.h.), *Labor in the Ancient Near East* içinde (New Haven, 1987), s. 167-221

Eyre, Christopher J., "Weni's career and Old Kingdom historiography", Christopher Eyre, Anthony Leahy ve Lisa Montagno Leahy (y.h.), *The Unbroken Rey.h. Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt in Honour of A.F. Shore* içinde (Londra, 1994), s. 107-24

Fairservis, Walter A., "A revised view of the N'rmer Palette", *Journal of the American Research Center in Egypt* 28 (1991), s. 1-20

Farag, Sami, "Une inscription Memphite de la XIIe dynastie", *Revue d'Egyptologie* 32 (1980), s. 75 -82 ve plakalar 3-5

Farout, Dominique, "La carriere du whmw Ameny et l'organisation des expeditions au ouadi Hammamat au Moyen Empire", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 94 (1994), s. 143-72

Faulkner, Raymond (y.h.: Carol Andrews), *The Ancient Egyptian Book of the Dead* (Londra, 1989)

Faulkner, Raymond, *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, 3 cilt (Warminster, 1973-78)

Faulkner, Raymond, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* (Oxford, 1969)

Filer, Joyce, *Disease* (Londra, 1995)

Finkenstaedt, Elizabeth, "Violence and Kingship: The Evidence of the Palettes", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 111 (1984), s. 107-10

Fischer, Henry G., "A god and a general of the oasis on a stela of the late Middle Kingdom", *Journal of Near Eastern Studies* 16 (1957), s. 223-35

Fischer, Henry G. *Dendera in the Third Millennium B.C. Down to the Theban Domination of Upper Egypt* (Locust Valley, 1968)

Fischer, Henry G., *Inscriptions From the Coptite Nome, Dynasties VI-XI* (Roma, 1964)

Fischer, Henry G., "The inscription of In-it.f, born of Tfi", *Journal of Near Eastern Studies* 19 (1960), s. 258-68

Fischer, Henry G., "The Nubian Mercenaries of Gebelein during the First Intermediate Period", *Kush 9* (1961), s. 44-80 ve tabakalar X-XV

Fischer, Henry G., *Varia Nova* (New York, 1996)

Fletcher, Joann, *Cleopatra the Great* (Londra, 2008)

Fletcher, Joann, *Egypt's Sun King: Amenhotep III* (Londra, 2000)

Forman, Werner ve Stephen Quirke, *Hieroglyphs and the Afterlife in Ancient Egypt* (Londra, 1996)

Foster, John L., "The New Religion", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 97-109

Foster, Karen Polinger ve Robert K. Ritner, "Texts, storms, and the Thera eruption", *Journal of Near Eastern Studies* 55 (1996), s. 1-14

Frame, Grant, "The inscription of Sargon II at Tang-i Var", *Orientalia* 68 (1999), s. 31-57

Frandsen, Paul John, "Bwt in the body", Harco Willems (y.h.), *Social Aspects of Funerary Culture in the Egyptian Old and Middle Kingdoms* içinde (Leuven, 2001), s. 141 -74

Franke, Detlef, "An important family at Abydos of the Seventeenth Dynasty", *Journal of Egyptian Archaeology* 71 (1985), s. 175-176

Franke, Detlef, "First Intermediate Period", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York, 2001), 1. cilt, s. 526-32

Franke, Detlef, "The career of Khnumhotep III of Beni Hasan and the so-called 'decline of the nomarchs'", Stephen Quirke (y.h.), *Middle Kingdom Studies* içinde (New Malden, 1991), s. 51 -67

Franke, Detlef, "The Late Middle Kingdom (Thirteenth to Seventeenth Dynasties): The Chronological Framework", *Journal of Egyptian History* 1 (2008), s. 267-287

Franke, Detlef, "Zur Chronologie des Mittleren Reiches (12.-18. Dynastie). Teil 1: Die 12. Dynastie", *Orientalia* 57 (1988), s. 113-38

Frankfort, Henry, "The origin of monumental architecture in Egypt", *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58 (1941), s. 329-58

Freed, Rita E., "Art in the Service of Religion and the State", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 110-29

Freed, Rita E., "Introduction", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 17-37

Freed, Rita E., Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.) *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (Londra, 1999)

Friedman, Renee (y.h.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* (Londra, 2002)

Friedman, Renee, "From Pillar to Post at Hierakonpolis", *Nekhen News* 19 (2007), s. 3

Friedman, Renee, "New Tombs and New Thoughts at HK6", *Nekhen News* 18 (2006), s. 11 -12

Friedman, Renee, "Origins of monumental architecture: investigations at Hierakonpolis HK6 in 2008", yayınlanmamış konuşma, "Egypt at its Origins: Predynastic and Early Dynastic Egypt: Recent Discoveries", *The British Museum*, (Londra, 28 Temmuz 2008)

Friedman, Renee ve Joseph J. Hobbs, "A 'Tasian' Tomb in Egypt's Eastern Desert", Renee Friedman (y.h.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* içinde (Londra, 2002), s. 178-89 Fuchs, Gerard, "Petroglyphs in the Eastern Desert of Egypt: new finds in the Wadi el-Barramiya", *Sahara* 4 (1991), s. 59-70

Fuchs, Gerard, "Rock engravings in the Wadi el-Barramiya, Eastern Desert of Egypt", *The African Archaeological Review* 7 (1989), s. 127-154

Gabolde, Luc, "La chronologie du regne de Thoutmosis II, ses consequences sur la datation des momies royales et leurs repercutions sur l'histoire du developpement de la Vallee des Rois", *Studien zur Altagyptischen Kultur* 14 (1987), s. 61-81

Gabolde, Marc ve Amvea Dunsmore, "The royal necropolis at Tell el-Amarna", *Egyptian Archaeology* 25 (2004), s. 30-33

Gabra, Gawdat, "Preliminary Report on the Stela of Htpi from El-Kab from the Time of Wahankh Inyotef II", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 32 (1976), s. 45-56

Gardiner, Alan H., "The Defeat of the Hyksos by Kamose: The Carnarvon Tablet, No: 1", *Journal of Egyptian Archaeology* 3 (1916), s. 95-110 Gardiner,

Alan H., "The First King Menthotpe of the Eleventh Dynasty", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 14 (1956), s. 42-51

Gardiner, Alan H., *The Wilbour Papyrus*, 4 cilt (Oxford, 1948)

Geus, Francis, "Sai", Derek A. Welsby ve Julie R. Anderson (y.h.), *Sudan: Ancient Treasures. An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum* (Londra, 2004), s. 114-116

Giddy, Lisa, "Digging Diary 2001", *Egyptian Archaeology* 20 (2002), s. 29-33

Gillispie, Charles Coulson ve Michel Dewachter (y.h.), *Monuments of Egypt: The Napoleonic Edition. The Complete Archaeological Plates from La Description de l'Egypte* (Princeton, 1987)

Gitton, Michel, *Les divines epouses de la 18e dynastie* (Paris, 1984)

Gnirs, Andrea M., "Biographies", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt , s. 184-189

Gnirs, Andrea M., *Militar und Gesellschaft. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte des Neuen Reiches* (Heidelberg, 1996)

Goebs, Katja, "Kingship", Toby Wilkinson (y.h.) *The Egyptian World* içinde (Londra ve New York, 2007), s. 275 -95

Goedicke, Hans, "A Cult Inventory of the Eighth Dynasty from Coptos (Kahire JE 43290)", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 50 (1994) s. 71-84

Goedicke, Hans, *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich* (Wiesbaden, 1967)

Goedicke, Hans, "The inscription of Dmi", *Journal of Near Eastern Studies* 19 (1960), s. 288-91

Goedicke, Hans, "The unification of Egypt under Monthuhotep Neb-hepet-re" (2022 B.C.)", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 12 (1982), s. 157-64

Goedicke, Hans, "Was magic used in the harem conspiracy against Ramesses III?", *Journal of Egyptian Archaeology* 49 (1963), s. 71-92

Goelet, Ogden, "Ramesses-Hattusilis correspondence", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 122

Goelet, Ogden, "Tomb robbery papyri", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York, 2001), 3. cilt, s. 417-18

Goelet, Ogden, "Wilbour Papyrus", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 501

Gohary, Jocelyn, *The Akhenaten Sed-Festival at Karnak* (Londra, 1992)

Goldwasser, O., "The Narmer Palette and the 'Triumph of Metaphor'", *Lingua Aegyptiaca* 2 (1992), s. 67-85

Gophna, Ram, "The contacts between En Besor Oasis, southern Canaan, and Egypt during the late Predynastic and the threshold of the First Dynasty; a further assessment", Edwin C.M. van den Brink (y.h.) *The Nile Delta in Transition: 4th.-3rd. Millennium B.C.* içinde (Tel Aviv, 1992), s. 385-94

Gophna, Ram ve D. Gazit, "The First Dynasty Egyptian residency at En Besor", Tel Aviv 12 (1985), s. 9-16

Goudchaux, Guy Weill, "Cleopatra's subtle religious strategy", in Susan Walker ve Peter Higgs (y.h.), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth* (Londra, 2001), s. 128-41

Goudchaux, Guy Weill, "Was Cleopatra beautiful?", Susan Walker ve Peter Higgs (y.h.), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth* içinde (Londra, 2001), s. 210-14

Graham, Geoffrey, "Tanis", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York, 2001) içinde, 3. cilt, s. 348-50

Graindorge, Catherine ve Philippe Martinez, "Karnak avant Karnak: les constructions d'Amenophis Ier et les premieres liturgies amoniennes", *Bulletin de la Societe Française d'Egyptologie* 115 (1989), s. 36-64

Grajetski, Wolfram, *The Middle Kingdom of Ancient Egypt* (Londra, 2006)

Grandet, Pierre, "L'execution du chancelier Bay: O.IFAO 1864", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 100 (2000), s. 339-45

Grandet, Pierre, "Ramesses III", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 118-20

Grandet, Pierre, *Ramses III: Histoire d'un regne* (Paris, 1993)

Griffith, Francis Llewellyn, "The Abydos decree of Seti I at Nauri", *Journal of Egyptian Archaeology* 13 (1927), s. 193-208

Griffiths, John Gwyn, "Osiris", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 2 cilt, s. 615 -19

Griffiths, John Gwyn, "The death of Cleopatra VII", *Journal of Egyptian Archaeology* 47 (1961), s. 113-18

Grimal, Nicolas, *La stele triomphale de Pi('ankh)y au musee du Caire JE 48862 et 47086-47089* (Kahire, 1981)

Güterbock, Hans Gustav, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *Journal of Cuneiform Studies* 10 (1956), s. 41-68, 75-98 ve 107-30

Habachi, Labib, "King Nebhepetre Menthuhotp: His Monuments, Place in History, Deification and Unusual Representations in the Form of Gods", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 19 (1963), s. 16-52

Habachi, Labib, *Tell Basta* (Kahire, 1957)

Habachi, Labib, *The Second Stela of Kamose and His Struggle Against the Hyksos Ruler and His Capital* (Glückstadt, 1972)

Hall, Emma Swan, *The Pharaoh Smites His Enemies: A Comparative Study* (Berlin, 1986)

Hamilton, G.J., *The Origins of the West Semitic Alphabet in Egyptian Scripts* (Washington, DC, 2006)

Hari, Robert, *Horemheb et la reine Moutnedjmet, ou la fin d'une dynastie* (Cenevre, 1964)

Harrell, James A., "Ancient quarries near Amarna", *Egyptian Archaeology* 19 (2001), s. 36-8

Harrell, James A. ve Thomas M. Bown, "An Old Kingdom Basalt Quarry at Widan el-Faras and the Quarry Road to Lake Moeris", *Journal of the American Research Center in Egypt* 32 (1995), s. 71-91

Harris, John E. ve Edward F. Wente, *An X-Ray Atlas of the Royal Mummies* (Chicago, 1980)

Hartung, Ulrich, "Recent investigations at Tell el-Fara'in (Buto) in the western Nile Delta", yayınlanmamış konuşma, "Egypt at its Origins: Predynastic and Early Dynastic Egypt: Recent Discoveries", *The British Museum*, Londra, 28 Temmuz 2008

Hartung, Ulrich, *Umm el-Qaab II. Importkeramik aus dem Friedhof U in Abydos (Umm el-Qaab) und die Beziehungen Agyptens zu Vorderasien im 4. Jahrtausend v. Chr.* (Mainz, 2001)

Harvey, Stephen, "Monuments of Ahmose at Abydos", *Egyptian Archaeology* 4 (1994), s. 3-5

Harvey, Stephen, "New evidence at Abydos for Ahmose's funerary cult", *Egyptian Archaeology* 24 (2004), s. 3-6

Hawass, Zahi, "The pyramid builders", Alberto Siliotti, *Guide to the Pyramids of Egypt* içinde (Kahire, 1997), s. 86-89

Hawass, Zahi, "The workmen's community at Giza", Manfred Bietak (y.h.) *Haus und Palast im alten Agypten* (Viyana, 1996), s. 53-67

Hayes, William C., "Career of the great steward Henenu under Nebhepetre" Mentuhotpe", *Journal of Egyptian Archaeology* 35 (1949), s. 43-9

Hayes, William C., "Royal decrees from the temple of Min at Coptus", *Journal of Egyptian Archaeology* 32 (1946), s. 3-23 ve plakalar 2-5

Haywood, John, *The Penguin Historical Atlas ofAncient Civilizations* (Londra, 2005)

Heidorn, Lisa A., "Abu Simbel", Kathryn A. Bard (y.h.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* (Londra, 1999), s. 87-90

Heidorn, Lisa A., "Historical Implications of the Pottery from the Earliest Tombs at El Kurru", *Journal of the American Research Center in Egypt* 31 (1994), s. 115-31

Heidorn, Lisa A., "The Persian claim to Kush in light of evidence from Lower Nubia", Janet H. Johnson (y.h.), *Life in a Multi-cultural Society. Egypt from Cambyses to Constantine and Beyond* (Chicago, 1992), s. 147-8

Helck, Wolfgang, "Ahmose Pennechbet", Wolfgang Helck ve Eberhardt Otto (y.h.), *Lexikon der Agyptologie*, 1. cilt (Wiesbaden, 1975), s. 110

Helck, Wolfgang, "Ein Ausgreifen des Mittleren Reiches in den Zypriotischen Raum?", *Göttinger Miszellen* 109 (1989), s. 27-30

Helck, Wolfgang, *Historisch-Biographische Texte der 2. Zwischenzeit und Neue Texte der 18. Dynastie* (Wiesbaden, 1975)

Helck, Wolfgang, "Mitregenschaft", Wolfgang Helck ve W. Westendorf (y.h.), *Lexikon der Agyptologie* içinde, IV. cilt (Wiesbaden, 1982), 155-61

Helck, Wolfgang, "Probleme der Königsfolge in der Übergangszeit von 18. zu 19. Dyn.", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo 37* (1981) s. 203-15 Helck, Wolfgang, *Urkunden der 18. Dynastie* (Berlin, 1955-1958)

Herbert, Sharon ve Henry Wright, "Report on the 1987 University of Michigan/ University of Assiut expedition to Coptos and the Eastern Desert", *Newsletter of the American Research Center in Egypt* 143/144 (1988/89), s. 1-4

Hölbl, Günther, *A History of the Ptolemaic Empire* (Londra ve New York, 2001)

Hölbl, Günther, *Beziehungen der agyptischen Kultur zu Altitalien*, 2 cilt (Leiden, 1979) Holladay, John S., Jr, "Pithom", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 50-53

Holland, Tom, *Persian Fire* (Londra, 2005)

Hope, Colin A., "Early and Mid-Holocene Ceramics from the Dakhleh Oasis: Traditions and Influences", Renee Friedman (y.h.) *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* içinde (Londra, 2002), s. 39-61

Hornung, Erik, "Some remarks on the inhabitants of the West", "Spotlight on Egyptian religion" çalışmasına ait yayınlanmamış konuşma, Cambridge, 20 Eylül 2008

Hornung, Erik, *The Tomb of Seti I* (Zürih ve Munich, 1991)

Hughes-Hallett, Lucy, *Cleopatra: Queen, Lover, Legend* (Londra, 1990)

Huss, W., "Die Herkunft der Kleopatra Philopator", *Aegyptus* 70 (1990), s. 191 -204.

Hussein, F., A. Sarry El Din, R. El Banna ve W. Kandeel, "Similarity of Treatment of Trauma in Workers and High Officials of the Pyramid Builders", "Pharmacy and Medicine in Ancient Egypt" konferasından yayınlanmamış makale, University of Manchester, 1-3 Eylül 2008

Ikram, Salima, "Domestic shrines and the cult of the royal family at el-'Amarna", *Journal of Egyptian Archaeology* 75 (1989), s. 89-101

James, T.G.H., *Pharaoh's People. Scenes From Life in Imperial Egypt* (Oxford, 1985)

Jansen-Winkeln, Karl, "Das Ende des Neuen Reiches", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 119 (1992), s. 22-37

Jansen-Winkeln, Karl, "Der Beginn der libyschen Herrschaft in Agypten", *Biblische Notizen* 71 (1994), s. 78-97

Jansen-Winkeln, Karl, "Die Plünderung der Königsgräber des Neuen Reiches", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 122 (1995), s. 62-78

Jansen-Winkeln, Karl, "Die thebanische 'Gottesstaat'", *Orientalia* 70 (2001), s. 153-182

Jansen-Winkeln, Karl, "Historische Probleme der 3. Zwischenzeit", *Journal of Egyptian Archaeology* 81 (1995), s. 129-49

Janssen, Rosalind ve Jac. J., *Growing Up in Ancient Egypt* (Londra, 1990)

Jeffreys, David, "Perunefer: at Memphis or Avaris?", *Egyptian Archaeology* 28 (2006), s. 36-7

Jeffreys, David, "The Nile Valley", Toby Wilkinson (y.h.) *The Egyptian World* içinde (Londra ve New York, 2007), s. 7-14

Jequier, Gustave, *La Pyramide d'Aba* (Kahire, 1935)

Jimenez Serrano, Alessandro, *Royal Festivals in the Late Predynastic Period and the First Dynasty* (Oxford, 2002)

Johnson, W. Raymond, "Monuments and Monumental Art under Amenhotep III: Evolution and Meaning", David O'Connor ve Eric H. Cline (y.h.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign* içinde (Ann Arbor, 1998), s. 63-94

Johnson, W. Raymond, "The Setting: History, Religion, and Art", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* (Londra, 1999), s. 38-49

Jones, Michael, "Appendix 1: The North City", s. 15-21 Barry J. Kemp, "Preliminary report on the El-'Amarna expedition, 1982-2", *Journal of Egyptian Archaeology* 69 (1983), s. 5-24

Kahn, Dan'el, "Some remarks on the foreign policy of Psammetichus II in the Levant (595-589 B.C.)", *Journal of Egyptian History* 1 (2008), s. 139-57

Kahn, Dan'el, "The Assyrian invasions of Egypt (673-663 B.C.) and the final expulsion of the Kushites", *Studien zur altagyptischen Kultur* 34 (2006), s. 251-267

Kaiser, Werner, "Zu Entwicklung und Vorformen der frühzeitlichen Grâber mit reich gegliederter Oberbaufassade", S. Posener-Krieger (y.h.) Melanges Gamal Eddin Mokhtar, 2. cilt (Kahire, 1985), s. 25-38

Kanawati, Naguib, "Akhmim", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York, 2001), 1. cilt, s. 51-53

Kanawati, Naguib, "Deux conspirations contre Pepy Ier", *Chronique d'Egypte* 56 (1982) s. 203-17

Kanawati, Naguib, *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt* (Warminster, 1980) Kanawati, Naguib, "New evidence on the reign of Userkare?", *Göttinger Miszellen* 83 (1984), s. 31-8

Kanawati, Naguib, Ali el-Khouli, Ann McFarlane ve Naguib V. Maksoud, *Excavations at Saqqara North-west of Teti's Pyramid*, 1. cilt (Sydney, 1984)

Kaper, Olaf E. ve Harco Willems, "Policing the Desert: Old Kingdom Activity around the Dakhleh Oasis", Renee Friedman (y.h.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* (Londra, 2002), s. 79-94

Keller, Cathleen A., "The joint reign of Hatshepsut and Thutmose III", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 96-8

Keller, Cathleen A., "The royal court", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* (New York, 2005), s. 101-2

Keller, Cathleen A., "The statuary of Hatshepsut", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 158-64

Keller, Cathleen A., "The statuary of Senenmut, Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 117-19

Kemp, Barry J., "A building of Amenophis III at Kâru El-'Abd", *Journal of Egyptian Archaeology* 63 (1977), s. 71-82

Kemp, Barry J., *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, 1. ve 2. baskılar (Londra ve New York, 1989/2006)

Kemp, Barry J., "Discovery: a New Boundary Stela", *Horizon* 1 (Ekim 2006), s. 7

Kemp, Barry J., "Halfway through the Amarna Season," Mart 2007.

Kemp, Barry J., "How were things made? Amarna's small-scale metal industry", *Horizon* 2 (Temmuz 2007), s. 7

Kemp, Barry J., "Large Middle Kingdom Granary Buildings (and the archaeology of administration", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 113 (1986), s. 120-36

Kemp, Barry J., "Notes from the field: lives of the have-nots", *Horizon* 2 (Temmuz 2007), s. 2-3

Kemp, Barry J., "Notes from the field: the Stone Village", *Horizon* 2 (Temmuz 2007), s. 8-9

Kemp, Barry J., "Old Kingdom, Middle Kingdom and Second Intermediate Period c. 2686-1552 bc", Bruce G. Trigger, Barry J. Kemp, David O'Connor ve Alan B. Lloyd, *Ancient Egypt: A Social History* içinde (Cambridge, 1983), s. 71-182

Kemp, Barry J., "Photographs of the decorated tomb at Hierakonpolis", *Journal of Egyptian Archaeology* 59 (1973), s. 36-43

Kemp, Barry J., "Resuming the Amarna survey", *Egyptian Archaeology* 20 (2002), s. 10-12

Kemp, Barry J., "The Amarna story", *Horizon* 1 (Ekim 2006), s. 2-3

Kemp, Barry J., "The Kom el-Nana enclosure at Amarna", *Egyptian Archaeology* 6 (1995), s. 8-9

Kemp, Barry J., "The quality of life", *Horizon* 4 (Ekim 2008), s. 5

Kemp, Barry J. ve Salvatore Garfi, *A Survey of the Ancient City of El-'Amarna* (Londra, 1993)

Kendall, Timothy, "Egypt and Nubia", Toby Wilkinson (y.h.), *The Egyptian World* (Abingdon and New York, 2007), s. 401-16

Kendall, Timothy, "Foreign Relations", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.) *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra,1999), s. 157-61

Kendall, Timothy, "Jebel Barkal", Derek A. Welsby ve Julie R. Veerson (y.h.), *Sudan: Ancient Treasures* içinde (Londra, 2004), s. 158-60

Kendall, Timothy, "Kings of the sacred mountain: Napata and the Kushite Twenty-fifth Dynasty of Egypt", Dietrich Wildung (y.h.), *Sudan: Ancient Kingdoms of the Nile* içinde, çev. Peter Der Manuelian ve Kathleen Guillaume (Paris ve New York, 1997), s. 161-71 Kendall, Timothy, "The Napatan palace at Gebel Barkal: a first look at B1200", W. Vivian Davies (y.h.), *Egypt and Africa: Nubia from Prehistory to Islam* içinde (Londra, 1991), s. 302-13

Kendall, Timothy, "The Origin of the Napatan State: El Kurru and the Evidence for the Royal Ancestors", Steffen Wenig (y.h.), *Studien zum antiken Sudan* içinde (Wiesbaden, 1999), s. 3-117

Kessler, Dieter, *Die heiligen Tiere und der König* (Wiesbaden, 1989)

Kessler, Dieter ve Abd el-Halim Nur el-Din, "Inside the ibis galleries of Tuna el-Gebel", *Egyptian Archaeology* 20 (2002), s. 36-8

Kienitz, Friedrich, *Die politische Geschichte Agyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende* (Berlin, 1953)

Kikuchi, Takao, "Die thebanische Nekropole der 21. Dynastie-zum Wandel der Nekropole und zum Totenglauben der Agypter", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo 58* (2002), s. 343-71

Kitchen, Kenneth A., "Pharaoh Ramesses II and His Times", Jack M. Sasson (y.h.), *Civilizations of the Ancient Near East* içinde (New York, 1995), 2. cilt, s. 763-774

Kitchen, Kenneth A., *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt* (Warminster, 1982)

Kitchen, Kenneth A., "Ramesses II", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 116-18

Kitchen, Kenneth A., *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical*, 8 cilt (Oxford, 1969-1990)

Kitchen, Kenneth A., "Ramses V-XI", Wolfgang Helck ve Wolfhart Westendorf (y.h.), *Lexikon der Agyptologie*, 5. cilt (Wiesbaden, 1984), sütunlar 124-8

Kitchen, Kenneth A., "Shabaqa", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 277

Kitchen, Kenneth A., "Sheshonq I", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 280-81

Kitchen, Kenneth A., "Some thoughts on Egypt, the Aegean and beyond of the 2nd millennium bc", Panagiotis Kousoulis (y.h.), *Foreign Relations and Diplomacy in the Ancient World: Egypt, Greece, Near East* içinde (çıkacak), s. 3-14

Kitchen, Kenneth A., "The arrival of the Libyans in late New Kingdom Egypt", Anthony Leahy (y.h.), *Libya and Egypt c 1300-750 bc* içinde (Londra, 1990), s. 15-27

Kitchen, Kenneth A., "The titularies of the Ramesside kings as expression of their ideal kingship", *Annales du Service des Antiquites de l'Egypte* 71 (1987), s. 131-41

Kitchen, Kenneth A., "Twenty-fifth Dynasty", in Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* (New York, 2001), 3. cilt, s. 457-61

Kitchen, Kenneth A., *The Third Intermediate Period in Egypt* (1100-650 bc), 3. baskı (Warminster, 1996)

Klug, Andrea, *Königlichen Stelen in der Zeit von Ahmose bis Amenophis III* (Turnhout, 2002)

Köhler, E. Christiana, "History or Ideology? New Reflections on the Narmer Palette and the Nature of Foreign Relations in Pre- and Early Dynastic Egypt", Edwin C.M. van den Brink ve Thomas E. Levy (y.h.), *Egypt and the Levant. Interrelations from the 4th through the Early 3rd Millennium BCE* içinde (Londra ve New York, 2002), s. 499-513

Kormysheva, E.Y., "Remarks on the Position of the King's Mother in Kush", Steffen Wenig (y.h.), *Studien zum antiken Sudan* (Wiesbaden, 1999), s. 239-51

Kozloff, Arielle S., "The Decorative and Funerary Arts during the Reign of Amenhotep III", David O'Connor ve Eric H. Cline (y.h.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign* içinde (Ann Arbor, 1998), s. 95-123

Kozloff, Arielle S., Betsy M. Bryan ve Lawrence M. Berman, *Egypt's Dazzling Sun: Amenhotep III and His World* (Cleveland, 1992)

Krauss, Rolf, "The length of Sneferu's reign and how long it took to build the 'Red Pyramid', *Journal of Egyptian Archaeology* 82 (1996), s. 43-50

Kruchten, Jean-Marie, *Les annales despretres de Karnak (XXI-XXIIImes dynasties) et autres textes contemporains relatifs a l'initiation des pretres d'Amon* (Leuven, 1989)

Kubisch, Sabine, "Die Stelen der i. Zwischenzeit aus Gebelein", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 56 (2000), s. 239-65

Kuper, Rudolph ve Frank Förster, "Khufu's "mefat" expeditions into the Libyan Desert", *Egyptian Archaeology* 23 (2003), s. 25-8

Lacau, Pierre, ve H. Chevrier, *Une chapelle de Sesostris Ier a Karnak*, 2 cilt (Kahire, 1956 ve 1969)

Lacovara, Peter, "Deir el-Ballas", Kathryn A. Bard (y.h.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* (Londra ve New York, 1999), s. 244-6

Lacovara, Peter, "The City of Amarna", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 61-71

Lambert, W.G., "Booty from Egypt?", *Journal of Jewish Studies* 33 (1982), s. 61-70

Lange, Eva, "Legitimation und Herrschaft in der Libyerzeit. Eine neue Inschrift Osorkons I. aus Bubastis (Tell Basta)", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 135 (2008), s. 131-41

Lauer, Jean-Philippe, *Fouilles a Saqqarah. La Pyramide a Degres*, 3 cilt (Kahire, 1936-9)

Lauer, Jean-Philippe, *Saqqara. The Royal Cemetery of Memphis. Excavations and Discoveries since 1850* (Londra, 1976)

Leahy, Anthony, "Abydos in the Libyan Period", Anthony Leahy (y.h.), *Libya and Egypt c 1300-750bc* içinde (Londra, 1990), s. 155-200

Leahy, Anthony (y.h.), *Libya and Egypt c 1300-750 bc* (Londra, 1990)

Leahy, Anthony, "Royal iconography and dynastic change, 750-525 bc: the blue and scap crowns", *Journal of Egyptian Archaeology* 78 (1992), s. 223-40.

Leahy, Anthony, "Sea Peoples", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 257-60

Leahy, Anthony, "The adoption of Ankhnesneferibre", *Journal of Egyptian Archaeology* 82 (1996) s. 145-65.

Leahy, Anthony, "The earliest dated monument of Amasis and the end of the reign of Apries", *Journal of Egyptian Archaeology* 74 (1988), s. 183-99

Leahy, Anthony, "The Libyan Period in Egypt: An Essay in Interpretation", *Libyan Studies* 16 (1985), s. 51-65

Leahy, Lisa Montagno ve Anthony Leahy, "The genealogy of a priestly family from Heliopolis", *Journal of Egyptian Archaeology* 72 (1986), s. 133-47

Leclant, Jean, "Kuschitenherrschaft", Wolfgang Helck ve Wolfhart Westendorf (y.h.), *Lexikon der Agyptologie* içinde, 3. cilt (Wiesbaden, 1980), sütunlar 893-901

Leclant, Jean, "Taharqa", Wolfgang Helck ve Wolfhart Westendorf (y.h.), *Lexikon der Agyptologie* içinde, 6. cilt (Wiesbaden, 1986), 156-84

Lehner, Mark, *The Complete Pyramids* (Londra, 1997)

Lehner, Mark, "The Pyramid Age Settlement of the Southern Mount at Giza", *Journal of the American Research Center in Egypt* 39 (2002), s. 27-74

Lehner, Mark, "The Sphinx", Zahi Hawass (y.h.) *The Treasures of the Pyramids* (Vercelli, 2003), s. 173-87

Leprohon, Ronald J., "The Programmatic Use of the Royal Titulary in the Twelfth Dynasty", *Journal of the American Research Center in Egypt* 33 (1996), s. 165-171

Lesko, Leonard H., "Coffin Texts", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt, s. 287-8

Lesko, Leonard H., *The Ancient Egyptian Book of Two Ways* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1972)

Lewis, Naphtali, *Greeks in Ptolemaic Egypt* (Oxford, 1986)

Lichtheim, Miriam, *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle Kingdom* (Freiburg ve Göttingen, 1988)

Lichtheim, Miriam, *Ancient Egyptian Literature*, 3 cilt (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1975-80)

Lilyquist, Christine, "Egypt and the Near East. Evidence of Contact in the Material Record", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 60-67

Lilyquist, Christine, James E. Hoch ve A.J. Peden, *The Tomb of Three Foreign Wives of Tuthmosis III* (New York, 2003)

Liverani, Irene, "Hillat el-Arab", Derek A. Welsby ve Julie R. Anderson (y.h.), *Sudan: Ancient Treasures* içinde (Londra, 2004), s. 138-40

Lloyd, Alan B., "Apries", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt, s. 98-9

Lloyd, Alan B., "The inscription of Udjahorresnet, a collaborator's testament", *Journal of Egyptian Archaeology* 68 (1982), s. 166-80

Macqueen, J.G., *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor* (Londra, 1986)

Maish, Amy, "Not Just Another Cut Throat", *Nekhen News* 15 (2003), s. 26

Malek, Jaromir, *In the Shadow of the Pyramids: Egypt During the Old Kingdom* (Norman, Oklahoma, 1986)

Malek, Jaromir, "The Old Kingdom", Ian Shaw (y.h.) *The Oxford History of Ancient Egypt* (Oxford ve New York, 2000), s. 83-107

Mallinson, Michael, "The Sacred Landscape", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.) *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 72-9

Malville, J. McK., F. Wendorf, A.A. Mazar ve R. Schild, "Megaliths and Neolithic astronomy in southern Egypt", *Nature* 392 (1998), s. 488-91

Manassa, Colleen, *The Great Karnak Inscription of Merneptah: Grand Strategy in the 13th Century bc* (New Haven, 2003)

Manley, Bill, *The Penguin Historical Atlas ofAncient Egypt* (Londra, 1996)

Manning, J.G., *Land and Power in Ptolemaic Egypt* (Cambridge, 2003)

Marcus, Ezra S., "Amenemhet II and the sea: maritime aspects of the Mit Rahina (Memphis) inscription", *Agypten und Levante* 17 (2007), s. 137-90

Martin, Geoffrey T., *A Bibliography of the Amarna Period and Its Aftermath* (Londra, 1991)

Martin, Geoffrey T., *The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tut'ankhamun, I: The Reliefs, Inscriptions, and Commentary* (Londra, 1989)

Martin, Geoffrey T., *The Royal Tomb at El-Amarna*, 2 cilt (Londra 1974, 1989)

Martin, Geoffrey T., "The Toponym Retjenu on a Scarab from Tell el-Dab'a", *Agypten und Levante* 8 (2000), s. 109-12

Mathieson, Ian J. ve Ana Tavares, "Preliminary report on the National Museums of Scotland Saqqara Survey Project, 1990-91", *Journal of Egyptian Archaeology* 79 (1993) s. 17-31

Mathieson, Ian J., Elizabeth Bettles, Sue Davies ve H.S. Smith, "A stela of the Persian Period from Saqqara", *Journal of Egyptian Archaeology* 81 (1995), s. 23-42

Maugh, Thomas H., "Ancient Kush rivaled Egypt, experts say", *Los Angeles Times*, 19 Haziran, 2007

McGing, Brian C., "Revolt Egyptian Style. Internal Opposition to Ptolemaic Rule", *Archiv für Papyrusforschung* 43 (1997), s. 273-314

McHugh, W. "Implications of a decorated Predynastic terracotta model for Saharan Neolithic influence in the Nile valley", *Journal of Near Eastern Studies* 49 (1990), s. 265-80

McNamara, "The revetted mound at Hierakonpolis and early kingship: a reinterpretation", B. Midant-Reynes ve Y. Tristant (y.h.), *Egypt At Its Origins 2. Proceedings of the International Conference "Origins of the state, Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Toulouse (France), 5-8 Eylül 2005 (Leuven, Paris ve Dudley, 2008), s. 901-36

Meadows, Andrew, "Sins of the fathers: the inheritance of Cleopatra, last queen of Egypt", Susan Walker ve Peter Higgs (y.h.), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth* içinde (Londra, 2001), s. 14-31

Meier, Samuel A., "Diplomacy and International Marriages", Raymond Cohen ve Raymond Westbrook (y.h.), *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* içinde (Baltimore, 2000), s. 165-73

Menu, Bernadette, "L'emergence et la symbolique du pouvoir pharaonique, de la palette de Narmer aux textes des pyramides", *Mediterranees* 13 (1997), s. 29-40

Menu, Bernadette, "Mise â mort ceremonielle et prelevements royaux sous la Ire dynastie (Narmer-Den)", Jean-Pierre Albert ve Beatrix Midant-Reynes (y.h.), *Le sacrifice humain en Egypte ancienne et ailleurs* içinde (Paris), s. 122-35

Menu, Bernadette, *Ramesses the Great, Warrior and Builder* (Londra, 1999)

Metropolitan Museum of Art, The, Egyptian Art in the Age of the Pyramids (New York, 1999)

Midant-Reynes, Beatrix, "The Naqada Period", Ian Shaw (y.h.) *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (Oxford ve New York, 2000), s. 41-56

Midant-Reynes, Beatrix (çev. Ian Shaw), *The Prehistory of Egypt: From The First Farmers to The First Pharaohs* (Oxford, 2000)

Millet, Nicholas B., "Some canopic inscriptions of the reign of Amenhotep III", *Göttinger Miszellen* 104 (1988), s. 91-3

Millet, Nicholas B., "The Narmer macehead and related objects", *Journal of the American Research Center in Egypt* 27 (1990), s. 53-9

Montserrat, Dominic, Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt (Londra ve New York, 2000)

Moran, William L., *The Amarna Letters* (Baltimore, 1992)

Moreno Garcia, Juan Carlos, "Acquisition de serfs durant la Premiere Periode Intermediaire: une etude d'histoire sociale dans l'Egypte du IIIe millenaire", *Revue d'Egyptologie* 51 (2000), s. 123-39

Morenz, Ludwig D., "The First Intermediate Period: a dark age?", Bill Manley (y.h.) *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 228-31

Morkot, Robert, "Khababash, the guerilla king", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra, 2003), s. 146-7

Morkot, Robert, "Kingship and Kinship in the Empire of Kush", Steffen Wenig (y.h.), *Studien zum antiken Sudan. Akten der 7. Internationalen Tagung für meroitische 611 Forschungen vom 14. bis 19. September 1992 in Gosen/bei Berlin* (Wiesbaden, 1999), s. 179-229

Morkot, Robert, *The Black Pharaohs* (Londra, 2000)

Morrow, Maggie ve Mike (y.h.), *Desert RATS: Rock Art Topographical Survey in Egypt's Eastern Desert* (Londra, 2002)

Müller-Wollermann, Renate, *Krisenfaktoren im agyptischen Staat des ausgehenden Alten Reichs* (Tübingen, 1986)

Murnane, William J., "Imperial Egypt and the Limits of Power", Raymond Cohen ve Raymond Westbrook (y.h.), *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* içinde (Baltimore, 2000), s. 101-111

Murnane, William J., "Rhetorical History? The Beginning of Thutmose III's First Campaign in Western Asia", *Journal of the American Research Center in Egypt* 26 (1989) s. 183-9

Murnane, William J., *Texts from the Amarna Period in Egypt* (Atlanta, 1995)

Murnane, William J. "The Gebel Sheikh Suleiman monument: epigraphic remarks", *Journal of Near Eastern Studies* 46 (1987), s. 282-5

Murnane, William J., "The Kingship of the Nineteenth Dynasty: A Study in the Resilience of an Institution", David O'Connor ve David S. Silverman (y.h.), *Ancient Egyptian Kingship* içinde (Leiden, New York ve Köln, 1995), s. 185-217

Murnane, WilliamJ., "The Return to Orthodoxy", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.) *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 177-85

Murnane, William J., *The Road to Kadesh. A Historical Interpretation of the Battle Reliefs of King Sety I at Karnak* (Chicago, 1985)

Murnane, William J. ve Charles C. Van Siclen III, *The Boundary Stelae of Akhenaten* (Londra, 1993)

Naguib, Saphinaz-Amal, *Le clerge feminin d'Amon thebain a la 21e dynastie* (Leuven, 1990)

Nance, Kevin, "The dark side of King Tut", *Chicago Sun* ve *Times*, 26 Mayıs 2006

Naville, Edouard, *The Festival Hall of Osorkon II in the Great Temple of Bubastis (1887-1889)* (Londra, 1892)

Needler, Winifred, "A rock-drawing on Gebel Sheikh Suliman (near Wadi Halfa) showing a scorpion and human figures", *Journal of the American Research Center in Egypt* 6 (1967), s. 87-92

Newberry, Percy E., *Beni Hasan, I* (Londra, 1893)

Niwinski, Andrzej, "Le passage de la XXe â la XXIIe dynastie: chronologie et histoire politique", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 95 (1995), s. 329-60

Nunn, John F., *Ancient Egyptian Medicine* (Londra, 1996)

Nunn, John F., "Disease", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt, s. 396-401

O'Connor, David, *Ancient Nubia. Egypt's Rival in Africa* (Philadelphia, 1993)

O'Connor, David, "The earliest royal boat graves", *Egyptian Archaeology* 6 (1995), s. 3-7 O'Connor, David, "The Hyksos Period in Egypt", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives* içinde (Philadelphia, 1997), s. 45-67

O'Connor, David, "The royal boat burials at Abydos", Bill Manley (y.h.) *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 38-41

O'Connor, David, "The Sea Peoples and the Egyptian Sources", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde (Philadelphia, 2000), s. 85-102

O'Connor, David ve Eric H. Cline (y.h.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign* (Ann Arbor, 1998)

O'Connor, David ve David Silverman (y.h.), *Ancient Egyptian Kingship* (Leiden, 1995) Obsomer, Claude, "La date de Nesou-Montou (Louvre Ci)", *Revue d'Egyptologie* 44 (1993), s. 103-114

Obsomer, Claude, *Sesostris Ier. Etude chronologique et historique du regne* (Brussels, 1995)

Oren, Eliezer D., "The "Kingdom of Sharuhen" and the Hyksos Kingdom", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Hyksos: New Historcial and Archaeological Perspectives* (Philadelphia, 1997), s. 253-83

Oren, Eliezer D. (y.h.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (Philadelphia, 2000)

Owen, Gwil, "The Amarna courtiers' tombs", *Egyptian Archaeology* 17 (2000), s. 21-4 Panagiotopoulos, Diamantis, "Foreigners in Egypt in the Time of Hatshepsut and Thutmose III", Eric H. Cline ve David O'Connor (y.h.), *Thutmose III: A New Biography* içinde (Ann Arbor, 2006), s. 370-412

Pantalacci, Laure, "De Memphis â Balat. Les liens entre la residence et les gouverneurs de l'oasis â la VIe dynastie", Catherine Berger ve Bernard Mathieu (y.h.) *Etudes sur l'Ancien Empire et la necropole de Saqqara dediees a Jean-Philippe Lauer* içinde (Montpellier, 1997), s. 341-9

Parkinson, Richard B., "Teachings, discourses and tales from the Middle Kingdom", Stephen Quirke (y.h.), *Middle Kingdom Studies* (New Malden, 1991), s. 91-122

Parkinson, Richard B., The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems 1940-1640bc (Oxford, 1997)

Parkinson, Richard B., Voices from Ancient Egypt. An Anthology of Middle Kingdom Writings (Norman, Oklahoma, 1991)

Parkinson, Richard B. ve Louis Schofield, "Akhenaten's Army?", *Egyptian Archaeology* (1993) s. 34-5

Parr, Peter J., "Nebi Mend, Tell", Eric M. Meyers (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* içinde (New York ve Oxford, 1997), 4. cilt, s. 114-15

Payraudeau, Frederic, "Des nouvelles annales sacerdotales des regnes de Siamon, Psousennes II et Osorkon Ier", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 108 (2008),

Peden, A.J., *The Reign of Ramesses IV* (Warminster, 1994)

Peet, T. Eric, *The Great Tomb-Robberies of the Twentieth Egyptian Dynasty* (Oxford, 1930)

Perdu, Olivier, "La chefferie de Sebennytos de Piankhi â Psammetique Ier", *Revue d'Egyptologie 55* (2004), s. 95-111

Perez-Accino, Jose-Ramon, "The Great Pyramid", Bill Manley (y.h.) *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 61-6

Pestman, S.W., "Haronnophris and Chaonnophris. Two indigenous pharaohs in Ptolemaic Egypt (205-186 B.C.)", S. S. Vleeming (y.h.), *Hundred-gated Thebes* içinde (Leiden, New York ve Cologne, 1995), s. 101-37

Petrie, W.M. Flinders, *Royal Tombs of the Earliest Dynasties, II* (Londra, 1901)

Petrie, W.M. Flinders, *Royal Tombs of the First Dynasty, I* (Londra, 1900)

Petrie, W.M. Flinders, *Tombs of the Courtiers and Oxyrhynkhos* (Londra, 1925)

Petschel, Susanne ve Martin von Falck, *Pharao siegt immer. Krieg und Frieden im Alten Agypten* (Bönen, 2004)

Philips, Allan K., "Horemheb, Founder of the XIXth Dynasty? O. Kahire 25646 reconsidered", *Orientalia* 46 (1977), s. 116-21

Pinch, Geraldine, *Egyptian Myth: A Very Short Introduction* (Oxford, 2004)

Polz, Daniel, *Der Beginn des Neuen Reiches. Zur Vorgeschichte einer Zeitenwende* (Berlin ve New York, 2007)

Polz, Daniel, "Die Sârge des (Pa-)Ramessu", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 42 (1986), s. 145-66

Polz, Daniel, "The pyramid complex of Nubkheperre Intef", *Egyptian Archaeology* 22 (2003) s. 12 15

Polz, Felicitas, "Die Bildnisse Sesostris" III. und Amenemhets III. Bemerkungen zur königlichen Rundplastik der spâten 12. Dynastie", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 51 (1995), s. 227-54

Porten, Bezalel, *The Elephantine Papyri in English* (Leiden, New York ve Cologne, 1996) Posener, Georges, *La premiere domination perse en Egypte* (Kahire, 1936)

Posener, Georges, "Les asiatiques en Egypte sous les XII[e] et XIII[e] dynasties", *Syria* 34 (1957), s. 145-63

Posener, Georges, Litterature et politique dans l'Egypte de la XIIe dynastie (Paris, 1956)

Posener-Krieger, Paule, *Les archives du temple funeraire de Neferirkare-Kakai* (Les Papyrus d'Abousir), 2 cilt (Kahire, 1976)

Postgate, Nicholas, Tao Wang ve Toby Wilkinson, "The evidence for early writing: utilitarian or ceremonial?", *Antiquity* 69 (1995), s. 459-80

Potter, Wendy E. ve Joseph F. Powell, "Big Headaches in the Predynastic: Cranial Trauma at HK43", *Nekhen News* 15 (2003), s. 26-7

Preston, Diana, *Cleopatra and Antony* (Londra, 2008)

Pritchard, James B. (y.h.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3. baskı (Princeton, 1969)

Pusch, Edgar B., "Pi-Ramesse-geliebt-von-Amun, Hauptquartier deiner Streitwagen-truppen: Agypter und Hethiter in der Delta-Residenz der Ramessiden", Anne Eggebrecht (y.h.), *Pelizaeus-Museum Hildesheim: Die agyptische Sammlung* içinde (Mainz, 1993X s. 126-144

Pusch, Edgar B., "Recent work at northern Piramesse. Results of excavations by the Pelizaeus-Museum, Hildesheim, at Qantir", Edward Bleiberg ve Rita Freed (y.h.), *Fragments of a Shattered Visage. The Proceedings of the International Symposium on Ramesses the Great* içinde (Memfis, 1991), s. 199-220

Pusch, Edgar B., "Towards a map of Piramesse", *Egyptian Archaeology* 14 (1999), s. 13-15

Pusch, Edgar B. ve Anja Herold, "Qantir / Pi-Ramesses", Kathryn A. Bard (y.h.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* içinde (Londra, 1999), s. 647-9

Pusch, Edgar B., Helmut Becker ve Jörg Fassbinder, "Wohnen und Leben: oder: weitere Schnitte zum einem Stadtplan der Ramses-Stadt", *Agypten und Levante* 9 (1999), s. 155-70

Quack, Joachim F., "Kft3w and "I3ssy", *Agypten und Levante* 6 (1996), s. 75-81

Quaegebeur, Jan, "Cleopâtre VII et le temple de Dendara", *Göttinger Miszellen* 120 (1991), s. 49-72

Quaegebeur, Jan, "Contribution â la prosopographie des pretres memphites â l'epoque ptolemai'que", *Ancient Society* 3 (1972), s. 77-109

Quaegebeur, Jan, "The Egyptian clergy and the cult of the Ptolemaic dynasty", *Ancient Society* 20 (1989), s. 93-116

Quibell, James E., *Hierakonpolis, I* (Londra, 1900)

Quibell, James E., "Slate Palette from Hierakonpolis", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 36 (1898), s. 81-4

Quibell, James E. ve Frederick W. Green, *Hierakonpolis, II* (Londra, 1902)

Quirke, Stephen, *Ancient Egyptian Religion* (Londra, 1992)

Quirke, Stephen, "Frontier or Border? The Northeast Delta in Middle Kingdom Texts", *The Archaeology, Geography and History of the Egyptian Delta in Pharaonic Times* içinde (Oxford, 1989), s. 261-75

Quirke, Stephen, "Judgment of the dead", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 2. cilt, s. 211-14

Quirke, Stephen, "Royal power in the 13th Dynasty", Stephen Quirke (y.h.), *Middle Kingdom Studies* içinde (New Malden, 1991), s. 123-39

Quirke, Stephen, "State and Labour in the Middle Kingdom. A Reconsideration of the Term hnrt", *Revue d'Egyptologie* 39 (1988), s. 83-106

Quirke, Stephen., *Who Were the Pharaohs? A History of Their Names With a List of Cartouches* (Londra, 1990)

Raven, Maarten, "The tomb of Meryneith at Saqqara", *Egyptian Archaeology* 20 (2002), s. 26-8

Ray, John D., "Alexandria", Susan Walker ve Peter Higgs (y.h.), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth* içinde (Londra, 2001), s. 32-37

Ray, John D., "Amasis: the pharaoh with no illusions", *History Today* 46 / 3 (1996), s. 27-31

Ray, John D., "Egypt: dependence and independence (425-343 B.C.)", Heleen Sancisi-Weerdenburg (y.h.), *Achaemenid History, I: Sources, Structures and Synthesis. Proceedings of the Groningen 1983 Achaemenid History Workshop* içinde (Leiden, 1987), s. 79-95

Ray, John D., "Late Period: An Overview", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 2. cilt, s. 267-72

Ray, John D., "Late Period: Thirtieth Dynasty", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 2. cilt, s. 275-6

Ray, John D., "Psammuthis and Hakoris", *Journal of Egyptian Archaeology* 72 (1986), s. 149-58

Ray, John D., *Reflections of Osiris. Lives from Ancient Egypt* (Londra, 2001)

Ray, John D., "The emergence of writing in Egypt", *World Archaeology* 17 (1986), s. 307-16

Redford, Donald B., "A gate inscription from Karnak and Egyptian involvement in Western Asia during the early 18th Dynasty", *Journal of the American Oriental Society* 99 (1979), s. 270-87

Redford, Donald B., Akhenaten, *the Heretic King* (Princeton, 1984)

Redford, Donald B., "Egypt and Western Asia in the Late New Kingdom: An Overview", in Eliezer D. Oren (y.h.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (Philadelphia, 2000), s. 1-20

Redford, Donald B., "Taharqa", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 3. cilt, s. 346-7

Redford, Donald B., "Textual Sources for the Hyksos Period", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives* içinde (Philadelphia, 1997), s. 1-44

Redford, Donald B. (y.h.), *The Akhenaten Temple Project*, 2. cilt. Rwd-Mnw and Inscriptions (Toronto, 1988)

Redford, Donald B., "The Beginning of the Heresy", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 50-59

Redford, Donald B., "The Northern Wars of Thutmose III", Eric H. Cline ve David O'Connor (y.h.), *Thutmose III: A New Biography* içinde (Ann Arbor, 2006), s. 325-43

Redford, Donald B., "The Tod Inscription of Senwosret I and Early 12th Dyn. Involvement in Nubia and the South", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 17.1/2 (1987), s. 36-55

Redford, Donald B., *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III* (Leiden ve Boston, 2003)

Redford, Susan ve Donald, "Graffiti and petroglyphs old and new from the Eastern Desert", *Journal of the American Research Center in Egypt* 26 (1989), s. 3-49

Redford, Susan, "Two Field Seasons in the Tomb of Parennefer, No: 188 at Thebes", *KMT* 6 (Güz 1995), s. 62-70

Redmount, Carol A. ve Renee Friedman, "Tell el Muqdam: City of Lions", *Egyptian Archaeology* 3 (1993), s. 37-8

Reeves, Nicholas, *Akhenaten: Egypt's False Prophet* (Londra ve New York, 2001)

Reeves, Nicholas, "The Royal Family", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 81-95

Reeves, Nicholas ve Richard H. Wilkinson, *The Complete Valley of the Kings* (Londra ve New York, 1996)

Rehren, Thilo ve Edgar B. Pusch, "Glass and glass-making at Qantir-Piramesses and beyond", *Agypten und Levante* 9 (1999), s. 171-9

Resch, Walter F.E., "Neue Felsbilderfunde in der agyptische Ostwüste", *Zeitschrift für Ethnologie 88* (1963), s. 86-97

Reymond, E.A.E. ve J.W.B. Barns, "Alexandria and Memphis. Some Historical Observations", *Orientalia* 46 (1977), s. 1-33

Ricke, Herbert, *Das Sonnenheiligtum des Königs Userkaf*, 2 cilt (Kahire, 1965 and 1969)

Rilly, Claude, "Une nouvelle interpretation du nom royal Piankhy", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 101 (2001), s. 351-68

Roaf, Michael, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (Oxford, 1990)

Roehrig, Catharine H. (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* (New York, 2005)

Roehrig, Catharine H., "Senenmut, royal tutor to princess Neferure", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* (New York, 2005), s. 112-13

Rohl, David (y.h.), *The Followers of Horus. Eastern Desert Survey Report* içinde, 1. cilt (Basingstoke, 2000)

Romer, John, *The Great Pyramid. Ancient Egypt Revisited* (Cambridge, 2007)

Rosati, Gloria, "The temple of Ramesses II at El-Sheikh Ibada", *Egyptian Archaeology* 28 (2006), s. 39-41

Rose, Jerry, "Amarna lives: reading people's bones", *Horizon* i (October 2006), s. 7

Rossel, Stine, Fiona Marshall, Joris Peters, Tom Pilgram, Matthew D. Adams ve David O'Connor, "Domestication of the donkey: Timing, processes, and indicators", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105.10 (2008), s. 3715-20

Roth, Ann Macy, "Hatshepsut's Mortuary Temple at Deir el-Bahri. Architecture as Political Statement", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 147-51

Roth, Ann Macy, "Models of Authority. Hatshepsut's Predecessors in Power", Catharine H. Roehrig (y.h.), *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh* içinde (New York, 2005), s. 9-14

Roth, Ann Macy, "Social Change in the Fourth Dynasty: The Spatial Organization of Pyramids, Tombs, and Cemeteries", *Journal of the American Research Center in Egypt* 30 (1993), s. 33-55

Roth, Ann Macy, "The Meaning of Menial Labour: 'Servant Statues' in Old Kingdom Serdabs", *Journal of the American Research Center in Egypt* 39 (2002), s. 103-21

Russmann, Edna R., *Egyptian Sculpture: Cairo and Luxor* (Londra, 1989)

Russmann, Edna R., "Mentuemhat's Kushite Wife (Further Remarks on the Decoration of the Tomb of Mentuemhat, 2)", *Journal of the American Research Center in Egypt* 34 (1997) s. 21-39

Ryholt, Kim, "The Late Old Kingdom in the Turin King-List and the Identity of Nitocris", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 127 (2000), s. 87-100

Ryholt, Kim S.B., *The Political Situation in Egypt During the Second Intermediate Period c. 1800-1550 B.C.* (Copenhagen, 1997)

Sandars, Nancy K., *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean* (Londra, 1978)

Sandman, Maj, *Texts From the Time of Akhenaten* (Brussels, 1938)

Säve-Söderbergh, Torgny, "A Buhen stela from the Second Intermediate Period (Khartum No: 18)", *Journal of Egyptian Archaeology* 35 (1949), s. 50-58

Schäfer, Heinrich, "Ein Zug nach der grossen Oase unter Sesostris I.", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 42 (1905), s. 124-28

Scheil, V., "Documents et arguments. 10: Inscription de Darius â Suez", *Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale* 27 (1930), s. 93-7

Schenkel, Wolfgang, *Memphis-Herakleopolis-Theben. Die epigraphischen Zeugnisse der 7.-11. Dynastie Agypten* (Wiesbaden, 1965)

Schild, Romauld ve Fred Wendorf, "Palaeo-ecologic and Palaeo-climatic Background to Socio-economic Changes in the South Western Desert of Egypt", Renee Friedman (y.h.) *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* içinde (Londra, 2002), s. 21-7

Schmitz, Franz-Jürgen, *Amenophis I.* (Hildesheim, 1978)

Schofield, Louise ve Richard Parkinson, "Of helmets and heretics: a possible Egyptian representation of Mycenaean warriors on a papyrus from el-Amarna", *Annual of the British School at Athens* 89 (1994), s. 157-70

Schulman, Alan R., *Military Rank, Title and Organization in the Egyptian New Kingdom* (Berlin, 1964)

Schulman, Alan R., "The battle scenes of the Middle Kingdom", *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 12 (1982), s. 165-83

Seidlmayer, Stephan Johannes, "Epigraphische Bemerkungen zur Stele des Sethnachte aus Elephantine", Heike Guksch ve Daniel Polz (y.h.), *Stationen: Beitrage zur Kulturgeschichte Agyptens; Rainer Stadelmann gewidmet* içinde (Mainz, 1998), s. 363-86 and tabakalar 20-21

Seidlmayer, Stephan, "The First Intermediate Period (c. 2160-2055 bc)", Ian Shaw (y.h.), *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (Oxford ve New York, 2000), s. 108-36

Seidlmayer, Stephan, "Town and state in the early Old Kingdom. A view from Elephantine", Jeffrey Spencer (y.h.), Aspects of Early Egypt içinde (Londra, 1996), s. 108-27 and plates 22-3

Seidlmayer, Stephan, "Zwei Anmerkungen zur Dynastie der Herakleopoliten", *Göttinger Miszellen* 157 (1997), s. 81-90

Shaw, Ian, *Ancient Egypt: A Very Short Introduction* (Oxford, 2004)

Shaw, Ian, "Balustrades, stairs and altars in the cult of the Aten at el-Amarna", *Journal of Egyptian Archaeology* 80 (1994), s. 109-27

Shaw, Ian, "Khafra's quarries in the Sahara", *Egyptian Archaeology* 16 (2000), s. 28-30

Shaw, Ian, "The end of the great pyramid age", Bill Manley (y.h.) *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* (Londra ve New York, 2003), s. 224-7

Shaw, Ian ve Tom Heldal, "Rescue work in the Khafra quarries at Gebel el-Asr", *Egyptian Archaeology* 23 (2003), s. 14-16

Shirley, J.J., "The beginning of the Empire", Mısır Araştırma Derneği'nin 125. yıllık toplantısındaki basılmamış konuşma, Londra, 23 haziran 2007

Siliotti, Alberto, *Guide to the Pyramids of Egypt* (Kahire, 1997)

Silverman, David S., "The Spoken and Written Word", Rita E. Freed, Yvonne J. Markowitz ve Sue H. D'Auria (y.h.), *Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen* içinde (Londra, 1999), s. 151-5

Simpson, William Kelly, "Sennefer", Wolgang Helck ve Eberhard Otto (y.h.), *Lexikon der Agyptologie* içinde, V. cilt (Wiesbaden, 1984), s. 855-6

Simpson, William Kelly, "Studies in the Twelfth Egyptian Dynasty III: Year 25 in the Era of the Oryx Nome and the Famine Years in Early Dynasty 12", *Journal of the American Research Center in Egypt* 38 (2001), s. 7-8

Simpson, William Kelly, "The single-dated monuments of Sesostris I: an aspect of the institution of coregency in the Twelfth Dynasty", *Journal of Near Eastern Studies* 15 (1956), s. 214-19

Simpson, William Kelly, *The Terrace of the Great God at Abydos: The Offering Chapels of Dynasties 12 and 13* (New Haven ve Philadelphia, 1974)

Singer, Itamar, "New Evidence on the End of the Hittite Empire", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde (Philadelphia, 2000), s. 21-33

Smith, Harry S., *A Visit to Ancient Egypt. Life at Memphis and Saqqara* (c. 500-30 bc) (Warminster, 1974)

Smith, Harry S. ve Alexandrina, "A Reconsideration of the Kamose Texts", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 103 (1976), s. 48-76

Smith, Stuart Tyson, "Askut and the Role of the Second Cataract Forts", *Journal of the American Research Center in Egypt* 28 (1991), s. 107-32

Smith, W. Stevenson, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, William Kelly Simpson ekleriyle birlikte (New Haven, 1981)

Smither, Paul C., "The Semnah despatches", *Journal of Egyptian Archaeology* 31 (1945), s. 3-10

Snape, Steven, "Ramesses II's Forgotten Frontier", *Egyptian Archaeology* ii (1997), s. 23-4

Snape, Steven, "Statues and soldiers at Abydos in the Second Intermediate Period", Christopher Eyre, Anthony Leahy ve Lisa Montagno Leahy (y.h.), *The Unbroken Rey.h. Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt in Honour of A.F. Shore* içinde (Londra, 1994), s. 304-14

Soukiassian, Georges, Michel Wuttmann ve Daniel Schaad, "La ville d'Ayn Asil â Dakhla. Etat de recherches", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 90 (1990), s. 347-58

Sourouzian, Hourig, "New colossal statues at Kom el-Hettân", *Egyptian Archaeology* 21 (2002), s. 36-7

Spalinger, Anthony J., "Late Period: Twenty-sixth Dynasty", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 2. cilt, s. 272-4

Spalinger, Anthony J., "The concept of the monarchy during the Saite epoch: an essay of synthesis", *Orientalia* 47 (1978), s. 12-36

Spalinger, Anthony J., "The Reign of King Chabbash: An Interpretation", *Zeitschrift für agyptische Sprache und Altertumskunde* 105 (1978), s. 142-54

Spalinger, Anthony J., *War in Ancient Egypt* (Oxford, 2005)

Spanel, Donald B., "Asyut", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt, s. 154-6

Spanel, Donald B., "The date of Ankhtifi of Mo'alla", *Göttinger Miszellen* 78 (1984), s. 87-94

Spanel, Donald B., "The First Intermediate Period through the Early Eighteenth Dynasty", Gay Robins (y.h.) *Beyond the Pyramids* içinde (Atlanta, 1990), s. 17-22

Spanel, Donald B., "The Herakleopolitan Tombs of Kheti I, Jt(.j)jb(.j), and Kheti II at Asyut", *Orientalia* 58 (1989), s. 301-14

Spence, Kate, "Ancient Egyptian chronology and the astronomical orientation of pyramids", *Nature* 408 (2000), s. 320-24

Spence, Kate, "Are the pyramids aligned with the stars?", Bill Manley (y.h.) *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 71-3

Spence, Kate, "Astronomical orientation of the pyramids", *Nature* 412 (2001), s. 699-700

Spence, Kate, "Royal Walling Projects of the Second Millennium bc: Beyond an Interpretation of Defence", *Cambridge Archaeological Journal* 14 (2004), s. 265-71

Spence, Kate, "The North Palace at Amarna", *Egyptian Archaeology* 15 (1999), s. 14-16

Spence, Kate, "What is a pyramid for?", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 50-53

Spencer, A. Jeffrey, *Early Egypt. The Rise of Civilisation in the Nile Valley* (Londra, 1993)

Spencer, Neal, "The great naos of Nekhthorheb from Bubastis", *Egyptian Archaeology* 26 (2005), s. 21-4

Spencer, Patricia, "Digging diary 2003", *Egyptian Archaeology* 24 (2004), s. 25-9

Spencer, Patricia ve A. Jeffrey Spencer, "Notes on late Libyan Egypt", *Journal of Egyptian Archaeology* 72 (1986), s. 198-201

Stadelmann, Rainer, "Beiträge zur Geschichte des Alten Reiches. Die Länge der Regierung des Snofru", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 43 (1987), s. 229-40

Stadelmann, Rainer, "The Great Sphinx of Giza", Zahi Hawass (y.h.) *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century. Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Kahire, 2000* (Kahire ve New York, 2002), 1. cilt, s. 464-9

Steel, Louise, "Egypt and the Mediterranean World", Toby Wilkinson (y.h.), *The Egyptian World* içinde (Londra ve New York, 2007), s. 459-75

Steel, Louise, "The 'Sea Peoples': raiders or refugees?", Bill Manley (y.h.), *The Seventy Great Mysteries ofAncient Egypt* içinde (Londra, 2003), s. 176-80

Strouhal, Eugen, "Deformity", Donald B. Redford (y.h.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde (New York, 2001), 1. cilt, s. 364-6

Strudwick, Nigel, *The Administration of Egypt in the Old Kingdom* (Londra, 1985)

Tavares, Ana, "The Saqqara survey project", Christopher J. Eyre (y.h.) *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists* (Leuven, 1998), s. 1135-42

Taylor, John H., *Death and the Afterlife in Ancient Egypt* (Londra, 2001)

Taylor, John H., *Egyptian Coffins* (Princes Risborough, 1989)

Taylor, John H., "Nodjmet, Payankh and Herihor: The end of the New Kingdom reconsidered", Christopher J. Eyre (y.h.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists* içinde (Leuven, 1998), s. 1143-1155

Taylor, John H., "The Third Intermediate Period (1069-664 bc)", Ian Shaw (y.h.), *The Oxford History of Ancient Egypt* içinde (New York, 2000), s. 324-63

Thijs, Ad, "In Search of King Herihor and the Penultimate Ruler of the 20th Dynasty", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 132 (2005), s. 73-91

Thompson, Dorothy J., *Memphis Under the Ptolemies* (Princeton, 1988)

Thompson, Kristin, "Amarna statuary fragments", *Egyptian Archaeology* 25 (2004), s. 14-16

Tiraditti, Francesco, "Three years of research in the tomb of Harwa", *Egyptian Archaeology* 13 (1998), s. 3-6

Tobin, Vincent Arieh, "Creation myths", Donald B. Redford (y.h.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* içinde, 2. cilt (New York, 2001), s. 469-72

Török, László, "Iconography and mentality: three remarks on the Kushite way of thinking", W. Vivian Davies (y.h.), *Egypt and Africa: Nubia from Prehistory to Islam* içinde (Londra, 1991), s. 195-204

Traunecker, Claude, "Essai sur l'histoire de la XXIXe dynastie", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 79 (1979), s. 395-436

Tresson, Paul, "La stele de Naples", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 30 (1930), s. 369-91

Trigger, Bruce G., "The Narmer Palette in cross-cultural perspective", M. Görg ve E. Pusch (y.h.), *Festschrift Elmar Edel* içinde (Bamberg, 1979), s. 409-19

Turner, E.G., "A commander-in-chief's order from Saqqâra", *Journal of Egyptian Archaeology* 60 (1974), s. 239-42

Tyldersley, Joyce, *Chronicle of the Queens of Egypt* (Londra ve New York, 2006)

Tyldersley, Joyce, *Hatchepsut: The Female Pharaoh* (Londra, 1996)

Uphill, Eric S., *Egyptian Towns and Cities* (Princes Risborough, 1988)

Vagnetti, Lucia, "Western Mediterranean Overview: Peninsular Italy, Sicily and Sardinia at the Time of the Sea Peoples", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde (Philadelphia, 2000), s. 305-26

Valbelle, Dominique, "A First Persian Period fortress at Tell el-Herr", *Egyptian Archaeology* 18 (2001), s. 12-14

Valbelle, Dominique, "Egyptians on the Middle Nile", Derek A. Welsby ve Julie R. Anderson (y.h.), *Sudan: Ancient Treasures. An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum* içinde (Londra, 2004), s. 92-9

Valbelle, Dominique ve Francois Leclere, "Tell Abyad: a royal Ramesside residence", *Egyptian Archaeology* 32 (2008), s. 29-32

Valloggia, Michel, "Radjedef's pyramid complex at Abu Rawash", *Egyptian Archaeology* 23 (2003), s. 10-12

van den Boorn, G.S.F., *The Duties of the Vizier. Civil Administration in the Early New Kingdom* (Londra ve New York, 1988)

van den Brink, Edwin C.M. ve Thomas E. Levy (y.h.), *Egypt and the Levant. Interrelations from the 4th through the Early 3rd Millennium BCE* (Londra ve New York, 2002)

van den Hout, Theo S. J., "Khattushili III, King of the Hittites", in Jack M. Sasson (y.h.), *Civilizations of the Ancient Near East* (New York, 1995), 2. cilt, s. 1107-20

van Dijk, Jacobus, "The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352-1069 bc)", Ian Shaw (y.h.), *The Oxford History ofAncient Egypt* içinde (New York, 2000), s. 265-307

van Siclen, Charles, "Tell Basta", Kathryn A. Bard (y.h.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 1999), s. 776-8

Vandersleyen, Claude, "Deux nouveaux fragments de la stele d'Amosis relatant une tempete", *Revue d'Egyptologie* 20 (1968), s. 127-34

Vandersleyen, *Claude, L'Egypte et la vallee du Nil, Tome 2: De la fin de l'Ancien Empire a la fin du Nouvel Empire* (Paris, 1995)

Vandersleyen, Claude, *Les guerres d'Amosis* (Brussels, 1971)

Vandersleyen, Claude, "Une tempete sous le regne d'Amosis", *Revue d'Egyptologie* (1967) s. 123-59

Vandier, Jacques, *Mo'alla. La tombe d'Ankhtifi et la tombe de Sebekhotep* (Kahire, 1950)

Vandorpe, K., "City of many a gate, harbour for many a rebel. Historical and topographical outline of Greco-Roman Thebes", S. S. Vleeming (y.h.), *Hundred-gated Thebes* içinde (Leiden, New York ve Cologne, 1995), s. 203-39

Vercoutter, Jean, "Les Haou-nebout", *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 46 (1947), s. 125-58; 48 (1949), s. 107-209

Verhoogt, A. M. F. W., *Menches, Komogrammateus of Kerkeosiris. The Doings ve Dealings of a Village Scribe in the Late Ptolemaic Period, 120-110 BC* (Leiden, New York ve Cologne, 1998)

Vernus, Pascal, "Choix de textes illustrant le temps des rois tanites et libyens", *Ministere des Affaires Etrangeres/Association Française d'Action Artistique, Tanis. L'or despharaons* içinde (Paris, 1987), s. 102-11

Vernus, Pascal, "La stele du pharaon Mntw-htpi â Karnak: un nouveau temoignage sur la situation politique et militaire au debut de la D.S.I.", *Revue d'Egyptologie* 40 (1989), s. 145-61

Virey, Philippe, "La tombs des vignes â Thebes", *Recueil des travauz relatifs a la philologie et a l'archeologie egyptiennes et assyriennes* 20 (1898), s. 211-23; 21 (1899), s. 127-33 ve 137-49; 22 (1900), s. 83-97

von Beckerath, Jürgen, "Die Dynastie der Herakleopoliten (9./10. Dynastie)", *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde* 93 (1966), s. 13-20

von Beckerath, Jürgen, "Die 'Stele der Verbannten' im Museum des Louvre", *Revue d'Egyptologie* 20 (1968), s. 7-36

von Beckerath, Jürgen, *Handbuch der agyptischen Königsnamen* (Mainz, 1999)

von Beckerath, Jürgen, "Zur Chronologie der XXI. Dynastie", Dieter Kessler ve Regine Schulz (y.h.), *Gedenkschrift für Winfried Barta* içinde (Frankfurt, 1995), s. 49-55

von Kânel, F., "Les mesaventures du conjurateur de Serket Onnophris et de son tombeau", *Bulletin de la Societe Française d'Egyptologie* 87-88 (1980), s. 31-45

Wachsmann, Shelley, "To the Sea of the Philistines", Eliezer D. Oren (y.h.), *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* içinde (Philadelphia, 2000), s. 103-43

Walker, Susan ve Peter Higgs (y.h.), *Cleopatra of Egypt: From History to Myth* (Londra, 2001)

Weeks, Kent R., "Medicine, Surgery, and Public Health in Ancient Egypt", Jack M. Sasson (y.h.), *Civilizations of the Ancient Near East* içinde (New York, 1995), 3. cilt, s. 1787-1798

Wegner, Josef, "A Middle Kingdom town at south Abydos", *Egyptian Archaeology* 17 (2000), ş. 8-10

Wegner, Josef, "Excavations at the Town of Enduring-are-the-Places-of-Khakaure-Maa-Kheru-in-Abydos. A Preliminary Report on the 1994 and 1997 Seasons", *Journal of the American Research Center in Egypt* 35 (1998), s. 1-44

Wegner, Josef, "The Town of Wah-sut at South Abydos: 1999 Excavations", *Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 57 (2001), s. 281-306

Weigall, Arthur E.P., *Travels in the Upper Egyptian Deserts* (Edinburgh ve Londra, 1909).

Weinstein, James M., Eric H. Cline, Kenneth A. Kitchen ve David O'Connor, "The World Abroad", David O'Connor ve Eric H. Cline (y.h.), *Amenhotep III: Perspectives on His Reign* içinde (Ann Arbor, 1998), s. 223-70

Wendorf, Fred ve Romauld Schild, "Implications of Incipient Social Complexity in the Late Neolithic in the Egyptian Sahara", Renee Friedman (y.h.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert* içinde (Londra, 2002), s. 13-20

Wendorf, Fred ve Romauld Schild, "Nabta Playa and its Role in North-eastern African Prehistory", *Journal of Anthropological Archaeology* 17 (1998), s. 97-123

Wengrow, David, "Rethinking 'cattle cults' in early Egypt: towards a prehistoric perspective on the Narmer Palette", *Cambridge Archaeological Journal* 11 (2001), s.91-104

Wenke, Robert J., "Kom el-Hisn", Kathryn A. Bard (y.h.) *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 1999), s. 415-18

Wente, Edward F., *Letters from Ancient Egypt* (Atlanta, 1990)

Wiener, Malcolm H. ve James S. Allen, "Separate lives: the Ahmose Tempest Stela and the Theran eruption", *Journal of Near Eastern Studies* 57 (1998), s. 1-28

Wilhelm, Gernot, "The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia", Jack M. Sasson (y.h.), *Civilizations of the Ancient Near East* içinde (New York, 1995), 2. cilt, s. 1243-1254

Wilkinson, Richard H., *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt* (Londra ve New York, 2003)

Wilkinson, Richard H., *The Complete Temples of Ancient Egypt* (Londra ve New York, 2000)

Wilkinson, Toby, "Did the Egyptians invent writing?", *Bill Manley* (y.h.) *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 2003), s. 24-7

Wilkinson, Toby, *Early Dynastic Egypt* (Londra ve New York, 1999)

Wilkinson, Toby, "Egyptian Explorers", Robin Hanbury-Tenison (y.h.) *The Seventy Great Journeys in History* içinde (Londra ve New York, 2006), s. 29-32

Wilkinson, Toby, *Genesis of the Pharaohs* (Londra ve New York, 2003)

Wilkinson, Toby, *Lives of the Ancient Egyptians* (Londra ve New York, 2007)

Wilkinson, Toby, "Political unification: towards a reconstruction", *Mitteilungen des Deustchen Archaologischen Instituts, Abteilung Kairo* 56 (2000), s. 377-95

Wilkinson, Toby, "Reality versus ideology: the evidence for 'Asiatics' in Predynastic and Early Dynastic Egypt", Edwin C.M. van den Brink ve Thomas E. Levy (y.h.), *Egypt and the Levant. Interrelations from the 4th through the Early 3rd Millennium BCE* içinde (Londra ve New York, 2002), s. 514-20

Wilkinson, Toby, *Royal Annals of Ancient Egypt: The Palermo Stone and Its Associated Fragments* (Londra ve New York, 2000)

Wilkinson, Toby, *State Formation in Egypt. Chronology and Society* (Oxford, 1996)

Wilkinson, Toby, "Uruk into Egypt: imports and imitations", J. Nicholas Postgate (y.h.) *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East* içinde (Warminster, 2002), s. 237-45

Wilkinson, Toby, "What a king is this: Narmer and the concept of the ruler", *Journal of Egyptian Archaeology* 86 (2000), s. 23-32

Willems, Harco, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (Leiden, 1988)

Willems, Harco, "The nomarchs of the Hare Nome and early Middle Kingdom history", *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux* 28 (1983-1984), s. 80-102

Willems, Harco, "The social and ritual context of a mortuary liturgy of the Middle Kingdom (CT Spells 30-41)", Harco Willems (y.h.), *Social Aspects of Fune-*

rary Culture in the Egyptian Old and Middle Kingdoms içinde (Leuven, 2001), s. 253-372

Winkler, Hans A., *Rock-Drawings of Southern Upper Egypt*, 1. cilt (Londra, 1938)

Winkler, Hans A., *Völker und Völkerbewegungen im vorgeschichtlichen Oberägypten im Lichte neuer Felsbilder* (Stuttgart, 1937)

Winlock, Herbert E., *The Slain Soldiers of Neb-hepetre" Mentu-hotep* (New York, 1945)

Wuttmann, Michel, "Ayn Manawir", *Egyptian Archaeology* 22 (2003), s. 36-7

Yoyotte, Jean, "Le martelage des noms royaux ethiopiens par Psammetique II", *Revued Egyptologie* 8 (1951), s. 215-39

Yoyotte, Jean, "Les principautes du Delta au temps de l'anarchie libyenne", *Memoires publies par les membres e l'Institut Français d'Archeologie Orientale du Caire* 66 (1961) (Melanges Maspero 1/4), s. 121-81

Yoyotte, Jean, "Tanis", Herbert Coutts (y.h.), *Gold of the Pharaohs* (Edinburgh, 1988), s. 10-27

Yoyotte, Jean, "The royal necropolis of Tanis and its treasures", Herbert Coutts (y.h.), *Gold of the Pharaohs* (Edinburgh, 1988), s. 31-3

Yurco, Frank J., "Deir el-Medina", Kathryn A. Bard (y.h.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* içinde (Londra ve New York, 1999), s. 247-50

Yurco, Frank J., "Was Amenmesse the Viceroy of Kush, Messuwy?", *Journal of the American Research Center in Egypt* 34 (1997), s. 49-56

Žába, Zbynk, *The Rock Inscriptions of Lower Nubia (Czechoslovak Concession)* (Prag, 1974)

Zabkar, Louis V., *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts* (Chicago, 1968)

Ziermann, Martin, *Elephantine XVI. Befestigungsanlagen und Stadtentwicklung in der Frühzeit und im frühen Alten Reich* (Mainz, 1993)

Zivie, Alain-Pierre, "Ramses I", Wolfgang Helck ve Wolfhart Westendorf (y.h.), *Lexikon der Agyptologie* içinde, 5. cilt (Wiesbaden, 1984), 99-108

Teşekkürler

Eksiksiz bir eski Mısır tarihi yazma düşüncesi, aklımın bir köşesinde yaşlılığımda gerçekleştireceğim bir tasarı olarak duruyordu; ama temsilcim Peter Robinson beni cesaretlendirmeseydi hiçbir zaman gündeme gelmeyecekti. Peter Robinson'a ve onun New York'taki meslektaşları Emma Parry ve Christy Fletcher'a çok büyük teşekkür borçluyum. Müsveddelerimden kısımlar okumaya, varsayımlarımı sorgulamaya ve uzmanlık alanlarındaki yanlışlarımı düzeltmeye cömertçe zaman ayırdıkları için saygın meslektaşlarım Paul Cartledge, Aidan Dodson, Kate Spence ve Dorothy Thompson'a teşekkürler. Robert Morkot, Kenneth Kitchen, John Coleman Darnell, Colleen Manassa ve Liam McNamara birçok konuda paha biçilmez kaynaklar ve ufuk açıcı, özgün bakış açıları sağladılar. Bütün işi başlatan kişisel girişimi için John Guy'a; tasarıya duydukları inanç ve ayrıntılara verdikleri önem nedeniyle John Flicker ve Bill Swainson'a ve haritalar konusundaki yardımlarından dolayı Kate Spence ile Johnny Langridge'e minnettarım. Son olarak bu kitap için araştırma yaparken ve onu yazarken içine girdiğim uzun içe kapanma dönemlerime gösterdiği sabır ve hoşgörü için Michael Bailey'e teşekkür etmem gerek. Bu kitabın tamamlanmasının televizyon karşısında yalnız geçen birçok gecenin kefaretini ödeyeceğini umuyorum.

Dizin

A

B

C

D

E

İ

N

O

P

R

U

Ü

V

W

X

Y